

ФІНАНСИ

Підручник

2-ге видання, доповнене та перероблене

*За редакцією
доктора економічних наук, професора,
заслуженого економіста України
І. О. ЛЮТОГО*

Київ
2023

УДК 336.01(075.8)
Ф591

*Рекомендовано Вченою радою економічного факультету
Київського національного університету імені Тараса Шевченка
Протокол № 11 від 18 квітня 2023 р.*

Рецензенти:

Кириленко О. П. – д.е.н., професор, завідувач кафедри фінансів ім. С. І. Юрія Західноукраїнського національного університету, заслужений діяч науки і техніки України;

Крупка М. І. – д.е.н., професор, завідувач кафедри фінансів, грошового обігу і кредиту Львівського національного університету імені Івана Франка, заслужений діяч науки і техніки України;

Опарін В. М. – д.е.н., професор, завідувач кафедри фінансів імені Віктора Федосова Київського національного економічного університету імені Вадима Гетьмана.

Ф591 Фінанси. Підручник : 2-ге вид., доп. та перероб. / І. О. Лютий, С. Я. Боринець, З. С. Варналій, та ін.; за ред. д.е.н., проф. І. О. Лютого. Київ : 2023. 716 с.

ISBN 978-966-654-709-8

Друге, доповнене та перероблене видання підручника є фундаментальним дослідженням з фінансів, у якому висвітлюються зміст та основні етапи розвитку фінансової науки, сутність та роль фінансів в соціально-економічному розвитку суспільства. Послідовно розглядаються складові, принципи побудови та етапи становлення бюджетної та податкової систем України, державні цільові фонди, форми та основи функціонування фінансів підприємств та домогосподарств, аналізується природа та структура фінансового ринку, закономірності та особливості розвитку світової фінансової системи. Підручник може стати професійним підґрунтям у підготовці фахівців в галузі державних та корпоративних фінансів, здатних використовувати системні закономірності в процесі розвитку сучасної фінансової системи для вирішення теоретичних та практичних завдань в рамках глобального економічного середовища.

За змістом та наповненням 2-ге видання підручника відповідає діючим програмам нормативного курсу «Фінанси» для студентів економічних спеціальностей. Теоретичний матеріал супроводжується аналізом статистичних даних, ілюструється таблицями, діаграмами, схемами. До кожного розділу додаються перелік основних категорій та понять, запитання для контролю засвоєних знань, список рекомендованої літератури.

Для студентів економічних спеціальностей, аспірантів, викладачів закладів вищої освіти, економістів, державних службовців, підприємців та всіх, кого цікавлять можливості здійснення інвестиційної чи професійної діяльності у галузі фінансів.

ISBN 978-966-654-709-8

УДК 336.01(075.8)

© Колектив авторів, 2023

АВТОРИ

колектив викладачів кафедри фінансів економічного факультету
Київського національного університету імені Тараса Шевченка:

завідувач кафедри фінансів, д.е.н., проф. **Лютий І. О.** (передмова, р. 1, 2, 3, 8),
к.е.н., проф. **Боринець С. Я.** (р. 25), д.е.н., проф. **Варналій З. С.** (р. 4),
д.е.н., проф. **Любкіна О. В.** (р. 26), д.е.н., проф. **Рожко О. Д.** (р. 8),
д.е.н., проф. **Солодкий О. О.** (р. 18), д.і.н., к.е.н., проф. **Чеберяко О. В.** (р. 5, 6, 7, 9)
к.е.н., доц. **Грищенко Т. В.** (р. 11), к.е.н., доц. **Делас В. А.** (р. 18, 22)
к.е.н., доц. **Демиденко Л. М.** (р. 10, 11), к.е.н., доц. **Дрозд Н. В.** (р. 28),
к.е.н., доц. **Кнір М. О.** (р. 26), к.е.н., доц. **Медведкова Н. С.** (р. 10, 13),
к.е.н., доц. **Наконечна Ю. Л.** (р. 2, 14) к.е.н., доц. **Носова Є. А.** (р. 16, 17, 19, 20, 21),
к.е.н., доц. **Петленко Ю. В.** (р. 27), к.е.н., доц. **Плешакова Н. А.** (р. 1, 3),
к.е.н., доц. **Рак Р. В.** (р. 8, 18, 23, 24), к.е.н., доц. **Романюк М. В.** (р. 10, 12, 16),
к.е.н., доц. **Яфінович О. Б.** (р. 13, 14, 15), **Карпич А. Ю.** (р. 13)

30 років

*кафедрі фінансів економічного факультету
Київського національного університету
імені Тараса Шевченка*

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	14

Частина I ФІНАНСИ: ТЕОРІЯ ТА ПРАКТИКА

Розділ 1. НЕОБХІДНІСТЬ І СУТНІСТЬ ФІНАНСІВ

1.1. Етапи становлення та генеза фінансової науки	21
1.2. Зміст і ознаки фінансів	30
1.3. Функції й роль фінансів	33

Розділ 2. ФІНАНСОВА СИСТЕМА

2.1. Генеза та розвиток фінансових систем	38
2.2. Зміст і структура фінансової системи	44
2.3. Організаційно-інституційна складова функціонування фінансової системи України	53

Розділ 3. ФІНАНСОВА ПОЛІТИКА ДЕРЖАВИ

3.1. Сутність, мета і цілі фінансової політики	61
3.2. Складові та види фінансової політики держави	66
3.3. Методи й інструменти механізму реалізації фінансової політики	69

Розділ 4. ФІНАНСОВА БЕЗПЕКА ДЕРЖАВИ

4.1. Сутність фінансової безпеки	74
4.2. Складові фінансової безпеки держави	77
4.3. Загрози фінансовій безпеці держави	84
4.4. Індикатори фінансової безпеки держави	87
4.5. Механізм забезпечення фінансової безпеки держави	89

Частина II БЮДЖЕТНА СИСТЕМА ТА БЮДЖЕТНИЙ ПРОЦЕС

Розділ 5. БЮДЖЕТ І БЮДЖЕТНА СИСТЕМА

5.1. Економічна сутність, призначення та ознаки бюджету	98
5.2. Бюджетний устрій і бюджетна система України, її складові	109
5.3. Принципи побудови бюджетної системи України	112
5.4. Типи бюджетних систем	119

Розділ 6. БЮДЖЕТНИЙ ПРОЦЕС

6.1. Організаційні засади бюджетного процесу.....	122
6.2. Складання та розгляд Бюджетної декларації.....	128
6.3. Порядок складання проєкту Державного бюджету України.....	133
6.4. Виконання Державного бюджету України.....	140
6.5. Облік і звітність про виконання Державного бюджету України	147

Розділ 7. ДЕРЖАВНИЙ БЮДЖЕТ. БЮДЖЕТНИЙ ДЕФІЦИТ

7.1. Призначення і роль державного бюджету.....	164
7.2. Джерела формування та класифікація доходів державного бюджету	183
7.3. Видатки державного бюджету, їх класифікація та принципи фінансування	195
7.4. Економічна природа та види дефіциту бюджету.....	207
7.5. Джерела фінансування дефіциту державного бюджету, їхні переваги та недоліки.....	214

Розділ 8 ДЕРЖАВНИЙ КРЕДИТ І БОРГОВА ПОЛІТИКА УКРАЇНИ

8.1. Передумови виникнення й теоретичні дослідження природи державного кредиту.....	222
8.2. Державний кредит і державний борг: структура та місце у фінансовій системі держави	229
8.3. Роль державного кредиту в забезпеченні розвитку економіки України	238
8.4. Стратегія управління державними запозиченнями та пріоритети соціально-економічного розвитку України.....	251

Розділ 9. МІСЦЕВІ БЮДЖЕТИ ТА МІЖБЮДЖЕТНІ ВІДНОСИНИ

9.1. Місцеві бюджети, їхнє призначення і роль у бюджетній системі.....	262
9.2. Доходи та видатки місцевих бюджетів.....	265
9.3. Місцеві бюджети в умовах сучасної децентралізації.....	284
9.4. Міжбюджетні відносини і фінансове вирівнювання.....	292
9.5. Бюджетне регулювання та види міжбюджетних трансфертів.....	295

ЧАСТИНА ІІІ ПОДАТКОВА СИСТЕМА

Розділ 10. ПОДАТКОВА СИСТЕМА Й ПОДАТКОВА ПОЛІТИКА

10.1. Сутність і призначення податкової системи держави.....	305
10.2. Види податків та їхні класифікації. Основні елементи оподаткування	310
10.3. Податкова система України й принципи її побудови	318
10.4. Зміст і призначення податкової політики.....	325
10.5. Особливості сплати окремих податків	329
10.6. Податкові інструменти стимулювання розвитку.....	341

Розділ 11. МИТНА СИСТЕМА ТА МИТНЕ ОПОДАТКУВАННЯ

11.1. Митно-тарифна політика як складова державної фінансової політики	349
11.2. Митні органи в системі фіскальних органів держави	354
11.3. Сутність і види митного оподаткування в Україні.....	358

Розділ 12. АДМІНІСТРУВАННЯ ПОДАТКІВ, ЗБОРІВ ТА ПЛАТЕЖІВ

12.1. Сутність і функції податкового адміністрування	367
12.2. Контролюючі органи та органи стягнення. Податковий контроль і способи його здійснення	369
12.3. Взаємовідносини платників податків та контролюючих органів у процесі адміністрування податків і зборів	375
12.4. Відповідальність платників податків	377

Частина IV ДЕРЖАВНІ ЦІЛЬОВІ ФОНДИ

Розділ 13. СУТНІСТЬ ТА ОРГАНІЗАЦІЯ ФУНКЦІОНУВАННЯ ДЕРЖАВНИХ ЦІЛЬОВИХ ФОНДІВ

13.1. Сутність, функції та класифікація державних цільових фондів	381
13.2. Світові моделі функціонування системи соціального захисту	384
13.3. Зарубіжний досвід функціонування державних цільових фондів	392

Розділ 14. ДЕРЖАВНІ ЦІЛЬОВІ ФОНДИ СОЦІАЛЬНОГО СПРЯМУВАННЯ

14.1. Пенсійний фонд України	402
14.2. Фонди соціального спрямування	410
14.3. Реформування системи пенсійного та соціального забезпечення України	418

Розділ 15. СПЕЦІАЛІЗОВАНІ ДЕРЖАВНІ ЦІЛЬОВІ ФОНДИ В УКРАЇНІ

15.1. Економічні цільові фонди держави	432
15.2. Екологічні державні цільові фонди	448
15.3. Державні цільові фонди та їх вплив на соціально-економічний розвиток України	452

Частина V ФІНАНСИ ПІДПРИЄМСТВ

Розділ 16. ОСНОВИ ФУНКЦІОНУВАННЯ ТА ОРГАНІЗАЦІЯ ФІНАНСІВ ПІДПРИЄМСТВ

16.1. Сутність і функції фінансів підприємств	464
16.2. Фінансові ресурси та їхня класифікація	466
16.3. Грошові потоки і фінансові результати підприємств	469
16.4. Особливості організації фінансів підприємств	477

Розділ 17. ОЦІНЮВАННЯ ФІНАНСОВОГО СТАНУ ПІДПРИЄМСТВА

17.1. Фінансовий стан підприємства й інформаційне забезпечення його оцінювання	486
17.2. Фінансовий аналіз та оцінювання фінансового стану підприємства	491
17.3. Система показників оцінювання фінансового стану підприємства	495

Розділ 18. УПРАВЛІННЯ ФІНАНСАМИ ПІДПРИЄМСТВ

18.1. Фінансовий менеджмент у системі управління фінансами підприємств	511
18.2. Системи і методи фінансового планування	516
18.3. Моніторинг грошових потоків підприємства	522
18.4. Внутрішній фінансовий контроль	525

Частина VI ФІНАНСИ ДОМОГОСПОДАРСТВ

Розділ 19. ЕКОНОМІЧНА ПРИРОДА ТА ФУНКЦІЇ ФІНАНСІВ ДОМОГОСПОДАРСТВ

19.1. Сутність та особливості фінансів домогосподарств	530
19.2. Фінансові відносини в системі домогосподарств	535
19.3. Функції фінансів домогосподарств	538
19.4. Управління фінансами домогосподарств	540

Розділ 20. ФІНАНСОВІ РЕСУРСИ ДОМОГОСПОДАРСТВ ТА ЇХ ВИКОРИСТАННЯ

20.1. Джерела фінансових ресурсів домогосподарств	545
20.2. Класифікація доходів домогосподарств	549
20.3. Склад витрат домогосподарств	557

Розділ 21. ЗАОЩАДЖЕННЯ ДОМОГОСПОДАРСТВ ТА ЇХ ІНВЕСТИЦІЙНИЙ ПОТЕНЦІАЛ

21.1. Економічна сутність і класифікація заощаджень домогосподарств	564
21.2. Чинники формування заощаджень домогосподарств	567
21.3. Моделі фінансової поведінки домогосподарств	569
21.4. Інвестиційний потенціал заощаджень домогосподарств	572

Частина VII ФІНАНСОВИЙ РИНОК

Розділ 22. ФІНАНСОВИЙ РИНОК: СУТНІСТЬ, ФУНКЦІЇ ТА СУБ'ЄКТИ

22.1. Економічна природа та функції фінансового ринку	578
22.2. Структура та суб'єкти фінансового ринку	585
22.3. Класифікація фінансових ринків	589
22.4. Державні регулятори та їхній вплив на фінансовий ринок України	591

Розділ 23 ІНСТРУМЕНТИ ФІНАНСОВОГО РИНКУ

23.1. Класифікація інструментів фінансового ринку	599
23.2. Характеристика основних фінансових інструментів	608
23.3. Похідні цінні папери (деривативи)	617

Розділ 24. МЕХАНІЗМ ЦІНОУТВОРЕННЯ НА ФІНАНСОВОМУ РИНКУ

24.1. Поняття ціноутворення на фінансовому ринку	626
24.2. Завдання та методичні підходи ціноутворення на фінансовому ринку	633
24.3. Оцінка вартості грошей у часі	637

Частина VIII СВІТОВІ ФІНАНСОВІ СИСТЕМИ

Розділ 25. МІЖНАРОДНІ ФІНАНСИ

25.1. Економічна сутність міжнародних фінансів	644
25.2. Еволюція світових валютно-фінансових систем	647
25.3. Конвертованість валют. Валютний курс	652

Розділ 26. МІЖНАРОДНІ ФІНАНСОВІ РИНКИ

26.1. Характеристика та структура міжнародних фінансових ринків	660
26.2. Суб'єкти та інститути міжнародних фінансових ринків	664
26.3. Інструменти міжнародних фінансових ринків.....	666
26.4. Операції на міжнародних фондових ринках	670

Розділ 27. ФІНАНСИ ЗАРУБІЖНИХ КРАЇН

27.1. Формування сучасних національних фінансових систем.....	678
27.2. Джерела фінансових ресурсів у зарубіжних країнах	684
27.3. Моделі сучасних фінансових систем та їх вплив на економічне зростання	687
27.4. Фінансіалізація та її вплив на регулювання ризиків між суб'єктами фінансової системи.....	690

Розділ 28. ГЛОБАЛІЗАЦІЯ ТА ЇЇ ВПЛИВ НА НАЦІОНАЛЬНІ ФІНАНСОВІ СИСТЕМИ

28.1. Теоретична сутність глобалізації світової економіки	695
28.2. Вплив глобалізаційних процесів на національні фінансові системи.....	702
28.3. Фінансова та регіональна глобалізація.....	706

CONTENTS

PREFACE	14

Part I FINANCE: THEORY AND PRACTICE

Chapter 1. THE NEED AND ESSENCE OF FINANCE

1.1. Stages of formation and genesis of financial science	21
1.2. Content and features of finance	30
1.3. Functions and role of finance	33

Chapter 2. FINANCIAL SYSTEM

2.1 Economic nature and development of financial systems	38
2.2 Content and structure of the financial system	44
2.3 Organizational and institutional component of the functioning of the financial system of Ukraine	53

Chapter 3. STATE FINANCIAL POLICY

3.1 The essence, purpose and goals of financial policy	61
3.2. Components and types of state financial policy	66
3.3. Methods and tools of the financial policy implementation mechanism	69

Chapter 4. FINANCIAL SECURITY OF THE STATE

4.1. The essence of financial security	74
4.2. Components of financial security of the state	77
4.3. Threats to the financial security of the state	84
4.4. Indicators of financial security of the state	87
4.5. The mechanism for ensuring the financial security of the state	89

Part II BUDGET SYSTEM AND BUDGET PROCESS

Chapter 5. BUDGET AND BUDGET SYSTEM

5.1. Economic essence, purpose and characteristics of the budget	98
5.2. Budget structure and budget system of Ukraine, its components	109
5.3. Principles of building the budget system of Ukraine	112
5.4. Types of budget systems	119

Chapter 6. BUDGET PROCESS

6.1. Organizational principles of the budget process	122
6.2. Drafting and review of the Budget Declaration	128
6.3. Procedure for drafting the State Budget of Ukraine	133
6.4. Implementation of the State Budget of Ukraine	140
6.5. Accounting and reporting on the implementation of the State Budget of Ukraine ..	147

Chapter 7. STATE BUDGET AND BUDGET DEFICIT

7.1. Purpose and role of the state budget	164
7.2. Sources of formation and classification of state budget revenues	183
7.3. State budget expenditures, their classification and financing principles	195
7.4. Economic nature and types of budget deficit	207
7.5. Sources of financing the state budget deficit, their advantages and disadvantages ..	214

Chapter 8 STATE CREDIT AND DEBT POLICY OF UKRAINE

8.1. Prerequisites for the emergence and theoretical research of the nature of state credit	222
8.2. Public credit and public debt: structure and place in the financial system of the state	229
8.3. The role of state credit in ensuring the development of the economy of Ukraine	238
8.4. Debt policy of Ukraine	251

Chapter 9. LOCAL BUDGETS AND INTERBUDGETARY RELATIONS

9.1 Local budgets, their purpose and role in the budget system	262
9.2 Revenues and expenditures of local budgets	265
9.3 Local budgets in the conditions of modern decentralization	284
9.4 Inter-budgetary relations and financial equalization	292
9.5 Budgetary regulation and types of interbudgetary transfers	295

PART III THE TAX SYSTEM

Chapter 10. TAX SYSTEM AND TAX POLICY

10.1. The essence and purpose of the tax system of the state	305
10.2. Types of taxes and their classification. Basic elements of taxation	310
10.3. The tax system of Ukraine and the principles of its construction	318
10.4. Content and purpose of tax policy	325
10.5. Peculiarities of payment of individual taxes	329
10.6. Tax instruments for stimulating development	341

Chapter 11. CUSTOMS SYSTEM AND CUSTOMS TAXATION

11.1. Customs and tariff policy as a component of state financial policy	349
11.2. Customs bodies in the system of fiscal bodies of the state	354
11.3. The essence and types of customs taxation in Ukraine	358

Chapter 12. ADMINISTRATION OF TAXES, FEES, PAYMENTS

12.1. The essence and functions of tax administration	367
12.2. Controlling and enforcement bodies. Tax control and methods of its implementation	369
12.3. Relations between taxpayers and regulatory authorities in the process of tax and fee administration	375
12.4. Responsibility of taxpayers.....	377

Part IV PUBLIC TRUST FUNDS

Chapter 13. ESSENCE AND ORGANIZATION OF FUNCTIONING OF STATE PURPOSE FUNDS

13.1 Nature, functions and classification of state trust funds	381
13.2 World models of functioning of the social protection system	384
13.3 Foreign experience of the functioning of state trust funds	392

Chapter 14. STATE PURPOSE FUNDS OF SOCIAL DIRECTION

14.1 Pension Fund of Ukraine	402
14.2 Funds of social direction of Ukraine.....	410
14.3 Reforming the pension and social security system of Ukraine.....	418

Chapter 15. SPECIALIZED STATE PURPOSE FUNDS IN UKRAINE

15.1 Economic trust funds of the state.....	432
15.2 Environmental state trust funds	448
15.3 State trust funds and their influence on the socio-economic development of Ukraine	452

Part V FINANCES OF ENTERPRISES

Chapter 16. FUNDAMENTALS OF FUNCTIONING AND ORGANIZATION FINANCE OF ENTERPRISES

16.1. The essence and functions of enterprise finance.....	464
16.2 Financial resources and their classification	466
16.3. Cash flows and financial results of enterprises.....	469
16.4. Peculiarities of organization of enterprise finances	477

Chapter 17. ASSESSMENT OF THE FINANCIAL CONDITION OF THE ENTERPRISE

17.1. Financial condition of the enterprise and information support his evaluations	486
17.2. Financial analysis and assessment of financial state of the enterprise.....	491
17.3. System of indicators for assessing the financial condition of the enterprise	495

Chapter 18. FINANCIAL MANAGEMENT OF ENTERPRISES

18.1. Financial management in the enterprise finance management system	511
18.2. Systems and methods of financial planning	516
18.3. Monitoring of cash flows of the enterprise	522
18.4. Internal financial control	525

Part VI HOUSEHOLD FINANCES

Chapter 19. ECONOMIC NATURE AND FUNCTIONS OF HOUSEHOLD FINANCES

19.1. The essence and peculiarities of household finances	530
19.2. Financial relations in the household system	535
19.3. Functions of household finances	538
19.4. Management of household finances	540

Chapter 20. FINANCIAL RESOURCES OF HOUSEHOLDS AND THEIR USE

20.1. Sources of financial resources of households	545
20.2. Classification of household incomes	549
20.3. The structure of household expenses	557

Chapter 21. HOUSEHOLD SAVINGS AND THEIR INVESTMENT POTENTIAL

21.1. Economic essence and classification of household savings	564
21.2. Factors of household savings formation	567
21.3. Models of financial behavior of households	569
21.4. Investment potential of household savings	572

Part VII FINANCIAL MARKET

Chapter 22. FINANCIAL MARKET: ESSENCE, FUNCTIONS AND SUBJECTS

22.1. Economic nature and functions of the financial market	578
22.2. Structure and subjects of the financial market	585
22.3. Classification of financial markets	589
22.4. State regulators and their influence on the financial market of Ukraine	591

Chapter 23 FINANCIAL MARKET TOOLS

23.1. Classification of financial market instruments	599
23.2. Characteristics of the main financial instruments	608
23.3. Derived securities (derivatives)	617

Chapter 24. PRICING ON THE FINANCIAL MARKET

24.1. The concept of pricing in the financial market	626
24.2. Tasks and principles of pricing in the financial market	633
24.3. Methods and mechanism of pricing in the financial market	637

Part VIII WORLD FINANCIAL SYSTEMS

Chapter 25. INTERNATIONAL FINANCE

25.1. The economic essence of international finance	644
25.2. Evolution of world currency and financial systems.....	647
25.3. Currency convertibility. Exchange rate	652

Chapter 26. INTERNATIONAL FINANCIAL MARKETS

26.1 Main characteristics and structure of international financial markets	660
26.2 Subjects and institutions of international financial markets	664
26.3 Instruments of international financial markets	666
26.4 Trading on International Stock Markets	670

Chapter 27. FINANCES OF FOREIGN COUNTRIES

27.1. Formation of modern national financial systems.....	678
27.2. Sources of financial resources in foreign countries	684
27.3. Models of modern financial systems and their impact on economic growth.....	687
27.4. Financialization and its impact on regulation of risks between subjects of the financial system	690

Chapter 28. GLOBALIZATION AND ITS IMPACT ON NATIONAL FINANCIAL SYSTEMS

28.1. The theoretical essence of globalization of the world economy	695
28.2. Impact of globalization processes on national financial systems	702
28.3. Financial and regional globalization.....	706

ПЕРЕДМОВА

Гене́за сучасної фінансової системи держави визначається процесами демократизації суспільства і новою якістю взаємовідносин між владою та громадянами, що виявляється у формуванні системи публічних фінансів. Трансформація фінансової системи і зміна функцій держави – це умови економічного розвитку, які відповідно дають змогу забезпечити зростання добробуту громадян. Водночас такі процеси визначають пріоритетність реалізації соціальних функцій держави, важливість ролі індивідуума й актуальність здійснення громадського контролю за діяльністю державних інститутів.

Окремим викликом для національних фінансових систем стає посилення глобалізаційних процесів, що зумовлює необхідність реалізації адекватної фінансової політики держави, за якої пріоритетом є захист національних інтересів та розбудова внутрішнього ринку. Саме внутрішній ринок має стати тим економічним середовищем, яке сприятиме реалізації економічних інтересів кожного суб'єкта, припиненню міграції найбільш працездатної частки населення і забезпеченню зростання доходів державного бюджету. На сьогодні фінансова система держави та її структурні ланки є пріоритетом, а отже умовою забезпечення добробуту громадян і економічної й політичної незалежності України.

Друге видання підручника «Фінанси» також відображає зміни, що визначають необхідність трансформації фінансової системи держави у період війни, що визначає зміни в її складових функціонування як умови реалізації пріоритетності цілей забезпечення обороноздатності країни. При реалізації незворотного курсу на європейську інтеграцію, потрібно усвідомлювати, що функціонування ефективної фінансової системи, надання цільового характеру використанню бюджетних коштів та контроль за грошовими потоками становлять гарантію економічного зростання, досягнення самодостатності України і перетворення її на повноцінного суб'єкта системи міжнародних відносин.

Модернізація фінансової системи та її перетворення на ефективну базу для соціально-економічного зростання України передбачають проведення змін законодавчого й адміністративного характеру. Однак передусім необхідно здійснити трансформацію ментальності та забезпечити належну якість професійної підготовки фахівців усіх рівнів.

Цей підручник підготував колектив викладачів кафедри фінансів економічного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Теоретико-методологічним підґрунтям пропонованої праці стали дослідження вітчизняних і зарубіжних вчених та їхній аналіз суперечностей еволюції системи фінансових відносин як на національному рівні, так і у глобальному вимірі. Окреме місце займає обґрунтування закономірностей впливу на фінансову систему політичних та соціальних факторів, що визначають сучасні закономірності розвитку фінансової системи держави. Системний аналіз генези фінансових систем України й окремих зарубіжних країн дає читачеві змогу ознайомитися з практичними аспектами функціонування національної фінансової системи, визначити суперечності та проблеми, встановити закономірності й тенденції та осмислити шляхи її вдосконалення і розвитку.

У першій частині підручника висвітлено теоретико-методологічні підходи до дослідження еволюції системи фінансових відносин і основні етапи розвитку фінансової науки в контексті трансформації фінансової системи держави. Автори аналізують сутність, призначення та роль фінансів в економічному, політичному і соціальному розвитку суспільства, розкривають методи формування та напрями використання фінансових ресурсів на макро- і мікрорівнях, акцентують на суперечливості механізму реалізації фінансової політики в Україні, встановлюють правові та організаційні закономірності функціонування фінансової системи, з'ясовують сутність фінансової безпеки держави і визначають основні складові й пріоритети стратегії розбудови фінансової системи України.

Другу частину присвячено дослідженню економічної ролі бюджетної системи і розкриттю суті основних функцій державного бюджету. Водночас розглянуто поняття бюджетного устрою і бюджетної системи України, визначено її складові та принципи побудови, проаналізовано організаційні засади бюджетного процесу і механізм міжбюджетних відносин та досліджено економічну сутність, причини й види дефіциту бюджету, джерела його фінансування, їхні переваги та недоліки. У цій частині охарактеризовано економічну сутність державного кредиту і боргу як складових фінансової системи держави та роль державного кредиту в забезпеченні розвитку національної економіки.

Матеріал третьої частини дає читачеві змогу ознайомитися зі змістом і основними етапами становлення та розвитку податкової системи України і дізнатися про особливості реалізації податкової політики за сучасних умов. У цій частині проаналізовано сутність, призначення і роль податків в економічному та соціальному розвитку суспільства і наведено класифікації податків та способи їхнього розрахунку і сплати. До того ж розкрито правові й організаційні закономірності функціонування податкової системи України та її компонентний склад і визначено завдання податкової системи держави й напрями реалізації податкової політики.

Дослідження соціального страхування здійснено у четвертій частині підручника, в якій розглянуто економічний зміст і види соціального страхування,

визначено місце та роль соціального страхування в системі соціального захисту, викладено зарубіжний досвід розвитку соціального страхування, охарактеризовано особливості нормативно-правового забезпечення соціального страхування в Україні, подано аналіз функціонування фондів соціального страхування, встановлено роль і показники єдиного соціального внеску в системі соціального страхування та окреслено перспективи розвитку соціального страхування.

У п'ятій частині подано характеристику основ організації фінансів підприємств залежно від форми власності й організаційно-правової форми, визначено методи і джерела фінансування їхньої діяльності та розглянуто принципи побудови системи показників для аналізу фінансового стану. Матеріал дає змогу навчитися використовувати методи системного аналізу і перевірки достовірності фінансової інформації, розробляти та реалізовувати стратегію побудови фінансів підприємства за всіма основними напрямками діяльності, проводити аналіз фінансової звітності підприємства і приймати практичні рішення щодо фінансової діяльності суб'єктів господарювання.

Шоста частина підручника має на меті розкрити сутність та функції фінансів домогосподарств і охарактеризувати їхню роль у фінансовій системі держави й місце у розподілі ресурсів. У цій частині здійснено класифікацію домогосподарств за різними ознаками, описано фактори, які впливають на прийняття домогосподарствами фінансових та інвестиційних рішень, проаналізовано процес і методи управління фінансами домогосподарств, досліджено фінансові ресурси домогосподарств та джерела їхнього формування і розглянуто структуру та склад доходів і витрат домогосподарств.

Обґрунтуванню об'єктивної необхідності фінансового ринку та з'ясуванню його сутності й значення присвячено розділи сьомої частини підручника. В них досліджено структуру і функції фінансового ринку, здійснено його класифікацію і проаналізовано інструменти фінансового ринку та фінансові послуги, що надаються фінансовими інституціями. При цьому описано механізм і методiku ціноутворення на фінансовому ринку, досліджено процес формування та види процентних ставок і розкрито механізм оцінювання фінансових активів. До того ж визначено роль державних інститутів-регуляторів на фінансовому ринку як факторів стабілізації в умовах посилення процесів фінансіалізації економіки з доведенням необхідності їхнього функціонування.

У восьмій завершальній частині підручника зроблено акцент на встановленні закономірностей та особливостей розвитку світової фінансової системи з позиції сучасних глобальних викликів і змін у світовому політичному й економічному просторі, що визначають тенденції та закономірності розвитку національних фінансових систем зарубіжних країн, фінансових ринків і міжнародних фінансових інститутів. У цій частині значну увагу приділено визначенню сутності, передумов розвитку світової валютної системи та суперечностей, що виникають у процесі розвитку і посилення впливу регіональних

валютних систем. Водночас детально охарактеризовано міжнародний фінансовий ринок та його складові – міжнародний валютний ринок, ринок кредитних ресурсів і ринок цінних паперів. Крім цього проаналізовано головні ознаки, форми вияву й суперечності у здійсненні впливу глобалізації на національні фінансові системи.

Авторський колектив висловлює щирі подяки шановним рецензентам – докторам економічних наук, професорам О. П. Кириленко, М. І. Крупці та В. М. Опаріну, керівництву економічного факультету, зокрема декану – доктору економічних наук, професору А. І. Ігнатюк за плідну співпрацю і підтримку в підготовці цього видання.

Пропонований підручник дає змогу поглибити знання у сфері фінансових відносин та дослідити суперечності еволюції фінансової системи України в умовах посилення глобалізаційних процесів, а отже – сприятиме підвищенню рівня професійної підготовки фахівців у сфері фінансів. Він призначений для студентів, аспірантів, викладачів, науковців, працівників фінансових установ і підприємств.

PREFACE

The genesis of the modern financial system of the state is determined by the processes of democratization of society, a new quality of relations between the government and citizens, which is manifested in the formation of the public finance system. The transformation of the financial system and the change in the functions of the state are a prerequisite for economic development, and, accordingly, ensure the growth of citizens' welfare. At the same time, these processes prioritize the implementation of the state's social functions, the role of the individual and the importance of public control over the activities of state institutions.

A separate challenge for national financial systems is the intensification of globalization processes, which in turn determines the implementation of an adequate financial policy of the state, where the priority is given to national interests and the development of the domestic market. It is the domestic market that should become the economic environment that will allow to realize the economic interests of each entity, stop the migration of the most productive part of the population and ensure the growth of state budget revenues. Today, the state's financial system and its structural components are a priority, and therefore a prerequisite for ensuring the welfare of citizens and Ukraine's economic and political independence.

The second edition of the textbook «Finance» also reflects the changes that determine the need to transform the financial system of Ukraine during the war and the compliance of its functioning components as a condition for realizing the priority of the goals of ensuring the country's defense capability. In implementing the irreversibility of the course towards European integration, it is necessary to realize that an effective financial system, targeted use of budget funds, and control over cash flows guarantee economic growth, self-sufficiency of Ukraine, and its transformation into a full-fledged subject of international relations.

Modernization of the financial system and its transformation into an effective basis for Ukraine's social and economic growth requires not only legislative and administrative changes, but also changes in mentality and ensuring the proper quality of professional training for specialists at all levels.

This textbook was developed by a team of scientists-financiers of the Faculty of Economics of Taras Shevchenko National University of Kyiv.

The theoretical and methodological basis of publication consists of the works of national and foreign scientists, which testify to the contradictory nature of the evolution of the system of financial relations in different countries, and, at the same time, determine the role and place of finance in the economic and political life of both an individual country and the global space as a whole. Systemic analysis of genesis of the financial systems of Ukraine and those of certain foreign countries gives the reader an opportunity to get acquainted with practical aspects of functioning of the national financial system, to find out the contradictions and problems, to determine the patterns and trends, to understand the ways of improvement and development.

The first part of the textbook covers theoretical and methodological approaches to the study of the evolution of the system of financial relations, the main stages of development of financial science in the context of the transformation of the state financial system. In particular, the authors analyze the nature, purpose and role of finance in the economic and social development of society, reveal the methods of generation and areas of the use of financial resources at macro and micro levels, emphasize the contradictory nature of the mechanism of implementation of financial policy in Ukraine, determine the legal and organizational patterns of the functioning of the financial system, clarify the essence of financial security of the state, explain the main components and priorities of the strategy of the financial system of Ukraine development.

The second part is devoted to the study of the economic nature, purpose, features and main functions of the state budget. In particular, the concept of budget structure and budget system of Ukraine is considered, its components and framework principles are outlined, the organizational foundations of the budget process and the mechanism of inter-budgetary relations are analyzed, the economic nature, causes and types of budget deficit, sources of its financing, their advantages and disadvantages are described. This part describes the economic nature of state credit and debt as components of the financial system of the state, the role of state credit in ensuring the development of the national economy.

The information of the third part gives the reader the opportunity to get acquainted with the essence and the main stages of establishment and development of the tax system of Ukraine, as well as the peculiarities of implementation of tax policy in modern conditions. In this part the essence, purpose and role of taxes in the economic and social development of society are analyzed, tax classification, methods of tax calculation and payment are given. In addition, the legal and organizational patterns of the Ukrainian tax system functioning, its component composition, the task of the state tax system and areas of implementation of the tax policy are revealed.

The fourth part of the textbook is devoted to the study of social security; it deals with the economic nature and types of social insurance; place and role of social security in the system of social protection; the international experience of social security development and peculiarities of legal regulation of social security in Ukraine are outlined; an analysis of the functioning of social security funds is provided; the role and indicators of a single social contribution in the social security system are determined, as well as prospects for the development of social security.

The fifth part describes the fundamentals of the organization of corporate finance depending on the form of ownership and organizational-legal form; the methods and sources of financing of their activity, principles of the system of indicators for the analysis of the financial standing are indicated. The material provides an opportunity to learn how to use the methods of system analysis and validation of financial information; to develop and implement the strategy of arrangement of the company's finance in all major areas of activity, to analyze the financial statements of the enterprise; to acquire skills in making practical decisions on financial activities of business entities.

The sixth part of the textbook aims to reveal the essence, functions of household finance, to highlight their role in the financial system of the state and the place in the resource distribution. This part describes the classification of households by various features, investigates factors that influence the adoption of financial and investment decisions by households, analyzes the process and methods of household finance management, describes the financial resources of households and their sources of generation, reveals the structure and composition of household income and expenditure.

The objective necessity of the financial market, its essence and significance are revealed in the chapters of the seventh part of the textbook, which cover the structure, functions and classification of the financial market; financial market instruments and financial services provided by financial institutions. The mechanism and methodology of pricing in the financial market are covered, as well as the formation and types of interest rates and the mechanism of valuation of financial assets. The necessity and role of state regulatory institutions in the financial market as stabilization factors in the context of intensifying the processes of financialization of the economy is shown.

The eighth final part of the textbook focuses attention on the disclosure of the laws and peculiarities of the development of the world financial system from the standpoint of modern global challenges, economic processes, tendencies in the development of financial systems of foreign countries, financial markets and institutions. Considerable attention is paid to the disclosure of the essence, the establishment of prerequisites for the development of the world monetary system and contradictions regarding the development and strengthening of the influence of regional currency systems. The international financial market and its components – the international currency market, the market of credit resources and the securities market – are described in detail. The comparison of the main types of models of financial and credit systems of foreign countries is given. The main signs and forms of manifestation of globalization are revealed.

Authoring team expresses sincere gratitude to the distinguished reviewers – Doctor of Economics, Professors Kyrylenko O. P., Krupka M. I., Oparin V. M., to the management of the Faculty of Economics, in particular to the Dean – Doctor of Economics, Professor Ihnatiuk A. I., for fruitful cooperation and support in preparation of the publication.

This textbook gives an opportunity to deepen knowledge in the field of financial relations, independently analyze the contradictions of the evolution of the financial system of Ukraine in the context of strengthening of globalization processes, and, accordingly, facilitates the practical training of professionals in the field of finance. For students, post-graduate students, lecturers, scientists, representatives of financial institutions and entrepreneurs of any level.

Частина I

ФІНАНСИ: ТЕОРІЯ ТА ПРАКТИКА

Розділ 1

НЕОБХІДНІСТЬ І СУТНІСТЬ ФІНАНСІВ

Основні категорії та поняття: валовий внутрішній продукт (ВВП), гроші, державні витрати, державні доходи, домени, економічні інтереси, кейнсіанство, кредит, макрофінансова стабільність, маржиналізм, меркантилізм, монетаризм, неокласична школа, ознаки фінансових відносин, політична економія, регалії, фізіократи, фінанси, фінансові відносини, фінансова діяльність, фінансова система, фінансові ресурси.

1.1. Етапи становлення та генеза фінансової науки

Фінансова наука виникла у контексті розвитку інших соціально-політичних наук, її зародження більшість дослідників датують XV–XVI ст. У стародавньому світі за відсутності системи фінансових відносин та її суб'єктів ми можемо констатувати окремі прояви товарно-грошових операцій, відображені у працях Ксенофонта й Аристотеля. Ксенофонт визнавав джерелами державного доходу здавання в оренду державного майна, невольників, митні збори й податки. Він рекомендував громадянам Афінського полісу купувати невольників для отримання доходу від передачі їх в оренду власникам Лавріонських срібних копалень.

Панування феодального господарства та відсутність фінансових відносин не сприяли розвитку фінансової науки й в середні віки.

Початки науки про фінанси виникають одночасно з політичною економією в XV ст. у містах північної Італії. На межі середньовіччя і нового часу торговий капітал не тільки створив матеріальні умови для виникнення новітньої галузі суспільних знань, а й визначив нагальну потребу в свідомому ставленні до фінансового господарства.

Теорії меркантилістів, чії наукові праці з'явилися наприкінці XV ст., були відображенням перших успіхів торгового капіталізму. Найбільш відомим серед вчених-меркантилістів став Діомед Карафа, який був упорядником фінансового

господарства Неаполітанського королівства, зробив значний внесок у розвиток теорії фінансів, ввів в обіг нові категорії та поняття, структурував державні витрати на три групи: витрати на оборону країни, витрати на утримання володаря, витрати на надзвичайні потреби.

Д. Карафа вважав, що основою доходів бюджету держав мають бути доходи, монархові не слід виснажувати народ великими поборами, а до податків як джерела доходів необхідно вдаватися тільки у період війни.

Зростання доходів держави було зумовлено використанням регалій, зборів і податків як джерел надходжень скарбниці. Збільшення обсягу державної скарбниці й ускладнення її структури породжували суперечності в суспільстві, що потребувало осмислення, а отже стало об'єктом дослідження фінансової науки.

Так, французький мислитель XVI ст. Жан Боден у своїй праці «Шість книг про республіку» (1577 р.) визначає структуру доходів королівської казни: 1) доходи; 2) військова здобич; 3) подарунки дружніх держав; 4) збори із союзників; 5) доходи від торгівлі; 6) мита з вивезення і ввезення; 7) данина з підкорених народів. У переліку джерел державних доходів не зазначено податки. До останніх, на думку Ж. Бодена, слід вдаватися тільки у надзвичайних випадках.

Таким чином, меркантилісти в особі Ж. Бодена зробили першу спробу визначити фінансове господарство як таке, що складається з державних доходів та витрат. Водночас класифікація доходів за Ж. Боденом дає підстави стверджувати, що економічна і фінансова науки в епоху меркантилізму роблять тільки перші кроки.

У XVII ст. нагальна потреба європейських країн у збільшенні державних доходів посилила актуальність фінансової думки щодо необхідності оподаткування. Дискусійним питанням стало те, які податки краще використовувати – прямі чи непрямі. Найбільш значними для розвитку фінансової науки стали ідеї, висловлені англійськими філософами та економістами Т. Гоббсом і Д. Локком. Так, Т. Гоббс у своїй праці «Левіафан» (1642 р.) пише про абсолютне право монарха запроваджувати податки, але разом із тим підкреслює необхідність дотримуватися помірності та рівномірності в оподаткуванні, надаючи перевагу непрямим податкам. Ця ідея стала панівною в Англії. Проте наприкінці XVII ст. під впливом Д. Локка громадська думка Англії визнала більш доцільним запровадження прямих податків.

У XVII–XVIII ст. німецькі камералісти, незважаючи на прикладний характер їхніх досліджень, здійснили першу спробу системного підходу до розуміння державного фінансового управління і заклали на цій основі фундамент нової фінансової науки. Значний внесок у розробку означених проблем зробив Л. фон Секендорф, який вперше висловив ідею про зв'язок народного господарства, добробуту й спроможності населення сплачувати податки. Ф. Юсті та І. Зонненфельс систематизували наявні на той час фінансові теорії та значною мірою вплинули на подальший розвиток фінансової науки. Так, у 1768 р. було опубліковано книгу міністра фінансів Австрії І. Зонненфельса «Основні початки поліції, торгівлі і фінансів», згодом перекладену майже усіма європейськими

мовами. Водночас Ф. Юсті у праці «Система фінансового господарства» (1776 р.) викладає основи науки про фінанси, що стало теоретико-методологічним підґрунтям розвитку фінансової науки того періоду і, за оцінкою І. Янжула, саме Ф. Юсті є батьком фінансової науки. Обидві книги мали значний вплив на наукові кола у державах Європи.

Окремим етапом розвитку фінансової теорії та практики стало формування ідей представниками французької школи фізіократів (Ф. Кене, А. Тюрго, О. Мірабо), що були панівними у другій половині XVIII ст. Значення цього напряму для фінансової науки зумовлено самою проблемою про справедливість оподаткування, про джерела доходу, про масштаби участі кожного у витратах держави та інших проблем теорії податків. Система фізіократів виходить із того, що лише одна земля дає чистий дохід, а мануфактура і торгівля жодних нових цінностей не створюють, тому єдиним допустимим джерелом отримання державних доходів є поземельний податок.

Незважаючи на дискусійність теорії єдиного податку, заслуга фізіократів полягає в тому, що вони першими визначили взаємозв'язок та взаємозалежність фінансів і народного господарства. Їхні наукові підходи дали змогу обґрунтувати об'єктивність взаємозв'язку фінансового господарства із політикою держави. Засновник школи фізіократів Ф. Кене, в розробленій ним економічній таблиці, зобразив як єдине ціле загальний суспільний процес відтворення, обігу, розподілу та споживання продуктів. Він першим виявив умови, за яких можливий безперервний виробничий процес. Ф. Кене акцентує увагу на безпосередньому зв'язку між відтворенням і оподаткуванням. Так, якщо податок припадає не на дохід землевласника (чистий дохід за термінологією фізіократів), а на дохід фермера-орендаря або на споживання, він призводить до скорочення капіталу, інвестованого у землеробство, і зменшує розміри виробництва. У поясненнях до економічної таблиці у числі причин, з яких скорочується виробництво, Ф. Кене насамперед називає ті з них, що зумовлені податками: «1) погана форма оподаткування, якщо остання стосується фермера; 2) зайвий тягар податків внаслідок надмірних витрат з їх стягування; 3) надмірні судові витрати». Таким чином, Ф. Кене вперше виявив органічний зв'язок між оподаткуванням і народногосподарським процесом. Вплив фізіократів на подальший розвиток фінансової науки втілюється у тій критиці, з якою вони виступали проти усталеної фінансової системи, а саме проти довільності податків, проти значної їх кількості, що гальмує економічний розвиток країни.

Фінансові теорії отримують наукове обґрунтування і цілісний розвиток в результаті еволюції англійської політичної економії, статус якої як окремої науки визначив А. Сміт у праці «Дослідження про природу і причини багатства народів» (1776 р.). Вчений не відокремлює фінансову науку від політичної економії. Він не вживає термінів «фінанси» і «фінансове господарство», проте саме А. Сміт виявляє зв'язок між фінансами та народним господарством. На відміну від своїх попередників, вчений виділяє в народному багатстві не одне, а три джерела – землю, працю, капітал, які саме і забезпечують державне госпо-

дарство фінансовими ресурсами. Таким чином, головна заслуга А. Сміта полягає в тому, що він не тільки надав фінансовій науці практичну складову, але й навів у п'ятій книзі своєї праці, що цілком присвячена фінансовому господарству, вчення про фінанси. Книга складається із трьох розділів: 1) про державні витрати; 2) про державні доходи; 3) про державний борг.

Державні витрати А. Сміт поділяє на дві групи: 1) витрати, що мають загальне значення (оборона та утримання королівської влади), які можуть бути оплачені за рахунок доходу суспільства; 2) витрати, в яких зацікавлені окремі особи. Такий підхід дав змогу обґрунтувати доцільність поділу на державне і місцеве фінансове господарство.

Серед доходів А. Сміт виокремлює доходи від капіталів, підприємств та майна держави (за сучасною термінологією – неподаткові доходи) і податки. На його думку, капітали, перебуваючи в руках держави, приносять занадто малий прибуток. Водночас А. Сміт заперечує проти підприємницької діяльності держави. Ці погляди вченого збігалися з інтересами промислового капіталу, якому хотілося усунути найсильнішого конкурента – державу, яка була здатна скористатися адмінресурсом і вирішити будь-який спір на власну користь.

Ідеї А. Сміта мали вирішальний вплив на господарське та фінансове життя європейських країн. Завдяки дослідженням вченого наука про фінанси отримала настільки самостійне значення, що наукові рекомендації вченого склали основи законодавчої бази державного устрою.

Ідейним послідовником і водночас опонентом А. Сміта був Д. Рікардо, який у своїй праці «Початки політичної економії та оподаткування» (1817 р.) створив нову у багатьох аспектах теорію податків, безпосередньо пов'язану з його теорією ренти та заробітної плати. Відповідно до цієї теорії всі податки зрештою сплачуються із прибутку капіталіста і лише деякі – з поземельної ренти; всякий податок, який стягується з народу, буде перекладено на підприємців, тому головним джерелом державних доходів є прибуток капіталіста. Ця теорія не тільки отримала значне поширення у фінансовій науці, а й була застосована у чинному законодавстві.

Наукова доктрина політичної економії у XVIII ст. створила передумови для виокремлення із неї фінансової науки у другій чверті XIX ст. Практика еволюції фінансових господарств європейських країн стала одним зі стимулюючих факторів для розвитку фінансової науки. У другій половині XIX ст. на розвиток фінансової науки значний вплив мали ідеї соціалізму (К. Родбертус, К. Маркс, Ф. Лассаль), а також соціал-демократичний робітничий рух. Цей вплив втілено в ідеях соціально-політичної спрямованості розвитку фінансової системи (Л. Штейн, А. Шеффле, А. Вагнер).

Демократизація суспільства, перехід від абсолютизму до конституційного управління державою, пов'язаний із розглядом і затвердженням бюджету держави парламентом, зумовив необхідність прийняття бюджетного законодавства, що стало передумовою розвитку фінансового права, а отже, і фінансової науки в цілому.

Значний внесок у розвиток фінансової науки зробив швейцарець Ж. Сісмонді. Палкий шанувальник А. Сміта на початку своєї діяльності, він надалі виступає із критикою великого промислового капіталу, встаючи на захист дрібної промисловості та землеробства. У фінансовій політиці держави Ж. Сісмонді вбачав важливий фактор поліпшення добробуту громадян, виступаючи за скорочення непрямих податків, установлення неоподатковуваного мінімуму. Вимагаючи прогресивності в оподаткуванні, вчений доводив, що держава має стягувати податки з тих, хто користується її послугами, – імущих, а не бідняків. Прогресивні погляди Ж. Сісмонді не вплинули на діяльність урядів того часу, але були сприйняті фінансовими школами, сформованими у другій половині XIX ст., і насамперед – соціально-політичним напрямом у Німеччині.

Економічні погляди К.Маркса вплинули на розвиток фінансової науки у XIX ст. в Європі. Так, К. Маркс розкрив товарну природу грошей, їх еволюцію, функції грошей, визначив кількість грошей, необхідних для обміну, а також показав процес перетворення грошей в капітал.

Соціально-політичний напрям відіграв значну роль у розробці соціальних аспектів фінансової науки. Основна його ідея полягала в тому, щоб за допомогою податків здійснювати перерозподіл національного доходу на користь незаможних класів. Так, представник нової історичної школи – професор Берлінського університету А. Вагнер обґрунтував підходи щодо переваг державного господарства порівняно із приватним. Доходи і витрати фінансового господарства – це об'єктивна трата ресурсів народного господарства. У сфері податкової політики А. Вагнер висуває ідею необхідності втручання держави у процес розподілу. Він висловлюється за посилене оподаткування кон'юнктурних доходів. Основні фінансові ідеї А. Вагнера викладено ним у курсі «Наука про фінанси» (1880 р.), що складається із трьох частин: перша – вступ, огляд фінансового ладу, вчення про витрати і вчення про приватноправові доходи, друга – вчення про мита і загальна частина вчення про податки, третя – спеціальна частина вчення про податки (історія, законодавство, статистика).

Маржиналістський напрям в економічній науці значною мірою вплинув на подальше становлення фінансової науки. Теорію граничної корисності, дослідження австрійської школи було використано для побудови загальної конструкції фінансової науки та аналізу сутності окремих фінансових явищ та інститутів, насамперед явища переказу податків, із точки зору теорії граничної корисності. Один із видатних представників австрійської школи Е. Сакс здійснив спробу розробити загальну теорію фінансової науки і фінансового господарства (1887 р.). Вчений вважав помилковою думку К. Менгера, що фінансова наука є прикладною. Е. Сакс дійшов висновку, що фінансова наука має стати такою ж точною наукою, як і політична економія. Він вважав, що у політичній економії і фінансової науки один і той самий метод, і якщо основу політичної економії становить закон граничної корисності, то і фінансова наука повинна бути побудована на тому ж базисі.

Італійська фінансова школа зробила свій внесок у дослідження предмета, змісту і структури науки про фінанси. Так, у книзі «Основи фінансової науки» (1896 р.) виклав власні погляди Л. Косса, на думку якого, фінансова наука – це не додаток до політекономії, тобто вона не обмежується дослідженням причин та економічних наслідків фінансових заходів. Нарівні з принципами політекономії джерелами для науки про фінанси є загальні принципи права і політики.

Французька фінансова думка першої половини XIX ст. (Ж.-Б. Сей, Ф. Бастиа), розвиваючи ідеї А. Сміта про невтручання держави, обрала шлях подальшого скорочення функцій держави та зменшення тягаря оподаткування. Відомий французький економіст другої половини XIX ст. П. Леруа-Больє розвиває індивідуалістичні погляди своїх попередників. Він виступає проти господарської діяльності держави, захищає інтереси великого капіталу і заперечує ідею прогресивного оподаткування. Стосовно фінансової науки П. Леруа-Больє виключає категорію державних витрат з її предмета. Вчений писав, що «фінансова наука – просто наука про державні доходи».

Значний вклад у розвиток фінансової науки здійснили представники наукової школи Київського університету Святого Володимира. М. Бунге (1823–1895) – фундатор Київської економічної школи, вчений, фінансист зі світовим ім'ям, тричі обирався ректором університету Святого Володимира. Його основними працями були: «Теорія кредиту» (1852), «Основи політичної економії» (1870), «Банківські закони і банківська політика» (1874) та інші. Вчений обґрунтував основи реформування банківської та грошової систем на основі розвитку кредиту та системи комерційних банків. Проаналізував різницю між позичковим і реальним капіталом, що дозволило визначити важливість переміщення грошей у капітал через посередництво приватних банків. Віддаючи пріоритетність приватним банкам у порівнянні з казенним кредитом, визначив необхідність розробки і запровадження законодавчого контролю за їх діяльністю. Будучи на посаді міністра фінансів (1881–1886) багато уваги приділяв питанням джерел доходів державного бюджету, митним тарифам, акцизним платежам, виступав за соціальні підходи в оподаткуванні, а також необхідності скорочення витрат бюджету на бюрократичні інститути держави.

І. Янжул (1846–1914) – відомий економіст у галузі фінансового права. У своїй праці «Основні початки фінансової науки. Вчення про державні доходи» (1890 р.) з позиції фінансового права досліджує еволюцію та роль податків, ставить питання ефективності обкладання населення податками, необхідності застосування диференційованого підходу до визначення податку з урахуванням доходів кожної особи. І. Янжул сформулював основні ознаки податку: однобічний характер справляння; матеріальна форма податку; установлення податку публічною владою – державою; законний спосіб справляння. Він також визначив категорії прямих і непрямих податків, обґрунтувавши власну теорію перекладання податків.

А. Антонович (1848–1917) – відомий економіст, фінансист, професор Київського університету Святого Володимира. У праці «Теорія паперово-грошового

обігу і державні кредитні білети» (1883 р.) вперше дослідив сутність і переваги грошово-кредитного обігу та проаналізував значення банківських білетів для фінансування виробництва. Дослідження А. Антоновичем ефективності використання емісії грошей і кредитних білетів дозволило обґрунтувати підходи до грошово-кредитної політики держави і визначити її вплив на економічний розвиток та формування прогресивної моделі грошової економіки.

М. Туган-Барановський (1865–1919) – видатний вчений, політик, громадський діяч. Основна праця: «Паперові гроші і метал» (1916 р.), у якій, на відміну від існуючих – товарної та кількісної теорії грошей, обґрунтував кон'юнктурну теорію грошей, за якої цінність грошей напряму залежить від ринкової кон'юнктури. Також вчений проаналізував роль держави у забезпеченні купівельної спроможності паперових грошей та стабільності валютного курсу. Довів дієвість і необхідність використання механізму вилучення з обігу зайвих грошей за допомогою позик. Сутність даної теорії полягає в тому, що загальний рівень цін, а відповідно і вартість грошей, пов'язані не з кількістю грошей, а з загальною кон'юнктурою товарного ринку, яка в свою чергу залежить від стадії промислового циклу.

Теоретичні основи сучасних концепцій фінансової науки започатковано у роботах представників різних шкіл західноєвропейської економічної думки кінця XIX – початку XX ст. Їх еволюція базується на процесах розвитку ринкової економіки та одночасній демократизації суспільства, змінах у законодавстві країн, а отже, і функцій держави.

До початку XX ст. панівною була концепція неокласичної школи, заснована на принципах невтручання держави у ринкову економіку, визнання вільної конкуренції головним регулятором господарських процесів, відповідною була і фінансова політика уряду. Світова економічна криза, Велика депресія в 1929–1933 рр. у США визначили об'єктивну потребу, а теоретична концепція Дж. М. Кейнса дала обґрунтування новій економічній політиці держави. Кейнсіанська фінансова доктрина базувалася на необхідності використання фінансово-бюджетної та грошово-кредитної політики уряду як ефективного регулятора, а відповідно, визнання держави активним суб'єктом у системі ринкових відносин. Дж. М. Кейнс запроваджує термін «ефективний попит», що визначає рівновагу між споживанням і виробництвом, доходом і зайнятістю – так званий «кейнсіанський хрест». Головним регулятором, який забезпечує необхідні обсяги інвестицій в економіку, є державна фінансово-бюджетна та опосередковано – грошово-кредитна політика.

Концепція Дж. М. Кейнса базується на ідеї державного регулювання обсягів інвестицій в економіку, оскільки в умовах кризи головним чинником, що стимулює сукупне споживання, є зростання видатків державного бюджету. Дж. М. Кейнс вперше обґрунтовує можливість дефіцитного фінансування держави на основі урядових позик, при цьому урядові інвестиції призводять до зростання схильності до інвестування, а фінансування поточних витрат стимулює схильність до споживання, що в результаті забезпечує активізацію підприєм-

ницької діяльності, зростання зайнятості та доходів громадян. Таким чином, держава через ринок позичкового капіталу регулює «ефективний попит», а дефіцит державного бюджету стає дієвим інструментом державної політики.

У теорії Дж. М. Кейнса якісно і по-новому розглядається грошово-кредитна політика держави, в якій гроші виконують функцію ефективного інструмента регулювання сукупного попиту та «схильності до інвестування». Так, застосовуючи політику «дешевих грошей», уряд стимулює зростання інвестицій в економіку, а політика «дорогих грошей», навпаки, стримує останні. Практичне використання концепції Дж. М. Кейнса дало уряду Ф. Рузвельта змогу подолати Велику депресію у США.

У 50–60 рр. XX ст. значної популярності, а отже, і застосування у фінансовій політиці урядів провідних країн світу, набувають монетаристські підходи М. Фрідмана. У праці «Дослідження з теорії грошей» (1956 р.) він наводить розширене тлумачення попиту на гроші як «портфеля активів», яке визначає грошовий запас як один із видів капітальних активів. Такий підхід обґрунтовує прямий вплив грошей на ділову активність. Представники монетаризму виступали за зменшення впливу держави на ринкову економіку, скорочення обсягів перерозподілу ВВП через бюджет, зменшення соціальних видатків та стимулювання заощаджень як джерела інвестицій в економіку. На практиці найбільш ефективно ідеї монетаризму використовувалися урядом М. Тетчер у фінансовій політиці боротьби із дефіцитом державного бюджету у Великобританії.

Як свідчить практика розвитку ринкової економіки наприкінці XX ст., жодна економічна концепція не дає беззаперечних результатів щодо реалізації фінансової політики уряду. Фінансові теорії різних економічних шкіл намагаються проаналізувати та систематизувати найбільш нагальні суперечності сьогодення, характерні для економік окремих країн, однак практика їхнього вирішення у конкретних моделях фінансової політики країн не завжди ефективна з урахуванням національних особливостей і впливу глобального середовища.

Намагання поєднати ідеї кейнсіанства та монетаризму із суперечностями сучасної ринкової економіки відображено у концепції «неокласичного синтезу», обґрунтованій у працях – П. Самуельсона і Дж. Хікса. Ідея теорії рівноваги та неповної зайнятості базується на поєднанні державного регулювання через фіскально-бюджетний механізм і використанні інструментів грошово-кредитної політики (операції на відкритому ринку, таргетування інфляції, регулювання процентних ставок). П. Самуельсон науково обґрунтовує термін «суспільний продукт», що реалізується через бюджетний механізм і надається всім членам суспільства (охорона здоров'я, освіта, поліцейські послуги, оборона).

Деякі вчені-фінансисти кінця XX ст. намагалися дослідити та надати практичні рекомендації щодо найбільш нагальних проблем ринкової економіки.

Так, А. Хансен, А. Оукен, Р. Харроу запропонували «антициклічну теорію», відповідно до якої зміни доходів і видатків державного бюджету забезпечують стабілізацію економіки у період між фазами економічного циклу. Е. Ліндаль і Р. Мюрдаль обґрунтовували термін «циклічного балансування» державного

бюджету, що базується на методі довгострокового прогнозування бюджетних показників і формування спеціальних резервних фондів для забезпечення бюджетного балансу в період проходження окремих фаз циклу.

У. Халлер запропонував термін пасивного та активного дефіциту державного бюджету і його використання як активного інструмента макрофінансової стабілізації.

Учені Б. Хансен, А. Пікок, Г. Шоу розробили підходи щодо ролі та ефективності фінансової політики уряду в сфері податків, трансфертів, державних замовлень, що стимулює збільшення інвестицій і зростання споживчого попиту.

Наприкінці XX – на початку XXI ст. фінансова наука перебуває під впливом ідеології лібералізму, що отримує багатоспектральне відображення в усіх сферах життєдіяльності суспільства. Державні фінанси, з одного боку, стають економічною основою розв'язання соціально-економічних проблем у суспільстві, а з іншого, – умовою демократизації та реалізації індивідуальних потреб кожного суб'єкта. Цим проблемам присвятили свої наукові доробки Р. Масгрейв, Е. Ліндаль, Т. Гроувз – теорія суспільних благ; В. Баумоль, Д. Бредфорд – теорія державних підприємств; Дж. Б'юкенен, Г. Туллок – теорії конституції та правил прийняття рішень; Л. Даймонд, Д. Мірліс – теорії оптимального оподаткування та ін.

Широко відомими та концептуальними у сфері фінансів є роботи вчених Ш. Бланкарта і З. Боді, присвячені питанням зміни функцій держави в умовах модернізації системи державних фінансів і переходу до системи публічних фінансів.

Сучасна фінансова наука намагається проаналізувати наявні суперечності між економічними інтересами суб'єктів у системі фінансових відносин, обґрунтувати підходи щодо ефективної фінансової політики уряду з метою забезпечення макрофінансової стабільності як умови зростання добробуту кожного громадянина.

Дані дослідження знайшли відображення у працях українських вчених. А. Чухно (1926–2012) – видатний вчений-теоретик, академік НАН України, професор Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Одним із напрямків його наукових досліджень став аналіз еволюції грошової системи, а саме перехід від грошей-товару до кредитних грошей і переростання товарно-грошового господарства в товарно-кредитне. Системне дослідження еволюції грошових систем у різних країнах дозволили вченому визначити закономірності даних процесів в Україні. Аналіз ролі кредиту та проценту дозволив обґрунтувати теоретико-методологічні засади сучасного кредитного господарства, а також із концептуально-правових позицій підійти до дослідження фінансової системи України та функцій держави, причин економічних і фінансових криз «Гроші та товарно-кредитне господарство (2012 р.).

О. Василик (1938–2005) – знаний вчений та практик-фінансист, професор Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Обґрунтував наукові підходи щодо розбудови фінансової системи України в процесі пере-

ходу до ринкової економіки. Здійснив дослідження у сфері державних фінансів, бюджетної та податкової системи України, теорії фінансів. Автор підручників: «Державні фінанси України» (1997 р.), «Теорія фінансів» (2000 р.), «Податкова система України» (2004 р.). Фундатор і перший головний редактор журналу «Фінанси України».

В. Федосов (1939–2021) – фундатор фінансової науки в Київському національному економічному університеті, професор. Досліджував теоретико-методологічні засади фінансів і фінансової політики, обґрунтував положення, що податок – вихідна категорія державних фінансів. Розкрив взаємозв'язок між об'єктивним і суб'єктивним у фінансах і податках, між об'єктивними фінансовими категоріями і змінними – фінансовим правом, фінансовою політикою і фінансовим менеджментом. Здійснив дослідження у сфері генези світової фінансової думки, що дозволило обґрунтувати теоретичні засади фінансової та фінансової політики держави та практичні рекомендації щодо реструктуризації фінансової системи України. Основні праці: «Сучасний капіталізм і податки» (1987 р.), «Фінансова реструктуризація в Україні: проблеми і напрями» (2002 р.), «Теорії фінансів» (2010 р.), «Фінансова думка України» (2010 р.) та інші.

Будь-яка теорія є віддзеркаленням найбільш гострих суперечностей функціонування фінансової системи. На сьогодні кожна теорія має свою актуальність, так як фінансові відносини розвиваються по спіралі, так і новітні технології, новітні інструменти лише повторюють ті закономірності, які характерні для розбудови фінансової системи сьогодення, тому вивчення теорій є кроком у майбутнє. Зростання ролі фінансів окремих приватних суб'єктів, їх поведінковий ефект для ринку фінансових активів є одним із актуальних питань для розвитку фінансової науки.

1.2. Зміст і ознаки фінансів

Категорія «фінанси» об'єктивно-історично пов'язана із розвитком держави, її місцем і роллю в економічній системі, еволюцією функцій як умови соціально-економічного розвитку суспільства.

Інститут держави в умовах ринкової економіки реалізує свій соціально-економічний статус через бюджетний механізм перерозподілу ВВП, що визначає об'єктивну необхідність функціонування фінансової системи.

Термін «фінанси» почали використовувати у XIII ст. Слово походить від латинського «*financia*» – обов'язкова сплата грошей, що пов'язувалася із передачею частини доходу громадянина у розпорядження короля на його утримання та на інші витрати держави.

Еволюціонуючи, категорія «фінанси» нерідко змінювала своє значення. Інколи зміст цього терміна залежав від місцевості застосування. Слово «фінанси» мало як негативне, так і позитивне значення. Так, у XVIII ст. у Німеччині його тлумачили як здирицтво чи хабарництво, у багатьох інших державах воно

означало сплату певної суми грошей монарху, досить часто цей термін пов'язували з утвореннями державного господарства певного рівня (земство, міська община).

Вперше у сучасному розумінні термін «фінанси» почали застосовувати у Франції, де фінанси означали сукупність коштів, необхідних для задоволення потреб держави та різних суспільних груп. У XVIII ст. поняття «фінанси» як державне господарство отримало подальший розвиток. Державні утворення різного рівня стали називатися союзами публічного змісту, а фінанси – формами і методами добування коштів та їх витрачання цими союзами для виконання покладених на них функцій. Форми і методи мобілізації коштів постійно змінювалися та удосконалювалися, що пов'язано із розвитком економіки держав і демократизацією суспільства.

Так, передумовами виникнення фінансів стали: еволюція грошей і товарно-грошових відносин, дія економічних законів ринку, функціонування держави як суб'єкта економічних відносин.

На сучасному етапі *основними ознаками фінансів є:*

- взаємозв'язок із функціонуванням товарно-грошових відносин і ринку;
- зумовленість системи фінансових відносин наявністю держави та її інститутів як органів управління;
- обмінно-розподільний характер фінансових відносин;
- реалізація фінансових відносин через механізм фінансового ринку щодо формування та використання грошових доходів і накопичень;
- забезпечення та відображення руху вартості фінансових коштів від одного суб'єкта економічних відносин до іншого як умови фіксації прав власності.

Фінанси є кровоносною системою економічного організму суспільства, вони забезпечують збалансованість і динаміку розвитку, імунну реакцію на економічні кризи та глобальні загрози, а за ефективної фінансової політики держави створюють макрофінансові умови для реалізації економічного потенціалу кожного із суб'єктів. Обов'язковою умовою здорової фінансової системи держави є стабільна національна грошова одиниця та ефективна грошово-кредитна політика центрального банку. Саме гроші дають змогу оцінити кількісні та якісні параметри фінансових потоків, визначити ефективність їх використання, а в результаті отримати очікуваний дохід у грошовому еквіваленті.

Грошовий еквівалент доходів кожного із суб'єктів дає можливість кожному підприємцю, кожній домогосподарці побачити свою долю «суспільного пирога», а отже і проаналізувати динаміку відповідних фінансових показників, визначає ефективність соціально-економічної політики уряду. Добробут населення, кожного громадянина, реалізація підприємницької ініціативи бізнесу – головна мета соціально-економічної політики уряду, а механізмом реалізації останньої є ефективна фінансова політика.

На сьогодні розвиток фінансів пов'язують зі зростанням ролі та збільшенням функцій держави, значенням фінансової системи у реалізації пріоритетів соціально-економічного розвитку, забезпеченням поліпшення добробуту

громадян, демократизації суспільства. Значного розвитку набули місцеві (регіональні) фінанси, фонди фінансових ресурсів цільового призначення, фінанси підприємницьких структур тощо.

Фінанси є однією із важливих і складних економічних категорій. Вони мають як видиму, так і приховану форми прояву. Видима сторона фінансів отримує прояв у грошових потоках, які рухаються між суб'єктами фінансових відносин. Ці потоки – їх характер і форми, спрямованість та обсяги – становлять предмет практичної фінансової діяльності. Прихована сторона фінансів пов'язана з тим, що ті чи інші грошові потоки відображають рух вартості створеного у суспільстві ВВП, тобто обмінні та розподільні відносини. Ці відносини характеризують внутрішню сутність фінансів і є предметом фінансової науки. ***Фінанси** – система економічних відносин, пов'язаних з обміном, акумуляцією, розподілом і перерозподілом та використанням у грошовій формі вартості ВВП, із метою реалізації економічних інтересів окремих її суб'єктів.*

Категорія «фінанси» відображає характер економічних відносин і, відповідно, належить до системи економічних категорій. Як економічна категорія фінанси відображають економічні процеси та явища у сфері фінансових відносин і є найважливішою складовою економічної системи в цілому. Від збалансованості фінансових відносин залежить ефективність економічної системи держави та рівень економічного розвитку суспільства. Категорія «фінанси» є об'єктивною і функціонує в різних суспільно-економічних формаціях. Як об'єктивна економічна категорія фінанси – носій єдиної абстрактної сутності системи фінансових відносин в усіх суспільно-економічних формаціях і національних економічних системах, хоча відмінності функцій фінансів, їх роль у суспільному виробництві можуть визначатися особливостями реалізації в умовах суспільно-економічного устрою окремої країни. Наведене пов'язано з тим, що будь-яка країна формує механізми реалізації владних функцій держави та необхідних для цього фінансових відносин залежно від політико-економічного устрою. Фінанси як економічна категорія характеризують відносини між економічними суб'єктами, організовані на основі чинного законодавства, та реалізують свої інтереси за посередництва держави. Тому саме виникнення фінансів, їх розвиток нерозривно пов'язані з еволюцією державного устрою, тобто держави як інституту управління в системі економічних відносин. Державне регулювання у сфері фінансів охоплює всі складові фінансових відносин: між державою та підприємствами, між державою і населенням, між різними підприємствами, між підприємствами та їх працівниками.

Методологічною основою дослідження сутності та призначення фінансів, особливостей їх функціонування є економічні вчення про товарно-грошові відносини, розширене відтворення, природу та функції держави.

Ключовим елементом визначення сутності фінансів є характеристика фінансових відносин і фінансової діяльності.

***Фінансові відносини** – це відображення руху грошової вартості від одного суб'єкта до іншого, що характеризується процесами обміну, розподілу, перерозподілу та використання і реалізується у грошових потоках.*

Фінансова діяльність реалізується в процесі обміну, використання та споживання фінансових ресурсів суб'єктами системи економічних відносин.

Об'єкт системи фінансових відносин становить вартість ВВП (в її грошовій формі).

Суб'єктами системи фінансових відносин є юридичні та фізичні особи (держава, суб'єкти підприємницької діяльності різних форм власності, об'єднання, організації, установи, громадяни), які є власниками фінансових ресурсів і забезпечують створення та використання ВВП.

Суб'єкти, об'єкти системи фінансових відносин, держава та інститути-посередники функціонують у рамках єдиного правового поля та дії об'єктивних законів ринку, формуючи фінансову систему.

У межах фінансової системи кожен із суб'єктів: держава, підприємець, домогосподарка намагаються реалізувати власні економічні інтереси, але чинне законодавство визначає єдині правила економічної та фінансової діяльності для кожного, створюючи рівні умови конкуренції, що в свою чергу забезпечує реалізацію законів ринку.

Таким чином, фінансова система є елементом еволюції системи ринкових відносин, її законів, приватної форми власності та вільної конкуренції в ціноутворенні та реалізації економічних інтересів кожного із суб'єктів. Наявні суперечності між економічними інтересами суб'єктів визначають зростання ролі держави одночасно як, з одного боку, рівноправного, хоча і домінуючого суб'єкта, а з іншого боку – як регулятора у системі відносин між всіма іншими суб'єктами.

Об'єктивно-історично це призвело до формування та еволюції фінансової системи держави, що домінувала в межах усталеної ринкової економіки. Розвиток ринку, зростання і вплив фінансового ринку на економіку та виробництво зумовили зміну ролі державних фінансів, їх функцій в економічній системі. Процеси демократизації суспільства вплинули на трансформацію фінансової системи держави, яка перетворюється, як писав А. Сміт, із непродуктивної системи державних фінансів, що обслуговують короля, на систему публічних фінансів, яка реалізує інтереси всіх суб'єктів фінансових відносин.

1.3. Функції й роль фінансів

Призначення фінансів в економічному житті суспільства визначається тими ролями та функціями, які вони виконують, об'єднуючи та водночас реалізуючи індивідуальні економічні інтереси кожного суб'єкта. *Економічна наука визначає основні функції фінансів:*

- розподільчу;
- контрольну.

Суть розподільчої функції полягає:

– на першому етапі у розподілі частини ВВП на рівні:

- 1) заробітної плати найманих працівників;
- 2) прибутку суб'єктів підприємницької діяльності;

– на другому етапі відбувається перерозподіл грошових доходів через бюджетну систему та механізм фінансово-кредитного ринку і перетворення їх на фінансові активи.

Окремою складовою процесу перерозподілу є бюджетна система, що забезпечує реалізацію функцій держави в умовах нинішнього соціально-політичного устрою.

Бюджетна система забезпечує:

1) реалізацію економічних інтересів усіх суб'єктів системи фінансових відносин і пріоритетів соціально-економічного розвитку країни;

2) збалансованість розподілу та використання фінансових ресурсів на міжгалузевому рівні та на рівні окремих територій;

3) фінансування соціальної сфери, що є умовою повноцінного розвитку суспільства;

4) перерозподіл доходів між окремими соціальними групами, що в умовах посилення диференціації є важливим чинником демократизації суспільства і зростання рівня життя кожного громадянина;

5) фінансування оборони держави та інститутів правопорядку, а також органів державного управління та інших.

Доходи, отримані в процесі такого перерозподілу, мають забезпечити відповідність між матеріальними та фінансовими ресурсами і, передусім, між обсягом грошових коштів та їх структурою, з одного боку, та обсягом і структурою засобів виробництва і предметів споживання – з іншого.

Перерозподіл грошових доходів через механізми фінансово-бюджетної системи і фінансового ринку є головною умовою акумуляції та ефективного використання фінансових ресурсів із метою забезпечення збалансованості та необхідної динаміки всіх складових економічної системи держави. Фінансово-бюджетні інститути фінансового ринку є суб'єктами різних форм власності, але функціонують на єдиних ринкових принципах, що забезпечує умови для реалізації законів ринку, а відповідно – ефективність економіки в цілому.

Одночасно із розподільчою фінанси виконують контрольну функцію, сутність якої полягає у контролі за розподілом і використанням ВВП окремими суб'єктами економічної системи держави. Її реалізація забезпечує вирішення таких завдань:

- цільовий розподіл, перерозподіл і використання фінансових ресурсів;
- виконання фінансових зобов'язань перед суб'єктами господарювання, бюджетом, банками;
- мобілізація фінансових ресурсів в обсязі, необхідному для фінансування виробничого і соціального розвитку;

– пошук резервів збільшення доходів, прибутку, підвищення рентабельності та платоспроможності на основі ефективності використання фінансових ресурсів.

Необхідність функції контролю з боку держави зумовлюється тим, що фінансові відносини реалізують суперечливість економічних інтересів окремих суб'єктів, де кожен прагне максимізувати частку свого доходу. Саме фінансовий контроль за розподілом і використанням фінансових ресурсів забезпечує законність, цільовий характер і ефективність перерозподілу ВВП та є умовою протистояння корупції та тіньовій економіці.

Об'єктом фінансового контролю є фінансова діяльність бюджетних установ та організацій, господарюючих суб'єктів, що здійснюють фінансову діяльність з використанням бюджетних коштів. **Предмет контролю** становлять фінансові операції, пов'язані з формуванням і використанням фінансових ресурсів.

Фінансовий контроль – це один із найдієвіших видів контролю у суспільстві. На відміну від інших видів контролю, він охоплює все суспільство. Оскільки фінансові показники діяльності фіксуються у формі конкретних результатів, то фінансовий контроль наскрізний, фактично він стосується всіх аспектів діяльності держави, юридичних і фізичних осіб.

Фінансовий контроль ґрунтується на відповідних принципах:

- достовірності фактичної інформації;
- завчасного здійснення контролю з метою запобігання виникненню суттєвих відхилень фактичного фінансового процесу від установлених норм;
- безперервності, регулярності та систематичності;
- відповідальності, що передбачає відповідальність як функціонуючих, так і контролюючих суб'єктів.

Фінансам належить провідна роль в економічній системі. Наведене зумовлено тим, що їх функціонування визначає кількісні та якісні параметри соціально-економічного розвитку суспільства, дає можливість здійснити оцінку, побачити тенденції та з'ясувати перспективи.

Обов'язковою ознакою участі фінансів в економічному житті держави, підприємця чи громадянина є гроші. Без використання грошей у процесах виробництва, здійснення державою своїх функцій, задоволення населенням власних життєвих потреб не існувало б і фінансів. Усі процеси економічного життя, в яких беруть участь фінанси, мають грошове вираження, тобто оцінку в грошовій формі. Економічне життя держави постійно вимагає створення грошових фондів для задоволення різноманітних потреб. Обсяг цих фондів кількісно та якісно характеризує масштаби діяльності та фінансові можливості країни, господарської структури, громадянина.

Громадянин, який одержує доходи у формі оплати праці чи з інших джерел, має у своєму розпорядженні певну суму грошей, але вони не є фінансами. Фінансами ці гроші стануть тоді, коли їх власник створить відповідний фінансовий ресурс і вкладе ці гроші у цінні папери, надасть кредит фізичній особі або зробить щось інше, завдяки чому матиме певний дохід.

Таким чином, налагоджені фінансові відносини є запорукою нормальної життєдіяльності всього суспільства.

Фінанси – складова системи економічних відносин, а тому перебувають у безпосередньому взаємозв’язку з економічними категоріями, а саме із ціною, заробітною платою і кредитом.

***Ціна** – це грошовий вираз вартості будь-якого товару*, тобто ціни, як і фінанси, здійснюють розподіл ВВП. Так, під час формування ціни виробник ураховує всі витрати виробництва та збуту, а також певну суму накопичень у формі прибутку. У зв’язку з наведеним можна дійти висновку, що ціна визначає параметри впливу фінансів на всі процеси, пов’язані зі створенням і використанням ВВП. До певної міри це так, оскільки для реалізації товару, робіт чи послуг встановлюють їхню дійсну вартість та обсяги фондів фінансових ресурсів, які будуть створені по закінченні виробничого циклу. Проте це лише візуальне враження, адже фінанси можуть впливати як на абсолютну величину ціни, так і на її внутрішню структуру різноманітними методами. Зокрема, держава, використовуючи фінанси, може суттєво впливати на структуру ціни через зміну відрахувань до амортизаційного фонду та фонду соціального страхування. Також ціни можуть бути змінені завдяки запровадженню акцизного збору або податку на додану вартість (ПДВ).

Крім того, фінанси мають ширший діапазон розподілу, ніж ціна. Вони здійснюють не лише первинний розподіл ВВП на рівні виробничої структури, а й подальший перерозподіл через бюджетну систему. На цьому етапі ціни можна регулювати за допомогою дотацій і виплат із бюджету різниці в цінах.

У розподільних процесах поряд із фінансами та ціною беруть участь заробітна плата і кредит. За своєю економічною природою заробітна плата є грошовим виразом вартості праці. Для виплати заробітної плати на підприємстві створюється фонд фінансових ресурсів, що свідчить про органічний зв’язок фінансів і заробітної плати. Кошти, які надходять у розпорядження працівника, є свідченням того, що відбувся процес обміну товару – робоча сила на товар–гроші. Проте одержавши заробітну плату, людина використовує її не лише для обміну на товари першої необхідності, а створює фонди грошових засобів для придбання товарів тривалого користування, цінних паперів із метою одержання доходів тощо.

Фінанси і заробітна плата перебувають у постійній взаємодії. Так, держава регулює заробітну плату за допомогою податків, створюючи загальнодержавні фонди фінансових ресурсів. Водночас за допомогою цих фондів держава стимулює розвиток окремих видів діяльності, надаючи субсидії, субвенції та інші форми фінансових дотацій.

Спільним для фінансів і кредиту є те, що вони використовуються в кругообігу коштів і сприяють підвищенню ефективності виробництва, а кредит також виступає ціною грошових коштів на фінансовому ринку. У разі нестачі фінансових ресурсів підприємство залучає кредитні ресурси, а за наявності надлишку фінансових ресурсів може надавати тимчасово вільні кошти в кредит іншій установі (банку, підприємству).

Контрольні запитання і завдання

1. Що становить внутрішній зміст фінансів?
2. Наведіть характерні ознаки фінансів.
3. У чому полягає відмінність фінансів від грошей?
4. Назвіть переваги і недоліки американської, скандинавської та західноєвропейської фінансових моделей.
5. Що становить соціально-економічну сутність фінансів?
6. У чому полягають сутність і механізм дії розподільчої функції фінансів?
7. Що таке контрольна функція фінансів? Як саме вона реалізується у практичній діяльності?
8. Які групи державних витрат виокремлював А. Сміт?
9. Поясніть передумови виникнення фінансів.
10. Охарактеризуйте бюджетну систему як окрему складову процесу перерозподілу.

Рекомендована література

1. Бланкарт Ш. Державні фінанси в умовах демократії: Вступ до фінансової науки / пер. с нем.; під заг. кер. С. І. Терещенко, О. О. Терещенко; передм. В. М. Федосов. Київ : Либідь, 2000. 654 с.
2. Історія економічних учень: Підручник / За ред. В. Д. Базилевича, 3-тє вид. Київ : Знання, 2008.
3. Райнерт Е. С. Як багаті країни забагатіли ... і чому бідні країни лишаються бідними / Ерік С. Райнерт ; пер. з англ. П. Тарашук. Київ : Темпора, 2018. 452 с.
4. Рожко О. Д. Державні фінанси України: детермінанти та пріоритети розвитку. Київ : Вид-во Ліра-К, 2016. 360 с.
5. Сміт А. Багатство народів. Дослідження про природу та причини добробуту націй / пер. з англ. О. Васильєва та ін. Київ: Наш формат, 2018. 722 с.
6. Теорія фінансів : підруч. / Юхименко П. І., Федосов В. М., Лазебник Л. Л. та ін. ; за заг. ред. В. М. Федосова, С. І. Юрія. Київ : ЦУЛ, 2010. 576 с.
7. Феномен нестабільності – виклик економічному розвитку / В. М. Гесць; НАН України, ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України». – Київ: Академперіодика, 2020. – 456 с.
8. Фінанси. Бюджет. Податки: національна та міжнародна термінологія : у 3 т. / за ред. Т. І. Єфименко, А. І. Мярковського. Вид. 2-ге, перероб. і доп. Київ : ДННУ «Акад. фін. управління» 2013. 728 с.
9. Фінанси. Підручник / І. О. Лютий, С. Я. Боринець, З. С. Варналій та ін.; за ред. д.е.н., проф. І. О. Лютого. Київ : Ліра-К. 2017. 728 с.
10. Фінансова думка України. Енциклопедія / С. І. Юрій, В. М. Федосов, П. І. Юхименко; авт. передм. А. А. Чухно; за наук. ред. д-ра екон. наук, проф. В. М. Федосов Київ : Кондор, Тернопіль : Економічна думка, 2010. у 3 т. Т. 2. 584 с.
11. Фрідман М. Капіталізм і свобода / пер. з англ. Неля Рогачевська. Київ : Наш Формат, 2017. 216 с.

Розділ 2

ФІНАНСОВА СИСТЕМА

Основні категорії та поняття: державні фінанси, ознаки структуризації фінансової системи, правове забезпечення фінансової системи, організаційна структура фінансової системи, фінансова система, фінанси підприємств, фінанси населення.

2.1. Генеза та розвиток фінансових систем

Фінансова система реалізує процеси руху грошових потоків, які насамперед залежать від ролі й функцій держави, пропорцій розподілу ВВП, завдань і механізмів реалізації фінансової політики. Аналіз об'єктивно-історичних процесів у сфері фінансових відносин та побудова адекватної фінансової системи дають змогу уникати фінансово-економічних криз або своєчасно реагувати на них і розуміти тенденції щодо впливу глобального фінансового середовища на національну економіку через ефективну фінансову політику. Фінансові відносини держави, суб'єктів господарювання та населення є основою для побудови сфер та ланок фінансової системи, що відповідають певним соціально-економічним умовам, державному устрою й національним особливостям та відображають розподільні процеси, характерні для певних етапів.

Визначення фінансової системи потребує осмислення поняття самої категорії «система» та розуміння економічної природи фінансів, взаємодії й відносин між її окремими елементами.

Система – це сукупність елементів, які перебувають у взаємодії та об'єднані в єдине ціле. Окремі елементи системи визначають її індивідуальні характеристики й дозволяють розглянути її цілісно. Зв'язки та взаємодія між елементами системи не є стабільними і постійно трансформуються.

Фінансова система охоплює широкий спектр розподільних відносин, пов'язаних із формуванням та використанням фінансових ресурсів держави, підприємств і домогосподарств, що відображається у русі різних грошових фондів.

Усі властивості фінансів – ознаки й принципи функціонування притаманні й фінансовій системі. Зокрема, йдеться про такі загальні ознаки двох категорій, як грошовий характер фінансових відносин, пов'язаних із розподілом і перерозподілом вартості ВВП (перерозподілом доходів та фінансуванням витрат) і процесами фондоутворення.

Призначенням фінансової системи є формування, розподіл та використання централізованих і децентралізованих фондів фінансових ресурсів та грошових

коштів з метою забезпечення фінансовими ресурсами всіх секторів економіки й її окремих суб'єктів.

На перших етапах становлення фінансової системи її завданням було формування фінансово-грошових коштів, необхідних для забезпечення реалізації функцій держави. З подальшим розвитком капіталістичного виробництва і посиленням ролі приватного підприємництва фінансову систему почали розглядати як складну організаційну структуру з різноманітними фінансовими відносинами між державою та підприємцями.

У процесі розвитку та демократизації інституту держави виникає об'єктивна потреба у перерозподільних відносинах, які в умовах розвитку товарно-грошових відносин набувають фінансової форми.

Перші дефініції фінансових систем пов'язують із визначенням джерел доходів держави, які наповнювали скарбницю (бюджет), з'ясуванням доцільності й можливості мобілізації ресурсів державою і напрямів їхнього використання. Зі зростанням потреб держави, розширенням спектра її функцій та сфер впливу на суспільне життя і, відповідно, зі збільшенням державних видатків виникли економічні й соціально-політичні умови для створення розвинених фінансових систем.

Окремі елементи фінансової системи були розглянуті у працях німецьких камералістів Л. фон Секендорфа, Ф. Юсті та І. Зонненфельса. Так, Ф. Юсті у книзі «Система фінансового господарства» (1766 р.) визначив теоретичні засади фінансової науки, що стало поштовхом для розвитку теорії і практики фінансів та фінансових систем.

А. Сміт розглядав землю, працю та капітал як основні джерела доходів держави, що створюють національне багатство країни. Він дослідив економічну сутність і необхідність державного кредиту та муніципальних фінансів – нових складових фінансової системи – у праці «Дослідження про природу та причини багатства народів» (1776 р.).

В одному з перших підручників із фінансів К. Рау «Основні витоки фінансової науки» (1832 р.) визначено дві ланки фінансової системи: бюджет і державний кредит, що розширило погляди на структуру фінансової системи. За такими складовими фінансову систему вивчали в усіх провідних університетах Європи.

У XIX ст. у фінансовій науці поняття «фінансова система» ототожнювалося з фінансовим устроєм держави та заходами, які вона використовує у фінансовому господарстві.

Кейнсіанство і монетаризм стали основними економічними теоріями, що у XX ст. значною мірою вплинули на розвиток теоретичних концепцій удосконалення функціонування фінансових систем та управління ними. Зокрема, Дж. М. Кейнс серед усіх ланок фінансової системи визначав провідну роль державного бюджету. В його праці «Загальна теорія зайнятості, процента і грошей» (1936 р.) розкрито суть нової стабілізаційної функції держави.

Представники кейнсіанської школи, на відміну від монетаристів, вважали несуттєвим вплив грошей на загальні витрати й ціни, виділяли два основних

фактори впливу на економіку – податки і видатки бюджету. Капітальні бюджетні видатки стимулюють попит, активізують діяльність підприємницьких структур та приводять до збільшення доходів як самих підприємств, так і держави.

Таким чином, уряд, маючи відповідні фінансові важелі, здатний здійснювати вплив на споживання та стимулювати інвестування. Інструментами впливу на фінансову систему є державні видатки, які поживляють додатковий попит на товари і послуги, й податки, що впливають на рівень доходів суб'єктів фінансових відносин.

Практика функціонування фінансових систем у розвинутих зарубіжних країнах у 1980–2000 рр. базувалася не стільки на кейнсіанських методах антициклічного регулювання, скільки на ідеях ліберальної економіки. Теоретичну основу сучасних державних фінансів становить «теорія суспільних благ», зміст якої розкрито у працях Дж. Б'юкенена, Р. Масгрейва, П. Самуельсона та К. Ерроу.

На сучасному етапі розвитку фінансової системи традиційне розуміння державних фінансів як відносин, пов'язаних із розподілом і перерозподілом ВВП шляхом створення та використання централізованих і децентралізованих фондів грошових коштів держави, стає ширшим, ніж просто формування доходів та здійснення державних видатків. Вона забезпечує спрямування децентралізованих фінансових ресурсів (зокрема, коштів приватного сектору економіки) на реалізацію цілей державної політики з метою задоволення суспільних потреб, при цьому уряди застосовують різні фінансові інструменти для стимулювання та заохочення підприємств приватної форми власності використовувати власні кошти на реалізацію цілей загальнодержавного значення.

Політичні й економічні перетворення і демократизація суспільства визначили еволюцію поглядів на фінансову систему – від ототожнення її функціонування винятково з діяльністю держави (в особі однієї людини, наприклад, монарха) до зарахування до її складу фінансів підприємств, фінансів домогосподарств та підсистеми – фінансового ринку, а на рівні світового господарства – міжнародних фінансів.

Зазначимо, що розвиток фінансових систем західних країн у XX–XXI ст. у сфері фінансування суспільних потреб умовно охоплює три періоди. Перший період – це зростання економічної ролі держави і «традиційних» державних фінансів. Другий період – це розвиток державно-приватних партнерських відносин. Третій (сучасний) період – це формування глобальних фінансів. У праці «Нові державні фінанси» економісти І. Кауль та П. Кунсісанью розкривають зміст кожного з цих етапів.

Перший період (з 1945 р. до 1970 р.) – зростання економічної ролі «традиційних» державних фінансів. Починаючи з 1945 р. збільшення бюджетних витрат забезпечило післявоєнну відбудову Європи, і до кінця 1970-х рр. економічна роль держави лише посилювалася. Суспільні блага й послуги забезпе-

чувалися за рахунок коштів державного бюджету, переважно, підприємствами державного сектору економіки.

Другий період (1970-і – 1980-і рр.) – розвиток державно-приватних партнерських відносин. Він відбувався у сфері фінансування суспільних потреб та характеризувався залученням державою приватних компаній для вирішення завдань загальнодержавного значення на умовах співробітництва, конкуренції й аутсорсингу. Держава звужує свою підприємницьку діяльність та забезпечує регулювальну функцію, використовуючи при цьому як прямі, так і опосередковані фінансові важелі стимулювання приватних інвестицій партнерів, з допомогою податкових пільг, пільгових кредитів та надання гарантій. Одна з основних функцій держав – це усунення дисбалансу в рівнях доходів різних верств населення. Традиційно «державні» галузі економіки – енергетика, залізниця, авіаперевезення, охорона здоров'я, освіта – передаються приватним компаніям і стають прибутковими для бізнесу сферами.

Третій (сучасний) період – формування глобальної фінансової системи. Основними індикаторами цього сучасного етапу еволюції державних фінансів є проблеми глобального характеру, що впливають на національні фінансові системи та зумовлюють їхню відкритість до глобальних викликів сьогодення. Йдеться про міжнародні військові конфлікти і війни, виникнення фінансових, енергетичних та продовольчих криз, забруднення навколишнього природного середовища, зокрема здійснення шкідливих викидів в атмосферу, поширення глобальних інфекційних захворювань, торгівлю людьми, зростання кіберзлочинності, інтелектуальне піратство й ін. Їхній вплив на національні фінансові системи вимірюється прибутками або збитками і є наслідком формування глобальної системи фінансових зв'язків.

Отже, еволюція фінансової системи на рівні окремої країни охоплює такі етапи:

1. В умовах абсолютної монархії фінансова система держави домінує в економічній системі країни, ігноруючи інтереси інших суб'єктів.

2. В умовах зростання ролі приватного капіталу, особливо фінансового капіталу, та фінансового ринку державні фінанси стають складовою фінансової системи країни.

3. В умовах фінансової глобалізації державні фінанси забезпечують реалізацію національних інтересів і стають основним стабілізаційним фактором соціально-економічного розвитку країни.

Сучасні підходи до вивчення предмета дослідження фінансових систем у контексті сфер та суб'єктів фінансових відносин здебільшого охоплюють три аспекти: фінанси таких суб'єктів, як держава, підприємства і населення.

Дослідження основних наукових течій та історичних передумов розвитку фінансових систем дає змогу більш глибоко зрозуміти сучасні фінансові процеси в умовах глобалізації. На сьогодні у визначенні функцій держави й її економічних дій, пов'язаних із державними фінансами, провідну роль відіграють не тільки конкуренція між публічними і приватними інтересами, капі-

талами та благами, а й потужний розвиток наднаціональних економічних інститутів і більш щільна фінансова й політична інтеграція країн. Водночас теоретичні підходи та практика створення глобальної фінансової системи розподілу повноважень, доходів і видатків, кредитних зобов'язань між державами й формування міжнаціональних інститутів багаторівневих фінансових систем потребують критичного узагальнення, дослідження можливостей і суперечностей їхнього впливу з урахуванням особливостей трансформаційної економіки України. Не можна недооцінювати негативні наслідки перебігу глобалізаційних процесів, зокрема з точки зору посилення загроз фінансовій стабільності та національним інтересам держави. Успіх урядових дій залежить від розуміння і застосування тих механізмів, які забезпечують зниження ризиків впливу глобальних фінансів на фінансову систему України.

Фінансова система – це сукупність відносно відособлених та одночасно пов'язаних між собою організаційно-правовими нормами фондів грошових коштів, що формуються у процесі створення, розподілу і перерозподілу ВВП в окремих суб'єктів економічних відносин (підприємства реального сектору, домогосподарства, суб'єкти фінансового сектору, центральна влада й місцеві органи самоврядування, іноземні уряди та організації) з метою отримання ними прибутків, грошових доходів і створення суспільних благ та послуг.

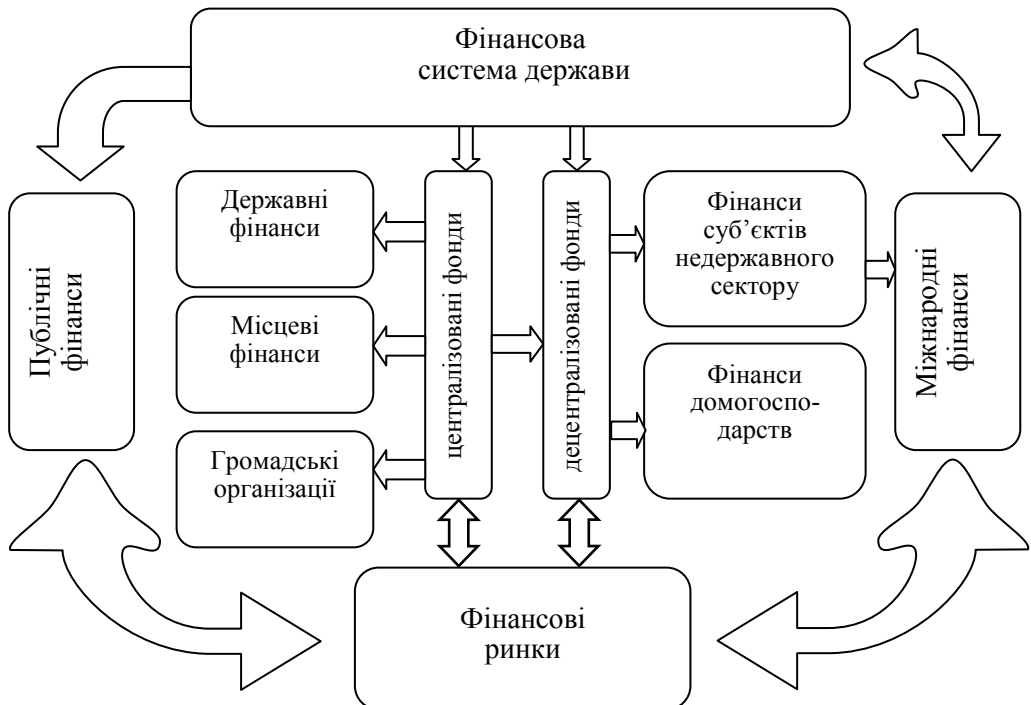

Рис. 2.1. Фінансова система держави

На рис. 2.1 зображено фінансову систему як результат безперервного руху фінансових потоків у державі. Публічні фінанси є результатом демократизації суспільства. До їхніх складових належать державні та місцеві фінанси й фінанси громадських організацій. Держава реалізує свої функції з допомогою інструментів фіскально-бюджетного механізму. Органи державної влади виконують загальнодержавні функції. Місцеві органи влади задовольняють потреби регіонів, районів і територіальних громад, громадські організації – окремих соціальних груп. Суб'єкти недержавного сектору та домогосподарства використовують власні й залучені фінансові ресурси, організовуючи механізм їхнього перерозподілу через інститути посередників фінансового ринку та максимізуючи ефективність їхнього використання і прибуток. Національна фінансова система й міжнародні фінанси співіснують та взаємодіють в умовах фінансової глобалізації.

Фінансові відносини – це економічні інтереси суб'єктів, що конкретизуються в русі фінансових потоків (рис. 2.2).

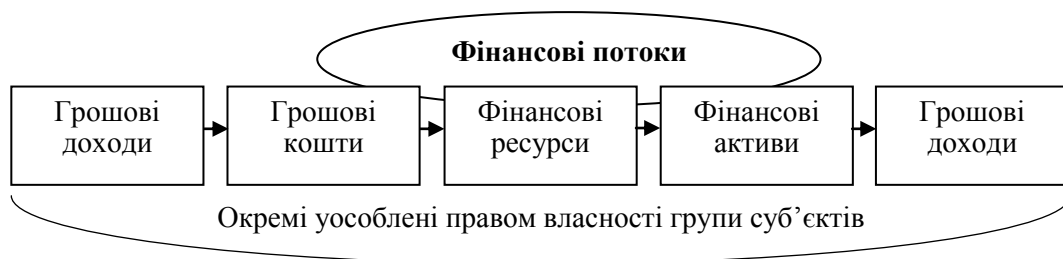

Рис. 2.2. Рух фінансових потоків

Сам по собі фінансовий потік має безперервний рух, його швидкість і обсяги можуть змінюватися залежно від кон'юнктури ринку. Кожен із суб'єктів фінансових відносин використовує власні грошові доходи у формі грошових коштів для забезпечення споживчих потреб або накопичення цих коштів.

Отже, сукупна маса грошових коштів через ринкові механізми перерозподіляється від власників до інститутів-посередників фінансово-кредитного ринку, що перетворюють їх на фінансові ресурси, а через інструменти фінансового ринку – на фінансові активи. Так, фінансові активи дають їхнього власнику право на отримання грошових доходів у вигляді дивідендів.

Отримання прибутку кожним суб'єктом системи фінансових відносин стає визначальною метою, а відносини становлять зміст й умову безперервності руху фінансових потоків у межах фінансової системи.

Як окремий суб'єкт, але за тими самими економічними законами функціонує у фінансовій системі також держава. Використовуючи бюджет як механізм перерозподілу частини ВВП, вона одночасно є суб'єктом системи ринко-

вих відносин та учасником сукупних фінансових потоків через посередництво інститутів фінансового ринку.

Грошові доходи – це доходи окремих суб'єктів економічної системи, що визначаються правом власності, результатами діяльності й соціальним статусом і матеріалізуються у грошовому еквіваленті.

Грошові кошти – це частина грошових доходів, яку використовує їхній власник.

Фінансові ресурси – це грошові кошти суб'єктів фінансової системи, що капіталізуються у формі інвестицій.

До фінансових ресурсів належать: доходи державного та місцевих бюджетів, зокрема надходження від загальнодержавних і місцевих податків та зборів, доходи від природних ресурсів, що перебувають у власності держави і територіальних громад; доходи від приватизації; кошти фондів пенсійного та соціального страхування, прибуток і амортизація підприємств, установ та організацій недержавної форми власності, трансферти, гранти тощо.

Основна ознака фінансових ресурсів виявляється в їхній інвестиційній спрямованості. Грошові кошти підприємств стають фінансовими ресурсами у разі їхнього інвестування в оборотні й необоротні активи.

Фінансові активи – це нормативно-правові вимоги, що мають грошову оцінку і дають їхньому власнику право на отримання доходу в майбутньому.

2.2. Зміст і структура фінансової системи

Фінансова система за економічним змістом є багатогранною складовою економічної системи. Структура фінансової системи відображає виокремлення певних однорідних фінансових відносин у підсистемах. До того ж це непросте об'єднання бюджетної системи, податкової системи чи системи соціального захисту в країні.

Фінансова система охоплює економічні відносини, що виникають у процесі розподілу та перерозподілу ВВП під час формування і розподілу грошових коштів, їхнього акумулювання та використання (зокрема, через державні фонди) органами управління для виконання покладених на них функцій. Крім цього, до фінансової системи належать доходи, видатки, збитки та борги підприємств, установ, організацій і домогосподарств.

Водночас фінансова система – це органи управління та фінансові інституції, які її обслуговують.

Змістовими акцентами у визначеннях фінансової системи є: розподільний характер фінансових відносин; процес формування доходів та видатків усіх суб'єктів фінансових відносин (держави, підприємницьких структур, фінансових інститутів, домогосподарств); виокремлення сфер і ланок фінансових відносин, форми, методи й мета створення фондів грошових коштів.

Формування та функціонування фінансових систем пов'язані з такими етапами розподілу та перерозподілу ВВП:

- на етапі розподілу ВВП (еквівалентний обмін) **створюються первинні доходи і накопичення**: прибуток, заробітна плата, нарахування на заробітну плату до фондів пенсійного та соціального забезпечення, амортизація, непрямі податки (ПДВ, мито, акцизний податок) й ін;

- на етапі перерозподілу **формуються основні ланки фінансової системи** (безеквівалентний обмін): централізовані та децентралізовані фонди: бюджет і державні цільові фонди соціального призначення, страхові й резервні фонди та фінансові ресурси у сфері державного кредиту, фінансів підприємств і населення. Обіг фінансових активів здійснюється на фінансовому ринку, який утворює обслуговувальну ланку фінансової системи;

- на етапі вторинного розподілу визначаються напрями використання акумульованих коштів суб'єктів фінансових відносин: бюджетні витрати; витрати фондів пенсійного та соціального призначення, витрати з інших ланок.

За економічною природою фінансову систему можна розглядати як сукупність економічних відносин, пов'язаних із розподілом і перерозподілом вартості ВВП, сукупність фінансових ресурсів та сукупність фінансових органів управління й інституцій.

1. Сукупність економічних відносин, пов'язаних із розподілом і перерозподілом вартості ВВП. Фінансова система охоплює грошові відносини, які виникають між:

- державою та підприємствами через сплату ними загальнодержавних і місцевих податків до бюджетів, у тому числі відносини, пов'язані зі зворотним безеквівалентним рухом коштів із бюджету – фінансуванням витрат на розвиток реального сектору економіки, реалізацією спільних державно-приватних проєктів;

- державою і громадянами через сплату ними податків, а також відносини, пов'язані зі зворотним рухом ресурсів – фінансуванням витрат на заробітну плату працівникам бюджетної сфери, виплатою стипендій, пенсій та субсидій, проведенням індексації й здійсненням інших виплат;

- державою і внутрішніми та зовнішніми кредиторами, у тому числі міжнародними фінансовими організаціями, через залучення тимчасово вільних коштів для фінансування дефіциту бюджету, підтримки платіжного балансу і курсу національної валюти, реалізації проєктів соціально-економічного розвитку держави та регіонів, а також відносини, пов'язані зі зворотним рухом коштів – здійсненням платежів з обслуговування й погашення державних і гарантованих боргів;

- державою та позичальниками за наданими бюджетними кредитами;

- підприємствами, громадянами і позабюджетними фондами через сплату соціальних внесків та отримання фінансової допомоги й пенсій;

- державою і позабюджетними фондами через надання останнім дотацій на збалансування бюджетів, наприклад, пенсійного фонду. Зворотний рух коштів – це фінансування державних витрат за рахунок коштів позабюджетних фондів;

– окремими ланками бюджетної системи: державним та місцевими бюджетами, у тому числі прямі зв'язки й грошові відносини між державним бюджетом і об'єднаними територіальними громадами;

– окремими суб'єктами бюджетного процесу: органами законодавчої та виконавчої влади, головними розпорядниками бюджетних коштів, розпорядниками, одержувачами бюджетних коштів і одержувачами бюджетних послуг;

– органами майнового та особистого страхування, підприємствами і населенням через сплату страхових платежів та відшкодування збитків після настання страхових випадків;

– виробниками й їхніми постачальниками, покупцями і кредиторами;

– суб'єктами фінансового ринку та ринку фінансових послуг, державою, бізнес-структурами і домогосподарствами;

– іншими суб'єктами.

2. Сукупність фінансових ресурсів. Фінансові ресурси, сконцентровані у розпорядженні держави, фінансових інститутів і суб'єктів господарської діяльності та у домогосподарствах, групуються за відповідними ознаками цільового використання.

Матеріальним наповненням фінансової системи є фінансові ресурси, що створюються в усіх секторах економіки:

- держави (бюджетні ресурси, кошти позабюджетних фондів пенсійного і соціального страхування, доходи від приватизації);
- підприємств (прибуток, амортизація);
- домогосподарств (приріст довгострокових вкладів населення, інші доходи).

Отже, *матеріальну основу фінансової системи* становлять фінансові ресурси, джерелом яких є ВВП. Практика створення та використання фінансових ресурсів визначає особливості розвитку фінансових систем.

3. Сукупність фінансових органів управління й інституцій. Управління фінансовою системою здійснюється: управлінськими інститутами – органами виконавчої влади, фінансовими службами галузевих міністерств і відомств (регіональними та профільними органами влади) у сфері державних фінансів і регулятивної діяльності щодо інституцій фінансового ринку та ринку фінансових послуг на основі чинного законодавства; підприємствами, організаціями й установами (фінансовими службами суб'єктів господарювання та управлінських структур) на основі нормативно-правових актів, затверджених законодавчо, а також на підприємствах і в організаціях.

Організаційну основу фінансової системи формують органи управління фінансами, зокрема фінансові регулятори та контролери, у тому числі суб'єкти, які функціонують на фінансовому ринку і ринку фінансових послуг. Фінансова система – це сукупність інституцій, що здійснюють управління фінансами та обслуговують фінансові й кредитні операції та інвестиційні процеси.

Нормативно-правову основу функціонування фінансової системи становлять: Конституція України, закони, укази і постанови, що є правовою базою функціонування фінансової системи.

Сутність та напрями розвитку фінансової системи України визначають такі основні нормативно-правові акти:

– Конституція України (вона встановлює обов'язки і функції виконавчої, законодавчої й судової влади у процесі функціонування фінансової системи, зокрема при складанні та розгляді бюджету);

– Бюджетний кодекс України (він регулює етапи бюджетного процесу, а саме: планування, розгляд, ухвалення і виконання бюджету, затвердження звіту про виконання бюджету та аудит; визначає функції, повноваження і відповідальність органів державної й місцевої влади на кожному етапі бюджетного процесу);

– Податковий кодекс України (він унормовує питання, пов'язані з політикою адміністрування податків) та Митний кодекс України (він регламентує питання, пов'язані з державною митною справою, митною політикою й адмініструванням митних зборів);

– Господарський кодекс України (він визначає правові засади функціонування суб'єктів господарської діяльності різних форм власності);

– Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні» (він встановлює законодавчі основи створення і розвитку територіальних громад та їхнє право самостійно вирішувати питання місцевого значення);

– Закон України «Про добровільне об'єднання територіальних громад» (він визначає організаційно-правові й фінансові засади об'єднання і формування територіальних громад в Україні на принципах добровільності);

– Закон України «Основи законодавства України про загальнообов'язкове державне соціальне страхування» (він визначає сутність, види та фінансовий механізм забезпечення загальнообов'язкового державного соціального страхування громадян в Україні);

– Закон України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» (він регулює призначення, порядок розрахунку і виплат різних видів пенсій та соціальної допомоги за рахунок коштів Пенсійного фонду України) тощо.

Економічний зміст фінансової системи розкривається через окремі ланки фінансових відносин і фінансових установ (інституцій), з допомогою яких формуються, розподіляються та використовуються централізовані й децентралізовані фонди фінансових ресурсів і грошових засобів, що визначають внутрішній зміст та організаційну будову фінансової системи.

Структуризація за відповідними ознаками відображає різноманітність сфер фінансових відносин, роль різних суб'єктів фінансових відносин і цільове призначення фондів. Практика створення та використання фінансових ресурсів визначає особливості розвитку фінансових систем.

Окремі сфери фінансових відносин, не втрачаючи самостійності, перетворюються на елементи цілісної системи і формують сукупність пов'язаних між собою та взаємозалежних її складових.

У фінансовій системі кожна ланка є самостійною, що зумовлено:

- її цільовим призначенням;

- формами і методами створення, залучення та використання фінансових ресурсів (грошових фондів);
- різними власниками фінансових ресурсів і суб'єктами фінансових відносин, які здійснюють управління грошовими потоками.

Проте самостійність ланки виявляється тільки під час взаємодії й безпосереднього взаємовпливу на інші ланки та у межах єдиного цілого.

У контексті виокремлення рівнів фінансової системи визначаються сфери фінансової системи: публічні фінанси (державні фінанси, місцеві фінанси, фінанси громадських організацій), фінанси підприємств, фінанси домогосподарств, фінансовий сектор, міжнародні фінанси (див. табл. 2.1). Сфери відповідно становлять ланки. Так, сфера державних фінансів публічних фінансів охоплює такі ланки: державний бюджет, державні цільові фонди, зокрема пенсійний фонд, фінанси державних підприємств, державний кредит, страхові й резервні фонди держави. До місцевих фінансів належать: місцеві бюджети, муніципальний кредит, фінанси комунальних підприємств. Фінанси громадських організацій становлять фінансові ресурси самоврядних фондів.

Державний бюджет слугує провідною ланкою всієї фінансової системи, щороку в ньому акумулюється більше ніж 30% створеного в Україні ВВП. Призначення бюджету полягає у перерозподілі фінансових ресурсів між галузями економіки, верствами населення і певними територіями.

Важлива функція держави – соціальний захист та соціальне забезпечення населення – реалізується на основі використання як бюджетних коштів, так і фінансових ресурсів ще однієї ланки фінансової системи – позабюджетних фондів соціального призначення. Через цю ланку фінансової системи – пенсійний та соціальні фонди – перерозподіляється 15% ВВП.

Необхідність фінансування дефіциту бюджету, рефінансування попередніх боргів уряду, створення нових інвестиційних можливостей держави і забезпечення підтримки національної валюти та платіжного балансу країни зумовлює розвиток державного кредиту – невід'ємної складової фінансової системи будь-якої сучасної економіки. При цьому держава може виступати як позичальником, який залучає тимчасово вільні грошові кошти на внутрішньому й зовнішніх фінансових ринках, так і кредитором та гарантом.

Фінанси підприємств і домогосподарств є основним джерелом створення валового внутрішнього продукту та відповідно наповнення й розвитку всіх інших сфер і ланок фінансової системи. Фінанси суб'єктів господарювання визначаються формою власності та галузевою специфікою.

Фінансовий ринок стає обслуговувальною ланкою всієї фінансової системи, він охоплює ринок грошей, ринок цінних паперів, ринок кредитних ресурсів і ринок фінансових послуг. До суб'єктів фінансового сектору зараховують: банки, страхові компанії, ломбарди, компанії з управління активами, недержавні пенсійні фонди, біржі.

Сфера міжнародних фінансів (рівень світового господарства) характеризує фінансові відносини з міжнародними фінансовими організаціями й інституціями, урядами іноземних країн та іншими організаціями-нерезидентами через міжнародні системи розрахунків.

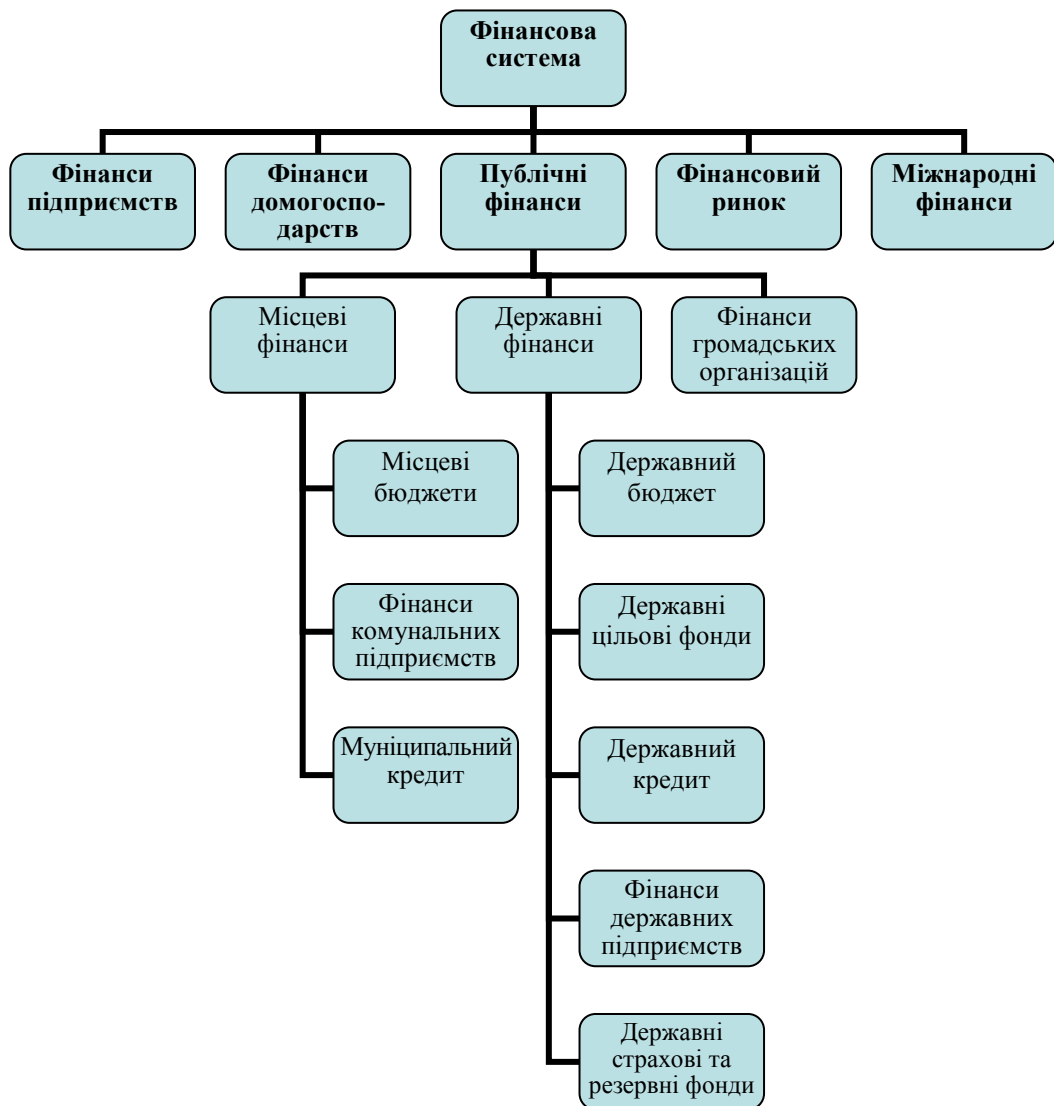

Рис. 2.3. Структура фінансової системи

Структура фінансової системи є динамічною, її не можна розглядати у статичному вигляді. У процесі економічного розвитку вона доповнюється новими компонентами або, навпаки, деякі її ланки можуть відпадати. До найбільш актуальних питань структуризації фінансів належать: економічно обґрунтована необхідність функціонування того чи іншого фонду; наслідки для економічного життя країни від створення нових фондів грошових коштів або ліквідації існуючих таких фондів.

Наведемо основні ознаки структуризації фінансової системи і варіанти виокремлення типів фінансових систем у різних країнах.

Ознаками структуризації фінансової системи є такі:

– *за суб'єктами фінансових відносин*: державні фінанси, фінанси суб'єктів господарювання, фінанси населення, фінанси суб'єктів міжнародних фінансово-кредитних відносин;

– *за рівнем економічної системи*: на макрорівні – державні фінанси; на мікрорівні – фінанси підприємств, організацій та фізичних осіб; на рівні світового господарства – міжнародні фінанси;

– *відповідно до процесу фондоутворення*: на макрорівні до найбільших фондів належать державний бюджет, пенсійний фонд, фонди загальнообов'язкового соціального страхування, страхові фонди, резервний фонд уряду, фонд гарантування вкладів населення, інвестиційні фонди, благодійні фонди; на мікрорівні – статутний, резервний і амортизаційний фонди, фонд дивідендних виплат, фонди розвитку та матеріального стимулювання; на рівні світового господарства – фонди суб'єктів міжнародних фінансово-кредитних відносин. Роблячи акцент на важливості процесів фондоутворення у фінансах, фінансова система становить сукупність централізованих і децентралізованих фондів грошових коштів та окремих її ланок, що мають певні особливості створення й використання фінансових ресурсів, зосереджених у розпорядженні держави, у фінансовому і нефінансовому секторах економіки, у фінансових інститутах та у домогосподарствах для фінансового забезпечення економічних і соціальних потреб суспільства загалом, окремих верств населення, господарських структур та окремих громадян;

– *за формою власності*: державні й недержавні фінанси;

– *за принципами формування і використання фінансових ресурсів та методами управління фінансами*: адміністративно-командна система, ринкова система, трансформаційна система;

– *за характером формування фінансових ресурсів*: реальні (чисті) фінанси (вони формуються в результаті виробничої або комерційної діяльності), квазічисті фінанси (вони зумовлені випуском акцій в облігацій), податковий сектор фінансів (він формується в результаті діяльності фіскальних служб щодо наповнення бюджету);

– *за рівнем мінізації економіки*: фінанси легального сектору економіки, фінанси тіньового сектору економіки, державний сектор управління;

– *за організаційною основою фінансових відносин*: система органів управління фінансами на рівні національної економіки, наднаціональні структури управління фінансами;

– *відповідно до реалізації суспільних інтересів громадян*: публічні фінанси – кошти державного та місцевих бюджетів, кредитні ресурси, надані під державні й місцеві гарантії, кошти Національного банку України (НБУ), державних банків, державних цільових фондів, Пенсійного фонду України (ПФУ) і фондів загальнообов'язкового соціального страхування, кошти суб'єктів господарювання державної та комунальної власності, отримані ними від їхньої господарської діяльності; фінанси непублічного сектору економіки;

– за рівнем перерозподілу ВВП: при європейській моделі через бюджет перерозподіляється приблизно 45–48% ВВП; при скандинавській моделі – 60% ВВП, при американській – 35% ВВП.

Описані підходи до структуризації фінансової системи не дають змоги вище враховувати всю багатоманітність, складність і багатовимірність фінансових систем, а вибір однієї з наведених ознак структуризації обмежує дослідження фінансового простору однією сферою. Отже, варто обирати ознаку структуризації відповідно до мети та завдань аналізу фінансових відносин.

Будь-яка країна будує власну фінансову систему на основі врахування попереднього досвіду й сучасної практики економічного життя. Фінансова система завжди є продуктом історичного етапу розвитку суспільства та набуття національних особливостей і показує фінансові відносини відповідного часу й місця. Її не можна розглядати незалежно від фінансових явищ, процесів, тенденцій та закономірностей. Бюджетні, податкові, боргові, соціальні, страхові, інвестиційні та міжнародні відносини постійно змінюються й трансформують фінансову систему. Розподільні відносини поляризують інтереси різних суспільних груп і окремих індивідів. Узгодженість дій та інтересів суб'єктів фінансової сфери, їхнє партнерство і чесна конкуренція й реалізація політики суспільного добробуту – це запорука гармонійного розвитку фінансової системи.

Еволюція держави та сучасна парадигма формування системи публічних фінансів

Процеси демократизації суспільства зумовлюють надання нової якості взаємовідносинам між державою й її громадянами і пріоритетності в реалізації соціальних функцій держави та посилення ролі громадського контролю. Ці зміни визначають потребу у використанні соціально-економічних механізмів забезпечення шляхом трансформації інститутів фінансової системи і переходу до системи публічних фінансів.

Обґрунтування сучасної парадигми публічних фінансів держави зумовлює необхідність проведення якісно нового системного аналізу еволюції всієї фінансової системи та її складових: державних фінансів, муніципальних, приватних (корпоративних) і персональних (індивідуальних) фінансів. Передусім потрібно визначити суть поняття «публічність» та його застосування щодо фінансів. Термін «публічність» походить з латинської мови й означає прилюдний, відкритий і прозорий процес, який здійснюється у присутності публіки та всіх зацікавлених громадян.

Застосування поняття публічності щодо фінансів пов'язане, перш за все, з розвитком держави, еволюцією її функцій і перебігом процесів демократизації в суспільстві. Саме тому в англомовних джерелах категорія «публічні фінанси», як правило, ототожнювалася з категорією «державні фінанси», а вітчизняні науковці взагалі не вбачали в них різниці та у перекладі термін «публічні фінанси» вони трактували як «державні фінанси». Суперечливість процесів генезису системи державних фінансів визначила розроблення різних підходів до визначення сутності поняття «публічні фінанси», структури системи публічних фінансів й її суб'єктів.

Еволюція державних фінансів безпосередньо пов'язана з розвитком самої держави і змінами у структурі функцій держави в бік посилення соціальної складової, коли пріоритетом стають соціально-економічні інтереси окремого громадянина або окремої соціальної групи населення. На сьогодні до функцій держави, яка визначає себе як демократична, належать: оборона та забезпечення територіальної цілісності, правопорядок, охорона здоров'я, освіта і наука, охорона навколишнього середовища, соціальне забезпечення – це ті пріоритети, які дають кожній людині змогу реалізувати свій потенціал та відчувати себе повноправним громадянином.

При цьому спостерігаються якісно нові зміни, що відбулись у взаємовідносинах між її суб'єктами і знайшли відображення в законодавчій базі, інституційній архітектоніці та функціях інститутів державної й місцевої влади і громадських організацій.

Рис. 2.4. Взаємозв'язок ланок фінансової системи

Функції держави та механізм їхньої реалізації дедалі більше залежать від суспільного вибору, політичних і економічних уподобань та інтересів окремих соціальних груп, а відповідно – від вибору окремого громадянина. Однак при цьому зростає зворотна залежність: кожен індивідуум, реалізуючи своє право приватної власності й свої персональні фінанси, дедалі більше залежить від державного бюджету і контролюється з боку державних інститутів (персоніфікація доходів та витрат, особливо ідентифікація податків і зборів).

Сьогодні необхідно констатувати, що не відношення до державної власності (суспільні інтереси) чи приватної власності (індивідуальні інтереси) визначають належність до системи публічних фінансів тих або інших суб'єктів, а саме публічність та прозорість їхньої фінансової діяльності, звітність і контроль з боку держави й інститутів громадянського суспільства формують суспільний вибір влади і громадян та реалізують компроміс і взаємозалежність реалізації інтересів через спільні інститути системи публічних фінансів.

Персональні фінанси

Деформація соціально-правових відносин у секторі домогосподарств різних країн приводить до зміни їхнього статусу як суб'єкта в системі економічних відносин. На сьогодні в секторі домогосподарств зростає роль персональних фінансів, де кожен індивідуум приймає рішення про управління власними грошовими доходами. Категорії «фінанси домогосподарств» та «персональні фінанси» не можна ототожнювати як з позиції права власності, так і з позиції економічних інтересів окремого індивідуума, що реалізується через структуру доходів та витрат їхніх бюджетів. Персональні доходи визначають персональні потреби, а на макrorівні вони формують сукупний попит і динаміку економічного розвитку країн. Надзвичайно важливе місце належить персональним фінансам у фінансовій та бюджетній системах держави. Саме оподаткування доходів фізичних осіб стає одним з основних джерел доходу держави, а витрати на споживання формують податок на додану вартість, акцизи й митні збори. Через персональні фінанси здійснюються розподіл і перерозподіл ВВП та реалізується інвестиційний потенціал грошових заощаджень кожного окремого суб'єкта системи фінансових відносин.

Персональні фінанси можна визначити як фінанси кожного індивідуума, що реалізують його право власності на окремі матеріальні цінності й право громадянина на отримання грошових доходів як від індивідуальної діяльності в різних формах функціонування, так і у формі виплат з державного бюджету та фондів соціального страхування. Такий підхід передбачає перехід від фінансів домогосподарств до персональних фінансів. Перебіг цього процесу також зумовлюється діючою системою індивідуального обліку всіх доходів кожного громадянина і його взаємовідносинами з бюджетами різних рівнів. Процес диджиталізації й переходу до адміністрування через інформаційно-цифрові системи тільки посилив значення індивідууму в економічній системі.

2.3. Організаційно-інституційна складова функціонування фінансової системи України

Система управління фінансами у найбільш загальному вигляді відображає організаційну складову використання та контролю фінансових ресурсів **органами управління і фінансовими інституціями країни.**

Сфери впливу на фінансову систему в Україні розподілені між **законодавчою та виконавчою владою** таким чином, що представники виконавчої

влади готують та виконують стратегічні й тактичні завдання фінансової політики за допомогою фінансового механізму, а суб'єкти законодавчої влади відповідають за ухвалення, нормативно-правової бази для функціонування і розвитку фінансової системи.

Водночас більш повною класифікацією органів управління фінансової системи є їхній розподіл, з одного боку, на органи стратегічного й оперативного управління, а з іншого – на органи управління державними фінансами на загальнодержавному і місцевому рівнях.

Органи стратегічного та оперативного управління

Верховна Рада України, Президент України, Кабінет Міністрів України (органи законодавчої й виконавчої влади) визначають стратегію макроекономічного розвитку країни загалом і всіх ланок фінансової системи зокрема. Вони формують блок **органів стратегічного управління**.

До організаційного складу органів стратегічного управління входять органи влади, які безпосередньо впливають на визначення моделі становлення та розвитку фінансової системи країни, зокрема:

1. Президент України (укази й розпорядження Президента України у сфері фінансів підпорядковані стратегічним і тактичним цілям фінансової політики держави).

2. Верховна Рада України (законодавча робота парламенту є правовою базою для розвитку та реформування фінансової системи України). Діяльність майже всіх парламентських комітетів стосується фінансових питань, а діяльність чотирьох із цих комітетів спрямована винятково на фінансову сферу. Йдеться, зокрема, про Комітети Верховної Ради України: з питань бюджету; з питань фінансів, податкової та митної політики; з питань організації державної влади, місцевого самоврядування, регіонального розвитку і містобудування; з питань соціальної політики та захисту прав ветеранів.

Від імені Верховної Ради України контроль за надходженнями коштів до Державного бюджету України й їхнім використанням здійснює *Рахункова палата України*. Так, Закон України «Про Рахункову палату» наділив цю інституцію розширеними функціями, повноваженнями та обов'язками у сфері аудиту надходжень до Державного бюджету України, місцевих бюджетів (за запитом місцевих органів влади) і надходжень та видатків державних підприємств. Рахункова палата України проводить аудит відповідно до Міжнародних стандартів для вищих органів аудиту. Щорічно Рахункова палата України готує звіт із висновками, пропозиціями і рекомендаціями щодо вдосконалення використання бюджетних коштів бюджету.

3. Кабінет Міністрів України. Він є центральним органом виконавчої влади.

З метою дотримання єдиної збалансованої державної фінансової політики *Кабінет Міністрів України* забезпечує організацію управління фінансовими ресурсами держави. Саме Кабінет Міністрів України (Уряд України) – це вищий орган у системі органів виконавчої влади, який здійснює виконавчу владу безпосередньо та через міністерства, інші центральні органи виконавчої влади і місцеві державні адміністрації, спрямовує, координує й контролює

діяльність таких органів. Кабінет Міністрів України відповідальний перед Президентом України та Верховною Радою України, підконтрольний і підзвітний Верховній Раді України у межах, передбачених Конституцією України. Він розробляє та подає на розгляд Верховної Ради України проєкт Бюджетної декларації, та проєкт закону про Державний бюджет України на відповідний рік й проєкти загальнодержавних програм соціально-економічного розвитку.

До органів оперативного управління у галузі фінансів входять:

- *фінансові органи* – Міністерство фінансів України, Державна податкова служба України (ДПСУ), Державна митна служба України (ДМСУ), Державна казначейська служба України (ДКСУ) та їхні територіальні органи;
- *органи фінансового контролю* – Рахункова палата України, Державна аудиторська служба України (Держаудитслужба), Державна служба фінансового моніторингу України (Держфінмоніторинг), Аудиторська палата України;
- *органи управління цільовими фондами* – Пенсійний фонд України (ПФУ) тощо;
- *фінансові інститути* – НБУ, комерційні банки, небанківські фінансові установи, валютні й фондові біржі.

Функції та завдання органів управління державними фінансами

Обов'язки і функції у сфері управління державними фінансами в Україні визначаються та чітко розподіляються відповідно до законодавства, зокрема на загальнодержавному й місцевому рівнях.

Отже, узагальнимо *функції* установ, відповідальних за управління державними фінансами в Україні (табл. 2.1).

Таблиця 2.1

Установи, відповідальні за управління державними фінансами в Україні

Установи	Функції
Виконавча влада:	
Кабінет Міністрів України	Забезпечення проведення бюджетної, фінансової, цінової, інвестиційної, у тому числі амортизаційної, податкової та структурно-галузевої політики; забезпечення здійснення політики у сферах праці й зайнятості населення, соціального захисту, охорони здоров'я, освіти, науки і культури, охорони природи, екологічної безпеки та природокористування
Міністерство фінансів України	Підготовка і виконання бюджету, управління державним боргом; вирішення таких основних завдань: забезпечення розробки та реалізації основних напрямів державної фінансової політики; складання і забезпечення виконання Державного бюджету України; забезпечення концентрації фінансових ресурсів та їхнього використання за пріоритетними напрямками розвитку країни; надання державних гарантій щодо соціального захисту населення і створення та використання державних фінансових резервів; удосконалення фінансових відносин з іншими країнами і міжнародними фінансовими організаціями; вдосконалення фінансового механізму та способів фінансового планування

Продовження табл. 2.1

ДКСУ	Надання казначейських послуг щодо доходів і видатків бюджету та позабюджетних фондів і обслуговування боргу
Держаудит-служба	Здійснення державного фінансового контролю за використанням та збереженням державних фінансових і матеріальних ресурсів; реалізація державного фінансового контролю через: державний фінансовий аудит; перевірки державних закупівель; інспектування (ревізії); моніторинг закупівель; контроль за станом внутрішнього аудиту
ДПСУ	Збір податків та контроль за їхнім надходженням до бюджетів, реалізація державної податкової й митної політики; реалізація політики у сфері боротьби з порушеннями законодавства, контролю за надходженням до бюджетів та державних цільових фондів податків і зборів, митних та інших платежів, політики у сфері контролю за виробництвом і обігом спирту, алкогольних напоїв і тютюнових виробів, політики з адміністрування єдиного внеску, контролю за своєчасністю здійснення розрахунків в іноземній валюті та дотриманням порядку проведення готівкових розрахунків за товари (послуги) і наявністю ліцензій на провадження видів господарської діяльності, що підлягають ліцензуванню
Держфінмоніторинг	Запобігання та протидія легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, і фінансуванню тероризму
Міністерство економіки України	Макроекономічне прогнозування, розробка державної економічної політики, довгострокове планування, підготовка інформації про відповідність державного інвестиційного проєкту критеріям відбору, забезпечення державно-приватного партнерства
Міністерство соціальної політики України	Надання фінансової допомоги та соціальних послуг особам й окремим соціальним групам, які перебувають у складних життєвих обставинах і не можуть самостійно їх подолати, реалізація фінансової політики у сфері загальнообов'язкового державного соціального та пенсійного страхування; соціальна підтримка окремих категорій громадян за принципом «гроші ходять за людиною»
Міністерство розвитку громад та територій України	Забезпечення формування і реалізації державної регіональної політики
Законодавча влада:	
Верховна Рада України	Розгляд та ухвалення законодавчих актів
Рахункова палата України	Здійснення зовнішнього аудиту

Більш детально розглянемо повноваження Міністерства фінансів України як форварда у процесах трансформації фінансової системи нашої держави і з'ясуємо функції та завдання тих органів, діяльність яких він координує.

На *Міністерство фінансів України* покладено обов'язки із забезпечення реалізації державної фінансової політики і здійснення керівництва розвитком державних фінансів. До його основних функцій належать: розробка засад та напрямів проведення державної фінансової політики; організація управління державними фінансами; здійснення державного фінансового контролю; забезпечення єдиних стандартів для проведення фінансових операцій у країні; інші функції.

Міністерство фінансів України здійснює управління бюджетними ресурсами і державним боргом, забезпечує контроль за виготовленням цінних паперів та документів суворої звітності, бухгалтерського обліку, випуску і проведення лотерей та забезпечує формування і реалізацію державної політики у сфері: адміністрування податків й єдиного внеску, здійснення державного фінансового контролю, казначейського обслуговування бюджетних коштів, запобігання та протидії легалізації доходів, одержаних злочинним шляхом, і фінансуванню тероризму.

Саме Міністерство фінансів України має забезпечувати стабільний розвиток фінансової системи країни та створювати умови для досягнення повної зайнятості, розвитку підприємницької діяльності, формування раціональної структури економіки й ін.

Так, Міністерство фінансів України спрямовує і координує діяльність та має у підпорядкуванні п'ять органів і державні підприємства й установи. Їхні основні завдання регламентовано постановами Кабінету Міністрів України у положеннях про діяльність відповідних органів.

Визначимо *основні завдання органів, діяльність яких спрямовує та координує Міністерство фінансів України*:

1. ДКСУ.

Основне цього органу завдання – реалізація державної політики у сферах казначейського обслуговування бюджетних коштів і бухгалтерського обліку виконання бюджетів. Крім цього, ДКСУ:

- забезпечує казначейське обслуговування бюджетних коштів на основі ведення єдиного казначейського рахунка, зокрема здійснює: розрахунково-касове обслуговування розпорядників та одержувачів бюджетних коштів; відкриття і закриття рахунків у національній валюті; проводить операції на рахунках, формує та видає виписки з рахунків; розподіляє бюджетні кошти між бюджетами і відшкодовує ПДВ;

- забезпечує казначейське обслуговування бюджетних коштів під час реалізації спільних з міжнародними фінансовими організаціями проектів;

- зводить та складає звітність про виконання державного, місцевих, зведених місцевих і зведеного бюджетів;

- здійснює в межах її повноважень контроль та вживає заходів впливу за порушення бюджетного законодавства.

2. *Держфінмоніторинг*. Основними завданнями є: збирання, опрацювання і проведення аналізу (операційного й стратегічного) інформації про фінансові операції, що підлягають фінансовому моніторингу, інші операції, пов'язані з підозрою у легалізації (відмиванні) доходів, одержаних злочинним шляхом, та фінансуванні тероризму чи розповсюдження зброї масового знищення; проведення національного оцінювання ризиків; подання до правоохоронних органів відповідної інформації. Крім цього, він забезпечує співробітництво з міжнародними і міжурядовими організаціями, зокрема Групою із розробки фінансових заходів боротьби з відмиванням грошей (FATF), Комітетом експертів Ради Європи з оцінювання заходів щодо протидії відмиванню коштів та фінансуванню тероризму (MONEYVAL), країнами ЄС, Світовим банком, Міжнародним валютним фондом (МВФ), Егмонтською групою підрозділів фінансових розвідок, ООН.

3. *ДПСУ*. Цей орган:

- здійснює адміністрування податків і зборів, митних та інших платежів й єдиного внеску, забезпечує контроль за своєчасністю, достовірністю і повнотою їхнього нарахування та сплати до бюджету і позабюджетних фондів;
- здійснює диференціацію платників податків;
- здійснює застосування адміністративного арешту (арешту) майна платників податків та/або зупинення видаткових операцій на їхніх рахунках у банках;
- здійснює формування і ведення реєстрів, банків та баз даних і реєстру страхувальників єдиного внеску;
- подає Міністерству фінансів України пропозиції щодо визначення прогностичних показників доходів державного бюджету для складення проєкту закону про Державний бюджет України на відповідний рік;
- організовує роботу з марками акцизного податку;
- здійснює контроль за виробництвом та обігом спирту, алкогольних напоїв і тютюнових виробів;
- провадить оперативно-розшукову діяльність та досудове розслідування і вживає заходів щодо відшкодування збитків, завданих державі.

4. *ДМСУ*. Цей орган:

- забезпечує застосування митних режимів та здійснення митного контролю і митного оформлення товарів;
- запобігає та протидіє контрабанді й порушенням митних правил на митній території України.

5. *Держаудитслужба*. Основними завданнями цього органу є: здійснення державного фінансового контролю, спрямованого на оцінювання ефективного, законного, цільового та результативного використання і збереження державних фінансових ресурсів та необоротних й інших активів і досягнення економії бюджетних коштів. Крім цього, Держаудитслужба:

- здійснює контроль: у міністерствах та інших органах виконавчої влади, державних фондах, фондах загальнообов'язкового державного соціального

страхування, бюджетних установах, суб'єктах господарювання державного сектору економіки, на підприємствах, в установах і організаціях, які отримують (отримували у періоді, який перевіряється) кошти з бюджетів усіх рівнів, державних фондів та фондів загальнообов'язкового державного соціального страхування або використовують (використовували у періоді, який перевіряється) державне чи комунальне майно (підконтрольні установи); у суб'єктах господарської діяльності незалежно від форми власності, які не зараховано законодавством до підконтрольних установ, за судовим рішенням, ухваленим у кримінальному провадженні;

– вживає в установленому порядку заходів щодо усунення порушень законодавства і притягнення до відповідальності винних осіб;

– забезпечує участь представників Держаудитслужби у ревізійних комісіях господарських організацій, в яких корпоративні права держави перевищують 50% статутного капіталу.

До інших установ, які відіграють важливу роль у системі управління державними фінансами, належить *Міністерство економіки України*. Основні напрями його діяльності пов'язані з: аналізом стану й тенденцій економічного та соціального розвитку країни, секторів і галузей економіки й адміністративно-територіальних одиниць; розробкою пропозицій щодо визначення пріоритетних напрямів розвитку і реформування економіки та ін.

Інформаційну базу фінансової системи забезпечує *Державна служба статистики України*, завданням якої є збір і аналіз макрофінансових даних.

Фонд державного майна України здійснює нагляд за неунітарними державними підприємствами, проводить приватизаційні аукціони для залучення коштів приватних інвесторів.

Антимонопольний комітет України контролює дотримання законодавства про державні закупівлі.

У системі управління державними фінансами надзвичайно важливу роль відіграють міністерства й відомства – головні розпорядники бюджетних коштів. До сфери їхніх повноважень належать: підготовка бюджетних запитів, стратегічне та довгострокове фінансове прогнозування, планування обсягів капіталоукладень, здійснення державних закупівель, нагляд за державними підприємствами і внутрішній контроль.

Контрольні запитання і завдання

1. Поясніть сутність категорії «фінансова система».
2. Назвіть основні етапи становлення та розвитку фінансових систем.
3. Охарактеризуйте передумови ефективного функціонування фінансової системи.
4. Визначте організаційно-правову основу функціонування фінансової системи.
5. Назвіть ознаки структуризації фінансової системи.
6. Дайте характеристику державних фінансів, фінансів підприємств і населення в Україні.

7. Визначте органи управління фінансами та їхні функції.
8. Які завдання вирішують органи управління державними фінансами на загальнодержавному рівні?
9. Вирішення яких завдань належить до компетенції органів стратегічного й оперативного управління фінансами?
10. У чому полягає децентралізація управління фінансами?
11. Назвіть основні завдання органів управління, діяльність яких спрямовує і координує Міністерство фінансів України.
12. Які напрями модернізації фінансової системи в Україні вам відомі?

Рекомендована література

1. Бланкерт Ш. Державні фінанси в умовах демократії: Вступ до фінансової науки / під заг. кер. С. І. Терещенко, О. О. Терещенко ; передм. В. М. Федосова. Київ : Либідь, 2000. 654 с.
2. Б'юкенен Д. М., Масгрейв Р. А. Суспільні фінанси і суспільний вибір. Два протилежних бачення держави / пер. з англ. А. Ю. Іщенко ; наук. ред. С. Слухай. Київ : КМ Академія, 2004. 176 с.
3. Луніна І. О. Публічні фінанси в макроекономічній політиці зростання : моногр. / НАН України, ДУ «Ін-т екон. та прогнозув. НАН України». Київ, 2020. 440 с. 50 табл., 18 рис.
4. Фінанси. Підручник / І. О. Лютий, С. Я. Боринець, З. С. Варналій та ін.; за ред. д.е.н., проф. І. О. Лютого. Київ : Ліра-К. 2017. 728 с.
5. Лютий І. О., Спасів Н. Я. Фінанси об'єднаних територіальних громад: сучасна парадигма та практика функціонування в Україні : моногр. / за заг. ред. д. е. н., проф. І. О. Лютого. Тернопіль : «Терно-граф», 2020. 384 с.
6. Місцеві фінанси : підруч. / за ред. д. е. н., проф. О. П. Кириленко. 2-ге вид., допов. і переробл. Тернопіль : Екон. думка ТНЕУ, 2015. 448 с.
7. Рожко О. Д. Державні фінанси України: детермінанти та пріоритети розвитку. Київ : Ліра-К, 2016. 360 с.
8. Сміт А. Багатство народів. Дослідження про природу та причини добробуту націй / пер. з англ. О. Васильєва та ін. Київ : Наш Формат, 2018. 722 с.
9. Фінанси. Бюджет. Податки: національна та міжнародна термінологія : у 3 т. / за ред. Т. І. Єфименко, А. І. Мярковського. 2-ге вид., переробл. і доповн. Київ : ДННУ «Акад. фін. управл.» 2013. 728 с.
10. Фінанси : підруч. / за ред. С. І. Юрія, В. М. Федосова. 2-ге вид., переробл. і доповн. Київ : Знання, 2012. 687 с.
11. Опарін В. М. Фінансова система України: Теоретико-методологічні аспекти : моногр. Київ : КНЕУ, 2005. 239 с.
12. Фрідман М. Капіталізм і свобода / пер. з англ. Неля Рогачевська. Київ : Наш Формат, 2017. 216 с.
13. Keynes J. M. The General Theory of Employment, Interest, and Money. First edition. Houghton Mifflin Harcourt, 2016. 416 p.
14. Musgrave R. Public finance in theory and practice. Fifth edition. McGraw-Hill College. 1989. 664 p.
15. Stiglitz J. People, Power, and Profits. Penguin, 2020. 400 p.

Розділ 3

ФІНАНСОВА ПОЛІТИКА ДЕРЖАВИ

Основні категорії та поняття: бюджетна політика, грошово-кредитна політика, дискреційна політика, недискреційна політика, податкова політика, фінансова політика, фінансова політика економічного розвитку, фінансова політика стабілізації, фінансова стратегія, фінансова тактика, фінансовий механізм, фінансові показники.

3.1. Сутність, мета і цілі фінансової політики

Фінансова політика держави – досить складна сфера діяльності законодавчої і виконавчої влади, яка охоплює заходи, методи і форми організації та використання фінансів для забезпечення сталого соціально-економічного розвитку країни.

Економічна сутність фінансової політики, її основні напрями ґрунтуються на концепціях, які визначають ступінь участі держави в управлінні економікою, а також у використанні відповідних методів і механізму її впливу на суб'єктів системи фінансових відносин.

Основні напрями в теорії фінансів стосовно ролі держави у розвитку суспільства у XX ст. визначилися дослідженнями класиків політекономії А. Сміта (1723–1790) і Д. Рікардо (1772–1823), а також англійського економіста Дж. М. Кейнса (1883–1946) та їх послідовників.

Сутність концепції основоположників класичної політекономії А. Сміта і Д. Рікардо зводилася до невтручання держави в економіку, збереження вільної конкуренції. У ній головну роль у регулюванні економічного життя суспільства відігравав ринковий механізм. Виходячи із цих принципів, фінансова політика до кінця 20-х рр. XX ст. була спрямована на обмеження державних витрат і податків, на забезпечення збалансованого бездефіцитного бюджету держави. Доходи бюджету формувалися здебільшого за рахунок непрямих податків, а переважна частина бюджетних коштів спрямовувалася на фінансування військових, управлінських витрат і витрат на обслуговування та погашення державного боргу.

Наприкінці 1920-х рр. та у 1930-ті – 1940-ві рр. завдання фінансової політики зводилися до послаблення впливу кризи надвиробництва на економіку, підтримання високої ділової активності та розширення платіжного попиту. Основні засади такої політики базувалися на кейнсіанській теоретичній концепції, яка обґрунтовувала необхідність посилення ролі держави у розвитку економіки через втручання в регулювання циклічного розвитку відтворювального процесу.

Результатом практичної реалізації такої теоретичної концепції стало зростання державних витрат на створення нових робочих місць, підвищення зайнятості населення, скорочення безробіття, активізація підприємницької діяльності та формування додаткового попиту, що дало змогу збільшити національний дохід, а отже, з'явилися можливості для збільшення видатків на фінансування соціальних потреб.

На відміну від попередньої теоретичної концепції, кейнсіанська фінансова політика допускала можливість бюджетного дефіциту і навіть більше того – відводила бюджетному дефіциту активну роль у стимулюванні економічного зростання, що зумовило розвиток державного кредиту.

У 1970-х рр. особливості фінансової політики визначаються неокласичним напрямом економічної теорії. У цей період процес розширеного відтворення в країнах із ринковою економікою характеризується раптовим посиленням нестабільності, уповільненням темпів економічного зростання, зростанням бюджетного дефіциту, державного боргу, інфляції. Циклічні кризи 1974–1975 рр. та 1980–1982 рр. переплелися із валютно-фінансовою, енергетичною, сировинною, екологічною та продовольчою кризами на тлі структурних змін, що відбувалися у продуктивних силах і в світовій економіці в цілому. За таких умов практичні рекомендації державного втручання стосувалися не тільки доходів і видатків державного бюджету, а й регулювання грошового обігу, валютного курсу, ринку позичкових капіталів і цінних паперів. Неокласики запропонували розробку довгострокової стратегії, яка дала би змогу проводити стабільну фінансову політику. На їхню думку, відсутність різких реакцій з боку держави на кожне циклічне зрушення – кращий спосіб не тільки пом'якшення самих коливань у довгостроковій перспективі, а й обмеження ролі держави і забезпечення вільної ринкової системи.

У країнах соціалістичної орієнтації фінансова політика формувалася на основі адміністративно-командних методів управління економікою та спиралася на принцип фінансової централізації, що передбачала, зокрема, не тільки концентрацію переважної частини фінансових ресурсів у розпорядженні держави, а й монополію держави в організації фінансових відносин.

У цих країнах держава безпосередньо керувала всіма сферами суспільного життя за допомогою планів економічного і соціального розвитку.

Фінансова централізація призвела до монопольного державного регулювання ціноутворення, грошового обігу, системи розрахунків, кредитних відносин та створення адміністративно-командної системи управління всім виробництвом.

У сучасній ринковій економіці кожен суб'єкт господарської діяльності перебуває під постійним впливом, а відповідно – залежить від дії суб'єктивних та об'єктивних чинників. Об'єктивним чинником впливу є дія законів ринку, яка формує поведінку індивідуума в ринковому середовищі. Суб'єктивні чинники впливу – політика держави і поведінка інших суб'єктів, які намагаються реалізувати власні інтереси. І хоча кожен суб'єкт розуміє наявність об'єктивних

законів ринку, які він не в змозі подолати у своїй повсякденній діяльності, суб'єкт намагається їх «обійти», реалізуючи власні інтереси. У такій ситуації зростає роль держави як загального «контролера» поведінки всіх суб'єктів економічної діяльності. Це визначає зміст і роль соціально-економічної і фінансової політики держави.

Із наведеної точки зору, **фінансова політика** – це компроміс між економічними інтересами держави та окремих суб'єктів фінансової системи з метою реалізації пріоритетів політики соціально-економічного розвитку країни, на основі перерозподілу та використання фінансових ресурсів через механізми функціонування інститутів фінансової системи держави. На сьогодні фінансова політика як складова економічної політики держави становить систему заздалегідь визначених і затверджених заходів, форм і методів мобілізації, розподілу і використання фінансових ресурсів державними інститутами з метою виконання державою своїх функцій відповідно до стратегічних і тактичних цілей її економічного і соціального розвитку. Вона об'єднує у собі об'єктивні фінансові відносини, конкретизовані у виді загальнодержавних планів і програм, управлінські рішення, що виникають у процесі формулювання та впровадження в дію стратегії функціонування і розвитку державних фінансів.

Основною метою фінансової політики є оптимальний розподіл ВВП між галузями народного господарства, соціальними групами населення, територіями, що дає змогу забезпечити стійке зростання економіки, удосконалення її структури, поліпшення добробуту населення.

Ієрархічна структура цілей фінансової політики держави об'єднує стратегічні, проміжні й тактичні цілі. **Стратегічні цілі** фінансової політики держави (рис. 3.1) реалізують пріоритети стратегії соціально-економічного розвитку країни, що визначаються позитивною динамікою зростання обсягів ВВП, наявністю необхідних фінансових ресурсів, їх оптимальним та ефективним використанням для реалізації потреб усіх суб'єктів системи фінансових відносин і забезпечення зростання реальних грошових доходів громадян.

Проміжні цілі фінансової політики держави забезпечують фінансову стабільність економіки, її збалансованість, структурні зміни під час подолання диспропорцій ринкової кон'юнктури, спричинених циклічністю економічного розвитку.

Тактичні цілі фінансової політики держави забезпечують фінансову стійкість економіки до викликів, зумовлених зовнішніми і внутрішніми чинниками суб'єктивної дії, та спрямовані на досягнення конкретних макрофінансових показників на поточний період.

Головне завдання фінансової політики – забезпечення відповідними фінансовими ресурсами реалізації тієї чи іншої державної програми соціально-економічного розвитку.

Рис. 3.1. Стратегічні цілі фінансової політики

Поняття фінансової політики держави можна розглядати у вузькому і широкому розумінні (табл. 3.1).

Таблиця 3.1

Зміст фінансової політики

У вузькому розумінні	У широкому розумінні
Охоплює дві підсистеми, або пов'язані між собою напрями діяльності держави: – політика у сфері державних фінансів; – політика у сфері недержавних фінансів (за галузями, регіонами тощо)	Механізм державного регулювання всіх соціально-економічних процесів та явищ, що об'єднує широкий арсенал фінансових інструментів, засобів, форм і методів розподілу та перерозподілу ВВП і національного доходу та діє через національну фінансову систему країни
Ефективним методом взаємодії державних і недержавних фінансів вважається такий, що сприяє оптимальному зростанню національного доходу. Під останнім розуміється макроекономічний стан співвідношення доходів і витрат у складі бюджетів усіх учасників національного господарства, що забезпечують оптимум процесів зберігання, накопичення та споживання	Основні складові фінансової політики: – бюджетна; – податкова; – грошово-кредитна; – боргова; – інвестиційна; – валютна; – політика в сфері міжнародних фінансів.

Соціально-економічна ефективність фінансової політики має прояв у тому, що її реалізація в інтересах суспільства:

- стимулює зростання виробництва, раціональне розміщення продуктивних сил на території країни;
- підвищує зацікавленість регіонів у розвитку господарства, використанні місцевих ресурсів;
- сприяє зміцненню і розвитку економічних зв'язків зі всіма країнами світу;
- призводить до підвищення матеріального і культурного рівня населення.

Найбільш повно сутність фінансової політики розкривається в її взаємопов'язаних функціях: регуляторній, що полягає у впливі на фактори виробництва; розподільчій, тобто у здійсненні перерозподілу ВВП і національного доходу; стабілізуючій, що реалізує забезпечення ефективного використання факторів виробництва, стабільного рівня цін, рівноваги платіжного балансу, економічного зростання.

Фінансова стратегія – довготривалий курс фінансової політики, розрахований на перспективу, який передбачає вирішення масштабних завдань, визначених соціально-економічною стратегією. Спрямованість фінансової стратегії визначається конкретними завданнями розвитку суспільства на певному історичному етапі розвитку. В умовах економічної кризи головним завданням є фінансове забезпечення макроекономічної стабілізації, в умовах економічного розвитку – досягнення оптимальних темпів зростання ВВП. За будь-яких умов основою фінансової стратегії є надійне забезпечення потреб економіки фінансовими ресурсами і створення достатніх стимулів для ефективної діяльності суб'єктів господарювання.

Під час розробки фінансової стратегії прогнозуються основні тенденції розвитку фінансів, формуються концепції їх використання, визначаються принципи організації фінансових відносин.

Фінансова тактика спрямована на вирішення завдань конкретного етапу розвитку суспільства за допомогою перегрупування фінансових ресурсів і зміни способів організації фінансових зв'язків. Фінансова тактика більш мобільна, оскільки полягає у вчасному реагуванні на економічні проблеми і диспропорції. Її основне завдання – досягнення стратегічних цілей розвитку.

Фінансова стратегія та фінансова тактика безпосередньо пов'язані. Стратегія визначає суть і напрями тактики. Своєю чергою, тактичні можливості обмежують вибір стратегії, адже безглуздо встановлювати стратегічні цілі та завдання, для вирішення яких недостатньо належних тактичних засобів. Водночас слід зауважити, що тільки фінансова політика, яка ґрунтується на поєднанні та взаємоузгодженні стратегії і тактики, їх єдності та підпорядкованості, може бути успішною. Фінансова політика, яка не має стратегічних орієнтирів, а полягає лише у вирішенні тактичних завдань, має обмежений характер, зазвичай є малоефективною.

У кожній країні конкретні методи проведення фінансової політики залежать від історичних умов, рівня економічного розвитку, національних традицій та інших чинників.

3.2. Складові та види фінансової політики держави

До складових фінансової політики держави належать: бюджетна політика; податкова політика; грошово-кредитна політика; інвестиційна політика; боргова політика держави; валютна політика; політика в сфері міжнародних фінансів.

Центральне місце у фінансовій політиці будь-якої держави належить бюджетній політиці.

Бюджетна політика – це цілеспрямована діяльність держави із визначення основних пріоритетів соціально-економічного розвитку та кількісних параметрів формування доходів і видатків бюджету, управління державним боргом. Критеріями ефективності бюджетної політики можуть слугувати такі показники: рівень збирання бюджетних доходів; рівень виконуваності бюджетних зобов'язань; величина бюджетного дефіциту і темпи зростання державного боргу; рівень монетизації бюджетного дефіциту; величина валютних резервів, що використовуються для фінансування бюджетного дефіциту; динаміка ВВП; ступінь виконання законодавчих і прирівняних до них актів про бюджет.

Податкова політика реалізує економічні інтереси держави та окремих суб'єктів фінансової системи, забезпечує соціально-економічну складову перерозподілу ВВП з метою виконання загальнодержавних потреб (див. Розділ 10).

Грошово-кредитна політика – сукупність заходів держави та її центрального банку, спрямованих на забезпечення стабільності національної грошової одиниці, регулювання пропозиції грошей та кредитоспроможності банківських інститутів, які реалізуються через використання інструментів грошово-кредитного механізму для здійснення впливу на суб'єктів грошово-кредитного ринку з метою забезпечення необхідних темпів економічного зростання, рівня зайнятості та цін.

Об'єктами грошово-кредитної політики є такі змінні грошового ринку: пропозиція (маса) грошей; відсоткова ставка; валютний курс; швидкість обігу грошей тощо.

Боргова політика – комплекс заходів, що здійснюються згідно з наявною законодавчою базою уповноваженими урядовими інститутами щодо залучення, використання, погашення та обслуговування державних запозичень із метою фінансування дефіциту державного бюджету, виконання зобов'язань за державними гарантіями, забезпечення збалансованості державної фінансової системи й макроекономічної стабільності (див. Розділ 8).

Дедалі більшого значення набуває міжнародна фінансова політика. В її основу покладено управління валютно-фінансовими і кредитними відносинами у сфері міжнародних відносин. Особливо великого значення за сучасних умов набуває фінансова політика міжнародних фінансових організацій, зокрема МВФ, Світового банку, Європейського банку реконструкції та розвитку (ЄБРР), Лондонського клубу кредиторів, Паризького клубу кредиторів та ін.

Залежно від рівня реалізації складовими фінансової політики держави є:

- фінансова політика уряду;
- фінансова політика органів місцевого самоврядування;
- фінансова політика у системі державних і приватних підприємств і т.д.

Залежно від ступеня законодавчої або адміністративної регламентації фінансових відносин, яка характеризується тією частиною доходу, що розподіляється і споживається відповідно до чинного законодавства або адміністративних рішень, розрізняють три типи фінансової політики:

- політика жорсткої регламентації;
- політика помірної регламентації;
- політика мінімальних обмежень.

Жорстка регламентація полягає в тому, що переважна частина фінансових відносин регулюється державою. Права громадян у здійсненні фінансових операцій визначаються не стільки їх інтересами, скільки правилами, встановленими законами або адміністративними рішеннями. Така політика проводиться або в умовах адміністративної економіки і відповідної їй фінансової моделі, або в умовах обмеженості фінансових ресурсів. Фінансова політика такого роду малоефективна, оскільки знижує стимули до продуктивної діяльності, адже фінансовим продуктом діяльності – доходом – більшою мірою розпоряджається держава, ніж його власники – юридичні та фізичні особи. Така політика зазвичай передбачає досить високий рівень бюджетної централізації ВВП.

Помірна регламентація здійснюється у законодавчій формі та охоплює обмежену частину фінансових відносин – взаємини з державою, окремі елементи взаємин на кредитному, фондовому, валютному та страховому ринках. Помірна регламентація повинна урівноважити інтереси держави і суспільства в цілому та інтереси окремих юридичних і фізичних осіб. Вона забезпечує юридичним і фізичним особам достатні стимули для продуктивної діяльності та водночас дає можливість державі впливати на соціально-економічний розвиток суспільства.

Політика мінімальних обмежень спрямована на формування максимальної зацікавленості суб'єктів підприємницької діяльності та громадян в ефективному господарюванні. У цьому разі переважно регламентуються тільки взаємини з державою, які до того ж зводяться до мінімуму.

Значна частина фінансових відносин за таких умов регламентується на договірних принципах між окремими суб'єктами. Поточна фінансова діяльність держави відображає тактику реалізації фінансової політики. Її основним знаряддям є бюджет, структуризація якого за джерелами формування доходів і напрямками фінансування витрат, за рівнями адміністративно-територіального поділу характеризує ту або іншу фінансову політику.

Моделі фінансової політики відповідно до цілей, що реалізуються, поділяються на такі види:

- політика стабілізації;
- політика економічного зростання;
- політика обмеження ділової активності.

Політика стабілізації спрямована на підтримку макроекономічної рівноваги на основі постійних обсягів виробництва при стабільності цін. Її реалізація ґрунтується на забезпеченні стабільних об'ємів фінансових ресурсів при постійних пропорціях розподілу і перерозподілу отриманих доходів.

Є два різновиди цієї політики, які значною мірою відрізняються один від одного. Перший – це політика стабілізації після економічного спаду, яка має стимулюючий характер. Другий – політика стабілізації у період економічного піднесення, що має обмежувальний напрям.

Політика економічного зростання спрямована на досягнення необхідного для країни рівня щорічного збільшення обсягу ВВП з урахуванням її потенціалу. Ця політика має на меті зростання кількості фінансових ресурсів і забезпечення їх доступності як за цінами, так і за умовами залучення.

Реалізація фінансової політики економічного зростання може здійснюватися у три основні способи – шляхом збільшення державних витрат, зниження рівня оподаткування і проведення політики «дешевих грошей».

Політика обмеження ділової активності застосовується для регуляції економічного циклу з метою запобігання кризі перевиробництва або недопущення виснаження економіки через надмірні темпи економічного зростання. Вона здійснюється у такі самі способи, як і політика економічного зростання, лише у зворотному напрямку – скорочення державних витрат, підвищення рівня оподаткування, встановлення високих процентних ставок за кредитами.

За характером реалізації фінансова політика поділяється на дискреційну і недискреційну.

Дискреційна політика передбачає здійснення державою певних заходів, спрямованих на реалізацію фінансової стратегії і тактики. Конкретні заходи, стимулюючі або стримуючі, застосовуються відповідно до ситуації, що склалася наразі в економіці та фінансах.

Недискреційна політика полягає у використанні певних фінансових інструментів – «вмонтованих стабілізаторів», які автоматично регулюють ситуацію в економіці.

Функції «вмонтованих стабілізаторів» виконують насамперед податки, а також соціальні державні виплати, різні субсидії. Водночас повної збалансованості за допомогою таких стабілізаторів досягти важко. Тому у фінансовій практиці застосовуються одночасно і «вмонтовані стабілізатори», і засоби дискреційної політики.

Таким чином, найважливішими умовами результативності фінансової політики є:

- урахування дії економічних законів розвитку суспільства;
- вивчення та використання досвіду попередніх етапів господарського будівництва;
- урахування специфіки сучасних умов, змін у зовнішній та внутрішній політиці;
- комплексність у розробці заходів, пов'язаних з удосконаленням фінансових відносин.

3.3. Методи й інструменти механізму реалізації фінансової політики

Фінансова політика держави реалізується як комплекс заходів, що здійснюються через фінансове право, фінансову систему і фінансовий механізм із метою найбільш повного виконання фінансами своїх функцій.

Реалізація фінансової політики відбувається за допомогою фінансового механізму, який становить частину господарського механізму, що включає:

- сукупність організаційних форм фінансових відносин;
- порядок формування та використання централізованих і децентралізованих фондів грошових коштів;
- методи фінансового планування;
- форми управління фінансами і фінансовою системою;
- фінансове законодавство.

Фінансовий механізм – це сукупність форм, методів та інструментів впливу на суб'єктів фінансових відносин. Фінансовий механізм складається із таких елементів: фінансового планування, управління фінансовими ресурсами, фінансового контролю, фінансових показників і стимулів, норм і нормативів, лімітів і резервів, фінансового законодавства.

Фінансове планування – це діяльність щодо формування та використання централізованих і децентралізованих фондів фінансових ресурсів.

Об'єктом управління фінансами є суб'єкти системи фінансових відносин. Інструменти управління фінансами – різні організаційні структури, зокрема в Україні це: Президент України; Верховна Рада України; Кабінет Міністрів України; Міністерство фінансів України; Державна казначейська служба України; Національна комісія з цінних паперів та фондового ринку та ін.

Основною метою фінансового контролю є забезпечення інтересів усіх суб'єктів суспільного виробництва. Суб'єктами фінансового контролю є постійні комісії парламенту, органи виконавчої та законодавчої влади, аудиторські фірми.

Такі елементи фінансового механізму як норми, нормативи, ліміти, фінансові санкції становлять нормативне забезпечення фінансової політики.

Норми характеризують певний рівень забезпечення фінансовими, матеріальними ресурсами видатків суб'єкта фінансових відносин.

Ліміти – це обмеження витрат із метою раціонального використання фінансових, природних та інших ресурсів.

Фінансові санкції мають на меті посилити матеріальну відповідальність суб'єктів господарювання за невиконання фінансового законодавства та узятих зобов'язань. До них належать штраф і пеня. Штраф визначається у твердій грошовій сумі. Пеня нараховується за несвоєчасне виконання фінансових зобов'язань і встановлюється у відсотках від суми простроченого платежу.

У межах фінансового механізму застосовують два методи фінансового впливу на соціально-економічний розвиток, які формують дві його підсистеми: фінансове забезпечення і фінансове регулювання.

Фінансове забезпечення реалізується на основі відповідної системи фінансування і може здійснюватися у трьох формах: самофінансування, кредитування, зовнішнє фінансування. Різні форми фінансового забезпечення застосовуються на практиці одночасно через установлення оптимального для цього етапу розвитку суспільства співвідношення між ними.

Самофінансування є забезпеченням потреб відтворення виробництва за рахунок власних коштів юридичних і фізичних осіб.

Застосування того чи іншого методу залежить від напрямів фінансової політики держави. Чим вищий рівень розвитку суспільства та економіки, тим значнішою є роль фінансового регулювання.

Принцип самофінансування передбачає, що регулювання фінансової забезпеченості здійснюється за рахунок кредиту. Він потребує чіткого визначення співвідношення між власними та запозиченими ресурсами. З позиції фінансової ефективності, власні ресурси (тобто самофінансування як форма фінансового забезпечення) призначені для покриття затрат на мінімально припустимому рівні. Решта ресурсів формуються на основі використання кредиту. Недаремно центром фінансової системи скрізь є банки. Головна перевага такої системи фінансового забезпечення полягає в тому, що вона сприяє максимально ефективному використанню наявних у суспільстві ресурсів на основі прискорення їх кругообігу. Збільшення питомої ваги власних ресурсів, навпаки, уповільнює кругообіг ресурсів, а отже, і темпи соціально-економічного розвитку.

Третя форма фінансового забезпечення – зовнішнє фінансування, що полягає у виділенні коштів певним суб'єктам на безповоротній і безоплатній основі. Це може бути державне фінансування з бюджету чи державних фондів цільового призначення, надходження коштів від громадських та добровільних фондів і організацій відповідної країни та із-за кордону, гранти від міжнародних організацій тощо. В умовах ринкової економіки ця форма є підпорядкованою відносно самофінансування і кредитування. Основним її видом є бюджетні асигнування. Слід зазначити, що завжди були і будуть такі сфери діяльності, що потребують державного фінансування. Передусім це сфери, непривабливі для приватного бізнесу, або ті, що мають надзвичайну суспільну вагу. Однак за певних умов бюджетні асигнування можуть бути головним джерелом асигнувань в економіку на основі кейнсіанської теорії бюджетного мультиплікатора. Такі умови виникають тоді, коли практично неможливо використати інші форми фінансового забезпечення, насамперед у період фінансової кризи.

Фінансове регулювання полягає у регламентуванні розподільних відносин у суспільстві та на окремих підприємствах. Оскільки фінанси є розподільними і перерозподільними відносинами, фінансові методи регулювання, по суті, є методами розподілу. Визначають два методи розподілу доходів: сальдовий і нормативний.

Сальдовий метод передбачає виокремлення підсумкового (сальдового) елемента в розподілі доходу. Зазвичай цей сальдовий елемент і несе основне стимулююче навантаження. Так, прибуток підприємств є різницею між валовими доходами і валовими витратами. Саме це стимулює зростання доходів і зниження витрат. Проміжні елементи розподілу за сальдовим методом визначаються на основі окремих розрахунків. Такі розрахунки можуть мати нормативний характер, але нормативи встановлюються не до об'єкта розподілу (виручки, доходу, прибутку), а до інших показників.

Нормативний метод розподілу полягає в тому, що всі елементи розподілу визначаються за нормативами, встановленими стосовно об'єкта розподілу. Нормативним є розподіл прибутку при його оподаткуванні. Ставка податку на прибуток поділяє його на дві частини: перша має бути внесена до бюджету держави, друга становить чистий прибуток, яким підприємство розпоряджається самостійно.

Вибір методу розподільних відносин є дуже важливим етапом побудови системи фінансового регулювання. Однак не можна протиставляти один метод іншому, оскільки суть не тільки і не стільки в методі, а в тому, чим він наповнюється, тобто які елементи розподільних відносин охоплює.

Для сальдового методу головне – виокремлення підсумкового елемента. У ньому повинні бути закладені стимулюючі функції, і вони мають реалізуватися на практиці. Якщо цього немає, така модифікація сальдового методу не відповідає завданням фінансового регулювання.

Отже, функціонування фінансового механізму забезпечується через організаційні структури, які характеризують надбудову суспільства. Це правове регулювання, планування, організація та контроль. Правова регламентація втілюється у розробці та прийнятті законодавчих актів з фінансів. Ця функція покладається на органи державної влади. Фінансове планування полягає у розробці фінансових планів, згідно з якими здійснюється оперативне управління. Основний фінансовий план – бюджет держави – затверджується законодавчо. Функції організації фінансової діяльності в країні покладаються на органи державного управління та безпосередньо на міністерство фінансів і центральний банк. Ефективність управління фінансовим механізмом залежить насамперед від чітких, злагоджених та узгоджених дій цих органів. Фінансовий контроль дає можливість постійно стежити за рухом грошових потоків, забезпечує перевірку законності здійснення фінансових операцій, а отже, і правильне спрямування дії фінансового механізму.

Сучасній світовій практиці функціонування системи державних фінансів властиве загострення протиріч, як на законодавчому, так і на виконавчому рівні. Зокрема, законодавчі інститути, що формуються за партійним принципом, не відповідають ідеології та інтересам тих соціальних груп суспільства, які вони повинні представляти. Вибори зводяться, по суті, до конкуренції між окремими олігархічними фінансовими групами, які за рахунок реклами своїх кандидатів і партій через засоби масової інформації впливають на свідомість виборців,

зомбуючи їх, і зрештою отримують своє представництво у законодавчих органах влади. Така ситуація посилює корупцію та призводить до неефективного використання фінансових ресурсів суспільства, порушує фінансову стабільність, загострює соціальні протиріччя.

На сьогодні суперечності функціонування фінансової системи України визначають об'єктивну необхідність переходу від системи державних фінансів до системи публічних фінансів. Зазначений процес зумовлений необхідністю створення економічних передумов демократизації суспільства, розвитку громадських інститутів контролю за акумуляцією, розподілом і використанням бюджетних коштів, а також боротьбою з корупцією.

Публічні фінанси є основною складовою фінансової системи держави, що об'єднує державний сектор та органи місцевого самоврядування, громадські організації і забезпечує перерозподіл та використання фінансових ресурсів згідно чинного законодавства.

Ідеологією публічних фінансів є децентралізація бюджетних ресурсів, максимізація їх використання безпосередніми платниками податків в інтересах територіальних громад міст і селищ. Такий підхід забезпечить фактичну трансформацію старої адміністративної системи державних фінансів та створення якісно нової системи публічних фінансів європейського зразка, орієнтованої на соціально-економічний розвиток територій, а отже, і держави в цілому.

Контрольні запитання і завдання

1. Що таке «фінансова політика», «фінансова стратегія» і «фінансова тактика»?
2. Які органи державної влади та управління розробляють і реалізують фінансову політику?
3. В яких законодавчих актах відображено сучасну фінансову політику Кабінету Міністрів України?
4. Назвіть найважливіші умови ефективності проведення фінансової політики. Наведіть приклади.
5. На основі літературних джерел з історії фінансів проаналізуйте, як змінювалася фінансова політика на окремих етапах розвитку країни.
6. Зазначте основні напрями сучасної фінансової політики України.
7. Назвіть форми реалізації фінансової політики.
8. Що таке «фінансова безпека держави»?
9. Як забезпечити фінансову стабільність у державі?

Рекомендована література

1. Бланкарт Ш. Державні фінанси в умовах демократії: Вступ до фінансової науки / пер. с нем.; під заг. кер. С. І. Терещенко, О. О. Терещенко; передм. В. М. Федосов. Київ : Либідь, 2000. 654 с.
2. Луніна І. О. Публічні фінанси в макроекономічній політиці зростання : монографія / Інна Олександрівна Луніна ; НАН України, ДУ «Ін-т екон. та прогнозув. НАН України». Київ : 2020. 440 с.
3. Опарін В. М. Фінансова система України: Теоретико-методологічні аспекти : монографія. Київ : КНЕУ, 2005. 239 с.
4. Суспільні фінанси і суспільний вибір. Два протилежних бачення держави / Д. М. Б'юкенен, Р. А. Масгрейв ; пер. з англ. А. Ю. Іщенка ; [наук. ред. С. Слухай]. Київ : КМ Академія, 2004. 176 с.
5. Теорія фінансів : підруч. / За ред. проф. В. М. Федосова, С. І. Юрія. Київ : ЦУЛ, 2010. 576 с.
6. Райнерт Е. С. Як багаті країни забагатіли ... і чому бідні країни лишаються бідними / Ерік С. Райнерт ; пер. з англ. П. Тарашук. – Київ : Темпора, 2018. 452 с.
7. Фінанси. Підручник / І. О. Лютий, С. Я. Боринець, З. С. Варналій та ін.; за ред. д.е.н., проф. І. О. Лютого. Київ : Ліра-К. 2017. 728 с.
8. Фукуяма Ф. Політичний порядок і політичний занепад. Від промислової революції до глобалізації демократії / пер. з англ. Тарас Цимбал і Роман Корнута. Київ : Наш формат, 2019. 608 с.
9. Фрідман М. Капіталізм і свобода / пер. з англ. Київ : Дух і літера, 2010. 320 с.
10. Keynes John Maynard The General Theory of Employment, Interest, and Money. Houghton Mifflin Harcourt; First edition, 2016. 416 p.
11. Musgrave Richard Public finance in theory and practice. McGraw-Hill College; Fifth edition, 1989. 664 p.
12. Stiglitz Joseph People, Power, and Profits. Penguin, 2020. 400 p.

Розділ 4

ФІНАНСОВА БЕЗПЕКА ДЕРЖАВИ

Основні категорії та поняття: банківська безпека, безпека страхового ринку, безпека фондового ринку, боргова безпека, бюджетна безпека, валютна безпека, граничні (порогові) значення індикаторів, грошово-кредитна безпека, загрози фінансовій безпеці, інвестиційна безпека, індикатори фінансової безпеки, механізм забезпечення фінансової безпеки, оптимальні значення індикаторів, податкова безпека, фінансова безпека людини, фінансова безпека підприємства, фінансова безпека регіону, фінансова безпека, фінансові інтереси.

4.1. Сутність фінансової безпеки

Фінансова безпека є не лише національною проблемою, а й визначальною детермінантою сучасної глобальної економіки, що формується шляхом поглиблення і взаємодії транснаціоналізації та міжнародної регіональної економічної інтеграції. Це зумовлено багатоаспектністю поняття фінансової безпеки, складністю взаємозв'язків і взаємозалежності різних її елементів та необхідністю консолідації економічних і фінансових інтересів громадян, підприємств, регіонів та держави у напрямі забезпечення стійкого економічного розвитку.

Особливого значення фінансова безпека, як і взагалі національна безпека, набуває в умовах сучасних викликів та загроз. Зокрема, для України це пандемія COVID-19 і повномасштабна війна Росії проти України, що розпочалася 24 лютого 2022 р., як продовження гібридної війни з 2014 р. Війна завжди є масштабним шоком для національної безпеки країни, у тому числі для економічної й фінансової безпеки. Про це свідчать значні втрати державним бюджетом великої частини доходів у вигляді податків і зборів, акцизів та митних платежів тощо.

Фінансова безпека держави має як внутрішній, так і зовнішній аспект. Щодо зовнішнього аспекту, то це, перш за все, фінансовий суверенітет країни та незалежність національної фінансової системи від впливу міжнародних фінансово-кредитних організацій і транснаціонального капіталу. Безпека внутрішньої фінансової сфери України визначається досконалістю правової, організаційної й інституціональної бази, рівнем ризиків ринкової кон'юнктури, масштабами тіньової економіки та рівнем корупції в державі.

Фінансова безпека держави – це захищеність інтересів держави у фінансовій сфері, тобто такий рівень бюджетної, податкової й грошово-кредитної систем, який гарантує спроможність держави ефективно форму-

вати, зберігати від надмірного знецінення і раціонально використовувати фінансові ресурси країни для забезпечення її соціально-економічного розвитку й обслуговування фінансових зобов'язань.

Фінансова безпека держави – це багатоаспектне явище. Її стан динамічно змінюється, тому потрібно здійснювати ретельний моніторинг фінансової системи та вивчати проблеми, що виникають під впливом реформування національної економіки, регіоналізації й глобалізації світової економіки, інтернаціоналізації фінансових потоків та ін.

Функціонування ринкової економіки означає також реалізацію ринкових методів регулювання економічних процесів. У ринковій економіці це насамперед монетарні й фінансові важелі впливу. З огляду на це, спроможність держави забезпечити прийнятний на цей час рівень забезпечення фінансової безпеки держави пов'язується з ефективністю дії бюджетно-податкових і грошово-кредитних важелів, які слугують основними ринковими регуляторами соціально-економічного розвитку держави.

Як зазначено у Стратегії економічної безпеки України на період до 2025 року (її затверджено Указом Президента України № 347/2021 від 11 серпня 2021 р.) протягом останніх 10 років стан фінансової безпеки (при середньому значенні оцінки стану фінансової безпеки за цей період на рівні 42% від оптимального значення) оцінювався як незадовільний. Причиною цього стали постійний дефіцит державного бюджету, та пов'язане з ним значне боргове навантаження та недостатній розвиток довгострокового інвестиційного кредитування економіки і фондового ринку. Внаслідок існування структурних проблем фінансова система України виявилася не спроможною належним чином витримати виклики збройної агресії Росії й тимчасової окупації частини території України та на декілька років опинилася у кризовому стані. За підсумками першого півріччя 2020 р. порівняно з 2019 р. рівень фінансової безпеки зменшився на 3 п.п. до 38%. Проте результати, наведені у звіті про фінансову стабільність, яким підготував Національний банк України, показують, що рівень фінансової безпеки був достатнім для забезпечення виконання фінансовим сектором його функцій належним чином і успішного проходження кризи, яка виникла внаслідок пандемії COVID-19, спричиненої коронавірусом.

Базовим елементом фінансової безпеки як системного явища слугують фінансові інтереси. Отже, фінансові інтереси – це усвідомлення фінансових потреб, які формують об'єктивні спонукальні мотиви економічної діяльності суб'єктів. Звичайно виділяють три основні форми вияву фінансового інтересу: суспільний (міжнародний рівень), національний (державний рівень), приватний (конкретна людина). Досягнення гармонійного взаємозв'язку при реалізації цих трьох форм фінансових інтересів дасть змогу стверджувати про поступальний цивілізаційний розвиток людської спільноти як єдиного глобального середовища. Надзвичайно важливим фактором є здатність фінансової системи забезпечувати всім членам суспільства гідні умови та якості життя і можливості реалізації своїх творчих здібностей та задоволення, духовних і матеріальних потреб.

З точки зору національних фінансових інтересів найбільшої актуальності набуває забезпечення функціонування економіки в режимі розширеного відтворення, захисту інтересів вітчизняних виробників, підвищення інноваційної й інвестиційної активності, постійного контролю за стратегічними ресурсами країни та підтримки наукового потенціалу, здатного забезпечити незалежність країни за стратегічно важливими напрямками науково-технічного прогресу.

Інша сфера національних інтересів, що стосуються фінансової безпеки, – це оцінка України як держави й її геополітичні інтереси. Без визначення геополітичного стану нашої держави складно чітко визначити національні інтереси країни, її зовнішню політику і систему підтримки просування експортних товарів вітчизняних товаровиробників на зовнішні ринки та взагалі неможливо створити ефективну ринкову економіку й гарантувати її безпечний розвиток. Тому співробітництво з іноземними державами і міжнародними фінансовими організаціями стає життєво необхідним для України, яка повинна забезпечити відновлення позицій для налагодження плідного міжнародного співробітництва, зокрема у грошово-кредитній, банківській, інвестиційній та інших сферах.

На сьогодні сформувалась геополітична стратегія – це сприйняття України як європейської держави з відповідними сучасними фінансовими соціально спрямованими стандартами. З цією метою Україна, маючи статус країни з ринковою економікою у відносинах зі США і члена СОТ, активізує роботу з виконання положень Угоди про партнерство й співробітництво з ЄС у межах плану дій «Україна – ЄС».

Фінансову безпеку будь-якої держави визначає, перш за все, її фінансова незалежність. При цьому велике значення мають розмір зовнішньої фінансової допомоги з боку міжнародних фінансових інституцій, економічних угруповань та урядів окремих країн і обсяг іноземних інвестицій у національну економіку.

Рівень фінансової безпеки держави також зумовлюється: і ступенем розвитку ринку капіталів, на якому обертаються акції великої кількості реально функціонуючих суб'єктів господарювання та діють численні фінансові інститути; мірою відкритості внутрішнього ринку; багатоманітністю фінансових інструментів; схильністю населення до операцій із фондовими цінностями; концентрацією інтелектуальних ресурсів, задіяних у розвитку фінансового ринку. Багато в чому фінансова безпека держави визначається характером фінансово-кредитної політики, яку вона проводить.

При визначенні фінансової безпеки як поняття необхідно підходити з різних позицій:

– відповідно до ресурсно-функціонального підходу, фінансова безпека – це захищеність фінансових інтересів суб'єктів господарювання на всіх рівнях фінансових відносин і забезпеченість домашніх господарств, підприємств, організацій та установ, регіонів, галузей, секторів економіки й держави фінансовими ресурсами, достатніми для задоволення їхніх потреб і виконання існуючих зобов'язань;

– з погляду статистики фінансова безпека – це стан фінансової, бюджетної, податкової, грошово-кредитної, валютної, банківської, страхової та митно-тарифної систем, який характеризується збалансованістю, стійкістю до внутрішніх і зовнішніх негативних впливів та здатністю попередити зовнішню фінансову експансію і забезпечити ефективне функціонування національної економічної системи й економічне зростання;

– у контексті нормативно-правового регламентування фінансова безпека передбачає створення таких умов функціонування фінансової системи, за яких: по-перше, фактично відкидається можливість спрямування фінансових потоків у не закріплені законодавчими нормативними актами сфери їхнього використання; по-друге, до мінімуму знижується можливість зловживання фінансовими ресурсами.

Таким чином, з позиції різнобічного підходу **фінансова безпека** – це захищеність фінансових інтересів на всіх рівнях (від мега- до нанорівня) фінансових відносин, певний рівень фінансової незалежності, стабільності та стійкості фінансової системи країни в умовах впливу на неї зовнішніх і внутрішніх дестабілізаційних факторів, що містять загрозу фінансовій безпеці, та здатність фінансової системи держави забезпечити ефективне функціонування національної економічної системи і стале економічне зростання.

Фінансову безпеку будь-якої держави визначають такі фактори:

- рівень фінансової незалежності (при цьому велике значення мають розмір зовнішньої фінансової допомоги з боку міжнародних фінансових інституцій, економічних угруповань та урядів окремих країн й обсяг іноземних інвестицій у національну економіку);
- характер фінансово-кредитної політики (як внутрішньої, так і зовнішньої), яку проводить держава;
- політичний клімат у країні;
- рівень законодавчого забезпечення функціонування фінансової сфери.

4.2. Складові фінансової безпеки держави

Фінансова безпека є надзвичайно складною багаторівневою системою, яку утворює ряд підсистем, кожна з котрих має власну структуру та логіку розвитку. Фінансова безпека держави містить такі складові: бюджетну, боргову, інвестиційну, податкову, грошово-кредитну і валютну, фінансову безпеку банківської системи та фінансову безпеку страхового й фондового ринків (рис. 4.1).

У Методичних рекомендаціях щодо розрахунку рівня економічної безпеки України, відповідно до Наказу Міністерства економічного розвитку і торгівлі України (нині Міністерство економіки України) № 1277 від 29.10.2013 р., фінансова безпека визначається як стан фінансової системи країни, за якого створюються необхідні фінансові умови для стабільного соціально-економіч-

ного розвитку країни, забезпечується її стійкість до фінансових шоків та дисбалансів і формуються умови для збереження цілісності й єдності фінансової системи країни.

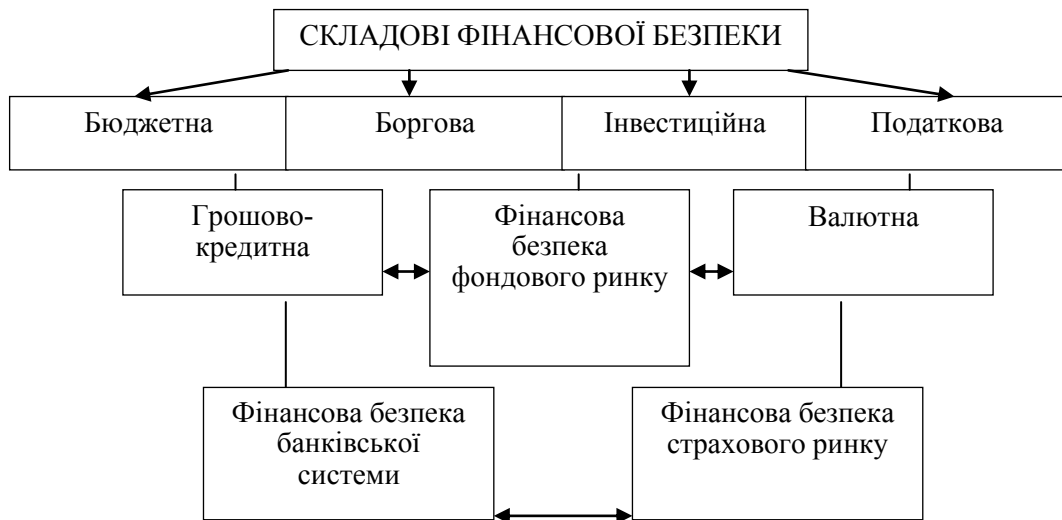

Рис. 4.1. Складові фінансової безпеки держави

Розкриємо основні складові фінансової безпеки держави.

Поняття *«бюджетна безпека»* слід розуміти як стан забезпечення фінансової спроможності держави з урахуванням балансу доходів та видатків державного й місцевих бюджетів і ефективності використання бюджетних коштів, що дає змогу відповідним інститутам максимально ефективно виконувати покладені на них функції.

Для оцінювання рівня бюджетної безпеки України використовуються такі індикатори: відношення дефіциту / профіциту державного бюджету до ВВП; дефіцит / профіцит бюджетних та позабюджетних фондів сектору загальнодержавного управління % до ВВП; рівень перерозподілу ВВП через зведений бюджет; відношення обсягу сукупних платежів з обслуговування і погашення державного боргу до доходів державного бюджету.

Відповідно, оцінимо рівень бюджетної безпеки України у період з 2010 р. по 2020 р. та проаналізуємо, як змінювалась ситуація у динаміці (табл. 4.1).

Отже, з результатів розрахунків впливає, що рівень перерозподілу ВВП через зведений бюджет з 2011 р. почав перевищувати порогове значення і в 2015 р. досяг рівня 32,94%, а у 2017 р. – 34,09%. Більш складною є ситуація із забезпеченням належного рівня бюджетної безпеки України за показником «відношення дефіциту / профіциту державного бюджету до ВВП, %». Так, значне перевищення дефіциту державного бюджету над пороговим значенням

спостерігалось у 2012 р. та 2013 р. (відповідно 3,8% і 4,4% до ВВП) і складнішою ситуація стала в 2014 р. (майже 5%).

Таблиця 4.1

Розрахунок індикаторів бюджетної безпеки України за 2010–2020 роки

Індикатори бюджетної безпеки	Граничні значення	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Відношення дефіциту / профіциту державного бюджету до ВВП, %	–4–6	–5,94	–1,79	–3,79	–4,45	–4,98	–2,28	–2,94	–1,60	–1,66	–1,96	–2,13
Дефіцит/профіцит бюджетних та позабюджетних фондів сектору загальнодержавного управління, % до ВВП	–1–2	–0,34	–0,86	–0,53	0,05	–0,23	–0,11	–0,13	–0,27	–0,21	–0,67	–0,16
Рівень перерозподілу ВВП через зведений бюджет, %	20–33	29,05	30,27	31,62	30,43	29,11	32,94	32,84	34,09	33,28	32,45	27,13
Відношення обсягу сукупних платежів з обслуговування та погашення державного боргу до доходів державного бюджету, %	10	17,54	21,86	26,67	33,04	47,27	93,72	33,62	59,75	37,70	46,50	45,30

Збалансування доходів та видатків ще на стадії планування закладає основи для фактичного виконання бюджету в збалансованій формі. Водночас баланс між доходами і видатками на практиці доволі складно реалізувати навіть на стадії планування, але ще складніше реалізувати такий план при виконанні бюджету.

Податкова безпека держави визначається ефективністю її податкової політики, яка має оптимально поєднувати фіскальні інтереси держави й індивідуальні та корпоративні інтереси платників податків. З позиції фіскальної достатності проблема податкової безпеки зводиться до забезпечення держави таким обсягом податкових надходжень, який є оптимально необхідним згідно з вимогами проголошеної економічної доктрини. Однак варто враховувати те, що на фіскальну безпеку держави впливають численні податкові пільги, які часто не мають належного обґрунтування. При цьому податкова безпека держави передбачає оптимізацію рівня оподаткування, оскільки надмірне підвищення норми оподаткування призводить до збільшення тіньової економіки, згортання

легального бізнесу і масового ухилення від сплати податків, а отже – до скорочення податкової бази.

Боргову безпеку держави варто розуміти як певний рівень державної внутрішньої та зовнішньої заборгованості з урахуванням вартості її обслуговування й ефективності використання внутрішніх і зовнішніх запозичень та оптимального співвідношення між ними, який є достатнім для вирішення нагальних соціально-економічних потреб і дає змогу зберегти стійкість фінансової системи країни до внутрішніх та зовнішніх загроз і забезпечити певний рівень відносної незалежності держави зі збереження при цьому економічної можливості країни здійснювати виплати на погашення основної суми та процентів без втрати суверенітету з одночасним підтриманням належного рівня платоспроможності й кредитного рейтингу.

Фінансову безпеку банківської системи загалом та її окремих складових слід розглядати у двох аспектах. По-перше, з точки зору фінансових наслідків її (їх) діяльності для країни загалом і окремих клієнтів та контрагентів. По-друге, з точки зору недопущення й відвернення реальних і потенційних загроз фінансовому стану всієї банківської системи країни, Національного банку України та банківським установам. Сутність **банківської безпеки** полягає у забезпеченні платоспроможності й ліквідності та найбільш ефективного використання ресурсного потенціалу, створенні сприятливих умов для реалізації економічних інтересів банківських установ, попередженні внутрішніх і зовнішніх загроз банківській системі та створенні умов для її стабільного й ефективного функціонування.

Валютна безпека держави – це, по-перше, ступінь забезпеченості держави валютними коштами, достатніми для додержання позитивного сальдо платіжного балансу, виконання міжнародних зобов'язань, накопичення необхідного обсягу валютних резервів і підтримання стабільності національної грошової одиниці; по-друге, стан курсоутворення, який максимально захищає від потрясінь на міжнародних валютних ринках та створює оптимальні умови для поступального розвитку вітчизняного експорту, широкомасштабного припливу в країну іноземних інвестицій та інтеграції України до світової економічної системи.

Грошово-кредитна безпека – це такий стан грошово-кредитної системи, який характеризується стабільністю грошової одиниці, доступністю кредитних ресурсів і рівнем інфляції, що забезпечує достатній рівень монетизації, економічне зростання та підвищення реальних доходів населення. При цьому величина позичкового процента має бути достатньою для насичення трансакційного попиту на гроші й переходу до політики «довгих грошей», а розмір грошової маси – достатнім для обслуговування нею господарських оборотів.

Інвестиційну безпеку слід розуміти як досягнення рівня інвестицій, що дає змогу оптимально задовольняти поточні потреби економіки в капітальних ресурсах за обсягом та структурою з урахуванням ефективного використання коштів, які інвестуються, оптимального співвідношення між розмірами іно-

земних інвестицій у країну і вітчизняних інвестицій за кордон та, підтримання позитивного національного платіжного балансу.

Фінансова **безпека фондового ринку** – це оптимальний обсяг його капіталізації (з огляду на представлені на ньому цінні папери, їхню структуру і рівень ліквідності), здатний забезпечити стійкий фінансовий стан емітентів, власників, покупців, організаторів торгівлі, торговців, інститутів спільного інвестування, посередників (брокерів), консультантів, реєстраторів, депозитаріїв, зберігачів та держави загалом. При оцінюванні безпеки фондового ринку загалом потрібно врахувати безпеку ринку державних цінних паперів і ринку корпоративних цінних паперів та всіх інших його сегментів: ринків акцій, облігацій, векселів, казначейських зобов'язань, ощадних сертифікатів, біржового й позабіржового ринків.

Фінансову **безпеку страхового ринку** загалом і конкретного страховика зокрема слід розуміти як такий рівень забезпеченості страхових компаній фінансовими ресурсами, який у разі потреби дасть змогу їм відшкодувати обумовлені в договорах страхування збитки їхніх клієнтів та забезпечити ефективне функціонування. Фінансова безпека ринку страхових послуг, яка залежить від багатьох об'єктивних і суб'єктивних, внутрішніх та зовнішніх факторів, передусім визначається станом його розвитку, фінансовою результативністю й ефективністю діяльності.

З огляду на багатоаспектність поняття фінансової безпеки, складність взаємозв'язків і взаємозалежності різних її елементів та необхідність консолідації економічних і фінансових інтересів громадян, підприємств, регіонів та держави в напрямі забезпечення стійкого економічного розвитку, до складу фінансової безпеки (крім перелічених вище компонентів) доцільно зарахувати такі **структурні компоненти фінансової безпеки**: фінансову безпеку людини, окремого громадянина й домогосподарства; фінансову безпеку підприємства; фінансову безпеку регіону (рис. 4.2).

Рис. 4.2. Структурні компоненти фінансової безпеки

У стратегічному аспекті рівні фінансової безпеки індивідуума, підприємства та держави неподільні, оскільки як здійснення індивідуальних відтворювальних процесів, так і їхнє перетворення на процес суспільного відтворення може відбуватися лише за умови органічного об'єднання інтересів держави, суб'єктів господарювання й громадян.

Через, що фінансову основу існування держави як інституту становить передусім збалансованість державного бюджету за рахунок надходжень від податків та зборів, стає цілком очевидною зацікавленість держави у забезпеченні фінансової безпеки підприємств і населення як платників податків. При забезпеченні фінансової безпеки держави передусім потрібно робити акцент на особистісній безпеці кожного громадянина.

Фінансова безпека людини – це такий стан життєдіяльності громадянина, за якого гарантується правовий та економічний захист його життєвих інтересів, дотримуються конституційні права й забезпечується гідний і якісний рівень життя незалежно від впливу внутрішніх та зовнішніх загроз. При цьому функцією держави є забезпечення певних соціальних стандартів і соціальних гарантій, зокрема мінімального розміру заробітної плати та пенсій на такому рівні, за якого людині працездатного віку достатньо цих коштів для створення й утримання сім'ї, а пенсіонеру – для забезпечення гідного рівня життя у похилому віці.

До найбільш суттєвих загрозами фінансовій безпеці громадян та держави загалом належать: порушення прав споживача, не виплата пенсій і заробітної плати, безробіття, знецінення заощаджень, падіння реальних доходів населення та зuboжіння, посилення диференціації доходів і майнового розшарування суспільства й ін. Фінансова безпека кожної людини багато в чому залежить від загального стану економіки та фінансової політики, що проводиться в державі.

Фінансова безпека підприємства – забезпечення умов збереження власності та прибутку, комерційної таємниці, інтелектуальної власності та інформації; захищеність підприємства від негативного впливу зовнішнього середовища, тобто здатність підприємства протистояти несприятливому зовнішньому впливу, і здатність швидко реагувати на різні зовнішні загрози. Відповідно до ресурсно-функціонального підходу, фінансову безпеку підприємства розглядають як процес найбільш ефективного використання корпоративних ресурсів для уникнення загроз та забезпечення стабільного функціонування підприємства у поточному й майбутньому періодах. Фінансова безпека підприємства залежить від ефективності використання капіталу, якості корпоративного управління і фінансового менеджменту й оновлення технологій та інформаційної бази. Важливими умовами і елементами в забезпеченні ефективного функціонування підприємства є оцінка та управління економічними ризиками й адаптація до змін ринкової кон'юнктури.

Стан фінансової безпеки держави загалом визначається фінансовою безпекою окремих регіонів, їхньою щільною взаємозалежністю і забезпеченням стійкого розвитку всіх її регіонів.

Фінансова безпека регіону – це фінансова самостійність (автономія), яка полягає у забезпеченні захисту фінансових ресурсів, їхньому цільовому використанні та здійсненні контролю над ресурсами регіону і визначається можливостями найбільш повно застосовувати конкурентні переваги регіону; стабільність регіональної економіки, яка передбачає надійність усіх елементів

економічної системи, захист усіх форм власності, створення гарантій для ефективної підприємницької діяльності, стримування впливу дестабілізаційних факторів; здатність до розвитку та прогресу, тобто самостійно реалізувати і захищати регіональні економічні інтереси, здійснювати модернізацію виробництва, вести ефективну інвестиційну й інноваційну політику та розвивати інтелектуальний і трудовий потенціал регіону. В контексті зазначеного вище варто зауважити, що синхронний безпечний рівень життя громадян, функціонування підприємств, організацій та установ, розвиток регіонів і окремих секторів економіки та держави загалом можна забезпечити лише за ідеальних умов.

Реально критерії вимог до фінансової безпеки одних суб'єктів часто не збігаються з іншими. Інакше кажучи, що на цей момент є вигідним і безпечним для громадянина, конкретного підприємства, регіону та сектору економіки, не завжди буде таким для держави.

Поряд зі складовими фінансової безпеки держави слід виокремити також її підсистеми, які виділяються у механізмі забезпечення. Так, основна підсистема фінансової безпеки – це фінансова політика держави, бо саме в результаті її проведення досягається безпека у державному фінансовому секторі. Здійснення виваженої фінансової політики досягається на основі прийнятих концепцій, стратегій і програм в економічній, фінансовій, політичній, соціальній та інформаційній сферах. Фінансова політика в кінцевому результаті визначає стан фінансової системи держави, який можна також розглядати як окрему підсистему фінансової безпеки держави, що характеризується власними фінансовими індикаторами і параметрами.

Інститути забезпечення безпеки у фінансовому секторі, їхня наявність, склад та завдання є підсистемою фінансової безпеки держави, оскільки саме на них покладено завдання з реалізації фінансової політики. Ця підсистема охоплює основних суб'єктів фінансової сфери держави, серед яких: Верховна Рада України, Кабінет Міністрів України, Міністерство фінансів України, Національний банк України, Рада національної безпеки і оборони України й ін.

З огляду на сказане, вище можна стверджувати, що фінансова безпека держави – одна з найбільш вагомих ланок національної економічної безпеки. Вона є окремою системою та містить власні елементи, аналіз яких дає змогу виокремити основні параметри й індикатори, що характеризують рівень фінансової безпеки держави. До них належать: рівень дефіциту бюджету; величина дефіциту платіжного балансу; ліквідність банківської системи; питома вага довгострокових банківських кредитів у загальному обсязі наданих кредитів; розмір валютних резервів; відношення суми валових міжнародних резервів НБУ до загальної суми річного імпорту; стійкість національної валюти і стабільність цін; ступінь доларизації національної економіки; рівень монетизації ВВП; швидкість обігу готівки; рівень розвитку вітчизняного фондового ринку; інвестиційний клімат; ступінь захищеності інтересів інвесторів; рівень присутності іноземного капіталу в межах прямих та портфельних інвестицій в економіку держави; стан і розміри зовнішньої й внутрішньої заборгованості.

Використання таких індикаторів допомагає визначати рівень (ступінь) кожної зі складових фінансової безпеки держави з метою вжиття відповідних заходів щодо забезпечення фінансової безпеки та недопущення критичного, або навіть катастрофічного стану в фінансовій системі України.

4.3. Загрози фінансовій безпеці держави

Для здійснення характеристики рівня забезпечення фінансової безпеки вживаються різні терміни: «загрози», «індикатори», «порогові значення», тощо.

Загрози фінансовій безпеці України – це сукупність реальних чи потенційно можливих явищ і факторів, що створюють небезпеку для реалізації національних інтересів у фінансовій сфері. Загрози ускладнюють саморегуляцію економіки та реалізацію фінансових інтересів і спричиняють вихід фінансових індикаторів за межі їхніх порогових значень. До завдань держави належать: виявлення загроз, вимірювання рівня їхньої небезпеки, реалізація адекватних заходів щодо запобігання й усунення загроз і негативних наслідків їхнього впливу.

Загроза у широкому розумінні – це соціальне, природне чи техногенне явище з прогнозованими або неконтрольованими подіями, що можуть відбутися у певний момент часу в межах цієї території та призвести до матеріальних і фінансових збитків.

Першорядною проблемою забезпечення фінансової безпеки є проблема виявлення й оцінювання рівня загроз у фінансовій сфері. Для вирішення цієї проблеми застосовують нормативний підхід, який базується на вивченні досвіду інших країн та використанні порівняльного аналізу, експертних методів й ін.

На сьогодні не розроблено єдиних підходів до оцінювання загроз у фінансово-економічній сфері. *Загрози фінансовій безпеці – це сукупність умов і факторів, що створюють небезпеку для життєво важливих фінансових інтересів особистості, суспільства й держави.* Відповідно, загрози фінансовій безпеці держави можна трактувати як сукупність реальних чи потенційно можливих явищ та факторів, що становлять небезпеку для реалізації національних інтересів у фінансовій сфері, ускладнюють саморегуляцію цієї сфери і реалізацію фінансових інтересів та спричиняють вихід фінансових індикаторів за межі їхніх граничних значень.

Завдання органів управління, що мають забезпечувати прийнятний рівень фінансової безпеки держави, полягають у проведенні моніторингу і виявленні загроз, вимірюванні їхнього рівня та реалізації адекватних заходів щодо запобігання й усунення загроз і негативних наслідків їхнього впливу.

Загрози фінансовій безпеці можна класифікувати за такими **ознаками**:

1. *За місцем виникнення*: зовнішні (екзогенні) – джерело дії загроз спостерігається поза межами держави та визначається станом зовнішнього середовища; внутрішні (ендогенні) – джерело дії спостерігається в державі.

2. *За характером спрямування*: прямі, що безпосередньо впливають на стан економіки держави і мають розглядатися як недвозначні сигнали про можливість заподіяння шкоди тим чи іншим інтересам держави; непрямі (наявність безпосереднього впливу на стан економіки держави не є очевидною).

3. *За ступенем суб'єктивного сприйняття*: завищене або занижене уявлення про загрозу, що виявляється у завищеній або заниженій оцінці збитку від неї для економіки держави; адекватне уявлення про загрозу, що базується на реальній оцінці збитку від неї для економіки держави.

4. *За причинами появи*: стихійні, що виявляються внаслідок дії факторів, яка не залежить від суб'єкта господарювання; навмисні, дія яких залежить від вчинків суб'єкта господарювання.

5. *За рівнем сформованості*: потенційні, які можуть виявитись у майбутньому за певних обставин; реальні, дія яких не обмежена часовим інтервалом та просторовою дією.

6. *За ймовірністю виникнення*: вірогідні, дія яких є ймовірною і прогнозованою; випадкові, які можуть відбутися або не відбутися.

7. *За просторовою ознакою*: особисті ризики для безпеки громадян та окремих домогосподарств; місцеві, що діють на певній території у межах держави; локальні, що впливають на економіку господарської одиниці; регіональні, що діють у межах регіону; міжрегіональні, що виникли внаслідок між регіональних диспропорцій; державні, які впливають на економіку держави; міжнародні, які діють у межах економічного простору декількох країн.

8. *За структурою впливу*: системні, що впливають на всі складові елементи системи (вони є найбільш руйнівними і можуть призвести до порушення цілісності системи); структурні, що впливають на окремі структури системи; елементні, що впливають на окремі елементи системи.

9. *За характером перебігу*: перманентні; дискретні, що характеризуються періодичністю або сезонністю; спорадичні, що є поодинокими та випадковими.

10. *За значенням*: допустимі (величина збитку від них може бути покрита за рахунок власних ресурсів системи); недопустимі (збитки від них неможливо покрити за рахунок власних ресурсів системи).

11. *За характером*: природні, що виявляються в результаті взаємодії довкілля й людини; антропогенні, що виявляються в результаті дії суб'єкта господарювання; соціальні, що виявляються в результаті дії суспільних факторів.

12. *За повторюваністю дії*: повторювані (періодичні); затяжні, що діють протягом тривалого проміжку часу.

13. *За масштабами можливих наслідків*: глобальні; регіональні (в межах регіональних союзів країн); національні; субрегіональні (в межах країни).

Комплекс загроз також можна розглядати як окрему її підсистему, на яку здійснюють вплив інститути фінансової безпеки у процесі реалізації фінансової політики держави. Рівень фінансової безпеки залежить від впливу загроз у суміжних складових економічної безпеки. Незадовільний стан інвестиційної безпеки держави й несприятливий стан інвестиційного клімату в Україні нега-

тивно впливають на розвиток економіки, стан платіжного балансу і формування фінансових ресурсів держави. Суттєвий вплив на фінансову безпеку нашої держави здійснюють загрози у сфері зовнішньої торгівлі, а саме: високий рівень від'ємного зовнішньоторговельного сальдо, обмеженість можливостей диверсифікації експорту, недостатня конкурентоспроможність вітчизняних виробників та ін.

Надійний спосіб усунення зовнішніх загроз – це встановлення взаємовигідних відносин з тими країнами, з яких такі загрози походять. В інших випадках для забезпечення прийнятного рівня фінансової безпеки держави необхідно створювати резерви і цілеспрямовано застосовувати бюджетні, податкові, грошово-кредитні й інші механізми державного регулювання, що відповідають ринковим умовам.

Фінансова система є відображенням соціально-економічних процесів у державі. Вона має забезпечувати їхню позитивну динаміку та показувати здатність знижувати вплив численних викликів і ризиків, які загострюються на етапі здійснення трансформаційних зрушень.

У стратегії економічної безпеки України на період до 2025 року визначено **основні виклики й загрози у сфері фінансової безпеки**, до яких належать:

- низький рівень бюджетної дисципліни, низька інституційна спроможність розпорядників бюджетних коштів розробляти плани діяльності більше, як на один рік, обмеженість зв'язків між бюджетним плануванням та пріоритетними напрямками розвитку держави;
- значний обсяг дефіциту державного бюджету, що перевищує визначені Бюджетним кодексом України 3% прогнозного номінального обсягу валового внутрішнього продукту України на відповідний рік, що за фактичної відсутності неборгових джерел його фінансування спричиняє зростання державного боргу і відповідного навантаження на державний бюджет;
- недостатній рівень фінансової інклюзії;
- невирішеність питань щодо активів та фінансових зобов'язань на тимчасово окупованих територіях України;
- високий рівень тінізації економіки;
- високий рівень втрати доходів бюджету внаслідок поширених явищ «сірого» імпорту і контрабанди, застосування схем ухилення від оподаткування та розмивання бази оподаткування шляхом використання «низькоподаткових» юрисдикцій;
- непослідовність правового регулювання відносин у податковій сфері;
- недостатність розвитку довгострокового кредитування;
- значна частка непрацюючих кредитів у кредитному портфелі банків, у тому числі державного сектору;
- низька ефективність функціонування системи пенсійного забезпечення в умовах високого демографічного навантаження;

- низький рівень ліквідності фондового ринку і захисту прав інвесторів поряд з недостатньою спроможністю регулятора протидіяти зловживанням на ринку;
- поширеність явища легалізації (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом.

Головними загрозами виникнення критичного стану фінансової безпеки України в умовах війни, крім матеріальних та фінансових (зокрема, бюджетних) втрат, є втрата значної частини людського капіталу внаслідок виникнення втрат війни, зовнішньої трудової й загальної міграції та істотне послаблення інтелектуально-кадрового забезпечення – головного ресурсу конкурентоспроможності національної економіки.

4.4. Індикатори фінансової безпеки держави

Вплив загроз на соціально-економічний розвиток визначається системою індикаторів фінансової безпеки. **Індикатори фінансової безпеки** – це кількісні показники, які адекватно відображають рівень фінансової безпеки, мають високу чутливість і велику сигнальну здатність попереджати про потенційні загрози у фінансовій сфері, значною мірою пов'язані між собою.

Критеріями при виборі індикаторів слугують необхідність проведення комплексного оцінювання фінансової безпеки, рівень вразливості окремих сфер фінансової системи та ступінь впливу дестабілізаційних факторів на реалізацію національних інтересів у фінансовій сфері. Відхилення індикаторів від нормативних значень призводить до виникнення негативних тенденцій у фінансовій сфері.

Оптимальні значення індикаторів – це інтервал величин, у межах яких створюються найбільш сприятливі умови для функціонування фінансової сфери.

Граничні (порогові) значення індикаторів – це кількісні величини, порушення яких призводить до виникнення несприятливих тенденцій у фінансовій сфері й економіці загалом.

Для визначення граничних (порогових) значень індикаторів фінансової безпеки застосовуються такі підходи:

- аналоговий, що полягає у виборі відповідних показників на основі досвіду країн-аналогів;
- законодавчий, що передбачає встановлення порогових значень на основі пропорцій і показників, значення яких вказано у чинних законодавчих актах;
- застосування експертних оцінок;
- врахування оцінок міжнародних фінансових організацій та значень індикаторів, які встановлено у двосторонніх і багатосторонніх міжнародних угодах.

Граничні значення індикаторів фінансової безпеки можуть мати декілька рівнів: перший рівень характеризує небажані відхилення значень фінансових індикаторів; другий рівень регламентує значення, порушення яких спричиняє загрозливі процеси у фінансовій сфері; третій рівень свідчить про настання незворотних явищ у фінансовій сфері країни.

Основними критеріями при виборі індикаторів стають рівень вразливості окремих сфер фінансової системи та ступінь впливу дестабілізаційних факторів на реалізацію національних інтересів. Отже, індикатори обираються з огляду на необхідність проведення комплексного оцінювання складових фінансової безпеки. Відхилення індикаторів від нормальних значень призводить до порушення перебігу відтворювальних процесів і виникнення негативних тенденцій у фінансовій сфері, що може спричинити критичний, або навіть катастрофічний стан у фінансовій сфері України.

Обмеженість фінансових ресурсів та неможливість забезпечити стабільний відтворювальний процес зумовлюють високу чутливість економіки нашої держави до впливу дестабілізаційних факторів і загроз на фінансову безпеку.

Моніторинг індикаторів фінансової безпеки має надзвичайно важливе значення для прийняття нормативно-правових актів та управлінських рішень щодо регулювання економіки, особливо в умовах кризи, різких коливань цін на сировину і підвищеної динаміки змін у зовнішньому середовищі.

Діагностування й моніторинг рівня фінансової безпеки України здійснюються з урахуванням відповідних методичних рекомендацій. При цьому визначено перелік основних індикаторів стану економічної безпеки України та їхні оптимальні, порогові й граничні значення і порядок розрахунку інтегрального індексу економічної безпеки, що дає змогу оцінити рівень економічної безпеки нашої країни як головної складової національної безпеки держави.

Таку методику офіційно використовує Міністерство економіки України для проведення інтегрального оцінювання рівня економічної безпеки нашої країни загалом в економіці й за окремими сферами діяльності з метою виявлення потенційно можливих загроз економічній безпеці держави. Розрахунки здійснюються щоквартально на підставі офіційних даних статистичного обліку Державної служби статистики України, Державної податкової служби України, Національної комісії з цінних паперів та фондового ринку, Міністерства фінансів України і Національного банку України.

Організація моніторингу стану фінансової безпеки передбачає проведення на державному рівні низки заходів, передусім це:

- створення робочого органу, на який мають бути покладені функції проведення моніторингу та комплексного аналізу його даних, прогнозування появи і розвитку загрозових явищ у фінансовій сфері та підготовки інформації про стан фінансової безпеки й рекомендацій для органів виконавчої влади, які відповідають за розробку і реалізацію фінансової політики та мають враховувати дію небезпечних факторів;
- формування і постійна актуалізація інформаційно-аналітичної бази моніторингу індикаторів фінансової безпеки;

- визначення основних джерел формування первинної інформації з питань фінансової безпеки й порядку її подання до цього робочого органу та інших органів виконавчої влади, які відповідають за розробку і реалізацію фінансової політики;
- визначення функцій та повноважень органів виконавчої влади згідно з їхньою компетенцією і з урахуванням реальної ситуації в економіці щодо розробки та впровадження конкретних заходів для усунення або послаблення загроз фінансовій безпеці країни.

Слід наголосити, що неадекватне реагування на загрози фінансовій безпеці призводить до накопичення негативних явищ у фінансовій сфері й виникнення фінансових криз, які спричиняють різке падіння ВВП, порушення процесу формування і розподілу фінансових ресурсів держави, дестабілізацію банківської системи, знецінення національної валюти та дефолт із суверенних боргів.

4.5. Механізм забезпечення фінансової безпеки держави

Механізм забезпечення фінансової безпеки держави – це сукупність методів та інструментів, що реалізуються на основі розробки відповідної концепції, стратегії й тактики, проведення адекватної фінансової політики, визначення об'єктів, створення необхідних інститутів забезпечення безпеки (суб'єктів), встановлення і конкретизації інтересів, систематизації загроз та застосування засобів, способів і методів забезпечення безпеки.

Фінансова безпека забезпечується шляхом проведення вираженої фінансової політики відповідно до прийнятих в установленому порядку доктрин, концепцій, стратегій та програм у політичній, економічній, соціальній, інформаційній і, власне, фінансовій сферах. Концепція фінансової безпеки має містити пріоритетні цілі й завдання забезпечення безпеки і шляхи та методи їхнього досягнення, які б адекватно відображали роль фінансів у соціально-економічному розвитку держави. Її зміст полягає у координуванні загальнодержавних дій у сфері забезпечення безпеки на рівні окремих громадян, суб'єктів господарювання, галузей і секторів економіки та на регіональному, національному й міжнародному рівнях. Без обґрунтованої концепції фінансової безпеки неможливо досягти високого рівня ефективності соціально-економічного розвитку держави.

Стратегія фінансової безпеки має орієнтуватися на розробку і послідовне здійснення заходів щодо закріплення та розвитку позитивних процесів і подолання негативних тенденцій у сфері фінансових відносин. При цьому потрібно визначити найближчі й перспективні цілі такої стратегії та механізми їхньої реалізації. Державна стратегія фінансової безпеки і комплексна державна фінансова політика перебувають у щільному взаємозв'язку та взаємодії. З огляду на те, що фінансова безпека не є статичною (на систему безпеки впливає конкретна ситуація, що складається на певному етапі соціально-економічного і

політичного розвитку суспільства), механізм забезпечення фінансової безпеки містить такі елементи:

– об’єктивний та всебічний моніторинг економіки і фінансової сфери з метою виявлення й прогнозування внутрішніх та зовнішніх загроз інтересам об’єктів фінансової безпеки;

– вироблення порогових, гранично допустимих значень фінансових і соціально-економічних показників (індикаторів), перевищення яких може провокувати фінансову нестабільність та фінансову кризу;

– діяльності держави щодо виявлення і попередження внутрішніх та зовнішніх загроз її фінансовій безпеці.

Механізм забезпечення фінансової безпеки передбачає розгляд таких ключових елементів, серед яких: об’єкти, суб’єкти, інтереси, загрози, захист. Об’єктом фінансової безпеки держави є фінансова система, а конкретно – всі її сфери й ланки.

У практичному аспекті всі заходи, що спрямовуються на забезпечення фінансової безпеки, мають зосереджуватись на конкретних об’єктах – правах, свободах, інтересах і пріоритетах людини та громадянина, суспільних цінностях, суверенітеті й територіальній цілісності держави.

Створення дієвої системи фінансової безпеки передбачає чітке визначення джерел потенційних загроз у тій чи іншій сфері та наявних і необхідних ресурсів для їхньої нейтралізації.

Підвищення рівня фінансової безпеки держави потребує здійснення системних дій, які мають містити механізми у сфері бюджетної й монетарної політики, у сфері фондового ринку, у сфері регулювання корпоративного сектору економіки та ін. Тому пропонуємо систему заходів щодо посилення фінансової безпеки України (табл. 4.2).

Реалізація запропонованого комплексу заходів, що охоплює більшість складових фінансової безпеки, актуальних для України, дасть змогу значно підвищити її рівень за умови забезпечення підтримки на законодавчому, виконавчому і владному рівнях.

Великого значення в системі забезпечення фінансової безпеки набувають *антикризові програми на рівні держави*, які мають орієнтуватися на досягнення прийнятних значень індикаторів фінансової безпеки. Загальний алгоритм діагностування та регулювання фінансової безпеки охоплює такі заходи:

- декомпозиція системи фінансової безпеки на підсистеми;
- аналіз фінансових змін і класифікація фінансових загроз;
- формування системи індикаторів фінансової безпеки;
- визначення граничних значень індикаторів;
- моніторинг та обробка фактичної інформації про рівень безпеки;
- виявлення відхилень фактичних значень індикаторів від граничних;
- накопичення даних щодо рівня фінансової безпеки держави;
- формування динамічних рядів за підсистемами безпеки;
- прийняття поточних рішень із забезпечення фінансової безпеки;
- прогнозування змін у стані фінансової безпеки;
- розробка довгострокових заходів (стратегії, концепції, програми).

Таблиця 4.2

Заходи зміцнення фінансової безпеки України

Пріоритетні напрями посилення фінансової безпеки	Заходи щодо реалізації напрямів
Реформування бюджетної системи	– проведення бюджетних реформ на базі наукового обґрунтування та координації дій (розробки узгоджених концепцій), стратегії й тактики бюджетування) і підвищення якості прогнозів макроекономічних показників, що використовуються в бюджетному плануванні; – комплексний підхід до реформування бюджетного процесу на державному та місцевому рівнях і рівні міжбюджетних відносин; – підвищення результативності бюджетних витрат за рахунок застосування програмно-цільових основ діяльності й орієнтація бюджетної системи на досягнення конкретних результатів (за відповідними програмами розвитку); – удосконалення системи бюджетної статистики і діагностування у системному аналізі з індикаторами грошово-кредитної, боргової та валютної безпеки; – розробка поетапної стратегії скорочення бюджетного дефіциту за рахунок нарощення власного доходного потенціалу, підвищення рівня управління державним боргом шляхом реалізації сучасної стратегії залучення позичкового капіталу, інвентаризації й класифікації всіх боргів, трансформації структури боргу, недопущення практики прийняття виняткових рішень, не підпорядкованих єдиній борговій політиці, та ліквідація прихованого дефіциту;
Удосконалення монетарної політики	– забезпечення потреб в економічному зростанні країни шляхом лібералізації характеру грошово-кредитної політики, а не шляхом її спрямування переважно на мінімізацію інфляції, що призводить до скорочення попиту і зростання безробіття; – врегулювання (помірне зниження) рівня монетизації економіки; – подолання дефіциту платіжних засобів; – зменшення частки готівки у загальному обсязі грошової маси, що автоматично погіршить умови функціонування тіньової економіки; – подальше збалансування грошового й товарного ринків, тобто зниження рівня інфляційної динаміки; – припинення впливу капіталу за кордон за допомогою створення сприятливих умов для репатріації вивезеного капіталу

Продовження табл. 4.2

Удосконалення валютної політики	– зменшення рівня доларизації економіки країни з допомогою засобів проведення політики цілеспрямованої підтримки національної грошової одиниці та стимулювання здійснення операцій з її використанням; – оптимізація структури золотовалютних резервів шляхом нарощення в них частки золота; – розробка концептуальних засад валютної політики, що передбачатиме виділення короткострокових і довгострокових цілей її формування та реалізації
Регулювання фондового ринку	– створення універсальної національної біржі, яка діятиме на принципах регульованих ринків ЄС та інтегруватиметься у світовий фінансовий простір; – забезпечення поетапного створення єдиного центрального депозитарію України з урахуванням світового досвіду інтеграції обліково-фінансової інфраструктури; – удосконалення інституційної структури ринків капіталу з метою диверсифікації ресурсної бази залучення збережень населення
Регулювання корпоративних відносин	– узгодження вітчизняного законодавства з міжнародними стандартами та сучасними вимогами до розвитку фінансових відносин; – підвищення вимог до корпоративного управління; – чітке визначення прав і обов'язків емітентів та інвесторів шляхом розробки ефективної системи державного регулювання ринків капіталу, посилення контролю за дотриманням вимог законодавства і запобігання шахрайству
Регулювання страхового ринку	– сприяння розвитку страхового ринку, вдосконалення порядку ліцензування діяльності страховиків та дотримання вимог до джерел формування статутного капіталу і фінансового становища засновників; – створення фонду гарантування страхових виплат за договорами страхування; – введення міжнародних норм корпоративного управління для страховиків та розробка державної цільової програми науково-дослідних робіт у сфері страхування і підготовки фахівців для страхового ринку; – удосконалення системи оподаткування страховиків та операцій перестрахування у перестраховиків-нерезидентів

Джерело: розроблено автором

Пріоритети фінансової безпеки держави можуть змінюватись залежно від ситуації, що складається всередині економіки і на міжнародній арені. Перехід до високоефективної ринкової економіки має здійснюватися як еволюційний

процес формування оптимальних механізмів організації виробництва суспільного продукту з метою максимально можливого зростання добробуту суспільства й кожного його члена. Для цього потрібно посилити державну підтримку інвестиційної та інноваційної активності, забезпечити виконання заходів щодо спрощення доступу підприємств до довгострокових кредитів і здійснити реальну державну підтримку цільових програм структурної перебудови промисловості.

До найважливіших завдань забезпечення фінансової безпеки належать прищвидження темпів спрямування фінансових ресурсів на розвиток конкурентоспроможних галузей та виробництв і постійне розширення ринку наукомісткої продукції. Для цього необхідно розробити та реалізувати фінансові заходи, які стимулюватимуть передачу нових військових технологій у цивільне виробництво, і запровадити механізми виявлення й підтримки розвитку прогресивних технологій, освоєння яких забезпечить досягнення відповідного рівня конкурентоспроможності українських підприємств на світовому ринку.

Це передбачає концентрацію фінансових та матеріальних ресурсів за пріоритетними напрямками розвитку науки і техніки, підтримку провідних наукових шкіл, стимулювання залучення приватного капіталу на основі організації фондів та використання грантів, здійснення програм розвитку територій з високою концентрацією науково-технічного потенціалу, створення за підтримки держави інфраструктури, що забезпечує комерціалізацію результатів науково-дослідницьких розробок з одночасним захистом інтелектуальної власності у країні й за її межами, і розвиток загальнодоступної бази науково-технічної та комерційної інформації.

Для забезпечення належного рівня фінансової безпеки потрібно вводити певні обмеження на діяльність іноземних компаній, зокрема банків, з метою недопущення встановлення їхнього контролю над вітчизняною банківською системою, стратегічно важливими галузями економіки, оборонною промисловістю і природними монополіями.

В умовах лібералізації зовнішньої торгівлі необхідно захищати інтереси вітчизняних виробників на зовнішніх ринках, домагатися усунення дискримінаційних обмежень на експорт української продукції в розвинені країни Заходу та не допускати нав'язування Україні прийняття політичних рішень, що можуть завдати фінансової або моральної шкоди як для населення, так і для підприємств.

Держава повинна мати у своєму розпорядженні певну частину фінансових ресурсів, створених її виробничим комплексом. Фінансову ж діяльність держави потрібно здійснювати шляхом визначення фінансової політики, прийняття поточних управлінських рішень, мобілізації доходів та витрачання залучених коштів на виконання законодавчо закріплених за державою функцій. Методи і рівень мобілізації державою коштів не завжди узгоджується з інтересами їхніх платників. Ось чому досягнення оптимального рівня залучення коштів – це важливе завдання державної фінансової політики.

Принципово важливе значення має визнання пріоритету фінансових факторів у соціальній сфері як найважливішої умови зміцнення держави, забезпечення реального виконання соціальних гарантій на основі державної підтримки, розвитку механізмів колективної відповідальності й демократичного прийняття рішень й соціального партнерства.

До основних напрямків політики діяльності держави і суспільства щодо посилення фінансової безпеки України належать:

- об’єктивний та всебічний аналіз загроз фінансовій безпеці в усіх сферах їхнього вияву і розроблення стратегії фінансової безпеки України;
- ухвалення та вдосконалення законодавчих і підзаконних актів України про бюджет, оподаткування, державний борг, регулювання фінансово-кредитної сфери тощо;
- збалансування фінансових інтересів центру та регіонів у процесі формування бюджетно-податкової політики держави;
- створення єдиної державної інформаційної бази, яка охоплює всі фінансово-кредитні установи;
- створення надійної системи фінансового контролю і визначення критеріїв фінансової безпеки та їхніх граничних значень;
- організація діяльності законодавчих і виконавчих органів державної влади України з реалізації комплексу заходів, спрямованих на запобігання загрозам або їхнє послаблення у фінансовій сфері;
- підтримка на необхідному рівні стратегічних та мобілізаційних ресурсів і резервів держави;
- консолідація українських банків через створення банківських об’єднань, зокрема підвищення розміру мінімального статутного капіталу та проведення більш жорсткої політики щодо регулювання економічних нормативів діяльності комерційних банків;
- підтримка стабільного курсу гривні, регулярне інформування суспільства про заходи грошово-кредитної політики, здійснення прозорих інтервенцій на валютному ринку і регулярне проведення валютних аукціонів та посилення відповідальності банків за порушення правил порядку ведення операцій з іноземною валютою;
- розробка і впровадження в дію єдиної методики оцінювання обсягів неконтрольованого відтоку впливу капіталу за межі України;
- розроблення механізму підтримки суб’єктів господарювання підприємств шляхом погашення частини їхньої заборгованості (процентів за користування кредитом) перед вітчизняними банками.

У стратегії економічної безпеки України на період до 2025 року встановлено **основні завдання у сфері фінансової безпеки** на сучасному етапі, зокрема це:

- розбудова ефективної моделі боротьби зі злочинами в економічній сфері шляхом забезпечення діяльності Бюро економічної безпеки України;

- підвищення ефективності планування діяльності головних розпорядників коштів Державного бюджету України відповідно до пріоритетних напрямів розвитку держави з урахуванням бюджетних показників на середньостроковий період та підвищення бюджетної дисципліни;
- поступове скорочення дефіциту державного бюджету і посилення взаємодії з міжнародними фінансовими організаціями;
- імплементація мінімального стандарту Плану протидії розмиванню бази оподаткування та виведенню прибутку з-під оподаткування (Плану дій BEPS) і впровадження ефективних податкових правил щодо контрольованих іноземних компаній;
- стимулювання банківського сектору до спрямування кредитних коштів насамперед на розвиток реального сектору економіки, малого й середнього підприємництва;
- створення умов для збільшення обсягів залучення довгострокового фондування і розширення довгострокового та інвестиційного кредитування;
- зменшення рівня непрацюючих кредитів і підвищення стійкості банківської системи;
- збереження інституційної незалежності Національного банку України;
- активізація розвитку національного фондового ринку для забезпечення його ефективності й конкурентності;
- убезпечення національної фінансової системи від легалізації (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансування тероризму та фінансування розповсюдження зброї масового знищення;
- мінімізація ризиків інвестора шляхом забезпечення ефективного захисту прав інвесторів на фондовому ринку;
- досягнення зниження вартості позикових коштів для потреб держави шляхом оптимального узгодження засад грошово-кредитної й боргової політики;
- подальше приведення положень Митного кодексу України у відповідність із положеннями митного законодавства ЄС на виконання Угоди про асоціацію між Україною та ЄС;
- реформування українського страхового ринку шляхом широкого впровадження страхування життя, медичного й інших видів особистого страхування і законодавче посилення прав страхувальників;
- забезпечення функціонування трирівневої пенсійної системи без підвищення навантаження на фонд оплати праці зі збільшенням надходжень до бюджету Пенсійного фонду України;
- розвиток сфери публічних закупівель шляхом подальшого приведення системи публічних закупівель України у відповідність зі стандартами ЄС, визначеними у директивах ЄС у сфері державних закупівель.

До основних цілей та завдань фінансової безпеки України в умовах війни і у після воєнний період належать: зміцнення фінансової стабільності країни;

фінансово-економічна допомога населенню; сприяння відродженню ринку праці та внутрішніх релокації бізнесу; надання фінансово-економічної допомоги біженцям, які виїхали з України; розширення міжнародної фінансової допомоги й ін.

Контрольні запитання і завдання

1. Що таке фінансова безпека?
2. Які існують рівні фінансової безпеки?
3. Які основні складові фінансової безпеки України?
4. Що таке пороговий індикатор фінансової безпеки держави?
5. Які основні критерії фінансової безпеки держави?
6. Що таке індикатори фінансової безпеки та яке їхнє оптимальне значення?
7. У чому зміст і алгоритм моніторингу індикаторів фінансової безпеки?
8. Дайте характеристику основних загроз фінансовій безпеці України.
9. Що таке національні фінансові інтереси?
10. Розкрийте ймовірні й потенційні загрози у фінансовій сфері України.
11. Які ви знаєте засоби усунення зовнішніх загроз?
12. Розкрийте основні завдання держави щодо забезпечення належного рівня фінансової безпеки України.
13. Які основні загрози фінансовій безпеці України в умовах війни?
14. Розкрийте основні цілі та завдання фінансової безпеки України в умовах війни і у післявоєнний період.

Рекомендована література

1. Барановський О. І. Безпека фінансових інститутів : моногр. Київ : УБС НБУ. 2014. 715 с.
2. Варналій З. С. Економічна та фінансова безпека України в умовах глобалізації : моногр. Київ : Знання України, 2020. 423 [1] с.
3. Варналій З. С., Буркальцева Д. Д., Саєнко О. С. Економічна безпека України: проблеми та пріоритети зміцнення. Київ : Знання України, 2011. 299 с.
4. Економічна безпека : навч. посіб. / за ред. З. С. Варналія. Київ : Знання, 2009. 647 с.
5. Кириленко В. І. Інвестиційна складова економічної безпеки : моногр. Київ : КНЕУ, 2005. 232 с.
6. Ковальчук Т. Т. Економічна безпека і політика: із досвіду професійного аналітика. Київ : Знання, 2004. 638 с.
7. Фінанси. Підручник / І. О. Лютий, С. Я. Боринець, З. С. Варналій та ін.; за ред. д.е.н., проф. І. О. Лютого. Київ : Ліра-К. 2017. 728 с.
8. Методичні рекомендації щодо розрахунку рівня економічної безпеки України : Наказ Мін-ва екон. розвитку і торгівлі України від 29.10.2013 № 1277. URL : http://cct.com.ua/2013/29.10.2013_1277.htm.

9. Ніkitенко Д. В. Інвестиційна безпека України: сутність та інституціональне забезпечення : моногр. Рівне : НУВГП, 2018. 376 с.

10. Онищенко С. В. Бюджетна безпека України: сутність, загрози та шляхи забезпечення : моногр. Київ : Знання України, 2017. 450 с.

11. Підхормий О. М. Фінансова безпека України: інструменти і стратегії формування : моногр. Львів : ЛНУ ім. І. Франка, 2014. 320 с.

12. Про національну безпеку України: Закон України від 21.06.2018 № 2469-VIII. *Відомості Верховної Ради (ВВР)*. 2018. № 31. Ст. 241. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19#Text>.

13. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 11 серпня 2021 року «Про Стратегію економічної безпеки України на період до 2025 року» : Указ Президента України від 11 серп. 2021 № 347/2021. URL : <https://www.president.gov.ua/documents/3472021-39613>.

14. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 14 вересня 2020 року «Про Стратегію національної безпеки України»: Указ Президента України від 14 верес. 2020 № 392/2020. URL : <https://www.president.gov.ua/documents/3922020-35037>.

15. Фінансова безпека підприємства : навч. посіб. / за ред. З. С. Варналія. Львів : Ліга-Прес, 2018. 300 с.

Частина II

БЮДЖЕТНА СИСТЕМА ТА БЮДЖЕТНИЙ ПРОЦЕС

Розділ 5

БЮДЖЕТ І БЮДЖЕТНА СИСТЕМА

Основні категорії та поняття: бюджет; бюджетний період; бюджетний рік; бюджетна система; бюджетні системи, що складаються з одного рівня; бюджетний устрій; державний бюджет; дефіцит бюджету; загальний фонд бюджету; збалансований бюджет; зведений (консолідований) бюджет; місцеве самоврядування; місцеві бюджети; територіальна громада; профіцит бюджету; спеціальний фонд бюджету; субсидіарність; унітарна бюджетна система (дворівнева); федеративна бюджетна система (трирівнева або чотирирівнева).

5.1. Економічна сутність, призначення та ознаки бюджету

Для того, щоб держава виконувала свої функції, вона має володіти певними фінансовими ресурсами, які отримує через формування і використання централизованого фонду грошових коштів – державного бюджету.

Бюджет держави – це провідна ланка державних фінансів, складне й багатогранне явище у суспільстві, що має свою історію розвитку.

Термін «*бюджет*» походить від давньофранцузького «*bougette*» – *шкіряний мішок, сумка*. Після норманського завоювання (XI ст.) цей термін потрапив до Англії, де поступово перетворився на «*budget*». В епоху Середньовіччя (XVI–XVII ст.) палата общин Англії затверджувала субсидію королю. Так, перед закінченням засідання канцлер казначейства (міністр фінансів) приносив у парламент портфель із фінансовими документами, що зберігалися в ньому, та промовою про стан державних фінансів, цей звіт отримав назву «бюджет». Проте лише з кінця XVIII ст. бюджетом називали план доходів і видатків держави, затверджений представницьким органом.

Бюджет як соціально-економічне явище у сучасному розумінні виник на межі XVIII–XIX ст. Основними передумовами для цього були розвиток товарно-грошових відносин та удосконалення організаційно-правових форм державо-

творення. У Франції згідно з декретом 1862 р. було визначено правовий статус бюджету як закону, відповідно державний бюджет – це акт, що охоплює попереднє погодження державних доходів і витрат.

Французький економіст Рене Штурм у праці «Бюджет» розкрив еволюцію поглядів на сутність поняття «бюджет» і дав авторське визначення, а саме: державний бюджет – це акт, який містить попереднє схвалення доходів та видатків. Тобто зроблено акцент на тому, що державний бюджет країни – це законодавчий акт, а не лише розпис або відомість про доходи та витрати.

Сьогодні бюджет як економічна категорія має понад 50 визначень, зміст яких залежить від того, в якому саме аспекті аналізується це складне та багатогранне явище у фінансовій науці. Згідно з п. 1 ч. 1 ст. 2 Бюджетного кодексу України **бюджет** – *план формування та використання фінансових ресурсів для забезпечення завдань і функцій, які здійснюють органи державної влади, органи влади Автономної Республіки Крим та органи місцевого самоврядування протягом бюджетного періоду.*

Бюджетний період для всіх бюджетів, що складають бюджетну систему України, становить один календарний рік, який починається 1 січня кожного року і закінчується 31 грудня того самого року. Неприйняття Верховною Радою України закону про Державний бюджет України до 1 січня відповідного року – це не підстава для встановлення іншого бюджетного періоду. Тобто фактично бюджетний період відповідає стадії виконання бюджету та охоплює період, на який затверджується бюджет, а за особливих обставин – на інший період. Це положення засновано на конституційній нормі (ст. 96 Конституції України), згідно з якою *Державний бюджет України затверджується щорічно Верховною Радою України на період із 1 січня по 31 грудня, а за особливих обставин – на інший період.*

До таких особливих обставин належать, наприклад, введення воєнного стану та оголошення надзвичайного стану в Україні або окремих її місцевостях. Такі події пов'язані з реалізацією повноважень Верховної Ради України та Президента України. Згідно зі ст. 85 Конституції України до повноважень Верховної Ради України належить оголошення за поданням Президента України стану війни та укладення миру, схвалення рішення Президента України про використання Збройних Сил України та інших військових формувань у разі збройної агресії проти України; затвердження протягом двох днів із моменту звернення Президента України указів про введення воєнного чи надзвичайного стану в Україні або окремих її місцевостях, про загальну або часткову мобілізацію, про оголошення окремих місцевостей зонами надзвичайної екологічної ситуації. Відповідні повноваження закріплено і за Президентом України (ст. 106), який вносить до Верховної Ради України подання про оголошення стану війни та ухвалює рішення про використання Збройних Сил України у разі збройної агресії проти України; приймає відповідно до закону рішення про загальну або часткову мобілізацію та введення воєнного стану в Україні або

окремих її місцевостях у разі загрози нападу, державній незалежності України; приймає (за потреби) рішення про введення в Україні або окремих її місцевостях надзвичайного стану, а також оголошує (за потреби) окремі місцевості України зонами надзвичайної екологічної ситуації – з наступним затвердженням цих рішень Верховною Радою України.

Крім того, інший бюджетний період може бути визначено для місцевих бюджетів у разі зміни бюджетного періоду для Державного бюджету України. Водночас необхідно враховувати певну кореспонденцію, зв'язок показників Державного бюджету України та місцевих бюджетів, які залежать від нього і не можуть бути прийняті без його затвердження.

В Україні, як бачимо, бюджетний період триває упродовж календарного року. *Як і в Україні, бюджетний період (рік) збігається з календарним в Австрії, Бельгії, Італії, Іспанії, Франції та багатьох інших країнах. Із 1 квітня бюджетний період починається у Великобританії, Данії, Японії; з 1 червня – в Австралії, Норвегії, Швеції; з 1 жовтня – у Нігерії та США. Початок бюджетного періоду зазвичай пов'язують із закінченням бюджетної сесії парламенту країни, на якій ухвалюється бюджет.*

Бюджет – це невід'ємний атрибут держави, оскільки поєднує джерела формування та напрями використання фінансових ресурсів, що дає змогу здійснювати на її території єдину економічну та фінансову політику. **Сутність категорії «бюджет» можна розглядати з таких позицій:**

- **як економічна категорія** бюджет – це система грошових відносин між державою, суб'єктами господарювання різних форм власності, населенням щодо розподілу та перерозподілу ВВП, а за певних умов – і національного багатства з метою формування і використання централізованого фонду грошових коштів. Фінансові відносини, які складаються між державою та юридичними і фізичними особами, називаються бюджетними. Централізація частини ВВП у бюджеті – це платою суспільства за виконання державою таких її функцій, як: управління, оборона країни, економічна, соціальна та ін. Тобто держава реалізує свої функції через надання населенню суспільних благ і послуг, що впливають на рівень добробуту населення та якість життя, яких не можуть забезпечити інші суб'єкти фінансових відносин;

- **за матеріальним змістом** бюджет – це централізований фонд грошових коштів держави поряд із такими централізованими фондами, як пенсійний фонд, державні соціальні фонди, державні резерви. Обсяг державного бюджету – це річна сума коштів, що проходять через цей фонд. Він перебуває у постійному русі, оскільки кошти в ньому не нагромаджуються, а в міру надходження використовуються для фінансування різних потреб. У зв'язку з наведеним вище для забезпечення своєчасного і повного надходження доходів і раціонального та ефективного використання коштів необхідно чітко налагодити систему управління бюджетом.

Бюджет як основний централізований фонд грошових коштів держави має такі ознаки:

- державно-правове регулювання процесу формування і використання коштів фонду;
- виняткове право держави на розпорядження коштами фонду;
- цільове призначення фонду;
- динамічність;
- мобільність та масштабність, оскільки в ньому зосереджено близько 30% ВВП (Україна належить до західноєвропейської моделі фінансових відносин за рівнем централізації ВВП у бюджеті);
- наявність резервних фондів;

• **як правова категорія** бюджет – це правовий акт, основний фінансовий планом утворення, розподілу та використання централізованого фонду грошових коштів держави або територіальної громади. Тобто в юридичному аспекті державний бюджет має форму закону, який ухвалює найвищий орган законодавчої влади країни. Це фінансовий баланс, який відображає план доходів і витрат держави. У процесі його складання обґрунтовується доцільність застосування певних форм мобілізації ресурсів і напрямів їх використання. Як правова категорія бюджет має такі особливості:

- його затверджує відповідний представницький орган державної влади;
- термін дії акта, що затверджує відповідний бюджет, дорівнює бюджетному періоду;
- як фінансовий план закріплює юридичні права та обов'язки учасників бюджетних відносин.

В умовах утвердження в Україні ринкової економіки бюджет є одним із найголовніших інститутів економічного суверенітету держави;

• **соціальна сутність** бюджету визначається, з одного боку, рівнем податкового тягаря для окремих груп населення та суб'єктів господарювання, а з іншого – напрямами використання бюджетних коштів;

• **за формою** бюджет – це основний фінансовий план, який відображає діяльність держави і місцевих органів влади та управління. Як фінансовий план бюджет відображає баланс доходів і видатків, займає центральне місце серед інших фінансових планів у країні, юридично оформлений документ, у якому:

- кількісно зазначені передбачувані доходи, джерела їх отримання, розпорядники і передбачувані отримувачі коштів для реалізації тих чи інших функцій держави чи органів місцевого самоврядування;
- відображено процес отримання та використання фінансових ресурсів, що необхідні для виконання функцій держави і місцевих органів влади та управління.

Стан бюджету як фінансового плану характеризується трьома показниками:

- збалансований – доходи дорівнюють видаткам;
- профіцит – перевищення доходів над видатками;

– дефіцит – перевищення видатків над доходами. За наявності бюджетного дефіциту потрібно визначити джерела його покриття.

У процесі складання фінансового плану обґрунтовують доцільність застосування певних форм мобілізації ресурсів і напрямів їх використання.

Загалом бюджет як фінансовий план має власну форму, має бути збалансований, його показники тісно пов'язані з іншими фінансовими планами, а його вертикальна структура відповідає структурі бюджетного устрою. Складові бюджету як фінансового плану – поточний бюджет, бюджет розвитку, загальний фонд бюджету та спеціальний фонд бюджету;

• **за організаційною структурою** бюджет – це центральна ланка фінансової системи, основна ланка державних фінансів, оскільки саме через бюджет здійснюється розподіл і перерозподіл ВВП між сферами діяльності, територіями країни внаслідок нерівномірного їх розвитку, окремими ланками бюджетної системи та верствами населення. Зведений бюджет держави охоплює державний і місцеві бюджети, за допомогою яких реалізується увесь спектр бюджетних відносин, причому в кожній із цих ланок бюджетні відносини визначаються місцем відповідного бюджету в ієрархічній структурі бюджетної системи. Іншої ланки, яка могла би забезпечити у такому масштабі розподільні та перерозподільні процеси, у державі немає;

• **за характером** бюджет – це обов'язковий документ у вигляді закону, згідно з яким юридично забезпечується організація бюджетного процесу і функціонування бюджетної системи, визначаються напрям фінансової політики держави, зміст і основи фінансової діяльності країни, органів державної влади та місцевого самоврядування. Рішення Верховної Ради Автономної Республіки Крим (до анексії Криму у лютому 2014 р.) і місцевих рад – це основні нормативні документи місцевого значення. Як закон, так і рішення про бюджет обов'язкові для виконання всіма суб'єктами відносин, що пов'язані із формуванням доходів і використанням коштів бюджетів.

Визначення категорії «бюджет» за різними критеріями наведено у табл. 5.1.

Таблиця 5.1

Визначення категорії «бюджет»

Критерій	Сутність
Як економічна категорія	система грошових відносин між державою, суб'єктами господарювання різних форм власності, населенням щодо розподілу та перерозподілу ВВП, а за певних умов – і національного багатства з метою формування і використання централізованого фонду грошових коштів;
За матеріальним змістом	централізований фонд грошових коштів держави поряд із такими централізованими фондами, як: пенсійний фонд, державні соціальні фонди, державні резерви;
Як правова категорія	правовий акт, основний фінансовий план утворення, розподілу та використання централізованого фонду грошових коштів держави або територіальної громади;

За соціальною сутністю	визначається, з одного боку, рівнем податкового тягара для окремих груп населення та суб'єктів господарювання, а з іншого – напрямками використання бюджетних коштів;
За формою	основний фінансовий план держави, що дає змогу організовувати різнорівневі фінансові підсистеми в ієрархічну структуру, забезпечуючи виконання бюджетного процесу;
За організаційною структурою	центральна ланка фінансової системи, основна ланка державних фінансів, оскільки саме через бюджет здійснюється розподіл і перерозподіл ВВП між сферами діяльності, територіями країни внаслідок нерівномірного їх розвитку, окремими ланками бюджетної системи та верствами населення;
За характером	обов'язковий документ у вигляді закону, який юридично забезпечує організацію бюджетного процесу і функціонування бюджетної системи, визначає напрями фінансової політики держави, зміст і основи фінансової діяльності країни, органів державної влади та місцевого самоврядування.

Призначення бюджету – це забезпечення фінансовими ресурсами потреб економіки та соціального розвитку на основі розподілу й перерозподілу коштів між галузями економіки, верствами населення та певними територіями. Відповідно до Конституції України держава через бюджет зосереджує фінансові ресурси на основних сферах і напрямках економічного та соціального розвитку, здійснює єдину фінансову політику на всій території. Використовуючи фінансові важелі, держава може суттєво впливати на основні показники розвитку економіки.

Об'єктивність бюджету зумовлена існуванням держави, а також необхідністю перерозподілу ВВП між сферами діяльності, територіями країни внаслідок нерівномірності їхнього розвитку. Бюджет відображає вторинний перерозподіл, тобто після первинного перерозподілу ВВП (на рівні суб'єктів господарювання) здійснюється вторинний перерозподіл за допомогою податків та надання громадянам суспільних благ і послуг за рахунок бюджету. Він становить складну систему, без якої жодна економіка не може функціонувати.

Сутність бюджету реалізується через його функції.

Головні функції бюджету, з економічної точки зору, такі:

– **розподільна** – можливість змінювати галузеві й територіальні пропорції розвитку економіки, регулювати темпи розвитку окремих сфер і галузей економіки з метою досягнення головних завдань і цілей фінансової політики;

– **контроль** за утворенням і використанням централізованого фонду грошових ресурсів;

– **фіскальна** – передбачає, з одного боку, забезпечення держави фінансовими ресурсами для виконання її прямих управлінських, оборонних, зовнішньополітичних та соціальних завдань, а з іншого – створення умов для ефективного розміщення і використання всіх державних фінансових ресурсів.

Через розподільну функцію в державі зосереджуються усі джерела бюджетних надходжень, щоб потім найбільш ефективно їх використати.

Як економічна категорія бюджет характеризується певними ознаками (табл. 5.2):

- **історичність** – бюджет як категорія сформувався історично, йому властиві специфічні риси зародження у різних країнах, що виявляються за сучасних умов;

- **плановість** – бюджет – це головний фінансовий план держави.

Бюджетне планування – це складова фінансового планування, що визначає обсяги, джерела і напрями використання бюджетних ресурсів на загальнодержавному та місцевому рівнях. За його допомогою визначається спрямування бюджетних коштів відповідно до основних цілей та завдань бюджетно-податкової політики. *Бюджетне планування охоплює:*

- визначення загального обсягу і джерел надходження бюджетних коштів на державному та місцевому рівнях;

- формування витрат бюджетів на основі єдиної методики розрахунку мінімальної бюджетної забезпеченості, норм і нормативів фінансування витрат на виконання функції держави та місцевих органів влади;

- встановлення напрямів використання бюджетних коштів, які сприяють виконанню планів-прогнозів соціально-економічного розвитку держави, і тих, що приводять до зростання ефективності суспільного виробництва, економії матеріальних, трудових і фінансових ресурсів.

До найбільш поширених методів бюджетного планування належать такі:

- **нормативний метод** – полягає в тому, що планові бюджетні показники доходів і видатків розраховуються на основі встановлених норм і нормативів (амортизаційних відрахувань, рентабельності, норми витрачання коштів у бюджетних установах, норми відрахувань до фондів цільового призначення). Наведене дає змогу об'єктивно оцінити можливості наповнення бюджетів і потреби бюджетних установ у ресурсах, створити умови для їх ефективного та ощадливого використання. Його також застосовують для визначення мінімальної бюджетної забезпеченості на одного жителя як критерію оцінювання бюджетних потреб адміністративно-територіальних одиниць. Нормативний метод буде ефективний за умови, що норми і нормативи будуть науково обґрунтовані, прогресивні (тобто зорієнтовані на кращий досвід), відносно стабільні. З огляду на зміни умов соціально-економічного розвитку держави, розвиток науково-технічного прогресу, постійне зростання потреб населення нормативи інколи потрібно переглядати, формувати їх на основі єдиного методологічного підходу незалежно від рівнів управління, що дасть змогу виявляти бюджетні резерви, сприятиме економії бюджетних коштів;

- **балансовий** – дає можливість досягти рівноваги між доходами і видатками бюджету кожної ланки бюджетної системи та узгодити фінансові ресурси із потребами в них. За його допомогою визначають необхідні пропорції розподілу бюджетних коштів між державним і місцевими бюджетами;

– *метод коефіцієнтів*. За основу беруть показники, яких досягнуто у минулий період, коригують їх з урахуванням відповідних коефіцієнтів, які відображають зміни, що передбачаються у плановому періоді. Втім, такий метод має суттєві недоліки – разом із коефіцієнтами, які застосовують для планування фінансових показників, на наступний період переносяться всі недоліки, що простежувалися у минулому, крім того, не вишукуються внутрішні резерви та можливості економії бюджетних коштів;

– *метод економіко-математичного моделювання* передбачає побудову фінансових моделей, що імітують реальні економічні й соціальні процеси. Ґрунтується на розробці математичної моделі фінансової діяльності держави у планованому періоді. Дає змогу розрахувати декілька варіантів плану за допомогою змінних вхідних показників і віднайти оптимальне рішення;

– *програмно-цільовий метод* планування видатків бюджету застосовується в Україні з 2002 р. Згідно із ним будь-які бюджетні видатки мають бути спрямовані на цілі, що відповідають середньо- або довгостроковій стратегії розвитку територіальної громади чи країни загалом. Він є інструментом, що забезпечує планування бюджету на середньострокову перспективу та перехід від контролю за цільовим використанням бюджетних коштів до контролю за фактичними результатами від надання громадянам бюджетних послуг.

• **перерозподільний характер** бюджетних відносин. Бюджет виконує функції перерозподілу ВВП між галузями, територіями, верствами населення. Розподіл реалізується в процесі первинного розподілу і перерозподілу ВВП. *Первинний розподіл* – це розподіл доданої вартості та формування первинних доходів суб'єктів, які беруть участь у створенні ВВП. *Перерозподіл* полягає у створенні та використанні централізованих фондів.

За рівнем централізації визначають такі централізовані фонди:

– *загальнодержавні* (Державний бюджет України і державні фонди цільового призначення);

– *регіональні* (місцеві бюджети);

– *відомчі* (створені міністерствами та відомствами);

– *корпоративні* (централізація частини коштів структурних підрозділів у корпоративних об'єднаннях).

Через бюджет і централізовані фонди відбувається *вторинний розподіл* ВВП відповідно до функціональної класифікації видатків (відповідно до Наказу Міністерства фінансів України «Про бюджетну класифікацію» № 11 виокремлюють 10 розділів функціональної класифікації видатків).

Провідну роль у перерозподільному процесі відіграє держава. Кінцевий результат перерозподільного циклу – одна частина перерозподілених грошових ресурсів через механізм бюджетного фінансування знову переходить у сферу матеріального виробництва, щоб розпочався новий цикл первинного розподілу з наступним перерозподілом, інша частина – у сферу споживання (освіта, охорона, здоров'я, культура, оборона та ін.).

Пропорції бюджетного перерозподілу вартості більшою мірою, ніж в інших ланках фінансової системи, визначаються потребами розширеного відтворення загалом і завданнями, які має вирішити суспільство на кожному історичному етапі його розвитку;

- **юридичність** – бюджет має силу нормативного акта, тобто це закон про Державний бюджет України на відповідний рік, який обов’язковий до виконання і до якого протягом року можуть бути внесені зміни, що є головним його недоліком;

- **термін дії** – бюджет складається на визначений термін (зазвичай на рік) «фінансовий рік» – період, упродовж якого діють і виконуються затверджені фінансові плани, він дорівнює 12-ти місяцям;

- **найбільший централізований фонд у фінансовій системі**, який складається із дохідної та видаткової частини. Як державний, так і місцеві бюджети поділяються на загальні та спеціальні фонди.

Складовими частинами загального фонду бюджету є: 1) всі доходи бюджету, крім тих, що призначені для зарахування до спеціального фонду бюджету; 2) всі видатки бюджету, що здійснюються за рахунок надходжень загального фонду бюджету; 3) кредитування бюджету (повернення кредитів до бюджету без визначення цільового спрямування та надання кредитів із бюджету, що здійснюється за рахунок надходжень загального фонду бюджету); 4) фінансування загального фонду бюджету.

Складові частини спеціального фонду бюджету є: 1) доходи бюджету (у т. ч. власні надходження бюджетних установ) цільового спрямування; 2) видатки бюджету, що здійснюються за рахунок конкретно визначених надходжень спеціального фонду бюджету (у т. ч. власних надходжень бюджетних установ); 3) кредитування бюджету (повернення кредитів до бюджету із визначенням цільового спрямування та надання кредитів із бюджету, що здійснюється за рахунок конкретно визначених надходжень спеціального фонду бюджету); 4) фінансування спеціального фонду бюджету.

Згідно з ч. 2 ст. 29 Бюджетного кодексу України до доходів загального фонду бюджету належать податки, збори (обов’язкові платежі) та інші доходи, які в установленому порядку зараховуються до загального фонду державного бюджету. Якщо законом встановлено новий вид доходу державного бюджету, то його зараховують до загального фонду згідно із законом про Державний бюджет України на період до внесення відповідних змін до цього Кодексу.

Доходи спеціального фонду мають формуватися за рахунок конкретно визначених законодавством джерел. До складу доходів цього фонду залучаються гранти або дарунки, які розпорядники бюджетних коштів можуть отримувати на конкретну потребу. З метою вдосконалення управління бюджетними коштами (закріплення нових бюджетних правил) у Бюджетному кодексі України визначено термін «власні надходження» бюджетних установ, перелік їх груп і напрями використання (ч. 4 ст. 13 Бюджетного кодексу України).

Власні надходження бюджетних установ отримуються додатково до коштів загального фонду бюджету і включаються до спеціального фонду бюджету. Власні надходження бюджетних установ поділяються на такі групи:

- перша – надходження від плати за послуги, що надають бюджетні установи згідно із законодавством;
- друга – інші джерела власних надходжень бюджетних установ.

*Таблиця 5.2***Характерні ознаки бюджету як економічної категорії**

Ознака	Зміст
<i>історичність</i>	бюджет як категорія склався історично, йому властиві специфічні риси зародження у різних країнах, що також виявляються за сучасних умов;
<i>плановість</i>	бюджет – головний фінансовий план держави. Бюджетне планування – це складова фінансового планування, що визначає обсяги, джерела і напрями використання бюджетних ресурсів на загальнодержавному та місцевому рівнях. За його допомогою визначається спрямування бюджетних коштів відповідно до основних цілей та завдань бюджетно-податкової політики;
<i>перерозподільний характер</i>	бюджет виконує функції перерозподілу ВВП між галузями, територіями, верствами населення. Розподіл реалізується в процесі первинного розподілу і перерозподілу ВВП;
<i>юридичність</i>	бюджет має силу нормативного акта, тобто це закон про Державний бюджет України на відповідний рік, який обов’язковий до виконання і до якого протягом року може бути внесено зміни, що є головним його недоліком;
<i>термін дії</i>	бюджет складається на визначений термін (зазвичай на рік) – «фінансовий рік» період, упродовж якого діють і виконуються затверджені фінансові плани, він дорівнює 12-ти місяцям;
<i>найбільший централізований фонд у фінансовій системі</i>	бюджет складається із дохідної та видаткової частин. Як державний, так і місцеві бюджети поділяються на загальні та спеціальні фонди;
<i>сукупність відносин між</i>	– державою та платниками податків; – державним і місцевими бюджетами (із державного до місцевих бюджетів надходять дотації вирівнювання та субвенції, а з місцевих до державного бюджету – надлишок коштів); – між різними рівнями місцевих бюджетів;
<i>поляризація інтересів різних суспільних груп і класів</i>	бюджетні відносини загострюють протиріччя між державними (фіскальними) інтересами та розвитком підприємницьких структур і рівнем добробуту населення.

Кошти між загальним і спеціальним фондами бюджету дозволяється передавати тільки в межах бюджетних призначень шляхом внесення змін до закону про Державний бюджет України, прийняття рішення про місцевий бюджет або про внесення змін до нього. Платежі за рахунок спеціального фонду бюджету здійснюються в межах обсягу коштів, що фактично надійшли до цього фонду на відповідну мету;

• **бюджет – це сукупність відносин між:**

- державою та платниками податків;
- державним і місцевими бюджетами (із державного до місцевих бюджетів надходять дотації вирівнювання та субвенції, а з місцевих до державного бюджету – надлишок коштів);
- між різними рівнями місцевих бюджетів;

• **поляризація інтересів різних суспільних груп і класів.** Бюджетні відносини загострюють протиріччя між державними (фіскальними) інтересами та розвитком підприємницьких структур і рівнем добробуту населення (це переконливо демонструє крива Лаффера).

Таблиця 5.3

Фактори, що впливають на формування та використання бюджету

Фактори	Сутність	Складові
<i>економічні</i>	пов'язані з макроекономічними процесами, що відбуваються у сфері суспільного виробництва	• ВВП; • національний дохід; • інфляція; • безробіття; • економічне зростання (спад) виробництва; • продуктивність суспільної праці; • розвиток важливих галузей науки і техніки; • фінансова політика
<i>соціальні</i>	зумовлені особливостями населення країни, а також специфікою відтворення робочої сили	• обсяг і рівень заробітної плати різних категорій працівників; • розмір споживчого кошика; • товарообіг державної та комерційної торгівлі; • мережа лікарень, поліклінік; • мережа закладів освіти.
<i>політичні</i>	безпосередньо пов'язані із забезпеченням обороноздатності країни та підтримкою внутрішнього правопорядку, управлінням країною, законодавчою та виконавчою владою	• забезпечення обороноздатності країни; • підтримання внутрішнього правопорядку; • раціональна організація управління державою; • ефективна діяльність влади.

В умовах ринкової економіки, яка характеризується відносно самостійним господарюванням підприємств, організацій без суттєвого втручання держави у виробничий процес, вільною конкуренцією між товаровиробниками за ринки збуту тощо, бюджет є одним із головних інструментів держави щодо проведення економічної та соціальної політики.

З огляду на те, що бюджет певною мірою є передумовою і результатом суспільного розвитку, визначено фактори, які впливають на формування бюджету та його використання (табл. 5.3).

Бюджетним відношенням притаманний суперечливий характер, який можна скоригувати двома шляхами:

- по-перше, потрібно встановити оптимальні пропорції розподілу ВВП і його централізації в бюджеті. Критеріями оптимальності є забезпечення економічного зростання та соціальна гармонія в суспільстві. З одного боку, бюджет не має підривати фінансову базу юридичних і фізичних осіб, а з іншого – створювати «утриманські» тенденції в суспільстві;

- по-друге, важливо забезпечити зростання ВВП – основного показника рівня розвитку економіки країни.

5.2. Бюджетний устрій і бюджетна система України, її складові

Параметри й характеристики бюджетної системи кожної країни залежать від політичного устрою держави – унітарного або федеративного.

Бюджетний устрій – *організація і принципи побудови бюджетної системи, взаємозв'язок між її ланками. Бюджетний устрій України визначається державним устроєм та адміністративно-територіальним поділом України.*

Відповідно до ст. 2 Конституції Україна – це унітарна держава, її типові риси: цілісність, неподільність, відсутність у її складі інших державних утворень, функціонування єдиної системи права. Однак незалежно від формально проголошеного устрою (унітарного, федеративного чи конфедеративного) демократично побудована держава зазвичай має розгалужену вертикальну та горизонтальну структури управління. Так, в унітарній державі саме центральний уряд ефективно контролює реалізацію усіх державних функцій на території країни; за наявності кількох рівнів сектору державного управління вони складаються з кількох рівнів, які не можуть діяти незалежно від центру, а отже, мають обмежену спроможність самостійно визначати структуру своїх видатків (типовим є делегування державних повноважень зверху донизу) та доходи (значну частку останніх становлять податкові розщеплення і прямі бюджетні трансферти).

Позитивні риси державного унітаризму полягають у тому, що забезпечується єдність процесу державного управління в усій державі, відповідно реалізуються державні програми на всій території і створюється єдиний економічний простір для господарських одиниць. У такому разі підприємства і

громадяни мають однакові умови доступу до послуг держави незалежно від місцезнаходження. Недоліки такої системи пов'язані з тим, що в унітарній державі відповідальність за надання суспільних послуг переважно покладається на центр, а тому недостатньою мірою враховуються локальні особливості потреб громадян і підприємницьких структур у суспільних послугах, оскільки територіальні одиниці значною мірою позбавлені автономії, яка дала б їм змогу відповідним чином реагувати на місцеві відмінності у структурі попиту. Для реалізації загальнодержавних програм на всій території країни необхідно, щоб функціонував бюрократичний апарат у центрі та на місцях, проте внаслідок цього ускладнюється процес централізованого надання послуг, підвищуються витрати на одиницю послуг і знижується ефективність процесу управління.

З огляду на унітарний устрій в Україні щорічно складається державний бюджет унітарного типу, а форма міжбюджетних відносин базується на засадах, визначених центральною владою та згідно з її законодавчо-правовими актами. Тобто бюджетна система в Україні похідна від закріпленої Конституцією організації державної влади.

В єдиних (унітарних) державах, зокрема в Україні, бюджетна система об'єднує дві ланки: бюджет центрального уряду та місцеві бюджети. Водночас у федеративних державах, окрім зазначених двох ланок, відома третя – бюджети членів федерації. Згідно зі ст. 2 Бюджетного кодексу України бюджетна система України – сукупність державного бюджету та місцевих бюджетів, побудована з урахуванням економічних відносин, державного і адміністративно-територіальних устроїв і врегульована нормами права (рис. 5.1).

Згідно з наведеною дефініцією бюджетна систему – це сукупність бюджетів усіх рівнів, які врегульовані нормами права та формуються на єдиних принципах. Підставами для розмежування бюджетів є повноваження відповідних органів державної та місцевої влади щодо їх прийняття і виконання.

Склад бюджетної системи України, її рівні визначаються за трьома критеріями:

- 1) економічні відносини;
- 2) державний устрій;
- 3) адміністративно-територіальний поділ.

Ці критерії відображають норми Конституції України (ст. 132, 133), що регламентують засади територіального та адміністративно-територіального устрою України.

Термін «бюджетна система України» закріплений у Конституції України 1996 р., хоча деякі науковці надають перевагу терміну «система бюджетів України».

Місцеві бюджети – це найбільша ланка бюджетної системи в Україні. Станом на 1 грудня 2010 р. в Україні налічувалося 12 052 самостійних місцевих бюджетів, що поділялися таким чином: бюджет Автономної Республіки Крим – 1; обласні бюджети – 24; міські бюджети міст Києва і Севастополя – 2; районні бюджети – 496; бюджети місцевого самоврядування – близько 12 000, із них: бюджети територіальних громад міст, міст районного значення – 268, бюджети територіальних громад селищ – 804, бюджети територіальних громад сіл – 10 187.

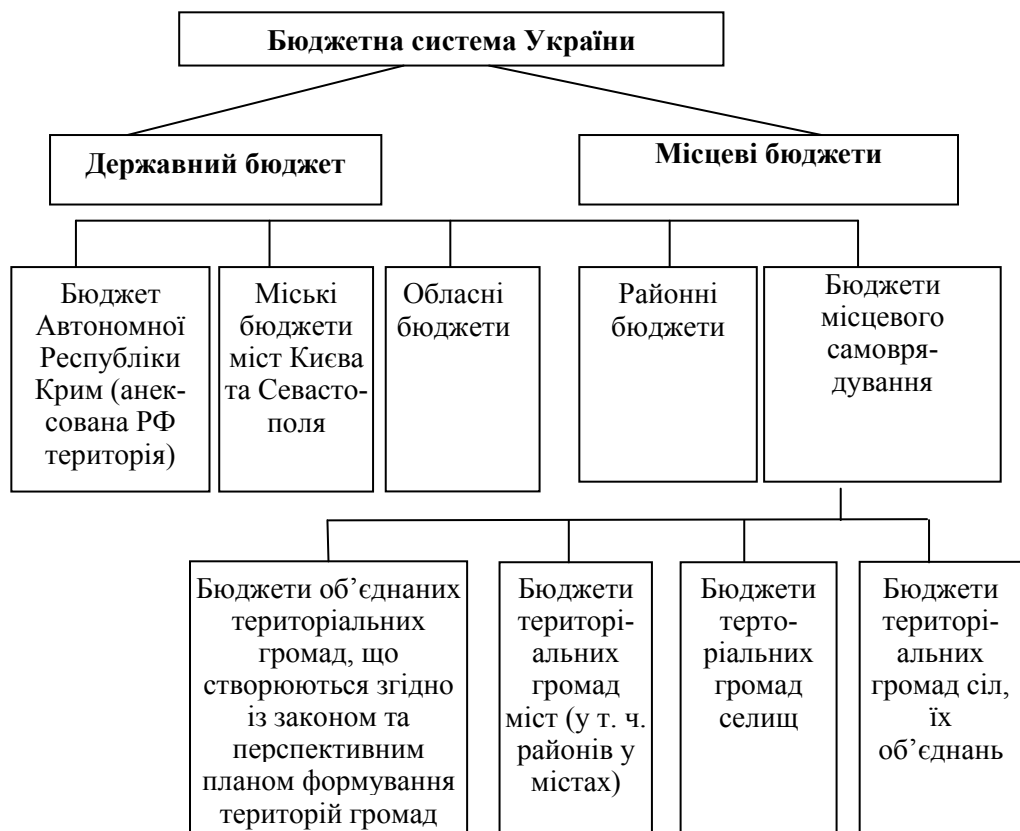

Рис. 5.1. Бюджетна система України

За кількістю місцевих бюджетів серед європейських країн Україна поступалася лише Франції, де налічується 36 118 місцевих бюджетів, із них: 22 бюджети регіонів, 96 бюджетів департаментів, 36 000 бюджетів комун.

Станом на 01 січня 2022 р. в результаті проведення бюджетної децентралізації 1952 кількість місцевих бюджетів України становила: обласні бюджети і АРК – 25, бюджети міст республіканського \ обласного значення – 13, районні бюджети – 136, бюджети об'єднаних територіальних громад – 1469, бюджети районів у містах обласного значення – 35, бюджети міст районного значення – 6, бюджети селищ міського типу – 39, бюджети сілрад (сіл) – 229. З них мають взаємовідносини з державним бюджетом лише 1582 бюджети (бюджети районів у містах обласного значення, бюджети міст районного значення, бюджети селищ міського типу та бюджети сіл не мають).

Сукупність усіх бюджетів, що входять до складу державного та місцевих бюджетів, є зведеним (консолідованим) бюджетом України. Зведений бюджет України використовується в процесі бюджетного планування та бюджетного регулювання для аналізу та прогнозування економічного й соціального розвитку держави.

Зведений бюджет України охоплює показники Державного бюджету України, зведеного бюджету Автономної Республіки Крим (анексованої РФ території) та зведених бюджетів областей, міст Києва та Севастополя.

До зведеного бюджету Автономної Республіки Крим залучено показники бюджету Автономної Республіки Крим, районних бюджетів та бюджетів місцевого самоврядування на території Автономної Республіки Крим.

Зведений бюджет області включає показники обласного бюджету, районних бюджетів та бюджетів місцевого самоврядування на території цієї області.

Зведений бюджет міської територіальної громади, у складі якої утворені райони в місті, містить показники міського бюджету та бюджетів районів у місті (у разі утворення районних рад у місті).

Державний устрій – це визначальний фактор формування бюджетної системи. В Україні перевагу надано державному унітаризму, тому логічним є поєднання унітарного державного устрою з унітарною, а не федеративною бюджетною системою. Хоча в Україні створено бюджетну систему унітарного типу, характерною ознакою її побудови є самостійність усіх бюджетів.

Відповідно до ст. 95 Конституції України бюджетна система формується на засадах справедливого й неупередженого розподілу суспільного багатства між громадянами й територіальними громадами. Будь-які видатки держави на загальносуспільні потреби, розмір і цільове спрямування цих видатків визначаються тільки згідно із законом про Державний бюджет України. Крім того, Конституція проголошує ідею збалансованості бюджету; закріплює принципи звітності та прозорості (оприлюднення) звітів про доходи і видатки Державного бюджету України та місцевих бюджетів.

5.3. Принципи побудови бюджетної системи України

Принцип (від лат. – початок, основа) – основні, вихідні положення, установка для будь-якої теорії, вчення, науки або керівне положення, основне правило діяльності.

У ст. 7 Бюджетного кодексу України наведено 10 принципів, на яких ґрунтується бюджетна система і згідно з якими визначається ефективність її функціонування (табл. 5.4).

Таблиця 5.4

Принципи побудови бюджетної системи України

№	Принципи	Зміст
1	єдності	забезпечується єдиною правовою базою, єдиною грошовою системою, єдиним регулюванням бюджетних відносин, єдиною бюджетною класифікацією, єдністю порядку виконання бюджетів і ведення бухгалтерського обліку та звітності;

2	збалансованості	повноваження на здійснення витрат бюджету мають відповідати обсягу надходжень бюджету на відповідний бюджетний період;
3	самостійності	Державний бюджет України та місцеві бюджети самостійні. Держава коштами державного бюджету не несе відповідальність за бюджетні зобов'язання органів влади Автономної Республіки Крим та органів місцевого самоврядування. Органи влади Автономної Республіки Крим та органи місцевого самоврядування коштами відповідних місцевих бюджетів не несуть відповідальності за бюджетні зобов'язання одне одного, а також за бюджетні зобов'язання держави. Самостійність бюджетів забезпечується закріпленням за ними відповідних джерел доходів бюджету, правом відповідних органів державної влади, органів влади Автономної Республіки Крим та органів місцевого самоврядування визначати напрями використання бюджетних коштів відповідно до законодавства України, правом Верховної Ради Автономної Республіки Крим та відповідних місцевих рад самостійно і незалежно одне від іншого розглядати та затверджувати відповідні місцеві бюджети;
4	повноти	до складу бюджетів входять всі надходження і витрати бюджетів відповідно до нормативно-правових актів органів державної влади, органів влади Автономної Республіки Крим, органів місцевого самоврядування;
5	обґрунтованості	бюджет формується на реалістичних макропоказниках економічного й соціального розвитку України та розрахунках надходжень бюджету і витрат бюджету, що здійснюються відповідно до затверджених методик та правил;
6	ефективності та результативності	У процесі складання та виконанні бюджетів усі учасники бюджетного процесу мають прагнути досягнути цілей, що заплановані на основі національної системи цінностей і завдань інноваційного розвитку економіки, шляхом забезпечення якісного надання послуг, гарантованих державою, Автономною Республікою Крим, місцевим самоврядуванням, за залучення мінімального обсягу бюджетних коштів та досягнення максимального результату під час використання визначеного бюджетом обсягу коштів;
7	субсидіарності	розподіл видів видатків між державним бюджетом та місцевими бюджетами, а також між місцевими бюджетами ґрунтується на необхідності максимально можливого наближення надання гарантованих послуг до їх безпосереднього споживача;

Продовження табл. 5.4

8	цільового використання бюджетних коштів	бюджетні кошти використовуються тільки на цілі, визначені бюджетними призначеннями та бюджетними асигнуваннями;
9	справедливості й неупередженості	бюджетна система України будується на засадах справедливого й неупередженого розподілу суспільного багатства між громадянами і територіальними громадами;
10	публічності та прозорості	інформування громадськості з питань складання, розгляду, затвердження, виконання державного бюджету та місцевих бюджетів, а також контролю за виконанням державного бюджету та місцевих бюджетів

Принцип єдності передбачає єдині засади функціонування (співвідношення і взаємодії) різних видів бюджетів як елементів єдиної бюджетної системи України. Єдність бюджетної системи дає змогу проводити однакову соціальну та економічну політику в країні. Єдність бюджетного законодавства України полягає в ухваленні Бюджетного кодексу України – єдиного кодифікованого акта, який унормовує бюджетні відносини. Згідно з актом відбувається регулювання бюджетних відносин, що, з одного боку, гарантує єдині основи фінансової діяльності держави та органів місцевого самоврядування, а з другого – дає змогу місцевим органам влади та місцевого самоврядування у межах своїх повноважень здійснювати бюджетне регулювання згідно з чинним законодавством. Важлива складова принципу єдності бюджетної системи України – встановлення єдиних форм бюджетної документації і звітності, що затверджені українським законодавством та обов'язкові для використання всіма учасниками бюджетного процесу. Інший важливий аспект принципу єдності бюджетної системи України – визначення єдиних вимог щодо відповідальності та заходів впливу за вчинення порушень бюджетного законодавства (ст. 116–124 гл. 18 Бюджетного кодексу України). Згідно з цим принципом визначено єдину бюджетну класифікацію, обов'язкову для застосування всіма учасниками бюджетного процесу (ст. 8 Бюджетного кодексу України). Принцип єдності бюджетної системи України ґрунтується на взаємодії всіх бюджетів. Основа реалізації принципу єдності бюджетної системи – це передусім досягнення єдності бюджетів, як її елементів. Отже, загальне визначення бюджетного процесу, його стадій, єдина бюджетна класифікація, що застосовується до всіх видів бюджетів, єдність принципів побудови бюджетної системи, встановлення єдиних форм бюджетної документації і звітності забезпечують єдність усіх складових бюджетної системи.

Принцип збалансованості бюджетної системи ґрунтується на положеннях ст. 95 Конституції України, за змістом якої держава прагне до збалансованості бюджету України. У Бюджетному кодексі України це положення деталізовано. Принцип збалансованості означає, що всі витрати бюджету мають покриватися загальною сумою доходів і джерел фінансування його дефіциту, тобто повноваження на здійснення витрат бюджету мають відповідати обсягу надходжень до бюджету на відповідний бюджетний період. Дотримання принципу збалан-

сованості бюджету закладає основи для мінімізації бюджетного дефіциту (профіциту). Відповідно до ч. 1 ст. 14 Бюджетного кодексу України затвердження бюджету з дефіцитом дозволяється лише у разі наявності обґрунтованих джерел фінансування бюджету. У процесі складання, затвердження та виконання бюджету уповноважені органи мають звертати увагу на необхідність мінімізації обсягу дефіциту бюджету.

Принцип самостійності – найважливіший, зокрема самостійність державного та місцевих бюджетів забезпечується через:

- закріплення за бюджетами кожного рівня бюджетної системи відповідних джерел доходів, перелік яких визначається законодавством;
- право відповідних органів державної влади, органів влади Автономної Республіки Крим та органів місцевого самоврядування визначати напрями використання бюджетних коштів відповідно до законодавства України;
- право самостійного й незалежного розгляду та затвердження кожного із бюджетів, тобто відповідні органи влади та органи місцевого самоврядування мають право самостійно, незалежно одне від одного брати участь у бюджетному процесі.

Вказані аспекти, що характеризують принцип самостійності, фактично відображають повноваження та обов'язки органів влади адміністративно-територіальних утворень, які затверджують і виконують відповідний бюджет. Цей принцип фактично захищає бюджети від неправомірного чи необґрунтованого перерозподілу або вилучення бюджетних коштів, від втручання у бюджетний процес на будь-якій його стадії. Проте реальне забезпечення принципу самостійності всіх бюджетів неможливе за відсутності власних джерел доходів, достатніх для виконання функцій органів влади та органів місцевого самоврядування, які є розпорядниками бюджетних коштів. Принцип самостійності бюджету реалізується тільки тоді, якщо всі органи влади наділені необхідними бюджетними коштами для реалізації своїх повноважень. На практиці цей принцип реалізується у межах закріпленої за кожним органом влади компетенції. **Компетенція** (від лат. – *взаємно прагнути, відповідати*) – сукупність предметів відання, завдань, повноважень, прав і обов'язків державного органу або посадової особи, що визначаються законодавством. У загальному виді найважливіші питання, що належать до відання місцевого самоврядування, визначено Конституцією України, згідно зі ст. 143 якої територіальні громади села, селища, міста безпосередньо або через утворені ними органи місцевого самоврядування затверджують бюджети відповідних адміністративно-територіальних одиниць та контролюють їх виконання; встановлюють місцеві податки і збори відповідно до закону тощо. Деталізовано і конкретизовано компетенцію місцевого самоврядування у Законі України «Про місцеве самоврядування в Україні».

Таким чином, самостійність місцевих бюджетів повинна мати прояв як у реалізації органами влади та місцевого самоврядування права на самостійний розгляд і затвердження власних бюджетів, так і у закріпленні за відповідними бюджетами такого розміру доходів, який дав би змогу здійснювати фінансування мінімально необхідних видатків.

Згідно зі ст. 142 Основного Закону держава бере участь у формуванні доходів бюджетів органів місцевого самоврядування, фінансово підтримуючи місцеве самоврядування. Крім того, відповідно до ст. 143 Конституції України органам місцевого самоврядування можуть надаватися окремі повноваження органів виконавчої влади. Водночас держава зобов'язується фінансувати здійснення таких повноважень у повному обсязі за рахунок коштів Державного бюджету України або через зарахування окремих загальнодержавних податків до місцевого бюджету в установленому законом порядку.

Принцип повноти передбачає, що всі відображені у нормативно-правових актах доходи і витрати всіх бюджетів потрібно обов'язково та в повному обсязі залучати до складу бюджетів. Крім того, елементом принципу повноти можна вважати принцип повноти структури бюджетної системи. Дотримання цього принципу означає, що у бюджетній системі мають бути враховані всі види бюджетів відповідного адміністративно-територіального утворення.

Принцип обґрунтованості відображає достовірність показників прогнозування соціального та економічного розвитку відповідної території і реалістичності розрахунків доходів і видатків бюджету. На рівні держави це означає, що для складання обґрунтованого бюджету необхідні реалістичні прогнози макропоказників: ВВП, динаміки індексів споживчих цін і цін виробників, офіційного обмінного курсу гривні, доходів, заробітних плат, рівня зайнятості та безробіття, кількості різних категорій населення тощо.

Для дотримання вимоги реалістичності необхідно відобразити зв'язок і вплив факторів соціально-економічного розвитку на статті доходів і видатків бюджету. Водночас важливо використовувати економіко-математичний і статистичний апарат для з'ясування впливу факторів, які визначають дохідні та видаткові статті бюджету.

Збіг звітних даних щодо виконання бюджету в цілому та за кожною статтею із затвердженими показниками прийнятого бюджету вирішальною мірою залежить від якості прогнозування.

Водночас відомо, що деякі процеси перебувають поза сферою впливу держави, наприклад зміни світових цін на нафту. У разі розвитку таких негативних процесів складно досягти надійності та достовірності бюджету, а фактичне його виконання за доходами і видатками не відповідатиме запланованим показникам повною мірою.

Принцип ефективності та результативності передбачає, що під час складання та виконання бюджетів учасники бюджетного процесу мають зважати на необхідність досягнення запланованих цілей, залучивши мінімальний обсяг бюджетних коштів для отримання максимального результату. Крім того, учасники бюджетного процесу мають визначати цілі відповідно до національної системи цінностей і завдань інноваційного розвитку економіки через забезпечення якісного надання послуг, гарантованих державою, Автономною Республікою Крим, місцевим самоврядуванням.

Таким чином, на стадії складання чи виконання бюджету учасники бюджетного процесу, відповідальні за складання та виконання бюджетів, мають

виходити із двох цілей: перша – досягнення запланованої мети, друга – отримання максимального результату. Для Реалізації запланованої мети учасники бюджетного процесу мають прагнути до економії бюджетних коштів, а для досягнення максимального результату (порівняно із запланованим) – мають право використати всі передбачені у бюджеті кошти для фінансування відповідних заходів.

За змістом ч. 2 ст. 19 Бюджетного кодексу України, дотримання принципу ефективності контролюється через проведення аудиту та оцінювання ефективності управління бюджетними коштами відповідно до законодавства.

Включення до Бюджетного кодексу України принципу результативності зумовлено застосуванням програмно-цільового методу в бюджетному процесі України та передбачає використання груп результативних показників, визначених Концепцією застосування програмно-цільового методу у бюджетному процесі України, що схвалено розпорядженням Кабінету Міністрів України від 14 вересня 2002 р. № 538-р. Впровадження таких показників дає змогу визначити ефективність використання бюджетних коштів, співвідношення досягнутих результатів і витрат, тривалість виконання бюджетної програми, її необхідність та відповідність визначеній меті, а також порівняти результати виконання головними розпорядниками бюджетних коштів бюджетних програм у динаміці та за роками. З огляду на це виокремлено такі групи результативних показників: показники затрат; продукту; показники ефективності; якості (результату).

Принцип субсидіарності означає, що розподіл видів видатків між бюджетами має ґрунтуватися на максимально можливому наближенні надання суспільних послуг до їх безпосереднього споживача.

Субсидіарність (від лат. – *служити для допомоги, призначатися для допомоги*) згідно з цим принципом певному бюджету надається допомога тільки тоді, коли його обсяг недостатній для виконання встановлених функцій. Відповідно до положень Європейської хартії місцевого самоврядування дотримання принципу субсидіарності передбачає, що максимально можливе наближення надання суспільних послуг до безпосереднього споживача підвищує їхню ефективність. Практичне застосування вказаного принципу означає, що всі види суспільних благ і послуг потрібно проаналізувати з точки зору доцільності передачі повноважень щодо їх надання між державним і місцевими бюджетами, а також між місцевими бюджетами.

Згідно з **принципом цільового використання бюджетних коштів** такі кошти використовуються тільки для цілей, що установлені бюджетними призначеннями і бюджетними асигнуваннями. У структурі видатків бюджету реалізації цього принципу сприяє відомча класифікація видатків і кредитування бюджету, відповідно до якої бюджетні кошти виділяються конкретним розпорядникам бюджетних коштів і водночас визначаються напрями їх використання для фінансування конкретних цілей. За своєю сутністю всі бюджетні кошти мають цільову спрямованість, адже вони призначені для фінансової реалізації завдань і функцій держави та місцевого самоврядування.

Цільове використання бюджетних коштів передбачає їх витрачання на цілі, що відповідають бюджетним призначенням, згідно із законом про Державний бюджет України (рішенням про місцевий бюджет); напрямом використання бюджетних коштів, що визначені у паспорті бюджетної програми (у разі застосування програмно-цільового методу в бюджетному процесі) або в порядку використання бюджетних коштів; бюджетним асигнуванням (розпису бюджету, кошторису, плану використання бюджетних коштів).

Визначення бюджетного асигнування та бюджетного призначення наведено відповідно у п. 6 і 8 ч. 1 ст. 2 Бюджетного кодексу України.

Цільове використання бюджетних коштів – це беззаперечна вимога Кодексу, що передбачає відповідальність за нецільове використання бюджетних коштів (ст. 119).

Принцип справедливості та неупередженості – бюджетна система України будується на засадах справедливого та неупередженого розподілу суспільного багатства між громадянами й територіальними громадами. Згідно зі ст. 95 Конституції України, дотримуючись цього принципу, держава забезпечує рівний доступ усіх громадян до бюджетних послуг і соціальних гарантій.

Тлумачення **принципу публічності та прозорості** у новій редакції Бюджетного кодексу України докорінно змінилося. Відтепер для дотримання цього принципу необхідно:

- обов’язково інформувати громадськість у відкритій пресі про затверджені бюджети, публікування звітів про їх виконання; надавати вичерпну інформацію про виконання бюджетів, а також доступність інших відомостей за рішенням законодавчих органів державної влади та органів місцевого самоврядування;

- обов’язково зробити відкритими для суспільства та засобів масової інформації процедури розгляду і прийняття рішень щодо проєктів бюджетів, у т. ч. щодо питань, у зв’язку з якими виникають суперечності в законодавчому органі державної влади або між законодавчими та виконавчими органами державної влади.

Доступність інформації про бюджет передбачено ст. 28 Бюджетного кодексу України. Таким чином, принцип публічності та прозорості зобов’язує органи влади оприлюднювати (надавати інформацію, публічно представляти) бюджет і процес його реалізації, звіти про виконання державного та місцевих бюджетів у встановлені Бюджетним кодексом України строки у визначених засобах масової інформації. Водночас допускається вилучення окремих видатків з інформації про виконання бюджету, якщо це стосується державних інтересів та пов’язано зі зберіганням державної таємниці.

У новій редакції Бюджетного кодексу України 2010 р. зі ст. 7 вилучено принцип відповідальності учасників бюджетного процесу. Проте встановлено відповідальність за вчинені порушення бюджетного законодавства в гл. 18 Кодексу.

На основі визначення принципів бюджетної системи – формується бюджетна система, яка за оптимального використання фінансових ресурсів держави відображає державний (унітарний) устрій України та самостійність місцевих бюджетів.

5.4. Типи бюджетних систем

Обов'язковий елемент державного устрою – бюджетна система. У кожній країні на побудову відносин між різними рівнями влади у бюджетній сфері впливають певні адміністративні, соціальні, національні, культурні, історичні та інші чинники. За організаційною формою бюджетні системи мало відрізняються одна від іншої і належать переважно до одного із двох типів: бюджетні системи унітарних держав та бюджетні системи федеративних держав.

Із теоретичної точки зору, залежно від державного устрою та адміністративно-територіального поділу країни виокремлюють такі типи бюджетних систем:

1) унітарна бюджетна система (дворівнева) складається із державного та місцевих бюджетів, які взаємодіють на основі підпорядкування. Така бюджетна система характерна для Великобританії, Італії, Японії, Франції, Південної Кореї, України та інших країн;

2) федеративна бюджетна система (трирівнева або чотирирівнева) містить три або навіть чотири рівні, зокрема: федеральний бюджет, бюджети членів федерації та місцеві бюджети, а також бюджети земель (США, Канада, Росія, Німеччина);

3) бюджетні системи, що складаються з одного рівня – державного бюджету, – характерні для держав із тоталітарним устроєм, таких, як: Іран, Північна Корея, а також за режиму Гітлера у Німеччині, Сталіна в СРСР, Муссоліні в Італії, Франко в Іспанії, Салазара у Португалії, Мао у Китаї або для невеликих країн, де немає територіального поділу (Ліхтенштейн, Монако, Сан-Марино, держава Ватикан, усі середньовічні європейські держави). У такому разі створюється єдиний для всієї країни бюджет на основі принципу централізації державних коштів у єдиному фонді. Це дає змогу сконцентрувати всі ресурси в одному бюджеті, що спрощує управління ним. Однак водночас місцеві органи влади втрачають автономність, стають або непотрібні, або недієздатні.

В унітарних державах доходи та видатки місцевих бюджетів не входять до складу державного бюджету, у федеративних – до бюджетів членів федерації, а останні не включаються у державний федеральний бюджет.

З огляду на необхідність урахування як загальнодержавних, так і місцевих потреб сьогодні створюється кілька рівнів бюджету на основі поєднання на кожному з них централізованих і децентралізованих видів бюджетів. Саме такий підхід загальноприйнятий у світі.

Економічна природа бюджетної системи та її суть характеризуються не лише структурою і взаємозв'язках окремих ланок, а й доходами, що законодавчо закріплені за кожною ланкою та рівнем фінансової незалежності. Саме фінансові можливості дають змогу виконавчим органам влади реалізувати функції згідно з Конституцією держави та чинним законодавством. Отже, основна відмінність між унітарними і федеративними бюджетними системами полягає в тому, що за федеративної системи суб'єкти федерації можуть запро-

ваджувати більш незалежну бюджетно-податкову політику: встановлювати податки і скасовувати їх, надавати пільги з оподаткування, мають більш простий механізм залучення коштів на внутрішньому та зовнішньому ринках.

Насправді кожна країна має індивідуальну бюджетну систему. Незважаючи на різноманіття і численність місцевих бюджетів у зарубіжних країнах, їх можна згрупувати у системи.

У зарубіжних країнах переважає **три- або чотирирівнева система бюджетів**.

Трирівневі системи бюджетів запроваджено у таких державах:

- **Великобританії**: центральний бюджет, бюджети графств і округів;
- **Польщі**: бюджет центрального уряду, бюджети 16 воєводств і гмін;
- **Швеції**: бюджет центрального уряду, бюджети ленів і комун;
- **Японії**: державний бюджет, бюджети 47 префектур і 3255 муніципалітетів.

Чотирирівневі системи бюджетів створено у таких країнах:

- **Канаді**: федеральний бюджет, 12 суб'єктів федерації: 10 провінцій і 2 території, бюджети місцевих органів влади: громад, областей, графств;
- **США**: федеральний бюджет, бюджети 50 штатів і понад 80 тис. бюджетів місцевих адміністративних підрозділів (3 тис. округів, 19 тис. муніципалітетів, 17 тис. міст, 15 тис. шкільних і 29 тис. спеціальних округів);
- **ФРН**: бюджет федерації, бюджети 16 земель, бюджети округів і бюджети громади;
- **Франції**: бюджет центрального уряду, бюджети регіонів, бюджети 95 департаментів і бюджети близько 38 тис. комун.

Бюджетні системи різних країн відрізняються за структурою та кількістю окремих видів бюджетів, зокрема структура державного бюджету кожної країни має свою національну специфіку.

Побудова бюджетних систем у розвинених країнах ґрунтується на спеціальних принципах, найважливіші з яких: повнота, єдність, реальність і гласність.

Наразі в Україні простежується тенденція до децентралізації влади та управління. У світовій практиці застосовують різні моделі розподілу повноважень між центральними і місцевими рівнями влади. Водночас виокремлюють деякі види державних послуг, які закріплено переважно на місцевому рівні: житлово-комунальне господарство, благоустрій території населених пунктів, місцевий громадський транспорт, пожежна охорона, охорона правопорядку тощо. У більшості промислово розвинених країн (за винятком США і Великобританії) освіту фінансують центральні уряди. У країнах, що розвиваються, такі витрати, а також витрати на охорону здоров'я зазвичай здійснюють із регіональних чи місцевих бюджетів.

Ефективність бюджетної системи досягається, якщо більшість суспільних благ надано на децентралізованому рівні управління. На центральному рівні державної влади мають концентруватися повноваження з питань загальнодержавного, стратегічного значення.

Контрольні запитання і завдання

1. Яке історичне походження терміна «бюджет»?
 2. Яка принципова різниця між змістом термінів «бюджет» і «державний бюджет»?
 3. У чому полягає соціальна, економічна, юридична та фінансова сутність категорії «бюджет»?
 4. Охарактеризуйте основні ознаки та функції бюджету.
 5. Зазначте головні етапи становлення та розвитку вітчизняної бюджетної системи.
- Дайте характеристику бюджетній системі та бюджетному устрою України.
6. Яка структура бюджетної системи України?
 7. Що становить правову основу функціонування бюджетної системи?
 8. Назвіть складові зведеного бюджету України.
 9. Які принципи взято за основу побудови бюджетної системи України?
 10. Які спільні та відмінні риси властиві бюджетним системам розвинених держав і України?

Рекомендована література

1. Конституція України : Закон України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР. URL: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>.
2. Бюджетний кодекс України : Закон України від 8 липня 2010 р. № 2456-VI. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2456-17>.
3. Шевчук І. Л., Черепанова В. О., Ставерська Т. О. Бюджетна система : навч. Посіб. / Харків : Видавець Іванченко І. С., 2015. 284 с.
4. Бюджетна система : підруч. / за ред. С. І. Юрія, В. Г. Дем'янишина, О. П. Кириленко. Тернопіль : ТНЕУ, 2013. 624 с.
5. Ткачук І. Г. Державні фінанси : підруч. Івано-Франківськ : ДВНЗ «Прикарпат. нац. ун-т ім. Василя Стефаника», 2015. 510 с.
6. Карлін М. І. Фінанси зарубіжних країн. Київ : Кондор, 2021. 364 с.
7. Луніна І. О., Бондарук Т. Г. Публічні фінанси та міжбюджетні відносини : навч. посіб. Київ : ДП «Інформ.-аналіт. агентство», 2019. 304 с.
8. Онищенко В. О., Бережна А. Ю., Птащенко Л. О., Чичкало-Кондрацька І. Б. Фінанси (державні, корпоративні, міжнародні) : підруч. / за ред. В. О. Онищенка. Київ : ЦУЛ, 2015. 600 с.
9. Фінанси. Підручник / І. О. Лютий, С. Я. Боринець, З. С. Варналій та ін.; за ред. д.е.н., проф. І. О. Лютого. Київ : Ліра-К. 2017. 728 с.
10. Фінанси : Практикум / І. О. Лютий, С. Я. Боринець, З. С. Варналій та ін. ; за ред. д.е.н., проф. І. О. Лютого. Київ : Ліра-К, 2020. 352 с.
11. Чеберяко О. В. Бюджетна система в УРСР 1920-х рр.: організаційно-правові та соціально-економічні основи функціонування. Київ: Нілан-ЛІТД. 2012. 438 с.
12. Shturm, R. (1907), Biudzheth [Budget], Tipografya t-va «Obshchestvennaia polza», p. 600.

Розділ 6

БЮДЖЕТНИЙ ПРОЦЕС

Основні категорії та поняття: бюджетна звітність, бюджетна резолюція, Бюджетна декларація, бюджетний запит, бюджетний календар, бюджетний процес, бюджетний регламент, бюджетний розпис, бюджетний рік, бюджетний період, бюджетний цикл, бюджетні повноваження, виконання бюджету, єдиний казначейський рахунок, квартальний звіт, лімітна довідка про бюджетні асигнування, підготовка та розгляд звіту про виконання бюджету, місячний звіт, річний звіт, розгляд та прийняття закону про Державний бюджет України, складання проєктів бюджетів, фінансова (бухгалтерська) звітність.

6.1. Організаційні засади бюджетного процесу

У фінансовій системі кожної країни одну із провідних ролей виконує бюджет держави. Водночас стан бюджету, рівень, характер і результати його впливу на суспільство, залежать від бюджетної моделі та налагодженості бюджетного процесу. Побудова бюджетної моделі є визначальним чинником, однак організація бюджетного процесу також відіграє важливу роль. Так, чітко налагоджений бюджетний процес упродовж деякого часу може утримувати хитку бюджетну модель. Натомість погана організація бюджетного процесу може призвести до неефективності навіть найкращої бюджетної моделі.

Організація бюджетного процесу в Україні регламентується чинним Бюджетним кодексом, відповідно до ст. 2 якого бюджетний процес – це регламентована нормами права діяльність, пов'язана зі складанням, розглядом, затвердженням бюджетів, їх виконанням і контролем за їх виконанням, розглядом звітів про виконання бюджетів, що становлять бюджетну систему України.

Основні завдання бюджетного процесу – забезпечення своєчасного та повного надходження фінансових ресурсів до державного і місцевих бюджетів в обсягах, що достатні для реалізації цільових державних програм, пов'язаних із розвитком економіки, проведенням її структурної перебудови і вирішенням соціальних проблем, а також для раціонального і цільового використання мобілізованих бюджетних коштів.

Водночас до головних завдань бюджетного процесу також належить прогнозування Державного бюджету України на наступні за плановим два бюджетні періоди для забезпечення пропорційності і збалансованості намічених на перспективу великомасштабних програм соціально-економічного розвитку. Також важливим є бюджетне регулювання у частині перерозподілу джерел доходів між бюджетами різних рівнів.

Стадії бюджетного процесу – це певні заходи, що установлені на законодавчому рівні і здійснюються в межах регламентованих періодів. Бюджетний

процес України відбувається відповідно до Регламенту Верховної Ради України, де визначено процедури затвердження Державного бюджету України і контролю за його виконанням.

Бюджетний регламент – документ, в якому встановлено порядок і терміни складання, розгляду і затвердження бюджету, а також організацію його виконання.

Згідно з Бюджетним кодексом України (ст. 19) визначено *п'ять стадій бюджетного процесу*:

- 1) складання та розгляд Бюджетної декларації (прогнозування місцевого бюджету) й ухвалення рішення щодо них;
- 2) складання проєктів бюджетів;
- 3) розгляд проєкту та ухвалення закону про Державний бюджет України (рішення про місцевий бюджет);
- 4) виконання бюджету, у т. ч. внесення змін до закону про Державний бюджет України (рішення про місцевий бюджет);
- 5) підготовка та розгляд звіту про виконання бюджету й ухвалення рішення щодо нього.

Усі стадії бюджетного процесу взаємопов'язані, послідовні, і цей порядок не може бути змінено. На кожній стадії бюджетного процесу вирішуються питання, які неможливо вирішувати в інший час. Так, питання регулювання міжбюджетних відносин обговорюються і вирішуються на стадії складання бюджету, а остаточно затверджуються на стадії затвердження бюджету.

Усі стадії бюджетного процесу контролює Рахункова палата України, що діє від імені Верховної Ради України. Це зміцнює фінансову дисципліну учасників бюджетної діяльності. На всіх стадіях здійснюється фінансовий контроль та оцінювання ефективності використання бюджетних коштів.

Стадії бюджетного процесу засновані на єдиних принципах організації бюджетної діяльності та мають відповідну правову регламентацію.

Основні принципи організації бюджетної діяльності:

1) принцип розподілу бюджетних повноважень між органами представницької і виконавчої влади означає, що кожен орган, який бере участь у бюджетному процесі, має певну компетенцію, за межі якої він не може виходити. Втручання інших органів і організацій у процес складання, затвердження і виконання бюджету не допускається, крім випадків, зазначених у законодавстві. Так, формування та виконання бюджету належить до компетенції виконавчих органів, а розгляд, затвердження та здійснення контролю за виконанням бюджету – до компетенції представницьких органів;

2) принцип реальності включення показників доходів і видатків або спеціалізації бюджетних показників, що реалізується через бюджетну класифікацію. Доходи потрібно вносити до бюджету за джерелами, видатки – за цільовим призначенням;

3) принцип щорічності бюджету, тобто обов'язкового ухвалення бюджету щороку до початку планового року, що дає змогу виявити тенденції розвитку країни, дослідити зміни темпу зростання виробництва тощо. Дуже важливим є

прийняття державного бюджету до настання планового року, оскільки це передбачає і забезпечує своєчасну концентрацію фінансових ресурсів у бюджеті та фінансування потреб держави і суспільства;

4) принцип гласності передбачає широке обговорення проєкту бюджету, інформування про нього населення, публікацію затвердженого бюджету (у т. ч. зведеного);

5) принцип наочності означає, що відображення показників бюджету у взаємозв'язку із загальноекономічними показниками в Україні та за її межами відбувається через використання засобів максимальної інформативності результатів порівняльного аналізу, визначення темпів і пропорцій економічного розвитку;

6) принцип порівняльності полягає у систематизації доходів і видатків бюджету за певними ознаками, що дає змогу здійснити загальнодержавне і міжнародне зіставлення бюджетних даних;

7) принцип повноти обсягу в бюджеті означає, що до кожного бюджету залучено всі кошти, спрямовані із прибутково-видаткової частини;

8) принцип застосування балансового методу – встановлення правильного співвідношення між доходами і видатками всіх бюджетів, а також між натуральними й фінансовими показниками.

Відповідно до ст. 96 Конституції України Державний бюджет України затверджує щорічно Верховна Рада України на **бюджетний період** або **бюджетний рік**, який триває з 1 січня по 31 грудня. Особливі обставини, за яких Державний бюджет України може бути затверджено на інший період, – це запровадження на території України правового режиму воєнного і надзвичайного стану або надзвичайної екологічної ситуації.

Таблиця 6.1

Бюджетний цикл (одночасно 2 або 3 стадії бюджетного процесу)

Звітність 2021 (5 міс.)	Січень	Виконання 2022 (12 міс.)	Січень	Плануван- ня 2023 (8 міс.)	Січень		
	Лютий		Лютий		Лютий		
	Березень		Березень		Березень		
	Квітень		Квітень		Квітень		
	Травень		Травень		Травень		
			Червень		Червень		
			Липень		Липень		
			Серпень		Серпень		
			Вересень		Затвер- дження 2022 (4 міс.)	Вересень	
			Жовтень			Жовтень	
			Листопад			Листопад	
			Грудень			Грудень	

Бюджетний цикл охоплює діяльність органів державної влади і місцевого самоврядування: від розробки та складання проєкту акта про бюджет, його розгляду і затвердження, виконання до складання, розгляду і затвердження

звітності про виконання відповідного бюджету, тобто бюджетний цикл охоплює всі стадії бюджетного процесу, у т. ч. бюджетний період, і триває більше двох років. Одночасно може відбуватися 2 або 3 стадії бюджетного процесу (табл. 6.1).

Зазначимо, що в деяких країнах термін бюджетного циклу більш тривалий. Зокрема, у США він становить три роки, оскільки перша стадія (складання проекту бюджету) займає 1,5 року. У ФРН процес складання проекту державного бюджету починається за 6 місяців до бюджетного періоду, в Японії – за 7, у Франції – за 14 місяців.

До основних завдань бюджетного процесу належать такі:

- забезпечення збалансованості бюджету;
- гармонізація бюджетної та економічної політики;
- досягнення реальних обсягів доходів і видатків;
- виявлення матеріальних і фінансових резервів;
- перерозподіл ресурсів між бюджетами бюджетної системи;
- контроль ефективності на всіх стадіях бюджетного процесу.

Ефективний бюджетний процес відображає здатність законодавчої влади всіх рівнів задовольнити всі потреби держави відповідно до бюджетних запитів, а якісний бюджетний процес дає змогу виконати всі зазначені завдання.

На якість бюджетного процесу впливають такі чинники (табл. 6.2):

Таблиця 6.2

Чинники, які впливають на якість бюджетного процесу на різних стадіях

№	Стадія бюджетного процесу	Чинники
1.	Підготовка та складання проекту бюджету	– політичні інтереси владних структур; – залежність від ухвалення інших рішень (податковий пакет); – надійність інформаційної бази та наукових методик; – професійний рівень розробки проекту; – інтереси міжнародних фінансово-кредитних організацій та їх вимоги.
2.	Розгляд і затвердження закону про Державний бюджет України на відповідний рік	– спрямованість інтересів певних владних структур, груп, осіб (лобіювання інтересів); – рівень усвідомлення відповідальності та компетентності народних депутатів з питань економіки та бюджету.
3.	Виконання бюджету	– дотримання вимог закону про Державний бюджет України на відповідний рік та інших нормативно-правових актів; – наявність ефективної системи оперативного бюджетного контролю.

Організація бюджетного процесу здійснюється за схемою, що наведена на рис. 6.1.

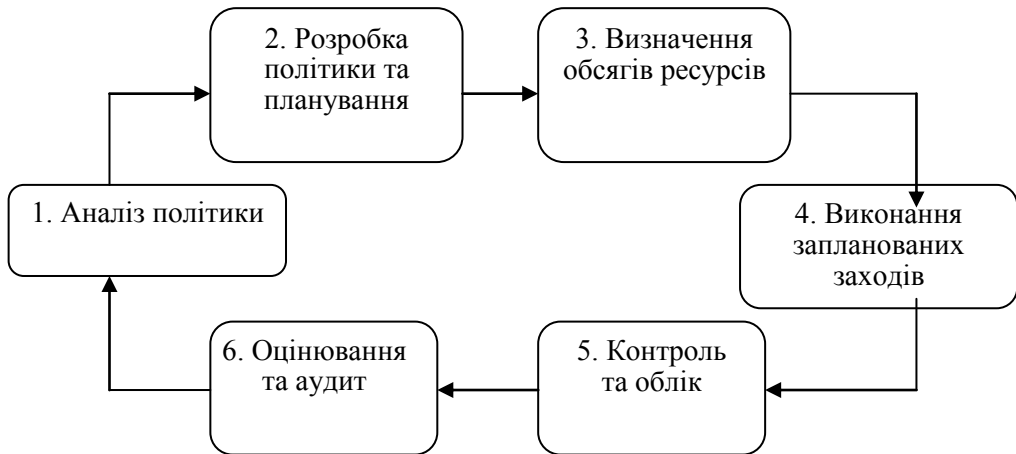

Рис. 6.1. Загальна схема організації бюджетного процесу

Визначають такі шляхи підвищення якості бюджетного процесу:

- перехід до середньо- та довгострокового бюджетного планування з елементами стратегічного прогнозування;
- розробка бюджету відповідно до встановлених цілей і завдань з обов’язковим урахуванням наявних фінансових ресурсів;
- спрямування бюджетних рішень на виконання пріоритетних соціально-економічних програм і забезпечення їх ефективної реалізації;
- зв’язок між загальними цілями і прийнятими рішеннями та розподіл бюджетних ресурсів відповідно до встановлених цілей;
- розробка проєктів Державного бюджету України на основі підвищення якості макроекономічних прогнозів основних показників економічного та соціального розвитку з обов’язковим проведенням попередньої незалежної експертизи щодо реалістичності таких прогнозів;
- залучення широкого кола громадськості до участі в обговоренні бюджетного процесу.

Основні документи бюджетного процесу зображені на рис. 6.2.

На всіх стадіях бюджетного процесу задіяні його учасники, а саме – органи, установи та посадові особи, наділені бюджетними повноваженнями. **Бюджетними повноваженнями** визнають права та обов’язки учасників бюджетних правовідносин. Бюджетні повноваження учасників бюджетного процесу регулюються частково Конституцією України, Бюджетним кодексом України та іншими нормативно-правовими актами.

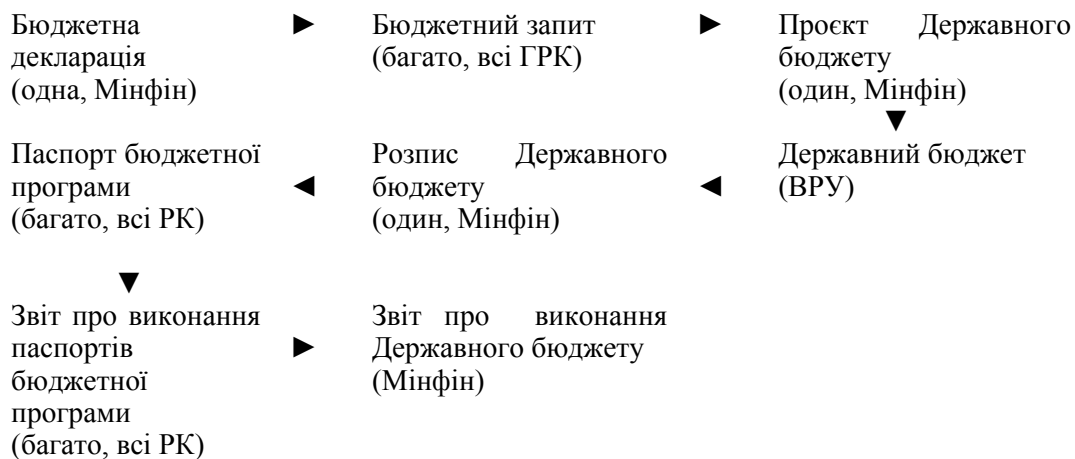

Рис. 6.2. Документи бюджетного процесу.

До основних учасників бюджетного процесу належать такі:

- Президент України;
- органи законодавчої влади: Верховна Рада України; Комітет з питань бюджету та інші комітети Верховної Ради України; на місцевому рівні: Верховна Рада Автономної Республіки Крим (анексована РФ територія); обласні, районні ради, ради об'єднаних територіальних громад;
- органи виконавчої влади: Кабінет Міністрів України; Міністерство фінансів України, ДКСУ, міністерства, відомства; місцеві державні адміністрації; виконавчі комітети місцевих рад;
- НБУ;
- ДПСУ;
- органи державного контролю: Рахункова палата України, Держаудит-служба;
- органи та посадові особи, наділені бюджетними повноваженнями (відповідно до ст. 22 Бюджетного кодексу України розпорядники бюджетних коштів залежно від обсягу наданих прав поділяються на головних розпорядників і розпорядників бюджетних коштів нижчого рівня).

За обсягом наданих повноважень розпорядники бюджетних коштів поділяються на **головних розпорядників бюджетних коштів та розпорядників бюджетних коштів нижчого рівня**.

85 ГРК – бюджетні установи в особі їхніх керівників, які отримують повноваження шляхом встановлення бюджетних призначень.

54 РК – бюджетна установа в особі її керівника, уповноважена на отримання бюджетних асигнувань, взяття бюджетних зобов'язань, довгострокових зобов'язань за енергосервісом, середньострокових зобов'язань у сфері охорони здоров'я та здійснення витрат бюджету.

На рис. 6.3 зображена карта бюджетного процесу в Україні у 2022 р.

Бюджетна декларація (ст. 33 БКУ) – документ середньострокового бюд-

Бюджетну декларацію запроваджено в бюджетний процес на заміну

1990–2001	«Бюджетна резолюція – Основні напрями бюджетної політики на наступний бюджетний рік» Парламент розробляє та передає Президенту.
2002–2010	«Основні напрями бюджетної політики» Бюджетний Кодекс 2001 року. Мінфін розробляє та передає ВРУ. Парламентські слухання.

2011–2018	«Основні напрями бюджетної політики» Бюджетний Кодекс 2010 року. Мінфін та інші ЦОВВ розробляють. ВРУ голосує або повертає на доопрацювання.
2019	«Бюджетна декларація» Мінфін та інші ЦОВВ розробляють. Зміна кількості прийнятих документів та їх строковості. Зміна термінів подання. Особливості ухвалення у ВРУ.

Середньострокове бюджетне планування не передбачає встановлення точних цифр, а лише ухвалення приблизних прогностичних показників державних доходів і видатків. Точні бюджетні показники, як і раніше, будуть встановлювати згідно із законом про державний бюджет на поточний рік.

Запровадження в Україні середньострокового бюджетного планування з 2017 р. передбачено спільною з МВФ програмою в рамках механізму розширеного фінансування (EFF), а також положеннями Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським Співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами – з іншого, а також Стратегією реформування системи управління державними фінансами на 2017–2020 рр., яку схвалено розпорядженням Кабінету Міністрів України від 8 лютого 2017 р. № 142-р.

Бюджетна декларація як новий стратегічний документ держави спрямована на досягнення ключових Цілей стратегічного розвитку, зокрема:

- подолання бідності та скорочення нерівності,
- забезпечення всеохопної та справедливої якісної освіти,
- забезпечення здорового способу життя, сприяння сталому економічному зростанню, створення стійкої інфраструктури.

Реалізація середньострокового бюджетного планування – це один із пріоритетів діяльності Уряду та Мінфіну. Це системний підхід до формування бюджетної політики, який забезпечує стратегічний підхід до визначення пріоритетних заходів та ефективний розподіл ресурсів.

Кабінет Міністрів України розробляє Бюджетну декларацію та проєкт закону про Державний бюджет України.

Міністерство фінансів України відповідає за складання Бюджетної декларації та проєкту закону про Державний бюджет України, визначає основні організаційно-методичні засади бюджетного планування, що використовуються для розроблення Бюджетної декларації та проєкту Державного бюджету України.

Міністерство фінансів України щороку спільно з іншими головними розпорядниками коштів державного бюджету, відповідно до цілей та пріоритетів, визначених у щорічному посланні Президента України до Верховної Ради України про внутрішнє і зовнішнє становище України, Програми діяльності Кабінету Міністрів України, прогностичних та програмних документів економічного і соціального розвитку, складає Бюджетну декларацію.

Під час складання Бюджетної декларації для узгодження бюджетної політики (врахувавши бюджетні показники на середньостроковий період) Міністерство фінансів України проводить консультації з членами Кабінету Міністрів України та незалежними експертами.

Міністерство фінансів України до 15 травня року, що передує плановому, подає Бюджетну декларацію на розгляд Кабінету Міністрів України.

Кабінет Міністрів України щороку, не пізніше 1 червня року, що передує плановому, схвалює Бюджетну декларацію, яка набуває статусу офіційного документа та оформлюється згідно з постановою Кабінету Міністрів України, у п'ятиденний строк подає на розгляд до Верховної Ради. З дня схвалення Бюджетної декларації втрачає чинність Бюджетна декларація, схвалена у попередньому бюджетному періоді.

Верховна Рада України розглядає Бюджетну декларацію за спеціальною процедурою, що визначена Регламентом Верховної Ради України.

Процес розгляду Бюджетної декларації у Верховній Раді здійснюється з урахуванням поданого Кабінетом Міністрів України річного звіту про виконання закону про Державний бюджет України за попередній бюджетний період. З доповідями щодо Бюджетної декларації виступають:

- прем'єр-міністр або Міністр фінансів;
- голова Комітету з питань бюджету.

Крім того, виступають представники комітетів ВРУ, депутатських фракцій та народні депутати.

Прикінцеве слово щодо Бюджетної декларації виголошують:

- прем'єр-міністр або Міністр фінансів;
- голова Комітету з питань бюджету.

Бюджетна декларація містить положення щодо (п. 9 ст. 33 БКУ):

1) основних прогнозних макропоказників економічного й соціального розвитку України;

2) загальних показників доходів і фінансування державного бюджету, повернення кредитів до державного бюджету, загальних граничних показників видатків державного бюджету та надання кредитів з державного бюджету (з розподілом на загальний та спеціальний фонди);

3) частки прогнозного річного обсягу валового внутрішнього продукту, що перерозподіляється через зведений бюджет України, пріоритетних завдань податкової політики, показників за основними видами доходів державного бюджету (з розподілом на загальний та спеціальний фонди);

4) дефіциту (профіциту) державного бюджету, показників за основними джерелами фінансування державного бюджету (з розподілом на загальний та спеціальний фонди), а також державного боргу, гарантованого державою боргу і надання державних гарантій;

5) розміру мінімальної заробітної плати, прожиткового мінімуму та рівня його забезпечення;

6) пріоритетних завдань фінансового забезпечення реалізації державної політики у різних сферах діяльності (у т. ч. фінансове забезпечення судової влади та її незалежності);

7) обсягу державних капітальних вкладень на розроблення та реалізацію державних інвестиційних проєктів із зазначенням пріоритетних напрямів таких капітальних вкладень, обсягу коштів державного фонду регіонального розвитку, обсягу коштів державного дорожнього;

8) граничних показників видатків державного бюджету та надання кредитів з державного бюджету головним розпорядникам коштів державного бюджету (з розподілом на загальний та спеціальний фонди), а також цілей державної політики у відповідній сфері діяльності, формування та / або реалізацію якої забезпечує головний розпорядник коштів державного бюджету, та показників їх досягнення за результатами попереднього бюджетного періоду, очікуваних у поточному бюджетному періоді та прогнозних на середньостроковий період у межах визначених граничних показників;

9) взаємовідносин державного бюджету з місцевими бюджетами (у т. ч. положення та показники, необхідні для складання прогнозів місцевих бюджетів);

10) загального оцінювання фіскальних ризиків та їх впливу на показники державного бюджету;

11) інших питань, що необхідні для складання проєкту закону про Державний бюджет України.

Таблиця 6.3

Процедура складання та розгляду Бюджетної декларації

Щороку	МФУ спільно з іншими ГРК складає Бюджетну декларацію і проводить консультації з членами КМУ та незалежними експертами для узгодження бюджетної політики
Початок-січень	Наказ Мінфіну щодо підготовки: – Бюджетної декларації; – проєкту закону Державного бюджету.
Січень	Мінфін «Про надання інформації для підготовки бюджетної декларації на 2020–2022 роки»: 1) інструкції щодо заповнення; 2) форми.
Середина лютого	Міністерства (ГРК) надсилають в Мінфін пропозиції щодо: • нових політик та розрахунків їх вартості на 3 роки; • зміни в структурі видатків.
До 1-го березня в Мінфін надсилають	• МЕ – орієнтовні прогнози макрпоказники; • НБУ – інформацію про розрахунок частини прогнозованого прибутку; • Вища рада правосуддя – суму необхідних витрат; • Мінсоцполітики – мін зп, посадовий оклад інші.

Продовження табл. 6.3

До 15 березня	НБУ подає КМУ прогностичні монетарні показники і показники валютно-курсової політики (обмінний курс гривні).
До середини березня	Мінфін формує попередні прогнози: • доходів державного та місцевих бюджетів; • надходжень від приватизації; • видатків пов'язаних з боргом; • видатки на оборону; • видатки на пільги та субсидії; • видатки загального фонду; • баланс бюджету.
01 квітня	Мінфін надає інформацію РНБО щодо розподілу видатків на оборону.
Середина квітня	Мінфін надає інформацію щодо орієнтовних граничних обсягів витрат для Міністерств (ГРК) на 3 роки.
До 15 квітня	Мінфін отримує уточнену інформацію від: • МЕРТ – прогнозування економічного і соціального розвитку; • НБУ – показники частини прогнозованого прибутку; • РНБО – розподіл видатків на оборону.
До кінця квітня	Міністерства (ГРК) та РНБО надсилають до Мінфіну пропозиції до Бюджетної декларації: • цілі діяльності; • результати діяльності.
До кінця квітня	Узгоджувальні наради Мінфіну та інших ЦОВВ.
До 15 травня	Формування Мінфіном тексту Бюджетної декларації.
До 1 червня	• Затвердження КМУ Бюджетної декларації та передача до ВРУ
У 10-денний строк із дня надходження Бюджетної декларації до ВРУ	• Народні депутати, комітети розробляють пропозиції щодо бюджетної політики з урахуванням Бюджетної декларації і подають їх до комітету, до відання якого належать питання бюджету.
Не пізніше як за 2 дні до розгляду зазначеного питання на пленарному засіданні ВРУ	• Комітет ВРУ розглядає Бюджетну декларацію і пропозиції, що надійшли; готує та подає на розгляд ВРУ проект постанови ВРУ щодо Бюджетної декларації, що надається народним депутатам. ВРУ за результатами розгляду: може прийняти проект постанови щодо Бюджетної декларації, згідно з яким бере до відома Бюджетну декларацію; та / або схвалити рекомендації ВРУ щодо бюджетної політики. • Якщо ВРУ в установлені строки не розглянула питання щодо Бюджетної декларації або не прийняла рішення щодо нього, таке питання надалі не потребує розгляду.

Таким чином, складання і розгляд бюджетної декларації становить першу стадію бюджетного процесу.

6.3. Порядок складання проєкту Державного бюджету України

Згідно з Конституцією України (ст. 116) і Бюджетним кодексом України (гл. 6) Кабінет Міністрів України має повноваження щодо складання проєкту бюджету і проєкту закону про Державний бюджет України.

Складання проєктів державного та місцевих бюджетів здійснюється з метою визначення обсягу коштів, необхідних для функціонування держави й органів місцевого самоврядування, та становить одну із найважливіших і найбільш відповідальних стадій бюджетного процесу, оскільки саме на цьому етапі закладаються політичний та економічний курси держави на поточний рік, визначаються пріоритети у вирішенні внутрішніх соціально-економічних проблем, обсяги доходів і видатків, основні напрями використання коштів, засоби покриття дефіциту бюджету.

Міністерство фінансів України відповідає за складання проєкту закону про Державний бюджет України, визначає основні організаційно-методичні засади бюджетного планування, які використовуються для підготовки бюджетних запитів і розробки проєкту Державного бюджету України та прогнозу Державного бюджету України на наступні за плановим два бюджетні періоди.

Бюджетне планування – основа бюджетного процесу – охоплює складання проєкту бюджету, його розгляд і затвердження. *Завдання бюджетного планування визначаються необхідністю вирішення **триєдиного завдання формування бюджету**:*

- 1) достовірне визначення обсягу та джерел формування доходів бюджету;
- 2) оптимальний розподіл видатків за окремими групами та галузями;
- 3) збалансування бюджету.

Проєкт державного бюджету розпочинають складати задовго до початку нового бюджетного року. Для цього насамперед необхідно провести підготовчі заходи, забезпечити органи влади відповідними даними, що триває близько 4 місяців (із січня до кінця квітня поточного року).

Для складання державного бюджету насамперед необхідно:

- розробити основні прогностичні макропоказники економічного й соціального розвитку України на плановий і наступні за плановим два бюджетні періоди;
- проаналізувати виконання бюджету в попередніх та поточному бюджетних періодах;
- оцінити обсяг фінансових ресурсів відповідно до рівня соціально-економічного розвитку країни, а також ВВП, що дає можливість Міністерству фінансів України визначати загальний рівень доходів, видатків і кредитування бюджету, оцінити обсяг фінансування бюджету для складання проєкту державного бюджету та визначити його індикативні прогностичні показники на наступні за плановим два бюджетні періоди.

Показники проєкту Державного бюджету України на бюджетний період, що настає за плановим, ґрунтуються на індикативних прогностичних показниках державного бюджету на наступні за плановим два бюджетні періоди (у т. ч.

індикативні прогностичні показники за бюджетними програмами, які протягом декількох років забезпечують виконання інвестиційних програм (проектів), у т. ч. тих, що здійснюються із залученням державою кредитів (позик) від іноземних держав, банків і міжнародних фінансових організацій).

З початку поточного року Міністерство економіки України починає збирати показники від галузевих міністерств, які фінансуватимуться з бюджету. Складанню проекту бюджету передують розробка основних прогностичних макроекономічних показників (ВВП, рівень безробіття, рівень споживчих та оптових цін, курс валюти, загальний обсяг прибутку на наступний рік, фонд оплати праці та ін.) на плановий рік на основі аналізу виконання показників за попередній рік, враховуючи політичний чинник.

Міністерство фінансів України на підставі основних прогностичних макропоказників економічного й соціального розвитку України на середньостроковий період та аналізу виконання бюджету у попередніх і поточному бюджетних періодах *прогнозує обсяги доходів державного бюджету, визначає обсяги фінансування державного бюджету, повернення кредитів до державного бюджету та орієнтовні граничні показники видатків державного бюджету та надання кредитів з державного бюджету (у т. ч. обсяг видатків та надання кредитів на національну безпеку і оборону) на середньостроковий період.*

Міністерство фінансів України розробляє та у визначені терміни доводить до головних розпорядників коштів державного бюджету **інструкції з підготовки бюджетних запитів** (ст. 34 БКУ).

Інструкції з підготовки бюджетних запитів можуть запроваджувати фінансові обмеження, організаційні та інші вимоги, яких зобов'язані дотримуватися усі розпорядники бюджетних коштів у процесі підготовки бюджетних запитів.

НБУ до 15 березня року, що передуює плановому, подає Президенту України, Верховній Раді України та Кабінету Міністрів України прогностичні монетарні показники і показники валютно-курсової політики на наступний рік та наступні за плановим два бюджетні періоди, у т. ч. обмінний курс гривні у середньому за рік та на кінець року; до 1 квітня року, що передуює плановому, – інформацію про розрахунок частини прогнозованого прибутку до розподілу поточного року, яка підлягатиме перерахуванню до державного бюджету; до 1 вересня року, що передуює плановому, – інформацію про розрахунок частини прогнозованого прибутку до розподілу наступного року, яка підлягатиме перерахуванню до державного бюджету (ст. 33 Бюджетного кодексу України).

Основні прогностичні монетарні показники, що необхідні для складання проекту цього закону, є такі: купівельна спроможність, валютний курс гривні (середньорічний курс і курс на кінець року), рівень цін, інфляції, монетизації ВВП, емісія готівки, номінальна маса грошей, темпи зростання грошової маси, швидкість обігу грошової маси, рівень облікової ставки, норма обов'язкового резерву комерційних банків, обсяги рефінансування, загальний обсяг депозитів, у т. ч. довгострокових (розд. 4 Закону України «Про Національний банк України»).

На сесіях Верховної Ради вирішуються питання, що за Регламентом належать до спеціальних процедур. *Зокрема Верховна Рада здійснює такі процедури:*

- затвердження державного бюджету та контроль за його виконанням;
- порядок розгляду і затвердження загальнодержавних програм економічного, соціального, національно-культурного розвитку, звіт та інформація про їх виконання;
- порядок розгляду питань про воєнний та надзвичайний стан;
- розгляд зовнішньополітичних питань;
- порядок застосування процедури імпідменту;
- забезпечення порядку реалізації процедур, визначених рішеннями Конституційного Суду України;
- порядок дострокового припинення повноважень народного депутата України.

Для підготовки проєкту Державного бюджету України Міністерство фінансів України розробляє і доводить до головних розпорядників бюджетних коштів інструкції з підготовки бюджетних запитів у терміни, визначені Міністерством фінансів України. Інструкції з підготовки бюджетних запитів можуть запроваджувати організаційні, фінансові та інші обмеження, яких зобов'язані дотримуватися усі розпорядники бюджетних коштів у процесі підготовки бюджетних запитів.

Бюджетний запит – документ з відповідним обґрунтуванням обсягу бюджетних коштів (суми асигнувань), що необхідні для діяльності головного розпорядника бюджетних коштів. Його складають на плановий та наступний за плановим два бюджетні періоди.

Бюджетні запити бувають загальні, індивідуальні і додаткові.

Бюджетні запити було запроваджено в практику бюджетного процесу з 1998 р. Вони подаються за встановленою формою із обов'язковим визначенням головними розпорядниками бюджетних коштів основної мети діяльності, завдань на плановий рік, а також із проведенням аналізу результатів діяльності, досягнутих у минулому році, та прогнозуванням очікуваних результатів діяльності у поточному році, обґрунтуванням розподілу граничного обсягу видатків за кодами функціональної класифікації та напрямками діяльності. Міністерство фінансів України на будь-якому етапі складання і розгляду проєкту Державного бюджету України аналізує запити з точки зору їхньої відповідності меті, пріоритетам витрат. На основі результатів аналізу Міністр фінансів України ухвалює рішення про включення бюджетного запиту до пропозиції проєкту Державного бюджету України перед поданням його на розгляд Кабінету Міністрів України. У разі недосагнення згоди між Міністерством фінансів України та головними розпорядниками бюджетних коштів це питання виноситься на розгляд уряду (діє погоджувальна комісія).

На основі аналізу поданих бюджетних запитів Міністерство фінансів України готує проєкт закону про Державний бюджет України.

Кабінет Міністрів України до схвалення проєкту закону про Державний бюджет України подає РНБОУ цей проєкт закону за статтями що пов'язані із національною безпекою і обороною України. Кабінет Міністрів України приймає постанову про схвалення проєкту закону про Державний бюджет України і подає його разом із відповідними матеріалами Верховній Раді України та Президенту України не пізніше 15 вересня року, що передує плановому.

Згідно зі ст. 38 Бюджетного кодексу України разом із проєктом закону про Державний бюджет України, схваленим Кабінетом Міністрів України, подаються:

1) пояснювальна записка до проєкту закону про Державний бюджет України, яка має містити:

а) інформація про економічне становище держави та основні прогностичні макропоказники економічного й соціального розвитку України на наступний бюджетний період, взяті за в основу проєкту Державного бюджету України;

б) оцінка надходжень бюджету, що пропонуються для забезпечення фінансовими ресурсами витрат бюджету;

в) пояснення до основних положень проєкту Державного бюджету України та проєкту закону про Державний бюджет України, у т. ч. аналіз пропонованих обсягів видатків та кредитування за бюджетною класифікацією (функціональною, відомчою і програмною класифікацією видатків та кредитування бюджету, економічною класифікацією видатків бюджету). Пояснення охоплюють бюджетні показники за попередній, поточний, наступний бюджетні періоди відповідно до класифікації видатків та кредитування бюджету;

г) інформацію щодо врахування Основних напрямів бюджетної політики на наступний бюджетний період;

г) аналітичні дані, розрахунки з обґрунтуванням особливостей міжбюджетних взаємовідносин, зокрема:

– детальні розрахунки обсягів базової та реверсної дотації за видами місцевих бюджетів, у т. ч. розрахунки індексів податкоспроможності місцевих бюджетів;

– розрахунки обсягів субвенцій з державного бюджету місцевим бюджетам за їх видами і місцевими бюджетами з детальними фінансовими та кількісними показниками (у т. ч. розрахунки за видами пільг та допомоги);

– детальний розрахунок коефіцієнтів коригування;

д) інформація щодо обсягів державного боргу і гарантованого державою боргу, в т. ч. за типом боргового зобов'язання, графіка його погашення, обсягів та умов державних запозичень;

е) інформація про мету, завдання та очікувані результати, яких кожний головний розпорядник коштів державного бюджету передбачає досягти під час виконання бюджетних програм, за формою, визначеною Міністерством фінансів України;

е) обґрунтування розрахунку вартісної величини прожиткового мінімуму на відповідний бюджетний період у розрахунку на місяць на одну особу, а також окремо для основних соціальних і демографічних груп населення;

ж) розрахунки обсягу компенсації за рахунок коштів державного бюджету втрат суб'єктів господарювання внаслідок прийняття Кабінетом Міністрів України, іншими центральними органами виконавчої влади рішень щодо регулювання цін і тарифів на окремі види продукції, товарів і послуг;

2) прогнози показники зведеного бюджету України (у т. ч. оцінка Державного бюджету України та місцевих бюджетів) відповідно до бюджетної класифікації, а також зведений баланс фінансових ресурсів України;

3) перелік пільг з податків і зборів (обов'язкових платежів) із розрахунком втрат доходів бюджету від їх надання;

4) переліки та обсяги коштів за державними цільовими програмами, які включено головні розпорядники коштів державного бюджету включали до бюджетних програм, передбачених у проекті закону про Державний бюджет України;

5) перелік державних інвестиційних проєктів (крім тих, що здійснюються із залученням державою кредитів (позик) від іноземних держав, банків і міжнародних фінансових організацій, а також із коштів державного фонду регіонального розвитку) із зазначенням загальної вартості кожного проєкту, загальних обсягів витрат державного бюджету, необхідних для розроблення та реалізації кожного проєкту, у т. ч. обсяги видатків державного бюджету, що необхідні для завершення кожного проєкту, а також обсяги таких видатків на відповідний бюджетний період у розрізі бюджетних програм. Підготовка таких матеріалів здійснюється центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування державної політики у сфері економічного і соціального розвитку, за результатами розподілу, здійсненого відповідно до ч. 4 ст. 32 Бюджетного кодексу України;

6) зведення та структура державних боргових і гарантійних зобов'язань на поточний і наступні бюджетні періоди до повного погашення таких зобов'язань, у т. ч. обсяг видатків на обслуговування державного боргу;

7) план державних запозичень на наступний бюджетний період, а також перелік інвестиційних програм (проєктів), під які можуть надаватися державні гарантії у наступному бюджетному періоді. План державних запозичень на наступний бюджетний період має включати перелік кредитів (позик) із зазначенням кредиторів, видів, мети, назви валюти, строку і відсоткової ставки державних запозичень, а також стану укладання кредитних договорів;

8) переліки та обсяги довгострокових зобов'язань за енергосервісом за бюджетними програмами до повного завершення розрахунків з виконавцями енергосервісу;

9) прогноз Державного бюджету України на наступні за плановим два бюджетні періоди, підготовлений відповідно до ст. 21 Бюджетного кодексу України;

10) доповідь про хід виконання Державного бюджету України у поточному бюджетному періоді;

11) пояснення головних розпорядників бюджетних коштів до проекту Державного бюджету України на підставі бюджетних запитів за формою, визначеною Міністерством фінансів України (подаються до Комітету Верховної Ради України з питань бюджету);

12) протокол про результати консультацій Кабінету Міністрів України із всеукраїнськими асоціаціями органів місцевого самоврядування;

13) інформація щодо врахування пропозицій РНБОУ до проекту закону про Державний бюджет України за статтями, пов'язаними із національною безпекою і обороною України (з вмотивованим обґрунтуванням);

14) інформація щодо врахування пропозицій Вищої ради правосуддя до проекту закону про Державний бюджет України за статтями, пов'язаними із забезпеченням функціонування судів і діяльності суддів, органів та установ системи правосуддя (з вмотивованим обґрунтуванням);

15) інформація щодо залучення довгострокових (більше одного року) кредитів (позик), надання гарантій, набуття прав поручителя за такими зобов'язаннями державними підприємствами, у т. ч. господарськими товариствами, у статутному капіталі яких державі належить 50 та більше відсотків акцій (часток, паїв);

16) інформація про квазіфіскальні операції та оцінку можливого впливу таких операцій на показники бюджету в наступних бюджетних періодах;

17) інформація про виконання плану заходів з приведення загального обсягу державного боргу та гарантованого державою боргу до встановлених вимог (у разі схвалення такого плану);

18) інші матеріали, обсяг і форму яких визначає Кабінет Міністрів України.

Рис. 6.4. Структурування бюджетних процедур.

Після схвалення Кабінетом Міністрів України проекту закону про Державний бюджет України Міністерство фінансів України доводить Раді міністрів Автономної Республіки Крим, місцевим державним адміністраціям та виконавчим органам відповідних рад: розрахунки прогностичних обсягів міжбюджетних трансфертів; методику їх визначення; інші показники, необхідні для складання проектів місцевих бюджетів; пропозиції щодо форми проекту рішення про місцевий бюджет (типова форма рішення).

Структурування бюджетних процедур зображено на рис. 6.4.

Основні етапи складання проектів бюджетів із зазначенням термінів їх виконання систематизовано у табл. 6.5. Таким чином, другу стадію бюджетного процесу викладено у вигляді **бюджетного щоденника (бюджетного календаря)**, який містить усю необхідну інформацію щодо терміну реалізації відповідних етапів бюджетного процесу.

Таблиця 6.5

Бюджетний календар: I, II етап. Бюджетна декларація та складання проектів бюджетів

До 01 березня 1 березня	Міністерство розвитку економіки, торгівлі та с/г України подає МФУ орієнтовні основні прогностичні макроекономічні та соціального розвитку України
До 01 березня	Вища рада правосуддя подає Кабінету Міністрів України пропозиції щодо пріоритетних завдань фінансового забезпечення судової влади та її незалежності.
До 15 березня	НБУ подає Президенту, ВРУ та КМУ прогностичні монетарні, валютно-курскові показники.
До 1 квітня	НБУ подає Президенту, ВРУ та КМУ інформацію про розрахунок частини прогнозованого прибутку до розподілу поточного року, яка підлягатиме перерахуванню до державного бюджету.
До 15 квітня	РНБОУ на підставі обсягу видатків надає Міністерству фінансів України обґрунтовані пропозиції щодо розподілу зазначеного обсягу між головними розпорядниками коштів державного бюджету.
До 15 травня	Міністерство фінансів України до 15 травня р., що передуює плановому, подає Бюджетну декларацію на розгляд Кабінету Міністрів України.
Травень	МФУ/місцеві фінансові органи розробляють граничні обсяги видатків для головних розпорядників коштів (ГРК).
Червень	МФУ/місцеві фінансові органи доводять граничні обсяги видатків для ГРК.
До 01 червня	Кабінет Міністрів України щороку схвалює Бюджетну декларацію, яка набуває статусу офіційного документа та оформлюється постановою Кабінету Міністрів України.

Продовження табл. 6.5

Липень	ГРК державного бюджету складають плани своєї діяльності на плановий і наступним за плановим два бюджетні періоди; ГРК подають заповнені бюджетні запити МФУ/місцевим фінансовим органам.
Серпень	МФУ/місцеві фінансові органи проводять погоджувальні наради щодо пропозицій ГРК по змінах граничних обсягів видатків; МФУ подає проєкт Закону про ДБУ на плановий рік до КМУ.

Таким чином, складання проєкту Державного бюджету України завершує другу стадію бюджетного процесу.

6.4. Виконання Державного бюджету України

Після подання проєкту закону про Державний бюджет України на наступний рік до парламенту розпочинається не менш важливий етап – робота законодавчого органу над бюджетом.

В Україні проєкт закону про Державний бюджет України на наступний рік розглядається з урахуванням положень Бюджетного кодексу України та Регламенту Верховної Ради України. Кабінет Міністрів України щороку подає до Верховної Ради України проєкт закону про Державний бюджет України на наступний рік не пізніше 15 вересня поточного року. Разом із проєктом закону подається доповідь про виконання Державного бюджету України поточного року.

Проєкт закону про Державний бюджет України на наступний рік має розроблятися з дотриманням вимог Бюджетного кодексу України та Основних напрямів бюджетної політики на наступний бюджетний період.

Розгляд і затвердження Державного бюджету України відбувається у Верховній Раді України за спеціальною процедурою, визначеною Регламентом (ст. 153–159 Закону України «Про Регламент Верховної Ради України»).

Регламент має силу закону, згідно з яким встановлюється порядок скликання і проведення сесій Верховної Ради України, її засідань, формування органів державної влади, визначається законодавча процедура, порядок контрольної діяльності, процедура окремих видів діяльності Верховної Ради України, її органів і організацій, народних депутатів, посадових осіб та інші процедури, а також функції органів Верховної Ради України та її посадових осіб відповідно до їхніх повноважень, встановлених Конституцією України.

Для ознайомлення з проєктом закону про Державний бюджет, що подає Кабінет Міністрів України, народним депутатам та Рахунковій палаті надається 4 дні до його представлення у Верховній Раді України. Розгляд у парламенті починається з того моменту, коли депутати отримують проєкт державного бюджету і відбувається його представлення на пленарному засіданні членом

Кабінету Міністрів України, відповідальним за формування державної бюджетної політики, не пізніше ніж через п'ять днів з дня подання його Кабінетом Міністрів України до Верховної Ради України. На такому пленарному засіданні за процедурним рішенням парламенту можуть бути заслухані головні розпорядники коштів державного бюджету щодо мети, завдань та очікуваних результатів виконання відповідних бюджетних програм, передбачених у проекті закону про Державний бюджет України на наступний рік.

Від Комітету з питань бюджету із доповіддю щодо відповідності проекту цього закону Основним напрямам бюджетної політики на наступний бюджетний період та вимогам Бюджетного кодексу України виступає голова Комітету. Відповідно до ст. 30 Регламенту представлення проекту закону про Державний бюджет України на наступний рік проводиться за процедурою повного обговорення.

За результатами обговорення проекту закону Верховна Рада України може прийняти рішення про схвалення і прийняття його до розгляду або про його відхилення у разі:

- 1) внесення проекту закону без подання всіх документів, передбачених Бюджетним кодексом України;
- 2) невідповідності проекту закону Основним напрямам бюджетної політики на наступний бюджетний період;
- 3) невідповідності проекту закону вимогам складання проекту Державного бюджету України, встановленим Бюджетним кодексом України.

Якщо Верховна Рада України відхилила проект закону, Кабінет Міністрів України зобов'язаний у семиденний строк із дня набуття чинності рішення про таке відхилення подати до парламенту проект закону для його повторного представлення – взявши до уваги пропозиції Верховної Ради України або обґрунтувати їх відхилення.

Проект закону про Державний бюджет України на наступний рік розглядається за процедурою трьох читань.

Після прийняття парламентом до розгляду представленого проекту закону не пізніше 1 жовтня (6 жовтня, якщо проект закону був прийнятий до розгляду після повторного подання Кабінетом Міністрів України) року, що передуює плановому, проект закону про Державний бюджет України розглядається народними депутатами України, а також у комітетах, депутатських фракціях та групах Верховної Ради України. Парламентські комітети формують свої пропозиції до проекту закону про Державний бюджет України і передають їх до Комітету з питань бюджету та призначають представників для участі у діяльності цього Комітету. Пропозиції, направлені після 1 жовтня (6 жовтня, якщо проект закону був прийнятий до розгляду після повторного подання Кабінетом Міністрів України) року, що передуює плановому, до розгляду не приймаються.

Усі запропоновані депутатами зміни мають бути обґрунтовані. У пропозиціях щодо збільшення видатків Державного бюджету України потрібно визначити джерела покриття таких видатків; у пропозиціях щодо зменшення доходів

Державного бюджету України мають бути наведені джерела компенсації втрат доходів Державного бюджету України або види та обсяги видатків, що підлягають відповідному скороченню.

Пропозиції народних депутатів, комітетів, що подаються не пізніше 15 жовтня (20 жовтня, якщо проєкт закону був прийнятий до розгляду після повторного подання Кабінетом Міністрів України), розглядає Комітет з питань бюджету разом із уповноваженими представниками Кабінету Міністрів України та за участю ініціаторів внесення пропозицій. Причини відхилення пропозицій Комітет обґрунтовує у своїх висновках.

Порівняльна таблиця, проєкт постанови Верховної Ради України, висновки і пропозиції Комітету та супровідні документи надаються народним депутатам не пізніше як за 5 днів до розгляду парламентом проєкту закону у першому читанні.

Верховна Рада України розглядає проєкт закону у першому читанні не пізніше 20 жовтня (25 жовтня, якщо проєкт закону прийнято до розгляду після повторного подання Кабінетом Міністрів України) року, що передує плановому. Якщо бюджетний період не збігається з календарним роком, строки розгляду встановлюються за процедурним рішенням Верховної Ради України. Після завершення розгляду законопроєкту в першому читанні ставляться на голосування в цілому висновки та пропозиції до проєкту закону, підготовлені бюджетним комітетом.

Висновки та пропозиції до проєкту закону вважаються прийнятими, а проєкт закону вважається прийнятим у першому читанні, якщо за них проголосувала більшість народних депутатів від конституційного складу Верховної Ради України (понад 226 депутатів), а схвалені парламентом висновки та пропозиції Комітету з питань бюджету набувають статусу Бюджетних висновків.

Якщо парламент не ухвалив позитивного рішення на підтримку висновків і пропозицій до проєкту закону в цілому, проводиться постатейне голосування пропозицій. Тоді першими ставляться на голосування ті пропозиції, які Комітет з питань бюджету пропонує відхилити і на розгляді та голосуванні яких наполягають ініціатори їх внесення.

Якщо народні депутати – ініціатори внесення пропозицій, які Комітет пропонує відхилити, – не наполягають на їх розгляді, голосування щодо них не проводиться.

Голосування пропозицій, які комітет пропонує відхилити і на розгляді яких наполягають їхні ініціатори, проводиться щодо кожної пропозиції окремо.

Якщо народні депутати не мають зауважень, пропозиції, які Комітет пропонує врахувати, ставляться на голосування разом у цілому.

Якщо під час постатейного голосування за пропозиції показники бюджету, які містить підготовлений до першого читання проєкт закону, залишаються збалансованими, Верховна Рада України може ухвалити рішення про те, щоб взяти його за основу в першому читанні.

Проте, якщо під час постатейного голосування за пропозиції показники бюджету стають розбалансовані, Верховна Рада України направляє проєкт закону до Комітету з питань бюджету для підготовки на повторне перше читання.

Перше читання – це затвердження висновків і пропозицій до проєкту закону про державний бюджет.

Після прийняття проєкту закону за основу в першому читанні Кабінет Міністрів України у 14-денний строк, але не пізніше 3 листопада (8 листопада, якщо проєкт закону був прийнятий до розгляду після повторного подання Кабінетом Міністрів України) року, що передує плановому, подає до Комітету з питань бюджету проєкт закону, доопрацьований відповідно до Бюджетних висновків Верховної Ради України, і порівняльну таблицю щодо врахування Бюджетних висновків.

Комітет з питань бюджету протягом трьох днів після дня внесення проєкту закону, підготовленого Кабінетом Міністрів України до другого читання, готує висновок щодо пропозицій та поправок, запропонованих до другого читання Кабінетом Міністрів України, з відповідним обґрунтуванням.

Розгляд у другому читанні починається з доповіді Міністра фінансів України щодо доопрацьованого з урахуванням Бюджетних висновків Верховної Ради України проєкту закону.

Голова Комітету з питань бюджету доповідає інформацію щодо врахування Кабінетом Міністрів України Бюджетних висновків парламенту під час підготовки проєкту закону до другого читання.

Після доповідей Міністра фінансів України та голови Комітету слово для виступу в порядку, визначеному Регламентом, надається представникам депутатських фракцій.

Після закінчення виступів представників депутатських фракцій Верховна Рада України переходить до постатейного голосування поданого на друге читання проєкту закону. За результатами цього голосування парламент може ухвалити рішення про прийняття проєкту закону в другому читанні або про направлення його до Кабінету Міністрів України для підготовки на повторне друге читання.

Друге читання проєкту закону про Державний бюджет України *передбачає насамперед затвердження загального обсягу дефіциту (профіциту), доходів і видатків Державного бюджету України, розміру мінімальної заробітної плати та рівня забезпечення прожиткового мінімуму на наступний бюджетний період, обсягу міжбюджетних трансфертів та інші положення, що необхідні для формування місцевих бюджетів (завершується не пізніше 20 листопада року, що передує плановому).*

Не прийняті під час голосування в другому читанні статті проєкту закону переносяться на розгляд у третьому читанні.

Після прийняття проєкту закону у другому читанні Комітет з питань бюджету не пізніше 25 листопада року, що передує плановому, готує його до третього читання з урахуванням пропозицій, які Верховна Рада України підтримала у другому читанні.

Третє читання проєкту закону починається з доповіді голови Комітету з питань бюджету та співповіді Міністра фінансів України. Після доповіді проводиться голосування стосовно пропозицій Комітету щодо статей проєкту закону про Державний бюджет України, які не були прийняті у другому читанні, та щодо проєкту закону в цілому.

У разі якщо рішення про схвалення закону про Державний бюджет України із запропонованими пропозиціями Комітету з питань бюджету в цілому не прийнято, проводиться голосування за кожною запропонованою Комітетом пропозицією.

Якщо проєкт закону неприйнято в цілому, за рішенням Верховної Ради України, його направляють на повторне третє читання і визначають строки його наступного розгляду на пленарному засіданні парламенту. Якщо таке рішення не прийнято, проєкт закону вважається відхиленим. У такому випадку, а також у разі неприйняття зазначеного законопроєкту у повторному третьому читанні, Верховна Рада України ухвалює рішення (з установленням строків) щодо підготовки Кабінетом Міністрів нового проєкту закону про Державний бюджет України на наступний рік.

Третє читання – це затвердження проєкту закону в цілому (до 1 грудня року, що передує плановому).

Якщо Президент України повернув до Верховної Ради України закон про Державний бюджет України для повторного розгляду із вмотивованими і сформульованими пропозиціями, які передбачають зміни бюджетних показників, Кабінет Міністрів України у тижневий строк подає Верховній Раді України зміни до показників, що зазначені в текстових статтях такого закону, та оновлені додатки до нього відповідно до пропозицій Президента України.

Законом про Державний бюджет України визначаються:

1) загальні суми доходів, видатків та кредитування державного бюджету (з розподілом на загальний та спеціальний фонди);

2) граничний обсяг річного дефіциту (профіциту) державного бюджету у відповідному бюджетному періоді, державного і гарантованого державою боргу на кінець відповідного бюджетного періоду, граничний обсяг і напрями надання державних гарантій, а також повноваження щодо цих гарантій;

3) доходи державного бюджету за бюджетною класифікацією (у додатку до закону);

4) фінансування державного бюджету за бюджетною класифікацією (у додатку до закону);

5) бюджетні призначення головним розпорядникам коштів державного бюджету за бюджетною класифікацією з обов'язковим виділенням видатків споживання (з них – видатків на оплату праці, оплату комунальних послуг і енергоносіїв) та видатків розвитку, у т. ч. розподіл видатків на централізовані заходи між адміністративно-територіальними одиницями (у додатках до закону);

6) бюджетні призначення міжбюджетних трансфертів (у додатках до закону);

- 7) обсяг оборотного залишку коштів державного бюджету;
- 8) розмір мінімальної заробітної плати на відповідний бюджетний період;
- 9) обсяг прожиткового мінімуму на відповідний бюджетний період у розрахунку на місяць на одну особу, а також окремо для основних соціальних і демографічних груп населення та рівень забезпечення прожиткового мінімуму на відповідний бюджетний період;
- 10) перелік кредитів (позик), які держава залучає від іноземних держав, банків і міжнародних фінансових організацій для реалізації інвестиційних проєктів, із зазначенням кредиторів, загальних обсягів кредитів (позик) та обсягів їх залучення у відповідному бюджетному періоді згідно із бюджетними програмами (у додатку до закону);
- 11) додаткові положення, що регламентують процес виконання бюджету.

Якщо до початку нового бюджетного періоду не набув чинності закон про Державний бюджет України, Кабінет Міністрів України має право здійснювати витрати Державного бюджету України відповідно до таких вимог:

1) витрати Державного бюджету України можуть здійснюватися лише на бюджетні програми, бюджетні призначення щодо яких встановлені законом про Державний бюджет України на попередній бюджетний період та одночасно передбачені у проєкті закону про Державний бюджет України на наступний бюджетний період, поданому Кабінетом Міністрів України до Верховної Ради України, за якими повністю зберігаються цільові обмеження;

2) щомісячні бюджетні асигнування загального фонду Державного бюджету України сумарно не можуть перевищувати 1/12 обсягу бюджетних призначень, визначених законом про Державний бюджет України на попередній бюджетний період;

3) забороняється із загального фонду державного бюджету здійснювати витрати в частині капітальних видатків та надання кредитів з бюджету, крім капітальних видатків, пов'язаних з ліквідацією аварій на об'єктах соціально-культурної сфери, житлового господарства, систем тепло-, енерго-, газо-, водопостачання та водовідведення, а також витрат, пов'язаних із настанням особливого періоду чи введенням надзвичайного стану, оголошенням окремих місцевостей зонами надзвичайної екологічної ситуації та виділенням коштів із резервного фонду державного бюджету;

4) державні запозичення можуть здійснюватися в обсязі, що не перевищує обсяг витрат на погашення державного боргу у відповідний період, а державні гарантії не надаються;

5) діють норми закону про Державний бюджет України на попередній бюджетний період, крім норм, якими визначені загальні показники державного бюджету, бюджетні призначення головним розпорядникам коштів державного бюджету;

6) соціальні стандарти та соціальні гарантії, у т. ч. прожитковий мінімум, рівень його забезпечення, мінімальна заробітна плата, надання пілг, компен-

сацій і гарантій населенню, у поточному бюджетному періоді застосовуються у розмірах та на умовах, що діяли у грудні попереднього бюджетного періоду;

7) перерахування з державного бюджету місцевим бюджетам базової дотації, освітньої та медичної субвенцій, а також до державного бюджету з місцевих бюджетів реверсної дотації здійснюється відповідно до обсягів, визначених у законі про Державний бюджет України на попередній бюджетний період.

Систематизовано основні етапи розгляду та затвердження Державного бюджету України із зазначенням термінів їх виконання наведено у табл. 6.6.

Таблиця 6.6

Бюджетний календар: III етап. Розгляд та затвердження Державного бюджету України

До 20 вересня	Представлення членом Кабінету Міністрів України проекту закону про Державний бюджет України у Верховній Раді України.
До 1 жовтня (до 6 жовтня)	Народні депутати направляють свої пропозиції до Комітету з питань бюджету. Рахункова палата України проводить експертизу проекту закону про Державний бюджет України і подає свої висновки до Верховної Ради України.
До 15 жовтня (до 20 жовтня)	Комітет з питань бюджету розглядає пропозиції до проекту закону про Державний бюджет України, висновки Рахункової палати України і готує висновки та пропозиції до нього.
До 20 жовтня (до 25 жовтня)	Верховна Рада України розглядає проект закону про Державний бюджет України у першому читанні.
До 3 листопада (до 8 листопада)	У разі прийняття проекту закону про Державний бюджет України у першому читанні Кабінет Міністрів України готує та подає до Верховної Ради України проект закону про Державний бюджет України відповідно до Бюджетних висновків і порівняльну таблицю щодо їх урахування.
До 20 листопада (до 25 листопада)	Верховна Рада України розглядає проект закону про Державний бюджет України у другому читанні.
До 25 листопада (до 30 листопада)	Комітет з питань бюджету готує проекту закону про Державний бюджет України до третього читання, готує пропозиції щодо усунення суперечностей і помилок у тексті статей проекту закону про Державний бюджет України.
До 27 листопада	Міністерство фінансів України доводить Раді міністрів Автономної Республіки Крим і місцевим державним адміністраціям показники міжбюджетних трансфертів.
До 1 грудня	Верховна Рада України приймає закон про Державний бюджет України в цілому.
До 25 грудня	Місцеві ради ухвалюють рішення про місцеві бюджети.
Грудень	Міністерство фінансів України / місцеві фінансові органи та головні розпорядники коштів готують розписи державного бюджету (місцевих бюджетів). Головні розпорядники коштів розробляють проекти паспортів бюджетних програм.

6.5. Облік і звітність про виконання Державного бюджету України

В Україні виконання державного бюджету починається після його затвердження законодавчим органом і підписання Президентом України.

Кабінет Міністрів України забезпечує виконання Державного бюджету України.

Касовим виконанням бюджету у різних країнах керують або міністерства фінансів, або спеціально створені державні органи – казначейство (Великобританія, РФ), адміністративно-бюджетне управління та мережа федеральних агенцій (США), відділ бюджету при міністерстві фінансів (Швеція), бюджетне управління у складі міністерства у справах фінансів, промисловості та економіки (Франція).

Визначають три системи виконання бюджету: банківська, казначейська і змішана.

До 1997 р. в Україні чинною була банківська система, яка передбачала акумулювання бюджетних ресурсів на рахунках комерційних банків, уповноважених НБУ на здійснення операцій з обслуговування бюджетної системи країни. З утворенням Державного казначейства України відбувся перерозподіл функціональних повноважень щодо касового виконання бюджету між головними учасниками бюджетного процесу: органами казначейства, банківськими установами і фінансовими органами з подальшим їх зосередженням у казначейській системі. Ще деякий час функціонувала змішана система касового виконання бюджету за доходами та видатками. І лише після долучення Державного казначейства України до системи електронних платежів (СЕП) НБУ почала повноцінно функціонувати казначейська система касового виконання бюджету.

Переведення державного бюджету на казначейське обслуговування, безсумнівно, мало позитивний ефект, оскільки така форма роботи забезпечує ощадливе, обов'язково цільове використання бюджетних коштів.

На сьогодні в Україні для виконання державного і місцевих бюджетів застосовується казначейське обслуговування бюджетних коштів. ДКСУ, що діє у складі Міністерства фінансів України, забезпечує казначейське обслуговування бюджетних коштів на основі ведення єдиного казначейського рахунка, відкритого в НБУ.

Єдиний казначейський рахунок – це рахунок, відкритий ДКСУ в НБУ для обліку коштів і здійснення розрахунків у СЕП НБУ.

З урахуванням змісту функцій казначейства деякі фахівці визначають його як:

- касира держави, який приймає кошти та оплачує витрати;
- державного бухгалтера, головні завдання якого: запобігання касовим розривам між надходженнями і видатками бюджетних коштів; розподіл ліквідних засобів між державними установами з метою покриття поточних витрат; регулювання податкових пільг і виплат, що враховані (закладені) в

бюджеті; фінансування політики економічної та соціальної підтримки виробників і населення; забезпечення повернення суми зовнішнього державного боргу та процентів за ним; погашення внутрішніх позик.

Казначейська система передбачає акумулювання всіх коштів на єдиному рахунку ДКСУ. Вона оплачує всі рахунки, виставлені розпорядниками бюджетних коштів, здійснює контроль за виконанням бюджетних повноважень під час зарахування коштів, прийняття бюджетних зобов'язань, проведення платежів, здійснює бухгалтерський облік у процесі складання звітності про виконання бюджету.

Історія зародження, становлення і розвитку казначейства надзвичайно багата і тривала.

Термін «казначейство» походить від слова «казна», яке у перекладі з тюркської означає сукупність фінансових ресурсів держави. Казначейство (the Treasury) у перекладі з англійської означає скарб, цінність.

Процес створення казначейства почався у період управління казною, коли не було чіткого розмежування між особистою власністю титулованого володаря і власністю держави.

Історично казначейство виконувало декілька функцій:

- відповідало за збереження багатства держави;
- було місцем, де збиралися платежі державі та з якого держава здійснювала виплати;
- відповідало (під королівським наглядом) за карбування монет;
- виконувало функцію облікового відомства.

Наявність окремого уповноваженого органу в системі виконавчої влади держави, відповідального за здійснення та формування державної фінансової політики, – це закономірність для всіх епох і країн.

Прообразом казначейства можна вважати княжу казну Ярослава Мудрого та його спадкоємців, яка слугувала сховищем матеріальних цінностей. Про неї вперше згадується у збірці норм давньоруського законодавства «Руська правда».

Фінансова система Запорозької Січі сформувалася під впливом бюджетно-фіскальних інститутів польської, київської і литовської доби в Україні. У Запорозькій Січі скарбниця була сховищем не лише грошей, а й цінностей, які надходили у розпорядження Коша. Скарбниця слугувала також архівом і складом військових клейнодів та оздоб, виконувала роль арсеналу, де зберігалися бойові припаси і зброя. Січова скарбниця функціонувала як касовий центр виконання запорозького бюджету, тобто як державна скарбниця, до якої стягували доходи. До службових обов'язків січового скарбника – шафаря – входило приймання доходів, видача грошей і речей, ведення обліку касових сум і матеріальних цінностей, складання звітів кошовому та Козацькій раді.

Фінанси України за часів гетьманщини (середина XVII ст.) загалом були добре організовані. Державна скарбниця, успішно долаючи труднощі, виконувала важливі функції. Проте державна скарбниця не була відмежована від приватної скарбниці гетьмана.

Спробу розділити державні та власні кошти зробив у 1710 р. гетьман Пилип Орлик, уклавши із запорозькими козаками договір «Конституція права і вольностей Війська Запорізького», відповідно до якого державний скарб відокремлювався від особистих коштів гетьмана і передавався у розпорядження Генерального підскарбія.

Другу спробу реорганізувати українські фінанси зробив гетьман Данило Апостол (1727–1734 рр.). 1728 р. у день коронації Петра I гетьман Данило Апостол подав петицію про повернення Україні колишніх прав і вольностей згідно з угодою 1654 р., однак отримав натомість так звані «Решительные пункты», за якими:

- гетьман не мав права вести дипломатичні переговори;
- генеральну старшину та полковників затверджував цар;
- для контролю за гетьманськими фінансами запроваджувалися посади не одного, а одразу двох підскарбіїв – росіянина та українця;
- мито за товари, які ввозилися до України, мало надходити до царської казни.

Таким чином, державну скарбницю було передано під контроль російського уряду. Діяльність підскарбіїв регулювалася спеціальними інструкціями, які передбачали керівництво збиранням грошових і натуральних податків, їх витратами, контроль над підлеглими їм органами та фінансами магістратів.

Казначейство – не нова структура для нашої держави. Як спеціальний державний фінансовий орган, що здійснює касове виконання державного бюджету, казначейство було засновано у 1822 р., коли у складі Міністерства фінансів Росії було створено Департамент державного казначейства. Із жовтня 1917 р. було розпочато численні перетворення фінансового апарату, якому було відведено роль виконавця загального обліку народного господарства. Декретом Ради народних комісарів від 4 травня 1919 р. Департамент державного казначейства було скасовано і злито з Народним банком РФСР.

До середини 1993 р. в Україні діяла банківська система виконання державного бюджету, що перейшла у спадок від СРСР із його централізованою економікою та однорівневою банківською системою. Тогочасна практика касового виконання державного бюджету була розрахована на систему єдиного банку і не відповідала дворівневій банківській системі, яка почала формуватися в Україні наприкінці 80-х рр. Дворівнева система передбачала, з одного боку, відповідальність Центрального банку за розмір емісії, а з іншого – економічну самостійність комерційних банків, що здійснювали операції у межах залучених коштів і банківського капіталу.

Бюджетні кошти зосереджувалися у недержавних банківських установах, для яких виконання бюджету не було пріоритетним напрямом діяльності. Водночас відповідно до чинного на той час законодавства комерційні банки отримали економічну самостійність щодо розпорядження як банківським капіталом, так і залученими коштами. Це призвело до послаблення обліку бюджетних коштів, усунення комерційних банків від контролю за їх викорис-

танням. Кошти на здійснення запланованих витрат виділялися незалежно від їх фактичної мобілізації у бюджеті.

Ситуація змінилася із запровадженням із 1 липня 1993 р. єдиної системи касового виконання бюджету. Згідно з Указом Президента України від 18 червня 1993 р. № 219/93 «Про порядок виконання Державного бюджету України» фінансування витрат здійснювалося у межах доходів, що реально надійшли до державного бюджету, а також за рахунок кредитів, наданих НБУ Міністерству фінансів України.

Усі кошти державного бюджету, які надходили до установ комерційних банків, акумулювалися на централізованому рахунку Міністерства фінансів України, відкритому в НБУ на балансовому рахунку № 100 «Кошти Державного бюджету України». Аналогічні рахунки відкривалися також в установах комерційних банків на ім'я місцевих фінансових органів. Суми доходів, що надходили на ці рахунки, комерційні банки щоденно перераховували відповідним обласним управлінням НБУ на транзитний балансовий рахунок № 100 обласного управління НБУ, звідки кошти зараховувалися на централізований рахунок, відкритий в НБУ на ім'я Міністерства фінансів України.

У міру надходження суми доходів акумульовані на рахунку № 100 перераховувалися на рахунок № 124 «Видатки Державного бюджету України», відкритий на ім'я Міністерства фінансів України. Із цього рахунка фінансувалися витрати із державного бюджету в межах асигнувань, передбачених у бюджеті відповідним міністерствам, відомствам (головним розпорядникам коштів), і залишку коштів на рахунку № 124.

Перерахування коштів державного бюджету здійснювалося Міністерством фінансів України на поточні рахунки головних розпорядників коштів. Суми бюджетних коштів, що надходили на рахунки розпорядників коштів вищого рівня, підлягали перерозподілу між їхніми підвідомчими структурами у дводенний термін.

У такий спосіб забезпечувалося розмежування функцій банківської та фінансової систем, а отже, діяла змішана система касового виконання бюджету за видатками.

За цієї системи касового виконання бюджету, коли кошти концентрувалися на централізованому рахунку Міністерства фінансів України, їхнє надходження було доволі тривале за вертикаллю, а потім у зворотньому напрямку надходили на рахунки розпорядників, відповідно значно знижувалася оперативність управління бюджетними коштами.

За таких умов виникло питання щодо забезпечення оперативного управління бюджетними коштами, спрямування їх на першочергові соціально-економічні потреби, що можна було здійснити лише через заснування нової структури із налагодженим прозорим механізмом виконання державного бюджету. Отже, 27 квітня 1995 р. Указом Президента України № 335/95 було створено Державне казначейство України.

Казначейське обслуговування бюджетних коштів Державного бюджету України передбачає:

- 1) розрахунково-касове обслуговування розпорядників і одержувачів бюджетних коштів, а також інших клієнтів відповідно до законодавства;
- 2) контроль за здійсненням бюджетних повноважень у процесі зарахування надходжень бюджету, виконання бюджетних зобов'язань розпорядниками бюджетних коштів та здійснення платежів за цими зобов'язаннями;
- 3) ведення бухгалтерського обліку і складання звітності про виконання бюджетів з дотриманням національних положень (стандартів) бухгалтерського обліку та інших нормативно-правових актів Міністерства фінансів України;
- 4) здійснення інших операцій з бюджетними коштами.

В органах Казначейства України бюджетним установам відкриваються рахунки у встановленому законодавством порядку.

ДКСУ, за погодженням із Міністерством фінансів України, має право залучати на поворотній основі кошти єдиного казначейського рахунка для покриття тимчасових касових розривів місцевих бюджетів, ПФУ та для надання середньострокових позик місцевим бюджетам.

Обсяги тимчасових касових розривів місцевих бюджетів, пов'язаних із забезпеченням захищених видатків загального фонду, в обов'язковому порядку покриваються ДКСУ в межах поточного бюджетного періоду, а тимчасові касові розриви ПФУ, пов'язані з виплатою пенсій, – у межах фактичного дефіциту коштів на цю мету за рахунок коштів єдиного казначейського рахунка на договірних умовах без нарахування відсотків за користування цими коштами з обов'язковим їх поверненням до кінця поточного бюджетного періоду, а порядок проведення таких операцій затверджує Кабінет Міністрів України.

Фактично всі бюджети виконуються з початку бюджетного року, тобто 1 січня, до 31 грудня того самого року, на який їх затверджено. Порядок виконання державного бюджету за видатками за умови функціонування внутрішньої платіжної системи регламентується наказом Державного казначейства України від 24 грудня 2012 р. № 1407.

Кожен вид бюджету виконується за розписом доходів і видатків із поквартальним розподілом, що складають фінансові органи відповідно до показників затвердженого бюджету. **Бюджетний розпис** – це оперативний план виконання державного бюджету, на підставі якого відкриваються асигнування, перераховуються кошти місцевим бюджетам, розпорядникам коштів, зараховуються кошти на реєстраційні рахунки в установах казначейства, тобто здійснюється весь процес перерахування коштів і фінансування витрат через оплату рахунків, що супроводжується всебічним фінансовим контролем.

Такий розпис – це основний документ, на основі якого виконується бюджет. Розпис доходів і видатків бюджету має правове значення, оскільки є основним оперативним планом виконання бюджету.

Державний бюджет України виконується за розписом, який затверджує Міністр фінансів України відповідно до бюджетних призначень у місячний

термін після набуття чинності Закону про Державний бюджет України. До затвердження розпису Міністр фінансів України затверджує тимчасовий розпис на відповідний термін.

Основні документи бюджетного процесу:

- **До 31.12 – бюджетний розпис та інші.**

• **У тижневий термін після опублікування Закону про Державний бюджет України**, відповідного рішення Верховної Ради Автономної Республіки Крим, місцевих рад Мінфін України, Міністерство фінансів Автономної Республіки Крим, місцеві фінансові органи надають головним розпорядникам **лімітні довідки про бюджетні асигнування** – це документ, який містить затверджені бюджетні призначення та їх помісячний розподіл, а також інші показники, що згідно із законодавством мають бути визначені на основі нормативів (його видають, відповідно, Мінфін України, Міністерство фінансів АР Крим, місцеві фінансові органи головним розпорядникам). Показники лімітної довідки доводяться до відома головних розпорядників, розпорядників нижчого рівня для уточнення проєктів кошторисів і складання проєктів планів асигнувань. Форму лімітної довідки затверджує Міністерство фінансів України. Отже, лімітування витрат становить обмеження витрачання коштів, передбачених окремими статтями бюджетної класифікації; насамкінець лімітуються статті захищених видатків, видатки на оплату комунальних послуг та енергоносіїв.

• **До 30.01 (30 днів після набуття чинності)** – порядок використання коштів.

• **До 15.02 (45 днів після набуття чинності)** – **паспорт бюджетної програми** – документ, що визначає мету, завдання, напрями використання бюджетних коштів, відповідальних виконавців, результативні показники та інші характеристики бюджетної програми.

За основу казначейського обслуговування державного та місцевих бюджетів за видатками взято комплекс організаційних процедур щодо забезпечення обліку видаткових операцій, здійснення контролю за цільовим спрямуванням бюджетних коштів і формування фінансової звітності про виконання бюджетів за видатками.

У процесі казначейського обслуговування державного бюджету за доходами та іншими надходженнями органи Державної казначейської служби України виконують такі функції:

– установлюють порядок відкриття та відкривають рахунки в національній валюті в головних управліннях ДКСУ для зарахування до державного бюджету доходів та інших надходжень (далі – платежі);

– здійснюють розподіл платежів між загальним та спеціальним фондами державного бюджету, між державним і місцевими бюджетами та державними цільовими фондами відповідно до нормативів відрахувань, визначених законодавством, та перераховують за належністю розподілені кошти;

– формують розрахункові документи і проводять повернення платежів, що були помилково або надмірно зараховані до бюджету, на підставі відповідних документів органів, які мають забезпечувати надходження платежів та за якими згідно із законом зобов’язані контролювати справляння (стягнення) платежів до бюджету;

– укладають розрахункові документи і проводять відшкодування ПДВ на підставі висновків органів Державної фіскальної служби України або судових рішень;

– відраховують дотації відповідним місцевим бюджетам;

– ведуть бухгалтерський облік платежів відповідно до Плану рахунків бухгалтерського обліку виконання державного та місцевих бюджетів за кодами бюджетної класифікації;

– установлюють порядок складання та складають оперативну, місячну, квартальну та річну звітність про виконання державного бюджету за доходами та іншими надходженнями відповідно до кодів бюджетної класифікації та подають її відповідним органам, визначеним законодавством, у встановлені терміни за формами, затвердженими в установленому порядку;

– надають інформацію про виконання державного бюджету за доходами та іншими надходженнями органам стягнення.

Рахунки для внесення платежів до державного бюджету відкриваються на балансі головних управлінь ДКСУ та ДКСУ (центрального апарату).

Платежі здійснюють платники у безготівковій або готівковій формі через банки або підприємства поштового зв’язку. Перерахування на бюджетні рахунки грошових коштів, сплачених платниками до державного бюджету, здійснюється через СЕП НБУ.

СЕП НБУ – загальнодержавна платіжна система, що здійснює розрахунки між банківськими установами, органами ДКСУ на території України із застосуванням електронних засобів приймання, опрацювання, передавання та захисту інформації.

СЕП – це власність НБУ, забезпечує розрахунки між банківськими установами в національній валюті України, базується на повністю безпаперовій технології і передаванні електронних повідомлень через власну телекомунікаційну систему НБУ.

СЕП виконує платежі клієнтів банків або за власними зобов’язаннями банків. Безпосереднє обслуговування клієнтів комерційних банків ця система не виконує.

НБУ – це власник і оператор СЕП, забезпечує розробку, удосконалення та експлуатацію програмно-технічних комплексів системи та засобів захисту інформації, розробляє відповідну нормативну базу. НБУ гарантує надійність і безпеку СЕП. НБУ відповідає за нагляд над платіжною системою.

Порядок функціонування СЕП НБУ, прийняття і виключення з її членів, проведення переказу за допомогою цієї системи та інші питання, пов’язані з діяльністю СЕП, визначає НБУ.

Необхідна умова для проведення переказу через СЕП НБУ – встановлення кореспондентських відносин банку з НБУ шляхом відкриття у ньому кореспондентського рахунка.

СЕП створено у 1993 р. Перші платежі через СЕП пройшли 5 січня 1993 р. Із 1 січня 1994 р. в Україні повністю скасовано паперові та телеграфні авізо у міжбанківських розрахунках.

Відповідно до ст. 46 Бюджетного кодексу України визначають такі **стадії виконання державного бюджету за видатками та кредитуванням**:

- 1) встановлення бюджетних асигнувань розпорядникам бюджетних коштів на основі та в межах затвердженого розпису бюджету;
- 2) затвердження кошторисів, паспортів бюджетних програм (у разі застосування програмно-цільового методу в бюджетному процесі), а також порядків використання бюджетних коштів;
- 3) взяття бюджетних зобов'язань;
- 4) отримання товарів, робіт і послуг;
- 5) здійснення платежів відповідно до взятих бюджетних зобов'язань;
- 6) використання товарів, робіт і послуг для виконання заходів бюджетних програм;
- 7) повернення кредитів до бюджету (щодо кредитування бюджету).

Кошторис – це основний плановий документ бюджетної установи, який надає повноваження на отримання доходів і здійснення видатків, визначає обсяг і спрямування коштів для виконання своїх функцій установи і досягнення цілей, визначених на бюджетний період згідно з бюджетними призначеннями.

Відповідно до ч. 2 ст. 49 Бюджетного кодексу України **Казначейство України здійснює платежі за дорученням розпорядників бюджетних коштів у разі наявності**:

- 1) відповідного бюджетного зобов'язання для платежу в бухгалтерському обліку виконання бюджету;
- 2) затвердженого в установленому порядку паспорта бюджетної програми (у разі застосування програмно-цільового методу в бюджетному процесі);
- 3) відповідних бюджетних асигнувань у розпорядників бюджетних коштів.

Відповідно до вимог Бюджетного кодексу України розроблено Порядок казначейського обслуговування державного бюджету за витратами, затверджений наказом Міністерства фінансів України від 24 грудня 2012 р. № 1407 та зареєстрований в Міністерстві юстиції України 17 січня 2013 р. за № 130/22662. Цей Порядок регламентує організаційні взаємовідносини органів Казначейства України, розпорядників, одержувачів бюджетних коштів та інших клієнтів ДКСУ, а також розподіл обов'язків і відповідальності між ними для виконання державного бюджету за видатками.

У процесі казначейського обслуговування бюджетів за витратами органи Казначейства України виконують такі функції:

– відкривають у головних управліннях ДКСУ (центральний рівень) рахунки для здійснення операцій з виконання бюджетів;

- проводять операції на рахунках розпорядників та одержувачів бюджетних коштів;
- обліковують на відповідних бухгалтерських рахунках зобов'язання та фінансові та інші зобов'язання розпорядників і одержувачів коштів бюджету;
- ведуть бухгалтерський облік планових показників та видатків бюджетів відповідно до кодів бюджетної класифікації за видатками;
- складають періодичну та річну звітність за витратами за кодами бюджетної класифікації та подають її зовнішнім і внутрішнім користувачам;
- контролюють цільове спрямування бюджетних коштів їх розпорядниками та одержувачами. За умови виявлення причин, які перешкоджають здійсненню платежу, проводять відмову в його оплаті;
- оформляють платіжні документи розпорядників та одержувачів бюджетних коштів.

Організація діяльності органів Казначейства України щодо обслуговування видаткової частини бюджетів здійснюється у такій послідовності:

- формування бази даних мережі розпорядників коштів;
- відображення бюджетних розписів у системі обліку Казначейства України;
- доведення розпорядником коштів планових показників бюджетних асигнувань, забезпечення їх обліку та контролю;
- внесення змін до планових показників, що виникають у процесі виконання державного бюджету;
- відображення в обліку затверджених кошторисів, планів асигнувань загального фонду, спеціального фонду розпорядників бюджетних коштів, планів використання бюджетних коштів одержувачів, а також внесених змін до зазначених документів;
- облік і консолідація інформації за зобов'язаннями розпорядників та одержувачів бюджетних коштів і погашення зареєстрованих зобов'язань;
- проведення операцій щодо відкриття асигнувань за загальним і спеціальним фондами державного бюджету;
- перерахування міжбюджетних трансфертів та проведення операцій за взаємними розрахунками між державним і місцевими бюджетами;
- проведення платежів з обслуговування боргових зобов'язань держави.

Лише після виконання цих обов'язкових організаційних функцій здійснюються видатки розпорядникам та одержувачам бюджетних коштів. Перерахування коштів відбувається через оплату витрат із реєстраційних і спеціальних реєстраційних рахунків розпорядників та одержувачів бюджетних коштів. Джерелом для здійснення видатків є кошти державного та місцевих бюджетів, які акумульовані на єдиному кореспондентському рахунку та виділяються розпорядникам коштів під певні програми та функції.

Основні етапи виконання бюджетів із зазначенням термінів їх виконання систематизовано у табл. 6.7.

Таблиця 6.7

Бюджетний календар: IV етап. Виконання бюджетів

Січень	Міністерство фінансів України / місцеві фінансові органи затверджують розписи відповідних бюджетів. Головні розпорядники коштів і Міністерство фінансів України / місцеві фінансові органи затверджують паспорти бюджетних програм на поточний рік. Кабінет Міністрів України схвалює прогноз державного бюджету на наступні два бюджетні періоди.
Лютий	Рада міністрів Автономної Республіки Крим, місцеві державні адміністрації схвалюють прогнози місцевих бюджетів на наступні два бюджетні періоди. Головні розпорядники коштів державного бюджету уточнюють плани своєї діяльності на поточний та наступні за поточним два бюджетні періоди.
Протягом року	Розпорядники коштів беруть бюджетні зобов'язання та оплачують виконані роботи й надані послуги. Казначейство України здійснює платежі на вимогу розпорядників коштів.
Січень	Міністерство фінансів України / місцеві фінансові органи затверджують розписи відповідних бюджетів. Головні розпорядники коштів і Міністерство фінансів України / місцеві фінансові органи затверджують паспорти бюджетних програм на поточний рік. Кабінет Міністрів України схвалює прогноз державного бюджету на наступні два бюджетні періоди.
Лютий	Рада міністрів Автономної Республіки Крим, місцеві державні адміністрації схвалюють прогнози місцевих бюджетів на наступні два бюджетні періоди. Головні розпорядники коштів державного бюджету уточнюють плани своєї діяльності на поточний та наступні за поточним два бюджетні періоди.

Єдині правила бухгалтерського обліку всіх фінансових операцій, активів і фінансових зобов'язань держави визначаються ДКСУ за погодженням із Міністерством фінансів України. Облік усіх операцій щодо виконання Державного бюджету України здійснюють органи ДКСУ, і він має відображати всі активи та зобов'язання держави.

Організація бухгалтерського обліку щодо виконання Державного бюджету України та складання звітності забезпечується через єдину бюджетну класифікацію та єдиний план рахунків, які обов'язково мають застосувати всі учасники бюджетного процесу в межах бюджетних повноважень.

Розпорядники бюджетних коштів ведуть бухгалтерський облік відповідно до правил ДКСУ. Всі надходження до бюджету та витрати бюджету обліковуються у валових показниках незалежно від того, чи передбачається взаємо-

зарахування цих показників у бюджетних призначеннях. Усі записи на рахунках потрібно вносити за хронологією відповідно до встановленої законодавством процедури. Всі бухгалтерські записи затверджуються документально.

Не пізніше 31 грудня ДКСУ закриває всі рахунки, відкриті у поточному бюджетному періоді розпорядникам бюджетних коштів. Цей строк може бути змінено за виняткових обставин, коли Міністр фінансів України може визначити інший строк закриття рахунків, який настане не пізніше як через п'ять робочих днів після закінчення бюджетного періоду.

На кінець бюджетного періоду ДКСУ зберігає залишки коштів на рахунках спеціального фонду Державного бюджету України для покриття відповідних витрат у наступному бюджетному періоді відповідно до їх цільового призначення. Рахунки спеціального фонду Державного бюджету України відкриваються у наступному бюджетному періоді із записом про всі не витрачені в попередньому бюджетному періоді кошти, які отримано для виконання відповідних завдань. Усі надходження і витрати обліковуються у тому бюджетному періоді, в якому вони були здійснені.

Звітність належить до елементів бухгалтерського обліку та становить завершальний етап бухгалтерського узагальнення інформації.

Форми фінансової і бюджетної звітності та порядок їх заповнення встановлює Міністерство фінансів України.

Зведення, складання та подання звітності про виконання Державного бюджету України здійснює ДКСУ.

Відповідно до ст. 58 «Звітність про виконання Державного бюджету України» та ст. 80 «Звітність про виконання місцевих бюджетів» Бюджетного кодексу України звітність про виконання Державного бюджету України (кошторисів бюджетних установ) охоплює фінансову та бюджетну звітності.

Бюджетна звітність відображає стан виконання бюджету, містить інформацію відповідно до бюджетної класифікації. Форми бюджетної звітності бюджетних установ і органів ДКСУ та порядок їх заповнення встановлюються ДКСУ за погодженням із Міністерством фінансів України.

Фінансова (бухгалтерська) звітність – це система взаємопов'язаних узагальнювальних показників, що відображають фінансовий стан бюджету та результати його виконання за звітний період. Фінансова звітність бюджетних установ складається згідно з національними положеннями (стандартами) бухгалтерського обліку та за формами, які затверджує Міністерство фінансів України. Порядок заповнення форм фінансової звітності бюджетних установ встановлює ДКСУ за погодженням із Міністерством фінансів України.

Головний бухгалтер бюджетної установи складає та подає фінансову й бюджетну звітності відповідно до встановлених вимог.

Мета складання звітності про виконання державного бюджету – надання повної, достовірної, достатньої, неупередженої та своєчасної інформації про фінансовий стан державного бюджету для ухвалення економічних рішень, насамперед для раціонального розподілу й перерозподілу національ-

ного доходу. Водночас, якщо фінансові операції суб'єктів господарювання спрямовані на отримання прибутку, то у фінансових операціях держави домінує ідея надання державних послуг. Дані про виконання бюджету за поточний рік і за попередні періоди становить основу для складання проєкту бюджету наступного року, що дає змогу забезпечити належну якість бюджетного планування.

Крім того, органи ДКСУ складають консолідовану (зведену) звітність про виконання державного та місцевих бюджетів, ця інформація потрібна для здійснення регулювальних і наглядових функцій. Дані звітності застосовують для ухвалення управлінських рішень щодо виконання бюджетів Верховною Радою України, Кабінетом Міністрів України, Адміністрацією Президента України, Міністерством фінансів України, ДКСУ, податковими і статистичними органами та для відкритого опублікування.

Статистична інформація про виконання державного та місцевих бюджетів характеризує економіку держави, її використовують органи законодавчої та виконавчої влади, широке коло науковців, економістів для різноманітних цілей: планування; управління бюджетними коштами, оцінки і контролю використання бюджетних коштів. Відповідної інформації щодо виконання Державного бюджету України потребують також міжнародні фінансові організації, такі як МВФ, Світовий банк, ЄБРР та ін.

Інформація, наведена у фінансових звітах, має сприяти ухваленню правильних економічних рішень через оцінювання минулих, теперішніх і майбутніх подій, підтвердження чи корегування їхніх оцінок, зроблених у минулому. Крім того, має бути можливість зіставлення фінансових звітів за різні періоди. Адже звітність як підсистема бюджетного механізму та знаряддя управління соціально-економічним розвитком суспільства має велике значення для оперативного управління бюджетною системою та процесом виконання бюджетів.

За результатами аналізу показників виконання бюджетів можна розрахувати вплив окремих чинників на відхилення заданих бюджетних показників, а відтак визначити шляхи наповнення дохідної та економії видаткової частин бюджетів усіх рівнів. Результати аналізу використовуються для складання проєктів бюджетів на наступний бюджетний період. Звітність відіграє чималу роль у забезпеченні економного витрачання бюджетних коштів, дотриманні бюджетної дисципліни учасниками бюджетного процесу.

Фінансові звіти складаються наприкінці кожного звітного періоду, який можна назвати обліковим періодом. Протягом кожного звітного періоду збирається та опрацьовується економічна інформація про операції, які здійснюють усі учасники бюджетного процесу. Звітним роком із виконання бюджетів вважається період із 1 січня до 31 грудня, тобто бюджетний рік.

За змістом ст. 28 «Доступність інформації про бюджет» Бюджетного кодексу України звітність про виконання Державного бюджету України подається у порядку, визначеному ст. 59–61 цього Кодексу. Місячна, квартальна та річна звітності про виконання Державного бюджету України розміщуються на офіційному сайті Казначейства України.

Місячний звіт про виконання Державного бюджету України подається Казначейством України Верховній Раді України, Президенту України, Кабінету Міністрів України, Рахунковій палаті та Міністерству фінансів України *не пізніше 15 числа місяця, наступного за звітним*.

Зведені показники звітів про виконання бюджетів, інформація про виконання захищених видатків Державного бюджету України, інформація про використання коштів із резервного фонду державного бюджету, інформація про використання коштів державного фонду регіонального розвитку, інформація про здійснені операції з управління державним боргом, інформація про надані державні гарантії подає Казначейство України Верховній Раді України, Президенту України, Кабінету Міністрів України, Рахунковій палаті України та Міністерству фінансів України *не пізніше 25 числа місяця, наступного за звітним*. Звіт про бюджетну заборгованість подається не пізніше 1 числа другого місяця, що настає за звітним.

Органи, що контролюють справляння надходжень бюджету, подають Верховній Раді України, Президенту України, Кабінету Міністрів України, Рахунковій палаті України та Міністерству фінансів України *не пізніше 15 числа місяця, наступного за звітним*, такі місячні звіти (за галузями і територіями джерелами доходів і форм власності) окремо щодо зведеного бюджету України, державного бюджету та місцевих бюджетів:

- 1) про фактичні надходження податків і зборів та інші доходи бюджету;
- 2) про податковий борг;
- 3) про суми надміру сплачених грошових зобов'язань платників податків та суми платежів, які сплачені та будуть нараховані в наступних звітних періодах;
- 4) про бюджетне відшкодування ПВД, у т. ч. інформацію про заборгованість бюджету з відшкодування ПДВ.

Квартальний звіт про виконання Державного бюджету України подає Казначейство України Верховній Раді України, Президенту України, Кабінету Міністрів України, Рахунковій палаті України та Міністерству фінансів України *не пізніше 35 днів після закінчення звітного кварталу*.

Квартальний звіт про виконання Державного бюджету України охоплює:

- 1) звіт про фінансовий стан (баланс) Державного бюджету України;
- 2) звіт про фінансові результати виконання Державного бюджету України;
- 3) звіт про виконання Державного бюджету України (у т. ч. звіти про виконання показників за формою додатків до закону про Державний бюджет України);
- 4) звіт про стан державного боргу і гарантованого державою боргу;
- 5) зведені показники звітів про виконання бюджетів;
- 6) звіт про прострочену заборгованість суб'єктів господарювання перед державою за кредитами (позиками), залученими під державні гарантії;
- 7) звіт про платежі з виконання державою гарантійних зобов'язань;
- 8) інформацію про здійснені операції з управління державним боргом;
- 9) інформацію про надані державні гарантії;

10) інформацію про стан місцевих боргів та гарантованих відповідно Автономною Республікою Крим, територіальними громадами боргів і про надані місцеві гарантії;

11) пояснення щодо стану виконання показників Державного бюджету України та місцевих бюджетів за звітний період.

Органи, що контролюють справляння надходжень бюджету, подають Верховній Раді України, Президенту України, Кабінету Міністрів України, Рахунковій палаті України та Міністерству фінансів України такі квартальні звіти (за галузевим і територіальним розподілом та за джерелами доходів і форм власності) окремо щодо зведеного бюджету України, державного бюджету та місцевих бюджетів:

1) про суми списаного податкового боргу – не пізніше 35 днів після закінчення кварталу;

2) про розстрочені і відстрочені суми податкового боргу і грошових зобов'язань платників податків – не пізніше 35 днів після закінчення кварталу;

3) про суми наданих податкових пільг, у т. ч. втрати доходів бюджету від їх надання, – не пізніше 50 днів після закінчення кварталу і не пізніше 70 днів після закінчення року.

Міністерство фінансів України у двотижневий строк після отримання квартального звіту про виконання Державного бюджету України у поточному бюджетному періоді подає Комітету з питань бюджету інформацію про виконання текстових статей закону про Державний бюджет України.

Річний звіт про виконання закону про Державний бюджет України подає Кабінет Міністрів України Верховній Раді України, Президенту України та Рахунковій палаті *не пізніше 1 квітня року, наступного за звітним*.

Річний звіт про виконання закону про Державний бюджет України охоплює:

1) звіт про фінансовий стан (баланс) Державного бюджету України;

2) звіт про виконання Державного бюджету України (у т. ч. звіти про виконання показників за формою додатків до закону про Державний бюджет України);

3) звіт про фінансові результати виконання Державного бюджету України;

4) звіт про рух грошових коштів;

5) звіт про власний капітал;

6) інформацію про виконання захищених видатків Державного бюджету України;

7) звіт про бюджетну заборгованість;

8) звіт про використання коштів з резервного фонду державного бюджету;

9) звіт про використання коштів державного фонду регіонального розвитку;

10) звіт про стан державного боргу і гарантованого державою боргу;

11) звіт про прострочену заборгованість суб'єктів господарювання перед державою за кредитами (позиками), залученими під державні гарантії;

12) звіт про платежі з виконання державою гарантійних зобов'язань;

13) зведені показники звітів про виконання бюджетів;

14) інформацію про виконання місцевих бюджетів, у т. ч. інформацію про стан місцевих боргів та гарантованих відповідно Автономною Республікою Крим, територіальними громадами боргів і про надані місцеві гарантії;

15) інформацію про здійснені операції з управління державним боргом;

16) інформацію про надані державні гарантії;

17) інформацію про досягнення запланованої мети, завдань та результативних показників головними розпорядниками коштів державного бюджету в межах бюджетних програм;

18) інформацію про виконання текстових статей закону про Державний бюджет України;

19) іншу інформацію, яку Кабінет Міністрів України визнав як необхідну для пояснення звіту.

Рахункова палата країни протягом двох тижнів з дня офіційного подання Кабінетом Міністрів України річного звіту про виконання закону про Державний бюджет України готує та подає до Верховної Ради України висновки про виконання закону про Державний бюджет України з оцінкою ефективності управління коштами державного бюджету, а також пропозиції щодо усунення порушень, виявлених у звітному бюджетному періоді, та вдосконалення бюджетного процесу загалом.

Річний звіт про виконання закону про Державний бюджет України розглядається у Верховній Раді України за спеціальною процедурою, визначеною Регламентом Верховної Ради України.

Основні етапи підготовки та розгляду звітів про виконання бюджетів і ухвалення відповідного рішення систематизовано у табл. 6.8.

Таблиця 6.8

Бюджетний календар: IV етап. Підготовка та розгляд звітів про виконання бюджетів та ухвалення відповідного рішення

Лютий	Рада міністрів Автономної Республіки Крим, місцеві державні адміністрації подають річні звіти про виконання місцевих бюджетів до Верховної Ради Автономної Республіки Крим, місцевих рад.
До 15 березня	Головні розпорядники коштів державного бюджету готують і публікують інформацію про виконання паспортів бюджетних програм за минулий рік.
До 20 березня	Міністерство фінансів України / місцева рада здійснює публічне представлення звіту про виконання Державного бюджету України / місцевого бюджету.
До 1 квітня	Кабінет Міністрів України подає річний звіт про виконання Державного бюджету України до Верховної Ради України, Президенту України, Рахунковій палаті. Верховна Рада Автономної Республіки Крим, місцеві ради затверджують річні звіти про виконання бюджетів.
Квітень	Верховна Рада України затверджує річний звіт про виконання Державного бюджету України.

Для дотримання принципу публічності та прозорості здійснюється публічне представлення та публікація інформації про виконання Державного бюджету України: квартальна та річна звітність про виконання державного бюджету розміщується на офіційному сайті ДКСУ. Відповідно до ст. 28 Бюджетного кодексу України інформація про виконання Державного бюджету України та місцевих бюджетів (крім бюджетів сіл і селищ) підлягає обов'язковій публікації не пізніше 1 березня року, що настає за роком звіту: Державного бюджету України – в газетах «Голос України» та «Урядовий кур'єр»; місцевих бюджетів – у газетах, визначених Верховною Радою Автономної Республіки Крим, відповідними місцевими радами.

Контрольні запитання і завдання

1. Визначте економічну сутність та основні етапи бюджетного процесу.
2. Назвіть основні завдання бюджетного процесу.
3. Що таке «бюджетний регламент»?
4. Зазначте основні принципи організації бюджетної діяльності.
5. Які органи згідно з Бюджетним кодексом України є учасниками бюджетного процесу?
6. Чи тотожні поняття «бюджетний рік», «бюджетний період», «бюджетний цикл»?
7. Які чинники впливають на якість бюджетного процесу на різних стадіях?
8. Що становить сутність бюджетного планування?
9. Назвіть основні організаційні засади складання проєкту Державного бюджету України.
10. Вкажіть терміни представлення проєкту Державного бюджету України на розгляд Верховної Ради України.
11. Які основні документи подаються до Верховної Ради України разом із проєктом Державного бюджету України?
12. Які головні положення містить проєкт Основних напрямів бюджетної політики на наступний фінансовий рік?
13. Охарактеризуйте зміст процедури розгляду та затвердження бюджету.
14. Що таке «бюджетний запит»? Яке його призначення?
15. Хто є головними розпорядниками бюджетних коштів? Які права і повноваження вони мають?
16. Хто є одержувачем бюджетних коштів?
17. Яка різниця між розпорядником бюджетних коштів і бюджетною установою?
18. Який порядок подолання розбіжностей у разі відхилення Президентом України проєкту закону про Державний бюджет України на черговий фінансовий рік?
19. Який порядок здійснення основних напрямів державного фінансування в разі, якщо Державний бюджет України не набув чинності до початку нового бюджетного року?
20. Що таке «бюджетний розпис» згідно з Бюджетним кодексом України?
21. Як організовано касове виконання бюджету через органи ДКСУ?
22. Охарактеризуйте економічний зміст і призначення єдиного казначейського рахунка.
23. Як відбувається касове виконання державного бюджету за доходами?
24. Як відбувається казначейське виконання державного бюджету за видатками?
25. Які форми та види звітності про виконання Державного бюджету України вам відомі?

Рекомендована література

1. Конституція України : Закон України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР. URL : <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>.
2. Бюджетний кодекс України : Закон України від 8 липня 2010 р. № 2456-VI. URL : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2456-17>.
3. Про Рахункову палату : Закон України від 2 липня 2015 р. № 576-VIII. URL : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/576-19>.
4. Про Регламент Верховної Ради України : Закон України від 10 лютого 2010 р. № 1861-VI. URL : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1861-17>.
5. Про Положення про Державну казначейську службу України : Указ Президента України від 13 квітня 2011 р. № 460/2011. URL : <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/460/2011>.
6. Про Положення про Міністерство фінансів України : Указ Президента України від 8 квітня 2011 р. № 446/2011. URL : <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/446/2011>.
7. Про затвердження Положення про Державну аудиторську службу України : Постанова Кабінету Міністрів України від 3 лютого 2016 р. № 43. URL : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/43-2016-%D0%BF>.
8. Варналій З. С., Бугай Т. В., Онищенко С. В. Бюджетний процес в Україні: стан та проблеми інституційного забезпечення: монографія. Полтава : ПолтНТУ, 2014. 270 с.
9. Ткачук І. Г. Державні фінанси : підруч. Івано-Франківськ : ДВНЗ «Прикарпат. нац. ун-т ім. Василя Стефаника», 2015. 510 с.
10. Стоян В. І., Даневич О. С., Мац М. Й. Казначейська система: підруч. 3-тє вид. змін. і доп. Київ : ЦУЛ, 2014. 868 с.
11. Фінанси. Підручник / І. О. Лютий, С. Я. Боринець, З. С. Варналій та ін.; за ред. д.е.н., проф. І. О. Лютого. Київ : Ліра-К, 2017. 728 с.
12. Фінанси : Практикум / І. О. Лютий, С. Я. Боринець, З. С. Варналій та ін. ; за ред. д.е.н., проф. І. О. Лютого. Київ : Ліра-К, 2020. 352 с.
13. Чеберяко О. В. Бюджетна система в УРСР 1920-х рр.: організаційно-правові та соціально-економічні основи функціонування. Київ : Нілан-ЛТД, 2012. 438 с.
14. Кучерявенко М. П., Дмитрик О. О., Лукашев О. А. та ін.; Фінансове право : підруч. / за ред. М. П. Кучерявенка. Харків : Право, 2016. 440 с.
15. Corruption in the budget process. URL : <https://www.u4.no/topics/budget-process/basics>.
16. James Saturno, Bill Heniff. The Federal Budget Process: A Description of the Federal and Congressional Budget Processes, including Timelines (Government). TheCapitol.Net. 2018.

Розділ 7

ДЕРЖАВНИЙ БЮДЖЕТ. БЮДЖЕТНИЙ ДЕФІЦИТ

Основні категорії та поняття: бюджетна класифікація, відомча класифікація видатків, державний бюджет, внутрішні державні запозичення, дефіцит бюджету, доходи від операцій з капіталом, економічна класифікація видатків, загальний фонд бюджету, класифікація боргу, зовнішні державні запозичення, класифікація видатків, класифікація доходів, класифікація фінансування, неподаткові надходження, податкові надходження, програмна класифікація видатків, резервний фонд Кабінету Міністрів України, спеціальний фонд бюджету, трансфери, функціональна класифікація видатків.

7.1. Призначення і роль державного бюджету.

Державний бюджет як самостійна економічна категорія є основою як фінансової системи країни, так і системи державних фінансів. Сьогодні Державний бюджет відіграє важливу роль в житті країни, оскільки основу фінансової політики становить бюджетна політика, яка пов'язана із формуванням, розподілом і виконанням бюджетів усіх рівнів та цільових загальнодержавних фондів. Відповідно Державний бюджет України відображає суспільно-економічний стан у державі.

Наявність державного бюджету як економічної категорії об'єктивно зумовлена існуванням інституту держави і розвитком товарно-грошових відносин. Державний бюджет – це невід'ємна складова економічних відносин, основний централізований фонд фінансових ресурсів держави, який використовується для виконання її функцій і водночас є важливим інструментом реалізації державної політики. Він перебуває у розпорядженні центральних органів влади, що застосовують його для фінансування заходів загальнодержавного призначення.

За економічною суттю державний бюджет характеризується певними грошовими відносинами, що виникають між державою та юридичними й фізичними особами з іншого, щодо утворення централізованого фонду грошових коштів держави та його використання з метою соціально-економічного розвитку відповідно до функцій держави.

Державний бюджет – централізований фонд грошових ресурсів держави, що знаходиться в розпорядженні уряду і використовується для виконання її функцій, що передбачено Конституцією України: фінансування обороноздатності, соціально-економічних функцій, інвестицій, а також служить одним із найбільшсуттєвих важелів державного регулювання економіки, впливу на господарську кон'юнктуру, вжиття антикризових заходів.

В економічній науці поняття державного бюджету застосовують у широкому розумінні, яке охоплює зведений бюджет і державні фонди соціального страхування. Через державний бюджет реалізують перерозподільчі та відтворювальні функції державних фінансів: перерозподільчі – для забезпечення доступу соціально незахищених верств населення до соціальних послуг (освіта, охорона здоров'я) та мінімальних соціальних стандартів (пенсійне забезпечення, соціальні допомоги), а також міжгалузевий перерозподіл фінансових ресурсів; відтворювальні – через державні програми економічного розвитку та державні інвестиції.

Державний бюджет як централізований фонд грошових ресурсів має специфічні ознаки:

- 1) найбільший за обсягом у бюджетній системі;
- 2) має силу закону;
- 3) має бюджетні резерви, що сприяє зміцненню його стійкості.

Державний бюджет – це план формування та використання фінансових ресурсів для забезпечення завдань і функцій органів державної влади протягом бюджетного періоду.

Державний бюджет як фінансовий план має дві структурні складові частини, а саме: доходи та видатки.

Доходи і видатки державного бюджету – це об'єктивні категорії, кожна з яких має специфічне суспільне призначення: доходи служать фінансовою базою діяльності держави, а видатки задовольняють загальнодержавні потреби. Доходи бюджету формуються за рахунок джерел і в обсязі, передбаченому в законі про державний бюджет України на відповідний рік.

Залежно від співвідношення між доходами та видатками державний бюджет може бути:

- ***збалансований***, коли видатки дорівнюють доходам, до чого відповідно до Конституції України має прагнути держава;
- ***дефіцитний***, тобто з від'ємним сальдо, коли видатки перевищують доходи;
- ***профіцитний*** – з позитивним сальдо, що простежується у разі перевищення доходів над видатками.

Основним джерелом формування державного бюджету є ВВП. Держава як учасник розподільних процесів організовує розподіл і перерозподіл ВВП в інтересах усіх членів суспільства та суб'єктів суспільного відтворення.

Держава може виконувати свої функції та завдання, передбачені Конституцією, якщо вона має у своєму розпорядженні достатній обсяг коштів. Залучення державою коштів, тобто мобілізація державних доходів, – це складова частина фінансової діяльності держави.

Сутність Державного бюджету як економічної категорії, специфічні способи відображення властивих цій категорії рис виявляються за допомогою функцій, які похідні від сутності, об'єктивні і не можуть прирівнюватися ні до функціонального призначення множини форм вияву категорії, ні до її ролі у суспільному відтворенні.

Головні функції державного бюджету такі:

- перерозподіл ВВП і національного багатства (в частині надлишку);
- акумуляційна (фіскальна);
- забезпечення існування держави – створення матеріально-фінансової бази функціонування держави;
- фінансування обороноздатності;
- державне регулювання та стимулювання економіки;
- фінансове забезпечення соціальної політики;
- контроль за утворенням і використанням централізованого фонду грошових коштів держави;
- стимулювальна.

Головне призначення державного бюджету – регулювання розподілу і перерозподілу ВВП між галузями економіки, адміністративно-територіальними одиницями, соціальними верствами населення.

Специфічні ознаки бюджетних відносин – їхній перерозподільний, всеохопний та законодавчо регламентований характер. Проте у ст. 2 «Визначення основних термінів» Бюджетного кодексу України не наведено поняття державного бюджету, хоча чітко визначено бюджети місцеві та місцевого самоврядування.

Згідно зі ст. 13 Бюджетного кодексу України **державний бюджет складається із загального та спеціального фондів**. Кошти загального фонду мають загальний, тобто нецільовий характер, і згідно із законодавством використовуються за напрямками у поточному році. Джерела надходження та напрями витрат зі спеціального фонду визначені заздалегідь і здійснюються в межах надходжень. Доцільність такого розподілу бюджету на два фонди має обґрунтовуватися в Основних напрямках бюджетної політики і визначатися щорічно законом про Державний бюджет України.

Створення спеціального фонду державного бюджету дало можливість вивести з «тіні» численні позабюджетні фонди та власні надходження (спеціальні кошти) бюджетних установ, що дало змогу суттєво збільшити видатки на утримання бюджетних установ.

Передача коштів між загальним та спеціальним фондами бюджету дозволяється тільки в межах бюджетних призначень через внесення змін до закону про Державний бюджет України чи рішення відповідної ради. Платежі за рахунок спеціального фонду здійснюються в межах обсягу коштів, що надійшли до цього фонду на відповідну мету.

Крім того, державний бюджет має **резервний фонд Кабінету Міністрів України**, який формується для здійснення непередбачених видатків, що не мають постійного характеру, а отже, не передбачені під час складання проекту державного бюджету. Порядок використання коштів із резервного фонду бюджету визначає Кабінет Міністрів України, який ухвалює рішення про виділення коштів із резервного фонду державного бюджету.

Обсяг резервного фонду державного бюджету не може перевищувати 1% обсягу видатків загального фонду відповідного бюджету.

Кабінет Міністрів України щомісячно звітує перед Верховною Радою України про витрачання коштів резервного фонду державного бюджету. У Державному бюджеті України резервний фонд передбачається обов'язково і встановлюється згідно із законом про Державний бюджет України. Бюджетне призначення резервного фонду відповідного бюджету розподіляється за рішенням Кабінету Міністрів України.

Кошти резервного фонду бюджету можуть використовуватися на здійснення:

а) заходів з ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій техногенного, природного, соціально-політичного характеру;

б) інших непередбачених заходів, які відповідно до законів можуть здійснюватися за рахунок коштів бюджету, але вони не мають постійного характеру, відповідно їх непередбачено під час складання проєкту бюджету, тобто на момент затвердження бюджету актами Верховної Ради України, Президента України, Кабінету Міністрів України не визначено підстав для вжиття таких заходів.

До непередбачених заходів, визначених у п. «б», не можуть належати:

– обслуговування та погашення державного боргу, боргу Автономної Республіки Крим чи боргу місцевого самоврядування;

– додаткові заходи, що забезпечують виконання бюджетної програми (функції), на яку в бюджеті затверджено призначення;

– капітальний ремонт або реконструкція;

– придбання житла;

– надання гуманітарної чи іншої допомоги, крім випадків, коли рішення про надання такої допомоги ухвалено Верховною Радою України, Президентом України, Верховною Радою Автономної Республіки Крим, відповідною радою.

Рішення про виділення коштів із резервного фонду бюджету ухвалюється тільки в межах призначення на цю мету у відповідному бюджеті і втрачає чинність після закінчення відповідного бюджетного періоду.

Загальний обсяг асигнувань, наданих із резервного фонду бюджету за напрямом, визначеним у п. «б», не може перевищувати 20% річного обсягу резервного фонду бюджету.

Звернення про виділення коштів із резервного фонду державного бюджету подають міністерства, інші центральні органи виконавчої влади, Рада міністрів Автономної Республіки Крим, обласні, Київська та Севастопольська міські держадміністрації до Кабінету Міністрів України.

Бюджет сучасної держави – це складний, багатоплановий документ, який відображає різноманітність її функцій, це річний план державних доходів і видатків та джерел їх фінансування.

Державний бюджет – це компроміс, який відображає співвідношення сил основних груп – носіїв різних соціально-економічних інтересів у країні. Це

компроміс між власниками і найманими працівниками з питань оподаткування власності, доходів, заробітної плати, щодо напрямів та обсягів бюджетних витрат; між інтересами держави та місцевих органів влади щодо розподілу податків і бюджетних дотацій. Кожен такий компроміс супроводжується лобіюванням чиїхось інтересів, запеклою політичною боротьбою.

Для розроблення державного бюджету використовують так зване *золоте правило*, згідно з яким державні запозичення мають залучатися винятково для фінансування державних інвестицій, а фінансування поточного споживання за рахунок запозичень не допустиме. Правило збалансованого бюджету передбачає, що дефіцити державного бюджету в окремі несприятливі роки (зокрема економічних депресії) мають покриватися за рахунок профіцитів державного бюджету під час економічного піднесення; у довгостроковому періоді державні доходи мають дорівнювати видаткам (бути збалансованими). Це правило реалізують через затвердження середньострокових бездефіцитних бюджетів на 3–5 р.

Кількісний вимір абсолютного розміру державного бюджету – це обсяги бюджетних видатків за рік.

Відносний розмір державного бюджету обчислюють через ділення річної суми бюджетних видатків на номінального ВВП. Зростання обсягів державного бюджету відносно ВВП означає підвищення рівня державного втручання в економіку, ступеня її «одержавлення».

Із державним бюджетом безпосередньо межують інші централізовані фонди, які мають цільове призначення (забезпечення певних потреб) і не внесені безпосередньо до державного бюджету. Наприклад, в Україні з 1 січня 2011 р. ПФУ, Фонд соціального страхування України, Фонд загальнообов'язкового державного соціального страхування України на випадок безробіття відповідно до Закону України «Про збір та облік єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування» об'єднані в єдиний внесок на загальнообов'язкове державне соціальне страхування (ЄСВ). Це єдиний платіж для внесків на соціальне та пенсійне страхове забезпечення. Позабюджетні цільові фонди створюються за рахунок спеціальних (цільових) податків, позик і субсидій із державного бюджету. Вони розширюють можливість втручання уряду в економіку, обминувши державний бюджет, а отже, парламентський контроль. Крім того, дефіцитність бюджету уявно зменшується. Кількість позабюджетних фондів постійно зростає, наприклад в рамках федерального бюджету США налічується понад 800 подібних фондів.

Бюджетна класифікація.

Із метою створення єдиної інформаційної системи зведення державних доходів та видатків на всіх рівнях влади та забезпечення загальнодержавної і міжнародної порівняності бюджетних даних Постановою Верховної Ради України від 12 липня 1996 р. № 327/96-ВР «Про структуру бюджетної класифікації України» було затверджено бюджетну класифікацію.

На сьогодні правові норми функціонування єдиної бюджетної класифікації доходів і видатків визначено ст. 8–12 Бюджетного кодексу України та наказом Міністерства фінансів України від 14 січня 2011 р. № 11 «Про бюджетну класифікацію». Інформація про зміни і доповнення до бюджетної класифікації в обов'язковому порядку подається до Верховної Ради України.

Бюджетна класифікація – *єдине систематизоване згрупування доходів, видатків (у т. ч. кредитування за вирахуванням погашення) та фінансування бюджету за ознаками економічної сутності, функціональної діяльності, організаційного устрою та іншими ознаками відповідно до законодавства України та міжнародних стандартів.*

Бюджетна класифікація України застосовується для здійснення контролю за фінансовою діяльністю органів державної влади, органів влади Автономної Республіки Крим (до анексії Криму РФ), органів місцевого самоврядування, інших розпорядників бюджетних коштів, проведення необхідного аналізу за доходами, а також організаційних, функціональних та економічних категорій видатків, забезпечення загальнодержавної і міжнародної порівнянності бюджетних показників.

Бюджетна класифікація України єдина для всіх бюджетів, що становлять бюджетну систему України, її використовують у бюджетному плануванні в процесі складання проєктів бюджетів різних рівнів, розробці індивідуальних і зведених кошторисів витрат для бюджетних установ. Водночас забезпечується взаємозв'язок державного плану економічного і соціального розвитку країни та фінансових планів міністерств і відомств із бюджетом, єдиний порядок складання бюджетів окремих регіонів, зведення показників державного та місцевих бюджетів.

Бюджетна класифікація застосовується на всіх етапах бюджетного процесу. Вона дає змогу враховувати надходження доходів і фінансування витрат згідно із затвердженим бюджетним розписом. На підставі бюджетної класифікації складається звітність про виконання бюджету України.

Використання бюджетної класифікації дає можливість проводити аналіз надходження доходів за кожним видом, фінансування витрат за їхніми напрямками, зіставлення кошторисних витрат за однотипними установами.

На основі бюджетної класифікації здійснюється статистичне опрацювання бюджетних показників, у процесі якого простежується динаміка і тенденції розвитку показників, розробляються прогнози щодо перспектив бюджетних відносин.

У бюджетній класифікації чітко визначено чотири складові бюджету (рис. 7.1):

- 1) класифікація доходів бюджету;
- 2) класифікація видатків та кредитування бюджету;
- 3) класифікація фінансування бюджету;
- 4) класифікація боргу.

Кожна складова має власний цифровий класифікатор, який ідентифікує рух фінансових ресурсів у системі державних фінансів.

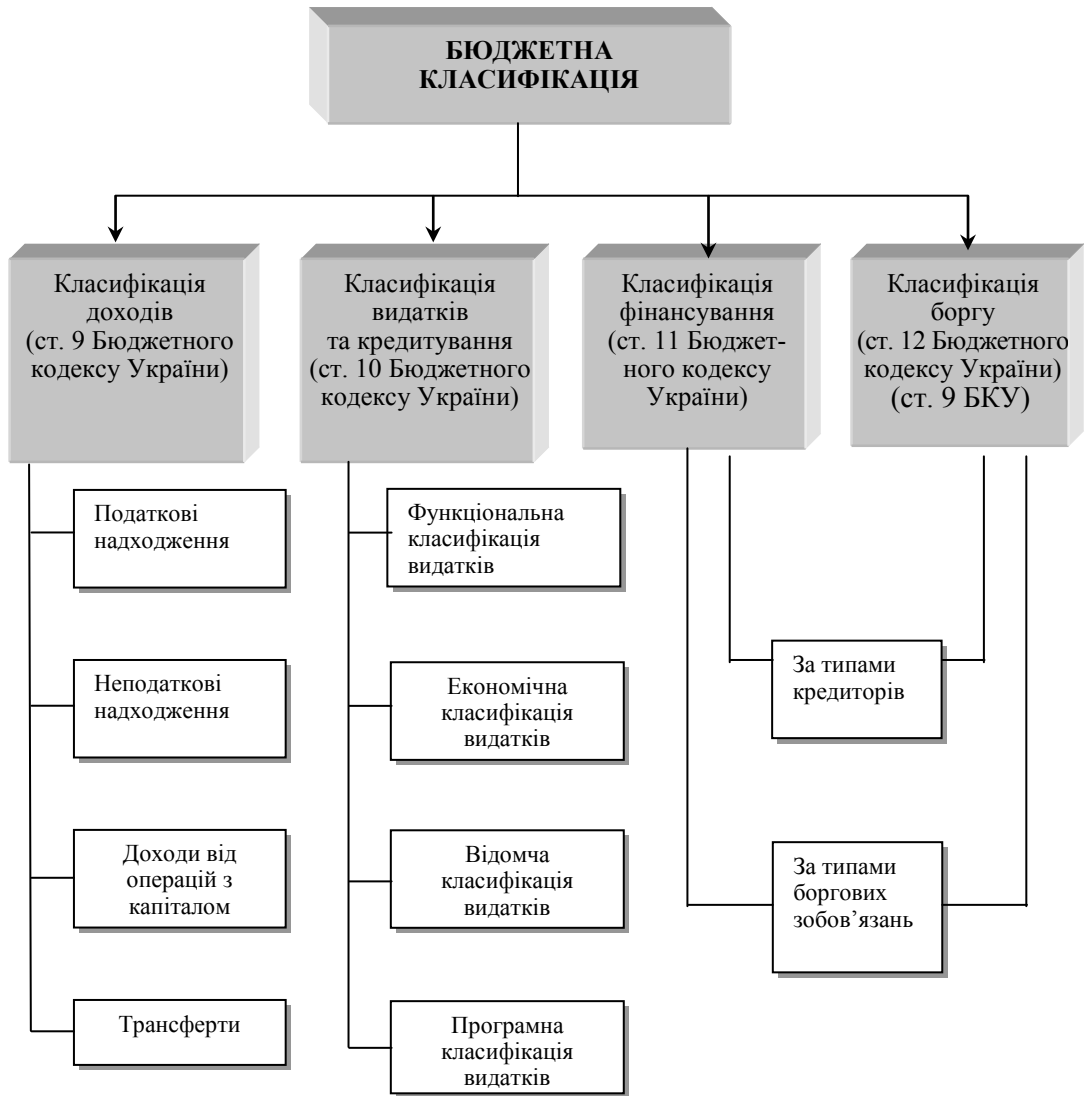

Рис. 7.1. Структурні складові бюджетної класифікації

Міністерство фінансів України затверджує бюджетну класифікацію та інформує про це Комітет Верховної Ради України з питань бюджету. Затверджений класифікатор має відповідати міжнародним нормам і стандартам. Бюджетна класифікація обов'язкова для застосування всіма учасниками бюджетного процесу в межах бюджетних повноважень.

Бюджетна класифікація як один із документів, що застосовується в процесі виконання державного бюджету, забезпечує:

- створення єдиної інформаційної системи зведення державних доходів і видатків на всіх рівнях влади;
- порівнянність бюджетних показників на загальнодержавному і міжнародному рівнях;
- ідентифікацію платежів до бюджету;
- умови для проведення необхідного аналізу звітних даних щодо виконання бюджету;
- здійснення контролю за фінансовою діяльністю органів влади всіх рівнів;
- функціонування інформаційно-обчислювальної системи єдиного казначейського рахунка;
- досягнення цілісності бюджетних категорій доходів і видатків та взаємозв'язок між функціональними призначеннями й економічним характером видатків бюджету.

Доходи бюджету відповідно до ст. 9 Бюджетного кодексу України та Наказу Міністерства фінансів України «Про бюджетну класифікацію» № 11 класифікуються за розділами:

– **податкові надходження** (код 100000000) – встановлені законами України про оподаткування загальнодержавні податки і збори (обов'язкові платежі) та місцеві податки і збори (обов'язкові платежі);

– **неподаткові надходження** (код 200000000) – охоплюють усі безповоротні надходження, крім доходів від продажу капіталу, всі надходження щодо штрафів і санкцій, крім штрафів за порушення податкового законодавства, а також добровільні, невідплатні поточні надходження з недержавних джерел. Таким чином, неподатковими надходженнями визнаються доходи від власності та підприємницької діяльності, адміністративні збори та платежі, доходи від некомерційної господарської діяльності, інші неподаткові надходження;

– **доходи від операцій з капіталом** (код 300000000) – охоплюють реалізацію основного капіталу, державних запасів, землі та нематеріальних активів;

– **офіційні трансферти** (код 400000000) – кошти, отримали від інших органів державної влади, органів влади Автономної Республіки Крим, органів місцевого самоврядування, інших держав або міжнародних організацій на безоплатній та безповоротній основі.

Таким чином, відповідно до бюджетної класифікації доходи бюджету згруповані залежно від джерел і форм власності платників податків, що дає змогу визначити їх економічну сутність (табл. 7.1).

Таблиця 7.1

Класифікація доходів бюджету та їхні складові

1. Податкові надходження:	– податки на доходи; на прибуток; податки на збільшення ринкової вартості; – податок та збір на доходи фізичних осіб, – військовий збір, – податок на прибуток підприємств; – податки на власність; – податок з власників транспортних засобів та інших самохідних машин і механізмів, – податок з власників наземних, водних транспортних засобів та інших самохідних машин і механізмів; – рентна плата та плата за використання інших природних ресурсів, – акцизний податок з вироблених в Україні підакцизних товарів (продукції), – ПДВ, – податки на міжнародну торгівлю та зовнішні операції: – ввізне мито, – вивізне мито, – інші надходження від зовнішньоекономічної діяльності; – окремі податки і збори, що зараховуються до місцевих бюджетів, – збори на паливно-енергетичні ресурси, – місцеві податки і збори: – податок на майно, – податок на нерухоме майно, відмінне від земельної ділянки, – єдиний податок; – інші податки та збори.
2. Неподаткові надходження:	– доходи від власності та підприємницької діяльності, – адміністративні збори та платежі, доходи від некомерційної господарської діяльності: – плата за ліцензії, – державне мито, – митні збори, – інші неподаткові надходження; – інші джерела власних надходжень бюджетних установ.
3. Доходи від операцій з капіталом:	– надходження від продажу основного капіталу, – надходження від реалізації матеріальних цінностей державного резерву, – надходження від продажу нематеріальних активів, – податки на фінансові операції та операції з капіталом.
4. Офіційні трансфери:	– від органів державного управління; – дотації, – субвенції; – від урядів зарубіжних країн та міжнародних організацій

Коди доходів складаються із 8 знаків. Доходи бюджету класифікуються за 4 розділами. Перша цифра восьмизначного коду відповідає одному із цих розділів. Останні два знаки коду бюджетної класифікації доходів ДКСУ використовує з 2004 р. для кодування рівня місцевих бюджетів, які отримують субвенції із Державного бюджету України, та для проведення розрахунків. Податкові надходження залежно від джерел отримання податків поділяють на 9 груп, кожній з яких відповідає друга цифра коду (табл. 7.2).

Таблиця 7.2

Податкові надходження

№	Податки	код
1.	Податки на доходи, податки на прибуток, податки на збільшення ринкової вартості	11 000 000
2.	Податки на власність	12 000 000
3.	Збори та плата за спеціальне використання природних ресурсів	13 000 000
4.	Внутрішні податки на товари та послуги	14 000 000
5.	Податки на міжнародну торгівлю та зовнішні операції	15 000 000
6.	Окремі податки і збори, що зараховуються до місцевих бюджетів	16 000 000
7.	Рентна плата, збори на паливно-енергетичні ресурси	17 000 000
8.	Місцеві податки і збори	18 000 000
9.	Інші податки і збори	19 000 000

Кожна група податків складається із декількох видів податків, яким теж присвоєно відповідні коди.

Податкові надходження – найбільша частина доходів державного бюджету, майже 65% від їх загального обсягу. На обсяг податкових надходжень найбільше впливають монетарні та макроекономічні чинники. Втім, основне навантаження належить ПДВ.

Другим за обсягом джерелом формування доходів державного бюджету є неподаткові надходження, їх частка становить до 25%. Третя група надходжень до державного бюджету – доходи від операцій з капіталом – має відносно невелику частку в структурі доходів – у середньому 1%. До цієї групи зараховують доходи від продажу дорогоцінних металів і дорогоцінного каміння та державних запасів товарів із державних резервів.

Частка офіційних трансфертів у доходах державного бюджету незначна і становить до 4% від їх загальної суми.

Видатки та кредитування бюджету відповідно до ст. 10 Бюджетного кодексу України класифікують за (табл. 7.3):

– **бюджетними програмами** (програмна класифікація видатків та кредитування бюджету, що використовується у разі застосування програмно-цільового методу у бюджетному процесі);

– *ознакою головного розпорядника бюджетних коштів* (відомча класифікація видатків та кредитування бюджету, яка містить перелік головних розпорядників бюджетних коштів для систематизації видатків та кредитування бюджету за ознакою головного розпорядника бюджетних коштів);

– *функціями*, з виконанням яких пов'язані видатки та кредитування бюджету (функціональна класифікація видатків та кредитування бюджету).

Таблиця 7.3

Класифікація видатків та кредитування бюджету, їхні складові

Функціональна класифікація видатків та кредитування бюджету	
1. Загальнодержавні функції	– вищі органи державного управління; органи місцевої влади та місцевого самоврядування; фінансова та зовнішньополітична діяльність; – економічна допомога зарубіжним країнам; – фундаментальні дослідження; – дослідження і розробки у сфері державного управління; – проведення виборів та референдумів; – обслуговування боргу; – міжбюджетні трансферти.
2. Оборона	– військова оборона; – цивільна оборона; – військова допомога зарубіжним країнам; – військова освіта; – дослідження і розробки у сфері оборони; – інша діяльність у сфері оборони.
3. Громадський порядок; безпека та судова влада	– діяльність із забезпечення громадського порядку; боротьба із злочинністю та охорона державного кордону; – протипожежний захист та рятування; – судова влада; – кримінально-виконавча система та виправні заходи; – діяльність у сфері безпеки держави; – нагляд за дотриманням законів та представницькі функції в суді; – дослідження і розробки у сфері громадського порядку; безпеки та судової влади; – інша діяльність у сфері громадського порядку; безпеки та судової влади.

4. Економічна діяльність	– загальна економічна, торговельна та трудова діяльність; – сільське господарство, лісове господарство та мисливство, рибне господарство; – паливно-енергетичний комплекс; – інша промисловість та будівництво; – транспорт; – зв'язок, телекомунікації та інформатика; – інші галузі економіки; – дослідження і розробки в галузях економіки; – інша економічна діяльність.
5. Охорона навколишнього середовища	– запобігання та ліквідація забруднення навколишнього природного середовища; – збереження природно-заповідного фонду; – дослідження і розробки у сфері охорони навколишнього природного середовища; – інша діяльність у сфері охорони навколишнього природного середовища.
6. Житлово-комунальне господарство	– житлове господарство; – комунальне господарство; – дослідження і розробки у сфері житлово-комунального господарства; – інша діяльність у сфері житлово-комунального господарства.
7. Охорона здоров'я	– медична продукція та обладнання; – поліклініки і амбулаторії, швидка та невідкладна допомога; – лікарні та санаторно-курортні заклади; – санітарно-профілактичні та протиепідемічні заходи і заклади; – дослідження і розробки у сфері охорони здоров'я; – інша діяльність у сфері охорони здоров'я.
8. Духовний та фізичний розвиток	– фізична культура і спорт; – культура та мистецтво; – засоби масової інформації; – дослідження і розробки у сфері духовного та фізичного розвитку; – інша діяльність у сфері духовного та фізичного розвитку.
9. Освіта	– дошкільна освіта; – загальна середня освіта; – професійно-технічна освіта; – вища освіта; – післядипломна освіта.

Продовження табл. 7.3

10. Соціальний захист та соціальне забезпечення	– соціальний захист на випадок непрацездатності; – соціальний захист пенсіонерів; – соціальний захист ветеранів війни та праці; – соціальний захист сім'ї, дітей та молоді; – соціальний захист безробітних; – допомога у вирішенні житлових питань; – соціальний захист інших категорій населення; – дослідження і розробки у сфері соціального захисту; – інша діяльність у сфері соціального захисту.
Економічна класифікація видатків бюджету	
1. Поточні видатки	– видатки на товари і послуги; – виплата процентів (доходу) за зобов'язаннями; – субсидії і поточні трансферти.
2. Капітальні видатки	– придбання основного капіталу; – створення державних запасів і резервів; – придбання землі і нематеріальних активів; – капітальні трансферти.
3. Нерозподілені видатки	
Відомча класифікація видатків та кредитування державного бюджету	
– Апарат Верховної Ради України, Державне управління справами; – Господарсько-фінансовий департамент Секретаріату Кабінету Міністрів України; – Державна судова адміністрація України; – Верховний Суд України; – Вищий спеціалізований суд України з розгляду цивільних і кримінальних справ; – Вищий господарський суд України; – Вищий адміністративний суд України; – Конституційний Суд України; – Генеральна прокуратура України; – Міністерство внутрішніх справ України; – Міністерство енергетики та вугільної промисловості України; – Міністерство економічного розвитку і торгівлі України; – Міністерство закордонних справ України; – Державний комітет телебачення і радіомовлення України; – Міністерство культури України; – Державне агентство лісових ресурсів України; – Міністерство оборони України; – Міністерство освіти і науки України; – Міністерство молоді та спорту України; – Міністерство охорони здоров'я України; – Міністерство екології та природних ресурсів України; – Міністерство соціальної політики України;	

- Державне агентство України з управління державними корпоративними правами та майном;
- Міністерство регіонального розвитку, будівництва та житлово-комунального господарства України;
- Міністерство аграрної політики та продовольства України;
- Державна служба статистики України;
- Міністерство інфраструктури України;
- Державне агентство автомобільних доріг України;
- Державна служба України з надзвичайних ситуацій;
- Міністерство фінансів України;
- Міністерство юстиції України;
- Державне агентство з питань електронного урядування;
- Державне агентство резерву України;
- Державна інспекція ядерного регулювання України;
- Адміністрація Державної прикордонної служби України;
- Державна служба з питань праці;
- Держфінмоніторинг;
- Національна комісія, що здійснює державне регулювання у сфері зв'язку та інформатизації;
- Головне управління розвідки Міністерства оборони України;
- Вища рада правосуддя;
- Секретаріат Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини;
- Антимонопольний комітет України;
- Державна кримінально-виконавча служба України;
- Державна архівна служба України;
- Національне агентство України з питань державної служби;
- НКЦПФР;
- Державна служба експортного контролю України;
- Державне агентство з енергоефективності та енергозбереження України;
- Національна комісія, що здійснює державне регулювання у сферах енергетики та комунальних послуг;
- Державне космічне агентство України;
- Національна рада України з питань телебачення і радіомовлення;
- РНБОУ;
- Рахункова палата України;
- Служба безпеки України;
- Національна академія наук України;
- Національна академія педагогічних наук України;
- Національна академія медичних наук України;
- Національна академія мистецтв України;
- Національна академія правових наук України;
- Національна академія аграрних наук України;
- Управління державної охорони України;
- Служба зовнішньої розвідки України;

- Адміністрація Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації;
- Національне агентство з питань підготовки та проведення в Україні фінальної частини чемпіонату Європи 2012 року з футболу та реалізації інфраструктурних проєктів;
- Центральна виборча комісія України;
- Національна акціонерна компанія «Укргролізинг»;
- Рада міністрів Автономної Республіки Крим;
- Вінницька обласна державна адміністрація;
- Волинська обласна державна адміністрація;
- Дніпропетровська обласна державна адміністрація;
- Донецька обласна державна адміністрація;
- Житомирська обласна державна адміністрація;
- Закарпатська обласна державна адміністрація;
- Запорізька обласна державна адміністрація;
- Івано-Франківська обласна державна адміністрація;
- Київська обласна державна адміністрація;
- Кіровоградська обласна державна адміністрація;
- Луганська обласна державна адміністрація;
- Львівська обласна державна адміністрація;
- Миколаївська обласна державна адміністрація;
- Одеська обласна державна адміністрація;
- Полтавська обласна державна адміністрація;
- Рівненська обласна державна адміністрація;
- Сумська обласна державна адміністрація;
- Тернопільська обласна державна адміністрація;
- Харківська обласна державна адміністрація;
- Херсонська обласна державна адміністрація;
- Хмельницька обласна державна адміністрація;
- Черкаська обласна державна адміністрація;
- Чернівецька обласна державна адміністрація;
- Чернігівська обласна державна адміністрація;
- Севастопольська міська державна адміністрація.

Чинна функціональна класифікація відображає 10 напрямів використання бюджетних коштів на виконання основних функцій держави, кожний з яких має чотиризначний код:

0100 – загальнодержавні функції;

0200 – оборона;

0300 – 1000 – інші функції.

Вона має такі рівні деталізації: розділи, підрозділи та групи. У розділах систематизуються видатки та кредитування бюджету, пов'язані з виконанням функцій держави, Автономної Республіки Крим чи місцевого самоврядування, а в підрозділах і групах конкретизуються ці видатки та кредитування бюджету.

Функціональна класифікація видатків має три рівні деталізації:

- 1) категорії від 1 до 10 – характеризують загальні цілі державного управління;
- 2) групи;
- 3) класи.

Групи та класи описують способи досягнення цих загальних цілей.

Наприклад: Розділ 0900 – «Освіта»;

Група 0940 – «Вища освіта»;

Клас 0941 – Вищі навчальні заклади 1 і 2 рівнів акредитації.

Видатки бюджету за економічною класифікацією поділяються на:

- поточні видатки – код 1000;
- капітальні видатки – код 2000;
- нерозподілені видатки – код 3000.

Поточні видатки – це платежі, які призначені не на придбання капітальних активів.

Капітальні видатки – це платежі з метою придбання необоротних активів (у т. ч. землі; нематеріальних активів тощо); стратегічних і надзвичайних запасів товарів; невідплатні платежі, що передаються одержувачам бюджетних коштів із метою придбання ними подібних активів; компенсації втрат, пов'язаних із руйнуванням чи пошкодженням необоротних активів.

До нерозподілених видатків належать видатки з резервних фондів державного і місцевих бюджетів та фондів непередбачених видатків Ради міністрів Автономної Республіки Крим; обласних та місцевих адміністрацій; виконкомів місцевих рад.

Відомча класифікація видатків та кредитування – це фактично перелік головних розпорядників бюджетних коштів, які затверджуються згідно із законом про Державний бюджет України через встановлення їм бюджетних призначень. Головні розпорядники коштів місцевих бюджетів визначаються відповідно до рішення про місцевий бюджет.

На основі відомчої класифікації видатків та кредитування бюджету ДКСУ, що реалізує державну політику у сфері казначейського обслуговування бюджетних коштів, складає та веде єдиний реєстр розпорядників бюджетних коштів та одержувачів бюджетних коштів. Головні розпорядники бюджетних коштів визначають мережу розпорядників бюджетних коштів нижчого рівня та одержувачів бюджетних коштів з урахуванням вимог щодо формування єдиного реєстру розпорядників бюджетних коштів і одержувачів бюджетних коштів та даних такого реєстру.

Вказана класифікація дає змогу:

- оптимізувати кількість головних розпорядників бюджетних коштів;
- поліпшити бюджетне планування;
- побудувати чітку структуру системи державного управління. Кожному розпорядникові присвоєно дво- або тризначний код.

Наприклад, за кодом КВКВ: 11 – Апарат Верховної Ради України;

100 – Міністерство внутрішніх справ України.

Програмну класифікацію видатків та кредитування державного бюджету (місцевого бюджету) формує центральний орган виконавчої влади, що забезпечує формування державної бюджетної політики (місцевий фінансовий орган) за пропозиціями, які подають головні розпорядники бюджетних коштів під час складання проєкту закону про Державний бюджет України (проєкту рішення про місцевий бюджет) у бюджетних запитах. На відміну від функціональної класифікації, що встановлює загальну категорію видатків, кожна програма має чітко визначені цілі. Програмна класифікація видатків та кредитування державного бюджету щорічно визначається у законі про Державний бюджет України. Незмінна тільки структура коду.

Код програмної класифікації містить сім знаків, з яких:

- перші три цифри – головний розпорядник (код відомчої класифікації видатків та кредитування державного бюджету);

- четверта цифра – відповідальний виконавець бюджетних програм у системі головного розпорядника (якщо відповідальним виконавцем бюджетної програми є безпосередньо структурний підрозділ центрального апарату головного розпорядника – третім знаком коду визначається цифра «1», щодо решти відповідальних виконавців бюджетних програм використовуються цифри від «2» до «9»);

- п'ята, шоста цифри – бюджетна програма в межах одного відповідального виконавця бюджетної програми;

- сьома цифра – напрям діяльності в одній бюджетній програмі.

Код кожної бюджетної програми має відповідати коду функціональної класифікації видатків та кредитування бюджету, що дасть змогу автоматично групувати показники бюджетних програм за функціональною класифікацією.

Переважно за основу визначення бюджетної програми беруть бюджетні призначення окремого головного розпорядника за функціональною класифікацією, аналізується його організаційна структура з метою визначення відповідальних виконавців та детально з'ясовується мета бюджетної програми, яку потрібно досягти, і завдання, які необхідно виконати для досягнення цієї мети за рахунок відповідного бюджетного призначення.

З метою забезпечення прозорості та контрольованості використання бюджетних коштів бюджетну програму, обсяг видатків на яку становить більше 1–15% загального обсягу видатків державного бюджету, доцільно поділити на декілька менших бюджетних програм.

Класифікація фінансування бюджету містить джерела отримання фінансових ресурсів, що необхідні для покриття дефіциту бюджету, і напрями витрачання фінансових ресурсів, що утворилися в результаті профіциту бюджету. Витрати на погашення боргу належать до складу фінансування бюджету.

Фінансування бюджету класифікується за:

- 1) типом кредитора (за категоріями кредиторів або власників боргових зобов'язань);

2) типом боргового зобов'язання (за засобами, що використовуються для фінансування бюджету) (табл. 7.4).

Класифікація боргу систематизує інформацію про всі боргові зобов'язання держави, Автономної Республіки Крим, територіальної громади міста.

Таблиця 7.4

Класифікація фінансування бюджету за різними ознаками

Класифікація фінансування бюджету за типом кредитора	
1. Внутрішнє фінансування	– фінансування за рахунок коштів державних фондів, – фінансування за рахунок позик банківських установ, – інше внутрішнє фінансування, – надходження від приватизації державного майна, – фінансування із залишків коштів на рахунках бюджетних установ, – зміни обсягів депозитів і цінних паперів, що використовуються для управління ліквідністю, – коригування, – фінансування за рахунок зміни залишків коштів бюджетів.
2. Зовнішнє фінансування	– позики, які надають міжнародні організації економічного розвитку, – позики, які надають органи управління іноземних держав, – позики, які надають іноземні комерційні банки, – позики, що надають постачальники, – позики, що не належать до інших категорій, – зміни обсягів депозитів і цінних паперів, що використовуються для управління ліквідністю, – коригування.
Класифікація фінансування бюджету за типом боргового зобов'язання	
Загальне фінансування	
1. Фінансування за борговими операціями	– запозичення, – погашення.
2. Надходження від приватизації державного майна	
3. Фінансування за активними операціями	

Борг класифікується за типом кредитора і за типом боргового зобов'язання (табл. 7.5).

Таблиця 7.5

Класифікація боргу за різними ознаками

Класифікація боргу за типом кредитора	
1. Внутрішній	– заборгованість за позиками, що отримані з бюджетів різних рівнів та державних фондів, – заборгованість перед банківськими установами, – заборгованість перед іншими органами управління, – внутрішня заборгованість, що не належить до інших категорій, – коригування, пов'язане зі змінами обсягів депозитів, цінних паперів та різницею у вартісних оцінках зазначених статей.
2. Зовнішній	– заборгованість за позиками, що отримані від міжнародних організацій економічного розвитку, – заборгованість за позиками, що отримані від органів управління іноземних держав, – заборгованість за позиками від іноземних комерційних банків, – заборгованість за позиками, одержаними від постачальників, – зовнішня заборгованість, що не належить до інших категорій, – коригування, пов'язане зі змінами обсягів депозитів, цінних паперів та різницею у вартісних оцінках вищезазначених статей.
Класифікація боргу за типом боргового зобов'язання	
1. Внутрішній	– заборгованість за довгостроковими зобов'язаннями, – заборгованість за середньостроковими зобов'язаннями, – заборгованість за короткостроковими зобов'язаннями і векселями, – заборгованість за іншими внутрішніми зобов'язаннями, – коригування, пов'язане зі змінами обсягів депозитів, цінних паперів та різницею у вартісних оцінках вищезазначених статей.
2. Зовнішній	– заборгованість за довгостроковими зобов'язаннями, – заборгованість за середньостроковими зобов'язаннями, – заборгованість за короткостроковими зобов'язаннями і векселями, – заборгованість за іншими зовнішніми зобов'язаннями, – коригування, пов'язане зі змінами обсягів депозитів, цінних паперів та різницею у вартісних оцінках вищезазначених статей.

7.2. Джерела формування та класифікація доходів державного бюджету

Для того, щоб виконувати свої функції, держава повинна володіти певними фінансовими ресурсами, тобто має сформувати власні доходи. Основним джерелом доходів держави є ВВП, а за певних умов – національне багатство.

Доходи державного бюджету – економічні відносини, які виникають у держави з юридичними та фізичними особами в процесі формування основного централізованого фонду грошових коштів держави.

Доходи Державного бюджету України – сукупність безповоротних надходжень, передбачених чинним законодавством України, які використовують для фінансування державних функцій.

Формою вияву категорії «доходи державного бюджету» є різні види платежів підприємств, організацій і населення в бюджет, а їх матеріальним втіленням – грошові кошти, які мобілізуються в бюджеті. Характеризуючи економічну сутність категорії «доходи бюджету», варто звернути увагу, що бюджетні доходи, з одного боку, є результатом розподілу вартості ВВП між різними учасниками відтворювального процесу, а з іншого – об'єктом подальшого розподілу, що вартості акумулюванва в державі.

Державні доходи охоплюють ту частину фінансових відносин, яка пов'язана з формуванням фінансових ресурсів у розпорядженні держави та державних підприємств. Водночас акумульовані державою фінансові ресурси належать до централізованих (концентруються в бюджеті держави і фондах цільового призначення), а ті, що залишаються у розпорядженні державних підприємств, – децентралізовані. Доходи бюджету виконують головну роль у складі централізованих державних доходів.

«Доходи державного бюджету» – поняття більш вузьке, ніж «доходи держави».

Доходи державного бюджету – це частина доходів держави, що централізується у загальнодержавному фонді та використовується для фінансування загальнодержавних функцій органів державної влади згідно з Конституцією України.

До основних чинників, що впливають на формування доходів державного бюджету, належать такі:

- стан економічної кон'юнктури;
- недосконалість податкового законодавства;
- наявність тіньової економіки;
- низька конкурентоспроможність продукції;
- низька фінансова дисципліна більшості суб'єктів господарювання;
- нестабільність національної валюти;
- криміналізація економічної діяльності;
- інфляційні процеси та ін.

Виокремлюють зовнішні та внутрішні чинники впливу на рівень доходів державного бюджету. Крім того, чинники впливу можуть мати політичний, економічний, соціальний характер.

Формування доходів державного бюджету часто залежить від завдань, які вирішує держава на певному етапі розвитку, методів господарювання, складу і принципів побудови податкової системи.

Доходи державного бюджету формуються за рахунок як внутрішніх (виробленого у країні ВВП), так і зовнішніх джерел (надходжень від міжнародного перерозподілу фінансових ресурсів). Зазвичай **доходи Державного бюджету України утворюються за рахунок:**

- податків, які повністю або частково зараховуються до державного бюджету відповідно до чинного законодавства;
- частини доходів від приватизації державних підприємств;
- надходжень від зовнішньоекономічної діяльності;
- орендної плати за оренду майна цілісних майнових комплексів, що перебувають у загальнодержавній власності;
- надходжень від внутрішніх позик;
- дивідендів від цінних паперів, що належать державі;
- інших доходів відповідно до законодавства України.

Сучасні розвинуті держави зазвичай користуються внутрішніми джерелами і залучають зовнішні у відносно обмежених масштабах. Крім того, для покриття видатків переважно застосовується поточний ВВП країни, але відомо, що під час тривалих воєн, фінансових криз, які виснажують матеріальні ресурси, держава також може використовувати частину нагромадженого національного багатства.

У країнах із розвинутою ринковою економікою доходи державного бюджету становлять значну частину ВВП і вирішальним чином впливають як на його перерозподіл, так і на розширене відтворення та економічне зростання. У середньому для країн Організації економічного співробітництва та розвитку (ОЕСР) вони дорівнюють від 30 до 50% ВВП, що вказує на дуже важливу роль держави в економіці. Державні доходи відображають рух грошових коштів від різних економічних суб'єктів до держави. Те, що для держави є доходами, для широких верств населення – це видатки. Доходи державного бюджету на 80–90% формуються за рахунок податкових і неподаткових надходжень.

Проте, якщо цих доходів для покриття своїх витрат державі не вистачає, вона використовує національне багатство, а саме: доходи від приватизації державної власності, від продажу золотовалютного резерву та інших цінностей, які перебувають у розпорядженні держави у певний період часу.

Відповідно до Бюджетного кодексу України **доходи бюджету** – податкові, неподаткові та інші надходження на безповоротній основі, справляння яких передбачено законодавством України (у т. ч. трансферти, плата за адміністративні послуги, власні надходження бюджетних установ).

Надходження бюджету – доходи бюджету, повернення кредитів до бюджету, кошти від державних (місцевих) запозичень, кошти від приватизації державного майна (щодо державного бюджету), повернення бюджетних коштів з депозитів, надходження від продажу / пред'явлення цінних паперів.

Джерела доходів Державного бюджету України визначено Бюджетним кодексом України та іншими нормативними актами. Доходи і ставки відрахувань конкретизовано у законі про Державний бюджет України на відповідний рік.

Державні доходи класифікують за такими ознаками (табл. 7.6):

Таблиця 7.6

Класифікація доходів державного бюджету

№	Ознака класифікації	Види доходів
1.	За джерелами формування	– доходи, отримані від розподілу новоствореної вартості; – доходи, які входять до складу фонду відшкодування (частка амортизаційних відрахувань); – доходи від реалізації національного багатства.
2.	За частотою виникнення	– звичайні – регулярно включаються в доходи; – надзвичайні – з'являються у доходах за виняткових, але обґрунтованих обставин.
3.	За методами залучення	– податки; – збори; – обов'язкові платежі; – інші надходження.
4.	За способом зарахування	– загальний фонд; – спеціальний фонд.
5.	За розділами відповідно до Бюджетного кодексу України	– податкові надходження; – неподаткові надходження; – доходи від операцій з капіталом; – трансферти.
6.	За рівнем централізації	– централізовані – доходи, які концентруються в державному бюджеті та інших цільових фондах грошових коштів; – децентралізовані – доходи, що використовуються за місцем їх утворення на державних підприємствах і в бюджетних установах та організаціях.
7.	За соціально-економічними ознаками	– доходи від господарської діяльності; – доходи від використання природних ресурсів; – доходи від зовнішньоекономічної діяльності; – доходи від приватизації; – доходи від банківської діяльності; – доходи від реалізації дорогоцінних металів з Державного фонду дорогоцінних металів та дорогоцінних каменів;

Продовження табл. 7.6

		– державне мито; – мито; – збори та інші неподаткові надходження; – доходи від громадян тощо.
8.	За умовами повернення	– поворотні доходи – це розміщення державних позик, за користування якими потрібно платити і їх потрібно повернути у визначені строки; – безповоротні доходи – платежі та відрахування юридичних та фізичних осіб, а також власні доходи держави.

Склад доходів Державного бюджету України, наведений у ст. 29 Бюджетного кодексу України, деталізовано положенням ст. 9 «Класифікація доходів бюджету», згідно з якою визначено чотири типи надходжень (податкові, неподаткові, доходи від операцій з капіталом, трансферти).

1. До доходів загального фонду Державного бюджету України належать:

1) податок на доходи фізичних осіб (крім податку, визначеного пунктом 1-1 цієї частини статті), що сплачується (перераховується) згідно з Податковим кодексом України у розмірі 25 відсотків на відповідній території України (крім території міст Києва та Севастополя) та у розмірі 60 відсотків – на території міста Києва;

1-1) податок на доходи фізичних осіб від оподаткування пасивних доходів у вигляді відсотків на поточний або депозитний (вкладний) банківський рахунок, відсотків на вклад (депозит) члена кредитної спілки у кредитній спілці, що сплачується (перераховується) згідно з Податковим кодексом України;

1-2) військовий збір, що сплачується (перераховується) згідно з пунктом 16-1 підрозділу 10 розділу XX Податкового кодексу України;

1-3) збір з одноразового (спеціального) добровільного декларування, що сплачується (перераховується) згідно з підрозділом 9-4 «Особливості застосування одноразового (спеціального) добровільного декларування активів фізичних осіб» розділу XX «Перехідні положення» Податкового кодексу України;

2) 90% податку на прибуток підприємств (крім податку на прибуток підприємств державної власності, що зараховується до загального фонду державного бюджету в повному обсязі, та податку, визначеного пунктом 18 частини першої статті 64, пунктом 1 частини першої статті 64-1 та пунктом 1-2 частини першої статті 66 цього Кодексу);

3) 37% рентної плати за спеціальне використання лісових ресурсів у частині деревини, заготовленої під час вирубки головного користування;

4) 45% рентної плати за спеціальне використання води (крім рентної плати за спеціальне використання води водних об'єктів місцевого значення, а також рентної плати за спеціальне використання води без її вилучення з водних об'єктів для потреб гідроенергетики);

5) 70% рентної плати за користування надрами для видобування корисних копалин загальнодержавного значення (крім рентної плати, визначеної пунктом 5-1 цієї частини статті);

5-1) 95% рентної плати за користування надрами для видобування нафти, природного газу та газового конденсату (крім рентної плати за користування надрами в межах континентального шельфу та / або виняткової (морської) економічної зони України, яка зараховується до загального фонду державного бюджету в повному обсязі);

{Частина другу статті 29 доповнено пунктом 5-1 згідно із Законом № 1793-VIII від 20.12.2016}

6) податок на додану вартість;

7) акцизний податок з вироблених в Україні підакцизних товарів (продукції) (крім акцизного податку, визначеного пунктом 1 частини третьої цієї статті та пунктом 6 частини першої статті 66 цього Кодексу);

8) акцизний податок із ввезених на митну територію України підакцизних товарів (продукції) (крім акцизного податку, визначеного пунктом 2 частини третьої цієї статті);

9) ввізне мито (крім ввізного мита, визначеного пунктом 3 частини третьої цієї статті);

10) вивізне мито;

10-1) особливі види мита та сезонне мито;

12) рентна плата за транспортування нафти та нафтопродуктів магістральними нафтопроводами та нафтопродуктопроводами територією України;

13) рентна плата за транзитне транспортування трубопроводами аміаку територією України;

16) рентна плата за користування радіочастотним ресурсом України;

16-1) 45% екологічного податку (крім екологічного податку, що справляється за викиди в атмосферне повітря двоокису вуглецю стаціонарними джерелами забруднення, який зараховується до загального фонду державного бюджету у повному обсязі; екологічного податку, що справляється за утворення радіоактивних відходів (у т. ч. вже накопичені) та / або тимчасове зберігання радіоактивних відходів їх виробниками понад встановлений особливими умовами ліцензії строк, який зараховується до спеціального фонду державного бюджету у повному обсязі);

17) частина чистого прибутку (доходу) державних унітарних підприємств та їх об'єднань, що вилучається до державного бюджету відповідно до закону, та дивіденди (дохід), нараховані на акції (частки) господарських товариств, у статутних капіталах яких є державна власність;

18) кошти, що перераховує Національний банк України відповідно до Закону України «Про Національний банк України»;

19) плата за розміщення тимчасово вільних коштів державного бюджету (крім коштів, отриманих закладами професійної (професійно-технічної), фахової передвищої та вищої освіти від розміщення на депозитах тимчасово вільних

бюджетних коштів, отриманих за надання платних послуг, якщо таким закладам згідно із законом надано відповідне право);

20) кошти, які отримали закордонні дипломатичні установи України як плату за розміщення їхніх бюджетних коштів на поточних рахунках іноземних банків;

21) платежі, пов'язані з перебуванням Чорноморського флоту Російської Федерації на території України, відповідно до укладеної 28 травня 1997 року Угоди між Урядом України та урядом Російської Федерації про взаємні розрахунки, пов'язані з поділом Чорноморського флоту та перебуванням Чорноморського флоту Російської Федерації на території України;

22) платежі, пов'язані з виконанням Угоди між Кабінетом Міністрів України та Урядом Російської Федерації про участь Російської Федерації в розвитку соціально-економічної сфери м. Севастополя та інших населених пунктів, в яких дислокуються військові формування Чорноморського флоту Російської Федерації на території України;

23) кошти від санкцій (штрафи, пеня тощо), що застосовуються відповідно до закону (крім штрафів, визначених пунктами 6-3, 6-4, 6-9, і 13-5 частини третьої цієї статті, пунктами 37-39 частини першої статті 64, пунктом 13 частини першої статті 64-1 та пунктами 26 і 27 частини першої статті 66 цього Кодексу);

24) плата за надання адміністративних послуг (крім плати, визначеної пунктом 36 частини першої статті 64 та пунктом 14 частини першої статті 64-1 цього Кодексу);

24-1) адміністративний збір за державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень (крім адміністративного збору, визначеного пунктом 36-1 частини першої статті 64 та пунктом 9 частини першої статті 64-1 цього Кодексу);

24-2) 85% плати за надання відомостей з Єдиного державного реєстру юридичних осіб, фізичних осіб-підприємців та громадських формувань, а також 85% плати за отримання інформації з інших державних реєстрів, держателем яких є центральний орган виконавчої влади з формування та забезпечення реалізації державної правової політики та центральний орган виконавчої влади, що забезпечує реалізацію державної політики у сферах державної реєстрації актів цивільного стану, державної реєстрації речових прав на нерухоме майно, державної реєстрації юридичних осіб, фізичних осіб-підприємців та громадських формувань;

24-4) плата за скорочення термінів надання послуг у сфері державної реєстрації речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень і державної реєстрації юридичних осіб, фізичних осіб-підприємців та громадських формувань, а також плата за надання інших платних послуг, пов'язаних з такою державною реєстрацією (крім плати, визначеної пунктом 36-3 частини першої статті 64 та пунктом 11 частини першої статті 64-1 цього Кодексу);

25) плата за ліцензії на певні види господарської діяльності (крім плати, визначеної пунктом 5-1 частини третьої статті 29, пунктами 21-24, 27, 28, 28-1, 43-1 і 43-2 частини першої статті 64, пунктом 2 частини першої статті 64-1, пунктами 18-21, 24, 25 і 25-1 частини першої статті 66 цього Кодексу);

25-1) адміністративний збір за проведення державної реєстрації юридичних осіб, фізичних осіб-підприємців та громадських формувань (крім адміністративного збору, визначеного пунктом 36-2 частини першої статті 64 цього Кодексу та пунктом 10 частини першої статті 64-1);

25-2) плата за сертифікацію оператора системи передачі електричної енергії, оператора газотранспортної системи;

26) збори за підготовку до державної реєстрації авторського права і договорів, які стосуються прав автора на твір;

27) плата за видачу дозволів на право ввезення на територію України, вивезення з території України або транзиту через територію України наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів;

28) збір за видачу спеціальних дозволів на користування надрами та кошти від продажу таких дозволів;

29) плата за видачу, переоформлення, продовження строку дії дозволів на користування ресурсами нумерації;

30) плата за державну реєстрацію джерел іонізованого випромінювання (реєстраційний збір);

31) плата за оформлення посвідчення закордонного українця;

32) кошти, отримані за вчинення консульських дій на території України, а також кошти за вчинення консульських дій за межами України;

33) 50% виконавчого збору, стягнутого органами державної виконавчої служби;

34) надходження від орендної плати за користування цілісним майновим комплексом та іншим державним майном (крім орендної плати, визначеної пунктом 10 частини третьої цієї статті та абзацом третім частини п'ятої статті 19 Закону України «Про оренду державного та комунального майна»);

36) єдиний збір, який справляється у пунктах пропуску (пунктах контролю) через державний кордон України;

37) портовий (адміністративний) збір;

38) плата за виконання митних формальностей митними органами поза місцем розташування цих органів або поза робочим часом, що визначений для них;

39) кошти від реалізації майна, конфіскованого за рішенням суду, скарбів, які є пам'ятками історії та культури, майна, які держава отримала в порядку спадкування чи дарування;

40) кошти від реалізації надлишкової космічної техніки військового та подвійного призначення;

41) кошти від реалізації надлишкового озброєння, військової та спеціальної техніки, нерухомого військового майна Збройних Сил України та інших

утворених відповідно до законів України військових формувань, правоохоронних органів та інших державних органів (крім коштів, визначених пунктом 12-1 частини третьої цієї статті);

42) відрахування від суми коштів, витрачених на рекламу тютюнових виробів та / або алкогольних напоїв у межах України;

43) 20% надходжень до Державного спеціалізованого фонду фінансування загальнодержавних витрат на авіаційну діяльність та участь України у міжнародних авіаційних організаціях;

44) плата за подання скарги щодо процедур закупівлі до органу оскарження;

45) кошти, отримані від надання учасниками процедури закупівлі / спрощеної закупівлі як забезпечення їх тендерної пропозиції / пропозиції учасника спрощеної закупівлі, які не підлягають поверненню таким учасникам, у частині здійснення закупівель за рахунок коштів державного бюджету;

46) кошти, отримані від переможця процедури закупівлі / спрощеної закупівлі під час укладення договору про закупівлю як забезпечення виконання такого договору, які не підлягають поверненню учаснику, у частині здійснення закупівель за рахунок коштів державного бюджету;

47) кошти від реалізації продуктів утилізації твердого ракетного палива;

48) плата за надання державних гарантій та кредитів (позик), залучених державою, і плата за користування кредитами (позиками), залученими державою;

49) плата за користування кредитом з державного бюджету;

50) відсотки за користування пільговим довгостроковим державним кредитом, наданим молодим сім'ям та самотнім молодим громадянам на будівництво (реконструкцію) та придбання житла;

51) збори на обов'язкове державне пенсійне страхування, що відповідно до закону сплачуються під час подання ювелірних та побутових виробів з дорогоцінних металів на клеймування державним пробірним клеймом до казенних підприємств пробірного контролю та під час набуття права власності на легкові автомобілі, з операцій придбання (купівлі-продажу) нерухомого майна, з користування та надання послуг мобільного зв'язку;

52) 90% концесійних платежів щодо об'єктів державної власності (крім концесійних платежів, визначених пунктом 6-5 частини третьої цієї статті, та частини концесійного платежу, що за рішенням концесіодавця сплачується на користь балансоутримувача відповідно до умов концесійного договору));

52-1) одноразова фіксована плата, визначена концесійним договором, та кошти, що надійшли у результаті реалізації забезпечення конкурсної пропозиції відповідно до умов концесійного конкурсу (якщо вони не повертаються учаснику), щодо об'єктів державної власності;

53) кошти від реалізації дорогоцінних металів та дорогоцінного каміння, які отримала державна установа що, уповноважена на здійснення операцій з дорогоцінними металами і дорогоцінним камінням;

54) 80% коштів, отриманих підприємствами, установами та організаціями, що утримуються за рахунок державного бюджету, за здані у вигляді брухту і відходів золото, платину, метали платинової групи, дорогоцінне каміння, і 50% коштів, які отримали ці підприємства, установи та організації за здане у вигляді брухту і відходів срібло;

55) 90% коштів від використання (реалізації) частини виробленої продукції, що залишається у власності держави відповідно до угод про розподіл продукції, та / або коштів у вигляді грошового еквівалента такої державної частини продукції (крім коштів від державної частини продукції, виробленої на ділянці надр у межах континентального шельфу і виключної (морської) економічної зони України, що зараховуються до загального фонду державного бюджету в повному обсязі);

56) 10% коштів від продажу земельних ділянок несільськогосподарського призначення або прав на них, що належать до державній власності до розмежування земель державної та комунальної власності; кошти від продажу земельних ділянок несільськогосподарського призначення або прав на них, що перебувають у державній власності після розмежування земель державної та комунальної власності, 10 відсотків коштів від викупу земельних ділянок сільськогосподарського призначення державної та комунальної власності, передбачених пунктом 6-1 розділу X «Перехідні положення» Земельного кодексу України;

57) кошти, отримані від секретаріату ООН, НАТО, ЄС, ОБСЄ або іншої міжнародної організації за участь України в міжнародних операціях з підтримання миру і безпеки;

57-1) надходження в рамках програм бюджетної підтримки Європейського Союзу;

57-2) гранти на бюджетну підтримку від іноземних держав, іноземних фінансових установ і міжнародних фінансових організацій;

58) кошти, що передаються до державного бюджету з місцевих бюджетів;

59) інші доходи, які у встановленому порядку зараховуються до загального фонду державного бюджету.

2. Джерела формування спеціального фонду Державного бюджету України в частині доходів такі:

1) акцизний податок з вироблених в Україні пального і транспортних засобів (крім акцизного податку, визначеного пунктом 16-1 частини першої статті 64 та пунктом 6 частини першої статті 66 цього Кодексу);

2) акцизний податок з ввезених на митну територію України пального і транспортних засобів (крім акцизного податку, визначеного пунктом 16-1 частини першої статті 64 цього Кодексу);

3) ввізне мито на нафтопродукти і транспортні засоби та шини до них (крім ввізного мита на транспортні засоби, визначені у пункті 3-1 цієї частини статті);

3-1) ввізне мито, яке сплачується під час поміщення суден у митний режим тимчасового ввезення з умовним частковим звільненням від оподаткування митними платежами;

5) судовий збір та надходження від звернення застави у дохід держави;

5-1) плата за ліцензії у сфері діяльності з організації та проведення азартних ігор і за ліцензії на випуск та проведення лотерей (крім плати, визначеної пунктами 43-1 і 43-2 частини першої статті 64 цього Кодексу);

6) плата за проїзд автомобільними дорогами транспортних засобів та інших самохідних машин і механізмів, вагові або габаритні параметри яких перевищують нормативні;

{До частини третьої статті 29 включено пункт 6 згідно із Законом № 1763-VIII від 17.11.2016}

6-1) 80% надходжень до Державного спеціалізованого фонду фінансування загальнодержавних витрат на авіаційну діяльність та участь України у міжнародних авіаційних організаціях;

6-2) плата за проїзд платними автомобільними дорогами загального користування державного значення, крім випадків будівництва (нового будівництва, реконструкції, капітального ремонту) та подальшої експлуатації відповідної автомобільної дороги загального користування на умовах концесії, якщо це передбачено умовами концесійного договору;

6-3) 50% надходжень від адміністративно-господарських штрафів за порушення законодавства про автомобільний транспорт, передбачені абзацами чотирнадцятим - сімнадцятим частини першої статті 60 Закону України «Про автомобільний транспорт» (крім штрафів, визначених пунктом 13-5 цієї частини статті);

{Частину третю статті 29 доповнено пунктом 6-3 згідно із Законом № 74-IX від 12.09.2019; із змінами, внесеними згідно із Законом № 2042-IX від 15.02.2022}

6-4) 50 відсотків надходжень від адміністративних штрафів за правопорушення, передбачені частиною другою статті 122-2 та частиною другою статті 132-1 Кодексу України про адміністративні правопорушення (крім штрафів, визначених пунктом 13-5 цієї частини статті);

6-5) концесійні платежі, що сплачуються у разі будівництва та експлуатації автомобільних доріг загального користування на умовах концесії;

6-6) 10% концесійних платежів щодо об'єктів державної власності (крім концесійних платежів, визначених у пункті 6-5 цієї частини статті, та частини концесійного платежу, що за рішенням концесієдавця сплачується на користь балансоутримувача відповідно до умов концесійного договору);

6-7) реєстраційний внесок щодо об'єктів державної власності, що сплачується відповідно до Закону України «Про концесію»;

6-8) плата за використання автомобільних доріг загального користування транспортними засобами з повною масою 12 т і більше;

6-9) адміністративні штрафи за правопорушення, передбачені статтею 132-2 Кодексу України про адміністративні правопорушення;

7) 30% грошових стягнень за шкоду, заподіяну через порушення законодавства про охорону навколишнього природного середовища внаслідок господарської та іншої діяльності;

7-1) 15% плати за надання відомостей з Єдиного державного реєстру юридичних осіб, фізичних осіб-підприємців та громадських формувань, а також 15% плати за отримання інформації з інших державних реєстрів, держателем яких є центральний орган виконавчої влади з формування та забезпечення реалізації державної правової політики та центральний орган виконавчої влади, що забезпечує реалізацію державної політики у сферах державної реєстрації актів цивільного стану, державної реєстрації речових прав на нерухоме майно, державної реєстрації юридичних осіб, фізичних осіб-підприємців та громадських формувань;

7-4) {Пункт 7-4 частини третьої статті 29 застосовується в порядку, встановленому статтями 10 і 11 Закону № 2246-VIII від 07.12.2017 – див. пункт 8 Прикінцевих положень Закону № 2246-VIII від 07.12.2017} екологічний податок, що справляється за утворення радіоактивних відходів (у т. ч. вже накопичені) та / або за тимчасове зберігання радіоактивних відходів їх виробниками понад установлені особливими умовами ліцензії строк;

8) кошти, отримані відповідно до статті 8 Закону України «Про впорядкування питань, пов'язаних із забезпеченням ядерної безпеки» (у т. ч. надходження заборгованості минулих років за цими коштами), та дохід від розміщення цих коштів у цінні папери відповідно до статті 9 цього Закону України;

9) збір на соціально-економічну компенсацію ризику населення, яке проживає на території зони спостереження;

10) власні надходження бюджетних установ (у т. ч. наукових установ Національної академії наук України і галузевих академій наук), що утримуються за рахунок державного бюджету, у т. ч. орендна плата за користування військовим майном, майном Національної академії наук України і галузевих академій наук, 50% орендної плати за користування іншим майном, що належить бюджетним установам, які утримуються за рахунок державного бюджету;

11) надходження від реалізації матеріальних цінностей державного резерву;

12) надходження від реалізації розброньованих матеріальних цінностей мобілізаційного резерву;

12-1) кошти від реалізації розвідувальними органами України надлишкового озброєння, військової та спеціальної техніки, нерухомого військового майна;

13) надходження в рамках програм допомоги і грантів Європейського Союзу, урядів іноземних держав, міжнародних організацій, донорських установ (крім надходжень, визначених пунктами 57-1 і 57-2 частини другої цієї статті);

13-1) 50% виконавчого збору, стягнутого органами державної виконавчої служби;

13-2) надходження до Фонду соціального захисту осіб з інвалідністю;

13-3) 10% рентної плати за спеціальне використання води (крім рентної плати за спеціальне використання води водних об'єктів місцевого значення);

13-4) 26% рентної плати за спеціальне використання лісових ресурсів у частині деревини, заготовленої в порядку рубок головного користування;

13-5) 40% надходжень від адміністративних штрафів за адміністративні правопорушення у сфері забезпечення безпеки дорожнього руху, зафіксовані в автоматичному режимі;

13-6) надходження від реалізації майнових прав на використання фільмів, вихідних матеріалів фільмів та фільмокопій, створених за кошти Державного бюджету України; від реалізації суб'єктами кінематографії, які отримали від держави субсидії на створення (виробництво) фільмів, телевізійних фільмів, телевізійних серіалів, майнових прав на використання таких фільмів, телевізійних фільмів, телевізійних серіалів, вихідних матеріалів фільмів, телевізійних фільмів, телевізійних серіалів та фільмокопій, а також від реалізації майнових прав на використання фільмів та фільмових матеріалів, які відповідно до планів виробництва Держкіно УРСР, Міністерства культури УРСР та їхніх правонаступників у 1953–1991 роках створені (вироблені) за рахунок державних (бюджетних) коштів на державних кіностудіях та належать державі;

13-7) платіж, що сплачує суб'єкт кінематографії за розгляд заяв щодо отримання державних субсидій на виробництво (створення) фільму (ігрового, анімаційного тощо), телевізійного фільму, телевізійного серіалу, для повернення частини кваліфікованих витрат, здійснених суб'єктом кінематографії під час виробництва (створення) фільму;

13-8) 50% прибутків, отриманих від прокату та / або передачі прав на використання фільму (але не більше 50% отриманої суми державної підтримки), що сплачуються до державного бюджету протягом усього строку дії авторського права на фільм суб'єктом кінематографії, який отримав державну субсидію на створення фільму у формах, передбачених пунктами 2 і 3 частини першої статті 7 Закону України «Про державну підтримку кінематографії в Україні», і на користь якого передано (відчужено) майнові права інтелектуальної власності, або особою, якій передано (відчужено) суб'єктом кінематографії, який створив фільм за такої державної підтримки, майнові права інтелектуальної власності на такий фільм у повному обсязі або частково і яка набула майнових прав на такий фільм;

13-9) 45% рентної плати за спеціальне використання води без її вилучення з водних об'єктів для потреб гідроенергетики (крім рентної плати за спеціальне використання води водних об'єктів місцевого значення);

14) інші доходи, визначені законом про Державний бюджет України.

Для визначення складу доходів Державного бюджету України послугуються логікою «від зворотного» – це всі доходи, отримані згідно з податковим законодавством, за винятком надходжень до місцевих бюджетів.

Таким чином, кожен бюджет має власні джерела доходів. Основними джерелами доходів державного бюджету є ПДВ, податок на прибуток підприємств, акцизні податки, ввізне / вивізне мито, доходи від зовнішньоекономічної діяльності, прибутковий податок з громадян та інші, згідно з нормативами, що визначаються законодавчими актами.

Отже, доходи державного бюджету – це сукупність доходів, які диференціюються за окремими групами та різними ознаками.

Доходи державного бюджету – це керована система. До органів влади, що відповідальні за їх формування, облік, звітність і контроль, належать:

- Міністерство фінансів України (планування дохідної частини та контроль за її виконанням);
- ДКСУ (облік усіх надходжень і звіт про виконання);
- Рахункова палата України (контроль за виконанням дохідної частини);
- Верховна Рада України та Президент України (затвердження, внесення змін до структури та обсягу доходів);
- Кабінет Міністрів України (організація бюджетної політики в державі);
- ДПС (контроль платників податків і платежів);
- Держаудитслужба (контроль за відповідністю перерахованих коштів та їх напрямків).

7.3. Видатки державного бюджету, їх класифікація та принципи фінансування

Державні видатки визначаються соціально-економічною моделлю суспільства, функціями та економічним станом кожної держави і відіграють важливу роль у розвитку кожної держави. Вони є основою забезпечення фінансування соціальних та економічних програм, регулювання економіки, створення загальних умов розвитку ринкових відносин, проведення структурної перебудови народного господарства, розвитку міжнародних відносин та інших важливих напрямів діяльності. Водночас залежно від рівня розвитку держави, адміністративно-територіального устрою, історичних, культурних факторів, форм надання бюджетних коштів та інших чинників роль держави у вирішенні соціально-економічних проблем змінюється, що впливає на обсяг і структуру державних видатків.

У процесі виконання державного бюджету розрізняють видатки бюджету і витрати бюджету. У бюджетному кодексі України чітко розмежовано ці поняття.

Видатки бюджету – кошти, спрямовані на здійснення програм та заходів, передбачених відповідним бюджетом.

До них не належать: погашення боргу; надання кредитів із бюджету; розміщення бюджетних коштів на депозитах; придбання цінних паперів;

повернення надміру сплачених до бюджету сум податків і зборів та інших доходів бюджету, їх бюджетне відшкодування.

Видатки державного бюджету регламентуються Бюджетним кодексом України, законом про Державний бюджет України на поточний рік та іншими законодавчими й нормативними актами.

Витрати бюджету – видатки бюджету, надання кредитів з бюджету, погашення боргу та розміщення бюджетних коштів на депозитах, придбання цінних паперів. Поняття «витрати бюджету» ширше, ніж термін «видатки бюджету».

Видатки державного бюджету – це економічні відносини, які виникають у зв'язку з розподілом і перерозподілом централізованого фонду грошових коштів держави та його використанням за цільовим призначенням.

Видатки бюджету поділяються на певні види, які можна характеризувати за якісними і кількісними ознаками. Якісна ознака видатків відображає їх суспільне призначення, а кількісна – загальний обсяг.

Ці дві ознаки можуть суперечити одна іншій. Так, наприклад, потреби держави, що визначаються якісною ознакою, часто перевищують кількісну, тобто суму видатків, потрібну для задоволення відповідних потреб держави. Це приводить до негативних наслідків, а саме: до недофінансування видатків, передбачених законом про державний бюджет, зростання зовнішнього та внутрішнього боргу, дефіциту бюджету та інфляції, особливо у період війн і фінансових криз.

Під час фінансової кризи фінансові можливості держави обмежені, тому потреби суспільства не відповідають обсягам наданих коштів. Видатки бюджету в повному та всебічному обсязі характеризуються тим, яку вони відіграють роль у процесах суспільного відтворення, яке їхнє соціальне призначення.

Видатки державного бюджету виконують такі функції:

- здійснюють регулювання (політичне, соціальне, господарське тощо);
- забезпечують загальні умови життя суспільства (управління, судова влада, освіта, наука, культура тощо).

Держава, виділяючи бюджетні асигнування, завжди визначає:

- 1) пріоритети витрат;
- 2) загальний обсяг фінансування;
- 3) цільове використання коштів;
- 4) норми витрат (наприклад, критерієм планування обсягів витрат за соціальними статтями є соціальні стандарти та нормативи).

Фінансування державних видатків – це засноване на правових нормах планове, цільове, безповоротне надання фінансових ресурсів з урахуванням оптимального поєднання власних, кредитних і бюджетних джерел фінансування для забезпечення виконання загальнодержавних функцій із дотриманням режиму економії за всебічного постійного контролю.

Основні суб'єкти фінансування – це державні органи, підприємства, установи державної і комунальної форм власності. Водночас форми фінансування можуть бути різні. Підприємства та організації державної і муніципальної форми власності, які мають економічну та фінансову самостійність та отримують прибуток, із бюджету покривають лише частину своїх видатків. Основним принципом їх фінансування є оптимальне поєднання власних, бюджетних і позикових коштів для покриття витрат.

Загальні принципи фінансування:

– **плановість** – кошти мають надходити та використовуватися у межах затверджених фінансових планів на підставі чітко визначених нормативів, а використання коштів не за цільовим призначенням може призвести до недофінансування планових видатків;

– **цільспрямованість** – під час здійснення видатків необхідно суворо дотримуватися при здійсненні видатків цілей та заходів, що фінансуються відповідно до затверджених фінансових планів;

– **безповоротність і безвідплатність** – виділення коштів без прямого їх повернення державі та без внесення до державних фондів будь-якої плати за отримання цих коштів;

– **фінансування в міру виконання плану робіт і послуг** – кошти виділяються не автоматично, а відповідно до фактичного виконання робіт, кількісних та якісних показників, що зумовлює обсяги витрат на конкретні цілі в момент виникнення реальної потреби у наданні коштів;

– **дотримання фінансової дисципліни** – законність у фінансовій діяльності, точне та неухильне дотримання порядку, термінів, звітності тощо;

– **ефективність та збалансованість** – бюджетним установам заборонено здійснювати запозичення у будь-якій формі або надавати за рахунок бюджетних коштів позички юридичним і фізичним особам, крім випадків, передбачених законом про Державний бюджет України на відповідний рік;

– **дотримання режиму економії** – застосовується на стадії фактичного використання коштів і виявляється у раціональному використанні трудових і матеріальних ресурсів, використанні новітніх ресурсоощадних технологій, підвищенні норм виробітку сировини та природних ресурсів тощо. Зокрема, згідно з чинним законодавством, яке визначає правові засади кошторисно-бюджетного фінансування, потрібно обов'язково виконувати вимоги щодо першочергового забезпечення бюджетними коштами видатків на оплату праці з нарахуваннями, а також на господарське утримання установ;

– **поєднання власних, кредитних і бюджетних коштів** – під час визначення обсягу фінансування на всіх рівнях спочатку враховується наявність та можливість використання власних коштів або скорочення власних видатків, потім – можливість отримання банківських кредитів і лише за об'єктивної неможливості покрити видатки із зазначених джерел вирішується питання про надання бюджетного або відомчого фінансування. Такий принцип застосо-

вується на етапі планування, розподілу та використання державних ресурсів для покриття поточних видатків і капіталовкладень;

– **отримання максимального ефекту за мінімуму витрат (ефективного використання коштів)** – досягнення суспільно необхідного або бажаного результату за мінімальних витрат трудових і матеріальних ресурсів. Реалізація цього принципу на практиці означає вдосконалення форм і методів оперативного управління виробничою та фінансовою діяльністю держави, розробку додаткових важелів і стимулів, спрямованих на скорочення матеріальних і непродуктивних витрат, інтенсифікацію виробництва та використання науково-технічного прогресу; провідних комп’ютерних технологій та ноу-хау;

– **всебічний фінансовий контроль** – забезпечує дотримання фінансової дисципліни всіма учасниками видаткових відносин, дає можливість з’ясувати помилки та недоліки у фінансовій діяльності держави та вжити заходи щодо їх усунення.

Усі вищевказані вище принципи реалізовано на практиці. Так, усі державні витрати визначено у відповідних фінансово-планових актах (законі про Державний бюджет України на відповідний рік, кошторисах фінансування державних установ та ін.). Планування, видача і використання коштів здійснюються на точно визначені цілі.

Видатки Державного бюджету України систематизують бюджетні призначення на конкретні цілі, передбачені законом про Державний бюджет України на поточний рік. Видатки державного бюджету на здійснення повноважень держави визначає головний розпорядник бюджетних коштів через встановлення бюджетних призначень.

Видатки державного бюджету поділяють на видатки загального фонду та видатки спеціального фонду.

До видатків спеціального фонду належать ті, що фінансуються за рахунок цільових доходів, визначених для конкретної мети. **До видатків загального фонду** належать і, які фінансуються за рахунок доходів загального фонду бюджету і не мають конкретних (закріплених) джерел фінансування.

Так, в Україні впродовж останніх років у структурі видатків державного бюджету переважають видатки загального фонду, сума яких становить близько 70–85%.

У Бюджетному кодексі України законодавчо розмежовано видатки за рахунок коштів державного та місцевих бюджетів відповідно до їхніх повноважень.

Державний бюджет України має містити пояснення щодо всіх видатків, крім пов’язаних із державною таємницею (таємних видатків). Отже, таємні видатки на діяльність органів державної влади і в інтересах національної безпеки зазначено в Державному бюджеті України без деталізації. Здійснення таємних видатків контролює Рахункова палата України та Міністерство фінансів України у порядку, визначеному Верховною Радою України.

Таблиця 7.7

Розмежування видів видатків на здійснення повноважень

№	Види видатків на здійснення повноважень	Джерела здійснення видатків бюджетів
1.	Видатки на забезпечення конституційного ладу держави, державної цілісності та суверенітету	Кошти Державного бюджету України
2.	Видатки, які надаються згідно з функціями держави і їх можна передати для виконання місцевому самоврядуванню	Кошти місцевих бюджетів, у т. ч. трансферти з Державного бюджету України
3.	Видатки на реалізацію прав та обов'язків місцевого самоврядування	

Державний бюджет України має містити пояснення щодо всіх видатків, крім пов'язаних із державною таємницею (таємних видатків). Отже, таємні видатки на діяльність органів державної влади і в інтересах національної безпеки зазначено в Державному бюджеті України без деталізації. Здійснення таємних видатків контролює Рахункова палата України та Міністерство фінансів України у порядку, визначеному Верховною Радою України.

Згідно з бюджетною класифікацією видатки державного бюджету розподіляються за програмними, відомчими та функціональними ознаками (розд. 7.1).

Функціональна структура видатків Державного бюджету передбачає розподіл видатків відповідно до функцій держави, **на чотири групи.**

Так, **до першої групи** належать державні видатки на послуги загального призначення:

- державне управління,
- судова влада,
- міжнародна діяльність,
- фундаментальні дослідження і сприяння науково-технічному прогресу,
- національна оборона,
- правоохоронна діяльність і безпека держави.

До другої групи належать видатки на суспільні та соціальні послуги, що надаються суспільству і безпосередньо громадянам:

- освіта,
- охорона здоров'я,
- соціальний захист та соціальне забезпечення,
- житлово-комунальне господарство,
- культура та мистецтво,
- засоби масової інформації,
- фізична культура і спорт.

Третя група – видатки, спрямовані на державні послуги, пов'язані з економічною діяльністю, а також видатки на регулювання і підвищення ефективності господарської діяльності:

- економічний розвиток,

- працевлаштування,
- організація роботи транспорту,
- охорона навколишнього середовища.

До четвертої групи належать державні видатки на:

- обслуговування внутрішнього та зовнішнього державного боргу,
- видатки з цільових та резервних фондів,
- видатки на проведення виборів та референдумів.

Загалом чотири групи видатків можна поділити на *11 загальних груп*, зокрема:

- 1) загальнодержавні функції;
- 2) оборона;
- 3) громадський порядок, безпека та судова влада;
- 4) економічна діяльність;
- 5) охорона навколишнього природного середовища;
- 6) житлово-комунальне господарство;
- 7) охорона здоров'я;
- 8) духовний і фізичний розвиток;
- 9) освіта;
- 10) соціальний захист і соціальне забезпечення;
- 11) кошти, що передаються до бюджетів інших рівнів.

Упродовж останніх років основна частка видатків із державного бюджету здійснювалася на загальнодержавні функції (майже 20%), економічну діяльність (близько 15%) та соціальний захист і соціальне забезпечення (приблизно 20%). Крім того, значну частку видатків становлять кошти, що передаються до бюджетів інших рівнів (майже 25%).

Деталізований перелік видатків Державного бюджету України визначено у ст. 87 Бюджетного кодексу України.

Із Державного бюджету України здійснюються видатки на:

- 1) державне управління:

- а) законодавчу владу;
- б) виконавчу владу;
- в) Президента України;

- 2) судову владу;

- 3) міжнародну діяльність;

- 4) наукову і науково-технічну діяльність;

5) національну оборону (крім заходів та робіт з мобілізаційної підготовки місцевого значення);

6) правоохоронну діяльність, забезпечення безпеки держави та цивільний захист населення і територій (крім заходів, визначених пунктом 16 частини першої статті 91 цього Кодексу);

6⁻¹) забезпечення функціонування установ та закладів Збройних Сил України, інших утворених відповідно до законів України військових форму-

вань, правоохоронних органів, Служби безпеки України, органів цивільного захисту, які перебувають у державній власності;

7) освіту:

а) загальну середню освіту:

заклади спеціалізованої освіти: мистецькі, спортивні, військові (військово-морські, військово-спортивні), наукові ліцеї, ліцеї з посиленою військово-фізичною підготовкою державної власності згідно з переліком, визначеним Кабінетом Міністрів України;

б) професійну (професійно-технічну) освіту (на оплату послуг з підготовки кадрів на умовах державного замовлення у закладах професійної (професійно-технічної) освіти);

в) вищу освіту (на оплату послуг з підготовки фахівців, наукових та науково-педагогічних кадрів на умовах державного замовлення у закладах вищої освіти державної та приватної власності, вартість освітніх послуг яких встановлюється з урахуванням законодавства про індикативну собівартість) та фахову передвищу освіту (на оплату послуг з підготовки фахівців на умовах державного замовлення структурними підрозділами та відокремленими структурними підрозділами закладів вищої освіти державної власності, що не мають статусу юридичної особи);

г) післядипломну освіту (на оплату послуг з підвищення кваліфікації та перепідготовки кадрів на умовах державного замовлення);

г) заклади позашкільної освіти та заходи з позашкільної роботи з дітьми згідно з переліком, затвердженим Кабінетом Міністрів України;

д) інші заклади та заходи в галузі освіти, що забезпечують виконання загальнодержавних функцій, згідно з переліком, затвердженим Кабінетом Міністрів України;

8) охорону здоров'я:

а) програми в галузі охорони здоров'я, що забезпечують виконання загальнодержавних функцій, згідно з переліком, затвердженим Кабінетом Міністрів України;

б) державні програми громадського здоров'я та заходи боротьби з епідеміями;

в) державні програми розвитку та підтримки закладів охорони здоров'я, що перебувають у державній власності, згідно з переліком, затвердженим Кабінетом Міністрів України;

г) програму державних гарантій медичного обслуговування населення;

д) державні програми та заходи у сфері охорони здоров'я, що здійснюють державні установи, державні наукові установи охорони здоров'я, які належать відповідно до сфери управління Національної академії наук України, Національної академії медичних наук України, Державного управління справами, державні заклади охорони здоров'я, які належать до сфери управління центрального органу виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізує державну політику у сфері охорони здоров'я, та центрального органу виконавчої

влади, що забезпечує формування та реалізує державну політику у сфері соціальної політики, у разі, якщо такі заклади не уклали з центральним органом виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері державних фінансових гарантій медичного обслуговування населення, договір про медичне обслуговування населення за програмою державних гарантій медичного обслуговування населення;

9) соціальний захист та соціальне забезпечення:

а) виплату пенсій військовослужбовцям рядового, сержантського та старшинського складу строкової служби та членам їхніх сімей, пенсій військовослужбовцям та особам начальницького і рядового складу органів внутрішніх справ, іншим особам, визначеним законом; сплату до Пенсійного фонду України страхових внесків за окремі категорії осіб, передбачені законом; виплату доплат, надбавок, підвищень до пенсій, додаткових пенсій, пенсій за особливі заслуги перед Україною, встановлених законом, державної соціальної допомоги на догляд особам, зазначеним у пунктах 1-3 частини першої статті 7 Закону України «Про державну соціальну допомогу особам, які не мають права на пенсію, та особам з інвалідністю», а також на покриття різниці між розміром пенсії, обчисленим відповідно до абзаців першого та третього частини першої, частини третьої статті 28 Закону України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування», та розміром пенсії, обчисленим відповідно до статті 27 Закону України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування»;

б) державні програми соціальної допомоги (грошова допомога особам, яких визнано біженцями або особами, які потребують додаткового захисту, та особам, яким надано тимчасовий захист; компенсації на медикаменти; програма протезування; програми і заходи із соціального захисту осіб з інвалідністю, у тому числі програми і заходи Фонду соціального захисту осіб з інвалідністю; відшкодування збитків, заподіяних громадянам; заходи, пов'язані з поверненням в Україну кримськотатарського народу та осіб інших національностей, які були незаконно депортовані з України, та розміщенням іноземців і осіб без громадянства, які незаконно перебувають на території України; щорічна разова грошова допомога ветеранам війни та жертвам нацистських переслідувань; довічні державні стипендії; кошти, що передаються до фондів загальнообов'язкового державного соціального страхування; програми соціального захисту громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи, інші види цільової грошової допомоги, встановлені законом);

в) державну підтримку громадських об'єднань осіб з інвалідністю і ветеранів на виконання загальнодержавних програм (проектів, заходів) згідно з порядком, визначеним Кабінетом Міністрів України;

г) державні програми і заходи щодо дітей, молоді, жінок, сім'ї;

г) державну підтримку молодіжних та дитячих громадських організацій на виконання загальнодержавних програм і заходів щодо дітей, молоді, жінок, сім'ї згідно з переліком, затвердженим Кабінетом Міністрів України;

д) державні програми підтримки будівництва (реконструкції) житла для окремих категорій громадян;

е) забезпечення функціонування реабілітаційних закладів для осіб з інвалідністю, дітей з інвалідністю, що належать до сфери управління центрального органу виконавчої влади, який реалізує державну політику у сфері соціального захисту населення, у порядку, визначеному Кабінетом Міністрів України;

є) інші програми в галузі соціального захисту та соціального забезпечення, що забезпечують виконання загальнодержавних функцій, згідно з переліком, затвердженим Кабінетом Міністрів України;

ж) компенсацію дефіциту коштів Пенсійного фонду України для фінансування виплати пенсій у солідарній системі загальнообов'язкового державного пенсійного страхування (перевищення видатків над доходами, у т. ч. з урахуванням резерву коштів Пенсійного фонду України);

з) державну підтримку громадських об'єднань на виконання заходів щодо національно-патріотичного виховання;

и) житлові субсидії населенню та пільги на оплату житлово-комунальних послуг, придбання твердого та рідкого пічного побутового палива, скрапленого газу окремим категоріям громадян, що надаються: ветеранам війни; особам, на яких поширюється дія Закону України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту»; особам, які мають особливі заслуги перед Батьківщиною; вдовам (вдівцям) та батькам померлих (загиблих) осіб, які мають особливі заслуги перед Батьківщиною; постраждалим учасникам Революції Гідності; особам, які мають особливі трудові заслуги перед Батьківщиною; вдовам (вдівцям) та батькам померлих (загиблих) осіб, які мають особливі трудові заслуги перед Батьківщиною; жертвам нацистських переслідувань; ветеранам військової служби; ветеранам органів внутрішніх справ; ветеранам Національної поліції; ветеранам податкової міліції; ветеранам державної пожежної охорони; ветеранам Державної кримінально-виконавчої служби; ветеранам служби цивільного захисту; ветеранам Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації України; вдовам (вдівцям) померлих (загиблих) ветеранів військової служби, ветеранів органів внутрішніх справ, ветеранів Національної поліції, ветеранів податкової міліції, ветеранів державної пожежної охорони, ветеранів Державної кримінально-виконавчої служби, ветеранів служби цивільного захисту та ветеранів Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації України; звільненим зі служби за віком, через хворобу або за вислугою років військовослужбовцям Служби безпеки України; особам, звільненим із служби цивільного захисту за віком, через хворобу або за вислугою років, та які стали особами з інвалідністю під час виконання службових обов'язків; звільненим з військової служби особам, які стали особами з інвалідністю під час проходження військової служби; батькам та членам сімей військовослужбовців, військовослужбовців Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації України, які загинули (померли) або пропали безвісти під час проходження військової служби; батькам та членам сімей осіб

рядового і начальницького складу служби цивільного захисту, які загинули (померли) або зникли безвісти під час виконання службових обов'язків; реабілітованим громадянам, які стали особами з інвалідністю внаслідок репресій або є пенсіонерами; депортованим особам, які повернулися в Україну на постійне проживання; громадянам, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи; дружинам (чоловікам) та опікунам (на час опікунства) дітей померлих громадян, смерть яких пов'язана з Чорнобильською катастрофою; пенсіонерам з числа спеціалістів із захисту рослин відповідно до частини четвертої статті 20 Закону України «Про захист рослин»; громадянам відповідно до пункту «ї» частини першої статті 77 Основ законодавства України про охорону здоров'я, частини п'ятої статті 29 Закону України «Про культуру», частини другої статті 30 Закону України «Про бібліотеки і бібліотечну справу», абзацу десятого частини другої статті 28 Закону України «Про музеї та музейну справу», абзацу першого частини третьої статті 57 Закону України «Про освіту»; дітям війни; багатодітним сім'ям, дитячим будинкам сімейного типу та прийомним сім'ям, в яких не менше року проживають відповідно троє або більше дітей, а також сім'ям (крім багатодітних сімей), в яких не менше року проживають троє і більше дітей, у т. ч. тим, над якими встановлено опіку чи піклування; доставку громадянам повідомлень про призначення (непризначення), відмову у призначенні житлової субсидії.

Граничні показники вартості та мінімальні норми твердого та рідкого пічного побутового палива і скрапленого газу, на підставі яких надаються пільги та житлові субсидії населенню, визначаються Кабінетом Міністрів України;

і) допомогу сім'ям з дітьми, малозабезпеченим сім'ям, особам з інвалідністю з дитинства, дітям з інвалідністю, тимчасову державну допомогу дітям, допомогу по догляду за особами з інвалідністю І чи ІІ групи внаслідок психічного розладу, державну соціальну допомогу особам, які не мають права на пенсію, та особам з інвалідністю, державну соціальну допомогу на догляд (крім державної соціальної допомоги на догляд особам, зазначеним у пунктах 1-3 частини першої статті 7 Закону України «Про державну соціальну допомогу особам, які не мають права на пенсію, та особам з інвалідністю»), щомісячну компенсаційну виплату непрацюючій працездатній особі, яка доглядає за особою з інвалідністю І групи, а також за особою, яка досягла 80-річного віку, тимчасову державну соціальну допомогу непрацюючій особі, яка досягла загального пенсійного віку, але не набула права на пенсійну виплату, виплату державної соціальної допомоги на дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, у дитячих будинках сімейного типу та прийомних сім'ях, грошове забезпечення батькам-вихователям і прийомним батькам за надання соціальних послуг у дитячих будинках сімейного типу та прийомних сім'ях за принципом «гроші ходять за дитиною», оплату послуг із здійснення патронату над дитиною та виплату соціальної допомоги на утримання дитини в сім'ї патронатного вихователя, підтримку малих групових будинків;

10) культуру і мистецтво:

а) державні культурно-освітні програми (національні музеї, національні та державні бібліотеки, заповідники, національні та державні культурно-просвітницькі центри, міжнародні культурні зв'язки, державні культурно-освітні заходи, державна підтримка національних театрів, художніх колективів та їх дирекцій, концертних, національних та державних циркових організацій державної форми власності, культурно-мистецькі заходи національних творчих спілок) згідно з переліком, затвердженим Кабінетом Міністрів України;

г) державну підтримку кінематографії;

г) державну архівну справу та страховий фонд документації;

11) програми підтримки національних і державних телерадіокомпаній, суспільного телебачення і радіомовлення, преси, книговидання, державних інформаційних агентств;

12) фізичну культуру і спорт:

а) державні програми з розвитку фізичної культури і спорту (забезпечення діяльності національних збірних команд, проведення спортивних заходів державного і міжнародного рівня, підготовка і участь національних збірних команд у міжнародних змаганнях з олімпійських та неолімпійських видів спорту, у т. ч. в Олімпійських іграх, Європейських іграх, Юнацьких Олімпійських іграх, Всесвітніх іграх з неолімпійських видів спорту, забезпечення діяльності закладів фізичної культури і спорту всеукраїнського рівня, фінансова підтримка баз олімпійської підготовки та всеукраїнських громадських об'єднань фізкультурно-спортивного спрямування згідно з переліками, затвердженими Кабінетом Міністрів України);

б) державні програми з розвитку фізичної культури, спорту, фізкультурно-спортивної реабілітації осіб з інвалідністю (центри державного значення з фізичної культури і спорту осіб з інвалідністю, проведення навчально-тренувальних зборів, всеукраїнських змагань з видів спорту для осіб з інвалідністю, заходів з фізкультурно-спортивної реабілітації осіб з інвалідністю, утримання національних збірних команд з видів спорту для осіб з інвалідністю, забезпечення їх підготовки та участі в міжнародних змаганнях (у т. ч. Паралімпійські та Дефлімпійські ігри), фінансова підтримка паралімпійського руху та баз паралімпійської і дефлімпійської підготовки згідно з переліком, затвердженим Кабінетом Міністрів України);

13) державні програми підтримки регіонального розвитку та пріоритетних галузей економіки;

14) програми реставрації пам'яток архітектури, спорудження (створення) пам'ятників і монументів державного значення;

15) державні програми розвитку транспорту, дорожнього господарства, зв'язку, телекомунікацій та інформатики;

16) державні інвестиційні проекти;

17) державні програми з ліквідації наслідків Чорнобильської катастрофи, охорони навколишнього природного середовища та ядерної безпеки, запобі-

гання виникненню та ліквідації надзвичайних ситуацій та наслідків стихійного лиха;

- 18) створення та поповнення державних запасів і резервів;
- 19) обслуговування державного боргу;
- 20) проведення виборів у випадках, передбачених законом, та всеукраїнських референдумів;
- 20²) виплати за державними деривативами;
- 20³) державне фінансове забезпечення політичних партій у формах, визначених законом;
- 21) інші програми, які мають виключно державне значення.

В умовах економічної кризи дохідна частина державного бюджету може бути не виконана, що призводить до скорочення видаткової частини. На випадок такої ситуації у законі про Державний бюджет України на відповідний рік передбачаються захищені статті, видатки за якими не скорочуються і здійснюються першочергово та пропорційно за розпорядниками коштів державного бюджету. Відповідно до ст. 55 Бюджетного кодексу України **захищеними видатками бюджету** визнаються видатки загального фонду бюджету, обсяг яких не може змінюватися в разі скорочення затверджених бюджетних призначень. Зокрема, йдеться про видатки загального фонду на:

- оплату праці працівників бюджетних установ;
- нарахування на заробітну плату;
- придбання медикаментів та перев'язувальних матеріалів;
- забезпечення продуктами харчування;
- оплату комунальних послуг та енергоносіїв;
- обслуговування державного (місцевого) боргу;
- поточні трансферти населенню;
- поточні трансферти місцевим бюджетам;
- підготовку кадрів вищими навчальними закладами I–IV рівнів акредитації;
- забезпечення інвалідів технічними та іншими засобами реабілітації, виробами медичного призначення для індивідуального користування;
- фундаментальні дослідження, прикладні наукові та науково-технічні розробки;
- роботи та заходи з виконання Загальнодержавної програми зняття з експлуатації Чорнобильської АЕС та перетворення об'єкта «Укриття» на екологічно безпечну систему, та роботи щодо посилення бар'єрних функцій зони відчуження, а також щодо фізичного захисту ядерних установок та ядерних матеріалів;
- компенсацію відсотків, що сплачуються банкам та / або іншим фінансовим установам за кредитами, які громадяни отримали на будівництво (реконструкцію) чи придбання житла;
- заходи, пов'язані з обороноздатністю держави, що здійснюються за рахунок коштів резервного фонду державного бюджету;

- здійснення розвідувальної діяльності;
- оплату послуг з охорони державних (комунальних) закладів культури;
- оплату енергосервісу;
- виплати за державними деривативами.

Загалом за сучасних умов на формування видатків бюджету в Україні впливають багато негативних чинників, зокрема:

– економічна криза, яка спричиняє зростання видатків на соціальний захист населення, на фінансову підтримку підприємств державного сектору від банкрутств, а не на інноваційну діяльність, а також зростання видатків на підтримку соціальної сфери;

– широкомаштабна війна росії, яка призводить до суттєвого збільшення видатків бюджету на оборону і національну безпеку, на забезпечення соціального захисту громадян, що постраждали від військових дій, та військово-службовців, відновлення зруйнованої інфраструктури;

– зростання державного боргу, що зумовлює збільшення видатків на покриття державного боргу, витіснення інвестицій зі сфери виробництва, виділення коштів на покриття заборгованостей попередніх років із заробітної плати працівників бюджетних установ, стипендій та інших соціальних виплат.

Крім того, на формування видатків державного бюджету в Україні значною мірою впливає дефіцит бюджетів майже усіх рівнів, що передбачає жорсткий режим економії коштів, скорочення видатків за всіма статтями кошторисів на утримання апарату управління. Водночас залучення зовнішніх і внутрішніх ресурсів для покриття бюджетного дефіциту призводить до зростання платежів за відсотками.

7.4. Економічна природа та види дефіциту бюджету

Один із принципів бюджетної системи України – принцип збалансованості, згідно з яким повноваження на здійснення витрат бюджету мають відповідати обсягу надходжень до бюджету на відповідний бюджетний період. Проте на практиці не завжди вдається досягти узгодження суми необхідних бюджетних видатків із сумою потенційних доходів до бюджету. Дисбаланс дохідної та видаткової частин бюджету призводить до позитивного чи від'ємного сальдо бюджету, що має відповідне обґрунтування, причини та потребує обов'язкового врегулювання.

Згідно з п. 21 ч. 1 ст. 2 Бюджетного кодексу України ***дефіцит бюджету*** – *перевищення видатків бюджету над його доходами (з урахуванням різниці між наданням кредитів із бюджету та поверненням їх до бюджету)*. Тобто бюджетний дефіцит зазвичай виникає внаслідок незбалансованості бюджету, тобто нестачі бюджетних коштів порівняно з потребою в них для фінансування необхідного обсягу державних витрат. Бюджетний кодекс України передбачає право затверджувати бюджет із дефіцитом як на державному, так і на місцевому

рівнях (із деякими особливостями, визначеними у ст. 72 Бюджетного кодексу України).

За змістом ч. 3 ст. 95 Конституції України держава прагне до збалансованості бюджету України. З огляду на вищевказане необхідно розробити чітку програму фінансового маневру в межах грошового потенціалу країни, а також виявити ефективні джерела покриття бюджетного дефіциту, контролю за його розвитком, визначення платоспроможності суб'єктів бюджетного фінансування.

Дефіцит (профіцит) бюджету визначається на основі зіставлення обсягів доходів і видатків бюджету.

Економічна сутність бюджетного дефіциту виявляється у двох площинах: по-перше, він визначає частку видатків бюджету, яка перевищує його доходи; по-друге, – суму додаткових фінансових ресурсів, які держава має залучити понад наявні бюджетні доходи, щоб покрити повний обсяг затверджених бюджетних видатків.

Бюджетний дефіцит – це фінансовий показник, який характеризує бюджет як фінансовий план уряду, соціально-економічний стан національної економіки, динаміку економічного циклу, державну політику. Значення цього показника залежить від системи бюджетного обліку та принципів її організації.

Незважаючи на кардинально протилежні погляди вчених-економістів щодо доцільності дефіциту бюджету, сьогодні більшість науковців вже не відносять його до категорії надзвичайних фінансових явищ. Після Другої світової війни і до сьогодні щорічний дефіцит бюджету вже майже звичний для кожної країни. Сьогодні бюджетний дефіцит – явище міжнародного масштабу, оскільки він виявляється у більшості країн світу, у т. ч. в країнах із розвинутою ринковою економікою. Більше того, в таких країнах сьогодні простежуються значно вищі показники зростання дефіцитів, ніж у країнах із ринком, що формується. У провідних країнах світу відзначається історичний максимум (за післявоєнний період) рівнів бюджетних дефіцитів і державних боргів.

Для збалансування бюджету необхідно зменшити видатки і збільшити доходи, хоча за умов фінансової кризи забезпечувати це в комплексі дуже складно. Часто дефіцит зумовлений одночасною дією кількох чинників (політичних, економічних, фінансових), тому і з правових, і з економічних міркувань важливо:

а) визначити верхню допустиму межу дефіциту. Економісти доводять, що допустима величина бюджетного дефіциту не може перевищувати 3–5% ВВП (чинне законодавство України не встановлює жодного ліміту);

б) вжити усіх можливих заходів щодо зменшення обсягу дефіциту. Мінімізувати дефіцит бюджету можна за допомогою різних методів у процесі складання проєкту бюджету та його затвердження, а також під час виконання бюджету, якщо дефіцит зростає;

в) застосовувати коректні методи погашення бюджетного дефіциту.

Обсяг бюджетного дефіциту значно перевищує безпечний рівень, визначений Маастрихтським договором у 1992 р. та Пактом про стабільність і зрос-

тання, підписаним у 1997 р., згідно з якими бюджетний дефіцит країни-члена ЄС не може перевищувати 3% ВВП, а державний борг – 60% ВВП.

Незважаючи на досягнення 15 вересня 2011 р. у Страсбурзі домовленостей щодо посилення вимог до Європейського Пакту стабільності та бюджетної дисципліни, з огляду на значний обсяг накопичених державних боргів досягти передкризового рівня дефіцитів буде дуже складно.

Причинами стрімкого зростання бюджетного дефіциту і державних боргів були як наслідки фінансової кризи, до яких можна віднести зниження рівня доходів та обсягів виробництва, падіння завищених цін активів, застосування антициклічних заходів бюджетного стимулювання, так і накопичені до кризи борги.

Основні причини дефіциту бюджету можна визначити такі: здійснення значних капіталовкладень в економічний розвиток країни; надзвичайні ситуації, пов'язані зі стихійними лихами, екологічними чи техногенними катастрофами, війнами; фінансова та економічна кризи; реалізація неефективної економічної політики; нераціональна структура видатків тощо (табл. 7.8).

Таблиця 7.8

Основні причини дефіциту бюджету

№	Причина	Передумови (чинники)
1.	Зниження доходів і зменшення приросту національного доходу	– <i>циклічне спадання</i> в економіці, розгортання економічної кризи, – <i>зменшення податків</i> із метою підвищення ділової активності та стимулювання розвитку економіки, але без застосування відповідних компенсаційних механізмів і коригування видатків бюджету; – значний обсяг <i>тіньової економіки</i> , як внаслідок непомірного податкового тиску за неефективності механізму оподаткування суб'єктів господарювання, так і внаслідок неналежної діяльності податкових служб контролю щодо виявлення порушень податкового законодавства та ухилень від сплати податків.
2.	Збільшення видатків бюджету	– проведення <i>стимулювальної бюджетної політики</i> у кризові періоди з метою збільшення сукупного попиту та активізації суб'єктів господарської діяльності; – зростання витрат, пов'язаних із реструктуризацією та модернізацією економіки; – збільшення <i>державного апарату</i> та витрат на державне управління; – підвищення <i>соціальних видатків</i> , не підкріплене відповідною дохідною базою бюджету; – значний обсяг <i>воєнних видатків</i> , які були характерні, наприклад, для економіки США у роки війни у В'єтнамі, Іраку та надміру високі сьогодні; – <i>слабкий фінансовий контроль</i> за цільовим спрямуванням та ефективністю використання бюджетних коштів.

Продовження табл. 7.8

5.	Зростання витрат на усунення структурних диспропорцій в економіці країни	– несвоєчасне проведення структурних змін в економіці або її технічного переоснащення; – зниження ефективності функціонування певних галузей; – перетікання капіталу у сфери нематеріального виробництва (фінансово-кредитну і торговельно-посередницьку).
3.	Політичний фактор (може охоплювати будь-які чинники із перелічених вище)	– заходи зі збільшення видатків бюджету, спрямовані на певні категорії населення з метою отримання їх прихильності; – зниження податків, спрямоване на певні категорії населення з метою отримання їх прихильності. Вжиття зазначених заходів зазвичай не має економічного обґрунтування.
4.	Зростання витрат на обслуговування внутрішнього та зовнішнього державного боргу	– накопичення значних боргів у попередні періоди.

Незважаючи на можливості використання дефіциту бюджету як інструменту державного антициклічного регулювання та стимулювання економічного розвитку країни, *негативними наслідками та загрозами надмірного обсягу бюджетних дефіцитів є такі:*

- зростання процентних ставок та обмеження можливостей отримання кредитних ресурсів підприємствами різних галузей економіки;
- збільшення інфляції через випуск в обіг додаткових грошей або підвищення видатків бюджету на соціальні виплати;
- витіснення приватних інвестицій внаслідок різкого підвищення процентних ставок або заміщення приватного кредиту державним;
- збільшення обсягу зовнішніх запозичень і зростання зовнішнього боргу;
- підвищення кількості короткострокових фінансових операцій порівняно із середньо- та довгостроковими операціями;
- зменшення обсягу інвестицій в економіку, зниження рівня виробництва, уповільнення темпів економічного зростання;
- від’ємне сальдо торговельного балансу;
- погіршення інвестиційної привабливості країни;
- посилення податкового тиску та зменшення державних видатків у майбутньому тощо.

В економічній літературі наведено декілька класифікацій видів бюджетного дефіциту (табл. 7.9).

Таблиця 7.9

Класифікація видів дефіциту бюджету

№ з/п	Класифікаційна ознака	Вид дефіциту бюджету
1.	Залежно від рівня бюджетної системи	дефіцит зведеного бюджету
		дефіцит державного бюджету
		дефіцит місцевого бюджету
2.	За строком виникнення	поточний дефіцит
		загальний дефіцит
3.	За терміном дії	тимчасовий бюджетний дефіцит
		постійний (хронічний) бюджетний дефіцит
4.	За способом обчислення	традиційний дефіцит
		первинний дефіцит
		операційний дефіцит
5.	За кількісною характеристикою	наочно-реальний (фактичний) дефіцит
		структурний дефіцит
		циклічний дефіцит
6.	За формою вияву	відкритий (запланований) дефіцит
		прихований (реальний) дефіцит
7.	За структурою	дефіцит бюджету загалом
		дефіцит окремих частин бюджету (загального та спеціального фондів)
8.	За причинами виникнення	вимушений дефіцит
		свідомий дефіцит
9.	За напрямками дефіцитного фінансування	активний дефіцит
		пасивний дефіцит

У контексті дослідження варто зупинитися на більш детальному визначенні деяких видів бюджетного дефіциту, наведених у табл. 7.9.

1. *Залежно від рівня бюджетної системи* розрізняють дефіцити:

- зведеного бюджету;
- державного бюджету;
- місцевого бюджету.

У федеративних країнах виокремлюють дефіцит федерального бюджету, дефіцит бюджету члена федерації, а також дефіцит місцевого бюджету.

Зазначені види бюджетного дефіциту відіграють важливу роль під час розгляду ефективності діяльності уряду та окремих органів місцевого самоврядування, а також для аналізу консолідованої позиції сектору загального державного управління.

2. За строком виникнення виокремлюють такі дефіцити бюджету:

– **поточний** – перевищення видатків бюджету над доходами у певний поточний момент (за квартал, півріччя, звітний рік тощо) без урахування капітальних витрат на придбання активів, що використовуються більше одного року;

– **загальний** – перевищення видатків над обсягами доходів і державних субсидій, що надаються за рахунок коштів бюджету.

3. За терміном дії:

– **тимчасовий** – виникає не регулярно (щороку), а лише в окремі періоди несприятливої соціально-економічної кон'юнктури. Це явище нетипове для бюджетної практики;

– **постійний (хронічний)** – мають сучасні бюджети, і всі заходи, вжиті у межах фіскальної політики провідних країн світу, поки що не допомогли подолати хронічний характер дефіцитів.

4. За способом обчислення відомі такі дефіцити бюджету:

– **традиційний** – перевищення сукупних видатків над сукупними доходами (усіма надходженнями, у т. ч. трансфертами, сумами від погашення кредитів, що надані за рахунок коштів бюджету). До сукупних видатків належать сума кредитів, наданих із державного бюджету;

– **первинний** – розраховується як різниця між сумою загального дефіциту та величиною чистих процентних виплат (тобто процентних платежів за вирахуванням процентних надходжень). За допомогою цього показника можна визначити безпечний обсяг бюджетного дефіциту;

– **операційний** – розраховується як різниця традиційного дефіциту та суми процентних платежів, на які зросли виплати внаслідок збільшення інфляції. Цей показник дає змогу врахувати інфляційний вплив на доходи та видатки бюджету.

5. За кількісною характеристикою виокремлюють такі види бюджетного дефіциту:

– **наочно-реальний** розраховується як різниця між загальними доходами від загальнодержавних податків та обсягом державних закупівель і міжбюджетних трансфертних платежів. Водночас за рахунок трансфертів у багатьох країнах формується більша частина доходів місцевих органів влади;

– **структурний** – визначається як різниця між урядовими доходами та витратами за чинної фіскальної політики, потенційного обсягу виробництва та базового рівня безробіття;

– **циклічний** – виникає внаслідок спадання економіки, коли доходи бюджету скорочуються, а видатки зростають. Внаслідок підвищення рівня безробіття збільшуються виплати з допомоги на випадок безробіття та за іншими соціальними програмами. Циклічний дефіцит бюджету розраховується як різниця між рівнем наочно-реального дефіциту та рівнем структурного дефіциту.

6. За формою вияву бюджетний дефіцит поділяють на:

- **відкритий** – офіційно визнаний дефіцит у законі про бюджет на відповідний рік;

- **прихований** – результат завищення обсягів планових доходів та включення до складу доходів джерел покриття бюджетного дефіциту.

7. За структурою виокремлюють:

- **дефіцит бюджету загалом**;

- **дефіцит окремих частин бюджету (загального та спеціального фондів)**. Згідно з вітчизняним законодавством спеціальний фонд бюджету має бути збалансований. Оскільки кошти, які надходять до нього, мають заздалегідь визначене цільове призначення і їх потрібно витратити в межах цих надходжень лише на передбачені цілі. Крім того, бюджетний фонд може бути розділений на поточний бюджет і бюджет розвитку, відповідно, розрізняють:

- **дефіцит поточного бюджету** спрямований на збалансування поточного бюджету. Його бездефіцитність вказує на фінансово відповідальну поведінку уряду, який здійснює свою поточну діяльність у межах отриманих доходів. Вважають, що дефіцит поточного бюджету – це вкрай негативне явище, яке має виникати лише в період економічного спадання або в кризовому стані;

- **дефіцит бюджету розвитку**. Зазвичай такий бюджет призначений насамперед для фінансування державних капіталовкладень. Джерело бюджетних ресурсів – державні позики, тобто бюджет розвитку фактично завжди дефіцитний. Втім, таке явище не оцінюють негативно, оскільки держава сприяє сукупним інвестиціям, економічному зростанню та створює передумови для отримання у майбутньому вищих бюджетних доходів, що буде джерелом для обслуговування і погашення державного боргу без додаткового фінансового навантаження на приватний сектор.

8. За причинами виникнення визначають такі види бюджетного дефіциту:

- **вимушений** виникає в разі обмеження фінансових ресурсів країни внаслідок скорочення обсягів ВВП, спричиненого перебуванням економіки у фазі спадання, наприклад циклічний бюджетний дефіцит;

- **свідомий** – результат дискреційної фіскальної політики, що передбачає цілеспрямовані зміни обсягу державних видатків, та умов оподаткування. Цей вид бюджетного дефіциту використовується як інструмент антициклічного регулювання на різних етапах економічного циклу.

9. За напрямками дефіцитного фінансування або залежно від характеру виникнення дефіциту:

- **активний бюджетний дефіцит**, характерною ознакою якого є спрямування бюджетних коштів на інвестиції в економіку, що сприяє зростанню ВВП;

- **пасивний бюджетний дефіцит** – спрямування бюджетних коштів на покриття поточних витрат (виплата зарплат у бюджетній сфері, соціальні трансферти, сплата процентів за борговими зобов'язаннями тощо).

Концепцію активного і пасивного бюджетного дефіциту розробив відомий американський економіст У. Хеллер.

На основі дослідження взаємозв'язків між бюджетними дефіцитами та гіперінфляцією у 1990-х рр. розроблено концепцію нового виду бюджетного дефіциту – віртуального.

Віртуальний дефіцит – це дефіцит, який може виникнути за нульових темпів інфляції і повного фінансування урядом запланованих у бюджеті видатків. Відомий економіст-неокласик Д. Патінкін досліджував поведінку уряду в умовах високих темпів інфляції та встановив, що коаліційні уряди змушені виконувати ухвалені парламентською більшістю програми бюджетного фінансування, які не відповідають реальним фінансовим можливостям бюджету. У зв'язку з цим у разі гіперінфляції уряд затримує фінансування бюджетних видатків, щоб пізніше виконати ці зобов'язання знеціненими грошима. Таким чином, фактично занижується обсяг бюджетного дефіциту порівняно з тим, яким він має бути у разі своєчасного і належного фінансування затверджених у бюджеті видатків. Реальний дефіцит стає «віртуальним», або прихованим через бюджетні несплачені.

7.5. Джерела фінансування дефіциту державного бюджету, їхні переваги та недоліки

Щороку при затвердженні закону про Державний бюджет України на відповідний рік Верховна Рада України визначає обсяг бюджетного дефіциту та джерела його фінансування. **Згідно з ч. 1 ст. 15 Бюджетного кодексу України визначено такі джерела фінансування бюджету:**

- кошти від державних (місцевих) внутрішніх та зовнішніх запозичень;
- кошти від приватизації державного майна (у т. ч. інші надходження, безпосередньо пов'язані з процесом приватизації) – щодо державного бюджету;
- повернення бюджетних коштів з депозитів, надходження в результаті продажу / пред'явлення цінних паперів;
- вільний залишок бюджетних коштів;
- тимчасово вільні кошти єдиного казначейського рахунка.

Джерелом фінансування дефіциту бюджету в Україні не можуть бути емісійні кошти НБУ (за винятком періоду дії воєнного стану).

Для використання дефіциту бюджету як інструменту стимулювання економічного розвитку країни та інструменту державного антициклічного регулювання необхідно віднайти джерела його покриття. Перелік основних джерел фінансування дефіциту бюджету, що використовуються у світовій практиці, наведено на рис. 7.2.

Зазвичай в умовах стабільного розвитку економіки, за відсутності надзвичайних ситуацій видатки бюджету покриваються надходженнями дохідної частини бюджету, основним джерелом якої є податки. У періоди економічного спадання обсяг податкових надходжень зменшується. Крім того, їх може

Державний бюджет. Бюджетний дефіцит

не вистачати для вирішення непередбачуваних соціально-економічних проблем. Тоді виникає потреба у залученні додаткових фінансових ресурсів.

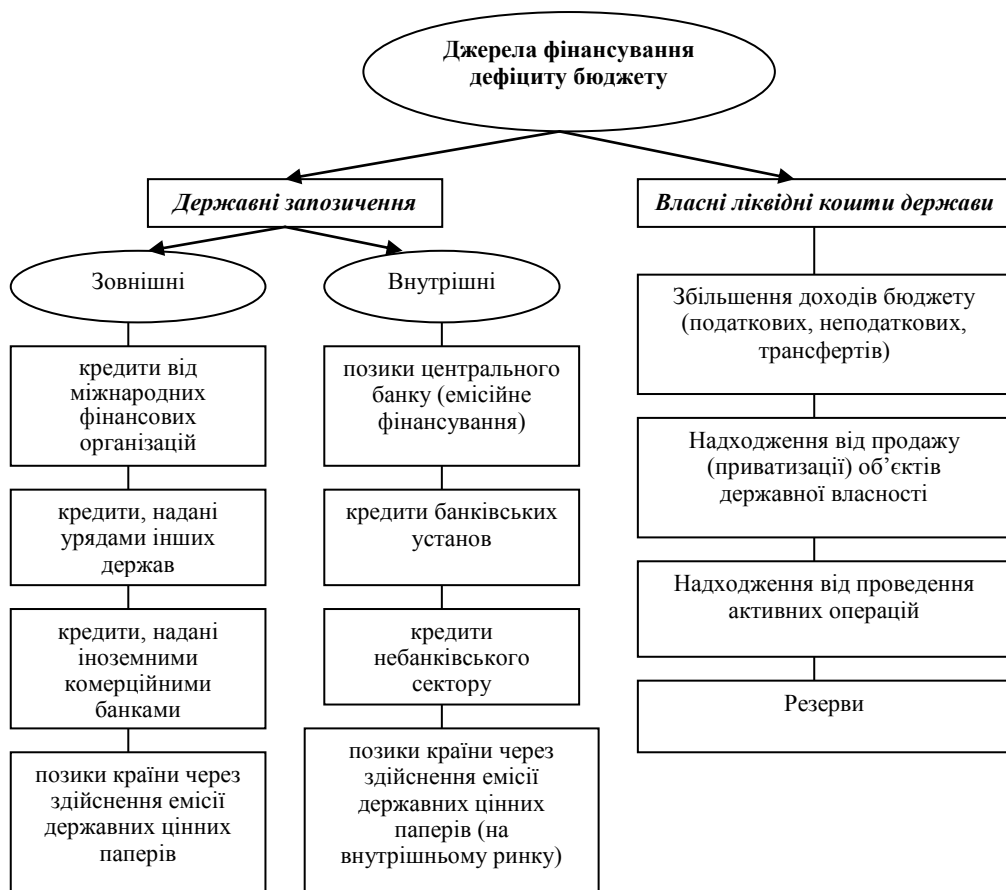

Рис. 7.2. Класифікація джерел фінансування дефіциту бюджету

Як показує світова практика, уряди більшості країн надають перевагу фінансуванню зростання державних витрат за рахунок державних запозичень, оскільки збільшення податків може призвести до зростання соціальної напруженості та політично невигідне.

Державні запозичення за джерелом походження поділяються на зовнішні та внутрішні. Кожне джерело фінансування дефіциту бюджету має як переваги, так і недоліки. Так, у табл. 7.10 наведено переваги та недоліки зовнішніх державних запозичень.

Таблиця 7.10

**Переваги та недоліки використання зовнішніх державних запозичень
як джерела фінансування дефіциту бюджету**

Переваги	Недоліки
Доступ до середньо- та довгострокових ресурсів на зовнішніх ринках	Більш сильна позиція кредитора у переговорному процесі та вплив зовнішніх ризиків
Можливість усунути тимчасову нестачу фінансових ресурсів у разі проведення податкової політики, спрямованої на зниження ставок податків	Майбутні виплати за зовнішнім боргом негативно позначаються на економічному становищі в країні, оскільки відбувається вивіз ресурсів за межі держави
Стимування інфляції : держава як позичальник може використовувати додаткові грошові ресурси для покриття бюджетного дефіциту без здійснення грошової емісії	Ризик виникнення необхідності постійного збільшення обсягу державних запозичень . У разі використання нових позик для погашення старих боргів стимулювальний ефект на економіку країни здійснює тільки та частина нових зобов'язань, що перевищує платежі за борговими зобов'язаннями держави
Залучення урядом коштів майбутніх поколінь для фінансування державних проєктів, необхідних як для нинішнього, так і для наступних поколінь	Зростання частки ВВП, що перерозподіляється на користь кредиторів , та надмірне залучення іноземного капіталу породжує фінансові труднощі та економічний спадання у разі зміни настроїв іноземних інвесторів
Стимулювання економічного зростання, економічної активності в країні завдяки збільшенню споживання та інвестуванню коштів у виробництво	Нарощування швидкими темпами боргів призводить до економічного спадання та макроекономічної нестабільності
Здійснення державних запозичень полегшує доступ до міжнародного ринку капіталів вітчизняних банків і фірм	Залежність соціально-економічної стабільності держави від отримання нових кредитних ресурсів
Зниження вартості внутрішніх ресурсів за умови відносної стабільності обмінного курсу	Ризик зростання боргів і перенесення боргового тягара на майбутні покоління (через зростання податкового навантаження у майбутньому)
У короткостроковому періоді позики в іноземній валюті можуть бути дешевшими від аналогічних запозичень у національній валюті	У випадку неочікуваної зміни траскторії валютного курсу іноземні позики виявляються надзвичайно дорогим інструментом державного запозичення
	Ризик банкрутства держави як позичальника внаслідок зростання кількості отриманих позик

Наразі дедалі більше науковців схилиються до думки про необхідність зниження зовнішньоборгового навантаження та надання переваги внутрішнім державним позикам, оскільки внаслідок переважання у стратегії управління

державним боргом зовнішнього позичкового фінансування виникають значні ризики для стабільності державних фінансів.

Сьогодні більшість країн із розвинутою економікою та країн із ринком, що формується, змінюють вектор боргової політики (заміщують зовнішні позики внутрішніми). Такі дії дають змогу убезпечитися від руйнівних наслідків переливів міжнародних капіталів та мінімізувати валютні ризики. Внутрішні державні запозичення мають деякі переваги порівняно із зовнішніми. Однак їх використання у країнах із ринком, що формується, ускладнено слабким розвитком або відсутністю ринкового механізму функціонування внутрішнього ринку державних цінних паперів (табл. 7.11).

Таблиця 7.11

Переваги та недоліки використання внутрішніх державних запозичень як джерела фінансування дефіциту бюджету

Переваги	Недоліки
Залучення урядом коштів майбутніх поколінь для фінансування державних проєктів, необхідних як для нинішнього, так і для наступних поколінь	Ризик неефективного використання залучених фінансових ресурсів
Стимування інфляції: держава як позичальник може використовувати додаткові грошові ресурси для покриття бюджетного дефіциту без грошової емісії	Замкнутість або відсутність ринкового механізму функціонування внутрішнього ринку державних цінних паперів у країнах із ринком, що розвивається
Можливість використання різних заходів (не тільки економічних, але й адміністративних) для збільшення обсягу пропозиції ресурсів	Брак довіри до уряду за певних політичних обставин
Можливість усунути тимчасову нестачу фінансових ресурсів у разі проведення податкової політики, спрямованої на зниження ставок податків	
Сприяння підвищенню рівня заощаджень населення та підприємців та можливість більш ефективно їх використовувати	
Стимулювання економічного зростання, інвестиційно-інноваційного розвитку, економічної активності в країні завдяки збільшенню споживання та інвестуванню коштів у виробництво	
Зниження валютних ризиків, відсоткових ризиків і ризиків рефінансування боргу завдяки розвитку внутрішнього ринку цінних паперів (особливо ринку довгострокових фінансових інструментів)	
Підвищення ефективності, стабільності та мінімізації негативних наслідків позичкових операцій держави завдяки усуненню невідповідності між валютою зобов'язань і валютою активів уряду	
Убезпечення від руйнівних наслідків переливів міжнародних капіталів	

Приватизація – це доволі суперечливий процес, який прихильники класиків та неокласиків розглядають як засіб скорочення обсягу державного сектору або бюджетних дефіцитів.

Згідно з класифікацією МВФ надходження від приватизації майна державних підприємств відображаються у державному бюджеті як від’ємне чисте кредитування. Такі надходження не належать до доходів, отриманих від реалізації державних матеріальних активів, а включаються до капітальних надходжень у зв’язку з тим, що доходи, отримані від приватизації, – це результат продажу частки капіталу підприємств, придбані у попередні періоди на основі отриманих трансфертів або вкладення капіталу.

Використання доходів від приватизації як джерела фінансування дефіциту бюджету ефективно лише в тому разі, якщо отримані ресурси спрямовуються на придбання інших активів або погашення частини державного боргу. Якщо уряд спрямовує надходження від приватизації на збільшення поточних видатків або зниження рівня оподаткування, то в період реалізації активів дефіцит не змінюється, однак через певний проміжок часу він зростатиме (табл. 7.12).

Таблиця 7.12

Переваги та недоліки використання надходжень від приватизації як джерела фінансування дефіциту бюджету

Переваги	Недоліки
Забезпечує надходження до бюджету та не призводить до збільшення державного боргу	Ризик нераціонального використання залучених фінансових ресурсів
Сприяє позитивним структурним змінам в економіці та залученню нових стратегічних інвесторів	Ризики з реального виконання запланованих показників , можливість виникнення потреби у залученні додаткових ресурсів у разі їх невиконання
	Одноразове використання коштів від приватизації, ризик втрати прибуткових підприємств , які можуть бути постійним джерелом надходжень до бюджету декілька років

Використання *надходжень від проведення активних операцій* як джерела фінансування дефіциту бюджету виправдано у тому разі, коли вони спрямовуються у державні капіталовкладення, тобто збільшення обсягів державних активів. Направленість таких надходжень на соціальні видатки призведе до скорочення державних фінансових активів, що зумовить зменшення прибутковості цього джерела фінансування дефіциту бюджету та стане причиною зменшення видатків у майбутньому.

Збільшення податкових надходжень часто розглядають як альтернативу позичковому фінансуванню державних видатків, що не призводить до виник-

нення таких макроекономічних проблем і загроз, як у разі здійснення зовнішніх державних запозичень. Однак застосування цього джерела може призвести до негативних наслідків (табл. 7.13).

Таблиця 7.13

Переваги та недоліки використання збільшення податкових надходжень як джерела фінансування бюджету

Переваги	Недоліки
Не призводить до збільшення державного боргу та відсотків за ним	Податковий тиск може призвести до зіткнення політичних сил, економічних груп тощо, зростання соціальної напруженості
Податковий тягар не перекладається на майбутні покоління	Збільшення податків у фазі спадання та рецесії призводить до ще більшого уповільнення розвитку економіки
	Посилення податкового тиску на трудові ресурси та засоби виробництва уповільнить економічний розвиток та зумовить зростання тіньового сектору економіки

Заходи з підвищення оподаткування мають бути побудовані таким чином, щоб уникнути зниження ефективності та звести до мінімуму можливі викривлення, особливо якщо рівень оподаткування відносно ВВП доволі значний. Спрощення податкової системи через зниження надзвичайно високих ставок податків і розширення податкової бази сприятиме поліпшенню показників збору податків з одночасним зменшенням відносного податкового навантаження на виробничі ресурси.

Резервні фонди. Як показує зарубіжний досвід, світову фінансову кризу легше долають ті країни, які мають накопичені резервні кошти, які дають їм змогу мінімізувати наслідки кризових явищ. Формування резервних фондів передбачає накопичення фінансових ресурсів у періоди економічного піднесення та буму, які потім можна використати під час економічного спаду та кризи.

У розвинених країнах світу широко застосовують концепцію двох бюджетів, що полягає у поділі бюджету на звичайний (поточний) бюджет та бюджет надзвичайних (перспективних) витрат. Найбільш поширеними інструментами реалізації концепції двох бюджетів є бюджет розвитку, стабілізаційні, інвестиційні або інші спеціалізовані фонди, банки розвитку тощо. Кожен такий інструмент має свої особливості, переваги та недоліки. Їхньою спільною ознакою є інвестиційна спрямованість таких фондів, водночас у різних країнах докорінно відрізняються обсяги і джерела коштів, які в них акумулюються, та механізм їх використання.

Контрольні запитання і завдання

1. Розкрийте економічну сутність державного бюджету.
2. Назвіть основні функції державного бюджету та зазначте їх сутність.
3. Які обсяги грошових коштів перерозподіляються через державний бюджет в Україні? Для вирішення яких завдань витрачаються ці кошти?
4. Зазначте сутність і призначення бюджетної класифікації.
5. Охарактеризуйте структуру бюджетної класифікації.
6. Назвіть основні групи доходів бюджету.
7. За якими ознаками класифікуються видатки бюджету?
8. У чому полягає сутність функціональної структури видатків бюджету?
9. Охарактеризуйте видатки бюджету за економічною ознакою.
10. Для чого потрібна відомча класифікація видатків бюджету? Хто її затверджує?
11. Наведіть програмну класифікацію видатків державного бюджету і структуру її кодування.
12. Дайте характеристику класифікації фінансування бюджету.
13. Охарактеризуйте класифікацію боргу за типом кредитора і боргового зобов'язання.
14. Назвіть чинники, що впливають на формування доходів державного бюджету.
15. Які напрями розвитку держави фінансуються із державного бюджету?
16. Чому і з якою метою у державному бюджеті передбачено захищені статті?
17. Назвіть основні доходи і видатки Державного бюджету України.
18. На основі щорічних законів про Державний бюджет України на відповідний рік проаналізуйте, які зміни відбулися у структурі доходів і видатків державного бюджету за останні роки.
19. Що вам відомо про бюджетний дефіцит, його причини та наслідки?
20. Зазначте види бюджетного дефіциту.
21. Охарактеризуйте головні концепції збалансованості бюджету. Назвіть мету їх застосування.
22. Дайте дефініції понять «дефіцит» і «профіцит» бюджету. Який із підходів до визначення економічної сутності бюджетного дефіциту, на вашу думку, найбільш вдалий?
23. Назвіть позитивні та негативні наслідки зведення бюджету з дефіцитом.
24. Наведіть відомі вам класифікації видів бюджетного дефіциту та дайте їм визначення.
25. Зазначте основні джерела фінансування дефіциту бюджету та охарактеризуйте їх.
26. Наведіть переваги та недоліки використання зовнішніх державних запозичень як джерела фінансування дефіциту бюджету, а також наслідки зростання зовнішніх боргів.
27. Назвіть переваги та недоліки використання внутрішніх державних запозичень як джерела фінансування дефіциту бюджету.
28. Які переваги та недоліки використання власних ліквідних коштів держави як джерела фінансування дефіциту бюджету вам відомі?

Рекомендована література

1. Конституція України : Закон України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР. URL : <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>.
2. Бюджетний кодекс України : Закон України від 8 липня 2010 р. № 2456-VI. URL : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2456-17>.
3. Карлін М. І., Ліповська-Маковецька Н. І. Податкові системи країн Азії : навч. посіб. Луцьк : Вежа-Друк, 2016. 240 с.
4. Кудряшов В. П. Курс фінансів : навч. посіб. Київ : Знання, 2008. 431 с.
5. Луніна І. О., Бондарук Т. Г. Публічні фінанси та міжбюджетні відносини : навч. посіб. Київ : ДП «Інформ.-аналіт. агентство», 2019. 304 с.
6. Лютий І. О., Курищук К. К. Внутрішні запозичення у формуванні Державного бюджету України : монографія / за заг. ред. д.е.н., проф. І. О. Лютого. Тернопіль : ЗУНУ, 2021. 310 с.
7. Орлюк О. П. Фінансове право. Академічний курс : підруч. Київ : Юрінком Інтер, 2010. 808 с.
8. Пасічник Ю. В. Бюджетна система України та зарубіжних країн : навч. посіб. Київ : Знання, 2008. 670 с.
9. Податкове право України (у схемах і таблицях) : навч. посіб. / О. М. Резнік, А. В. Солонар; Сум. держ. ун-т. Суми : Мрія-1, 2015. 123 с.
10. Самуельсон П. Макроекономіка : пер. з англ. / П. Самуельсон, В. Нордгауз. Київ : Основи, 1995. 544 с.
11. Стігліц Дж. Е. Економіка державного сектора / пер. з англ. А. Олійник, Р. Скільський. Київ : Основи, 1998. 854 с.
12. Тулай О. І. Державні фінанси і сталий людський розвиток: концептуальні домінанти та діалектична єдність : монограф. Тернопіль : ТНЕУ, 2016. 416 с.
13. Федосов В. М. Бюджетна система: підруч. Київ : Центр учбов. літератури; Тернопіль : Екон. Думка. 2012. 871с.
14. Фінанси (державні, корпоративні, міжнародні): підруч. / за ред. В. О. Онищенко / В. О. Онищенко, А. Ю. Бережна, Л. О. Птащенко, І. Б. Чичкало-Кондрацька. Київ : ЦУЛ, 2015. 600 с.
15. Фінанси. Підручник / І. О. Лютий, С. Я. Боринець, З. С. Варналій та ін.; за ред. д.е.н., проф. І. О. Лютого. Київ : Ліра-К. 2017. 728 с.
16. Фінанси : Практикум / І. О. Лютий, С. Я. Боринець, З. С. Варналій та ін. ; за ред. д.е.н., проф. І. О. Лютого. Київ : Ліра-К, 2020. 352 с.
17. Чеберяко О. В. Бюджетна система в УРСР 1920-х рр.: організаційно-правові та соціально-економічні основи функціонування Київ : Нілан-ЛТД. 2012. 438 с.
18. David Ricardo. Extract from On the Principles of Political Economy and Taxation, 1971. London: Penguin Books, 1817, pp. 156–185.
19. McConnell Campbell R. Economics: principles, problems, and policies / C. R. McConnell, S. L. Brue, S. M. Flynn. 18th ed. New York : McGraw-Hill, Inc., 2009.

Розділ 8

ДЕРЖАВНИЙ КРЕДИТ І БОРГОВА ПОЛІТИКА УКРАЇНИ

Основні категорії та поняття: державний кредит, державний борг, активний державний борг, боргова політика, боргова стратегія, валовий зовнішній борг, внутрішні запозичення, внутрішній державний борг, державний фондований борг, дефолт, зовнішні запозичення, зовнішній державний борг, капітальний державний борг, «мертвий» борг, обслуговування боргу, пасивний державний борг, погашення боргу, поточний державний борг, прямий державний борг, реструктуризація державного боргу, рефінансування державного боргу, умовний (гарантований) державний борг, управління державним боргом, чистий державний борг.

8.1. Передумови виникнення й теоретичні дослідження природи державного кредиту

Кредит і кредитні відносини є важливими елементами ринкової економіки, оскільки вони відображають реальні зв'язки та відносини економічного життя всього суспільства. Кредит при цьому виступає одним з основних факторів, які безпосередньо стимулюють розвиток народного господарства і всієї економічної системи держави. Беручи участь у всіх стадіях суспільного відтворення, кредит сприяє досягненню вищої норми рентабельності виробництва й прибутковості капіталу.

Чільне місце серед форм кредиту належить державному кредиту, який, опосередковуючи відносини – між державою та всіма сферами економіки, безпосередньо обслуговує економічні інтереси країни. Державний кредит є одним з важливих атрибутів державних фінансів і відіграє значну роль у фінансуванні державних витрат в усіх країнах з ринковою економікою.

Без сумніву, в сучасних умовах державний кредит є такою ж важливою економічною категорією, як податки, бюджет та грошовий обіг, і відіграє значну роль у створенні збалансованих державних фінансів та стабільного грошового обігу.

Необхідність державного кредиту для фінансування потреб держави впливає з існування суперечностей між величиною цих потреб і можливістю держави задовольнити їх за рахунок державного бюджету.

Умови використання державного кредиту, як і банківського, базуються на часовій різниці між отриманням та використанням доходів суб'єктів господарювання (підприємств і населення). У населення постійно виникають тимчасово вільні грошові кошти у зв'язку з їх накопиченням, отриманням спадщини, відкладеним попитом, дефіцитом товарів і послуг та ін. Аналогічні тенденції мають місце відносно руху грошових коштів підприємств і орга-

нізацій: вільні ресурси можуть з'являтися в юридичних осіб внаслідок нерівномірності здійснення значних капіталовкладень у виробництво та соціальну сферу, тимчасово вільними можуть бути також резервні фонди підприємств.

Отримуючи державні запозичення, країна має змогу використовувати додаткові можливості, що відкриваються перед нею. В умовах стабільного розвитку економіки за відсутності надзвичайних ситуацій за допомогою податків держава отримує достатньо коштів для свого існування і розвитку. В періоди економічного спаду за надзвичайних обставин податкових надходжень не вистачає, у такому разі уряд країни вдається до запозичень. Проте існує негативний момент: зростання кількості отриманих позик може призвести до банкрутства держави як позичальника.

Розвиток державного кредиту має досить давню історію. Така форма кредиту виникає з появою самої держави, яка використовувала позичені грошові кошти на фінансування надзвичайних ситуацій (ведення війн, ліквідації наслідків стихійних лих, епідемій). Згодом із налагодженням міжнародних відносин між країнами починає розвиватися міжнародне державне кредитування.

Більше двох століть ведуться суперечки між представниками різних економічних шкіл щодо доцільності використання державних запозичень з метою покриття надзвичайних витрат держави та бюджетних дефіцитів для сприяння економічному розвитку країни. У більшості випадків існування державного боргу розглядається як негативне явище, як загроза економічній і фінансовій безпеці держави. Однак світовий досвід демонструє численні приклади нагромадження державних боргів з одночасним динамічним розвитком країн-боржників. Проте, незважаючи на різні погляди на державний борг, він існував та буде існувати в кожній сучасній державі. Ця думка висловлювалася ще в XIX ст. відомим німецьким ученим Л. Штейном: «Державний борг не є щастям або нещастям, але він є необхідною складовою частиною високорозвинутого державного господарства».

Держави почали користуватися кредитом наприкінці епохи середньовіччя. Королі й римські папи здійснювали позики у банкірів і великих купців у приватно-господарському порядку під спеціальне забезпечення (державні землі, королівське дорогоцінне каміння чи якісь інші доходи держави). Кредиторами по державних боргах були євреї, італійські капіталісти (ломбардійці), золотих справ майстри (головним чином в Англії), а потім непрофесійні кредитори – місцеві купці, монастирі та церкви.

XIV ст. характеризується розвитком торгового капіталізму, банків і біржової торгівлі, здійсненням географічних відкриттів, а з іншого боку – зростанням національних держав, веденням війн, будівництвом військових флотів. Всі ці фактори призвели до швидкого зростання державних витрат, дефіцитів та фінансових проблем, з кінця цього століття кредити набувають характеру державних, тобто здійснюються на публічно-правових засадах без будь-якого спеціального забезпечення, а просто на основі загальної довіри кредиторів до даної країни. У цьому разі забезпеченням виступають складові фінансового господарства або доходи держави.

Можна виділити декілька видів позик, що використовувалися на той час. Перший вид **тонтини** – існували як вид облігацій або позик, які були розподілені серед громадян, які внесли гроші у спільний фонд. Такі тонтини надавали право на отримання щомісячних виплат на протязі життя, а після смерті учасника, його вклад переходив до спільного фонду тонтинів. Виплати розділялися між кредиторами пропорційно до частки внесених ними коштів, що робило їх вигідними для тих, хто шукав довгострокові та стабільні інвестиції. Другий вид – **довічні анuitети**, їх зміст полягав у тому, що держава позичала кошти в окремих осіб, які потім отримували за ними підвищені відсоткові платежі, але лише до смерті кредитора. З часом держави переходили від короткострокових до довгострокових і навіть до безстрокових запозичень. В Англії закріпилася нова форма запозичень у привілейованих акціонерних компаніях, яким держава надавала право випуску банкнот на суму кредиту. Суми, отримані від кредитів, записувалися в книгу державних боргів.

Державний кредит як дієздатна система з власною структурою, механізмом функціонування та інструментами виникає у XVII–XVIII ст. у Великобританії, Голландії й Іспанії. Основним призначенням позик при цьому було зменшення і ліквідація зростаючих бюджетних дефіцитів.

На початку XVII ст. було скасовано заборону для церкви брати відсотки за кредити, а тому й сама церква стає великим банкіром-кредитором. Велика французька революція та наполеонівські війни зумовили швидке зростання заборгованості країн Європи. У цей період з'являється новий вид державних позик у вигляді державних облігацій.

Бурхливий розвиток використання механізму державного кредиту припадає на XVIII–XIX ст. В основному це пов'язано з веденням війн і великими військовими витратами держави.

У XIX ст. державний кредит почав всебічно використовуватися країнами світу. Кредиторами держави стають різні верстви населення. Створений Великою французькою революцією конституційний устрій сприяв поступовій демократизації державного кредиту та поширенню системи публічної передплати. Однак найважливішим чинником розвитку державного кредиту стало його виробниче призначення: будівництво залізниць, портів тощо. Ще однією причиною розвитку державного кредиту є його пріоритетність щодо введення нових податків або збільшення старих.

У XX ст. система державного кредиту все більше використовує міжнародні запозичення. Завершення Першої світової війни і необхідність відновлення економіки країн, які брали в ній участь, змушують уряди все частіше звертатися до міжнародного державного кредиту. Проте економічна криза 1929–1933 рр. призводить до погіршення соціально-економічної ситуації у країнах-боржниках. Через фінансові труднощі, спричинені кризою, окремі країни перестають відповідати за своїми борговими зобов'язаннями. Поява після Другої світової війни міжнародних фінансових інститутів призводить до суттєвих змін у системі державного кредиту. Саме вони стають активними кредиторами, що

фінансують післявоєнне відновлення економіки країн Західної Європи. Починаючи із середини 70-х рр. XX ст. на міжнародних ринках позичкових капіталів починають домінувати транснаціональні банки промисловорозвинутих країн. Глобалізаційні процеси в системі економічних відносин наприкінці XX ст. все більше підвищують фінансову взаємозалежність держав, збільшуючи ще більше державну заборгованість країн, що розвиваються. Отже, протягом XX ст. відбулася значна еволюція системи державного кредиту через форми, обсяги та суб'єктів.

У міру того, як державний кредит відігравав значну роль у фінансовому господарстві й призводив до загострення суперечностей у країнах-позичальниках, економічна наука визначала його предметом свого дослідження. Представники економічної думки досліджували сутність цієї економічної категорії та її місце в системі фінансових відносин.

У Франції фізіократи вважали кредит загрозою для народного господарства. Так, Ф. Кене стверджував: «Державний кредит створює і примножує невиробничий клас населення, який живе не працею, а нарізанням купонів, що позики відхиляють рух грошових капіталів від сільського господарства, а отримані відсотки йдуть на збільшення багатства, що не знає вітчизни і легко переходить з однієї країни в іншу».

Натуралістична теорія кредиту розглядала державний кредит як зло, яке загрожує основам державного господарства та навіть існуванню держави. Прихильники цього напрямку демонстрували перед суспільством негативні сторони державного боргу, вказували шляхи уникнення нових позик і займалися пошуками засобів скорочення накопиченої заборгованості.

Так, англійський філософ, історик та економіст Д. Юм вважав, що саме кредит сприяє примноженню знаків обігу і зростанню цін, а тому «...державна повинна знищити кредит, бо в іншому випадку кредит знищить державу».

В свою чергу, А. Сміт, аналізуючи причини появи державного кредиту, зазначає, що «...країна, де є велика кількість купців і власників мануфактур, має численний клас людей, що будь-якої миті можуть, коли захочуть, позичити урядові досить значну суму грошей. Звідси здатність громадян торговельної держави давати гроші у позичку». Негативно оцінюючи практику кредитного фінансування державних видатків, оскільки вона зменшує багатство нації, одночасно підсилюючи податковий тягар та значною мірою перешкоджаючи накопиченню капіталу, А. Сміт розглядає дефіцитне фінансування, «як вулицю з одностороннім рухом, зайшовши на яку одного разу, не можна повернути назад». А. Сміт розглядає проблему державного боргу у взаємозв'язку з фінансуванням державних видатків у військовий час. Борги, які виникли внаслідок проведення військових дій, не зникають самі собою у мирний час, а навпаки, ще більше зростають через проблеми погашення заборгованості й обслуговування процентних платежів, що, в свою чергу, призводить до зростання податків.

Інший представник класичної школи політичної економії Д. Рікардо притримувався схожої точки зору. На його погляд, єдиною економічно важливою

діяльністю держави є випуск грошей через створений державою емісійний банк. Д. Рікардо критично ставився до впливу державного боргу на розвиток сукупного основного капіталу – основного продуктивного джерела розвитку нації. Хоча податки також перешкоджають накопиченню капіталу, вони є меншим тягарем для держави, ніж державний борг, так як останній опосередковано та непомітно скорочує особистий дохід індивідів.

На думку Ж. Б. Сея, «...між позиками приватних осіб і держави є велика різниця, яка полягає у тому, що перші позичають капітали на виробничі цілі, а другі ж позичають лише для того, щоб безслідно витратити отримані кредити». Отже, кожна державна позика відволікає капітал від виробничого призначення. Ж. Б. Сей відходить від пануючої теорії та робить крок вперед у тому, що він не заперечує виробничого спрямування кредиту, за допомогою якого держава будує дороги, канали, порти. А якщо запозичені кошти не отримують такого призначення, то краще, на думку вченого, щоб власники капіталів закопали їх у землю: принаймні громадяни не платитимуть по них відсотки.

Т. Мальтус, розглядаючи необхідність і сутність державного кредиту, погоджується з тим, що в окремих випадках (наприклад, для зменшення тягара витрат під час військових дій) державні позики є необхідними, корисними та дохідними. Результатом є виникнення значного за розмірами державного боргу. Однак великий державний борг – це «рак, що роздирає політичне життя народу та його добробут», який неминуче раніше або пізніше загубить державу.

Ще один класик Дж. Ст. Мілль вважав доцільними лише позики з іноземного капіталу, а саме з тих частин, які повністю вільні від виробництва. В протилежному випадку потрібно віддати перевагу податкам.

У XVIII ст. розпочинається систематичне вивчення державної заборгованості. Відмінною рисою цього напрямку є те, що наукова думка утримується від критики державного боргу і його використання; вона намагається класифікувати його за цілями витрат, формами та термінами, вказати на переваги одних методів організації кредиту перед іншими і тим самим дати певні рекомендації для фінансової політики держави.

Дж. Стюарт намагався показати вплив боргу на добробут народу. Він розрізняє різні періоди в розвитку державного кредиту, дає повний історичний опис державного боргу Англії та Франції, досліджує різницю між торговельним і платіжним балансами та говорить, що торговельний баланс для країни може бути паралізованим необхідністю сплачувати за іноземними позиками.

У роботах представника німецької історичної школи А. Вагнера були сформовані принципи дефіцитного фінансування за рахунок державних позик. За основу було покладено «закон зростаючої державної активності», сформулювавши наприкінці XIX ст. основні принципи кредитного фінансування державних видатків, які пізніше використовували уряди багатьох європейських країн у контексті реалізації фінансової політики. Він розглядав діяльність держави як економічно продуктивну.

В цілому економісти німецької історичної школи кінця XIX – початку XX ст. визнавали державну діяльність переважно як продуктивну, а фінан-

сування державних видатків не лише було бажаним, а й рекомендувалося, оскільки шляхом кредитного фінансування можна було досягнути оптимального розподілу (в часі) інвестиційного навантаження для держави та уникнути підвищення податків для забезпечення діяльності держави у надзвичайних ситуаціях.

Значний внесок у розвиток теорії державного кредиту ХІХ ст. зробили також вітчизняні вчені-економісти Микола Бунге і Михайло Туган-Барановський.

М. Бунге стверджує, що державний кредит сприяє розширенню та зростанню прибутковості виробництва і зростанню кількості вільних капіталів, які використовуються для придбання облігацій державних позик. Запозичення можуть бути розміщені державою двома шляхами: через запрошення всіх капіталістів до участі у купівлі облігацій чи за допомогою посередників – банкірських будинків, які продають облігації на біржі. У державному кредиті відносини між власниками капіталу – капіталістами, боржниками та посередником – урядом мають не приватний, а державний характер. Ці відносини виникають між усім суспільством і приватними особами – позичальниками.

М. Туган-Барановський, позитивно оцінюючи вплив державного кредиту на розвиток економіки, також відзначає, що «...державний кредит розвиває виробничу потужність країни і є величезним кроком уперед в організації торгівельного обміну... Загальний вплив кредиту на сучасне господарство полягає у тому, що завдяки кредиту збільшується зв'язок між одиничними господарствами, які щоразу більше сплітаються в одне неподільне ціле».

У подальшому, нова центральна категорія «функціональні фінанси», яка з'явилася в економічній теорії у 40-х рр. ХХ ст., обумовила розгляд державної заборгованості у принципово новій теоретичній площині. Ідея функціональної фінансової політики полягала у тому, що державна бюджетно-податкова політика, балансування доходів і видатків, планування та здійснення державних запозичень й їх виплат, емісія грошей та ін. повинні орієнтуватися на їх реальний вплив на народне господарство.

На думку Дж. М. Кейнса, грошово-кредитна політика, спрямована на зміну ставки відсотка (через обмежену можливість маніпулювати цією ставкою), не є прийнятною для зростання схильності до інвестування і, відповідно, для вирішення проблеми зайнятості. Він акцентував увагу на державній заборгованості як на монетарному та фінансово-технічному елементі політики зайнятості. Таким чином, кейнсіанська економічна теорія заперечувала основні постулати теорії збалансованого бюджету, легалізуючи при цьому бюджетні дефіцити для стимулювання розвитку економіки, а державний борг при цьому став невід'ємною частиною кон'юнктурної державної політики.

Погляди Дж. М. Кейнса знайшли своє відображення у наукових працях представників неокейнсіанської школи П. Самуельсона, Дж. Гелбрейта, А. Лернера й С. Харріса.

Неокейнсіанці позитивно оцінювали і значення кредитів, які надаються країнам, що розвиваються. Вони вважали, що зовнішні позики сприяли роз-

ширенню експорту товарів та послуг із країн-кредиторів, що стимулювало розвиток країн-реципієнтів і сприяло становленню нових ринків. Неокейнсіанські погляди на роль державного боргу та зовнішніх позик набули широкого розповсюдження у 70-х рр. XX ст., коли почала зростати швидкими темпами зовнішня заборгованість країн, що розвиваються, а також коли виявилось зростання бюджетних дефіцитів і загострилася криза державного регулювання у розвинутих країнах Заходу.

Дещо з іншої точки зору оцінювали державний борг представники монетаристського напрямку, до якого відносять А. Берне, М. Фрідмена та О. Файта. Їх думки зводяться до того, що вплив державного боргу на економіку є неозначним. Якщо держава використовує емісійні позики, то це стимулює інфляційні процеси. Здійснюючи запозичення на фінансових ринках, держава витісняє внутрішні приватні інвестиції, що сприяє зростанню процентних ставок державним і корпоративним цінним паперам та стимулює попит на них з боку іноземних інвесторів. Додаткові надходження іноземного капіталу приводять до зміцнення національної валюти і погіршення зовнішньоторговельного балансу.

Монетаристи передусім розглядали вплив державного боргу на монетарні аспекти економічного зростання – ціни, відсотки, приватні інвестиції. За допомогою системи управління грошовою масою та процентними ставками можна застосовувати почергово кредитну експансію і рестрикцію. Остаточний результат впливу бюджетного дефіциту на сукупні витрати є непередбачуваним та несуттєвим.

Важливе значення у дослідженні природи державного кредиту мають роботи, присвячені питанням зовнішньої державної заборгованості. Починаючи з 70-х рр. XX ст. з'явилося багато нових змістовних досліджень з цієї проблематики.

У сучасній економіці питання впливу зовнішнього державного боргу на економіку країни-позичальника знаходять своє відображення в декількох економічних і соціально-політологічних концепціях. Зокрема, виділяють «неокласичну», «сучасну» та «політологічну» школи державного боргу. Принципова різниця між першими двома підходами («неокласичним» і «сучасним») полягає в оцінці впливу на економіку податкової й боргової політики держави. При цьому розглядається така економічна дилема: чи можливе довгострокове зростання ВВП держави при зменшенні рівня податкових ставок (при проведенні політики податкової стимуляції) та фінансуванні дефіциту доходів бюджету держави за рахунок державних запозичень. «Неокласична» школа дає негативну відповідь на поставлене питання, прихильники ж «сучасної» школи допускають позитивну динаміку ВВП держави у випадку проведення подібної економічної політики. Політологічна школа абстрагується від суто економічної дискусії й намагається пояснити зміни державної заборгованості залежно від форми державного правління.

Ретроспективний аналіз історичного розвитку кредитних відносин держави дав змогу побачити еволюцію державного кредиту, яка привела до появи

різноманітних видів та форм кредитування. Державний кредит, як і державний борг, є об'єктивно обумовленим економіко-соціальним явищем. Ставлення до державного кредиту залишається однією з найбільш суперечливих тем у фінансовій науці. Його прихильники наголошують на інвестиційній силі державного кредиту, противники ж вважають державний кредит головною причиною багатьох негараздів в економіці. Проте з упевненістю можна стверджувати: державний кредит є потужним регулятором економічного та соціального життя не лише в окремій країні, а й у світі в цілому.

8.2. Державний кредит і державний борг: структура та місце у фінансовій системі держави

Проблеми дефіциту державного бюджету, які спостерігаються в сучасних фінансових системах, все частіше потребують використання державних запозичень. Обмеженість внутрішніх ресурсів змушує країни вдаватися до зовнішніх запозичень. Залучення зовнішніх державних позик, як правило, стимулює економічне зростання та економічну активність у країні, оскільки воно дає змогу або більше споживати, або інвестувати запозичені кошти у виробництво. Як відомо, збільшення споживання сприяє розширенню виробництва і зростанню пропозиції товарів та послуг. Вкладення коштів у продуктивні активи безпосередньо пов'язане з економічним зростанням у країні. Беручи позики, держава керується тим, що вони сприятимуть економічному зростанню, що, в свою чергу, забезпечить збільшення податкових надходжень до бюджету. Досягнутий рівень економічного зростання повинен бути достатнім для забезпечення фінансування зростаючих поточних витрат і погашення позик разом з відсотками.

Проте існує й інший бік державних запозичень, особливо зовнішніх. Майбутні виплати за зовнішнім державним боргом *депресивно позначаються* на економічному становищі країни, оскільки відбувається вивіз ресурсів за межі держави. При цьому, коли відбувається постійне зростання загального обсягу державного боргу, та частина коштів, яка має використовуватися для погашення боргових зобов'язань, також зростає. Коли складається ситуація, в якій нові позики використовуються для погашення старих боргів, то стимулюючий ефект на економіку країни здійснює лише та частина нових запозичень, яка перевищує платежі по боргових зобов'язаннях держави. А для того, щоб ця частина залишалася сталою величиною, необхідно постійно збільшувати загальний обсяг державних запозичень. Це в першу чергу стосується країн з перехідною до ринкових відносин економікою, які ще не здатні в короткостроковому періоді забезпечити необхідне економічне зростання та створити необхідну величину доданої вартості для забезпечення виплат по боргових зобов'язаннях держави. Тому можна спостерігати, як країни зі слабкорозвинутою економікою

швидкими темпами нарощують свої борги, що стають все більш обтяжливими і ведуть до економічного спаду та макроекономічної нестабільності. В той час, як держави з успішним досвідом реформ завдяки стрімкому економічному зростанню при деякому збільшенні номінальних значень боргових зобов'язань мають тенденцію до поступового зниження величини боргу як відсотка до ВВП. Щоб з'ясувати характер і причини протилежного за своєю суттю впливу державного кредиту на економіку країни та знайти шляхи ефективного управління ним для забезпечення економічної стабільності, необхідно, перш за все, розкрити сутність і роль державного кредиту у фінансовій системі держави, охарактеризувати його форми та фактори, що впливають на величину державного боргу.

При здійсненні кредитних операцій держава може виступати позичальником коштів, а населення, підприємства й організації – кредиторами. Одночасно держава сама може виступити в якості кредитора.

Основною формою кредитних відносин є відносини, в яких держава виступає в якості позичальника грошових коштів. Обсяг кредитних операцій є значно меншим, якщо держава виступає кредитором, надаючи кошти на поворотній і платній основі юридичним та фізичним особам. Таке явище зустрічається не лише у сфері міждержавних відносин, але й у внутрішньому фінансовому житті країни у випадку використання бюджетних позик.

Коли держава бере на себе зобов'язання щодо погашення позик, які беруть фізичні та юридичні особи, вона виступає гарантом. Особливістю цього виду кредитних відносин є те, що якщо боржник своєчасно і в повному обсязі розрахується з кредитором, то гарант не зазнає додаткових витрат. На відміну від двох перших видів кредитних операцій, що безпосередньо впливають на величину централізованих грошових фондів, видача гарантій не обов'язково приводить до їхньої зміни. Однак на практиці досить надійні позичальники не потребують державних гарантій. Вони, як правило, залучають грошові кошти на кредитному ринку самостійно. Державні гарантії поширюються на недостатньо надійних позичальників та, відповідно, приводять до зростання витрат з централізованих грошових фондів.

Державний кредит як економічна категорія має свою специфіку. Він знаходиться на зламі двох видів грошових розподільних відносин: фінансів і кредиту, тому для нього характерними є риси цих категорій. У якості ланки фінансової системи він обслуговує формування і використання централізованих грошових фондів держави, тобто бюджету і позабюджетних фондів. Як один із видів кредиту державний кредит повинен володіти головними атрибутами кредиту: строковістю, поверненням і платністю.

Отже, при використанні державного кредиту повинні діяти класичні принципи кредитування, однак держава-позичальник, як правило, не надає детальної інформації про природу інвестиційних проєктів, під які залучаються кредити (тобто, відсутній принцип «цільовий характер використання»). Вирішальною при залученні державного кредиту є величина потенційних податко-

вих надходжень, за рахунок яких держава змогла би виконати свої боргові зобов'язання (погашати й обслуговувати державний борг).

Державний кредит – це сукупність економічних відносин між державою, з одного боку, і фізичними та юридичними особами – з іншого, за яких держава є позичальником, кредитором та гарантом.

Державний кредит як об'єктивне економічне явище, виконуючи своє суспільне призначення, проявляє свою дію через виконання розподільної (фіскальної), регулюючої й контрольної функцій.

Через розподільну (фіскальну) функцію державного кредиту здійснюється формування централізованих грошових фондів держави та їхнє використання на принципах строковості, платності й повернення. Виступаючи в якості позичальника, держава залучає додаткові грошові кошти для фінансування своїх витрат. У промислово розвинутих країнах державні позики є основним джерелом фінансування бюджетного дефіциту. В сучасних умовах надходження від державних позик стали другим після податків методом фінансування витрат бюджету. Таким чином, позитивний вплив розподільної функції державного кредиту полягає в тому, що за її допомогою податковий тягар більш рівномірно розподіляється у часі. Податки, які стягуються в період фінансування витрат за рахунок державної позики, не збільшуються (що довелося б зробити у протилежному випадку). Однак потім, коли кредити погашаються, податки стягуються не лише для їхньої сплати, але і для погашення відсотків по заборгованості. При непродуктивному використанні мобілізованих у результаті державних позик капіталів, наприклад фінансування за їхній рахунок військових або соціальних витрат, єдиним джерелом їхнього погашення стають податки або нові позики.

Регулююча функція державного кредиту проявляється через вплив держави на стан грошового обігу, рівень процентних ставок на ринку грошей та капіталів, на виробництво і зайнятість. Свідомо використовуючи державний кредит як інструмент регулювання економіки, держава може проводити ту або іншу фінансову політику. Держава регулює грошовий обіг, розміщуючи позики серед різних груп інвесторів. Мобілізуючи грошові кошти фізичних осіб, держава зменшує їхній платоспроможний попит. Операції на відкритому ринку (купівля-продаж державних цінних паперів або видача кредитів під їхню заставу), які проводяться центральним банком, є важливим інструментом регулювання ліквідності комерційних банків у країні. Велику роль у стимулюванні розвитку виробництва та витрат відіграють кредити, надані за рахунок місцевих бюджетів або позабюджетних фондів. За їхньою допомогою забезпечується прискорений розвиток визначених регіонів або конкретних секторів економіки тієї або іншої території.

Контрольна функція державного кредиту органічно вплітається у контрольну функцію фінансів. В основному контролюються цільове використання фінансових ресурсів, терміни їхнього повернення і своєчасність сплати відсотків.

Дослідження та системний аналіз світового і національного досвіду функціонування кредитних відносин у сфері державних фінансів дають змогу визначити таку класифікацію державного кредиту:

1. За організаційно-правовою формою кредитора:

- *зовнішній державний кредит*: кредиторами виступають нерезиденти. До цього виду кредиту відносять кредити, надані міжнародними організаціями розвитку (Європейським Співтовариством, Європейським банком реконструкції та розвитку, Світовим банком); кредити, надані закордонними органами управління (Італією, Німеччиною, США й ін.); кредити, надані іноземними комерційними банками (*фідучіарні кредити*);

- *внутрішній державний кредит*: кредиторами виступають резиденти. До цього виду кредиту належать кредити банківських установ (НБУ).

2. За формою надання:

- *державний кредит у грошовій формі*;
- *державний кредит у товарній формі (зв'язаний кредит)*.

3. За інструментами надання:

- *кредит*;
- *позика*: здійснення емісії державних цінних паперів (ОВДП, ОЗДП, казначейських векселів, військових облігацій тощо).

4. За цільовим характером використання:

- *інвестиційний (продуктивний)*: державний кредит спрямовується на цілі інвестиційно-інноваційного розвитку економіки;
- *неінвестиційний (непродуктивний)*: державний кредит спрямовується на покриття бюджетного дефіциту.

5. За ознакою умовності:

- *прямий державний кредит (безумовний)*;
- *гарантований державний кредит (умовний)*.

6. За видами процентних ставок:

- *державний кредит за плаваючою процентною ставкою* (EURIBOR, LIBOR, PIBOR, облікова ставка НБУ, ставка CPI, ставка Казначейства США, ставка МВФ, ставка банків ФРН);
- *державний кредит за фіксованою процентною ставкою*.

7. За валютою погашення державного кредиту:

- *державний кредит у національній валюті*;
- *державний кредит в іноземній валюті* (долар США, євро, фунт стерлінгів, японська єна, SDR (special drawing rights)).

8. За терміном погашення:

- *короткостроковий (до 1 року)*;
- *середньостроковий (від 1 і до 5 років)*;
- *довгостроковий (понад 5 років)*.

У західній економічній літературі розрізняються поняття державної заборгованості (public debt) та приватної заборгованості (private debt). У державну

заборгованість включаються всі види запозичень, боржником при яких виступає державний сектор економіки. Це поняття найбільш адекватне українському «державний борг і борг органів місцевого самоврядування». Поняття приватного або корпоративного боргу є другою частиною сукупного боргу, воно включає також борг фінансових інститутів (банків та небанківських фінансових інститутів) (рис. 8.1).

В умовах дефіциту бюджету, як правило, існують два традиційних шляхи його фінансування: емісійний і борговий, коли уряд вдається до державного запозичення. Саме державне запозичення зумовлює появу й накопичення державного боргу, який виникає внаслідок проведення незбалансованої фінансової політики. Перевагою методу боргового фінансування над емісійним є те, що його використання безпосередньо не веде до широкого розвитку інфляційних процесів, оскільки гроші лише переходять від одного економічного агента до іншого.

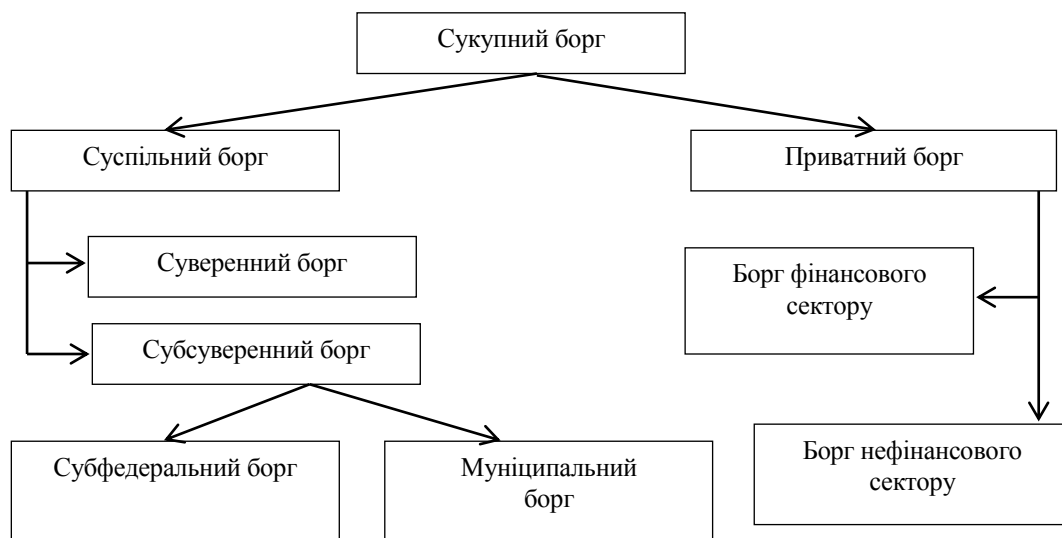

Рис. 8.1. Класифікація заборгованості держави у розвинених країнах

У ст. 2 Бюджетного кодексу України подано тлумачення категорії «державний борг» та інших пов'язаних з ним термінів:

- **державний борг** – загальна сума боргових зобов'язань держави з повернення отриманих і не погашених кредитів (позик) за станом на звітну дату, що виникають внаслідок державного запозичення;
- **державне запозичення** – операції, пов'язані з отриманням державою кредитів (позик) на умовах повернення, платності та строковості з метою фінансування державного бюджету;
- **гарантований державою борг** – загальна сума боргових зобов'язань суб'єктів господарювання – резидентів України щодо повернення отриманих і

не погашених за станом на звітну дату кредитів (позик), виконання яких забезпечено державними гарантіями.

Державний борг класифікують за такими ознаками:

1. За сферою розміщення:

- *внутрішній державний борг* – це внутрішня заборгованість держави підприємствам та населенню, що виникла внаслідок залучення їх коштів для виконання державних програм і замовлень, випуску в обіг державних облігацій та інших державних цінних паперів.

Внутрішній державний борг пов'язаний з фінансуванням державних витрат фізичними й юридичними особами у національній валюті. Він не справляє відчутного негативного впливу на економіку, оскільки не супроводжується вивезенням за кордон матеріальних цінностей. Найсуттєвішим його наслідком є перерозподіл доходів усередині країни;

- *зовнішній державний борг* – це борг уряду іноземним державам, організаціям і особам. Він лягає тягарем на країну, оскільки вона змушена віддавати товари та послуги в рахунок оплати відсотків і погашення боргу. Крім того, нерідко кредит надають позичальнику за умови внесення певних коректив в його економічну політику.

Для фінансової стабільності країни велике значення має **валовий зовнішній борг**, який представляє собою несплачену суму поточних безумовних зобов'язань резидентів перед нерезидентами, що потребує сплати позичальником процентів та основного боргу в певний момент часу в майбутньому.

2. Залежно від ступеня охоплення державних боргових зобов'язань:

- *капітальний державний борг* – сума кредитної заборгованості, термін платежу за яку ще не настав. Це сукупність усіх раніше випущених і не погашених на цей момент боргових зобов'язань;

- *поточний державний борг* – кредити, термін платежу за які вже настав. Це сума витрат поточного періоду (зазвичай фінансового року), спрямованих на погашення частини державного боргу, термін сплати якого настав, та на сплату щорічних відсотків для обслуговування капітального боргу, який переходить на майбутнє.

Виділяють також поняття **чистого державного боргу** як суми зобов'язань без урахування відсотків за користування позиками.

3. Залежно від одержувача кредитних ресурсів:

- *прямий державний борг* відображає обсяги залучених кредитних ресурсів, які надійшли у розпорядження уряду країни;

- *умовний (гарантований) державний борг* – це борг, сформований через залучення кредитних ресурсів у розпорядження суб'єктів господарювання під гарантію уряду, коли зобов'язання держави як гаранта повернення ресурсів виникають у разі неплатоспроможності позичальника.

4. Залежно від позиції уряду держави щодо накопичення:

- *активний державний борг* виникає внаслідок дискретних заходів уряду із залучення додаткових ресурсів з метою впливу на національну економіку, стиму-

лювання економічного зростання, створення сприятливих умов розвитку окремих галузей, активізації підприємницької діяльності, здійснення «інвестицій у майбутнє»;

- **пасивний** – кошти направляються на поточне споживання шляхом фінансування поточних бюджетних витрат, у тому числі на покриття дефіциту бюджету і платіжного балансу, а також на обслуговування зовнішньої заборгованості. Пасивний державний борг створюється автоматично під час пасивного бюджетного дефіциту, який виникає в умовах економічної кризи, спаду виробництва, зменшення податкових надходжень до бюджету.

За іншими ознаками державні позики також поділяють на облігаційні та безоблігаційні.

Облігаційні – здійснюються за допомогою випуску і продажу облігацій. На період чинності облігацій їх тримачі отримують відсотки. Погашення облігацій відбувається через їх погашення за рахунок коштів державного бюджету.

Безоблігаційні позики (наприклад, в ощадному банку або міжурядові позики) оформлюються угодою.

Також існує поняття державного фінансованого боргу та «мертвого» боргу.

Державний фінансований борг – довготерміновий або безтерміновий державний борг, який утворюється внаслідок консолідації короткотермінового і довготермінового боргів.

«Мертвий» борг – борг, що використовується для фінансування поточних витрат та не забезпечений реальними активами. Він збільшує поточний дохід, наприклад, значна частина державного боргу, що утворилася під час війни.

У сфері міжнародного державного кредиту варто виокремити кредити, що надаються **Паризьким і Лондонським клубами кредиторів**.

Паризький клуб є неформальною організацією, що об'єднує інтереси країн-кредиторів (переважно країн ОЕСР). Клуб виник у 1956 р. як зібрання приватних банків-кредиторів для врегулювання зовнішнього боргу Аргентини.

Клуб об'єднує уряди 21 країни-кредитора (ФРН, Франція, Італія, Іспанія, Швейцарія, Японія, США та ін.). Справи Паризького клубу веде постійний секретаріат при Міністерстві фінансів Франції.

Однією з основних умов прийняття Паризьким клубом кредиторів рішення про реструктуризацію боргів є наявність належної програми, яка має підтримку Міжнародного валютного фонду і демонструє необхідність зменшення боргового тягаря.

Клуб не має чіткої організаційної структури та членства і формально відкритий для всіх країн, які є кредиторами та приймають практику роботи цієї організації. Основними членами Паризького клубу є розвинуті країни-члени ОЕСР. Головою Паризького клубу традиційно є висока посадова особа Міністерства фінансів Франції, а його секретаріат знаходиться у французькому Казначействі.

Діяльність клубу базується на двох принципах:

- надання необхідної зовнішньої фінансової допомоги у позиковій формі (або пільгового погашення «старих» боргів);
- сприяння проведенню внутрішніх реформ і структурній перебудові економіки держав-реципієнтів коштів.

Представники країн-кредиторів визначають:

- часовий період, до якого відносяться платежі, що підлягають переоформленню (період консолідації – від 12 до 18 місяців);
- характер боргових зобов'язань, що переоформляються (поточні чи прострочені зобов'язання);
- нові умови погашення консолідованої заборгованості (пільговий період, терміни погашення).

Відсоткова ставка за переглянutoю заборгованістю («процент мораторію») визначається не Паризьким клубом, а встановлюється в результаті двосторонніх переговорів. На початку процесу перегляду боргу країни-кредитори, що беруть участь у засіданнях Паризького клубу, визначають «дату відсічення», тобто дату, після якої підписані угоди не підлягають переоформленню, хоча платежі за старим боргом можуть переноситися протягом багатьох років.

Основними принципами, якими керується клуб у процесі реструктуризації зовнішніх державних боргів, є консенсус та солідарність:

- консенсус означає, що всі рішення приймаються лише за згоди всіх членів клубу;
- солідарність кредиторів передбачає, що жоден із них не прагне вирішувати питання врегулювання лише своїх боргів;
- зумовленість реструктуризації боргу затвердженням МВФ програми економічного коригування країни-боржника;
- рівний підхід з боку боржників до всіх кредиторів, включаючи кредиторів-нечленів Паризького клубу. Боржники не повинні прагнути отримати вигідніші умови врегулювання боргів перед іншими кредиторами.

Наразі, також діють **Неапольські** та **Ліонські умови реструктуризації боргів**:

- **Неапольські умови (Naples terms)** діють з 1995 р. Згідно з цими умовами країни, які отримали раніше пільги на основі Торонтських або Лондонських умов, можуть отримати подальші пільги від кредиторів у вигляді списання 67% чистої поточної вартості їхнього боргу. Якщо середній дохід на одну особу в країні становить не більше, як 500 дол. США, а відношення суми боргу до експорту не перевищує 35%, то може бути списано не більш як 50% вартості боргу. Наприкінці 1990-х рр. Неапольські умови застосовувалися з ініціативи МВФ і Світового банку для скорочення боргів найбідніших країн з високою заборгованістю;

- **Ліонські умови (Lyon terms)**, узгоджені у грудні 1996 р., можуть застосовуватися до найменш розвинутих країн з високою заборгованістю на другому етапі реструктуризації разом з Неапольськими умовами. Вони

передбачають скорочення чистої поточної вартості боргу на 80% з виплатою іншої частини протягом 40 років за восьмирічного пільгового періоду.

Лондонський клуб кредиторів, офіційно відомий як **«Консультативний комітет комерційних банків»**, – неформальне об'єднання, в яке входить близько 1000 банків-кредиторів. Діє подібно до Паризького клубу кредиторів. Його створено для регулювання питань заборгованості іноземних позичальників перед членами цього клубу. Є форумом, на якому відбувається реструктуризація боргів, наданих комерційними банками (без гарантій з боку урядів країн-кредиторів). Як і у випадку Паризького клубу, в нього немає статуту, а склад членів змінюється у міру необхідності.

Інтереси банків-кредиторів у Лондонському клубі представляє банківський консультативний комітет (БКК), в якому представлені ті банки, на які припадає максимальна частина боргу даної країни. Угода, досягнута між країною-боржником та комітетом, має отримати підтримку банків, на які припадає 90–95% непогашених зобов'язань боржника, і лише після цього дана угода може бути офіційно підписана.

Процедура врегулювання боргу включає підготовчу роботу, яка передбачає розробку стратегії врегулювання боргу. Потім країна-боржник проводить консультації зі своїми головними кредиторами з метою створення керівного комітету. Зазвичай країна-боржник вибирає банки, які з розумінням відносяться до умов роботи, які висуваються нею, у складі БКК та представляють географічні регіони, перед якими країна має боргові зобов'язання.

Завдяки досвіду роботи банківських консультативних комітетів вони стали досить компетентними органами для детальної оцінки економічної ситуації країни-позичальника і побудови схеми рефінансування боргу.

Клуб не має чітко визначеної структури та збирається у складі тих банків, які мають найбільші вимоги до країни-боржника, справу якої вони розглядають.

У рамках Лондонського клубу банки укладають з урядом країни-боржника угоду або про щорічну реструктуризацію боргу, або про багаторічну реструктуризацію, якій підлягають лише виплати основного боргу. Всі інші прострочені суми повинні бути виплачені в момент підписання угоди про реструктуризацію.

Лондонським клубом передбачені такі заходи, спрямовані на реструктуризацію боргу:

- викуп зі знижкою урядом країни-боржника приватного боргу своїх компаній в іноземних банків;
- обмін зі знижкою боргів на інші активи (наприклад, акції національних компаній), скорочення платежів для обслуговування боргу і надання нових позик для виплати старих боргів.

Найефективнішим вирішенням існуючої проблеми структури державного боргу є розмежування у світовій практиці фінансового боргу й адміністративної заборгованості з урахуванням принципово різного характеру відносин їх утворення, подальшої сплати тощо. Поширення набув підхід, за яким державний борг прирівнюється до фінансового боргу, що виник унаслідок кредитних

операцій. Це дає змогу уникнути неконтрольованого зростання та неправильного планування відповідних бюджетних показників, а також покращує можливості адекватного управління борговою ситуацією.

Державний борг має економічно обґрунтовані межі. Величина боргу характеризує стан економіки і фінансів держави, ефективність функціонування її урядових структур. Оскільки джерелом покриття державного боргу є доходи бюджету, тобто податки, можна стверджувати, що величина боргу – це взяті авансом у населення та суб'єктів господарювання податки.

Величина основної суми державного боргу визначається ст. 18 Бюджетного кодексу України: величина основної суми боргу не повинна перевищувати 60% фактичного річного ВВП України на кінець звітного періоду. У разі перевищення граничної величини боргу Кабінет Міністрів України зобов'язаний вжити термінових заходів для зменшення суми державного боргу до встановленої величини і нижче.

Загальна сума державного боргу складається з усіх випущених та непогашених боргових зобов'язань держави (як внутрішніх, так і зовнішніх) та відсотків за ними, включаючи видані гарантії за кредитом, що надаються іноземним позичальникам, місцевим органам влади і державним підприємствам. Крім того, до державного боргу включаються неоплачені державні замовлення, заборгованість із заробітної плати перед працівниками бюджетної сфери, невідшкодований податок на додану вартість й ін.

8.3. Роль державного кредиту в забезпеченні розвитку економіки України

Фінансовий добробут будь-якої держави ґрунтується на своєчасній і повній мобілізації доходів бюджету. Держава як апарат управління суспільством має постійну потребу в грошових коштах, більша частина яких надходить у бюджет через систему податків. Крім того, держава може залучати додаткові фінансові ресурси, формуючи їх на кредитній основі. Таким джерелом ресурсів виступає державний кредит.

Необхідність використання державного кредиту для потреб держави випливає з нерівності величини цих потреб та можливості держави задовольнити їх за рахунок доходів бюджету. Регулювання економіки, проведення соціальної політики, забезпечення обороноздатності країни, утримання пенітенціарної системи і міжнародна діяльність вимагають від держави постійного збільшення бюджетних витрат. За допомогою запозичень державі вдається мобілізувати необхідні для своєї діяльності додаткові фінансові ресурси. Доцільність застосування державних запозичень для фінансування додаткових державних витрат визначається значно меншими негативними наслідками для державних фінансів порівняно з монетарними прийомами (наприклад, додатковою грошовою емісією) балансування доходів та витрат уряду. Державні позики як джерело

мобілізації додаткових ресурсів є важливим чинником прискорення темпів соціально-економічного розвитку країни. Використання методів і форм кредитного фінансування дає державі один із найбільш гнучких інструментів регулювання мікро- та макроекономічних процесів, а стратегія управління державним боргом і відповідна їй стратегія у сфері фінансування дефіциту бюджету виступають головними елементами, що балансують всю схему бюджетної політики в цілому.

Практика кредитного фінансування зростаючих державних витрат є політично більш сприятливою для уряду, ніж просте підвищення податків. Використовуючи кредитне фінансування державних витрат, уряд намагається вирішити ті або інші завдання розвитку економіки, реалізація яких без запозичень просто неможлива.

Економічна теорія визначає такі цілі державного кредиту:

- фінскальна;
- економічна стабілізація;
- алокативна.

Ціль проведення фінскальної боргової політики держави виявляється у запозиченні коштів, а також у створенні ринку боргових державних зобов'язань, що дає змогу в довгостроковій перспективі в міру необхідності позичати фінансові кошти для реалізації своїх потреб. Основним завданням міністерства фінансів, центрального банку є, з одного боку, управління прибутковістю, а з іншого – структурування термінів обігу й обсягів боргових зобов'язань. Так, наприклад, у період стрімкого економічного зростання, коли процентні ставки досить високі, держава повинна прагнути емітувати короткострокові зобов'язання та уникати довгострокових. І навпаки, у фазі економічного спаду з досить низькими процентними ставками доцільною є емісія довгострокових цінних паперів з помірними відсотками.

Стабілізація економіки і стимулювання її зростання за рахунок державного кредиту перебувають у центрі дискусії про цілі та вплив дефіцитного фінансування. Державні органи за допомогою заходів, які фінансуються на кредитній основі, намагаються активно впливати на кон'юнктурно важливі величини: безробіття, рівень цін, зовнішньоекономічний баланс тощо. Крім того, державний кредит, будучи потужним генератором збільшення фінансових можливостей держави, може виступати важливим фактором прискорення соціально-економічного розвитку країни.

Алокативна ціль (тобто оптимальний розподіл ресурсів) є однією з найважливіших цілей державної діяльності. Держава намагається за допомогою кредитного фінансування збільшити виробництво товарів і послуг, зроблених у державному секторі (іншими словами, підвищити частку державних витрат у валовому національному продукті), та одночасно створити необхідні умови для збільшення обсягів виробництва у приватному секторі.

За допомогою державної заборгованості уряд фінансує свої витрати в тому випадку, якщо вони не покриваються дохідною частиною бюджету. Викорис-

тання державного кредиту в якості інструменту алокативного впливу на економіку пояснюється насамперед можливістю відстрочки в часі виплат по державних зобов'язаннях. У цьому випадку державний борг є формою перерозподілу багатства наступного покоління платників податків (яке буде змушене сплачувати підвищені податки) на користь нинішнього покоління (яке платить менші податки). Державні запозичення, таким чином, допомагають уряду залучити кошти майбутніх поколінь для фінансування державних проєктів, необхідних як для нинішнього, так і для наступних поколінь. Таке «перекладання фінансового тягаря» на майбутні покоління не може бути оцінено лише позитивно, необхідно також досліджувати негативні ефекти зростаючого боргового навантаження для майбутніх поколінь, не забуваючи, що мобілізовані за допомогою державного кредиту кошти є антиципованими, тобто наперед узятими податками.

Без сумніву, державний кредит є стимулятором інвестиційно-інноваційного розвитку держави. ***Всі інвестиційні проєкти, що реалізуються за допомогою державного кредиту, за своїм цільовим спрямуванням варто поділити на три групи:***

1. Комерційні: інвестиційні проєкти, які генерують прямі зовнішні доходи (наприклад, платежі за комунальні послуги, плата за транспортні перевезення, орендні платежі) та яких (навіть з урахуванням дисконтування факторів ризику, невизначеності й часу) буде достатньо для обслуговування видатків і капітальних витрат на реалізацію проєкту. Ці проєкти передбачають обов'язкове залучення третіх зацікавлених сторін (комерційних структур). Обсяг комерційної складової визначається, виходячи з обсягів бюджетного фінансування.

2. Економічні: проєкти генерують непрямі (опосередковані) доходи або забезпечують внутрішні заощадження (наприклад, покращення інфраструктури та розвиток промисловості сприяють розширенню податкової бази), що дає змогу покрити всі або частину капітальних витрат на проєкт з урахуванням дисконтування за ризиковими і часовими факторами. Реалізація цих проєктів потребує обґрунтованої оцінки органами державного управління потенційних інвестиційних проєктів, щоб уникнути невиправданих витрат позикових коштів.

3. Соціальні: результати проєкту вимірюються лише соціальними перевагами для населення певної адміністративної одиниці чи країни в цілому у вигляді зростання ефективності функціонування системи освіти, охорони здоров'я, транспортних магістралей. Ці проєкти можуть взагалі не передбачати прямих чи опосередкованих доходів або генерувати їх у набагато меншому розмірі, ніж необхідно для обслуговування та погашення кредиту. Використання державного кредиту для фінансування соціальних проєктів визначається передусім часовим фактором. Соціальні активи (основні засоби), наприклад, школи або лікарні, функціонують протягом багатьох років, у той час як будівництво відбувається протягом відносно короткого початкового періоду.

Приймаючи рішення про обсяги і доцільність державного кредитування інвестиційних проєктів, уряд повинен розраховувати окупність конкретних

проектів, адже функціонування державного кредиту базується на загально-відомих принципах кредитування. Серед них варто звернути увагу на платність та цільове використання кредитних ресурсів.

Однією з основних проблем, яка виникає при складенні реєстру пріоритетних бюджетних проектів, є пошук «компромісу» між різними категоріями інвестицій. Інколи буває досить важко в умовах обмежених бюджетних ресурсів зробити вибір між інвестиційними проектами, які генерують достатній обсяг грошових доходів, зменшуючи при цьому навантаження на бюджет, і соціальними проектами, які передбачають значні соціальні або гуманітарні переваги, але без фінансової окупності для бюджету.

На практиці майже всі проекти виявляються «змішаними», тобто можуть утворювати деякі грошові доходи (недостатні для окупності всього проекту), мати визначений економічний компонент та певні соціальні переваги, що відповідають принципам державної політики.

Формальне визначення процентного співвідношення між видами інвестицій допоможе забезпечити чітке усвідомлення обсягу потреб у соціальних інвестиціях і прозорість розподілу фінансових коштів навіть за умов їх дефіциту. За рахунок зміцнення бюджетів та зростання інвестиційних можливостей бюджету можна буде збільшити обсяг коштів, які спрямовуються на соціальні інвестиції, й розробити методи контролю за вартістю проектів.

Позитивний результат впливу державного кредиту на інвестиційний розвиток країни може виявитися лише за таких умов:

- підготовки інтегрованого багаторічного фінансового плану як частини бюджетного циклу з урахуванням всіх майбутніх грошових потоків, пов'язаних із державним кредитом та інвестиціями, на весь строк дії кредитних й інвестиційних зобов'язань;
- обслуговування кредиту має забезпечуватися за рахунок поточних доходів на момент платежу;
- обслуговування кредиту не повинно залежати від рефінансування або продажу активів держави;
- управління державним кредитом, його використанням на інвестиційні цілі, погашенням за рахунок поточних грошових надходжень і пов'язаними з кредитом нормативними співвідношеннями бюджету повинно здійснюватися централізованим чином та на портфельній основі (з розрахунку річних обсягів), а не за окремими операціями;
- розподіл інвестицій згідно із соціальними, економічними і комерційними цілями повинен бути політично й економічно обґрунтованим та транспарентним;
- розподіл інвестицій у межах кожної з категорій повинен здійснюватися на основі об'єктивних пріоритетів і критеріїв;
- створення умов, які би сприяли залученню приватного капіталу до реалізації інфраструктурних проектів (це дасть змогу звільнити бюджетні кошти для наступного їх сприяння на необхідні соціальні інвестиційні потреби).

Реалізація інвестиційних та інноваційних проєктів повинна передбачати не лише державне фінансування, а й пошук інших довгострокових джерел фінансування. Уряд повинен залучати до співфінансування приватний капітал, тобто капітал фінансово-промислових груп, банківських синдикатів, великих страхових компаній та інвестиційних фондів. При цьому, звичайно, останні вимагатимуть надання державою гарантій щодо їх капіталовкладень.

Об'єктивно, що більшість зарубіжних країн у тій чи іншій мірі для свого економічного розвитку використовуює інновації. Згідно з існуючими даними, у структурі інновацій розвинутих країн світу майже 60% становлять такі інновації, які пов'язані зі значними технологічними досягненнями. Частка інновацій, пов'язаних лише з удосконаленням традиційних технологічних процесів, у таких країнах має тенденцію до зменшення, і в найбільш інноваційно розвинутих країнах вона не перевищує 10–12%.

Іншою важливою рисою інноваційноорієнтованої економіки є стабільне зростання частки наукоємного сектору виробництва, зокрема в доданій вартості та зайнятості.

Активне запровадження інновацій в економіці супроводжується зниженням матеріалоємності й енергоємності виробництва, зростанням продуктивності праці та, відповідно, підвищенням конкурентоспроможності країни. Наприклад, починаючи з 70-х рр. XX ст. ВВП країн, що входять до ЄС, збільшився більше, ніж у 5 разів, у той час як зайнятість у цих країнах зросла лише на 20%, а робочий час навіть скоротився на 18–25%.

Державний кредит є одним із потужних джерел фінансування, яке може забезпечити постійний інноваційний розвиток України, хоча слід відзначити, що зарубіжні країни використовують також інші методи підтримки інноваційного підприємництва.

В Україні на сьогодні однією з форм використання державного кредиту є надання підприємствам кредитів із державного бюджету на таких умовах:

- обсяги кредитів на відповідний рік доводяться до міністерств, відомств, інших центральних органів державної влади, які фінансуються Міністерством економіки, після затвердження Державної програми економічного й соціального розвитку України;
- перелік виробничих об'єктів, які будуть фінансуватися за рахунок коштів державного бюджету, визначає Міністерство економіки за погодженням з Міністерством фінансів і подає його на затвердження Кабінету Міністрів у складі Державної програми економічного й соціального розвитку України на рік, що планується;
- терміни погашення кредитів не перевищують трьох років, а в окремих випадках – п'яти років;
- погашення кредитів починається через рік після закінчення будівництва, реконструкції або технічного переозброєння об'єкта кредитування та здійснюється щоквартально;
- за користування кредитом встановлюється відсоткова ставка, яка визначається Міністерством фінансів України щорічно під час формування державного бюджету.

Зворотним боком позичкової активності уряду на внутрішньому ринку, як правило, зазвичай є ефект «витіснення» приватних інвестицій унаслідок збільшення державних запозичень, який характерний для країн із розвинутою ринковою економікою. В Україні бюджет і реальний сектор економіки не конкурують за кредитні ресурси через низьку платоспроможність останнього, відтак зростання обсягів кредитування економіки комерційними банками відбувається прямо пропорційно до підвищення платоспроможності позичальників, а наявність певної величини надлишкової ліквідності свідчить про принципову можливість одночасного розширення державних та корпоративних запозичень у комерційних банків. Державні запозичення на внутрішньому ринку акумулюють вільні кошти, які за інших рівних умов не використовувалися б на інвестиційні потреби. Зазначимо, що за умов, що склалися в Україні, свідоме використання ефекту «витіснення» шляхом вилучення частини інвестиційного ресурсу підприємств і наступної конвертації його у державні інвестиції також видається цілком прийнятним.

Державний зовнішній кредит, як правило, є більш нейтральним щодо впливу на макроекономічне становище у країні з огляду на те, що надходження від нього в основному витрачаються на обслуговування зовнішнього боргу. Вплив державного зовнішнього кредиту може посилюватися завдяки збільшенню гарантованих зовнішніх запозичень. Помірне зростання обсягів таких запозичень приводить до зростання пропозиції іноземної валюти на вітчизняному валютному ринку, а відповідно, сприяє зміцненню курсу національної валюти. Стрімке зростання припливу валютної виручки експортерів може призвести до зростання інфляції та необхідності здійснення центральним банком стерилізаційних операцій, результатом проведення яких може стати скорочення інвестиційних операцій усередині країни.

Значні витрати на обслуговування зовнішнього кредиту знижують ймовірність використання значних фінансових ресурсів для проведення структурних реформ економіки, впровадження інвестиційно-інноваційних проєктів, забезпечення фінансування соціальних програм.

Наявність постійного негативного сальдо державних запозичень зумовлює мінімізацію позитивного ефекту зовнішніх і внутрішніх запозичень у контексті реалізації проєктів розвитку, оскільки запозичення не лише не змогли забезпечити фінансування стратегічних інвестиційних та інноваційних програм, але й привели до необхідності мобілізації додаткових фінансових ресурсів для цілей обслуговування заборгованості.

Ретроспективний аналіз управління державним боргом України дає змогу виділити декілька етапів цього процесу.

Перший з них (1991 р. – перша половина 1994 р.) характеризується безсистемним утворенням і накопиченням боргу: залучалися прямі кредити НБУ, надавалися урядові гарантії за іноземними кредитами українським підприємствам, врегульовувалися боргові взаємовідносини з рф. На початок 1994 р. державний борг становив 4,8 млрд дол. США (з них три чверті – зовнішній борг).

На другому етапі (друга половина 1994 р. – перша половина 1997 р.) поряд з продовженням боргової політики попередніх років активізувалися зв'язки з міжнародними фінансовими організаціями. Зовнішній борг за цей період зріс на 56%.

Внутрішній борг починаючи з 1995 р. формувався переважно не інфляційним шляхом розміщення облігацій внутрішньої державної позики (ОВДП). Перший аукціон з розміщення ОВДП, в якому взяли участь 11 комерційних банків, відбувся 10 березня 1995 р., другий і третій – відповідно 11 та 18 квітня. На цих аукціонах було розміщено облігацій на загальну суму емісії 1 трлн купоно-крб і залучено коштів до бюджету на суму 1187,2 млрд купоно-крб. Надмірне форсування динаміки внутрішнього боргу з 1996 р. та перехід до фінансування бюджетного дефіциту переважно за рахунок випуску облігацій держпозик зумовили штучну надекспансію сектору ОВДП у структурі боргових зобов'язань держави. Крім того, негативні явища в економіці, також поглиблювалися незадовільними темпами приватизації і розбалансованістю фіскальної політики держави.

Активізація кредитних потоків капіталу зумовила значне зростання державного боргу до 12 млрд дол. США за станом на 1.06.1997 р., зокрема зовнішній борг склав 74,1%, внутрішній – 25,9%.

Проблеми управління державним боргом ускладнилися на третьому етапі, який розпочався з другої половини 1997 р. Необхідність виконання Україною своїх боргових зобов'язань, особливо пікові їх виплати в окремі періоди, у поєднанні зі світовою фінансовою кризою 1998 р. дуже загострили ситуацію. Якщо на попередньому етапі (з 1996 р.) основним фактором ризику була непередбачувана поведінка спекулятивних іноземних покупців облігацій, то зараз поступово посилювався ризик спекулятивної діяльності внутрішніх облігаціонерів, особливо банків.

Четвертий етап управління державним боргом умовно бере початок з 2000 р. Особливістю цього етапу є започаткування практики використання довгострокових механізмів управління державним боргом, зокрема в напрямку реструктуризації зовнішнього боргу. Комерційна заборгованість у рамках Лондонського клубу кредиторів була реструктуризована навесні 2000 р. строком на 7 років, а офіційна – перед членами Паризького клубу в другій половині 2001 р. строком на 12 років.

Цей період характеризується переходом від антикризового управління до проведення виваженої боргової політики. Стійке економічне зростання та сприятлива для України зовнішня кон'юнктура істотно знизили обсяги боргового навантаження на українську економіку. В Україні державний борг відносно ВВП скоротився з 45,3% у 2000 р. до 23,1% у 2008 р.

П'ятий етап розпочався після фінансової кризи 2008 р. З метою пом'якшення наслідків світової фінансової кризи і через необхідність покриття бюджетного дефіциту уряд був змушений збільшити обсяги державних запозичень у 2009 р. Залучення нових позик протягом 2009–2010 рр. та девальвація

Державний кредит і боргова політика України

національної валюти призвели до значного приросту державного боргу (67,8%). Виважена боргова політика уряду протягом 2012–2013 рр. дала змогу зменшити приріст державного боргу і стабілізувати курс гривні. Загальна сума державного та гарантованого державою боргу збільшилась більш ніж утричі, – до 73,2 млрд дол. США в еквіваленті за станом на 31.12.2013 р. (з 17,6 млрд дол. США в еквіваленті за станом на 31.12.2007 р.).

Шостий етап – початок конфлікту на Сході країни в 2014 р. і зміна влади. Україна стикнулася зі складнощами в економіці, а також зі збільшенням витрат на оборону. Уряд почав шукати способи зменшення боргового навантаження та зменшення залежності від зовнішніх запозичень. У 2020 р., державний борг України становив 54,5% до ВВП, зовнішній борг склав 44,6 млрд дол.

Небезпечною тенденцією фінансової системи України в довоєнний період стало нарощування загальних обсягів державного й гарантованого державою боргу України, та суми його приросту як у національній, так і в іноземній валюті, що у декілька разів перевищували суми бюджетного дефіциту й вимагали суттєвого фінансування на його покриття за рахунок боргових операцій (табл. 8.1).

Таблиця 8.1

Динаміка державного та гарантованого державою боргів України за 2012–2017 рр., млрд грн

Показник	2017	2018	2019	2020	2021	2022
Загальна сума державного і гарантованого державою боргів	2 141,69	2 168,42	1 998,30	2 551,88	2 672,06	4 072,85
Державний борг	1 833,71	1 860,29	1 761,37	2 259,23	2 362,72	3 715,13
Внутрішній борг	753,40	761,09	829,50	1 000,71	1 062,56	1 389,69
Зовнішній борг	1 080,31	1 099,20	931,87	1 258,52	1 300,16	2 325,44
Гарантований державою борг	307,98	308,13	236,93	292,65	309,34	357,71
Внутрішній борг	13,28	10,32	9,35	32,24	49,04	72,20
Зовнішній борг	294,70	297,81	227,57	260,41	260,30	285,52

Джерело: складено на основі офіційних даних Міністерства фінансів України.

За станом на 31.01.2023 р. структура державного і гарантованого державою боргу в розрізі типів кредиторів в еквіваленті млрд дол. США мала такий вигляд:

- внутрішній державний борг: заборгованість за випущеними цінними паперами на внутрішньому ринку – 38,8 млрд дол. США; заборгованість перед банківськими та іншими фінансовими установами – 0,05 млрд дол. США;
- зовнішній державний борг: заборгованість за позиками, одержаними від міжнародних фінансових організацій, – 31,81 млрд дол. США; заборгованість за

позиками, одержаними від органів управління іноземних держав, – 5,09 млрд дол. США; заборгованість за позиками, одержаними від іноземних комерційних банків, інших іноземних фінансових установ, – 1,69 млрд дол. США; заборгованість за випущеними цінними паперами на зовнішньому ринку – 22,71 млрд дол. США; заборгованість, не віднесена до інших категорій, – 4,26 млрд дол. США;

- гарантований державою внутрішній борг: заборгованість за випущеними цінними паперами на внутрішньому ринку – 0,32 млрд дол. США; заборгованість перед банківськими й іншими фінансовими установами – 1,65 млрд дол. США;

- гарантований державою зовнішній борг: заборгованість за позиками, одержаними від міжнародних фінансових організацій, – 5,41 млрд дол. США; заборгованість за позиками, одержаними від іноземних комерційних банків, інших іноземних фінансових установ, – 1,02 млрд дол. США; заборгованість за випущеними цінними паперами на зовнішньому ринку – 1,53 млрд дол. США; заборгованість, не віднесена до інших категорій, – 0,11 млрд дол. США.

Динаміка державного і гарантованого державою боргу в розрізі типів кредиторів протягом 2018–2022 рр., (у млрд грн) подано в табл. 8.2.

Таблиця 8.2

Динаміка державного та гарантованого державою боргів відповідно до типів кредиторів за 2017–2022 рр. млрд грн

Показник	2018	2019	2020	2021	2022
Загальна сума державного та гарантованого державою боргів	2 168,63	1 998,30	2 551,88	2 672,02	4 072,85
Внутрішній борг	771,41	838,85	1 032,95	1 111,60	1 461,89
<i>Державний борг</i>	<i>761,09</i>	<i>829,50</i>	<i>1 000,71</i>	<i>1 062,56</i>	<i>1 389,69</i>
1. Заборгованість за випущеними цінними паперами на внутрішньому ринку	758,84	827,38	998,73	1 060,71	1 387,97
2. Заборгованість перед банківськими та іншими фінансовими установами	2,25	2,12	1,98	1,85	1,72
<i>Гарантований державою борг</i>	<i>10,32</i>	<i>9,35</i>	<i>32,24</i>	<i>49,04</i>	<i>72,20</i>
1. Заборгованість за випущеними цінними паперами на внутрішньому ринку	6,00	4,19	24,39	16,93	11,85
2. Заборгованість перед банківськими й іншими фінансовими установами	4,32	5,16	7,85	32,11	60,35
Зовнішній борг	1 397,22	1 159,45	1 518,93	1 560,42	2 610,96
<i>Державний борг</i>	<i>1 099,41</i>	<i>931,87</i>	<i>1 258,52</i>	<i>1 300,12</i>	<i>2 325,44</i>

Продовження табл. 8.2

1. Заборгованість за позиками, одержаними від міжнародних фінансових організацій	370,74	292,20	443,31	463,13	1 100,26
2. Заборгованість за позиками, одержаними від органів управління іноземних держав	47,93	38,59	43,90	40,75	182,66
3. Заборгованість за позиками, одержаними від іноземних комерційних банків та інших іноземних фінансових установ	11,08	33,34	61,09	50,74	60,38
4. Заборгованість за випущеними цінними паперами на зовнішньому ринку	622,37	527,53	660,22	625,00	828,54
5. Заборгованість, не віднесена до інших категорій	47,29	40,22	50,01	120,50	153,60
<i>Гарантований державою борг</i>	<i>297,81</i>	<i>227,57</i>	<i>50,01</i>	<i>260,30</i>	<i>285,52</i>
1. Заборгованість за позиками, одержаними від міжнародних фінансових організацій	236,99	190,85	260,41	186,07	188,52
2. Заборгованість за позиками, одержаними від іноземних комерційних банків й інших іноземних фінансових установ	56,33	34,05	35,43	29,51	37,27
3. Заборгованість за випущеними цінними паперами на зовнішньому ринку	—	—	—	41,60	55,77
4. Заборгованість, не зарахована до інших категорій	3,14	2,67	3,32	3,11	3,96

Джерело: складено на основі офіційних даних Міністерства фінансів України.

Протягом 2017–2019 рр. вдавалося забезпечити утримання обсягу зростання державних запозичень, як наслідок, це призвело до зниження значення критичного рівня відношення державного боргу до ВВП (рис. 8.2). Проте вже у 2022 р. це співвідношення становило 107,15%, у той час як у 2021 р. було 48,90%.

В умовах повномасштабної війни з РФ перевищення видатків держави над її доходами, невизначеність на ринку зовнішніх запозичень та обмеження на вільний рух капіталу призвели до того, що ринок державних облігацій став одним із найбільш важливих джерел надходжень до Державного бюджету України.

Для фінансування військових потреб уряд України використав – **військові облігації**. Вони мають виключно цільове призначення – кошти спрямовуються

на потреби ЗСУ і держави під час воєнного стану. Порівняно з ОВДП, вони є більш доступними для населення, оскільки виключають обмеження для фізичних осіб та компаній з позиції необхідності підтвердження джерел походження коштів.

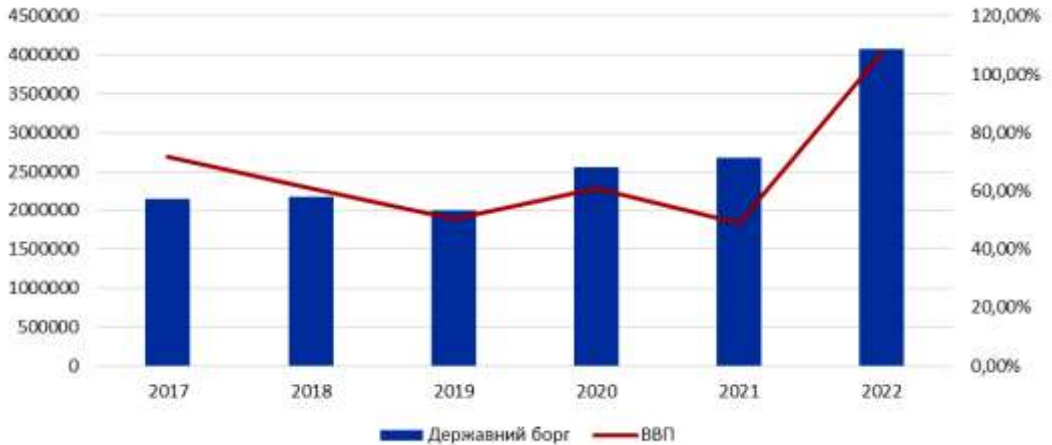

Рис. 8.2. Динаміка відношення державного боргу до ВВП за 2017–2022 рр.

Джерело: складено на основі офіційних даних Міністерства фінансів України.

Після початку повномасштабної війни росії проти України 24.02.2022 р., у березні 2022 р. Міністерство фінансів розпочало аукціони з продажу військових облігацій. Військові облігації є інвестиційним інструментом підтримки державного бюджету, доступним для громадян, бізнесу й іноземних інвесторів. Міністерство фінансів України є емітентом і проводить аукціони з продажу військових ОВДП.

Для сприяння підвищенню ставок за депозитами та ОВДП і підтримки макроекономічної стабільності України, використовуючи механізм монетарної трансмісії, у червні 2022 р. НБУ підвищив облікову ставку до 25%.

На період дії воєнного стану ВР України призупинила дію ст. 54 Закону України «Про Національний банк України», яка забороняє надання Національним банком кредитів держави. Впродовж березня-червня 2022 р. за відсутності міжнародної фінансової допомоги у березні портфель ОВДП на рахунку НБУ збільшився на 20 млрд грн, у квітні й травні – на 50 млрд грн, у червні – на рекордні 105 млрд грн, після чого відбулось значне обмеження емісії для зменшення тиску на гривню. Паралельно з цим, НБУ підтримував курс гривні, здійснюючи валютні інтервенції.

Таблиця 8.3

Розміщення військових облігацій за станом на 23.03.2023 р.

ISIN-код військових облігацій	Термін до погашення	Дата погашення	Остання дата розміщення	Ставка
гривня				
UA4000226427	6 місяців	05.04.2023 р.	29.11.2022 р.	14,00%
UA4000226658	6 місяців	10.05.2023 р.	13.12.2022 р.	14,00%
UA4000225809	1 рік	21.06.2023 р.	03.05.2022 р.	11,00%
UA4000226195	6 місяців	05.07.2023 р.	24.01.2023 р.	13,00%
UA4000226260	9 місяців	27.09.2023 р.	28.02.2023 р.	15,00%
UA4000225908	1,5 року	25.10.2023 р.	28.06.2022 р.	11,50%
UA4000226450	1,2 року	13.03.2024 р.	17.01.2023 р.	19,00%
UA4000226286	1,3 року	26.06.2024 р.	21.03.2023 р.	19,00%
долар США				
UA4000225775	6 місяців	27.04.2023 р.	15.11.2022 р.	4,25%
UA4000225874	6 місяців	25.05.2023 р.	20.12.2022 р.	4,25%
UA4000226120	6 місяців	22.06.2023 р.	27.12.2022 р.	4,25%
UA4000227052	6 місяців	20.07.2023 р.	21.02.2023 р.	4,25%
UA4000227300	6 місяців	14.09.2023 р.	21.03.2023 р.	4,25%
UA4000227003	1 рік	28.12.2023 р.	27.12.2022 р.	4,50%
євро				
UA40002268S4	6 місяців	11.05.2023 р.	29.11.2022 р.	2,50%
UA4000227136	6 місяців	10.08.2023 р.	14.02.2023 р.	2,50%
UA4000222509	8 місяців	01.12.2022 р.	24.05.2022 р.	2,50%
UA4000226039	1 рік	15.06.2023 р.	10.01.2023 р.	3,00%

Джерело: складено на основі офіційних даних Міністерства фінансів України.

В подальшому для підтримки функціонування економіки у задовільному стані уряд був вимушений звернутися до іноземних партнерів щодо збільшення обсягів кредитів та грантів, що надаються Україні. Починаючи з березня 2022р. для наповнення державного бюджету Україна отримала 31,1 млрд дол. США зовнішнього фінансування, в тому числі у формі безвідшкодовної допомоги (грантів) 14,3 млрд дол. США (табл. 8.4).

Таблиця 8.4

Обсяги зовнішньої фінансової допомоги Україні млрд дол. США

Кредитор / донор	2022 р. (факт)
Загалом зовнішнього фінансування	31,1
Іноземні гранти	14,3
у т. ч. від США	12
від Німеччини	1,3
від ЄС	0,7
Іноземні кредити	16,8
у т. ч. ЄС	7,3
МВФ	0,7
Світового банку	1,4
уряду Канади	1,9
уряду Великобританії	1
інших кредиторів	4,5

Джерело: складено на основі офіційних даних Міністерства фінансів України та МВФ.

В умовах воєнного стану в період з 24 лютого 2022 р. по 2 лютого 2023 р., за даними Міністерства фінансів України, фінансування Державного бюджету України здійснювалося переважно за рахунок зовнішніх запозичень (кредити і гранти від низки іноземних урядів та міжнародних фінансових організацій). Інша частина фінансування здійснювалася за рахунок внутрішніх запозичень (емісійне фінансування з боку НБУ і випуск ОВДП на внутрішньому ринку). Основну частину зовнішніх запозичень (близько 71%) складають кредити та гранти з боку уряду Сполучених Штатів Америки (37%) й Європейського Союзу (34%) та інших країн (рис. 8.3).

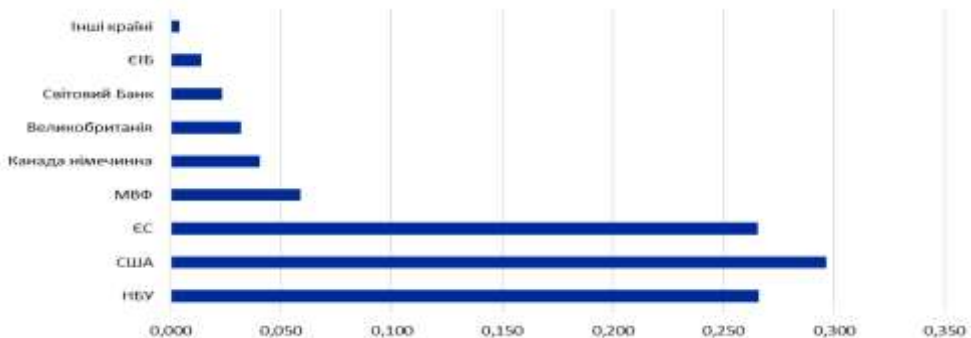

Рис. 8.3. Структура джерел фінансування державного бюджету з 24 лютого 2022 р. по 2 лютого 2023 р.

Джерело: складено автором на основі даних Міністерства фінансів України.

Примітка: у категорії «Інші країни» зазначені держави, що зробили внесок, який складає менше, як 1,5% від загального обсягу зовнішніх запозичень. До цих країн належать (у порядку зменшення частки обсягу фінансування): Японія, Франція, Італія, Нідерланди, Данія, Швеція, Литва, Норвегія, Латвія, Австрія, Бельгія, Албанія, Ісландія й Естонія.

Ключовим завданням, пов'язаним із використанням державних запозичень в якості одного з інструментів формування інноваційного розвитку української економіки, після завершення військових дій має бути наукове обґрунтування і методологічно правильне визначення напрямів використання запозичених коштів. Існуюча сьогодні система формування, розподілу та використання фінансових ресурсів державою не створює умов для інноваційного розвитку вітчизняної економіки. Побудова сучасної інноваційної стратегії в Україні вимагає посилення інвестиційно-інноваційної діяльності й створення системи її фінансового забезпечення, яка повинна базуватися на максимально ефективному використанні фінансово-кредитних важелів різноманітного походження. Одним із таких важелів є державний кредит, хоча не варто забувати про можливість залучення найрізноманітніших джерел інших суб'єктів інноваційного процесу. З цією метою необхідно підтримувати недержавний, приватний та іноземний потенціал фінансування, а також фінансові ресурси фізичних осіб.

8.4. Стратегія управління державними запозиченнями та пріоритети соціально-економічного розвитку України

Формування і нагромадження державного боргу є органічною складовою функціонування економік переважної більшості країн світу, а також потужним важелем макроекономічного регулювання та інструментом реалізації економічної стратегії. Успішне вирішення завдань економічної стратегії значною мірою залежить від характеру боргової стратегії держави.

Під борговою стратегією у світовій теорії й практиці розуміють систему врегулювання проблем боргового тягаря країн, які виникають щодо обслуговування боргових зобов'язань за державними запозиченнями, і відновлення платоспроможності держави.

У загальному розумінні **боргова стратегія** – це комплекс взаємопов'язаних дій держави щодо врегулювання поточних боргових проблем, забезпечення платоспроможності держави у майбутньому та ефективного використання державного боргу для забезпечення економічного зростання в державі.

До принципів, яких необхідно дотримуватися при розробці концепції боргової стратегії, відносять:

1. **Безумовність** – забезпечення режиму безумовного виконання державою всіх зобов'язань перед кредиторами.
2. **Мінімізація ризиків** – розміщення і погашення позик таким чином, щоб максимально знизити вплив коливань кон'юнктури внутрішнього й світового ринку капіталів та спекулятивних тенденцій ринку цінних паперів на ринок державних зобов'язань.
3. **Оптимальність** – підтримання оптимальної структури державного боргу щодо строків погашення, валюти, кредиторів тощо.

4. **Зберігання фінансової незалежності** – підтримка оптимальної структури боргових зобов'язань держави між інвесторами-резидентами й інвесторами-нерезидентами.

5. **Ефективність використання державних запозичень** – залучення фінансових ресурсів для реалізації програм інституційного та інвестиційного розвитку країни.

6. **Прозорість** – дотримання відкритості при залученні коштів, забезпечення доступу міжнародних рейтингових агентств до достовірної інформації про економічний стан у державі для підтримки високого кредитного рейтингу держави-позичальника.

7. **Стабільність** – забезпечення сталого розвитку ринку державних боргових зобов'язань шляхом створення ефективних механізмів і правил його функціонування з одночасним забезпеченням стабільного співвідношення державного боргу до ВВП.

При розробці боргової стратегії уповноважений державою орган, що відповідає за збалансованість фінансової та бюджетної ситуації у державі, має дотримуватися певних фундаментальних принципів боргової політики. Одним із ключових аспектів розробки адекватної стратегії є вирішення комплексу питань, які пов'язані з визначенням рівня прибутковості державних видатків (державних інвестицій). Проте, визначення політично прийнятної (для кожної країни свого) рівня майбутньої прибутковості державних інвестицій є досить складним завданням, що потребує формування політико-економічних, інвестиційних, фінансових й організаційних засад боргової стратегії. У результаті узагальнення багаторічної боргової практики промислово розвинуті країни дійшли висновку, що прийнятним є таке зростання державного боргу, коли його приріст за рік не перевищує річного обсягу державних капіталовкладень. У багатьох країнах ця норма закріплена законом і навіть внесена до конституції.

Адже виконання державою своїх зобов'язань щодо погашення та обслуговування державного боргу є безумовним. Отже, витрати на зазначені цілі в обов'язковому порядку передбачаються в державному бюджеті. Навантаження цих платежів на державний бюджет дуже значне. Фінансування таких витрат лише за рахунок доходів бюджету призводить до зменшення обсягу видатків на промислове виробництво, сільське господарство, соціальну сферу, інші галузі, що спричиняє тривалу стагнацію і зниження рівня життя у країні.

Реалізація боргової стратегії залежить від характеру проведення боргової політики щодо підтримання економічно безпечного розміру державної заборгованості.

У загальному розумінні *боргова політика* представляє собою діяльність держави в особі уповноважених нею органів та направлена на залучення, використання, обслуговування і погашення боргових зобов'язань у межах державного боргу країни.

Під управлінням державним боргом слід розуміти комплекс заходів, що приймаються державою в особі її уповноважених органів щодо визначення

місць та умов розміщення і погашення державних позик, а також забезпечення гармонізації інтересів позичальників, інвесторів та кредиторів.

У процесі управління державним боргом вирішуються такі завдання:

1. Пошук ефективних умов запозичення коштів з точки зору мінімізації вартості боргу.
2. Недопущення неефективного й нецільового використання запозичених коштів.
3. Забезпечення своєчасної та повної сплати суми основного боргу і нарахованих відсотків.
4. Визначення оптимального співвідношення між внутрішніми та зовнішніми запозиченнями за умови збереження фінансової рівноваги у країні.
5. Забезпечення стабільності валютного курсу і фондового ринку країни.

При цьому потрібно враховувати економічну й політичну ситуацію у країні; рівень інфляції; ділову активність суб'єктів підприємницької діяльності; ступінь ризику країни щодо неповернення боргу.

Управління державним боргом складається з трьох стадій:

1. Залучення державних запозичень.
2. Використання коштів.
3. Погашення та обслуговування боргу.

Погашення й обслуговування державного боргу здійснюється шляхом проведення платежів з виконання боргових зобов'язань перед кредитором щодо погашення основної суми боргу, сплати відсотків і супутніх витрат, передбачених умовами випуску державних цінних паперів, угодами про позику, державними гарантіями та іншими документами.

Погашення боргу – виконання боргових зобов'язань перед кредиторами щодо сплати основної суми боргу, тобто суми позики, визначеної угодою про позику, або номінальної вартості державних цінних паперів.

Обслуговування боргу – це комплекс заходів держави з погашення позик, виплати процентів за ними, уточнення і змін умов погашення позик.

Основними джерелами погашення та обслуговування боргу можуть бути: кошти, отримані державою у процесі приватизації; державні запозичення; кошти державного бюджету; золотовалютні резерви.

Обслуговування державного боргу в Україні здійснює Агентство з управління державним боргом України. Це Агенство є центральним органом виконавчої влади, діяльність якого спрямовується і координується Кабінетом Міністрів України через Міністра фінансів, та воно реалізує державну бюджетну політику у сфері управління державним боргом і гарантованим державою боргом.

Система управління державним боргом складається з таких елементів:

- об'єктів управління державним боргом;
- суб'єктів управління;
- боргової політики;
- боргового механізму;

- кадрового забезпечення;
- систем обліку та контролю.

Управління державним боргом можна розділити на три головних елементи:

1. Управління часовою структурою зобов'язань.
2. Управління валютною структурою зобов'язань.
3. Управління широким спектром інструментів запозичень.

З метою ефективного управління державним боргом, вирішення проблем зниження боргового навантаження і ризику невиконання боргових зобов'язань, а також забезпечення платоспроможності держави використовують ринкові й неринкові методи врегулювання державної заборгованості (табл. 8.5).

Таблиця 8.5

Методи врегулювання державної заборгованості

Метод	Характеристика
Ринкові	
Сек'юритизація	Обмін несек'юритизованого боргу на облігації країни-боржника, тобто переоформлення боргу в знову випущені облігації.
Конверсія (обмін боргу)	Зміна норми прибутковості кредиту, при якій держава-позикодавець може зменшити розмір належних до сплати відсоткових сум по кредиту. На практиці застосовуються такі варіанти конверсії зовнішнього боргу: обмін типу «борг на борг»; обмін типу «борг на експорт»; обмін типу «борг на власність»; обмін типу «борг на національну валюту».
Уніфікація боргу	Обмін кількох раніше випущених боргових зобов'язань держави на одне нове зобов'язання, тобто об'єднання кількох державних позик в одну.
Консолідація боргу	Зміна початкових умов державної позики. Найчастіше це зміна часу її тривалості та величини позикового відсотка.
Викуп боргу з дисконтом на вторинному ринку	Скорочення обсягу державного боргу завдяки викупу власних боргів зі знижкою на вторинному ринку. Такий метод можуть собі дозволити країни-боржники, які мають у своєму активі значні обсяги золотовалютних резервів.
Неринкові	
Тимчасовий мораторій на виплату боргу	Відстрочення сплати внутрішніх або зовнішніх боргових зобов'язань, що оголошуються спеціальними актами державної влади на певний строк чи до закінчення певних надзвичайних подій.
Пролонгація	Форма добровільної згоди кредиторів на відстрочення виплат за зобов'язаннями боржника (як правило, проводиться тоді, коли випуск нових позик на обслуговування раніше випущених фінансово недоцільний).
Списання (анулювання) частини боргу	Застосовується кредиторами у випадку фінансової неспроможності держави погасити одержані позики. Така неспроможність, у свою чергу, може бути спричинена як економічними, так і політичними кризами боржника.

Щоб забезпечити платоспроможність держави в ході управління державним боргом, застосовують різні методи боргової політики. Найпоширенішими серед них є реструктуризація та рефінансування державного боргу.

Реструктуризація державного боргу – це відстрочення сплати часткової або повної суми боргу країною-позичальником. За такого варіанта можливий також обмін боргових сум на акції або спеціальні облігації для вкладення їх у національну економіку.

У світовій практиці зовнішню заборгованість прийнято врегульовувати шляхом реструктуризації боргу, тобто через укладання угоди між кредитором і позичальником, який має труднощі з погашенням своїх фінансових зобов'язань. Головною метою реструктуризації є зменшення пікового навантаження платежів з обслуговування та погашення боргу, які припадають на певний період. Борг перед Міжнародним валютним фондом і Світовим банком реструктуризації не підлягає.

Рефінансування державного боргу – це погашення основної суми боргу та відсотків по ньому за рахунок коштів, отриманих від розміщення нових позик. Рефінансування боргів є ефективним лише у тому випадку, якщо країна-позичальник має високу кредитну репутацію на світовому фінансовому ринку. На сьогодні репутація позичальників на світовому фінансовому ринку виражається в рейтингах, які присвоюються певній державі спеціальними агентствами відповідно до міжнародних правил рейтингування.

Робота будь-якої системи управління державним боргом повинна ґрунтуватися на безперервному аналізі кон'юнктури ринків капіталу, використанні найновіших прийомів фінансового інжинірингу й повному обліку всіх фінансових потоків – як минулих та теперішніх, так і майбутніх.

При цьому ключовим моментом є безперервність управління для того, щоб політика запозичень могла корегуватися залежно від поточного стану економіки та найбільш достовірних короткострокових прогнозів.

В Україні у перші роки незалежності формування державного боргу відбувалося значною мірою хаотично, під впливом потреб оперативного фінансування поточних бюджетних видатків, що наклало свій відбиток на його структуру й обсяги. Відсутність продуманої боргової стратегії та недалекоглядність політики у сфері зовнішніх запозичень поставили у 2000–2001 рр. складні завдання перед фінансовою системою держави щодо обслуговування державного боргу, посиливши загрозу не лише зовнішнього дефолту, але й втрати Україною можливості проводити політику, яка би відповідала національним інтересам.

Загострення політичних і соціально-економічних кризових явищ кінця 2013 р. – початку 2014 р., анексія росією АР Крим та військова агресія з подальшою окупацією частини Донбасу, переформатування економічних зв'язків через нівелювання економічного вкладу окупованих територій Донецької й Луганської областей сприяли посиленню проявів економічної рецесії та загостренню існуючих проблем фінансової системи, зокрема критичного зниження

платоспроможності й боргової стійкості, наслідком чого стало наближення України в 2015 р. впритул до стану дефолту.

Лише протягом 2020–2021 рр. почало відбуватися формування послідовної та виваженої довгострокової державної боргової політики, яку ще належить відповідним чином «вбудувати» у систему інструментів економічної стратегії держави.

На рис. 8.4 подано динаміку державного і гарантованого державою боргу України за 2017–2022 рр. (млрд дол. США).

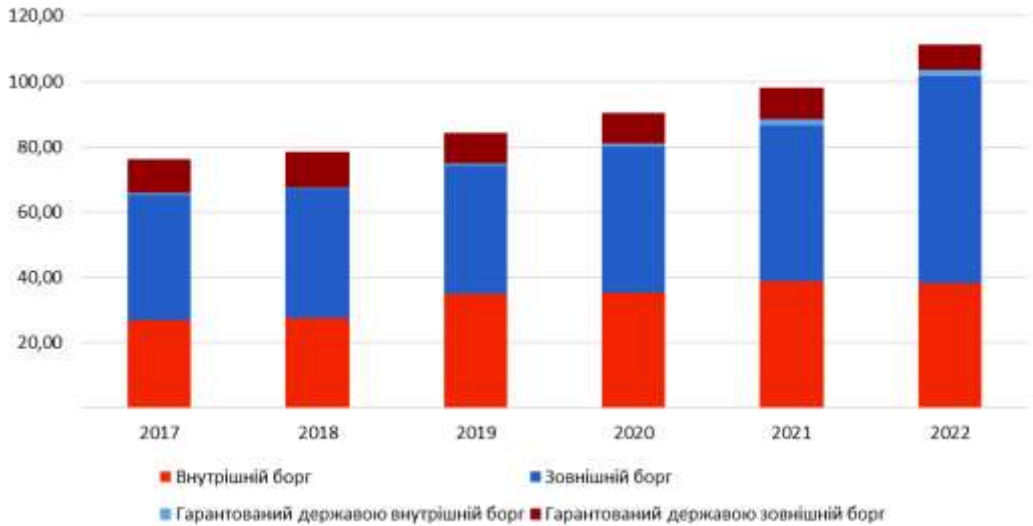

Рис. 8.4. Динаміка державного та гарантованого державою боргів України за 2012–2017 рр., млрд. дол. США.

Джерело: складено на основі офіційних даних Міністерства фінансів України.

Враховуючи обсяги зовнішньої фінансової допомоги від міжнародних партнерів України починаючи з повномасштабної збройної агресії РФ, постає потреба в ефективному використанні наданих коштів. Адже ця допомога відіграє критично важливу роль у справі утримання стійкості економіки, гальмування інфляційних процесів та надання державних соціальних послуг. Отже, здійснення ефективної боргової політики в Україні у майбутньому повинно передбачати розробку концепції такої боргової стратегії, в якій державний борг розглядатиметься не з позиції боргового тягаря на економіку України, а як інструмент економічного зростання.

Наразі актуальним є питання реалізації **оперативно-тактичної боргової політики**, першочерговим завданням якої є зосередження на фінансуванні потреб економіки у воєнний час для підтримки функціонування економічно-соціальної сфери країни на відповідному рівні. Другорядними питаннями є проблеми мінімізації витрат по залученню й обслуговуванню державного боргу.

Структура державного і гарантованого державою боргу України за станом на 31.12.2022 р. у розрізі валют погашення має такий вигляд (рис. 8.5).

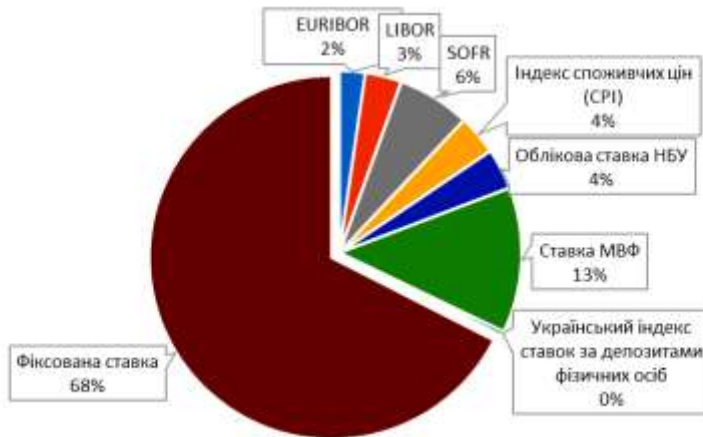

Рис. 8.5. Структура державного та гарантованого державою боргів України за станом на 31.12.2022 р. відповідно до видів процентних ставок

Таким чином, необхідна реалізація політики державних запозичень потребує її узгодження з грошово-кредитною політикою. В контексті тактичних заходів та у стратегічному плані це обумовлюється тим, що досягнення окремих цілей боргової політики вимагає комплексного застосування бюджетних і грошово-кредитних важелів, а спрямованість та інструментарій боргової політики впливають лише на окремі складові грошово-кредитної системи, а саме:

- розмір дефіциту бюджету та суми державних запозичень є чинниками впливу на рівень сукупного попиту, незбалансованість якого з рівнем і структурою сукупної пропозиції виступають вагомим чинником інфляційних процесів;
- надмірні запозичення на внутрішньому ринку виступають рушієм підвищення відсоткових ставок, зменшення доступності кредитних ресурсів для корпоративного сектору й уповільнення темпів економічного розвитку;
- зовнішні запозичення впливають на зміни обмінного курсу, а їх значні обсяги і проблемна структура породжують ризики для платіжного балансу країни;
- очікування суб'єктів ринку щодо підвищення дефіциту бюджету викликають побоювання щодо неплатоспроможності держави у майбутньому. Такі очікування можуть негативно впливати на стан валютного й фондового ринку та створювати загрози для збереження фінансової стабільності у країні.

Відновлення економіки після завершення повномасштабної збройної агресії РФ з метою забезпечення стабільного економічного зростання потребуватиме значних інвестицій і державних запозичень. Це дасть змогу підтримати конкурентоспроможність вироблюваних вітчизняними підприємствами товарів шля-

хом впровадження нових технологій та модернізації виробництва. Проте, здійснення нових зовнішніх запозичень має здійснюватися у безпечних розмірах для інвестиційних цілей.

Участь України на міжнародних ринках позичкового капіталу в довгостроковій перспективі наразі складно прогнозувати через відсутність постійного попиту на певні боргові інструменти і військові дії. Незважаючи на певну зацікавленість українськими борговими інструментами з боку іноземних інвесторів, їхня діяльність має великою мірою дискретний спекулятивний характер та обумовлена високими відсотковими ставками, які іноді є не виправданими з точки зору світової кон'юнктури на ринках запозичень (рис. 8.6).

Після завершення російської збройної агресії необхідно відновити довіру інвесторів до економіки України. Зокрема, обнадійливою є підвищена увага з боку іноземних інвесторів до ринку українських єврооблігацій, який демонстрував позитивну динаміку розвитку протягом 2020–2021 рр. Підвищення кредитного рейтингу України як суверенного позичальника й присвоєння корпоративних кредитних рейтингів деяким українським компаніям і банкам у майбутньому розширять можливості участі України на ринках міжнародного позичкового капіталу та сприятимуть більш вигідним умовам запозичень.

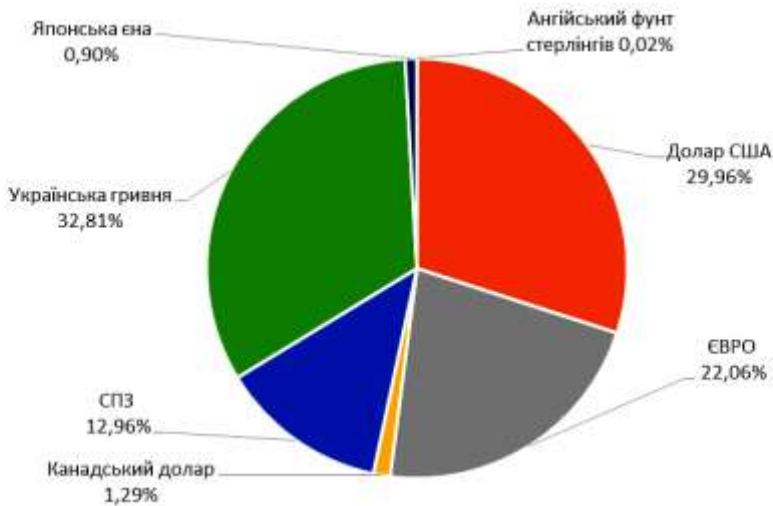

Рис. 8.6. Структура державного та гарантованого державою боргів України за станом на 31.12.2022 р. відповідно до валют погашення

Джерело: складено на основі офіційних даних Міністерства фінансів України.

Стратегічною метою державної боргової політики України має стати залучення фінансових ресурсів для ефективної реалізації програм інституційного й інвестиційного розвитку країни з одночасним забезпеченням стабільного співвідношення державного боргу до ВВП.

При розробці боргової стратегії Агентство з управління державним боргом України має дотримуватися фундаментальних принципів боргової політики. Одним із ключових аспектів розробки адекватної стратегії є вирішення комплексу питань, які пов'язані з визначенням рівня прибутковості державних видатків (державних інвестицій). Проте визначення політично прийняттого (для кожної країни свого) рівня майбутньої прибутковості державних інвестицій є досить складним завданням, що потребує формування політико-економічних, інвестиційних, фінансових та організаційних засад боргової стратегії. Промислово розвинуті країни у результаті узагальнення багаторічної боргової практики дійшли висновку, що прийнятним є таке зростання державного боргу, коли його приріст за рік не перевищує річного обсягу державних капіталовкладень. У багатьох країнах ця норма закріплена законом і навіть внесена до конституції.

Оскільки фіскальні нормативи ЄС, декларуючи правило про певну динаміку накопичення боргу, не акцентують уваги на джерелах походження запозичень, доцільно було би сконцентрувати її на загальних принципах боргової стратегії, які дали би змогу на організаційному рівні (рівні державного адміністрування) досягти позитивної динаміки боргу та інвестицій. Це питання є особливо актуальним для вдосконалення національної бюджетної політики, оскільки, на відміну від промислово розвинутих країн, що аксіоматично виходять з позитивної прибутковості державних інвестицій, в Україні традиційною є практика від'ємної прибутковості державних капіталовкладень. У цьому сенсі фінансування державних капіталовкладень за рахунок накопичення боргу (як внутрішнього, так і зовнішнього) – аналогічно до приватних інвестицій – є доцільним лише за умови, якщо теперішня вартість (дисконтна вартість на сьогодні) майбутніх доходів є вищою, ніж теперішня вартість суми майбутнього погашення боргу та процентних платежів. Лише у цьому випадку держава не лише не обтяжує наступне покоління додатковими боргами, а навпаки, поліпшує його фінансове становище, оскільки доходи перевищують вартість обслуговування боргу (рис. 8.7).

Таким чином, визначення інвестиційної стратегії в контексті боргової політики має першочергове значення з ряду причин. Які повинні бути пріоритети, як відбирати проекти, як фінансувати інвестиції й як упевнитися, що зроблене сприяє одержанню реальних переваг, є однією з найважливіших проблем, що постають перед органами влади. Якщо інвестиційний процес після завершення військових дій не вдасться оживити, то інфраструктура продовжить руйнуватися, а можливості забезпечення надання якісних державних послуг будуть постійно знижуватися. Варто також зазначити, що Україна не має досвіду системного інвестиційно-бюджетного планування. Довгі роки важкі бюджетні умови фактично не залишали ніяких надлишків для інвестування; довгострокові запозичення з ринків капіталу залишалися важкодоступними. Рішення по запозиченнях найчастіше були кон'юнктурними і не завжди добре обґрунтованими; позичкові ресурси залучалися та витрачалися з політичних міркувань або для покриття поточних витрат (або навіть минулих заборгованостей), а не на інвес-

тиційні цілі. Навіть у випадку залучення засобів на інвестиційні цілі рішення найчастіше приймалися ситуативно. Логічно, що ця практика доповнювалася зривами графіків обслуговування зовнішнього і внутрішнього боргу.

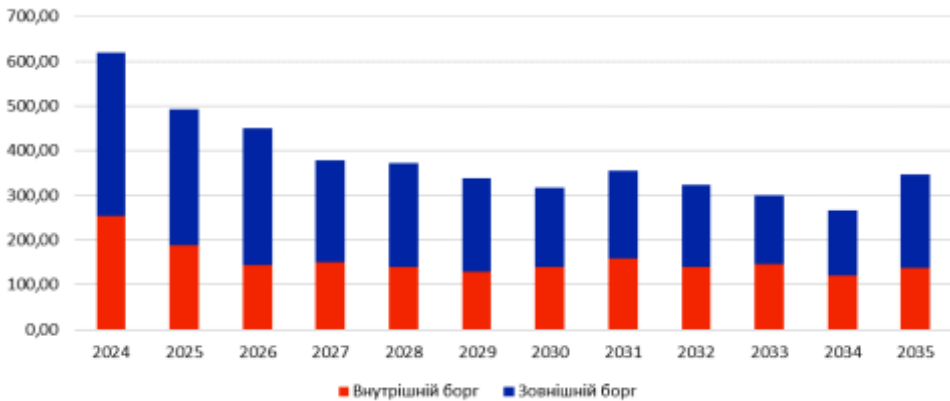

Рис. 8.7. Динаміка прогностичних платежів за державним боргом у 2024–2035 рр. згідно з чинними угодами за станом на 01.12.2022 р., млрд. грн.

Джерело: складено автором на основі даних Міністерства фінансів України.

Примітка: платежі підлягатимуть коригуванню відповідно до укладених угод за результатами імплементації Меморандуму про взаєморозуміння щодо призупинення виплат за державним та гарантованим державою боргами з групою офіційних кредиторів України із країн G-7 і Паризького клубу, підписаного 14.09.2022 р.

Саме тому Україні необхідно знайти шляхи розблокування певних напрямків нагромадження фінансового потенціалу та можливості виходу з існуючих обмежень фінансових потоків з метою побудови належного механізму фінансового забезпечення інноваційного розвитку і, таким чином, сформувати фінансовий простір, який зорієнтований на активізацію інноваційної моделі розвитку вітчизняної економіки.

Контрольні запитання і завдання

1. У чому полягає необхідність державного кредиту?
2. Коли виникла система державного кредиту?
3. Охарактеризуйте історичні аспекти еволюції державного кредиту.
4. Охарактеризуйте сутність категорій «державний кредит» і «державний борг» з точки зору представників різних економічних шкіл.
5. Наведіть класифікацію державного кредиту.
6. Які причини виникнення державного боргу?
7. Розкрийте сутність та наведіть класифікацію державного боргу.
8. Чим відрізняється склад державного боргу за Бюджетним кодексом України і за загальноприйнятою міжнародною практикою?
9. Що таке управління державним боргом та у чому полягає його необхідність?
10. Які завдання і методи управління державним боргом?

11. Які принципи управління державним боргом?
12. Які органи здійснюють управління державним боргом та яким чином розподіляються повноваження між ними щодо управління державним зовнішнім і внутрішнім боргом?
13. Назвіть структурні елементи системи управління державним боргом.
14. Яка роль державного кредиту в забезпеченні розвитку національної економіки?
15. Що таке боргова стратегія?
16. У чому полягає стратегічна мета державної боргової політики України?

Рекомендована література

1. Сміт А. Дослідження про природу і причини багатства народів / О. Васильєв, М. Межевська, А. Малівський. Київ : Наш Формат, 2018. 736 с.
2. Боргова функція сучасної держави : моногр. / В. А. Федоров. Одеса : Гельветика, 2017. 176 с.
3. Бюджетний кодекс України : Закон України від 08.07.2010 № 2456-VI із змін. – URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2456-17/ed20150920#Text>.
4. Вахненко Т. П. Державний борг України та його економічні наслідки : моногр. Київ : Альтерпрес, 2000. 152 с.
5. Боргова політика : Офіц. веб-сайт. / Мін. фін. України. URL : <https://mof.gov.ua/uk/borгова-politika>.
6. Лютий І. О., Зражевська Н. В., Рак Р. В., Рожко О. Д. Державний кредит та боргова політика України : Моногр. / за ред. І. О. Лютого. Київ : Центр учб. літ., 2008. 352 с.
7. Лютий І. О., Курищук К. К. Внутрішні запозичення у формуванні Державного бюджету України : моногр. / за заг. ред. д. е. н., проф. І. О. Лютого. Тернопіль : ЗУНУ, 2021. 310 с.
8. Бунге М. Сучасний дискурс / за ред. В. Д. Базилевич. Київ : Знання, 2005. 697 с.
9. Про утворення Агентства з управління державним боргом України : Постанова Кабінету Міністрів України від 12.02.2020 № 127. із змін. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/127-2020-%D0%BF#Text>.
10. Стратегія та програма управління державним боргом : офіц. сайт Мін-во фін. України. URL: <https://www.mof.gov.ua/uk/osnovna-informacija>.
11. Стигліц Дж. Е. Економіка державного сектора Київ : Основи, 2005. 854 с.
12. Статистика фінансових ринків : Офіц. сайт / НБУ. URL : <https://bank.gov.ua/ua/statistic/sector-financial/data-sector-financial#2fs>.
13. Теорія фінансів : підруч. / П. І. Юхименко та ін.; за заг. ред. В. М. Федосова, С. І. Юрія. Київ : Центр учб. літ., 2010. 576 с.
14. Туган-Барановський М. І. Основи політичної економії / за наук. ред. С. М. Злупка. Львів : Вид. центр Львів. нац. ун-ту ім. Івана Франка, 2003. 628 с.
15. Фінанси. Підручник / І. О. Лютий, С. Я. Боринець, З. С. Варналій та ін.; за ред. д. е. н., проф. І. О. Лютого. Київ : Ліра-К, 2017. 728 с.
16. Чухно А. А. Економічна теорія: у 2 т. Київ : ДННУ АФУ, 2010. Т. 1. 512 с.; Т. 2. 628 с.
17. Ricardo D. Extract from On the Principles of Political Economy and Taxation, 1971. London : Penguin Books, 1817. (Romanticism and Politics 1789–1832).
18. International Monetary Fund : Global Financial Stability Report. April, 2006. URL : <http://www.imf.org>.
19. Keynes J. M. General Theory of Employment, Interest and Money. M., 1948. 365 p. URL: https://www.files.ethz.ch/isn/125515/1366_keynestheorvofemployment.pdf.
20. McConnell Campbell R. Economics: principles, problems, and policies / C. R. McConnell, S. L. Brue, S. M. Flynn. – New York : McGraw-Hill, Inc., 2009. 18th ed. URL : https://library.nlu.edu.ua/POLN TEXT/SENMK/economics_mcconnell.pdf.
21. Schumpeter Y. A. Theorie der wirtschaftlichen Entwicklung. Berlin (West), 1952 (Erste Auflage–1911).

Розділ 9

МІСЦЕВІ БЮДЖЕТИ ТА МІЖБЮДЖЕТНІ ВІДНОСИНИ

Основні категорії та поняття: місцеві бюджети, місцеве самоврядування, територіальна громада, бюджет Автономної Республіки Крим (анексована територія РФ), обласні бюджети, районні бюджети, бюджети місцевого самоврядування, бюджети територіальних громад сіл, їх об'єднань, бюджети селищ, бюджети міст (у тому числі районів у містах), бюджети об'єднаних територіальних громад, що створюються згідно із законом та перспективним планом формування територій громад; система місцевих бюджетів, доходи місцевих бюджетів, власні доходи, закріплені доходи, витрати місцевих бюджетів, видатки місцевих бюджетів, децентралізація, фінансова децентралізація, міжбюджетні відносини, трансферти, міжбюджетні трансферти, бюджетне регулювання, вертикальне бюджетне регулювання, горизонтальне бюджетне регулювання, індекс податкоспроможності, фінансове вирівнювання, перерозподільча концепція, структурна концепція, базова дотація, реверсна дотація, освітня субвенція, субвенція на підготовку робітничих кадрів, медична субвенція, стабілізаційна дотація, додаткові дотації.

9.1. Місцеві бюджети, їхнє призначення і роль у бюджетній системі

Визначальне місце в системі місцевих фінансів належить місцевим бюджетам, які сформувалися разом з виникненням інституту місцевого самоврядування, та вони присутні як у федеративних, так і в унітарних державах. На їх зміст та структуру впливає не лише державний устрій, але й національні особливості й організація місцевого управління. Відповідно до ст. 140 Конституції України, *місцеве самоврядування* – право територіальної громади – жителів села або добровільного об'єднання у сільську громаду жителів кількох сіл, селища і міста – самостійно вирішувати питання місцевого значення в межах Конституції та законів України.

Інститут місцевого самоврядування почав формуватись в Україні з проголошенням незалежності держави, а право на існування цього інституту закріплене в *Європейській хартії місцевого самоврядування*, до якої Україна приєдналась у листопаді 1996 р. Становлення інституту місцевого самоврядування в Україні свідчить про обрання курсу на проведення процесу децентралізації фінансових відносин.

Визначення територіальної громади дається у ст. 1 Закону України «Про місцеве самоврядування» 1997 р., який започаткував новий підхід щодо визначення поняття місцевих бюджетів й їхнього складу. **Територіальна громада** –

жителі, об'єднані постійним проживанням у межах села, селища, міста, що є самостійними адміністративно-територіальними одиницями, або добровільне об'єднання жителів кількох сіл, що мають єдиний адміністративний центр.

Відповідно до ст. 2 Бюджетного кодексу України (БКУ), **місцевий бюджет** – це план формування і використання фінансових ресурсів для забезпечення завдань та функцій, які здійснюють органи влади Автономної Республіки Крим (тимчасово окупованої території РФ) й органи місцевого самоврядування протягом бюджетного періоду.

Ст. 5 визначає *склад місцевих бюджетів*, до яких належать: бюджет Автономної Республіки Крим, обласні, районні бюджети, бюджети місцевого самоврядування. В унітарних країнах поняття «місцеві бюджети» збігається з поняттям «бюджети місцевого самоврядування». Оскільки Україна є унітарною державою, тому тут місцевими бюджетами слід вважати і бюджети органів місцевого самоврядування (бюджети територіальних громад сіл, їх об'єднань, селищ, міст (у тому числі районів у містах), бюджети об'єднаних територіальних громад, що створюються згідно із законом та перспективним планом формування територій громад).

Місцеві бюджети можуть складатись із загального і спеціального фондів (ст. 13 БКУ), поділ на які в разі потреби визначається Законом України «Про Державний бюджет України на відповідний рік».

Загальний фонд – надходження з поточного або реєстраційного рахунка фінансового органу на поточний або реєстраційний рахунок установи платіжним дорученням. Ці надходження призначені для забезпечення видатків та не спрямовуються на конкретну мету. Спеціальний фонд має формуватися з конкретно визначених джерел надходжень і використовуватися на фінансування конкретно визначених цілей.

Спеціальні фонди були введені з метою покращення звітності за державні кошти, які раніше спрямовувалися до численних позабюджетних фондів, тобто для підвищення прозорості у використанні державних коштів.

Місцевий бюджет поділяється на **поточний** (адміністративний) **бюджет** та **бюджет розвитку** (капітальний або інвестиційний).

Поточний бюджет використовується для виконання як власних, так і делегованих повноважень. Кошти поточного бюджету спрямовуються на фінансування установ та закладів виробничої й соціальної інфраструктури, що утримуються за рахунок бюджетних асигнувань, а також на фінансування заходів щодо соціального захисту населення.

Кошти **бюджету розвитку** спрямовуються на реалізацію програм соціально-економічного розвитку відповідної території, пов'язаних зі здійсненням інвестиційної й інноваційної діяльності, а також на фінансування субвенцій та інших видатків, пов'язаних з розширенням відтворення. Поділ місцевих бюджетів на поточний бюджет і бюджет розвитку визначає порядок фінансування за умов наявності дефіциту бюджету в зв'язку з недовиконанням доходів бюджету. В такому випадку *першочергово* фінансуються видатки, які включені в *поточний* бюджет.

Фінансова наука місцевий бюджет розглядає як:

- 1) правовий акт, згідно з яким виконавчі органи влади отримують легітимне право на розпорядження певними фондами грошових ресурсів;
- 2) план (кошторис) доходів та видатків відповідного місцевого органу влади або самоврядування;
- 3) економічну категорію, оскільки бюджет є дійсним економічним атрибутом будь-якої самостійної територіальної одиниці, наділеної відповідним правовим статусом.

Таким чином, **місцевий бюджет** – план (кошторис) доходів і видатків адміністративно-територіальної одиниці, затверджений відповідною радою, призначений для забезпечення завдань та функцій місцевого самоврядування (комунальне і житлове господарства, розвиток освіти, охорони здоров'я, господарське та культурне будівництво тощо).

Система місцевих бюджетів – це сукупність самостійних місцевих бюджетів, які не включаються до складу державного бюджету й один до одного.

На сьогодні місцеві бюджети:

- є основним фінансовим інститутом у фінансовій системі органів місцевого самоврядування;
- є найчисельнішою ланкою бюджетної системи України, яка, відповідно, є її фундаментом;
- є фондами, в яких мобілізується основна частина фінансових ресурсів, необхідних для забезпечення соціальних послуг;
- займають центральне місце в економічній системі кожної держави;
- забезпечують матеріальну незалежність органів місцевого самоврядування і безпосередньо їм підпорядковані;
- займають вагоме місце в перерозподілі ВВП – головного інструменту соціально-економічного розвитку території.

З огляду на сучасні тенденції щодо децентралізації управління фінансовими ресурсами держави актуальності набуває повнота визначення ролі та значення місцевих бюджетів у структурі місцевих фінансів. Місцеві бюджети виступають не тільки основним фінансовим інститутом у фінансовій системі органів місцевого самоврядування, а й займають центральне місце в економічній системі кожної держави.

Місцеві бюджети виступають головним інструментом реалізації державної регіональної політики у вирішенні таких важливих завдань, як структурна перебудова економіки, вирівнювання соціально-економічного розвитку регіонів і ефективності територіального поділу праці, розвиток місцевого господарства, здійснення житлового будівництва, благоустрій міст, проведення природоохоронних заходів тощо, та основним інструментом реалізації політики органів місцевого самоврядування, які самостійно визначають пріоритети у своїй діяльності, ставлять цілі й завдання, втілення яких забезпечується за допомогою коштів місцевих бюджетів. Місцеві бюджети також відіграють важливу роль у фінансуванні суспільних послуг, насамперед соціального спрямування.

9.2. Доходи та видатки місцевих бюджетів

У становленні самостійності місцевих бюджетів важливу роль відіграють їх доходи, які є одним з основних інструментів бюджетного регулювання на рівні місцевих органів влади і вирішальним фактором регіонального розвитку. Зміцнення дохідної бази місцевого самоврядування й основ самостійності місцевих бюджетів, підвищення зацікавленості місцевих органів влади у нарощуванні власної дохідної бази, якісне прогнозування доходів місцевих бюджетів та застосування сучасних економетричних методів для розроблення адекватних моделей змін складових дохідної частини місцевих бюджетів набувають особливої актуальності в умовах європейської інтеграції українського суспільства і підвищення самостійності регіонів.

Розмежування дохідних джерел між суб'єктами бюджетної системи здійснюється за допомогою використання різних способів, але у світовій практиці використовуються три основних способи:

1. *Розподіл податків* та інших доходів за ланками бюджетної системи, коли окремі податки спрямовуються до центрального бюджету, а інші – на забезпечення місцевих потреб. Такий розподіл може бути повний або частковий і зумовлюється нерівномірністю розвитку територіальних громад, у результаті якого доходи, достатні для одного адміністративно-територіального утворення, можуть бути недостатніми для іншого. При застосуванні цього методу найскладнішою є проблема: які податки віддати центральному бюджету, а які – місцевим бюджетам. Багаторічний досвід оподаткування довів доцільність закріплення за центральними бюджетами непрямих податків (ПДВ, акцизних податків, мита), податків на доходи (прибуток) юридичних осіб, а за місцевими бюджетами – насамперед майнових податків, податку на доходи фізичних осіб, різних зборів, які є для населення платою за послуги місцевих органів влади.

2. *Розщеплення надходжень* від податків за допомогою закріплення за кожною ланкою бюджетної системи конкретних часток податку в межах єдиної ставки оподаткування, тобто розподіл податкових надходжень між центральним бюджетом та місцевими бюджетами у певних пропорціях. Як правило, пропорції розподілу податкових джерел доходів, що передаються до центрального бюджету, і тих, що залишаються місцевим бюджетам, завжди визначає центральний уряд.

3. *Встановлення територіальних надбавок* до загальнодержавних податків. Крім цих, є комбіновані способи розмежування доходів між суб'єктами бюджетної системи. Вони залежать від різних чинників, але насамперед від засад побудови бюджетної системи, які, в свою чергу, визначаються державним устроєм країни.

За умов бюджетного унітаризму, як правило, використовуються різні способи розмежування доходів між ланками бюджетної системи, хоча з вищеназваних перевага, як правило, віддається другому й третьому.

Взагалі основним джерелом доходів місцевих бюджетів є ВВП, а також доходи від приватизації муніципальної власності, доходи від майна, що належить місцевим органам влади, інших муніципальних цінностей.

Видатки є причиною утворення доходів. Доходи місцевих органів влади класифікуються за джерелами та економічною сутністю, а формування місцевих бюджетів здійснюється шляхом застосування єдиної бюджетної класифікації, державних стандартів соціальної забезпеченості тощо.

За джерелами надходження розрізняють такі доходи місцевих органів влади: податкові й неподаткові (платежі, доходи від майна, що належить місцевій владі, та від господарської діяльності підприємств комунальної власності, залучені місцевими органами влади на ринку позикового капіталу), а також трансферти від центральної влади й органів влади вищого територіального рівня.

За економічною сутністю виокремлюють власні, закріплені доходи місцевих органів влади та міжбюджетні трансферти (до 2001 р. ще існували і регулюючі доходи).

Відповідно до Бюджетного кодексу, місцевий бюджет містить надходження та витрати на виконання повноважень органів влади Автономної Республіки Крим, місцевих державних адміністрацій і органів місцевого самоврядування. Ці надходження та витрати становлять єдиний баланс відповідного бюджету. В ст. 143 КУ закріплено обов'язок державних органів щодо фінансування делегованих повноважень органам місцевого самоврядування, тому органам місцевого самоврядування можуть надаватися окремі повноваження органів виконавчої влади. Держава фінансує здійснення цих повноважень у повному обсязі за рахунок коштів Державного бюджету України або шляхом віднесення до місцевого бюджету у встановленому законом порядку окремих загальнодержавних податків, передає органам місцевого самоврядування відповідні об'єкти державної власності.

Самостійність місцевих бюджетів гарантується власними і закріпленими за ними на стабільній основі загальнодержавними доходами, а також правом самостійно визначати напрями використання коштів місцевих бюджетів. Окремо виділяють доходи, необхідні для виконання власних та делегованих повноважень.

Мінімальні розміри місцевих бюджетів визначаються на основі нормативів бюджетної забезпеченості на одного мешканця або споживача соціальних послуг з урахуванням економічного, соціального і природного станів відповідних територій з огляду на рівень мінімальних соціальних потреб, установлених законодавством.

Бюджетний кодекс України (2001 р.) поділив доходи місцевих бюджетів на доходи, що закріплюються за бюджетами місцевого самоврядування та враховуються при визначенні обсягів міжбюджетних трансфертів, і доходи, що не враховуються при визначенні обсягу міжбюджетних трансфертів, а також визначив види міжбюджетних трансфертів.

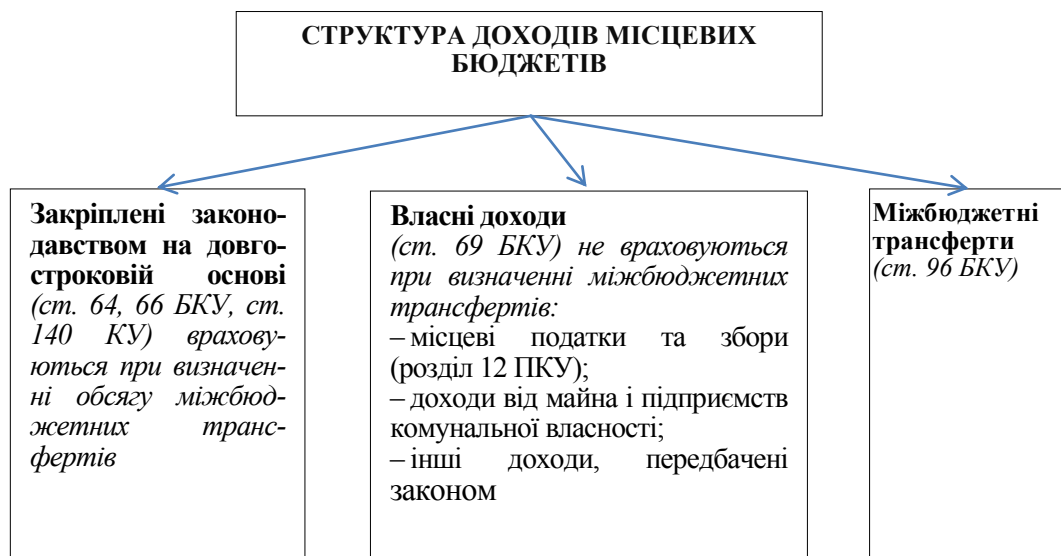

Рис. 9.1. Структура доходів місцевих бюджетів до 01.01.2015 р.

Власні доходи – грошові кошти, що повністю належать місцевим бюджетам, та у твердо фіксованому розмірі зараховуються до них, не надходячи до бюджетів вищого рівня, і не враховуються при визначенні обсягів міжбюджетних трансфертів.

Закріплені доходи – це доходи, які, відповідно до чинного законодавства, належать до доходів державного бюджету та з метою збалансування місцевих бюджетів закріплюються повністю або частково (у %) за бюджетами нижчого рівня безстроково або на довготерміновій основі і для їх включення не потрібне рішення органів влади вищої ради (ст. 143 КУ встановлює, що власних доходів в областей та районів немає, а є лише закріплені або залучені, якщо фінансується спільна програма).

Міжбюджетні трансферти – кошти, які безоплатно і безповоротно передаються з одного бюджету до іншого. Основними формами надання міжбюджетних трансфертів за БКУ є:

- 1) базова дотація (трансферт, що надається з державного бюджету місцевим бюджетам для горизонтального вирівнювання податкоспроможності територій);
- 2) субвенція (міжбюджетний трансферт для використання на певну мету в порядку, визначеному органом, який прийняв рішення про її надання);
- 3) реверсна дотація (кошти, що передаються до державного бюджету з місцевих бюджетів для горизонтального вирівнювання податкоспроможності територій);

4) додаткові дотації (на компенсацію втрат доходів місцевих бюджетів, що не враховуються при визначенні обсягу міжбюджетних трансфертів, унаслідок надання пільг, встановлених державою).

Реформа фінансової децентралізації, яка в Україні розпочалася у 2014 р. з прийняттям Концепції реформи місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні (01.04.2014 р.), Законів України «Про співробітництво територіальних громад» (17.06.2014 р.) і «Про добровільне об'єднання територіальних громад» (05.02.2015 р.) та змін до Бюджетного і Податкового кодексів, *дала змогу суттєво наростити дохідну частину місцевих бюджетів. У той же час фінансування більшої частини видатків, пов'язаних з життям територіальних громад, тепер здійснюється за рахунок їхніх бюджетів.*

Наразі доходи місцевих бюджетів умовно поділяють на власні (ті, які органи місцевого самоврядування можуть «заробити») та **передані** (ті, які місцевим бюджетам передають з державного бюджету на безповоротній основі). Їх ще називають міжбюджетними трансфертами у вигляді дотацій і субвенцій. За ці кошти не стягують платню (як, наприклад, за користування кредитом), та їх не потрібно повертати (як позику чи кредит). Необхідність «перекидання» коштів з державного бюджету місцевим зумовлена неспроможністю органів місцевого самоврядування профінансувати лише за рахунок власних доходів виконання всіх покладених на них повноважень (утримувати школи, лікарні, житлово-комунальне господарство тощо).

Значення власних доходів місцевих бюджетів в останні три роки коливається в межах 45–47% від загальних доходів місцевих бюджетів.

Склад доходів різних рівнів місцевих бюджетів і нормативи зарахування доходів до відповідних бюджетів визначаються Бюджетним кодексом:

- ст. 64 – доходи загального фонду бюджету міста Києва, бюджетів міст обласного значення, районних бюджетів, бюджетів об'єднаних територіальних громад;
- ст. 66 – доходи загального фонду обласних бюджетів;
- ст. 69 – доходи загального фонду бюджетів міст районного значення, сільських, селищних бюджетів;
- ст. 69-1 – надходження спеціального фонду місцевих бюджетів;
- ст. 71 – бюджет розвитку місцевих бюджетів.

Значення того чи іншого джерела доходів у структурі конкретного місцевого бюджету зумовлено специфікою розподілу в Бюджетному кодексі податків та зборів між місцевими бюджетами різних рівнів.

Таблиця 9.1

Нормативи зарахування доходів до місцевих бюджетів

Код класифікації доходів	Перелік платежів	Бюджет міста Києва	Обласні бюджети	Бюджети міст обласного значення	Бюджети ОТГ	Районні бюджети	Бюджети міст районного значення	Селищні та сільські бюджети
ЗАГАЛЬНИЙ ФОНД								
ЗАГАЛЬНОДЕРЖАВНІ ПОДАТКИ І ЗБОРИ								
110100	Податок та збір на доходи фізичних осіб	40%	15%	60%	60%	60%	—	—
110200	Податок на прибуток (крім податку на прибуток підприємств державної й комунальної власності)	10%	10%	—	—	—	—	—
110202	Податок на прибуток підприємств і фінансових установ комунальної власності	100%	100%	100%	100%	100%	100%	100%
130101	Рентна плата за спеціальне використання лісових ресурсів, зокрема деревини, заготовленої в порядку рубань головного користування	50%	50%	—	—	—	—	—
130102	Рентна плата за спеціальне використання лісових ресурсів (крім рентної плати за спеціальне використання лісових ресурсів, зокрема деревини, заготовленої в порядку рубань головного користування)	100%	—	100%	100%	—	100%	100%
130201	Рентна плата за спеціальне використання води (крім рентної плати за спеціальне використання води водних об'єктів місцевого значення)	50%	50%	—	—	—	—	—
130202	Рентна плата за спеціальне використання води водних об'єктів місцевого значення	100%	—	100%	100%	—	100%	100%
130301	Рентна плата за користування надрами для видобування корисних копалин загальнодержавного значення	25%	25%	—	—	—	—	—
130302	Рентна плата за користування надрами для видобування корисних копалин місцевого значення	100%	—	100%	100%	—	100%	100%
130700	Плата за використання інших природних ресурсів	100%	100%	—	—	—	—	—
140400	Акцизний податок з реалізації суб'єктами господарювання роздрібною торгівлю підакцизних товарів	100%	—	100%	100%	—	100%	100%

Продовження табл. 9.1

140219 140319	Частина акцизного податку з виробленого в Україні та ввезеного на митну територію України пального		13.44%	—	13.44%	13.44%	—	13.44%	13.44%
МІСЦЕВІ ПОДАТКИ І ЗБОРИ									
180100	Податок на майно	• податок на нерухоме майно, відмінне від земельної ділянки	100%	—	100%	100%	—	100%	100%
		• плата за землю	100%	—	100%	100%	—	100%	100%
		• транспортний податок	100%	—	100%	100%	—	100%	100%
180500	Єдиний податок		100%	—	100%	100%	—	100%	100%
180200	Збір за місця для паркування транспортних засобів		100%	—	100%	100%	—	100%	100%
180300	Туристичний збір		100%	—	100%	100%	—	100%	100%
НЕПОДАТКОВІ НАДХОДЖЕННЯ									
210103	Частина чистого прибутку (доходу) комунальних унітарних підприємств та їхніх об'єднань, що вилучається до бюджету		згідно з рішенням відповідної місцевої ради						
210500	Плата за розміщення тимчасово вільних коштів місцевих бюджетів		100%	100%	100%	100%	100%	100%	100%
210809, 210811, 210815	Адміністративні штрафи й інші санкції		100%	—	100%	100%	—	100%	100%
220102	Плата за ліцензії на певні види господарської діяльності та сертифікати, що видаються виконавчими органами місцевих рад і місцевими органами виконавчої влади		—	100%	100%	100%	100%	100%	100%
220103	Адміністративний збір за проведення державної реєстрації юридичних осіб, фізичних осіб-підприємців та громадських формувань		100%	—	100%	100%	100%	100%	100%
220105	Плата за ліцензії на виробництво спирту етилового, коньячного і плодового, алкогольних напоїв та тютюнових виробів		100%	100%	—	—	—	—	—
220107	Плата за ліцензії на право експорту й імпорту алкогольних напоїв і тютюнових виробів		100%	100%	—	—	—	—	—
220109	Плата за державну реєстрацію (крім реєстраційного збору за проведення державної реєстрації юридичних осіб та фізичних осіб-підприємців)		100%	100%	—	—	—	—	—
220110	Плата за ліцензії на право оптової торгівлі алкогольними напоями і тютюновими виробами		100%	100%	—	—	—	—	—
220111	Плата за ліцензії на право роздрібною торгівлі алкогольними напоями та тютюновими виробами		100%	100%	—	—	—	—	—

Місцеві бюджети та міжбюджетні відносини

Продовження табл. 9.1

220118	Плата за ліцензії й сертифікати, що сплачується ліцензіатами за місцем здійснення діяльності	100%	100%	—	—	—	—	—
220125	Плата за надання інших адміністративних послуг	100%	—	100%	100%	—	100%	100%
220126, 220129	Адміністративний збір за державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їхніх обтяжень	100%	—	100%	100%	100%	100%	100%
220804	Надходження від орендної плати за користування цілісним майновим комплексом й іншим майном, що перебуває в комунальній власності	згідно з рішенням відповідної місцевої ради						
220900	Державне мито	100%	—	100%	100%	—	100%	100%
221300	Орендна плата за водні об'єкти (їхні частини), що надаються в користування на умовах оренди	100%	100%	100%	100%	100%	100%	100%
240603, 210805	Інші надходження	100%	100%	100%	100%	100%	100%	100%
ДОХОДИ ВІД ОПЕРАЦІЙ З КАПІТАЛОМ								
310102	Кошти від реалізації безгосподарного майна	100%	—	100%	100%	—	100%	100%
310200	Надходження коштів від Державного фонду дорогоцінних металів і дорогоцінного каміння (золото, платина, дорогоцінне каміння / срібло)	80% / 50%						
СПЕЦІАЛЬНИЙ ФОНД								
190100	Екологічний податок	80%	55%	25%	25%	—	25%	25%
211100	Надходження коштів від відшкодування втрат сільськогосподарського та лісгосподарського виробництва	100%	25%	75%	75%	15%	60%	60%
240621	Грошові стягнення за шкоду, заподіяну порушенням законодавства про охорону навколишнього природного середовища в результаті ведення господарської й іншої діяльності	70%	20%	50%	50%	—	50%	50%
241103	Проценти за користування державним пільговим кредитом, наданим індивідуальним сільським забудовникам	100%	100%	100%	100%	100%	100%	100%
241109	Проценти за користування довгостроковим кредитом, що надається з місцевих бюджетів молодим сім'ям і самотнім молодим громадянам на будівництво та придбання житла	100%	100%	100%	100%	100%	100%	100%
241602	Концесійні платежі щодо об'єктів комунальної власності (які мають цільове спрямування згідно із законом)	100%	100%	100%	100%	100%	100%	100%

Продовження табл. 9.1

250000	Власні надходження бюджетних установ	100%	100%	100%	100%	100%	100%	100%
501100	Цільові фонди, утворені органами місцевого самоврядування і місцевими органами виконавчої влади	100%	100%	100%	100%	100%	100%	100%
БЮДЖЕТ РОЗВИТКУ								
210108	Дивіденди (дохід), нараховані на акції (частки, паї) господарських товариств, у статутних капіталах яких є майно (комунальна власність)	100%	100%	100%	100%	100%	100%	100%
241700	Кошти пайової участі у розвитку інфраструктури населеного пункту	100%	—	100%	100%	—	100%	100%
310300	Кошти від відчуження майна, що перебуває у комунальній власності	100%	100%	100%	100%	100%	100%	100%
330100	Кошти від продажу землі несільськогосподарського призначення, що перебувають у державній власності	90%	—	90%	90%	—	90%	90%
330100	Кошти від продажу землі несільськогосподарського призначення, що перебувають у комунальній власності	100%	—	100%	100%	—	100%	100%

Рис. 9.2. Міжбюджетні трансферти

Доходи державного і місцевих бюджетів є одними з факторів, які впливають на сукупне споживання населенням. Доходи місцевих бюджетів повинні забезпечити ефективну реалізацію завдань та функцій місцевого самоврядування, а також формуватися в основному за рахунок закріплених і власних джерел (зокрема, місцевих податків та зборів), що передбачено вимогами ст. 9 Європейської хартії місцевого самоврядування, якою визначено формування хоча би частини коштів місцевого самоврядування за рахунок місцевих податків і зборів.

Види міжбюджетних трансфертів визначені у ст. 96 та 97 Бюджетного кодексу. Напрями й особливості використання окремих видів субвенцій встановлені ст. 102–105 Бюджетного кодексу.

Таблиця 9.2.

Основні види міжбюджетних трансфертів

Код класифікації доходів	Перелік платежів	Бюджет міста Києва	Обласні бюджети	Бюджети міст обласного значення	Бюджети ОТГ	Районні бюджети	Бюджети міст районного значення	Селищні та сільські бюджети
ТРАНСФЕРТИ З ДЕРЖАВНОГО БЮДЖЕТУ								
410201	Базова дотація		+	+	++			
410202	Додаткова дотація з державного бюджету місцевим бюджетам на здійснення переданих із державного бюджету видатків на утримання закладів освіти та охорони здоров'я		+		++			
410206	Стабілізаційна дотація		+	+	++			
410306	Субвенція з державного бюджету місцевим бюджетам на виплату допомоги сім'ям з дітьми, малозабезпеченим сім'ям, інвалідам з дитинства, дітям-інвалідам, тимчасової державної допомоги дітям і допомоги з догляду за інвалідами I чи II групи внаслідок психічного розладу		+	+	+			
410308	Субвенція з державного бюджету місцевим бюджетам на надання пільг та житлових субсидій населенню на оплату електроенергії, природного газу, послуг тепло-, водопостачання і водовідведення, квартирної плати (утримання будинків та споруд і прибудинкових територій), вивезення побутового сміття та рідких нечистот		+	+	+			
410310	Субвенція з державного бюджету місцевим бюджетам на надання пільг і житлових субсидій населенню на придбання твердого та рідкого пічного побутового палива і скрапленого газу		+	+	+			

Продовження табл. 9.2

410326	Субвенція з державного бюджету місцевим бюджетам на придбання медикаментів та виробів медичного призначення для забезпечення швидкої медичної допомоги		+					
410332	Субвенція з державного бюджету місцевим бюджетам на формування інфраструктури об'єднаних територіальних громад				+			
410335	Субвенція з державного бюджету місцевим бюджетам на придбання ангіографічного обладнання		+					
410336	Субвенція з державного бюджету місцевим бюджетам на відшкодування вартості лікарських засобів для лікування окремих захворювань		+					
410337	Субвенція з державного бюджету місцевим бюджетам на придбання витратних матеріалів для закладів охорони здоров'я і лікарських засобів для інгаляційної анестезії		+					
410338	Субвенція з державного бюджету місцевим бюджетам на модернізацію та оновлення матеріально-технічної бази професійно-технічних навчальних закладів		+					
410339	Освітня субвенція з державного бюджету місцевим бюджетам	+	+	+	++			
410342	Медична субвенція з державного бюджету місцевим бюджетам	+	+	+	++			
410345	Субвенція з державного бюджету місцевим бюджетам на здійснення заходів щодо соціально-економічного розвитку окремих територій	+	+	+	++			
410354	Субвенція з державного бюджету місцевим бюджетам на надання державної підтримки особам з особливими освітніми потребами	+	+	+	++			
410358	Субвенція з державного бюджету місцевим бюджетам на виплату державної соціальної допомоги на дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, грошового забезпечення батькам-вихователям та прийомним батькам за надання соціальних послуг у дитячих будинках сімейного типу і прийомних сім'ях за принципом «гроші ходять за дитиною», оплату послуг зі здійснення патронату над дитиною та виплату соціальної допомоги на утримання дитини в сім'ї патронатного вихователя	+	+	+	+			

410366	Субвенція з державного бюджету місцевим бюджетам на погашення різниці між фактичною вартістю теплової енергії, послуг з централізованого опалення, постачання гарячої води, централізованого водопостачання і водовідведення, постачання холодної води та водовідведення (з використанням внутрішньобудинкових систем), що вироблялися, транспортувалися і постачалися населенню та / або іншим підприємствам теплопостачання, централізованого питного водопостачання і водовідведення, які надають населенню такі послуги, та тарифами, що затверджувалися та / або погоджувалися органами державної влади чи місцевого самоврядування	+	+	+	+		
410370	Субвенція з державного бюджету місцевим бюджетам на проведення виборів депутатів місцевих рад та сільських, селищних і міських голів		+	+	++		

В умовах бюджетного унітаризму розмежування доходів і видатків між рівнями бюджетної системи є важливою проблемою, яку потрібно вирішувати на науковому та прикладному рівні. Метою розмежування доходів є створення вихідних умов для збалансування бюджетів кожного рівня, виходячи з податкового потенціалу, який є на даній території. При цьому важливо дотриматися соціальних стандартів, що гарантують громадянам конституційні права.

Розмежування як щорічно відтворюваний технологічний процес, за своїми функціями є важливою складовою механізму міжбюджетних відносин і у значній мірі визначає ефективність бюджетів усіх рівнів у частині соціально-економічного розвитку відповідних територій. Від того, як формується дохідна база кожного місцевого бюджету, залежить його самостійність. Розмежування доходів та видатків між державним і місцевими бюджетами, а також між окремими рівнями місцевих бюджетів повинно здійснюватися з урахуванням загальнодержавних та територіальних інтересів і ґрунтуватися на принципах економічної ефективності й соціальної справедливості. Тобто фінансування певного виду видатків повинно закріплюватися за тією ланкою, яка може забезпечити їхнє найефективніше надання. Ефективність тих чи інших видів видатків доцільно оцінювати під кутом зору того, наскільки правильно визначений об'єкт фінансування, як дійсно забезпечується одержання визначених бюджетом послуг державного сектору і наскільки вагомим виявиться економічний та соціальний ефект.

Кількісні пропорції розмежування доходів між ланками бюджетної системи визначаються розподілом функцій і завдань, що покладаються на відповідні органи виконавчої влади та місцевого самоврядування, але кожний бюджет від державного до бюджету села повинен мати власну і закріплену дохідну базу.

Найважливіші завдання, які вирішує центральний уряд, зокрема такі, як макро-економічне регулювання, державне управління, національна оборона, міжнародне співробітництво та ін., потребують акумуляції в державному бюджеті значної частки ВВП. З іншого боку, завдання, які вирішують органи місцевого самоврядування з року в рік ускладнюються і за рахунок коштів місцевих бюджетів фінансуються найзначніші заходи держави в галузі економіки й соціальної політики. Розширення функцій місцевої влади, бюджетних прав місцевих органів влади та делегування їм повноважень органів державної влади вимагає посилення ролі місцевих бюджетів і позитивних структурних змін в їх доходах та підвищення питомої ваги місцевих бюджетів у загальній частці державних видатків.

Визначальним при розподілі доходів між різними рівнями бюджетної системи є завдання гарантувати здійснення власних і делегованих повноважень органами влади різних рівнів та, відповідно, фінансування усіх видатків, передбачених бюджетами як у цілому по державі, так і по окремих територіях. При цьому важливо забезпечити місцевим органам влади самостійність у вирішенні завдань комплексного розвитку територій, що сприяє незворотності демократичних процесів у країні.

Видатки місцевих бюджетів відіграють важливу роль у забезпеченні потреб соціально-економічного розвитку суспільства, оскільки вони є відображенням завдань та функцій, які покладаються на місцеві органи влади і залежать від бюджетної політики та децентралізації управління. Так як місцеві органи влади повинні вирішувати локальні проблеми, що безпосередньо пов'язані з виконанням суспільних функцій у формі надання соціальних послуг та сприяння підвищенню життєвого рівня населення, то склад і структура видатків місцевих бюджетів відображають соціальну спрямованість. Видатки місцевих бюджетів на соціально-культурні заходи включають витрати на освіту, охорону здоров'я, соціальний захист та соціальне забезпечення населення, культуру і мистецтво, фізичну культуру та спорт. Крім того, з місцевих бюджетів виділяються значні кошти на фінансування місцевого господарства. Вони включають фінансування витрат на житлове будівництво, водопостачання, каналізацію, освітлення, благоустрій міст і селищ тощо.

Видатки місцевих бюджетів, передбачені ст. 70 БКУ, включають бюджетні призначення, встановлені рішенням про місцевий бюджет, на конкретні цілі, що пов'язані з реалізацією відповідних програм.

Важливу роль у становленні самостійних місцевих бюджетів відіграють склад та порядок здійснення їх видатків. Видатки місцевих бюджетів відображають ті самі соціально-економічні відносини, що й видатки державного бюджету, але на місцевому рівні та з урахуванням регіональних особливостей, а конкретні види бюджетних видатків залежать від таких факторів, як адміністративно-територіальний устрій, рівень соціально-економічного розвитку країни й її адміністративно-територіальних одиниць, функції держави, потреби населення та суб'єктів господарювання і т. д.

Ст. 64 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» передбачає *поділ видатків місцевих бюджетів на дві частини – видатки, пов’язані з виконанням власних повноважень органами місцевого самоврядування, та видатки, пов’язані з виконанням делегованих законом повноважень органів виконавчої влади*. Виходячи з цього, **видатки місцевих бюджетів** – це економічні відносини, які виникають у зв’язку з фінансуванням власних і делегованих повноважень місцевих органів влади.

З економічної точки зору **видатки місцевих бюджетів** – це економічні відносини, які виникають у зв’язку з розподілом централізованих коштів, що перебувають у розпорядженні відповідних органів влади, та децентралізованих коштів, які є у розпорядженні місцевих органів влади для забезпечення завдань і функцій місцевих органів влади та органів місцевого самоврядування. Оптимізація видатків місцевих бюджетів полягає у фінансуванні на місцевому рівні, спрямованому на забезпечення ефективності використання бюджетних коштів.

У вітчизняній економічній літературі й нормативно-правових актах немає на сьогодні єдиного трактування сутності видатків місцевих бюджетів.

БКУ розрізняє поняття «видатки бюджету» і «витрати бюджету».

Видатки бюджету – кошти, спрямовані на здійснення програм та заходів, передбачених відповідним бюджетом. До видатків бюджету не належать: погашення боргу; надання кредитів з бюджету; розміщення бюджетних коштів на депозитах; придбання цінних паперів; повернення надміру сплачених до бюджету сум податків і зборів та інших доходів бюджету, проведення їх бюджетного відшкодування.

Витрати бюджету – видатки бюджету, надання кредитів з бюджету, погашення боргу і розміщення бюджетних коштів на депозитах, придбання цінних паперів.

Отже, поняття «витрати бюджету» є більш широким та містить у собі видатки.

Видатки бюджету здійснюються за допомогою бюджетного фінансування і кредитування. Організація фінансування та кредитування базується на принципах цільового, раціонального й економного витрачання бюджетних коштів, отримання максимального ефекту при мінімальних витратах безоплатного і безповоротного характеру.

У БКУ надана досить змістовна класифікація видатків місцевих бюджетів: за функціями, з виконанням яких пов’язані видатки бюджету (функціональна); за бюджетними програмами (програмна класифікація); за ознакою головного розпорядника бюджетних коштів (відомча); за економічною характеристикою операцій (економічна класифікація), видатки поділяються на поточні та капітальні (поточні видатки забезпечують поточне функціонування органів місцевого самоврядування, утримання бюджетних установ (оплата праці працівникам бюджетних установ, нарахування на фонд оплати праці, придбання матеріалів, видатки на відрядження, оплата комунальних послуг і енергоносіїв тощо); капітальні видатки пов’язані з розширенням відтворенням та спрямовуються на

фінансування інвестиційної й інноваційної діяльності (здійснення структурних економічних реформ у країні, придбання обладнання і предметів довгострокового користування, капітальне будівництво, капітальний ремонт, створення запасів та резервів, придбання землі й нематеріальних активів). Крім того, відповідно до ст. 82 БКУ, розрізняють такі види видатків на: 1) видатки на забезпечення конституційного ладу, державної цілісності та суверенітету, незалежного судочинства, а також інші передбачені цим Кодексом видатки, які не можуть бути передані на виконання Автономній Республіці Крим і місцевому самоврядуванню та здійснюються за рахунок коштів державного бюджету; 2) видатки, які визначаються функціями держави і можуть бути передані на виконання Автономній Республіці Крим та місцевому самоврядуванню з метою забезпечення найбільш ефективного їх виконання на основі принципу субсидіарності й здійснюються за рахунок коштів місцевих бюджетів, у тому числі трансфертів з Державного бюджету України.; 3) видатки на реалізацію прав і обов'язків Автономної Республіки Крим та місцевого самоврядування, які мають місцевий характер і визначені законами України та здійснюються за рахунок коштів місцевих бюджетів, у тому числі трансфертів з Державного бюджету України.

Починаючи з 2000 р. у видатковій частині передбачено два фонди – загальний фонд і спеціальний фонд, а їх призначення аналогічне до відповідних фондів у державному бюджеті. У складі витрат спеціального фонду місцевого бюджету виділяються витрати бюджету розвитку. Кошти бюджету розвитку спрямовуються на реалізацію програм соціально-економічного розвитку відповідної території, пов'язаних зі здійсненням інвестиційної діяльності, інших заходів, пов'язаних із розширенням відтворенням, а також на погашення місцевого боргу. Видатки, здійснювані органами місцевого самоврядування на потреби територіальних громад, їхні розмір та цільове спрямування визначаються відповідними рішеннями про місцевий бюджет. Розглядаючи стан формування і виконання системи видатків місцевих бюджетів в історичній ретроспективі, зазначимо, що зі здобуттям Україною незалежності уряд дедалі більшою мірою перекладав більшість соціальних видатків на місцеві бюджети у формі незабезпечених видаткових доручень. Територіальні громади в значній частині перебували у важкому фінансовому становищі через нестабільність надходжень та мінливість видаткових зобов'язань. Одним із показників несприятливого впливу була бюджетна заборгованість з видатків, основна сума якої зосереджувалась саме на місцевому рівні.

Сьогодні існуюча система складання місцевого бюджету часто працює за таким принципом: зменшення дохідної частини призводить до секвестрування видаткової частини. Проте об'єктивно видатки є сумуючою функцією від таких змінних, як: кількість населення; кількість дітей, які мають бути охоплені обов'язковою освітою; площа державного житлового фонду; наявність груп населення, які потребують соціального захисту і державної підтримки тощо.

Із прийняттям у 2001 р. БКУ відбулися структурні зміни в системі видатків місцевих бюджетів – розподіл видатків між рівнями місцевих бюджетів за ознакою їх врахування чи неврахування при визначенні обсягів міжбюджетних трансфертів. Розмежування видів видатків між місцевими бюджетами здійснюється на основі принципу субсидіарності з урахуванням критеріїв повноти надання гарантованих послуг та наближення їх до безпосереднього споживача. Відповідно до цих критеріїв, види видатків поділяються на такі групи (ст. 86 БКУ):

1) **перша група** – видатки на функціонування бюджетних установ і реалізацію заходів, які забезпечують необхідне першочергове надання гарантованих послуг і які розташовані найближче до споживачів; видатки першої групи здійснюються з бюджетів місцевого самоврядування;

2) **друга група** – видатки на функціонування бюджетних установ і реалізацію заходів, які забезпечують надання основних гарантованих послуг для всіх громадян України. Видатки другої групи здійснюються з бюджетів місцевого самоврядування, а також районних бюджетів;

3) **третья група** – видатки на функціонування бюджетних установ та реалізацію заходів, які забезпечують гарантовані послуги для окремих категорій громадян, або реалізацію програм, потреба в яких існує в усіх регіонах України. Видатки третьої групи здійснюються з бюджету Автономної Республіки Крим і обласних бюджетів (ст. 90 БКУ).

З бюджетів міст Києва та Севастополя здійснюються видатки всіх трьох груп.

Видатки з місцевих бюджетів проводяться лише на цілі, визначені у ст. 89-91 – БК.

До видатків місцевих бюджетів, що можуть здійснюватися з усіх місцевих бюджетів відповідно до ст. 91 БКУ, належать видатки на:

- 1) місцеву пожежну охорону;
- 1⁻¹) муніципальні формування з охорони громадського порядку;
- 2) органи місцевого самоврядування;
- 3) соціальний захист та соціальне забезпечення:
 - а) програми місцевого значення стосовно дітей, молоді, жінок, сім'ї, у тому числі на підтримку діяльності молодіжних центрів;
 - б) місцеві програми соціального захисту окремих категорій населення;
 - в) програми соціального захисту малозабезпеченої категорії учнів закладів професійної (професійно-технічної) освіти;
 - г) центри обліку і заклади соціального захисту для бездомних осіб, центри соціальної адаптації осіб, звільнених з установ виконання покарань;
 - г) компенсаційні виплати за пільговий проїзд окремих категорій громадян;
 - д) компенсації фізичним особам, які надають соціальні послуги громадянам похилого віку, особам з інвалідністю, дітям з інвалідністю, хворим, які не здатні до самообслуговування та потребують сторонньої допомоги;

е) надання фінансової підтримки громадським об'єднанням ветеранів на виконання програм (проектів, заходів) відповідного адміністративно-територіального рівня;

5) місцеві програми розвитку житлово-комунального господарства і благоустрою населених пунктів;

6) культурно-мистецькі програми місцевого значення;

7) програми підтримки кінематографії та засобів масової інформації;

8) місцеві програми з розвитку фізичної культури і спорту, включаючи заходи із залучення населення до фізичної активності та занять спортом;

9) типове проектування, реставрацію й охорону пам'яток архітектури;

10) транспорт, дорожнє господарство:

а) регулювання цін (тарифів) на перевезення пасажирів у пасажирському транспорті за рішенням місцевого органу виконавчої влади та органу місцевого самоврядування відповідно до наданих повноважень;

б) експлуатацію дорожньої системи місцевого значення (у тому числі роботи, що проводяться спеціалізованими монтажньо-експлуатаційними підрозділами);

в) будівництво, реконструкцію, ремонт і утримання доріг місцевого значення, вулиць та доріг комунальної власності у населених пунктах, а також капітальний і поточний ремонт вулиць та доріг населених пунктів й інших доріг, які є складовими автомобільних доріг державного значення (як співфінансування на договірних засадах);

11) заходи з організації рятування на водах;

12) обслуговування місцевого боргу;

13) програми природоохоронних заходів місцевого значення, заходи програм у сфері житлово-комунального господарства з будівництва і реконструкції водопровідних та каналізаційних очисних споруд, доочищення питної води, модернізації систем теплопостачання, заміни природного газу альтернативними видами палива, модернізації й ремонту ліфтового господарства, реконструкції та ремонту житлових будинків, оснащення житлового фонду будинковими засобами обліку енергоносіїв і споживання води, капітального ремонту, реконструкції, будівництва мереж зовнішнього освітлення вулиць, капітального ремонту гуртожитків, що передаються у власність територіальних громад, впровадження енергозберігаючих технологій;

14) управління комунальним майном;

15) регулювання земельних відносин;

16) заходи у сфері захисту населення та територій від надзвичайних ситуацій техногенного і природного характеру в межах повноважень, встановлених законом;

17) заходи та роботи з територіальної оборони і мобілізаційної підготовки місцевого значення;

18) проведення місцевих виборів у випадках, передбачених законом, та республіканських Автономної Республіки Крим і місцевих референдумів;

19) членські внески до асоціацій органів місцевого самоврядування та їх добровільних об'єднань;

20) підвищення кваліфікації депутатів місцевих рад і посадових осіб місцевого самоврядування;

20⁻²) реалізацію програм допомоги та грантів Європейського Союзу, урядів іноземних держав, міжнародних організацій, донорських установ;

20⁻³) програми підтримки будівництва (реконструкції) житла для окремих категорій громадян;

20⁻⁴) пільги з послуг зв'язку, інші передбачені законодавством пільги, що надаються ветеранам війни; особам, на яких поширюється дія Закону України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту»; особам, які мають особливі заслуги перед Батьківщиною; вдовам (вдівцям) і батькам померлих (загиблих) осіб, які мають особливі заслуги перед Батьківщиною; постраждалим учасникам Революції Гідності; особам, які мають особливі трудові заслуги перед Батьківщиною; вдовам (вдівцям) та батькам померлих (загиблих) осіб, які мають особливі трудові заслуги перед Батьківщиною; ветеранам праці; жертвам нацистських переслідувань; ветеранам військової служби; ветеранам органів внутрішніх справ; ветеранам Національної поліції; ветеранам податкової міліції; ветеранам державної пожежної охорони; ветеранам Державної кримінально-виконавчої служби; ветеранам служби цивільного захисту; ветеранам Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації України; вдовам (вдівцям) померлих (загиблих) ветеранів військової служби, ветеранів органів внутрішніх справ, ветеранів Національної поліції, ветеранів податкової міліції, ветеранів державної пожежної охорони, ветеранів Державної кримінально-виконавчої служби, ветеранів служби цивільного захисту і ветеранів Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації України; особам, звільненим з військової служби, які стали особами з інвалідністю під час проходження військової служби; особам з інвалідністю, дітям з інвалідністю та особам, які супроводжують осіб з інвалідністю I групи або дітей з інвалідністю (не більше одного супроводжуючого); реабілітованим громадянам, які стали особами з інвалідністю внаслідок репресій або є пенсіонерами; громадянам, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи; дружинам (чоловікам) і опікунам (на час опікунства) дітей померлих громадян, смерть яких пов'язана з Чорнобильською катастрофою; багатодітним сім'ям, дитячим будинкам сімейного типу та прийомним сім'ям, в яких не менше року проживають відповідно троє або більше дітей, а також сім'ям (крім багатодітних сімей), в яких не менше року проживають троє і більше дітей, враховуючи тих, над якими встановлено опіку чи піклування;

20⁻⁵) місцеві програми підтримки здобуття професійної (професійно-технічної), фахової передвищої та вищої освіти на умовах регіонального замовлення у відповідних закладах освіти;

20⁻⁶) місцеві програми підтримки автомобільних підприємств санітарного транспорту;

21) інші програми, пов'язані з виконанням власних повноважень, затверджені Верховною Радою Автономної Республіки Крим, відповідною місцевою радою згідно із законом.

Щоб не розпорошувати всі видатки, розглянемо на прикладі нижче у таблиці лише сфери й програми, видатки на які здійснюються з того чи іншого бюджету.

Таблиця 9.3

Видатки з місцевих бюджетів у 2021 р.

Сфери і програми, на які спрямовуються видатки	Місцеві бюджети, з яких видатки		
	сільські, селищні та міські територіальні громади	обласні	всі бюджети
Органи місцевого самоврядування			+
Освіта:			
• дошкільна	+		
• загальна середня	+	+	
• фахова передвища	+	+	
• професійно-технічна	+	+	
• вища	+	+	
• післядипломна	+	+	
• позашкільна	+	+	
• інші державні освітні програми	+	+	
Охорона здоров'я	+	+	
Соціальний захист та соціальне забезпечення	+	+	
Культурно-освітні й театральні-видовищні програми	+		
Культура і мистецтво (бібліотеки, музеї, філармонії, театри, будинки культури та ін., п. «5» ст. 90 БКУ)		+	
Культурно-мистецькі програми місцевого значення			
Фізична культура і спорт (утримання спортивних шкіл, центрів олімпійської підготовки та ін., п. «6» ст. 90 БКУ)	+	+	
Місцеві програми розвитку фізичної культури і спорту			+
Державне управління – представницька та виконавча влада Криму		+	
Програми природоохоронних заходів місцевого значення		+	

Програми природоохоронних заходів і заходи у сфері ЖКГ – реконструкція каналізаційних та водопровідних споруд, модернізація систем теплопостачання й ін. (п. «13» ст. 90 УБК)			+
Місцева пожежна охорона – муніципальні формування з охорони громадського порядку			+
Соціальний захист і соціальне забезпечення – програми місцевого значення стосовно дітей, молоді, жінок, сім'ї, у т. ч. на підтримку діяльності молодіжних центрів, місцеві програми захисту окремих категорій, програми захисту малозабезпечених учнів, центри бездомних осіб, компенсація пільгового проїзду та ін. (п. «3» ст. 91 БКУ)			+
Місцеві програми розвитку ЖКГ і благоустрою населених пунктів			+
Програми підтримки кінематографії та ЗМІ			+
Типове проєктування, реставрація й охорона пам'яток архітектури			+
Транспорт і дорожнє господарство			+
Заходи з організації рятування на воді			+
Обслуговування місцевого боргу			+
Управління комунальним майном			+
Регулювання земельних відносин			+
Заходи та роботи з мобілізаційної підготовки місцевого значення, які фінансують місцеві бюджети			+
Підвищення кваліфікації депутатів місцевих рад і посадових осіб місцевого самоврядування			+
Реалізація програм надання допомоги та грантів ЄС, урядів іноземних держав, міжнародних організацій і донорських установ			+
Програми будівництва та реконструкції житла для окремих категорій громадян			+
Пільги з послуг зв'язку й інші передбачені законодавством пільги для ветеранів війни, учасників АТО і постраждалих учасників Революції Гідності			+
Місцеві програми підтримки автомобільних підприємств санітарного транспорту			+

Продовження табл. 9.3

Місцеві програми підтримки здобуття професійної (професійно-технічної), фахової, передвищої та вищої освіти на умовах регіонального замовлення у закладах освіти			+
Інші програми, пов'язані з виконанням власних повноважень і затверджені відповідною місцевою радою			+

Внесення змін до БКУ в 2015 р. ЗУ «Про внесення змін до Бюджетного кодексу України щодо реформи міжбюджетних відносин» дає змогу виділити ще одну ознаку класифікації видатків місцевих бюджетів – за цільовим призначенням трансфертів, які поділяються на:

- видатки, які не мають цільового призначення (дотації на горизонтальне вирівнювання податкоспроможності територій, реверсні дотації, додаткові дотації);
- видатки, які мають цільове призначення (освітні та медичні субвенції, на підготовку робітничих кадрів, інші субвенції).

У видатках місцевих бюджетів виявляється державна і регіональна політика органів державної та місцевої влади, від пріоритетів якої залежить стимулювання виробництва, фінансування соціального захисту, освіти, охорони здоров'я, фізичної культури, спорту, розбудови економіки і т. д. Тому перелік видатків місцевих бюджетів, їх склад та структура постійно змінюються, залежно від конкретної соціально-економічної ситуації.

9.3. Місцеві бюджети в умовах сучасної децентралізації

Характерною ознакою останнього десятиріччя ХХ ст. у країнах, що розвиваються, і в країнах з транзитивною економікою є послаблення повноважень органів центральної влади та водночас зростання ролі місцевих органів влади. Разом з тим доказів того, що децентралізація у цих країнах справді сприяє економічному піднесенню, практично немає як у вітчизняній, так і у світовій економічній літературі.

Децентралізація у широкому розумінні є процесом розширення та зміцнення прав і повноважень адміністративно-територіальних одиниць або нижчих органів та організацій при одночасному звуженні прав і повноважень відповідного центру. Виділяють два види децентралізації: *адміністративна* – розширення компетенції місцевих адміністративних органів; *демократична* – створення розгалуженої системи місцевого самоврядування, коли місцеві справи вирішуються не представниками центрального уряду, а особами, обраними населенням. Таким чином, право самостійного вирішення органами місцевого самоврядування питань місцевого значення повною мірою залежить

від законодавчо закріплених на постійній основі за відповідними місцевими бюджетами податків та зборів, обсяги надходжень яких створили би реальні умови для виконання їх повноважень, тобто рівня фіскальної децентралізації бюджетних ресурсів.

Починаючи із середини XX ст. економісти почали шукати напрями зниження неефективного розподілу міжбюджетних трансфертів центрального уряду в багатьох країнах Європи, США, Канаді й Японії, що, в свою чергу, посприяло розвитку концепції бюджетної децентралізації, яка посідає ключове місце у теорії суспільних фінансів і вважається важливою складовою бюджетної політики.

Засновниками теорії фіскальної децентралізації є англійський економіст Ч. Тібу, а також американський учений Р. Масгрейв. За Ч. Тібу фіскальна децентралізація підвищує конкуренцію серед органів місцевого самоврядування, а також сприяє ефективності бюджетного регулювання соціально-економічного розвитку регіонів, оскільки місцеве самоврядування більш проінформоване про потреби населення регіону, на відміну від центральної влади.

Р. Масгрейв вважав, що децентралізація міжбюджетних відносин сприяє ефективному розміщенню ресурсів. Вона спирається на принципи відповідності, централізованого перерозподілу, фінансового вирівнювання та національних бажаних благ.

У середині 1970-х рр. економісти різних країн активно досліджують взаємозв'язок між рівнем фіскальної децентралізації й економічним піднесенням. Проте ще в 1950-х рр. англійський економіст У. Льюїс зауважував, що «...слабкість місцевих органів влади у відносинах із центральними є одним з найпомітніших феноменів для країн, що розвиваються...». В середині 1980-х рр. Дослідження Д. Міксея і М. Сандберга повністю підтвердили ці висновки. У 20 індустріально розвинутих країнах частка витрат центрального уряду у валових загальнодержавних витратах становила 65%, тоді як у 23 країнах, що розвивалися, – 89%. Аналогічні результати дали й інші проведені дослідження. Проте з цього зовсім не випливає, що підвищення рівня фіскальної децентралізації автоматично зумовить зростання темпів економічного розвитку та покращення добробуту нації.

У багатьох країнах, що розвиваються (в Індії, Філіппінах, Колумбії, Аргентині, Бразилії та ін.) неефективні дії центрального уряду в забезпеченні необхідного рівня державних послуг при значному бюджетному дефіциті та макроекономічній нестабільності актуалізували необхідність децентралізації функцій держави. Проте місцеві органи влади виявилися не здатні адекватно вирішувати завдання, передані на їх рівень, і в цілому це призвело до дискретизації децентралізованого державного управління.

У федеративних державах (Німеччина, США, Швейцарія та ін.) децентралізація полягає у поєднанні зовнішньої цілісності з внутрішньою різноманітністю на рівні місцевого самоврядування (штати, землі, кантони й ін. з внутрішньою диференціацією форм і розмаїттям у системах управління), а

розподіл функцій та компетенцій між федеральним урядом і місцевими структурами є суттєвим елементом у системі поділу та балансу влади. В унітарних державах (Франція, Швеція, Японія й ін.) децентралізація втілюється шляхом встановлення кількох адміністративних рівнів: у Швеції таких рівнів три – держава, ленди, комуни; у Франції – чотири – держава, регіони, департаменти, комуни. Децентралізація в унітарній державі відображає спосіб розподілу функцій і повноважень між центральними та місцевими органами державної влади переважно по лінії виконавчої влади, хоча не виключається децентралізація окремих повноважень по здійсненню законодавчої функції. Децентралізація у федеративних державах відображає спосіб розподілу функцій і повноважень щодо здійснення державної влади спочатку між відповідними федеральними органами та органами суб'єктів федерації по лінії законодавчої, виконавчої й судової влади, а потім між органами суб'єктів федерації та місцевими органами публічної влади. При цьому як федеральні органи, так і органи суб'єктів федерації здійснюють єдину владу. Ефективне задоволення потреб населення залежить від фінансової самодостатності території. Основою фінансової автономії органів місцевого влади є місцеві бюджети, які використовуються для регулювання господарських процесів, розвитку культури та освіти, вирішення соціальних проблем тощо. Місцеві бюджети виступають важливим елементом системи фінансового регулювання не тільки регіону, але й економіки загалом; їх збалансованість і оптимальність являють собою одну з основних умов економічного зростання, бюджетне регулювання дає змогу цілеспрямовано впливати на темпи розвитку суспільного виробництва.

У Центральній та Східній Європі у країнах з транзитивною економікою процес бюджетної децентралізації також має безліч проблем і протиріч. Основним завданням у цих державах є відновлення економічного зростання при обов'язковому збереженні всієї системи соціальних гарантій у наданні суспільних благ.

Крім того, проводячи політику бюджетної децентралізації, слід враховувати такі чинники економічного розвитку, як особливості державної політичної системи та історично сформованих взаємовідносин між її різними ланками.

У 1991 р., після проголошення незалежності, в Україні постали питання запровадження політики децентралізації, у тому числі й фінансової. Важливою складовою становлення національної фінансової системи є зміцнення інституту місцевого самоврядування і його фінансової основи – місцевих бюджетів. Свідченням цього є сучасна адміністративно-територіальна реформа місцевого самоврядування й адміністративно-територіального поділу, яка починаючи з 2015 р., проводиться в Україні та базується на двох важливих складових – визначенні нової територіальної основи місцевого самоврядування (зміна адміністративно-територіального устрою) і передачі повноважень та ресурсів на місцевий рівень, щоб більше повноважень мали ті органи, які ближче до людей (децентралізація).

Із 1 січня 2015 р. у результаті реформи місцевим самоврядуванням отримано більше фінансів для підвищення економічної спроможності, що відповідає положенням Європейської хартії місцевого самоврядування – на базовому рівні створено об'єднані територіальні громади (ОТГ).

За 6 років реформи утворено 1070 ОТГ, в які добровільно об'єдналися 4882 громади, а площа утворених ОТГ становить майже 47% від загальної площі України. В ОТГ та містах обласного значення проживає понад 70% населення України.

Ефективне місцеве самоврядування і забезпечення ним поступального соціально-економічного розвитку відповідних територій мають супроводжуватися збільшенням ресурсної й фінансової бази.

Об'єднані громади здобули повноваження та ресурс, які мають міста обласного значення, зокрема: зарахування до місцевих бюджетів ОТГ 60% податку на доходи фізичних осіб; на місцях повністю залишаються надходження від таких податків: єдиного, на прибуток підприємств і фінансових установ комунальної власності та податку на майно (нерухомість, земля, транспорт).

До того ж ОТГ мають прямі міжбюджетні відносини з державним бюджетом (до реформи прямі відносини мали лише обласні й районні бюджети, бюджети міст обласного значення), для виконання делегованих державою повноважень їм надаються відповідні трансферти (дотації, освітня і медична субвенції, субвенція на розвиток інфраструктури громад тощо). Законодавчі зміни також надали право органам місцевого самоврядування затверджувати місцеві бюджети незалежно від дати прийняття закону про державний бюджет.

Такі покращення вже дали перші помітні результати. Власні доходи місцевих бюджетів з 2014 р. по 2019 р. збільшилися на 200 млрд грн (з 68,6 млрд грн до 267 млрд грн).

Об'єднані територіальні громади, крім зростання власних фінансових можливостей, у результаті децентралізації мають й інші інструменти забезпечення економічного розвитку – здійснення зовнішніх запозичень, самостійне обрання установ з обслуговування коштів місцевих бюджетів щодо розвитку та власних надходжень бюджетних установ. Децентралізовано повноваження у сфері архітектурно-будівельного контролю і вдосконалення містобудівного законодавства, органам місцевого самоврядування надано право самостійно визначати містобудівну політику.

На сьогодні в Україні створюють стимули до об'єднання територіальних громад, оскільки існувало близько 12 тис. місцевих бюджетів, а прямі міжбюджетні трансферти мали лише 669 з них. Система діє так: центральний бюджет виділяє кошти на область, вона – на район, а райони – на міста районного значення, селища й села. Ідея в тому, щоб скасувати посередників, щоб кожна громада мала прямий вихід на центральний бюджет.

Замість понад 11 тис. місцевих рад, буде створено 1500–2000 спроможних територіальних громад, тобто відбувається укрупнення територіальних громад

за спроможністю адміністративно-територіальної одиниці саму себе забезпечувати за принципом самодостатності: одна місцева рада на кілька населених пунктів, здатних утримати одну школу, лікарню і т. д. Для цього Верховна Рада України прийняла Закон України «Про добровільне об'єднання територіальних громад», а Кабінет Міністрів України затвердив Методику формування спроможних територіальних громад.

Чинним законодавством було внесено зміни до Бюджетного кодексу України відповідно до дійсних обставин у зв'язку із завершенням адміністративно-територіальної реформи, ліквідацією старих та утворенням нових районів. Основними новаціями є такі:

- уніфіковано визначення терміна «бюджети місцевого самоврядування». Таким чином, бюджети місцевого самоврядування формуватимуть бюджети територіальних громад сіл, селищ, міст (у тому числі районів у містах);
- запроваджено уніфікований підхід до визначення складу доходів і видатків бюджетів місцевого самоврядування. Відтепер встановлено рівні умови для сільських, селищних, міських територіальних громад у бюджетному забезпеченні;
- районні бюджети виключено з механізму горизонтального вирівнювання податкоспроможності місцевих бюджетів;
- бюджети створених міських, селищних та сільських громад не залежатимуть від району і перейдуть на прямі міжбюджетні відносини з держбюджетом.

Перевага децентралізації полягає в тому, що вона дає змогу кожній місцевій громаді вибрати свій, найбільш оптимальний варіант управління місцевим господарством та фінансами. Кожна громада отримує ресурси – податки і збори, які залишаються у місцевих бюджетах, а не перераховуються в центр, та які вона зможе витратити на свій розсуд. Громадяни самі обирають, що для них у пріоритеті, проте і відповідальності більше, оскільки виникає запитання, чи зможе місцева влада правильно розпоряджатися фінансовими ресурсами.

Саме місцевим бюджетам як основній фінансовій базі органів місцевого самоврядування належить особливе місце в бюджетній системі нашої держави. У них зосереджено понад 80% усіх фінансових ресурсів, якими розпоряджаються органи місцевого самоврядування. Проте система місцевих бюджетів в Україні характеризується слабкістю та хронічним дефіцитом, що зумовлено тим, що передані до місцевих органів влади функції неможливо самостійно реалізувати через обмеженість їхньої фінансової бази. З кожним роком скорочується частка доходів місцевих бюджетів у структурі доходів Зведеного бюджету України, відповідно, частка доходів державного бюджету постійно збільшується. Це свідчить про те, що місцеві бюджети не є фінансово самодостатніми.

Слід зазначити, що сьогодні фінансова база місцевих бюджетів є недостатньою не лише через те, що питома вага власних доходів бюджетів складає досить незначну частку, а й тому, що у видатках місцевих бюджетів найбільшу частку мають видатки на захищені статті. Відповідно коштів на розвиток

житлово-комунального господарства та місцевої інфраструктури майже не залишається.

В Україні з часів набуття незалежності, чотири загальнодержавні податки, які традиційно називалися «регулюючими» (податок на прибуток підприємств, ПДВ, податок на доходи фізичних осіб (спочатку він називався прибутковий податок з громадян) і акцизи), до 2001 р. були спільними для державного та місцевих бюджетів. Після прийняття БКУ вказану систему перерозподілу податків між бюджетами було змінено, а прийняті зміни до Податкового і Бюджетного кодексів значно розширили фінансові можливості місцевого самоврядування. Починаючи з 2015 року, джерела наповнення місцевих бюджетів було розширено за рахунок передачі з державного бюджету на місця цілої низки податків, а також запровадження нових зборів. Зокрема, тепер місцева влада збирає 100% плати за надання адміністративних послуг, 100% державного мита, 10% податку на прибуток підприємств. Збільшення ресурсів місцевих бюджетів також відбувається за рахунок плати за землю, фіксованого податку на доходи фізичних осіб від підприємницької діяльності, надходження адміністративних штрафів, плати за торговий патент на здійснення деяких видів підприємницької діяльності та єдиного податку для суб'єктів малого підприємництва, який зараховується до бюджету розвитку. Разом з тим у місцеві бюджети надходять збори з роздрібного продажу підакцизних товарів (пива, алкогольних напоїв, тютюнових виробів, нафтопродуктів) за ставкою 5% вартості реалізованого товару. Крім того, їхні доходи поповняються податком на нерухомість, яким відтепер оподатковується і комерційне (нежитлове) майно, податком на автомобілі з великим об'ємом двигуна, 80% екологічного податку (замість 35%) та 25% плати за надра.

Таблиця 9.4

Вертикальний розподіл податкових надходжень в Україні

Доходи державного бюджету (ст. 29 БКУ)	Доходи місцевих бюджетів		
	доходи обласних бюджетів (ст. 66 БКУ)	доходи районних бюджетів (ст. 64 БКУ)	доходи бюджетів місцевого самоврядування (ст. 69 БКУ)
Податок на доходи фізичних осіб (ПДФО)			
25% податку на доходи фізичних осіб (ПДФО)	15% податку на доходи фізичних осіб, що сплачується на відповідній території	60% податку на доходи фізичних осіб, що сплачується на відповідній території (крім м. Києва та м. Севастополя)	100% – до бюджету міста Севастополя, 40% ПДФО, що сплачується на території м. Києва, зараховується до доходів бюджету м. Києва, 60% ПДФО, що сплачується на території міст обласного значення, зараховується до доходів бюджету міст обласного значення

Продовження табл. 9.4

Рентна плата за спеціальне використання природних ресурсів			
50% рентної плати за спеціальне використання лісових ресурсів, 50% рентної плати за спеціальне використання води, 75% рентної плати за користування надрами для видобування корисних копалин загальнодержавного значення			50% рентної плати за спеціальне використання лісових ресурсів – до міських бюджетів м. Києва і м. Севастополя, 50% рентної плати за спеціальне використання води – до міських бюджетів м. Києва та м. Севастополя користувачами води за місцем її забору, 25% рентної плати за користування надрами для видобування корисних копалин загальнодержавного значення – до міських бюджетів м. Києва і м. Севастополя, плата за користування іншими природними ресурсами, що зараховується до міських бюджетів м. Києва та м. Севастополя
Акцизний податок			
Акцизний податок з вироблених в Україні підакцизних товарів, акцизний податок із ввезених на митну територію України підакцизних товарів			Акцизний податок з реалізації господарювання роздрібною торгівлі підакцизних товарів, що зараховуються до бюджетів об'єднаних територіальних громад, міських бюджетів
Податок на прибуток підприємств (приватного сектору економіки)			
90% податку на прибуток підприємств –	Закріплення за обласними бюджетами і бюджетом м. Києва 10% податку на прибуток підприємств приватного сектору економіки		

Продовження табл. 9.4

Податок на прибуток підприємств та фінансових установ комунальної власності й податок на прибуток підприємств і фінансових установ комунальної власності, засновником яких є районні, міські ради, об'єднані територіальні громади, зараховуються відповідно до районних, міських бюджетів, бюджетів об'єднаних територіальних громад.			
Екологічний податок			
20% екологічного податку	55% екологічного податку – до власних бюджетів		25% – до сільських, селищних, міських бюджетів
			80% – до бюджету м. Києва
Місцеві податки і збори			
			Єдиний податок, податок на майно, в тому числі: податок на нерухоме майно, транспортний податок, податок; до місцевих зборів належать: збір за місця для паркування транспортних засобів, туристичний збір.
Інші платежі та збори			
			Державне мито: державне мито, що зараховується до бюджетів місцевого самоврядування за місцем вчинення дій та видачі документів. Різні види плати за ліцензії зараховуються до бюджетів м. Києва і м. Севастополя; Плата за державну реєстрацію – до бюджетів м. Києва та м. Севастополя.

Ступінь бюджетної децентралізації визначається за якісними і кількісними критеріями, основними з яких є: співвідношення загального обсягу видатків або доходів місцевих бюджетів до державних видатків або до державних доходів; співвідношення загального обсягу видатків місцевих бюджетів до ВВП; частка власних доходів у структурі доходів територіальних громад.

Комплексне реформування місцевого самоврядування й вдосконалення регіональної бюджетної політики неможливе без усвідомлення досвіду європейських країн, без вивчення їх рекомендацій та фінансової підтримки як окремих заходів, так і конкретних проєктів. Також це питання актуальне для формування регіональної інфраструктури, фінансування житлово-комунального господарства, залучення іноземних інвестицій та підтримки розвитку транспортно-кордонного і міжрегіонального співробітництва.

Завдяки децентралізації громадські послуги можна організувати та надавати таким чином, щоб вони якнайкраще відповідали уподобанням місцевих

жителів, тобто підвищували ефективність і якість розподілу наявних ресурсів. Поряд із цим, децентралізація супроводжується підвищенням продуктивності та функціонування бюджетної системи, забезпечуючи підзвітність місцевої влади своєму населенню і скорочуючи число інстанцій. Таким чином, більше повноважень надається місцевим органам влади, які краще знають місцеву специфіку та місцеві потреби.

В Україні бюджетна децентралізація має свої переваги і суперечності, враховуючи специфіку розвитку адміністративно-територіальних одиниць. Серед переваг бюджетної децентралізації виділяють: можливість збереження макроекономічної стабільності; можливість забезпечення певного рівня інвестиційної активності; забезпечення надання певного рівня суспільних послуг та раціональне використання бюджетних коштів; забезпечення фінансової самостійності органів місцевого самоврядування у прийнятті рішень; стимулювання органів місцевого самоврядування до нарощування власного бюджетного потенціалу.

До суперечностей бюджетної децентралізації відносять: поглиблення диференціації у рівнях розвитку адміністративно-територіальних одиниць; мінімізацію ефективності контролю центральної влади за бюджетним процесом на місцевому рівні; зростання корупції, якщо політична конкуренція на місцевому рівні обмежена; зростання витрат на надання суспільних послуг для невеликих територій у випадку поширення «ефекту масштабу»; при реалізації місцевих соціальних трансфертів можливе виникнення ефекту «гонки на виживання».

У подальшому основними напрямками бюджетної децентралізації для забезпечення економічного розвитку адміністративно-територіальних одиниць повинні бути: чіткий вплив місцевих органів влади на ставки як податкових, так і неподаткових надходжень, які формуються на відповідній адміністративно-територіальній одиниці; закріплення бюджетних послуг за тим рівнем влади, який є максимально наближеним до кінцевого споживача та який зможе постійно контролювати стан надання таких послуг; надання місцевим органам влади права виходу на національний фінансовий ринок з метою залучення додаткових фінансових ресурсів; мінімальні витрати на адміністрування місцевих податків і зборів, основними платниками яких мають бути всі користувачі суспільних благ на конкретній території; відміна обов'язковості вилучення коштів з місцевих бюджетів у разі перевиконання дохідної частини.

9.4. Міжбюджетні відносини і фінансове вирівнювання

Функціонування єдиної бюджетної системи забезпечується за рахунок **міжбюджетних відносин**, які є з'єднуючою ланкою між державним бюджетом та місцевими бюджетами всіх рівнів. На перетині міжбюджетних відносин фокусуються інтереси всіх учасників бюджетного процесу і насамперед інтереси держави як головного розпорядника фінансових ресурсів, та адмі-

ністративно-територіальних одиниць, самоврядних територій, які є не лише споживачами фінансових ресурсів, а й їх економічною базою.

Виділяють такі основні підстави для існування міжбюджетних відносин:

- 1) розподіл повноважень між державною виконавчою владою та органами місцевого самоврядування;
- 2) гарантія з боку держави щодо фінансування наданих повноважень органам місцевого самоврядування;
- 3) розмежування доходів і видатків між ланками бюджетної системи.

Бюджетна система, згідно зі ст. 95 Конституції України, будується на засадах *справедливого та неупередженого розподілу суспільного багатства* між громадянами і територіальними громадами. Громадяни мають рівні права на доходи державного бюджету, оскільки вони платять податки «за єдиними правилами гри».

Поняття «вирівнювання» в українському законодавстві вперше було використано у ст. 16 Закону України «Про бюджетну систему України» в 1995 р. У цьому Законі зазначалася необхідність проведення розрахунків необхідних витрат для вирівнювання одиниць. У ст. 1 Закону України «Про місцеве самоврядування» (1997 р.) поняття «вирівнювання» трансформувалося у «бюджетне вирівнювання».

Фінансове вирівнювання – приведення у відповідність витрат бюджетів (за економічною та функціональною класифікацією) до гарантованого державою мінімального рівня соціальних послуг на душу населення, усунення значних диспропорцій у здійсненні видатків у розрізі окремих територій.

Забезпечення вирівнювання розвитку територій відбувається шляхом:

- 1) підтримки «бідних» у фінансовому розумінні територій (і відповідних бюджетів);
- 2) вилучення коштів у відносно «багатих» у фінансовому розумінні територій (і відповідних бюджетів).

В Україні зберігається суттєва соціально-економічна диференціація областей. Є слаборозвинуті території та є території, які в економічному розвитку випереджають їх у 2–3 рази. Слаборозвинутими у сучасній практиці вважаються ті адміністративно-територіальні одиниці, в яких індекс податкоспроможності нижчий від середнього показника по країні. Такі території одержують постійну державну фінансову підтримку.

Індекс податкоспроможності відповідного обласного бюджету є коефіцієнтом, що визначає рівень податкоспроможності такого бюджету порівняно з аналогічним середнім показником по всіх обласних бюджетах України у розрахунку на одну людину.

Є різні підходи до здійснення групування областей України за рівнем соціально-економічного розвитку. Однак, очевидно, варто визнати обґрунтованим *поділ усіх областей України на такі три групи:*

- 1) розвинені, тобто з рівнем розвитку вище від середнього;
- 2) із середнім рівнем розвитку;

3) відсталі, тобто з рівнем розвитку нижче від середнього.

Для такого поділу областей застосовуються *визначальні показники їх соціально-економічного розвитку*:

- створена в регіоні валова додана вартість на душу населення (грн);
- середньодушові доходи місцевих бюджетів без офіційних трансфертів (грн);
- середньодушові грошові доходи населення (грн);
- рівень безробіття (%).

На основі цих показників та із застосуванням розробленої формули розрахунків виводиться інтегральний, за яким і здійснюється групування областей України. Звичайно, що у групуванні областей відбуваються певні зміни, які, як правило, стосуються лише другої й третьої груп.

В Україні зберігається розрив між *середньодушовими доходами* найбагатших (тих, де забезпечувалися більші, ніж у середньому по Україні, податкові доходи на душу населення) і найбідніших (тих, де податкові доходи на душу населення були меншими, ніж у середньому по Україні) областей. Одним із головних факторів такого становища є *нерівномірне розміщення податкової бази*, що, у свою чергу, є наслідком *нерівномірного розміщення продуктивних сил* по території держави. Водночас аналіз показує, що в багатьох випадках відносно низькі (порівняно з базою оподаткування) податкові надходження пов'язані не з рівнем економічного розвитку адміністративно-територіальної одиниці та, відповідно, не з низькою базою оподаткування, а з низькими фактичними податковими надходженнями. Величезної шкоди місцевим бюджетам завдають різноманітні пільги і виключення окремим підприємствам чи галузям.

У світовій практиці існують дві протилежні моделі державної допомоги територіальному розвитку – перерозподільча та структурна.

Перерозподільча модель має у своїй основі процес перерозподілу доходів, одержаних від високорозвинених територій (регіонів) на користь слаборозвинених, при використанні таких фінансових інструментів, як державний бюджет, податки, субсидії, дотації й ін. Вона, як правило, передбачає пріоритет соціальних критеріїв над економічними, а також зрівняльні та компенсаційні схеми перерозподілу доходів, припускає наявність регіонів-донорів і регіонів-споживачів.

Структурна модель передбачає державне фінансування адміністративно-територіальних одиниць (регіонів) по лінії вирішення цільових проблем промисловості, розвитку інших галузей інфраструктури, забезпечення інвестицій на конкретній території. В основі фінансової допомоги лежить не розходження в доходах регіонів, а особливості їх економічного розвитку та цілі стимулювання самостійного функціонування бізнесу.

Перерозподільча модель стимулює екстенсивний розвиток територій, а структурна – інтенсивні фактори їх економічного зростання. Це дає змогу сформулювати таку ключову ідею: перерозподільча модель направлена на розвиток територій у цілому шляхом покращення їх фінансового ресурсного

забезпечення, а структурна – припускає фінансування конкретних промислових об'єктів, будівництва, інвестиційних проєктів, що знаходяться в тому чи іншому регіоні.

Недоліками політики є: по-перше, перерозподіл фінансових ресурсів на користь одних регіонів за рахунок інших; по-друге, припустимість зловживання серед чиновників у процесі перерозподілу ресурсів.

9.5. Бюджетне регулювання та види міжбюджетних трансфертів

Досягнути збалансування місцевих бюджетів лише шляхом розмежування їхніх доходів і видатків надзвичайно складно, та в більшості випадків воно досягається за допомогою бюджетного регулювання, тобто перерозподільчих процесів у межах бюджетної системи (табл. 9.5). Під **бюджетним регулюванням** розуміють надання коштів із державного бюджету місцевим з метою збалансування бюджетів бюджетної системи, досягнення соціальної справедливості, забезпечення ефективного економічного розвитку.

Таблиця 9.5

Бюджетне регулювання

Мета	Збалансування бюджетів бюджетної системи, досягнення соціальної справедливості, забезпечення ефективного економічного розвитку.
Законодавча основа	Законодавче розмежування видів бюджетних витрат і доходів між рівнями бюджетної системи на постійній основі, стимулювання активності на кожному рівні бюджетної системи в частині одержання власних джерел доходів.
Напрями регулювання	1. Горизонтальне (між бюджетами одного рівня); 2. Вертикальне (між бюджетами різних рівнів).
Механізм бюджетного регулювання	Групи інструментів: 1) податкові, засновані на розподілі джерел надходжень між різними бюджетами (власні, закріплені, регульовані доходи (існували до 2001 р.)); 2) бюджетні, засновані на нормативно-розрахункових методах та перерозподілі засобів із бюджету одного рівня в інший у різних формах (трансфerti – дотації, субсидії, субвенції). Методи: 1) метод відсоткових відрахувань від загальнодержавних податків і зборів, які надходять на території місцевого бюджету; 2) метод надання фінансової допомоги бюджетам на певну визначену суму на основі формульних розрахунків.

У сучасних умовах важливе місце в процесі бюджетного регулювання посідають трансфerti. Згідно з Бюджетним кодексом України, вони стають

основним методом бюджетного регулювання. Такі зміни відповідають досвіду зарубіжних країн, який свідчить, що в останні роки спостерігається стала тенденція до зростання ролі бюджетних трансфертів, підтвердженням чого є збільшення їхньої питомої ваги в сукупних доходах місцевих бюджетів.

Вертикальне бюджетне регулювання має за мету забезпечення необхідними дохідними джерелами бюджетів різних рівнів відповідно до діючого порядку розмежування повноважень між органами державної влади і місцевого самоврядування. Це досягається шляхом розподілу видатків між бюджетами та надання їм доходів, достатніх для фінансування визначених видатків.

Горизонтальне бюджетне регулювання застосовується з метою ліквідації відмінностей у рівнях бюджетної забезпеченості в розрізі бюджетів місцевого самоврядування (міських за категоріями міст, селищних і сільських), тобто для фінансового вирівнювання. Досягається це шляхом вирівнювання доходів та видатків однотипних видів місцевих бюджетів.

Горизонтальне вирівнювання податкоспроможності обласних бюджетів, відповідно до ст. 98 БКУ, здійснюється окремо за надходженнями податку на прибуток підприємств і податку на доходи фізичних осіб з урахуванням таких параметрів:

- 1) кількість населення;
- 2) надходження податку на прибуток підприємств за останній звітний бюджетний період;
- 3) надходження податку на доходи фізичних осіб за останній звітний бюджетний період;
- 4) індекси податкоспроможності відповідного обласного бюджету, що визначаються окремо за надходженнями податку на прибуток підприємств та податку на доходи фізичних осіб.

При здійсненні вирівнювання враховується значення індексу податкоспроможності відповідного обласного бюджету. Якщо значення індексу:

- в межах 0,9 – 1,1 – вирівнювання не здійснюється;
- менше 0,9 – надається базова дотація відповідному обласному бюджету в обсязі 80 відсотків суми, необхідної для досягнення значення такого індексу забезпеченості відповідного бюджету 0,9;
- більше 1,1 – передається реверсна дотація з відповідного обласного бюджету в обсязі 50 відсотків суми, що перевищує значення такого індексу 1,1.

Горизонтальне вирівнювання податкоспроможності бюджетів міст обласного значення, об'єднаних територіальних громад, що створюються згідно із законом і перспективним планом формування територій громад, районних бюджетів відповідно до ст. 99 БКУ, здійснюється з урахуванням таких параметрів:

- 1) кількість населення;
- 2) надходження податку на доходи фізичних осіб за останній звітний бюджетний період;
- 3) індекс податкоспроможності відповідного бюджету.

Індекс податкоспроможності є коефіцієнтом, що визначає рівень податкоспроможності зведеного бюджету міста обласного значення, об'єднаної територіальної громади, що створена згідно із законом та перспективним планом формування територій громад, районного бюджету порівняно з аналогічним середнім показником по всіх зведених бюджетах міст обласного значення, районів і об'єднаних територіальних громад, що створюються згідно із законом та перспективним планом формування територій громад, в Україні у розрахунку на одну людину.

При здійсненні вирівнювання враховується значення індексу податкоспроможності відповідного бюджету. Якщо значення індексу:

- в межах 0,9 – 1,1 – вирівнювання не здійснюється;
- менше 0,9 – надається базова дотація відповідному бюджету в обсязі 80 відсотків суми, необхідної для досягнення значення такого індексу забезпеченості відповідного бюджету 0,9;
- більше 1,1 – передається реверсна дотація з відповідного бюджету в обсязі 50 відсотків суми, що перевищує значення такого індексу 1,1.

Індекси податкоспроможності місцевих бюджетів не можуть змінюватися і переглядатися частіше, ніж один раз на рік, крім випадків:

- виділення нових або зміни статусу вже існуючих адміністративно-територіальних одиниць;
- зміни місцезнаходження суб'єктів господарювання – платників податків;
- зміни податкового законодавства.

Власні й закріплені доходи – це та група інструментів, з допомогою яких відбувається розподіл джерел бюджетних надходжень за рівнями бюджетної системи та між бюджетами одного рівня. Крім того, до фінансових інструментів бюджетного регулювання відносяться трансферти (дотації, субсидії, субвенції). *Трансферти становлять бюджетну групу інструментів регулювання, які засновані на нормативно-розрахункових методах і забезпечують фінансову допомогу з одного бюджету до іншого на безповоротній та безоплатній основі.*

В умовах функціонування бюджетної системи унітарного типу використовуються різні інструменти фінансової підтримки місцевих бюджетів, але найбільш поширеними є трансферти, які становлять важливу складову частину фінансових відносин суспільства. В цілому бюджети мають бути достатніми для виконання делегованих і власних повноважень, а також для забезпечення населення соціальними послугами не нижче від рівня мінімальних соціальних гарантій. Якщо місцеві бюджети не можуть бути збалансовані з урахуванням цих умов, то держава забезпечує їх збалансування шляхом передачі коштів у вигляді міжбюджетних трансфертів (дотацій, субвенцій).

Трансферти (від лат. *transfere* – переносити, переказувати) характеризують процес передачі майнових цінностей між економічними суб'єктами на незворотній та безоплатній основі, за якою відбувається передача права власності на кошти.

Бюджетні трансферти – це кошти, що передаються з державного бюджету до місцевих бюджетів або з місцевих бюджетів вищого рівня до бюджетів нижчого рівня (і навпаки) у формі дотацій, субсидій, субвенцій тощо. Трансферти відіграють важливу роль у переміщенні фінансових ресурсів від одного рівня влади до іншого та є невід’ємною складовою всіх міжбюджетних відносин в унітарній державі, насамперед відносин державного бюджету з бюджетами органів місцевого самоврядування. Якщо трансферт здійснюється між бюджетами різного рівня, то відбувається вертикальний рух коштів. Трансферти між бюджетами одного рівня зумовлюють горизонтальний рух коштів. Проте трансферти не обмежуються тільки грошовими потоками, як це загалом характерно для фінансових відносин, вони можуть включати передачу цінностей у натуральному вигляді. Обсяг трансфертів визначається різницею між видатками місцевих бюджетів й їх власними і закріпленими доходами.

Міжбюджетні трансферти класифікуються за різними критеріями. За способом зарахування коштів до бюджету трансферти бувають прямими (безпосереднє перерахування коштів) чи непрямыми (передача територіальним органам влади права на надходження від певних національних податкових платежів чи часток від них у рамках податкових розщеплень). На законодавчому рівні та в науковій літературі, як правило, термін «трансферти» застосовують до прямих, або, як їх ще називають, офіційних трансфертів.

Залежно від цільового спрямування всі офіційні бюджетні трансферти науковці, як правило, поділяють на дві групи:

- поточні, які включають грошові допомоги (дотації) бюджетам нижчого рівня при нестачі дохідних джерел, а метою надання поточних трансфертів є збалансування цих бюджетів;

- капітальні (субвенції), які передбачають цільове використання одержаних коштів і тому безпосередньо впливають на структуру видатків бюджетів, які їх отримують; цілі, на які спрямовуються субвенції, пов’язані в основному з виконанням органами місцевого самоврядування делегованих державою повноважень.

У БКУ трансферти поділяються на три групи. До першої групи належать трансферти, що здійснюються в порядку вирівнювання бюджетної спроможності на безоплатній та безповоротній основі для покриття поточних видатків: 1) базова дотація (раніше називалася дотація вирівнювання); 2) трансферти, що передаються до Державного бюджету України і місцевих бюджетів з інших місцевих бюджетів, – реверсна дотація (кошти, що передаються до державного бюджету з місцевих бюджетів для горизонтального вирівнювання податкоспроможності територій). До другої групи належать трансферти, що надаються для використання на певну мету в порядку, визначеному тим органом, який прийняв рішення про надання субвенції: субвенції на здійснення державних програм соціального захисту; додаткова дотація на компенсацію втрат доходів місцевих бюджетів внаслідок надання пільг, встановлених державою; субвенція на виконання інвестиційних проєктів; освітня субвенція; медична субвенція; субвенція

на фінансування заходів соціально-економічної компенсації ризику населення, яке проживає на території зони спостереження; субвенція на проекти ліквідації підприємств вугільної й торфодобувної промисловості та утримання водовідливних комплексів у безпечному режимі на умовах співфінансування (50 відсотків). До третьої групи належать інші безумовні трансферти, що надаються на безоплатній і безповоротній основі у вигляді дотацій.

Базова дотація надається з державного бюджету для горизонтального вирівнювання податкоспроможності територій.

Реверсна дотація – кошти, що передаються до державного бюджету з місцевих бюджетів для горизонтального вирівнювання податкоспроможності.

Освітня субвенція – на оплату поточних видатків загальноосвітніх навчальних закладів усіх типів.

Субвенція на підготовку робітничих кадрів – на оплату поточних видатків професійно-технічних навчальних закладів.

Медична субвенція – на утримання установ та закладів охорони здоров'я.

Стабілізаційна дотація, передбачається у державному бюджету для покриття фактичних диспропорцій при запровадженні нової моделі взаємовідносин державного бюджету з місцевими бюджетами.

Порядки розподілу і використання субвенцій та дотацій визначаються Кабінетом Міністрів України.

За допомогою бюджетних трансфертів вирішуються такі завдання:

- досягається збалансування бюджетів, здійснюється активний вплив на структуру видаткової частини;
- проводиться вирівнювання бюджетних диспропорцій у розрізі територій країни;
- здійснюється фінансування соціально-економічних програм загальнодержавного значення;
- забезпечується розвиток місцевого господарства відповідно до визначених загальнонаціональних пріоритетів.

У зарубіжних країнах сформувалася розгалужена система трансфертів, яка включає загальні трансферти, або універсальні, що мають вирівнювальну функцію, і цільові та спеціальні, тобто ті, що спрямовуються на певні потреби. Система загальних трансфертів використовується для вирівнювання горизонтальних бюджетних дисбалансів. Однак через систему загальних трансфертів вирішуються і питання допомоги «проблемним» територіям. Така практика характерна, наприклад, для Німеччини, яка використовує метод створення окремих фондів загальних трансфертів («федеральні додаткові відрахування») для надання фінансової допомоги східним землям. Рівень розвитку та стан бюджетів не дають змоги зразу включити їх у загальну систему бюджетного горизонтального вирівнювання, що функціонує на основі загальних трансфертів для всіх земель Німеччини.

За рахунок трансфертів у багатьох країнах формується домінуюча частина доходів місцевих органів влади (на Мальті – 98% доходів муніципальних бюд-

жетів, у Румунії – 79%, у Латвії – 68%, у Словенії – 67%, у Великій Британії – 77%, у Нідерландах – 60%). У деяких країнах місцеві бюджети при формуванні своїх поточних доходів вирішальним чином залежать від трансфертів із бюджету центральної адміністрації. Це – Італія, Ірландія, Канада, Португалія. Тут трансферти складають від 60% до 80% поточних доходів. Трансфертне фінансування місцевих бюджетів центральною адміністрацією свідчить про інтенсивний перерозподіл національного доходу через бюджетні канали з метою усунення диспропорцій у розвитку територій, міст.

З 2015 р. відбулися зміни у системі міжбюджетних трансфертів та в умовах затвердження місцевих бюджетів:

- виключено поняття доходів, що враховуються і не враховуються при визначенні обсягу міжбюджетних трансфертів, дотації вирівнювання та додаткової дотації на вирівнювання фінансової забезпеченості місцевих бюджетів;
- передбачено нові терміни: базова дотація, реверсна дотація, освітня субвенція, субвенція на підготовку робітничих кадрів, медична субвенція, субвенція на забезпечення медичних заходів окремих державних програм і комплексних заходів програмного характеру, стабілізаційна дотація;
- встановлено нові умови затвердження та виконання місцевих бюджетів;
- місцеві бюджети затверджуються до 25 грудня року, що передує плановому;
- у двотижневий строк з дня офіційного опублікування закону про Державний бюджет України обсяги міжбюджетних трансфертів приводяться у відповідність із законом;
- невикористані субсидії й субвенції залишатимуться в розпорядженні місцевого бюджету і можуть бути використані у наступному році;
- за рішенням відповідної місцевої ради обслуговування коштів бюджету розвитку та власних надходжень бюджетних установ може здійснюватися установами банків державного сектору;
- у разі розміщення коштів місцевого бюджету на депозитах і / або обслуговування коштів місцевого бюджету в установах банків позики на покриття тимчасових касових розривів місцевих бюджетів не надаються;
- середньострокові позики з державного бюджету не надаються.

В Україні процес децентралізації розпочато у 2014 р., і ключовими особливостями, перевагами та недоліками регулювання цих відносин є такі:

У Податковому та Бюджетному кодексах відбулися зміни у напрямі:

- відмови від дотаційного вирівнювання місцевих бюджетів при визначенні міжбюджетних трансфертів за рахунок запровадження базової й реверсної дотації між бюджетами різних рівнів;
- перегляду нормативного розподілу між бюджетами різних рівнів податку на доходи фізичних осіб шляхом закріплення збільшення надходження частки від цього податку до місцевих бюджетів;

- реформування і перезатвердження місцевих податків та зборів у напрямі закріплення більш ефективних за місцевими бюджетами тощо.

- ***Здобутки реформи міжбюджетних відносин в умовах децентралізації:***

- нова система вирівнювання дозволяє залишати більшу частину коштів на місцях;

- органи місцевого самоврядування стали менше залежати від прийнятих у центрі рішень;

- запроваджено стимулюючу систему фінансового вирівнювання спроможності територіальних громад;

- органи місцевого самоврядування забезпечать своїм громадянам більш якісні послуги;

- розширено право органів місцевого самоврядування встановлювати ставки і пільги з місцевих податків та зборів, що сприяло економії ресурсів місцевих бюджетів за відсутності загальнодержавних пільг;

- ліквідовано бюрократичні бар'єри при здійсненні місцевих запозичень і наданні місцевих гарантій.

Основними напрямками вдосконалення міжбюджетних відносин мають бути такі:

1. Підвищення прозорості використання бюджетних коштів органами місцевого самоврядування, що є важливим інструментом боротьби з корупцією та має здійснюватися шляхом впровадження на місцевих рівнях системи моніторингу виконання бюджетних коштів й інформування громадськості за допомогою сучасних інформаційних технологій.

2. Стимулювання органів місцевого самоврядування до створення рівного доступу громадян до суспільних послуг, що передбачає вдосконалення нормативно-правового регулювання системи міжбюджетних трансфертів як превентивного заходу для запобігання негативному впливу кризових явищ в економіці.

3. Підвищення повноти та якості надання суспільних послуг, для чого доцільно забезпечити таке: залучення громадян до вирішення соціальних проблем і врахування їх інтересів та потреб; запровадження системи соціального планування на місцевому рівні; залучення громадськості до управління та контролю на місцевому рівні.

4. Забезпечення ефективності фінансової політики органів місцевого самоврядування за допомогою стимулювання розвитку фондового ринку місцевих цінних паперів, страхового ринку та активізації різних видів фінансових послуг на місцевому рівні для впровадження «зелених» технологій і реалізації інноваційно-інвестиційної моделі розвитку.

5. Моделювання міжбюджетних трансфертів, що є важливим напрямом у побудові відносин між центральним та місцевим рівнями влади. У цьому контексті доцільно враховувати таке: визначення цілей трансфертів (надання суспільних послуг, розвиток інфраструктури); забезпечення середньо-

строкового планування міжбюджетних трансфертів; врахування принципів ефективності, справедливості й стабільності щодо надання і розподілу інструментів міжбюджетних відносин; з одного боку, місцеві органи влади мають бути забезпечені достатнім обсягом фінансових ресурсів для виконання функціональних повноважень, а з іншого – потрібно підвищити їх зацікавленість у зростанні рівня податкоспроможності та мобілізації доходів.

Стратегічне прагнення України інтегруватися до європейського економічного простору актуалізує необхідність модернізації форм, методів та інструментів міжбюджетних відносин для гарантування європейських стандартів фінансової автономії органів місцевого самоврядування. Тому міжбюджетні відносини мають відповідати сучасним умовам функціонування держави, а саме в тій частині, що стосується відносин між державою та органами місцевого самоврядування щодо забезпечення відповідних бюджетів фінансовими ресурсами, необхідними для виконання власних і делегованих повноважень.

На сьогодні не існує ідеальної або універсальної моделі міжбюджетних відносин. Проблематика оптимального перерозподілу повноважень та фінансових ресурсів між центральними й місцевими органами влади і місцевого самоврядування є однією з найбільш актуальних у контексті підвищення ефективності бюджетної системи.

Не дивлячись на здобутки реформи міжбюджетних відносин в умовах децентралізації, що полягають у запровадженні стимулюючої системи фінансового вирівнювання та розширенні прав і повноважень органів місцевого самоврядування, ліквідації бюрократичних бар'єрів та отриманні громадянами більш якісних послуг, система міжбюджетних відносин в Україні не позбавлена недоліків.

Подальше реформування міжбюджетних відносин в умовах децентралізації потребує розширення прав органів місцевого самоврядування і зміцнення їхньої бюджетної самостійності, підвищення ефективності використання інструментів міжбюджетних відносин та якості надання суспільних послуг.

Контрольні запитання і завдання

1. Що означає місцеве самоврядування і територіальна громада?
2. Що розуміють під місцевими бюджетами та який їх склад?
3. Яка роль місцевих бюджетів у бюджетній системі?
4. Яка законодавча база функціонування місцевих бюджетів в Україні?
5. За рахунок яких джерел фінансових ресурсів формуються місцеві бюджети?
6. Яка відмінність між загальним і спеціальним фондами місцевих бюджетів?
7. Як класифікуються доходи місцевих бюджетів відповідно до БКУ?
8. Який рівень залежності місцевих бюджетів від Державного бюджету України?
9. Які основні проблеми формування доходів місцевих бюджетів України?
10. Чому система місцевих податків та зборів не спроможна забезпечити фінансову самостійність місцевої влади в Україні?

11. Яким є досвід країн ЄС щодо формування системи місцевих податків і зборів?
12. Які основні напрямки зміцнення дохідної бази місцевих бюджетів існують в Україні?
13. Що таке видатки місцевих бюджетів та як вони поділяються?
14. Які повноваження закріплені за місцевими органами влади у БКУ?
15. Як вирішуються проблеми розмежування компетенції між ланками бюджетної системи за кордоном?
16. Які видатки закріплені за місцевими бюджетами?
17. Які основні передумови запровадження децентралізації у світі й в Україні?
18. У чому суть фінансової децентралізації?
19. Дайте визначення термінів «міжбюджетні відносини» і «трансферти».
20. Перерахуйте основні підстави для існування міжбюджетних відносин.
21. Які функції покликані виконувати міжбюджетні трансферти?
22. Які види міжбюджетних трансфертів існують в Україні?
23. Які існують концепції державної допомоги територіальному розвитку та яка їх суть?
24. Що слід розуміти під бюджетним регулюванням?
25. Які існують методи бюджетного регулювання?
26. Які головні недоліки системи бюджетного регулювання в Україні?
27. Яка різниця між дотаціями, субсидіями і субвенціями?
28. Які нові види міжбюджетних трансфертів з'явилися в Україні в 2015 р. та чому?
29. Які основні засади реформування міжбюджетних відносин?

Рекомендована література

1. Європейська хартія місцевого самоврядування : док. від 15.10.1985 р.
2. Конституція України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР.
3. Бюджетний кодекс України від 08.07.2010 № 2456-VI.
4. Про державний бюджет України на відповідний рік : Закон України.
5. Про державне самоврядування : Закон України від 27.05.1997р. № 280/97-ВР.
6. Про добровільне об'єднання територіальних громад : Закон України від 04.09.2015. № 676-VIII.
7. Про затвердження Методики формування спроможних територіальних громад : Постанова Кабінету Міністрів України від 08.04.2015 № 214.
8. Бюджетна система. Практикум : навч. посіб. / за наук. ред. проф. В. М. Федосова. Київ : КНЕУ, 2015. 454 с.
9. Васильєва Н. В., Гринчук Н. М., Дерун Т. М., Куйбіда В. С., Ткачук А. Ф. Місцевий бюджет і фінансове забезпечення об'єднаної територіальної громади : навч. посіб. Київ : 2017. 119 с.
10. Венцель В., Пилипів В., Слободян Р. Вплив пандемії Covid-19 на місцеві фінанси. URL: https://decentralization.gov.ua/uploads/library/file/716/ULEAD_COVID19_Report_29.04.2021_.pdf.
11. Гончаренко О. І. Міжбюджетні відносини на місцевому рівні в Україні. Київ : Алерта, 2013. 222 с.

12. Костирко Л. А., Велентейчик Н. Ю. Механізм регулювання міжбюджетних відносин в Україні: пріоритети, інструменти, перспективи : моногр. Северодонецьк : Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2016. 280 с.
13. Луніна І. О., Бондарук Т. Г. Публічні фінанси та міжбюджетні відносини : навч. посіб. Київ : ДП «Інформ.-аналіт. Аг-во», 2019. 304 с.
14. Луніна І. О. Публічні фінанси в макроекономічній політиці зростання : моногр. / НАН України, ДУ «Ін-т екон. та прогноз. НАН України». Київ, 2020. 440 с.
15. Місцеві фінанси : навч. посіб. / Л. Т. Гораль та ін. Івано-Франків. нац. техн. ун-т нафти і газу. Івано-Франківськ : ІФНТУНГ, 2015. 255 с.
16. Місцеві фінанси : підруч. / за ред. д. е. н., проф. О. П. Кириленко. Тернопіль : Екон. думка ТНЕУ, 2015. 2-ге вид., доповн. і переробл. 448 с.
17. Онишук І., Остріщенко Ю. Настільна книга голови ОТГ. Місцеві бюджети. URL : https://hromady.org/wp-content/uploads/2019/06/%D0%9C%D1%96%D1%81%D1%86%D0%B5%D0%B2%D1%96_%D0%B1%D1%8E%D0%B4%D0%B6%D0%B5%D1%82%D0%B8-%D0%B7-%D0%BE%D0%B1%D0%BA%D0%BB%D0%B0%D0%B4%D0%B8%D0%BD%D0%BA%D0%BE%D1%8E.pdf.
18. Фінанси. Підручник / І. О. Лютий, С. Я. Боринець, З. С. Варналій та ін.; за ред. д.е.н., проф. І. О. Лютого. Київ : Ліра-К, 2017. 728 с.
19. Фінанси : Практикум / І. О. Лютий, С. Я. Боринець, З. С. Варналій та ін. ; за ред. д.е.н., проф. І. О. Лютого. Київ. : Ліра-К, 2020. 352 с.
20. Чеберяко О. В. Міжбюджетні відносини в умовах державного унітаризму України. Київ : Світогляд, 2004. 190 с.

Частина III

ПОДАТКОВА СИСТЕМА

Розділ 10

ПОДАТКОВА СИСТЕМА Й ПОДАТКОВА ПОЛІТИКА

Основні категорії та поняття: база оподаткування, загальнодержавні й місцеві податки і збори, збір, інвестиційна податкова знижка, класифікації податків та обов'язкових платежів, об'єкт оподаткування, платники податку, податковий кредит, податкові важелі, податкові інструменти, податкові канікули, податкові пільги, податковий контроль, податковий механізм, податкова система, податок, податковий період, порядок обчислення податку, прискорена амортизація, спеціальні податкові режими, суспільні блага й послуги, ставка податку, строк і порядок сплати податку.

10.1. Сутність і призначення податкової системи держави

Податки активно застосовуються у сучасному державному регулюванні економік розвинутих країн як один з інструментів реалізації політики фінансової консолідації, спрямованої на оздоровлення публічних фінансів. На сьогодні податки є безальтернативним за вагомістю джерелом формування доходів бюджету держави та багатофункціональним інструментом розподілу і перерозподілу ВВП у соціальному, віковому, територіальному й галузевому аспектах; засобом стимулювання ділової та інвестиційно-інноваційної активності; мотивації до праці, антициклічного регулювання економіки, підтримання рівня зайнятості, стабілізації ринкової кон'юнктури, забезпечення громадян суспільними благами і послугами.

Податкова система традиційно розглядається як сукупність встановлених у країні податків, що пов'язані між собою, органічно доповнюють один одного, не суперечать системі в цілому та іншим її елементам.

Системний підхід передбачає загальність і однорідність окремих елементів, об'єднаних між собою регулярною взаємодією з тією чи іншою формою управління.

У параграфі 6.3 Податкового кодексу України зазначається: «Сукупність загальнодержавних та місцевих податків та зборів, що справляються в установленому цим Кодексом порядку, становить податкову систему України».

В більш широкому розумінні податкова система є сукупністю податків, зборів, обов'язкових платежів, які встановлюються відповідно до Податкового кодексу й інших законодавчих актів і перебувають у підпорядкуванні уряду.

Кожна система має мету, завдання, цілі функціонування та специфічні особливості, які спрямовуються певною системою управління щодо отримання бажаного результату. Управління податковою системою здійснюється на основі чинного законодавства – Кабінетом Міністрів України і Міністерством фінансів України, якому підпорядковані Державна податкова служба України, Державна митна служба України, Державна казначейська служба України, Державна служба фінансового моніторингу України.

На загальнодержавному рівні такі нормативні акти формують напрямки розвитку податкової системи України:

- *Конституція України;*
- *Бюджетний кодекс України (в якому визначено механізм зарахування податкових платежів до бюджетів);*
- *Господарський кодекс України;*
- *Податковий кодекс України;*
- *Митний кодекс України;*
- *Закон України «Про збір та облік єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування» й ін.*

Основними однорідними елементами податкової системи є податки, збори і відрахування, які мають спільні ознаки – слугують джерелами формування податкових надходжень до бюджетів відповідного рівня чи державних цільових фондів. Важливою складовою функціонування системи є формування відносин між суб'єктами оподаткування – органами державної та місцевої влади, з одного боку, і платниками податків – з іншого.

Економічній категорії податку властивий ряд ознак.

По-перше, податки – це *платежі* юридичних та фізичних осіб, що сплачуються до бюджету держави (державний і місцевий) та державних цільових фондів. Податок може сплачуватися у *натуральній* чи *грошовій* формі. Однак за сучасних умов грошова форма сплати податків є практично єдиною (натуральна форма переважала на ранніх етапах розвитку суспільства і виникнення податків).

По-друге, податки встановлюються виключно державою на підставі закону, за юридично визначеними правилами. Прийняття законодавчим органом країни законодавства стосовно податків є проявом державного суверенітету та здійснення належних функцій влади. *Правова регламентація* – важлива ознака податкових відносин.

По-третє, податки – це *обов'язковий* вид платежу. Обов'язковість податку має прояв у тому, що за порушення встановленого строку сплати, розміру

платежу, ухилення від сплати передбачено відповідальність платника, тобто необхідність примусового виконання цього платежу, що відрізняє його від добровільної пожертви.

По-четверте, під час сплати податку відбувається перехід частини коштів із власності окремих платників у власність усієї держави. Іншими словами, податкові надходження мають *односторонній характер* і пов'язані з перерозподілом частини вартості ВВП від юридичних та фізичних осіб до відповідних органів центральної й місцевої влади держави.

По-п'яте, податку властива *індивідуальна безоплатність*, тобто платник не отримує індивідуального еквівалента сплаченої суми. Разом із тим сума, одержана від податків, має бути використана для виробництва суспільних благ, у результаті чого все суспільство отримуватиме вигоду, еквівалентну сумі сплачених податків.

По-шосте, податку притаманна певна *регулярність* сплати, а це означає, що зазначений платіж вноситься періодично, у чітко встановлені законодавством строки.

По-сьоме, податки є безальтернативним за вагомістю *джерелом формування доходів бюджету* держави, що встановлюється для фінансового забезпечення виконання нею своїх функцій і соціально-економічної підтримки населення та господарських структур, джерелом забезпечення громадян суспільними благами і послугами.

Таким чином, логіка аналізу характерних ознак податків дає підстави для визначення відповідної категорії. *Податки – це економічна категорія, яка відображає фінансові відносини, що складаються між органами державної та місцевої влади, юридичними і фізичними особами щодо мобілізації до бюджетів та державних цільових фондів частини вартості ВВП, визначеної на законодавчому рівні, з метою забезпечення громадян суспільними благами і послугами.*

Відповідно до п. 6.1 ст. 6 Податкового кодексу України **податок** – *обов'язковий, безумовний платіж до відповідного бюджету або на єдиний рахунок, що справляється з платників податку.*

Збір (плата, внесок) – *обов'язковий платіж до відповідного бюджету або на єдиний рахунок, що справляється з платника зборів, з умовою отримання ними спеціальної вигоди, у тому числі внаслідок вчинення на користь таких осіб державними органами, органами місцевого самоврядування, іншими уповноваженими органами та особами юридично значимих дій (п. 6.2 ст. 6 Податкового кодексу України).*

Із січня 2021 р. була введена можливість для платників податків зареєструвати єдиний рахунок у Державній казначейській службі України за допомогою Електронного кабінету платника податків для сплати податків, зборів, єдиного внеску на загальнообов'язкове соціальне страхування. Це не поширюється на податок на додану вартість, акцизний податок з палива й ін.

Функції податку означають виявлення його сутності у дії, тобто втілення суспільного призначення цієї економічної категорії як інструмента вартісного розподілу і перерозподілу доходів держави (рис. 10.1).

Рис. 10.1. Функції податків

Оскільки податки – це фінансова категорія, то їй притаманні також функції фінансів – розподіл та контроль. Сутність *контрольної* функції податків полягає в тому, що виникає можливість кількісного відображення податкових надходжень й їх зіставлення з потребами держави у фінансових ресурсах. Завдяки цій функції здійснюється оцінка ефективності кожного податкового джерела і системи оподаткування в цілому, а також з’ясування необхідності внесення змін до податкової системи та бюджетної політики.

Контрольна функція податків може мати прояв лише в умовах дії *розподільчої функції*. Саме ця функція відображає роль податків у первинному розподілі частини вартості створеного ВВП між державою й юридичними і фізичними особами. Таким чином, ці дві функції податків пов’язані між собою, взаємно детермінують одна одну та визначають ефективність податкової політики.

Головною специфічною функцією податків є *фіскальна*, за допомогою якої здійснюється головне суспільне призначення податків – формування як централізованого фонду фінансових ресурсів держави – державного бюджету, так і

децентралізованих фондів – місцевих бюджетів, необхідних державі для виконання власних функцій та проведення соціально-економічної політики.

Фіскальна функція податків створює об'єктивні передумови для втручання держави в економічні відносини. У такий спосіб вона зумовлює прояв регулюючих властивостей податків, їх вплив на різні соціально-економічні процеси. Зокрема, податки впливають на рівень і структуру сукупного попиту – через механізм ринкового попиту вони можуть сприяти виробництву чи гальмувати його. Розмір податків визначає рівень доходів юридичних та фізичних осіб (заробітної плати, прибутку, ренти, дивідендів), оскільки до їх складу входять податкові платежі. Від податків залежить співвідношення між витратами виробництва й ціною товарів і послуг. Таке співвідношення є для підприємств визначальним у процесі використання факторів виробництва.

Інтеграційна функція податків має прояв у необхідності узгодження та гармонізації оподаткування у процесі інтеграції в економічні об'єднання. Наприклад, європейська інтеграція розпочиналася зі створення Митного союзу, скасування мита між країнами-учасницями, запровадження єдиного універсального акцизу ПДВ – як умови членства в ЄС, напрацювання спільної політики щодо специфічних акцизів й ін.

Інституційна функція податків пояснюється важливістю формування необхідних для сталого розвитку ефективних державних інституцій – органів державної та місцевої влади, інших організацій і установ, які утримуються за кошти платників податків.

Еволюція фінансового знання про податки на Заході нерозривно пов'язана з теоретичною конструкцією, що дістала назву «суспільні блага». ***Під суспільними благами*** розуміють такі види благ, товарів та послуг, джерелом забезпечення яких є бюджетні кошти органів державної влади.

Класичними чистими суспільними благами є: національна безпека, охорона законності й порядку, служба погоди. Такі блага не виробляються приватною економікою та забезпечуються тільки державою. Інші блага мають змішаний, приватно-державний характер: освіта, охорона здоров'я, наука, культура. Без державного фінансування доступ до цих сфер мали б лише платники з високими доходами.

У цілому управління справами суспільства з боку органів державної влади вважається діяльністю, яка породжує суспільну корисність у формі суспільних благ. На відміну від ринкових, суспільні блага мають як економічну, так і політичну природу. Оподаткування виконує роль фіскального ціноутворення на суспільні блага, а платники податків є їх споживачами, заявляючи про свій попит через законодавчо-політичні процедури.

Надання суспільних благ аналізується як фінансово-економічний процес із накладеними на нього політичними обмеженнями або як політичний процес за наявних фіскально-бюджетних можливостей. У результаті держава, виробник суспільних благ, та суспільство, волю якого висловлює парламент, що затвердив податки, досягають еквівалентної мінової угоди: суспільні блага = податки.

Податкова система держави має свої елементи, які функціонують у певній організаційній структурі. З'ясувати, наскільки ця структура є ефективною, можна на основі дослідження як внутрішніх, так і зовнішніх чинників впливу на неї. Сама ж система постійно змінюється під впливом змін податкового та бюджетного законодавства, економічного розвитку країни, економічних криз, адаптації до міжнародного досвіду ведення бізнесу й інших чинників. Проте вона повинна відповідати вимогам єдності функціонування і розвитку.

Таким чином, можна визначити **податкову систему** як сукупність податків та зборів, обов'язкових внесків, що встановлюються відповідно до Податкового кодексу України й інших законодавчих актів і перебувають у підпорядкуванні уряду. Податкова система держави забезпечує мобілізацію фінансових ресурсів до централізованих та децентралізованих фондів, призначених для виконання функцій держави (оборона, правопорядок, соціально-економічний розвиток й ін.) і створення суспільних благ.

10.2. Види податків та їхні класифікації. Основні елементи оподаткування

В Україні встановлюються загальнодержавні й місцеві податки та збори.

До загальнодержавних належать податки і збори, що встановлені Податковим кодексом України та є обов'язковими до сплати на всій території України, крім випадків, передбачених Кодексом.

До місцевих належать податки і збори, що встановлені відповідно до переліку та в межах граничних розмірів ставок, визначених Податковим кодексом України, рішеннями сільських, селищних і міських рад у межах їх повноважень, та є обов'язковими до сплати на території відповідних територіальних громад.

Таблиця 10.1

Загальнодержавні податки та збори за станом на 2023 р.

Загальнодержавні податки і збори	Місцеві податки й збори
– податок на прибуток підприємств; – ПДФО; – ПДВ; – акцизний податок; – екологічний податок; – рентна плата; – мито	– податок на майно, яким оподатковуються земля, нерухомість і автомобілі; – єдиний податок; – місцеві збори: • збір за місця для паркування транспортних засобів; • туристичний збір

На сьогодні розроблено значну кількість класифікацій податків.

Прямі – справляються безпосередньо з доходу і майна платника податку та залежать від його платоспроможності.

Непрямі – витратні, залежать від обсягу споживання. До них належать податки на товари і послуги у вигляді надбавки до ціни продажу товару чи послуги.

Основу прямих податків становлять або особистість, або доходи, незалежно від джерел, або майно, незалежно від доходів. З урахуванням наведених аспектів прямі податки в економічній літературі поділяються на дві підгрупи:

- *реальні податки* (від англ. *real* – майно), які передбачають оподаткування майна незалежно від доходів його власників, тобто первинним тут є об'єкт оподаткування, а вторинним – платник податку. До них належать: податки на землю, житло, транспортні засоби, майно, рентні платежі;

- *особисті податки* – встановлюються персонально для конкретного платника залежно від його доходів та враховують платоспроможність платника. При цьому пріоритет надається платникові податку, а другорядним є об'єкт оподаткування. До цієї підгрупи належать: ПДФО, податок на прибуток підприємств.

Історичний розвиток системи оподаткування призвів до поступового «розмивання» відмінностей між прямими і непрямими податками. Так чи інакше оподатковуються доходи споживачів – носіїв податків, тільки в одному випадку в прямій формі, а в іншому – в опосередкованій. Прикладом цього можуть бути такі універсальні форми непрямих податків, як акцизи. У разі перенесення їх сплати зі сфери реалізації у сферу виробництва вони набувають ознак прямого оподаткування, зокрема об'єкт оподаткування – обсяг обороту чи додана вартість, частину яких становить прибуток, тобто пряма форма – податок на прибуток та непряма форма – ПДВ, частину якої становить той же прибуток. Наведене свідчить про те, що відмінності між прямими і непрямими податками за сучасних умов не є дуже суттєві. Також прямими та непрямими податками рівною мірою обкладаються доходи споживачів – носіїв податків, оскільки в одному випадку непрямі податки встановлюють у вигляді надбавки до ціни, а в іншому – прямі податки включаються до ціни товарів на стадії виробництва.

Наведемо окремі *класифікації податків і обов'язкових платежів* (табл. 10.2).

Механізм оподаткування реалізується через елементи податку. *Податковий кодекс України визначає такі обов'язкові для встановлення елементи податку:*

- *платники податку;*
- *об'єкт оподаткування;*
- *база оподаткування;*
- *ставка податку;*
- *порядок обчислення податку;*
- *податковий період;*

- *строк та порядок сплати податку;*
- *строк і порядок подання звітності про обчислення та сплату податку.*

Під час встановлення податку можуть передбачатися податкові пільги і порядок їх застосування.

Таблиця 10.2

Класифікації податків та обов'язкових платежів

1. Залежно від компетенції органу, що запроваджує податковий платіж на відповідній території:
– загальнодержавні – встановлюються виключно Податковим кодексом України та є обов'язковими до сплати на всій території України;
– місцеві – встановлюються Податковим кодексом України, місцевими органами самоврядування (у межах компетенції, визначеної цим Кодексом), є обов'язковими до сплати на території відповідних територіальних громад і зараховуються до місцевих бюджетів
2. За платником:
– податки з юридичних осіб;
– податки з фізичних осіб;
– змішані (сплачуються юридичними та фізичними особами)
3. За джерелом податку:
– податки, що включаються до витрат виробництва і собівартості реалізованої продукції;
– податки, що сплачуються за рахунок виручки від продажу товарів, робіт та послуг (наприклад, ПДВ);
– податки з прибутку підприємств (джерело – прибуток) або з доходів громадян
4. Залежно від форми оподаткування:
– прямі (прибутково-майнові);
– непрямі (на споживання)
5. Залежно від характеру використання:
– загального призначення (немарковані);
– цільові податки (марковані)
6. За економічним змістом об'єкта оподаткування:
– податки на доходи;
– податки на майно;
– податки на споживання;
– ресурсні платежі
7. За можливістю перекладання податку:
– реальний платник або носій податку – зрештою, всі податки через механізм ціноутворення перекладаються на доходи громадян – споживачів товарів і послуг;
– формальний платник – визначається згідно із законодавством як платник та несе відповідальність за правильність обчислення і сплати податку до відповідного бюджету, проте по суті виступає збирачем податків (наприклад, платники ПДВ)

8. Міжнародна класифікація ОЕСР (OECD) за базою оподаткування:
– податки на прибутки, доходи (код 1000);
– податки на заробітну плату та робочу силу (код 3000);
– податки на власність (код 4000);
– податки на товари і послуги (код 5000);
– інші (код 6000);
– обов'язкові внески до фонду соціального страхування, що розглядаються як податки (код 2000)
9. За способом сплати:
– біля джерела податку – оподаткування відбувається до отримання доходів (наприклад, зарплата, сума відсотків за депозитом);
– за декларацією – сплата податку здійснюється після отримання доходів;
– за кадастром – переліком типових об'єктів оподаткування з урахуванням певних характеристик об'єкта

***Платниками податків визнаються** фізичні особи (резиденти та нерезиденти України), юридичні особи (резиденти і нерезиденти України) та їх відокремлені підрозділи, які мають, одержують (передають) об'єкти оподаткування або провадять діяльність (операції), що є об'єктом оподаткування згідно з Податковим кодексом України або податковими законами, і на яких покладено обов'язок зі сплати податків та зборів згідно з цим Кодексом.*

Об'єктом оподаткування можуть бути майно, товари, дохід (прибуток) або його частина, обороти з реалізації товарів (робіт, послуг), операції з постачання товарів (робіт, послуг) й інші об'єкти, визначені податковим законодавством, з наявністю яких податкове законодавство пов'язує виникнення у платника податкового обов'язку.

Базою оподаткування визнаються конкретні вартісні, фізичні або інші характеристики певного об'єкта оподаткування.

База оподаткування – це фізичний, вартісний чи інший характерний вираз об'єкта оподаткування, до якого застосовується податкова ставка і який використовується для визначення розміру податкового зобов'язання.

База оподаткування та порядок її визначення встановлюються для кожного податку окремо Податковим кодексом України.

Одиницею виміру бази оподаткування визнається конкретна вартісна, фізична або інша характеристика бази оподаткування або її частини, щодо якої застосовується ставка податку (одиниця виміру є єдиною для розрахунку й обліку податку).

Ставкою податку визнається розмір податкових нарахувань на (від) одиницю (одиниці) виміру бази оподаткування.

Базовою (основною) ставкою податку визначається ставка, що визначена такою для окремого податку відповідним розділом Податкового кодексу України.

Граничною ставкою податку визнається максимальний або мінімальний розмір ставки за певним податком (ПДФО – 18%).

Абсолютною (специфічною) є ставка податку, згідно з якою розмір податкових нарахувань встановлюється як фіксована величина стосовно кожної одиниці виміру бази оподаткування.

Відносною (адвалорною) визнається ставка податку, згідно з якою розмір податкових нарахувань встановлюється у відсотковому або кратному відношенні до одиниці вартісного виміру бази оподаткування.

Обчислення суми податку здійснюється шляхом множення бази оподаткування на ставку податку із / без застосуванням відповідних коефіцієнтів.

Не менш важливим елементом є податкові пільги.

Податкова пільга – передбачене податковим та митним законодавством звільнення платника податків від обов'язку щодо нарахування і сплати податку та збору, сплата ним податку і збору в меншому розмірі за наявності підстав (особливостей, що характеризують певну групу платників податків, вид їх діяльності, об'єкт оподаткування або характер та суспільне значення здійснюваних ними витрат).

Платник податків вправі використовувати податкову пільгу з моменту виникнення відповідних підстав для її застосування і протягом усього строку її дії. Платник податків вправі відмовитися від використання податкової пільги чи зупинити її використання на один або декілька податкових періодів, якщо інше не передбачено Податковим кодексом України. Податкові пільги, не використані платником податків, не можуть бути перенесені на інші податкові періоди, зараховані в рахунок майбутніх платежів із податків та зборів або відшкодовані з бюджету.

Податкова пільга надається шляхом:

- а) податкового вирахування (знижки), що зменшує базу оподаткування до нарахування податку і збору;
- б) зменшення податкового зобов'язання після нарахування податку та збору;
- в) встановлення зниженої ставки податку і збору;
- г) звільнення від сплати податку та збору.

Строком сплати податку і збору визнається період, що розпочинається з моменту виникнення податкового обов'язку платника податку зі сплати конкретного виду податку та завершується останнім днем строку, протягом якого такий податок чи збір повинен бути сплачений у порядку, визначеному податковим законодавством. Податок чи збір, що не був сплачений у визначений строк, вважається не сплаченим своєчасно.

Строк сплати податку і збору обчислюється роками, кварталами, місяцями, декадами, тижнями, днями або вказівкою на подію, що повинна настати або відбутися.

Зміна строку сплати податку та збору здійснюється шляхом перенесення встановленого податковим законодавством строку сплати податку і збору або його частини на більш пізній строк.

Зміна строку сплати податку здійснюється у формі:

- відстрочки;
- розстрочки;
- податкового кредиту.

Зміна строку сплати податку не скасовує діючого та не створює нового податкового обов'язку.

Податковим періодом визнається встановлений Податковим кодексом України період часу, з урахуванням якого відбувається обчислення і сплата окремих видів податків та зборів.

Базовий податковий (звітний) період – період, за який платник податків зобов'язаний здійснювати розрахунки податків, подавати податкові декларації (звіти, розрахунки) і сплачувати до бюджету суми податків та зборів, крім випадків, передбачених Податковим кодексом України, коли контролюючий орган зобов'язаний самостійно визначити суму податкового зобов'язання платника податку.

Види податкового періоду:

- календарний рік;
- календарне півріччя;
- календарні три квартали;
- календарний квартал;
- календарний місяць;
- календарний день.

Сплата податків і зборів здійснюється в грошовій формі у національній валюті України, крім випадків, передбачених Податковим кодексом України або законами з питань митної справи, в готівковій або безготівковій формі.

Податковим обов'язком визнається обов'язок платника податку обчислити, задекларувати та / або сплатити суму податку і збору в порядку та строки, визначені Податковим кодексом України, законами з питань митної справи.

Податковий обов'язок виникає у платника за кожним податком і збором. Податковий обов'язок є безумовним та першочерговим стосовно інших неподаткових обов'язків платника податків, крім випадків, передбачених законом. Виконання податкового обов'язку може здійснюватися платником податків самостійно або за допомогою свого представника чи податкового агента. Відповідальність за невиконання або неналежне виконання податкового обов'язку несе платник податків.

У 2021 р. запрацював новий механізм сплати податків із застосуванням єдиного рахунка. Нормативно-правовим забезпеченням цього механізму стало прийняття Законів України № 190-IX «Про внесення змін до Податкового кодексу України щодо запровадження єдиного рахунку для сплати податків і зборів, єдиного внеску» від 04.10.2019 р.; № 559-IX «Про внесення змін до

деяких законодавчих актів України щодо запровадження єдиного рахунку для сплати податків і зборів, єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування» від 13.04.2020 р.

Єдиний рахунок – це рахунок, який платник податків за власним бажанням може відкрити в Казначействі та використовувати для сплати грошових зобов'язань і / або податкового боргу з податків та зборів, передбачених ПКУ і ЄСВ. Єдиний рахунок можна використати для сплати податку на прибуток підприємств, податку на доходи фізичних осіб, ЄСВ, єдиного податку, рентної плати, а також податкового боргу за такими податками.

При цьому єдиний рахунок не використовується для сплати грошових зобов'язань та / або податкового боргу:

- з ПДВ і акцизного податку із реалізації пального і спирту етилового (для їх сплати використовуються спеціальні системи електронного адміністрування);
- частини чистого прибутку (доходу) державними та комунальними підприємствами й об'єднаннями.

Для відкриття єдиного рахунка платник податків подає відповідне повідомлення до ДПС через свій електронний кабінет. На підставі такого повідомлення ДПС не пізніше наступного робочого дня включає такого платника до реєстру платників, які використовують єдиний рахунок.

У разі повідомлення про відмову від використання єдиного рахунка виключення такого платника з реєстру відбудеться з 1 січня календарного року, що настає за роком, в якому було подано повідомлення про відмову від використання єдиного рахунка. Під час використання платником єдиного рахунка для сплати грошових зобов'язань та / або податкового боргу з податків і зборів, ЄСВ та інших платежів, контроль за справлянням яких покладено на ДПС, платник не має права сплачувати такі кошти на інші рахунки, відкриті Казначейством.

Зарахування коштів на єдиний рахунок і перерахування з єдиного рахунка підтверджуються Казначейством шляхом надання ДПС інформації про рух коштів на єдиному рахунку.

На підставі інформації про рух коштів на єдиному рахунку ДПС відображає кошти в єдиній картці платника у режимі реального часу, але не пізніше наступного робочого дня після отримання інформації від Казначейства.

Реєстр платежів з єдиного рахунка в розрізі окремого платника податків формується ДПС щоденно, крім вихідних, святкових та неробочих днів, у межах коштів, сплачених на єдиний рахунок таким платником податків, з дотриманням такої черговості сплати:

- у першу чергу – недоїмка з ЄСВ;
- у другу чергу – податковий борг у межах відповідного податку або збору, заборгованості з інших платежів, контроль за справлянням яких покладено на контролюючі органи, згідно з черговістю його виникнення, з урахуванням положень п. 131.2 ПКУ;

– у третю чергу – грошові зобов’язання, визначені на підставі податкових повідомлень-рішень, у хронологічному порядку надходження розрахункових документів на зарахування коштів на єдиний рахунок, якщо такі розрахункові документи містять інформацію про дату і номер відповідного податкового повідомлення-рішення;

– у четверту чергу – визначені платником податку (податковим агентом) грошові зобов’язання із загальнодержавних податків та зборів, місцевих податків, єдиного внеску в хронологічному порядку надходження розрахункових документів на зарахування коштів на єдиний рахунок, якщо такі розрахункові документи містять інформацію про призначення відповідного платежу і його одержувача;

– у п’яту чергу – грошові зобов’язання із загальнодержавних податків та зборів у хронологічному порядку надходження податкових декларацій (розрахунків) у сумі податкових зобов’язань відповідного податкового періоду, з урахуванням строків сплати;

– у шосту чергу – грошові зобов’язання із місцевих податків у хронологічному порядку надходження податкових декларацій (розрахунків) у сумі податкових зобов’язань відповідного податкового періоду з урахуванням строків сплати;

– у сьому чергу – інші платежі, контроль за справлянням яких покладено на контролюючі органи, у хронологічному порядку надходження розрахункових документів на зарахування коштів на єдиний рахунок, якщо такі розрахункові документи містять інформацію про призначення відповідного платежу і його одержувача.

Для зарахування коштів на єдиний рахунок платник заповнює розрахунковий документ на переказ відповідно до вимог розділу II Порядку заповнення документів на переказ у разі сплати (стягнення) податків, зборів, єдиного внеску на загальнообов’язкове державне соціальне страхування на небюджетні рахунки, а також на єдиний рахунок (наказ МФУ № 666 від 24.07.2015 р. із змінами та доповненнями).

Досліджуючи механізм оподаткування, важливо розуміти його функціонування через виокремлення основних елементів податку: платників податку; об’єктів оподаткування; бази оподаткування; ставки податку; порядку обчислення податку; податкових періодів; строків і порядку сплати податку; строків та порядку подання звітності про обчислення і сплату податку. Разом із тим кожен податок передбачає свої особливі додаткові елементи, які забезпечують механізм функціонування конкретного податку.

10.3. Податкова система України й принципи її побудови

Податкові системи країн із ринковою економікою є відображенням конкретного економічного середовища, а також цілого ряду національних особливостей, властивих цим країнам і зумовлених специфікою їх історичного розвитку. Податкові системи зарубіжних країн суттєво відрізняються одна від одної за складом та структурою податків, способом сплати, ставками, фіскальними повноваженнями різних рівнів влади, податкової бази тощо. Разом із тим вони вирішують ключове завдання: забезпечення фінансових потреб держави, які постійно зростають, на базі суспільно прийнятих принципів справедливого й ефективного оподаткування.

Таке вирішення реалізується у формі широкомасштабних податкових реформ шляхом запровадження нових податків, зміни податкової бази, співвідношення різних видів податків, використання прогресивного і пропорційного оподаткування та перерозподілу податкового навантаження між факторами виробництва.

За допомогою принципів оподаткування можна оцінити якість податкової системи держави. Різні цілі, яких дотримується податкова політика, не обов'язково поєднуються одна з одною, у тих випадках, коли виникають протиріччя, необхідно досягати тимчасового компромісу. Так, наприклад, принцип рівності оподаткування потребує ускладнення адміністративної системи і сприяє зростанню адміністративних видатків, а регулююча функція податків може порушувати принцип справедливості та рівності оподаткування.

Принцип справедливості оподаткування є загальним для побудови податкових систем розвинутих країн. Можна виокремити два основних підходи до його реалізації: перший підхід базується на теорії еквівалентності «податки – суспільні блага», згідно з яким справедливою податковою системою вважається та, за якої податок, сплачений платниками, відповідає вигодам, які вони отримують від послуг держави. Іншими словами, справедливість податкової системи залежить від структури державних видатків.

Класичний підхід виходить зі «здатності платити» – кожен суб'єкт оподаткування повинен внести свою частку залежно від платоспроможності платника податку. Вперше цей підхід було сформульовано класиком англійської школи політекономії А. Смітом (табл. 10.3). Жоден із зазначених підходів не є задовільним або легко здійснюваним на практиці, кожен має власні переваги й недоліки. Сучасні податкові системи зарубіжних країн зазвичай поєднують елементи цих підходів.

Узагальнено в сучасному розумінні до принципів оподаткування, виокремлених А. Смітом, належать: *справедливість, визначеність податкових зобов'язань, зручність податків для платників, принцип економії* (дешевизна стягнення).

Таблиця 10.3

Принципи оподаткування за А. Смітом та їхня сучасна інтерпретація

Сучасне розуміння	Принципи оподаткування за А. Смітом
Принцип справедливості	Піддані держави за можливості повинні у міру здатності та сил брати участь в утриманні уряду, тобто пропорційно до доходу, яким вони користуються під заступництвом і захистом держави. Витрати уряду стосовно громадян, що становлять населення великої нації, подібні до витрат з управління великим маєтком, що належить кільком власникам, які зобов'язані брати участь у його утриманні пропорційно до своєї частки маєтку.
Принцип визначеності	Податок, який зобов'язується сплачувати кожна окрема особа, має бути точно визначеним, а не довільним. Термін сплати, спосіб платежу, сума платежу – все це повинно бути ясно та встановлено для платника і для всякої іншої особи. Там, де цього немає, кожна оподатковувана особа більшою чи меншою мірою віддана на розсуд збирача податків, який може обтяжувати податок для будь-якого неугодного йому платника або, погрожуючи таким обтяженням, вимагати для себе подарунок або хабар. Невизначеність оподаткування розвиває нахабність та сприяє підкупності таких людей, які і без того є непопулярними, навіть якщо їм не властиві нахабство та продажність.
Принцип зручності	Кожен податок повинен сплачуватися у такий час або спосіб, щоб платникові було найзручніше платити його. Податок на ренту із землі або будинків, що сплачується саме у той строк, коли зазвичай сплачуються ці ренти, має стягуватися, зокрема, тоді, коли платнику, мабуть, найзручніше сплатити його або коли у нього, швидше за все, будуть на руках гроші для сплати.
Принцип економії	Кожен податок має бути задуманий і розроблений таким чином, щоб він брав та утримував із кишень народу якомога менше понад те, що він приносить казначейству держави. Податок може брати чи утримувати з кишень народу набагато більше, ніж він приносить державній скарбниці, у такі чотири способи: по-перше, його збирання може вимагати значної кількості чиновників, плата яким може поглинати велику частину тієї суми, яку приносить податок, і вимагання яких може обтяжити народ додатковим податком; по-друге, він може ускладнювати працю населення та перешкоджати йому займатися тими промислами, які можуть забезпечувати гроші на прожиття і роботу великій кількості людей. Обов'язок населення платити може, таким чином, зменшувати або навіть знищувати фонди, які дали б їм можливість із більшою легкістю робити ці платежі. По-третє, податок унаслідок конфіскацій та інших покарань, що їм піддають нещасних людей, які намагаються ухилитися від його сплати, часто може розоряти їх, знищуючи у такий спосіб вигоду, яку суспільство могло б отримати від користування капіталами цих людей. Нерозумний податок значною мірою спокушає до контрабанди, але покарання за контрабанду має посилюватися відповідно до спокуси.

Широковідомою є класифікація А. Вагнера, згідно з якою оптимальна податкова система повинна відповідати вимогам, у числі яких:

I. Етичні принципи оподаткування: загальність податків, недоторканність особистості при оподаткуванні, відповідність оподаткування здатності платити.

II. Принципи управління податками: визначеність оподаткування, зручність оподаткування для платників, економність і мінімізація податкового тиску.

III. Господарські принципи (фінансово-політичні принципи): відповідний вибір джерел податків з урахуванням найменшого утиску народного виробництва та найкращого здійснення соціально-політичних цілей податку, комбінація сукупності податків у таку систему, яка забезпечувала би за можливого дотримання зазначених етичних принципів і принципів управління достатність та еластичність податкових надходжень на випадок надзвичайних державних потреб.

Згідно з міжнародною Програмою ООН було розроблено основи світового Податкового кодексу, в якому визначено додаткові вимоги до сучасної податкової системи:

- єдиний постійний закон (Податковий кодекс) для всіх податків, відмова від окремих законів про конкретні податки;

- відмова від протекційних податків як умова інтеграції у світову економіку;

- відмова від податкових пільг і звільнень від податків, заміна їх за необхідності прямими субсидіями або трансфертами;

- урахування національних особливостей.

Крім того, для постсоціалістичних країн:

- орієнтація ПДФО більшою мірою на критерії соціальної справедливості, ніж на мету одержання доходу;

- врахування фактора інфляції;

- створення ефективної, чесної й компетентної податкової служби як елемента успішної податкової реформи.

Податкова система, побудована з урахуванням наведених принципів і засад, успішно виконуватиме своє призначення – формування централізованих та децентралізованих фондів в умовах соціально-економічного розвитку.

Наукове дослідження й обґрунтування податкових систем почало здійснюватися наприкінці XIX – на початку XX ст., коли розвиток економіки у більшості країн Європи досяг досить високого рівня і виникла потреба у таких наукових працях. До найважливіших проблем щодо податкових систем належали:

- питання кількості податків у системі оподаткування;

- співвідношення між прямими та непрямими податками;

- питання оптимальної податкової структури;

- дослідження можливості й необхідності запровадження тих чи інших податків тощо.

Найзапеклішу дискусію серед науковців зумовила проблема кількості податків. Наведене пов'язано з тим, що упродовж тривалого часу точилися дискусії довкола теорії єдиного податку, прихильником якої був С. Вобан – французький вчений і військовий діяч. Ідея єдиного податку бере початок у середньовіччі, де застосовувалася «королівська десятина».

Проте наукою досить детально обґрунтовано безперспективність цієї теорії за такими ознаками:

- єдиний податок не може відобразити усіх завдань податкової політики в умовах ринку;
- в умовах ринку з'являються різноманітні види доходів, які єдиний податок не здатний охопити;
- фінансові можливості єдиного податку дуже обмежені, оскільки для забезпечення доходів бюджету його ставка має бути досить високою;
- у разі запровадження єдиного податку створюються сприятливі умови для ухилення від оподаткування;
- застосування різних податків із відносно невеликими ставками робить податковий тягар менш очевидним для платників.

На сьогодні фінансова теорія та практика дають підстави стверджувати, що ефективною може бути податкова система з незначною кількістю податків, яка охоплює всі основні об'єкти оподаткування.

Деталізоване визначення принципів наведено у ст. 4 Податкового кодексу України (табл. 10.4).

Таблиця 10.4

Основні засади податкового законодавства України

Принцип	Тлумачення принципу згідно з Податковим кодексом України
загальність оподаткування	– кожна особа зобов'язана сплачувати встановлені податковим законодавством податки та збори, платником яких вона є
рівність усіх платників перед законом	– недопущення будь-яких проявів податкової дискримінації – забезпечення однакового підходу до всіх платників незалежно від соціальної, расової, національної й релігійної приналежності, форми власності юридичної особи, громадянства фізичної особи, місця походження капіталу
невідворотність настання визначеної законом відповідальності	– у разі порушення податкового законодавства
презумпція правомірності рішень платника податку	– у разі, якщо норма закону чи іншого нормативно-правового акта, виданого на підставі закону, або якщо норми різних законів чи різних нормативно-правових актів припускають неоднозначне (множинне) трактування прав та обов'язків платників податків або контролюючих органів, внаслідок чого є можливість прийняти рішення на користь як платника податків, так і контролюючого органу

Продовження табл. 10.4

фіскальна достатність	– встановлення податків та зборів з урахуванням необхідності досягнення збалансованості витрат бюджету з його надходженнями
соціальна справедливість	– встановлення податків і зборів відповідно до платоспроможності платників податків
економічність оподаткування	– встановлення податків та зборів, обсяг надходжень від сплати яких до бюджету значно перевищує витрати на їх адміністрування
нейтральність оподаткування	– встановлення податків і зборів у спосіб, що не впливає на збільшення або зменшення конкурентоздатності платника податків
стабільність	– зміни до будь-яких елементів податків та зборів не може бути внесено пізніше ніж за шість місяців до початку нового бюджетного періоду, в якому будуть діяти нові правила і ставки. Податки та збори, їх ставки, а також податкові пільги не можуть змінюватися протягом бюджетного року
рівномірність і зручність сплати	– встановлення строків сплати податків і зборів, виходячи із необхідності забезпечення своєчасного надходження коштів до бюджетів для здійснення витрат бюджету та зручності їх сплати платниками
єдиний підхід до встановлення податків та зборів	– визначення на законодавчому рівні усіх обов'язкових елементів податку

За змістом ст. 67 Конституції України кожен зобов'язаний сплачувати податки і збори в порядку та розмірах, встановлених законом. Формування податкової системи України розпочалося на початку 1990-х рр. з ухваленням Закону України «Про систему оподаткування» (1991 р.), етапи її еволюції представлені в табл. 10.5.

Таблиця 10.5

Етапи еволюції податкової системи України

Назва етапу	Основна характеристика
1 етап (1991–1996 рр.): становлення вітчизняної податкової системи квазі-ліберального типу	Часте внесення змін до законодавства, низький рівень сплати податків і кваліфікації податкових органів (упродовж 1994 р. декілька разів змінювався об'єкт податку на прибуток підприємств, розмір відрахувань на загальнообов'язкове страхування становив до 90% фонду оплати праці, у 1995 р. об'єктом оподаткування визначено балансовий прибуток та запроваджено диференційовані ставки податку на прибуток підприємств залежно від виду діяльності)

2 етап (1997–2003 рр.): формування жорсткої моделі податкової системи з елементами силового тиску	Формування системи фіскального контролю за суб'єктами оподаткування, створення податкової поліції, посилення податкового тиску, запровадження пропорційної шкали оподаткування податку на прибуток підприємств зі ставкою 30%, запровадження чинного до сьогодні порядку оподаткування доданої вартості, зниження ставки ПДВ із 28% до 20%
3 етап (2004–2010 рр.): удосконалення вітчизняної податкової системи	Запровадження пропорційної ставки податку з доходів фізичних осіб 13%, замість прогресивної шкали, з подальшим підвищенням до 15%, замість неоподаткованого мінімуму доходів громадян, запроваджується податкова соціальна пільга, змінюється термін перенесення збитків із податку на прибуток із 60 місяців до 36, а в подальшому – до 12 місяців.
4 етап (з 2010 р. по теперішній час): інституціоналізація податкової системи України	Прийняття податкового кодексу України 2 грудня 2010 р. Формальне скорочення із 28 до 18 загальнодержавних і із 14 до 5 місцевих податків та зборів (за рахунок мало-ефективних і недіючих податків), суттєва зміна методики обчислення податку на прибуток (перехід від податкового обліку до бухгалтерського обліку, проте з податковими різницями), поступове зниження ставки з 25% до 18%, запровадження слабопрогресивної шкали податку з доходів із граничною ставкою 17%, а з 2015 р. – 20%, у 2016 р. – пропорційне оподаткування зі ставкою 18%. Із 2014 р. запроваджується оподаткування пасивних доходів фізичних осіб, ПДВ на лікарські засоби – 7%, військовий збір із фізичних осіб – 1,5% з фонду оплати праці та інших доходів.

Ухвалення Податкового кодексу України ознаменувало етап інституціоналізації податкової системи. Як спеціальний закон, Податковий кодекс України регулює відносини, що виникають у сфері сплати податків і зборів; визначає перелік податків та зборів, які сплачуються в Україні, й порядок їх адміністрування; платників податків і зборів, їх права та обов'язки; компетенцію контролюючих органів, повноваження й обов'язки їх посадових осіб при здійсненні податкового контролю, а також відповідальність за порушення податкового законодавства.

Податкова система не є замкненою структурою, вона відіграє провідну роль у функціонуванні публічних фінансів. Забезпечення ідеалів соціальної справедливості базується на політиці перерозподілу доходів, центральною ланкою якої є система оподаткування.

Сучасній податковій системі України властиві такі **рис**и:

- по-перше, головний напрям політики полягає у пріоритеті наповнення державного бюджету, а нерегулювання через податковий механізм макроекономічних процесів в Україні;

- по-друге, складність та невизначеність. Складність вітчизняної податкової системи зумовлена постійними змінами податкового законодавства, недотриманням вимог щодо внесення змін;

- по-третє, не маючи достатнього практичного досвіду і наукового обґрунтування формування та реалізації податкової політики, модель оподаткування розвивалася експериментальним шляхом, нерідко роблячи при цьому хибні кроки. Запроваджені податки певною мірою були новими швидше за формою, ніж за змістом. Так чи інакше вони містили ознаки старої адміністративної системи, заснованої на надмірній централізації процесу формування і розподілу фінансових ресурсів держави;

- по-четверте, створення нерівних умов щодо оподаткування, запровадження іноді не обґрунтованих та вузькоспрямованих податкових пільг. Повна або часткова відсутність обґрунтованих прогнозів стосовно впливу складових чинної податкової політики на ділову активність у бізнесовому середовищі й рівень життя населення спричинили її перетворення з ефективного інструмента економічної політики на причину загострення кризових явищ як на мікро-, так і на макрорівні.

Разом з тим, стратегічною метою України є інтеграція до ЄС, у тому числі у сфері оподаткування та приведення до умов, які висуває членство в цій інституції.

Отже, метою реалізації податкової політики в сучасних умовах є побудова справедливої податкової системи, орієнтованої на імплементацію Директив ЄС у вітчизняне податкове законодавство і реалізація кращих практик та технологій країн-учасниць ЄС, що забезпечують рівність усіх платників податків перед законом у процесі формування бюджетів відповідного рівня і сприяють досягненню стратегічних цілей сталого розвитку.

Головне завдання у цьому плані полягає в наповненні ринковим змістом форм вітчизняної податкової політики, а це потребує зміни схеми та пропорцій розподілу і перерозподілу валового внутрішнього продукту на основі виваженої та прозорої податкової політики, яка б оптимально враховувала як фіскальні інтереси держави, так і економічні інтереси суб'єктів господарювання.

В умовах нестабільності фіскальної політики держави суб'єкти підприємницької діяльності та громадяни, навіть за наявності відповідного рівня податкостроможності, намагаються мінімізувати податкові витрати, використовуючи з цією метою як легальні способи ухилення від сплати податків (законодавчу невизначеність, маневрування доходами й витратами у податкових періодах, варіювання способами діяльності тощо), так і нелегальні, найбільш поширеним з яких є виведення більшої частини фінансового обороту в тінь.

10.4. Зміст і призначення податкової політики

Податкова політика – це діяльність держави щодо оподаткування юридичних та фізичних осіб, метою якої є формування бюджетів відповідного рівня для забезпечення виконання державою її функцій і одночасного вирішення соціально-економічних завдань. Реалізація податкової політики здійснюється через механізм оподаткування, який передбачає використання податків, їх елементів, зокрема платників, податкових ставок та податкових пільг, системи адміністрування тощо.

У фінансовій науці є два концептуальних підходи щодо фіскального стимулювання економічних процесів. Перший підхід, запропонований Дж. М. Кейнсом, ґрунтується на необхідності підтримки *ефективного попиту за рахунок бюджету, податків, дефіцитного фінансування*, а основу другого – становить податкове стимулювання пропозиції.

Класична кейнсіанська модель антициклічної політики передбачає такі фіскальні важелі впливу на динаміку економічного циклу, основними з яких є державні витрати й податки. Видатки з бюджету як на державному, так і на місцевому рівнях сприяють, як і приватні витрати, розширенню ефективного попиту. Разом із тим потребує вирішення проблема визначення джерел фінансування державних витрат.

Кейнсіанська теорія пропонує кілька схем (моделей) відповідної ситуації.

Модель 1. Зростання державних витрат здійснюється без відповідних змін податкових надходжень. Йдеться про політику «дефіцитних витрат» (*deficit spending*), що фінансуються завдяки бюджетному дефіциту.

Модель 2. Дефіцит державних фінансів виникає не внаслідок зростання обсягів витрат на закупівлю товарів та послуг, а через скорочення податкових надходжень. Ця модель отримала назву політики дефіциту без витрат (*deficit without spending*). Перша і друга моделі визначають два різновиди фіскальної політики, що застосовуються в умовах економічної кризи. У період спаду чи депресії дефіцитне фінансування в оптимальних розмірах державних витрат сприяє зростанню ефективного попиту та служить додатковим стимулом кон'юнктури і підприємницької активності.

Поряд зі стимулюючою виокремлюють також стримуючу фіскальну політику. Йдеться про модель 3, що передбачає зменшення закупівель товарів та послуг за одночасного збільшення або утримання на попередньому рівні податкових надходжень. Така політика має стримувати в умовах швидкого нарощування темпів виробництва ефективний попит, що може призвести до «перегріву» економіки, її надмірної напруги, за якої неминучим є руйнівний спад ділової активності. Модель 3 застосовується також із метою жорсткого контролю за інфляційними процесами. За п'ятдесят років традиційний інструментарій фіскальних інструментів певним чином трансформувася.

У 2-ій половині 50-х рр. XX ст. на зміну кейнсіанській моделі була запропонована модель обмеження державного втручання в економіку М. Фрідмана, яка передбачала обмежувати втручання держави в економіку за допомогою податків, відводилась головна роль монетарній політиці – контролю за грошовою масою. Під гаслом монетаристів були реалізовані реформи в системі публічних фінансів урядами Маргарет Тетчер і Рональда Рейгана в середині 80-х рр. XX ст.

Головним завданням податкової політики є встановлення балансу між необхідністю фінансового забезпечення виконання державою притаманних їй функцій та вирішенням соціально-економічних завдань.

Важливим інструментом стимулювання економічних процесів у розвинутих країнах є **податкові пільги**. У практиці оподаткування застосовуються такі форми пільг:

1. *Податковий кредит*. Це вирахування із суми розрахованого податку. Наприклад, в Україні при обчисленні податку на прибуток підприємств від суми розрахованого податку віднімається сума податку, сплаченого підприємством при виплаті дивідендів.

2. *Неоподатковуваний мінімум доходів (ПСП)*. Застосовується переважно при оподаткуванні особистих доходів, коли сума доходів громадян зменшується на законодавчо встановлену величину, яка не оподатковується податком. У такий спосіб відбувається захист інтересів громадян із низькими доходами.

3. *Виключення з об'єкта оподаткування*. Частіше всього це частина доходу, прибутку або інших об'єктів оподаткування, спрямованих на цілі, в реалізації яких зацікавлена держава. Наприклад, законодавство деяких країн дозволяє виключати з оподаткованого доходу витрати підприємств на природоохоронні заходи.

4. *Звільнення окремих платників від сплати податку*. Оскільки звільнення від оподаткування рівноцінне виплатам із бюджету, то держава таким чином підвищує реальні доходи окремих суб'єктів. Наприклад, відповідно до законодавства України від податків звільняються інваліди Великої Вітчизняної війни.

5. *Зниження податкових ставок*. В Україні за зниженими ставками оподатковувався прибуток, одержаний від продажу інноваційного продукту власного виробництва.

6. *Прискорена амортизація основних засобів*. Оскільки при визначенні прибутку з метою оподаткування дохід зменшується на суму амортизаційних відрахувань, прискорені темпи амортизації дають змогу зменшити податки підприємств.

Важливою характеристикою значущості податкової політики є зростання питомої ваги податкових надходжень у структурі дохідної частини Зведеного бюджету України (рис. 10.2).

До 2010 р. частка податкових надходжень становила 73–76%, а після прийняття Податкового кодексу України вона збільшилася до 84%. Наведене насамперед пов'язано з тим, що рента та цільові надбавки до тарифів стали обліковуватися як податкові надходження. Крім того, у 2014 р. значно посилювалося податкове навантаження стосовно ПДФО й акцизного податку, що зумовлено необхідністю збільшення оборонних витрат.

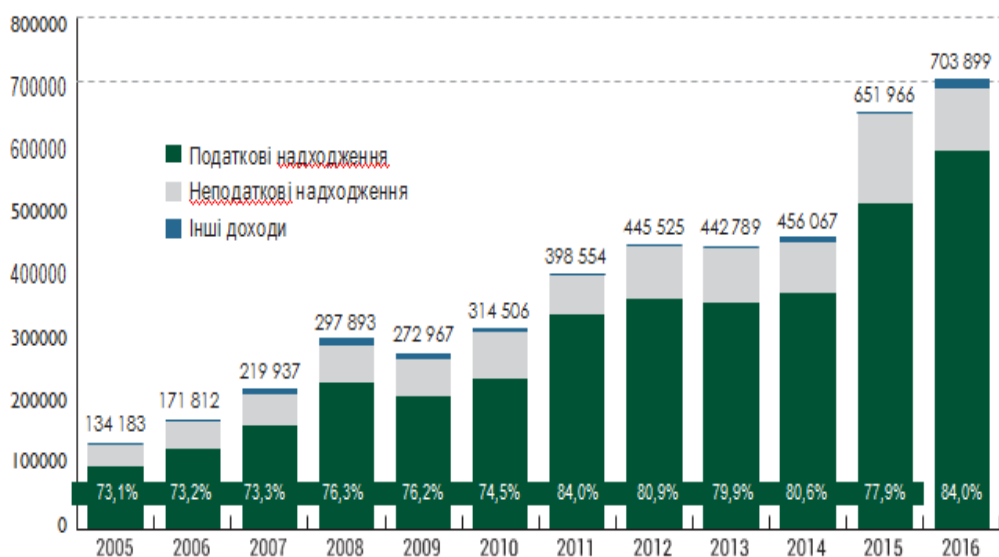

Рис. 10.2. Роль податкових надходжень у доходах Зведеного бюджету України у 2005–2016 рр., млн грн

Обсяг податкових надходжень від внутрішніх податків на товари і послуги був найбільшим у 2016 р. та становив 337 млрд грн, із них значна частка належить ПДВ, а саме близько 70%.

ПДВ – це непрямий податок, який входить у ціну товарів (робіт, послуг) і сплачується покупцем, але його облік та перерахування до державного бюджету здійснює продавець (податковий агент). Друге місце за обсягом у структурі Зведеного бюджету України належить податкам на доходи; на прибуток; на збільшення ринкової вартості. До них, зокрема, віднесено: податок і збір на доходи фізичних осіб, податок на прибуток підприємств. Структуру податкових надходжень Зведеного бюджету України у 2017–2021 рр. наведено у табл. 10.6.

Важливе значення для виконання дохідної частини бюджету серед податків мають обсяги надходження ПДВ, акцизного податку, податку на прибуток підприємств та ПДФО.

Таблиця 10.6

**Структура податкових надходжень Зведеного бюджету України
у 2017–2021 рр.**

(у %)

Показники	2017	2018	2019	2020	2021
Усього податкові надходження, у т. ч.:	81,45	83,3	83,0	82,5	87,5
<i>податки на доходи, прибутки, податки на збільшення ринкової вартості, з них:</i>	25,48	28,4	30,5	30,0	30,9
податок та збір на доходи фізичних осіб	18,26	19,4	21,4	21,4	21,0
податок на прибуток підприємств	7,22	9,0	9,1	8,6	9,9
<i>рентна плата і плата за спеціальне використання природних ресурсів</i>	5,03	4,2	4,0	4,1	5,4
<i>внутрішні податки на товари та послуги, з них:</i>	42,8	42,8	40,0	40,3	43,1
акцизний податок із вироблених в Україні підакцизних товарів (продукції)	6,7	6,1	5,5	6,0	5,1
акцизний податок із увезених на митну територію України підакцизних товарів (продукції)	4,7	4,6	4,6	4,7	5,2
акцизний податок з реалізації суб'єктами господарювання роздрібною торгівлі підакцизних товарів	0,6	0,5	0,5	0,5	0,5
податок на додану вартість	30,1	31,6	29,4	29,1	30,9
<i>податки на міжнародну торгівлю, з них:</i>	2,6	2,3	2,3	2,2	2,3
ввізне мито	2,35	2,2	2,3	2,2	2,2
вивізне мито	0,06	0,04	0,02	0,02	0,1
Усього доходів зведеного бюджету	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00

Зокрема, ПДФО – це загальнодержавний податок, що сплачується з доходів фізичних осіб (громадян-резидентів) і нерезидентів, які отримують доходи з джерел їхнього походження в Україні. Іноземні доходи фізичних осіб-резидентів є об'єктом ПДФО та підлягають оподаткуванню в Україні. Податок на прибуток підприємств – це прямий податок, що сплачується з прибутку організації (підприємства, банку, страхової компанії). Більш детально особливості оподаткування доходів фізичних осіб і прибутків юридичних осіб розглянемо в наступному підрозділі.

10.5. Особливості сплати окремих податків

Оподаткування прибутку юридичних осіб. В Україні новостворені суб'єкти господарювання – юридичні особи під час реєстрації повинні визначитись, на якій системі оподаткування вони планують працювати: загальній – передбачає сплату податку на прибуток підприємств та всіх встановлених законодавством податків і зборів або обрати альтернативу – спрощену систему оподаткування, обліку та звітності – єдиний податок. Призначенням єдиного податку є сприяння розвитку малого і середнього бізнесу, оскільки суттєвою перевагою альтернативної системи є спрощена процедура обліку та звітності, процес сплати податків і декларування доходів.

На загальній системі платники податків – юридичні особи є платниками всіх визначених Податковим кодексом України податків. Основними податковими платежами, які формують вагомую частку доходів Зведеного бюджету України, є ПДВ та акцизний податок, податок на доходи фізичних осіб, податок на прибуток підприємств, рентні платежі. Варто зазначити, що потрібно враховувати ЄСВ і військовий збір, щоб визначити реальне податкове навантаження на фонд оплати праці роботодавця.

ПДФО, ВЗ та ЄСВ формують сукупне податкове навантаження на працю, яке сплачує роботодавець під час виплати заробітної плати, який наймає працівників. Проте ПДФО і ВЗ роботодавець сплачує за рахунок доходів працівника, ЄСВ включається у витрати підприємства звітного періоду. Роботодавець виступає податковим агентом фізичних осіб та здійснює нарахування, облік і сплату ПДФО й військового збору від імені та за рахунок фізичної особи на рахунок Казначейства.

Отже, в контексті впливу на фінансовий результат діяльності суб'єктів господарювання важливо розуміти класифікацію податків за джерелом сплати. У табл. 10.7 представлено перелік загальнодержавних податків і напрямки зарахування податкових платежів.

Таблиця 10.7

Склад податкової системи та напрямки зарахування коштів

№	Назва податку	Напрямок зарахування коштів згідно з Бюджетним Кодексом України
1.	ПОДАТОК НА ПРИБУТОК ПІДПРИЄМСТВ	90% – державний бюджет (ст. 29), 10% – обласний бюджет і бюджет м. Київ (ст. 64 ч. 1 п. 17) 100% – до державного бюджету (ст. 29 ч. 2)
2.	ПОДАТОК НА ДОХОДИ ФІЗИЧНИХ ОСІБ (ПДФО)	25% – до державного бюджету (ст. 29 ч. 1), 15% – на відповідній території – до обласних бюджетів, 60% – на відповідній території (крім м. Київ) – до бюджетів місцевого самоврядування (ст. 64, 66), 40% – до бюджету м. Київ, 60% – до державного бюджету
	ВІЙСЬКОВИЙ ЗБІР	100% – державний бюджет (ст. 29 ч. 2 п. 11)

Продовження табл. 10.7

3.	ПДВ	100% – державний бюджет (ст. 29 ч. 2 п. 6)
4.	АКЦИЗНИЙ ПОДАТОК	100% – державний бюджет (ст. 29 ч. 2 п. 7–8, ст. 29 ч. 3 п. 1–2)
	– з палива (виробленого або імпортованого)	13,44% місцевий бюджет (ст. 64 ч. 1 п. 161), 86,56% – державний бюджет (ст. 29 ч. 2 п. 7–8, ст. 29 ч. 3 п. 1–2)
	– з роздрібної торгівлі алкогольними напоями та тютюновими виробами	100% – місцевий бюджет (ст. 64 ч. 1 п. 16)
5.	ЕКОЛОГІЧНИЙ ПОДАТОК (ПКУ ст. 243–248), окрім:	45% – державний бюджет (ст. 29 ч. 2 п. 161), 55% – місцевий бюджет (ст. 69 ч. 1 п. 41), в тому числі: 25% – до бюджетів місцевого самоврядування – 30% – до обласних бюджетів та бюджету АР Крим, 55% – до бюджетів м. Київ і м. Севастополь
	– за викиди в атмосферне повітря двоокису вуглецю стаціонарними джерелами забруднення	державний бюджет (ст. 29 ч. 2 п. 161)
	– що справляється за утворення радіоактивних відходів	державний бюджет (ст. 29 ч. 2 п. 161)
6.	РЕНТНА ПЛАТА, що включає:	37% – до загального фонду державного бюджету, 26% – до спеціального фонду державного бюджету (ст. 29 ч. 2 п. 3; ст. 29 ч. 3 п. 13 ⁴), 37% – до бюджетів місцевого самоврядування (ст. 64 ч. 1 п. 2)
	– за спеціальне використання лісових ресурсів	45% – до державного бюджету (ст. 29.4.4), 10% – до спеціального фонду державного бюджету, 45% – до бюджету АРК та обласних бюджетів (ст. 64.1), 45% – до (міських бюджетів м. Київ і м. Севастополь) (ст. 64 ч. 1 п. 3)
	– за спеціальне використання води (крім рентної плати за спеціальне використання води водних об'єктів місцевого значення, а також рентної плати за спеціальне використання води без її вилучення з водних об'єктів для потреб гідроенергетики)	70% – державний бюджет (ст. 29 ч. 2 п. 5), 25% – бюджет області міський бюджет м. Київ та м. Севастополь, 5% – за місцезнаходженням відповідних природних ресурсів до місцевого бюджету (ст. 64 ч. 1 п. 4, ст. 64 ч. 1 п. 43 БКУ)
	– за користування надрами для видобування нафти, природного газу і газового конденсату	95% – до державного бюджету (ст. 29), 2% – до районних бюджетів, 3% – до бюджетів ОТГ (ст. 66)

Продовження табл. 10.7

	– плата за користування надрами для видобування корисних копалин місцевого значення	100% – місцевий бюджет (ст. 64)
	– транспортування нафти та нафтопродуктів магістральними нафтопроводами і нафтопродуктопроводами територією України; – за транзитне транспортування трубопроводами аміаку територією України; – за користування радіочастотним ресурсом України	100% – державний бюджет (ст. 29. 2 БКУ)
7/	МИТО	100% – державний бюджет (ст. 29. ч. 2 п. 9–101 БКУ)

Щодо місцевих податків, то всі вони зараховуються у розмірі 100% до місцевих бюджетів, єдине виключення – єдиний податок з резидентів «ДІЯ СІПІ», який зараховується до державного бюджету.

На сьогодні для всіх платників податку на прибуток встановлено базову (основну) ставку в розмірі 18%. Для окремих видів діяльності застосовується спеціальна ставка. Репатріація доходів нерезидентів оподатковується за ставкою 15%, сума фрахту, що сплачується нерезиденту резидентом, оподатковується за ставкою 6% (більш детально див. табл. 10.8)

Таблиця 10.8

Ставки податку на прибуток у 2023 р.

Ставка податку, %	Об'єкт оподаткування
18	від прибутку – базова (основна) ставка (п. 136.1 ПКУ)
18	від скоригованого прибутку КІК – якщо контролюючою особою є юрособа (застосовується з 01 січня 2022 р., п. 136.7 ПКУ)
	від прибутку від діяльності, яку нерезидент проводить через постійне представництво нерезидента (п. 133.2 ПКУ, пп. 14.11.193 ПКУ);
	від прибутку нерезидента, який отриманий від володіння без процентними (дисконтними) облігаціями та / або казначейськими зобов'язаннями (пп. 141.4.3 ПКУ)
15	від прибутку нерезидента від продажу (відчуження) інвестиційних активів, які наведені у пп. «е» пп. 141.4.1 ПКУ (пп. 141.4.2 ПКУ)
30	від доходу із діяльності з проведення лотерей (п. 48 підрозд. 4 Перехідних положень ПКУ)
18	від доходу з букмекерської діяльності, азартних ігор, у т. ч. казино (пп. 136.4.2 ПКУ) (п. 136.4 ПКУ)
10	від доходу із діяльності з проведення азартних ігор із використанням гральних автоматів (пп. 136.4.1 ПКУ) додатково до податку на прибуток за базовою ставкою

Разом з базовою ставкою податку на прибуток підприємств до окремих доходів страховиків застосовуються інші ставки, встановлені Податковим кодексом України, які диференціюються залежно від виду страхування та застрахованої особи (з числа резидентів чи нерезидентів). У табл. 10.9 представлено окремі ставки оподаткування доходів страховиків.

Таблиця 10.9

Ставки оподаткування до доходів-страховиків у 2023 р.

Ставка податку, %	Об'єкт оподаткування
0	у межах договорів з обов'язкових видів страхування, за якими страхові виплати (страхові відшкодування) здійснюються на користь фізичних осіб-нерезидентів, за договорами страхування у межах системи міжнародних договорів «Зелена карта», а також за договорами страхування пасажирських перевезень цивільної авіації (п. 141.4.5 ПКУ)
0	від доходу – для страховиків, що займаються страхуванням життя, медичним страхуванням, пенсійним страхуванням (пп. 136.2.2 ПКУ, 141.1.2 ПКУ)
3	від доходу – для страховиків, що займаються загальним страхуванням (пп. 136.2.1 ПКУ, пп. 141.1.2 ПКУ)
4	до доходів нерезидентів від страхових виплат за договорами страхування ризиків за межами України (п. 141.4.5 ПКУ)
12	до доходів нерезидентів від страхових платежів, виплат на користь нерезидентів у разі, якщо не застосовуються ставки 0% і 4% (п. 141.4 ПКУ)

Податок на прибуток сплачують компанії-резиденти, які отримують дохід на території України і за кордоном. Податок на прибуток сплачують також компанії-нерезиденти, які створені в будь-якій організаційно-правовій формі та одержують доходи із джерелом походження з України, нерезиденти, які здійснюють господарську діяльність на території України через постійне представництво та / або одержують доходи з джерелом походження з України, й інші нерезиденти, на яких покладено обов'язок сплати податку на прибуток.

Стаття 141 ПКУ присвячена оподаткуванню доходів нерезидентів та передбачає застосування ставок 0, 4, 5, 6, 12, 15, 18 і 20 до доходів нерезидентів та прирівняних до них осіб із джерелом їх походження з України у випадках, встановлених п. 141.4 ст. 141 цього Кодексу. Зокрема, щодо доходів нерезидентів від суми виплат нерезидентам у вигляді процентів, дивідендів, роялті, фрахту, доходів від інжинірингу, орендної плати, від продажу нерухомості ставка оподаткування становить 15% (п. 141.4.2 ПКУ).

Об'єктом оподаткування є як дохід із джерелом походження з України, так і прибуток, отриманий із зарубіжних джерел. Сума податку визначається методом коригування (збільшення або зменшення) фінансового результату до оподаткування (прибутку чи збитку), визначеного у фінансовій звітності підпри-

ємства, згідно з українським стандартом бухгалтерського обліку або МСФЗ (Міжнародних стандартів фінансової звітності), на різницю, що виникає відповідно до положень Податкового кодексу України.

Міжнародне оподаткування. Однією із важливих складових системи оподаткування прибутку стає міжнародне оподаткування, адже тісна інтеграція економічних систем різних країн світу та глобалізація виробництва, яка поглиблюється широким застосуванням телекомунікаційних систем, сприяють зростанню ролі світової торгівлі й транснаціональних компаній в економіці. В той же час податкові надходження від таких компаній є основою бюджетних доходів більшості розвинених держав, тому постає питання, як контролювати трансфертне ціноутворення та економічну доцільність операцій, які відбуваються з використанням трансфертних цін.

Сутність трансфертного ціноутворення полягає у встановленні компаніями цін на товари, послуги й активи, що реалізуються між пов'язаними юридичними і фізичними особами, з метою мінімізації ризиків та підвищення фінансової результативності групи компаній у цілому.

Трансфертні ціни напряму впливають на фінансові результати підприємств. Система трансфертних цін у холдингу визначає типи центрів відповідальності: чи є підприємство центром витрат, центром доходів або центром прибутку. Трансфертні ціни впливають на прийняття рішень «make-or-buy» – виробляти проміжний продукт самостійно або закуповувати його на стороні. Для проведення політики оптимізації прибутку ТНК прагнуть мінімізувати загальну суму податків, виплачуваних у глобальному масштабі. Це досягається шляхом перерозподілу прибутку між країнами з високим і низьким рівнями оподаткування. Так, у випадку високих податкових ставок у приймаючій країні порівняно з країною базування ТНК трансфертні ціни будуть завищені та відбудеться перерозподіл прибутку в країну з меншими податковими ставками.

Податковий контроль за трансфертним ціноутворенням ґрунтується на **принципі «втягнутої руки»** («Arm's length principle») – міжнародному стандарті, погодженому державами-членами Організації економічного співробітництва та розвитку і країнами, які не є членами цієї організації (понад 70 країн світу), в якості рекомендованого до використання щодо встановлення трансфертних цін для податкових потреб та який передбачає збільшення податкових зобов'язань пов'язаних осіб до рівня податкових зобов'язань непов'язаних осіб за умови відповідності комерційних і / або фінансових умов здійснених ними операцій.

При застосуванні принципу «втягнутої руки» відбувається перерозподіл прибутку (всередині групи асоційованих підприємств) таким чином, щоб на кожному етапі відносин між асоційованими організаціями умови угод відповідали ринковим умовам, як це було би за угод незалежних організацій. Основною метою прибутку ТНК за принципом «втягнутої руки» є забезпечення справедливої частки податкової бази для кожної податкової юрисдикції, у межах якої функціонує відповідний підрозділ ТНК.

У процесі застосування механізму трансфертного ціноутворення використовують такі моделі розрахунку ціни:

- на основі витрат виробництва плюс фіксована (середньогалузева) норма прибутку;
- на підставі ринкових аналогів, тобто цін на такі самі види продукції;
- на основі оцінки параметрів основної споживчої вартості, такої, наприклад, як потужність, швидкодія, вміст основної хімічної речовини та ін.;
- на підставі експертної оцінки вартості нових технологій або продуктів.

Згідно з Настановами ОЕСР і ПКУ, існує п'ять методів трансфертного ціноутворення, а саме: порівняльної неконтрольованої ціни (далі – метод ПНЦ); ціни перепродажу; «витрати плюс»; чистого прибутку; розподілення прибутку, що знайшли відображення в Податковому кодексі України.

Головною метою запровадження контролю за трансфертним ціноутворенням в Україні є створення системи державного регулювання, що дає змогу захистити податкову базу, запобігти виведенню прибутку з України та уникнути при цьому підстав для подвійного оподаткування і невизначеностей, які можуть перешкоджати прямим іноземним інвестиціям та розвитку зовнішньої торгівлі.

Для здійснення регулювання трансфертного ціноутворення в Україні було запроваджено термін «контрольована операція».

За своєю суттю контрольована операція є більш широким поняттям, ніж трансфертне ціноутворення. **Контрольовані операції** – це не тільки господарські операції, здійснені між пов'язаними компаніями, а й операції, здійснені між компанією-резидентом і компанією-нерезидентом із низькоподаткової юрисдикції, компанією-нерезидентом зі специфічною організаційно-правовою формою, та операції, здійснені через комісонера-нерезидента, при цьому зазначені контрагенти не обов'язково повинні бути пов'язаними між собою.

Порівняння умов у контрольованій операції з умовами в операціях між незалежними підприємствами створює підґрунтя для висновку про відповідність контрольованої операції принципу «втягнутої руки».

Платники податку, які здійснюють контрольовані операції, зобов'язані підготувати звіт про такі операції та разом з повідомленням про участь у міжнародній групі компаній подати до контролюючого органу до 1 жовтня року, що настає за звітним.

Однією з важливих ініціатив, яка, як очікується, повинна запобігти таким явищам, як заниження ефективної ставки податку або намагання оподатковувати прибуток не в тій країні, де мала місце відповідна економічна активність і створювалася додана вартість, є **План дій BEPS** (від англ. «Base erosion and Profit Shifting») – міжнародний проєкт Організації економічного співробітництва та розвитку (ОЕСР) і країн G20 з розробки заходів протидії розмиванню бази оподаткування та виведенню прибутку з-під оподаткування.

Цей проєкт передбачає здійснення таких 15 кроків:

1. Розробка правил для оподаткування цифрового сектору економік.

2. Боротьба з наслідками гібридних податкових схем.
 3. Розроблення ефективних правил контролю за контрольованими іноземними компаніями (КІК).
 4. Обмеження вирахування відсотків (фінансових виплат) з бази оподаткування. Посилюються обмеження щодо врахування в податковому обліку витрат за фінансовими операціями.
 5. Протидія шкідливим податковим практикам з урахуванням принципу прозорості й сутності. Запроваджуються загальні правила попередження зловживань під час здійснення виплат на користь нерезидентів (General Anti-Abuse Rules – GAAR) у зв'язку із застосуванням договорів про усунення подвійного оподаткування.
 6. Запобігання зловживанням перевагами, передбаченими двосторонніми угодами про уникнення подвійного оподаткування.
 7. Боротьба зі штучним уникненням статусу постійного представництва.
 - 8–10. Вдосконалення правил трансфертного ціноутворення. Ці положення необхідні для більш ефективного контролю за трансфертним ціноутворенням відповідно до пріоритету сутності операції над формою, за розподілом функцій, ризиків і нематеріальних активів усередині групи компаній.
 11. Створення системи аналізу та моніторингу інформації щодо ризиків BEPS (ризикоорієнтована система).
 12. Обов'язкове розкриття інформації про використання схем агресивного податкового планування.
 13. Документація ТЦО і звітність у розрізі країн (Local file, Master file, Country-by-country report). Ця дія передбачає запровадження трирівневої структури документації для міжнародних груп компаній.
 14. Механізми вирішення спорів у рамках двосторонніх угод про уникнення подвійного оподаткування.
 15. Багатостороння конвенція (MLI) про виконання заходів, які стосуються угод про уникнення подвійного оподаткування.
- Прийнявши до BEPS inclusive framework (зобов'язання щодо мінімального стандарту – кроки 5, 6, 13, 14), Україна здійснила ряд послідовних кроків, що спрямовуються на боротьбу зі шкідливими податковими практиками та режимами зокрема, але не виключно, в податкове законодавство України введено розроблені ефективні правила контролю за **контрольованими іноземними компаніями (КІК)**.

За цим правилом резиденти України (фізичні особи) сплачуватимуть в Україні податок з прибутку іноземних компаній, які їм належать або контролюються. Запроваджується обов'язкове декларування участі (контролю) в іноземних компаніях. Метою такого кроку є запобігання використанню компаній, створених в іноземних юрисдикціях, як закордонних «гаманців» для накопичення прибутків, які не оподатковуються відповідно до чинного законодавства. Прийняте законодавство передбачає критерії для визнання іноземної компанії контрольованою резидентами України (шляхом прямого володіння її

часткою або здійснення фактичного контролю за її діяльністю) і порядок нарахування та сплати нею податку на прибуток, у тому числі, якщо прибуток не розподілятиметься.

При цьому така компанія звільнятиметься від сплати податку в Україні, якщо вона фактично здійснює господарську діяльність в іноземній юрисдикції (пасивні доходи становлять не більш як 50% доходів компанії) або фактично сплачує податок на прибуток за ефективною ставкою, що є нижчою за ставку податку на прибуток підприємств в Україні не більш як на 5% п.

Водночас контролююча особа повинна звітувати щодо контрольованої нею іноземної компанії й сплачувати податок з прибутку компанії за ставкою податку на прибуток підприємств (18%), якщо прибуток не розподілятиметься або виплачуватиметься на рахунок контролюючої особи в іноземному банку, або ж податок на дивіденди, нараховані нерезидентами (9%), якщо прибуток розподілятиметься з виплатою дивідендів на рахунок фізичної особи в українському банку.

Питанням реформи міжнародного оподаткування, які тісно пов'язані з цифровізацією, присвячені пропозиції ОЕСР щодо консенсусу у сфері оподаткування цифрової економіки, які було підтримано міністрами фінансів G20 і стали відомими широкому загалу, як BEPS-2.

План складається з двох компонентів, зосереджених на модифікації правил трансфертного ціноутворення в епоху діджиталізації. Перший компонент передбачає нові правила економічної присутності («nexus rules»), пов'язані з тим фактом, що розподіл податкового навантаження між країнами може не залежати від фізичної присутності суб'єкта господарювання в тій чи іншій юрисдикції або залежно від території перебування споживачів його товарів чи послуг, а залежить від того, чи отримує дохід від продажів такий суб'єкт господарювання. За таких обставин країна походження доходу має право на отримання його частки у вигляді податкових вилучень.

Другий компонент стосується запобігання вилученню прибутків суб'єктів господарювання в низькоподатковій та безподатковій юрисдикції й формалізується в Глобальну пропозицію щодо протидії розмиттю податкової бази (Global Anti-Base Erosion, далі – GloBE), яка розроблена ОЕСР. Метою ініціативи є координація податкової політики на глобальному рівні шляхом запровадження мінімальної ставки оподаткування прибутку транснаціональних компаній, що дає змогу нівелювати доцільність перенесення компаніями прибутків в юрисдикції з низькими або нульовими податками і зупинить нездорову податкову конкуренцію між державами.

Якнайшвидше залучення України до цих важливих тенденцій у галузі міжнародного оподаткування взагалі та трансфертного ціноутворення зокрема виведе країну на новий рівень податкового контролю, дасть можливість суттєво збільшити податкові надходження, а відповідно – вплине на можливості держави щодо вирішення стратегічних завдань і задоволення суспільних потреб.

Оподаткування доходів фізичних осіб. Основні елементи податку на доходи фізичних осіб визначаються таким чином: згідно зі ст. 162 ПКУ, платниками податку на доходи фізичних осіб є:

- фізична особа-резидент, яка отримує доходи як з джерела їх походження в Україні, так і іноземні доходи;
- фізична особа-резидент, яка володіє та / або користується (орендує (суборендує), на умовах емфітевзису, постійно користується) земельними ділянками, віднесеними до сільськогосподарських угідь, у частині мінімального податкового зобов'язання;
- фізична особа-нерезидент, яка отримує доходи з джерела їх походження в Україні;
- податковий агент.

Базою оподаткування є загальний оподатковуваний дохід з урахуванням особливостей, визначених III розділом Податкового кодексу України.

Загальний оподатковуваний дохід – будь-який дохід, який підлягає оподаткуванню, нарахований (виплачений, наданий) на користь платника податку протягом звітного податкового періоду. В разі використання права на податкову знижку базою оподаткування є чистий річний оподатковуваний дохід, який визначається шляхом зменшення загального оподаткованого доходу з урахуванням п. 164.6 ст. ПКУ (податкової соціальної пільги) на суми податкової знижки такого звітного року.

Базою оподаткування для доходів, отриманих від провадження господарської або незалежної професійної діяльності, є чистий річний оподатковуваний дохід, який визначається відповідно до п. 177.2 ст. 177 і п. 178.3 ст. 178 Податкового кодексу України.

Об'єктом оподаткування ст. 163 ПКУ визначено щодо резидента:

- загальний місячний (річний) оподатковуваний дохід;
- доходи з джерела їх походження в Україні, які остаточно податковуються під час їх нарахування (виплати, надання);
- іноземні доходи – доходи (прибуток), отримані з джерел за межами України.

Об'єкт оподаткування нерезидента не включає іноземні доходи (прибутки), тобто держава Україна оподатковує тільки доходи з джерела походження в нашій державі.

Під час нарахування доходів у формі заробітної плати база оподаткування визначається як нарахована заробітна плата, зменшена на суму страхових внесків до Накопичувального фонду, а у випадках, передбачених законом, – обов'язкових страхових внесків до недержавного пенсійного фонду, які відповідно до закону сплачуються за рахунок заробітної плати працівника, а також на суму податкової соціальної пільги за її наявності. Зазначимо, що нормативно-правове забезпечення Накопичувального фонду ще не імплементовано та відповідні страхові платежі працівників не вираховуються.

У табл. 10.10 представлено ставки оподаткування доходів фізичних осіб в Україні.

Таблиця 10.10

Ставки оподаткування доходів фізичних осіб в Україні

Вид доходу	Розмір ставки	
	ПДФО	ВЗ
1. Зарплата, винагорода за цивільно-правовими договорами та інші доходи (крім випадків, визначених у пп. 167.2 – 167.5 ПКУ)	18%	1,5%
2. «Звичайні» дивіденди від: – платника податку на прибуток; – неплатника податку на прибуток, нерезидента, інституту спільного інвестування	5%	
	9%	
3. Пасивні доходи, крім зазначених у п. 2 цієї таблиці	18%	

У IV розділі Податкового кодексу України у ст. 164.2 визначений перелік доходів, що включаються до оподаткованого місячного доходу, в ст. 165 встановлено перелік доходів, які не включаються до оподаткованого доходу звітного періоду.

Розмір податку залежить від наявності податкових пільг у платника. Податкові пільги з ПДФО представлені у вигляді податкової соціальної пільги (ст. 169) і податкової знижки (ст. 166). Розмір податкової соціальної пільги переглядається залежно від встановленого Законом України «Про державний бюджет на відповідний рік» прожиткового мінімуму для працездатних осіб (табл. 10.11).

Таблиця 10.11

Розмір податкової соціальної пільги у 2023 р.

Вид ПСП (норма ПКУ)	Граничний розмір зарплати, що надає право на ПСП	Розмір ПСП
Звичайна (п. п. 169.1.1)	3760 грн (2684 x 1,4)	1342 грн
Звичайна «на дітей» (п. п. 169.1.2)	Для одного з батьків – 3180 грн x кількість дітей віком до 18 років; для іншого – 3180 грн	1342 грн x кількість дітей віком до 18 років
Підвищена «на дітей» (пп. «а» і «б» п. п. 169.1.3)		2013 грн. x кількість дітей віком до 18 років, на яких надається ПСП
Підвищена (пп. «в» – «е» п. п. 169.1.3)	3760 грн	2013 грн
Максимальна (п. п. 169.1.4)	3760 грн	2684 грн

Податковий агент, який нараховує (виплачує, надає) оподатковуваний дохід на користь платника податку, зобов'язаний утримувати податок із суми такого доходу за його рахунок, використовуючи ставку податку, визначену в ст. 167 ПКУ.

Податок сплачується (перераховується) до відповідного бюджету під час виплати оподаткованого доходу єдиним платіжним документом. Банки приймають платіжні документи на виплату доходу лише за умови одночасного подання розрахункового документа на перерахування цього податку до відповідного бюджету або розрахункового документа на зарахування коштів у сумі цього податку на єдиний рахунок, визначений ст. 35-1 цього Кодексу.

Фізичні особи, які отримували доходи протягом звітного періоду не через податкових агентів, зобов'язані подати декларацію про доходи та сплатити ПДФО за підсумками звітного року до 1 травня наступного року. Для реалізації права на податкову знижку платник має право подати декларацію до кінця року, наступного за звітним.

Спрощена система оподаткування. В Україні новостворені суб'єкти господарювання – юридичні особи під час реєстрації повинні визначитись, на якій системі оподаткування вони планують працювати: загальній – податку на прибуток підприємств або обрати спрощену систему оподаткування – єдиний податок.

Фізичні чи юридичні особи, у тому числі нерезиденти, можуть самостійно обрати спрощену систему оподаткування, якщо вони відповідають встановленим законодавством критеріям щодо максимального річного доходу і виду діяльності, який дозволяє застосування єдиного податку. Основні параметри єдиного податку представлено у табл. 10.12.

Найпоширеніша серед юридичних осіб третя група спрощеної системи оподаткування допускає її використання за умови, що обіг такого підприємства не перевищує 1167 розмірів мінімальної заробітної плати, встановленої законом на 1 січня податкового (звітного) року (за станом на лютий 2023 р. – 7818900 грн, що в еквіваленті становить близько 186 тис євро) на рік. Якщо ця основна вимога виконується, то підприємство має право використовувати фіксовану ставку єдиного податку в розмірі 5% від доходу в разі включення податку на додану вартість до складу єдиного податку або ставку в розмірі 3% від доходу та в разі, якщо підприємство є платником податку на додану вартість.

Оплата єдиного податку суттєво полегшує декларування й адміністрування доходів, часто використовується малим бізнесом на перших етапах його роботи. Разом з єдиним податком платник також сплачує ЄСВ.

Таблиця 10.12

Єдиний податок у 2023 р.

Група	Вимоги до платників податку				Ставки єдиного податку
	статус	кількість працівників	річний дохід, виручка, грн	дозволені види діяльності	
1	ФОП	0	<= 1 118 900 грн (167 розмірів мінімальної зарплати)	– побутові послуги; – роздрібний продаж товарів із торговельних місць на ринках	щомісячна фіксована ставка у межах до 10% МЗП
2	ФОП	<= 10	<= 5 587 800 грн (834 розміри мінімальної зарплати)	– надання послуг, у тому числі побутових, іншим платникам єдиного податку та / або населенню; – виробництво або продаж товарів; – діяльність у сфері ресторанного господарства	щомісячна фіксована ставка у межах до 20% МЗП
3	ФОП, юридична особа	без обмежень	<= 20 000 000 7 818 900 грн (1167 розмірів мінімальної зарплати)	X	3% + ПДВ 5% – без сплати ПДВ (2% – на час воєнного стану)
4	Сільськогосподарські виробники з часткою сільськогосподарського товаровиробництва за попередній рік не менше, ніж 75% від загальної виручки				0,09–3% нормативної грошової оцінки землі

Четверта група єдиного податку визначає особливі умови оподаткування для сільськогосподарських товаровиробників. Ставка податку залежить від категорії землі, її розміщення і площі. Юридичні особи мають право обирати четверту групу єдиного податку за умови, що частка сільськогосподарського товаровиробництва у них за попередній податковий (звітний) рік дорівнює або перевищує 75%. Це право поширюється на:

– юридичних осіб, утворених у процесі злиття чи приєднання. У такому разі платником єдиного податку можна стати з року утворення за умови, що частка сільськогосподарського товаровиробництва, одержана за попередній податковий рік усіма окремими учасниками такої реорганізації, дорівнює або перевищує 75%;

– кожному окрему юридичну особу, утворену шляхом поділу чи виділення. За таких умов можна стати платником єдиного податку з наступного року, якщо частка сільськогосподарського товаровиробництва за попередній податковий рік дорівнює або перевищує 75%;

– юридичну організацію, утворену шляхом перетворення. У цьому випадку платником єдиного податку можна стати з року перетворення, якщо частка сільськогосподарського товаровиробництва, одержана за попередній податковий (звітний) рік, дорівнює або перевищує 75%.

Сільськогосподарські товаровиробники (юридичні особи) можуть бути платниками єдиного податку з наступного року, якщо частка сільськогосподарського товаровиробництва за попередній рік дорівнює або перевищує 75%, тоді як фізичні особи, які є новоствореними сільськогосподарськими товаровиробниками, – з року їх державної реєстрації.

Платники єдиного податку звільняються від обов'язку нарахування, оплати та подання податкової звітності за такими податками і зборами, як податок на прибуток підприємств, податок на додану вартість (за умови обрання ставки 55%), податок на майно та частково орендна плата.

Порядок нарахування і обчислення ПДВ, мита, акцизного податку при імпорті товарів розглянуто в розділі 11.

10.6. Податкові інструменти стимулювання розвитку

В умовах світової глобалізації для забезпечення конкурентоспроможності національної економіки багато розвинутих країн світу впроваджують інноваційно-інвестиційні моделі розвитку, результат яких залежить, зокрема, від ефективності застосування податкового механізму. Податковий механізм є одним із важливих та ефективних заходів впливу на створення сприятливого підприємницького середовища і процес залучення інвестицій та відіграє роль їх позитивного каталізатора. Посилення конкурентної боротьби у світовій економіці сприяє більш активному застосуванню податкового механізму.

Податковий механізм визначає і законодавчо встановлює форми мобілізації ресурсів за допомогою податків, зборів та інших податкових платежів. **Податкові інструменти** – це засоби впливу уряду на економіку країни через оподаткування з метою забезпечення соціально-економічного розвитку держави, які, в свою чергу, діють за допомогою відповідних важелів. Складові податкового механізму наведено на рис. 10.5.

Вагомий важіль податкового інструменту – **податкова пільга**, що, згідно зі ст. 30 Податкового кодексу України, є *передбаченим митним і податковим законодавством звільненням платника податків від обов'язку щодо нарахування та сплати податку і збору, сплатою ним податку та збору в меншому розмірі*. У Податковому кодексі України наведено перелік галузей, яким надаються податкові пільги.

З метою стимулювання розвитку економіки застосовують податкові пільги у вигляді пільгової й нульової ставок оподаткування. *Нульова ставка* означає тимчасове звільнення від оподаткування і використовується для високотехнологічних товарів та товарів, що експортуються. *Пільгова ставка* передбачає зменшення ставки оподаткування для окремих суб'єктів господарювання з метою стабілізації впливу на економічні процеси.

Зазвичай встановлюють такі види податкових пільг: *податкові вирахування, податкові знижки і податковий кредит*, характеристики яких наведено нижче.

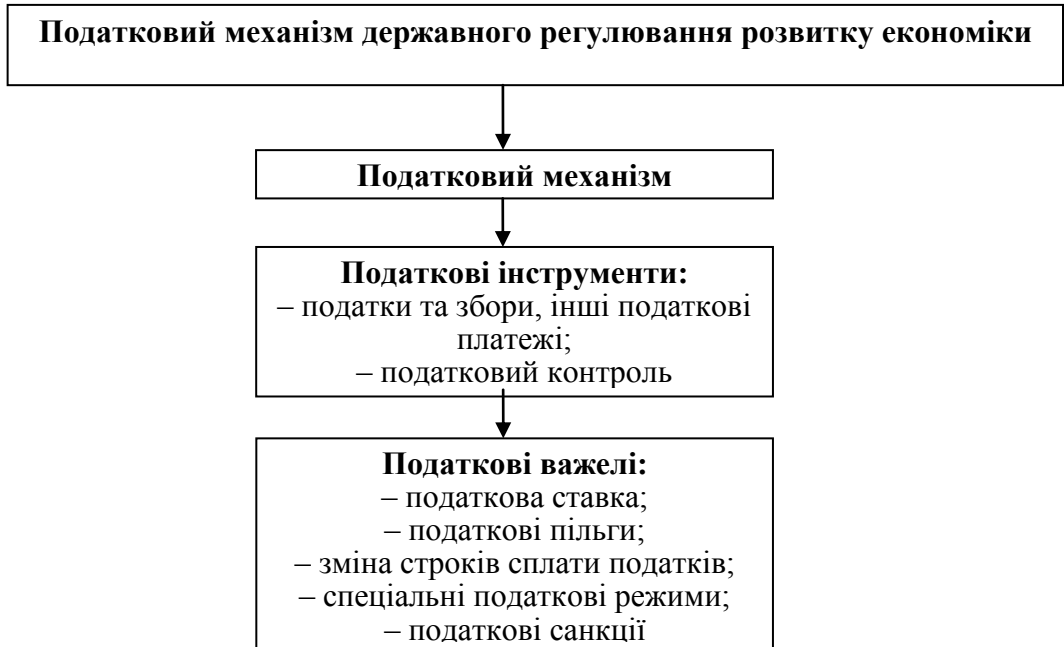

Рис. 10.5. Складові податкового механізму державного регулювання економіки країни

Податкові знижки – це вид податкових пільг, спрямований на зменшення податкової бази на певну величину, яка визначається сумою витрат платника на необхідне стимулювання згідно з передбаченими законом цілями. Зокрема, платник ПДФО має право зменшити дохід, що підлягає оподаткуванню, на суму коштів, сплачених у вигляді соціальних та благодійних внесків.

Податковий кредит – вид податкових пільг, спрямований на зменшення податкової ставки або податкового зобов'язання.

Податкові канікули передбачають звільнення від сплати податку на прибуток на обмежений термін.

Спеціальні податкові режими є системою заходів, що передбачає «особливий порядок оподаткування окремих категорій суб'єктів господарювання».

Зазвичай податкові важелі можуть мати позитивний і негативний наслідки для економічного розвитку країни. Внаслідок надання певних податкових пільг до державного бюджету не надходить якась частина коштів, що збільшує дефіцит бюджету та негативно впливає на виконання соціально-економічних програм країни. Негативний наслідок також має прояв у витрачанні вивільнених коштів на власні потреби суб'єктів господарювання, а позитивний – у спрямуванні вивільнених коштів на розвиток виробництва, впровадження нової техніки і технологій.

В умовах переходу України до інноваційно-інвестиційної моделі розвитку економіки на особливу увагу заслуговують податкові важелі інноваційно-інвестиційної активності суб'єктів господарювання. Їх застосування дає змогу поліпшити фінансовий простір країни, що сприятиме збільшенню притоку інвестицій.

Під *податковим механізмом залучення інвестицій* слід розуміти податковий механізм, спрямований на створення конкурентних податкових умов для залучення інвестицій. Зупинимось детальніше на характеристиці податкових важелів податкового механізму залучення інвестицій (рис. 10.6).

Податкові важелі фінансового механізму залучення інвестицій

- податкова ставка на прибуток;
- податкова ставка на ПДВ;
- прискорена амортизація;
- інвестиційний податковий кредит;
- податковий кредит на науково-дослідні та дослідно-конструкторські розробки (НДДКР);
- інвестиційна податкова знижка;
- податкові канікули;
- пільги у спеціальному правовому режимі економічної діяльності;
- звільнення від оподаткування суми реінвестованого прибутку;
- звільнення від сплати митних платежів щодо імпорту обладнання та сировини

Джерело: складено автором.

Рис. 10.6. Податкові важелі залучення інвестицій

Податок на прибуток виконує два завдання: за рахунок податкових ставок держава вилучає частину валового суспільного продукту для формування бюджету, а завдяки податковим пільгам – для підприємства-реципієнта інвестицій це вилучення зменшується. Якщо раніше податкові ставки були головним

важелем податкової політики, то в останні півстоліття їх доповнюють податкові пільги. Проте багато країн і до сьогодні надають перевагу податковим ставкам.

Прискорена амортизація полягає у зменшенні термінів амортизаційних списань та має на меті створення сприятливих можливостей для оновлення основного капіталу і модернізації промисловості. Сутність прискореної амортизації полягає в тому, що зношення основних засобів нараховується за завищеними нормами (але не більше, ніж у 2 рази). Отже, вартість основних засобів переноситься на витрати виробництва у більш стислі терміни порівняно з нормативними. Метод прискореної амортизації поширюється тільки на активну частину основних засобів – машини, обладнання, транспорт, нормативний термін служби яких перевищує 3 роки.

Прискорена амортизація зменшує суму оподатковуваного прибутку, пришвидшує обіг основного капіталу, створює стимули та забезпечує кошти для подальших інновацій. Прискорена амортизація застосовується і щодо обладнання, яке слугує цілям збереження довкілля, а також використовується у сфері енергозберігаючих технологій.

Одним із найдієвіших механізмів стимулювання інноваційної діяльності є податкові пільги, зокрема *інвестиційна податкова знижка, інвестиційний податковий кредит та дослідний податковий кредит*. Сенс цих податкових стимулів полягає у наданні підприємству непрямої фінансової підтримки для реалізації інноваційно-інвестиційних проєктів шляхом зменшення або відтермінування сплати нарахованого податку. Ці стимули мають цільовий характер, а ресурси, вивільнені в результаті їх застосування, повинні спрямовуватися на конкретно визначені цілі.

Податкова знижка на інвестиції у НДДКР передбачає право на зменшення бази оподаткування на певні витрати підприємства, визнані такими, що спрямовані на інвестиції й НДДКР.

Інвестиційний податковий кредит і дослідний податковий кредит за змістом є податковою пільгою, особливість якої полягає в тому, що її величина вилучається із суми нарахованого податку, а не із суми оподатковуваного прибутку. Таким чином, ці пільги, зрештою, зменшують розмір податків, що підприємство (індивідуальний підприємець) має сплатити за умови спрямування вивільнених ресурсів на НДДКР чи інвестиції.

Дослідницький податковий кредит є досить поширеним у світі, особливо в розвинених країнах, які можуть дозволити собі фактичне субсидування з бюджету НДДКР у напрямках, що відповідають пріоритетам державної політики.

Попри те, що суть податкових стимулів інноваційно-інвестиційної діяльності досить проста та зрозуміла, механізми їх впровадження у світовій практиці вельми відрізняються. Варто виокремити декілька найбільш поширених моделей.

1. *Зменшення податкового зобов'язання підприємства з податку на прибуток на частину допустимих витрат*. Такими витратами можуть бути витрати на реконструкцію і модернізацію основних фондів, витрати на здійснення НДДКР, а також страхові внески для працівників певної категорії (зокрема,

висококваліфікованих кадрів). Розмір інвестиційного податкового кредиту диференціюється залежно від об'єктів інвестування та інших критеріїв, що визначаються державою. За такої моделі інвестиційний податковий кредит надається на безповоротній основі.

Більшість країн запровадила механізм, за якого розмір податкового кредиту розраховується як відсоток до вартості обладнання, технології чи витрат на НДДКР, в які інвестує підприємство. При цьому може бути застосовано різні підходи до визначення бази розрахунку. Найбільш поширеними серед них є метод *volume-based*, який передбачає надання кредиту на основі обсягу фактичних витрат без вимоги щодо їх динаміки, і метод *incremental*, за якого інвестиційний податковий кредит застосовується виключно до обсягу приросту видатків на обладнання, технології чи витрат на НДДКР. В Україні ці терміни часто перекладаються як «обсяговий» та «прирістний» підходи.

Податковий кредит на НДДКР є досить поширеним у світі, особливо в розвинених країнах, які можуть дозволити собі фактичне субсидування з бюджету НДДКР із напрямів, що відповідають пріоритетам державної політики. Наприклад, у США є два основних види дослідного податкового кредиту – «класичний кредит» (*traditional credit*) й альтернативний спрощений кредит (*alternative simplified credit*). Для «класичного кредиту» механізм розрахунку полягає в тому, що підприємства мають право відрахувати від суми нарахованого податку на прибуток 20% від збільшення витрат на НДДКР по відношенню до визначеної базової вартості кваліфікаційних витрат на дослідження (вартість витрат, яка приймається за базу при застосуванні методу *incremental*, КВД), яка не може бути нижчою, ніж 50% від витрат на НДДКР. Для розрахунку базової вартості КВД необхідно визначити фіксований відсоток, який розраховується як частка витрат на НДДКР у сукупних валових надходженнях (табл. 10.13).

Таблиця 10.13

Методика розрахунку фіксованого процента

Поточний рік (після 31 грудня 1993 р.)*	Базові роки, що використовуються при обчисленні щорічного інвестиційного податкового кредиту (після 31 грудня 1993 р.)	Співвідношення
Перші 5 років	Ставку встановлено на рівні 3%	Частка не застосовується
6-й рік	4-й і 5-й роки	1/6
7-й рік	5-й та 6-й роки	1/3
8-й рік	5-й, 6-й і 7-й роки	1/2
9-й рік	5-й, 6-й, 7-й та 8-й роки	2/3
10-й рік	5-й, 6-й, 7-й, 8-й і 9-й роки	5/6
Усі наступні роки	Будь-які 5 років між 5-м та 10-м роками	Частка не застосовується

* До 1 січня 1994 р. фіксований процент становить 3%.

Джерело: складено автором за даними: Research and development tax : Tax savings for companies involved with innovative, new or improved products or processes. URL : http://www.wec-cpa.com/media/94466/r_d_tax_credit_white_paper.pdf.

$$\text{Базова вартість КВД} = \text{Фіксований відсоток} \times \text{Середні валові доходи за попередні 4 роки.}$$

Далі розраховується кредит на НДДКР.

$$\text{Кредит на НДДКР} = 20\% (\text{Поточні КВД} - \text{Базова вартість КВД}) + 20\% (\text{Поточні платежі до науково-дослідної установи} - \text{Базова вартість платежів до науково-дослідної установи, що визначається як середнє значення платежів за попередні три роки}).$$

Своєю чергою, альтернативний спрощений кредит має спрощений алгоритм розрахунку базової вартості, що дає змогу ним скористатися тим підприємцям, які не можуть претендувати на «класичний кредит». Ставка альтернативного спрощеного кредиту становить 14% від обсягів збільшення витрат на НДДКР відносно 50% середніх витрат на НДДКР за попередні 3 роки (метод *incremental*). До таких витрат належать вартість матеріалів, використаних для проведення дослідження, оплата праці працівників, задіяних у НДДКР, а також витрати на дослідження і розробки, здійснені третіми особами (у розмірі 65% витрат). Отже, формула розрахунку альтернативного спрощеного кредиту має такий вигляд:

$$\text{Альтернативний спрощений кредит} = (\text{КВД} - \text{Середні КВД за попередні 3 роки} \times 50\%) \times 14\%.$$

В Україні були спроби застосувати інвестиційний податковий кредит, що, згідно з п. 1.11.4 ст. 1 Закону України «Про оподаткування прибутку підприємств», передбачав зміну терміну сплати податку на прибуток. Через те, що механізм інвестиційного податкового кредиту в Україні не до кінця було визначено та відпрацьовано, цей податковий важіль практично не застосовувався.

У серпні 2016 р. було зареєстровано законопроект, який передбачає запровадження аналогічного попередньому механізму, зокрема перенесення строків сплати податкових зобов'язань шляхом надання платникам податку інвестиційних податкових кредитів. Цю податкову пільгу передбачається надавати на строк від 1 до 5 років із таких видів податків і зборів: податок на прибуток, податок на майно, єдиний податок, туристичний збір, збір за місця для паркування транспортних засобів. Крім того, буде визначено суми відсотків, належні до сплати за користування інвестиційним податковим кредитом. На сьогодні триває процес удосконалення порядку надання податкових пільг та розробки критеріїв їх надання, а також узгодження норм цього законопроекту з нормами Податкового кодексу України.

Податкові канікули як один із видів податкових пільг за сучасних умов застосовуються з метою створення умов для залучення інвестицій, зокрема прямих іноземних інвестицій, але найменше поширені через ризикованість і значні втрати бюджету. Податкові канікули недоцільно надавати нерентабельним та новоствореним підприємствам.

Вагомий внесок у цьому напрямі зробили представники МВФ, які запропонували новий податковий важіль – **рахунок податкового кредиту**, якому властиві ознаки як інвестиційного податкового кредиту, так і податкових канікул.

Важливим інструментом у системі податкового механізму є також **податковий контроль**, мета якого полягає у забезпеченні дотримання вимог податкового законодавства та уникненні втрат коштів, отриманих за рахунок пільг. Світовий досвід свідчить про випадки порушення з метою отримання податкових пільг режиму податкового стимулювання (фіктивні інвестиції, надмірна оцінка податкового кредиту), що може загрожувати фінансовій безпеці країни. Отже, постійний моніторинг інвестицій необхідний не лише для забезпечення постійного дотримання відповідних умов, а також для виявлення фактів ухилення від сплати податків.

Контрольні запитання і завдання

1. Дайте визначення податкової системи. У чому полягає різниця між податковою системою і системою оподаткування?
2. Зазначте принципи оподаткування в Україні.
3. Назвіть загальнодержавні та місцеві податки в Україні.
4. Обґрунтуйте функції податків.
5. Яку роль виконує податкова система в економічній системі держави?
6. Назвіть види класифікацій податків.
7. Розкрийте зміст поділу на прямі й непрямі податки.
8. Зазначте розділи міжнародної класифікації податків.
9. Назвіть основні елементи податку.
10. За допомогою Податкового і Бюджетного кодексів України заповніть таблицю, зазначивши назви податків, джерела та напрями сплати.

Таблиця

Назва податку	Джерело сплати	Напрямок сплати
Податок на прибуток підприємств	прибуток	До державного бюджету – 90% та до місцевого бюджету – 10% (вказати, до якого бюджету він зараховується)

Рекомендована література

1. Бюджетний кодекс України : чинне законодавство України зі змін. і доповн. станом на поточ. дату. URL : <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/2456-17>.
2. Варналій З. С., Романюк М. В. Податкова система : навч. посіб. Київ, 2019.
3. Демиденко Л. М., Наконечна Ю. Л. Податкова система: практикум для студентів економічного факультету Київ : Київ. нац. ун-тет ім. Тараса Шевченка, 2017. 152 с.
4. Динаміка податкового навантаження в Україні в контексті реалізації податкової реформи / за ред. Т. І. Єфименко, А. М. Соколовської. Київ : ДННУ «Акад. фін. управ.», 2013. 492 с.
5. Конституція України : Закон України від 28 червня 1996 № 254к/96-ВР. URL : <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>.
6. Крисоватий А. І., Амбрик Л. П., Бадида М. П. Сучасна парадигма фіскальної політики України в умовах формування суспільства сталого розвитку : моногр. за наук. ред. А. І. Крисоватого. Тернопіль : ТНЕУ, 2015. 460 с.
7. Фінанси. Підручник / І. О. Лютий, С. Я. Боринець, З. С. Варналій та ін.; за ред. д.е.н., проф. І. О. Лютого. Київ : Ліра-К. 2017. 728 с.
8. Лютий І. О. та ін. Податки на споживання в економіці України. Київ : Знання, 2004.
9. Податковий кодекс України : чинне законодавство України зі змін. і доповн. станом на поточ. дату. URL : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2755-17/page2>.
10. Податкова політика України: стан, проблеми та перспективи : моногр. / за ред. З. С. Варналія. Київ : Знання України, 2008. 675 с.
11. Райнерт Е. С. Як багаті країни забагатіли... і чому бідні країни лишаються бідними / пер. з англ. П. Тарашук. Київ : Темпора, 2018. 452 с.
12. Рожко О. Д. Державні фінанси України: детермінанти та пріоритети розвитку. Київ : Ліра-К, 2016. 360 с.
13. Сміт А. Багатство народів. Дослідження про природу та причини добробуту націй / пер. з англ. О. Васильєва та ін. Київ : Наш Формат, 2018. 722 с.
14. Фрідман М. Капіталізм і свобода / пер. з англ. Неля Рогачевська. Київ : Наш Формат, 2017. 216 с.
15. Investment Tax Credit, Optional Investment Tax Credits. URL : <http://www.georgia.org/competitive-advantages/tax-credits/Pages/investment-tax-credit.aspx>.
16. Keynes J. M. The General Theory of Employment, Interest, and Money. Houghton Mifflin Harcourt, 2016. First edition. 416 p.
17. Musgrave R. Public finance in theory and practice. McGraw-Hill College, 1989. Fifth edition. 664 p.
18. Stiglitz J. People, Power, and Profits. Penguin, 2020. 400 p.
19. Research and development tax: Tax savings for companies involved with innovative, new or improved products or processes. URL : http://www.wec-cpa.com/media/94466/r_d_tax_credit_white_paper.pdf.

Розділ 11

МИТНА СИСТЕМА ТА МИТНЕ ОПОДАТКУВАННЯ

Основні категорії та поняття: адвалорне мито, антидемпінгове мито, додатковий імпорتنний збір, комбіноване мито, компенсаційне мито, мито, митно-тарифна політика, митна система, митні платежі, митна територія України, митний кордон України, протекціонізм, спеціальне мито, специфічне мито, фритредерство (вільна торгівля).

11.1. Митно-тарифна політика як складова державної фінансової політики

Однією зі складових фінансової політики як діяльності держави з організації та використання фінансів для забезпечення економічного і соціального розвитку країни є митно-тарифна політика.

Митно-тарифна або митна політика – це система принципів та напрямів діяльності держави у сфері забезпечення своїх економічних інтересів і безпеки за допомогою митно-тарифних та нетарифних заходів регулювання зовнішньої торгівлі.

Основною складовою митної політики є **тарифна політика** – діяльність держави щодо формування ефективної системи митного оподаткування у країні.

Є дві основні моделі митно-тарифної політики держави: протекціонізм і фритредерство (вільна торгівля). **Протекціонізм** – це політика, спрямована на захист внутрішнього ринку держави від іноземної конкуренції та на стимулювання експорту. Вона здійснюється за допомогою високих ставок ввізного мита, інших імпорتنних митних податків і жорсткої системи нетарифного регулювання (квоти, ліцензії, митне оформлення та митний контроль і т. п.). За такої моделі митної політики щодо експорту, навпаки, застосовуються різні інструменти, які стимулюють його: експортні субсидії, пільгові експортні кредити, валютний демпінг та ін. **Політика фритредерства (вільної торгівлі)** – це політика мінімального втручання держави у зовнішню торгівлю. Вона спрямована на скасування тарифних і нетарифних обмежень у зовнішній торгівлі, на лібералізацію зовнішньоторговельних відносин країн.

Цілями митної політики є:

- захист національного ринку від іноземної конкуренції;
- розвиток зовнішньої торгівлі країни;
- інтеграція країни у світову систему господарювання;
- оптимізація структури імпорту та експорту товарів;
- підтримка раціонального співвідношення між експортом й імпортом товарів;

- підтримка необхідного співвідношення між надходженням іноземної валюти в країну та її відтоком із країни;
- поповнення доходів держави;
- створення умов для прогресивних перетворень у структурі виробництва і споживання товарів;
- забезпечення умов для полегшення доступу національних експортерів на ринки інших країн.

Митно-тарифна політика держави виконує ряд важливих функцій, основними з яких є: **фіскальна, регулятивна, захисна (протекціоністська).**

Сутність фіскальної функції митно-тарифної політики полягає в тому, що за рахунок застосування її інструментів (митних податків) відбувається наповнення державного бюджету. Наприклад, в Україні при переміщенні товарів і предметів через митний кордон держави справляються мито, ПДВ, акцизний податок. Ці кошти є доходами державного бюджету. Фіскальна функція митної діяльності держави сформувалася раніше за інші, історія справляння мита сягає ще Стародавнього Єгипту (III тис. до н. е.) та давнього Вавилону (II тис. до н. е.). Виконання фіскальної функції залишалося єдиним завданням митної діяльності для європейських держав приблизно до кінця XVII ст.

Регулятивна функція митної політики має прояв у тому, що за допомогою її економічних і адміністративних інструментів відбувається регулювання експорту та імпорту товарів, потоків національної й іноземної валюти у національних інтересах для забезпечення виконання державної політики у сфері економіки і фінансів, а також міжнародно-правових зобов'язань держави.

Митно-тарифна політика виконує також **захисну функцію**, яку ще називають **протекціоністською**. Її сутність полягає в тому, що за допомогою інструментів митної політики можна забезпечити захист інтересів та національної безпеки держави, захист внутрішнього ринку, національних виробників від іноземної конкуренції, в тому числі надмірної й недобросовісної, сприяючи у такий спосіб розвитку національної економіки. Захист інтересів споживачів здійснюється і шляхом контролю за якістю та безпечністю імпортованої продукції, а також за допомогою боротьби з контрабандою й іншими порушеннями митних правил.

Митно-тарифна політика держави, її функції та завдання реалізуються за допомогою **тарифних і нетарифних інструментів**.

До **тарифних інструментів** регулювання зовнішньої торгівлі належать: митний тариф, імпортне та експортне мита, тарифна квота. Зазначені інструменти переважно регулюють імпорт і спрямовані на захист національного товаровиробника від іноземної конкуренції, оскільки вони роблять іноземні товари менш конкурентоспроможними.

За допомогою **нетарифних інструментів** держава здійснює регулювання як імпорту, так і експорту товарів. **Нетарифні інструменти** – це:

- кількісні обмеження експорту та імпорту товарів (ліцензування, квотування, міжнародні угоди про «добровільне обмеження експорту»);

- спеціальні імпорتنі й експортні податки і збори (ПДВ, акцизи та ін.);
- системи митного оформлення та контролю;
- методи визначення митної вартості товарів;
- стандарти і вимоги до товарів (пакування та маркування, якість, безпека, охорона навколишнього середовища, санітарно-гігієнічні норми);
- вимоги до митних і товаросупровідних документів (митна декларація, сертифікати походження товарів, якості тощо);
- фінансування експорту (експортні субсидії, пільгові експортні кредити, демпінг);
- валютно-кредитні інструменти (зміна валютного курсу, валютні обмеження, валютні інтервенції, маневрування банківськими процентними ставками та ін.).

Основними нормативно-правовими актами, що визначають сутність і механізми реалізації митної політики України, є: Декларація про державний суверенітет України, Конституція України, Закон України «Про зовнішньоекономічну діяльність», Митний кодекс України, Податковий кодекс України, Закон України «Про Митний тариф України» та ін.

Для розуміння механізму застосування інструментів митної політики, особливо митного оподаткування і митного контролю, необхідно з'ясувати зміст понять «**митна територія**» та «**митний кордон**», визначених Митним кодексом України.

Митна територія України – це територія України, зайнята сушею, територіальне море, внутрішні води і повітряний простір, а також території вільних митних зон, штучні острови, установки та споруди, створені у виключній (морській) економічній зоні України, на які поширюється виключна юрисдикція України. Території вільних митних зон вважаються такими, що знаходяться поза межами митної території України.

Межі митної території України є **митним кордоном України**. Митний кордон збігається з державним кордоном України, крім меж штучних островів, установок і споруд, створених у виключній (морській) економічній зоні України, на які поширюється виключна юрисдикція України. Межі території зазначених островів, установок та споруд становлять митний кордон України.

Згідно з чинним законодавством, регулювання митної справи в Україні здійснюють найвищі органи влади й управління: Президент України, Верховна Рада України, Кабінет Міністрів України, Державна митна служба України і відповідні міністерства та відомства (НБУ, Міністерство фінансів України, Міністерство економіки України, Міністерство аграрної політики та продовольства України, Міністерство закордонних справ України, Міністерство юстиції України й інші міністерства, комітети і відомства).

У науковій та навчальній літературі митна політика розглядається насамперед як основна складова зовнішньоекономічної політики держави, що формувалася історично і стала предметом наукових досліджень наприкінці XIX ст.

Втім, беручи до уваги цілі митно-тарифної політики, принципи та сучасні напрями, доцільно розглядати її також як важливу складову державної економічної політики. Водночас, зважаючи на функції, інструменти й інституційний механізм, варто досліджувати митну політику як складову фінансової політики держави. Митна політика безпосередньо пов'язана з бюджетною, податковою, ціною, валютною, інвестиційною та соціальною політиками, а також із фінансовою політикою підприємств. Надходження від митних платежів – важлива складова податкових надходжень до державного бюджету країни. Оскільки митні податки (мито, ПДВ із ввезених у країну товарів, акцизний податок із ввезених у країну товарів) є непрямими податками, вони включаються до ціни товарів, збільшуючи її. І навпаки, зменшення розміру митних податків є об'єктивною основою для зниження цін на імпортовані товари. Регулюючи за допомогою митних інструментів обсяги та структуру експорту й імпорту товарів, можна впливати на величину притоку іноземної валюти в країну та її відтоку за межі країни. Відповідно, є можливість впливати на обсяг пропозиції іноземної валюти на валютному ринку і на величину попиту на неї, а також на валютний курс національної грошової одиниці. Надаючи пільги при митному оподаткуванні ввезених із-за кордону машин, обладнання та устаткування, ми можемо поліпшити інвестиційний клімат у країні й активізувати надходження іноземних інвестицій. Зменшення мита на імпортовані соціальні товари сприятиме зниженню цін на них і поліпшенню добробуту населення, а отже, може бути одним з інструментів реалізації соціальної політики держави.

Особливо тісний зв'язок має митно-тарифна політика з фінансовою політикою суб'єктів господарювання. Розробляючи стратегію й тактику своєї фінансової політики, підприємства – суб'єкти зовнішньоекономічної діяльності повинні обов'язково враховувати напрями митно-тарифної діяльності держави, тенденції зміни ставок мита, інших митних податків, тенденції щодо посилення чи пом'якшення нетарифних обмежень. Необхідно також аналізувати наслідки підписання та виконання державою міжнародних торговельних угод, особливо угод щодо участі країни у регіональних інтеграційних об'єднаннях: зонах вільної торгівлі, митних союзах й ін. Відповідно до таких міжнародних угод, скасовується мито, інші митні податки, значно спрощується або ліквідується система нетарифного регулювання у торговельних відносинах між країнами-учасницями зони вільної торгівлі, митного союзу.

Значний вплив на формування та реалізацію митно-тарифної політики держави має її вступ до Світової організації торгівлі (СОТ), 152-м членом якої Україна стала 16 травня 2008 р. Основною метою діяльності цієї міжнародної організації є забезпечення ліберального, гарантованого і передбачуваного доступу до зарубіжних ринків для товарів та послуг підприємств-експортерів. СОТ виконує також функцію форуму для міждержавних переговорів із питань подальшої лібералізації торгівлі товарами і послугами. Україна, ставши членом цієї організації, знизила рівень імпортних та експортних мит і почала застосовувати пільгову ставку мита щодо імпорту товарів із країн-членів СОТ.

Підвищився рівень відкритості національної економіки. Україна також взяла на себе зобов'язання щодо лібералізації ринку послуг, у тому числі фінансових.

Позитивним наслідком членства України в СОТ став початок переговорів щодо укладання Угоди про асоціацію з ЄС, зокрема щодо створення розширеної зони вільної торгівлі. Цей документ було підписано 27 червня 2014 р. у Брюсселі. Згідно зі ст. 4 зазначеної Угоди, йдеться про встановлення поглибленої й всеохоплюючої зони вільної торгівлі (ПВЗВТ) між Україною та ЄС. Угода про асоціацію з ЄС передбачає лібералізацію торгівлі як товарами, так і послугами, зменшення й скасування митних тарифів, лібералізацію руху капіталів між країнами. Вона дає змогу значною мірою усунути нетарифні (технічні) бар'єри у торгівлі між Україною та ЄС і забезпечити розширений доступ українських експортерів до внутрішнього ринку ЄС та, навпаки, європейських експортерів до українського ринку, що сприятиме інтеграції економіки України до економіки ЄС.

Угода про Зону вільної торгівлі між Україною та ЄС містить положення щодо:

- скасування Україною та ЄС ввізних мит на більшість товарів, що імпортуються на ринки один одного;
- приведення Україною своїх технічних регламентів, процедур, санітарних і фітосанітарних заходів, заходів щодо безпеки харчових продуктів у відповідність з європейськими, завдяки чому українські промислові товари, сільськогосподарська та харчова продукція не потребуватимуть додаткової сертифікації в ЄС;
- встановлення сторонами найбільш сприятливих умов доступу до своїх ринків послуг;
- запровадження Україною правил ЄС у сфері публічних закупівель, що дасть змогу поступово відкрити для України ринок публічних закупівель ЄС;
- спрощення митних процедур і попередження шахрайства, контрабанди, інших правопорушень у сфері транскордонного переміщення вантажів;
- посилення Україною захисту прав інтелектуальної власності.

Отже, митно-тарифна політика фокусує інтереси держави у внутрішньо-економічній, зовнішньоекономічній, фінансовій, податковій, валютній, інвестиційній та соціальній сферах. Вона є невід'ємною складовою як зовнішньоекономічної, так і фінансової політики держави. Завдяки митній політиці держава захищає свої інтереси у сфері експорту та імпорту, забезпечує захист внутрішнього ринку країни, розвиток національної економіки й її інтеграцію до світової. Від митної політики багато в чому залежить досягнення фінансової стабільності у державі, стимулювання залучення іноземних інвестицій у національне виробництво, забезпечення валютних надходжень від експорту товарів і послуг, посилення контролю за вивезенням капіталів із держави та розвиток експортного потенціалу країни.

11.2. Митні органи в системі фіскальних органів держави

Митно-тарифну політику України, її цілі й функції безпосередньо реалізують митні органи держави. *Сукупність митних органів, спеціалізованих митних установ і організацій, на які покладено завдання здійснення митної справи та митної політики, становить митну систему країни.* Митними органами в Україні є центральний орган виконавчої влади, що забезпечує реалізацію державної митної політики, спеціалізовані митні органи митниці й митні пости. Митні органи є складовою системи органів виконавчої влади України. Вони забезпечують реалізацію трьох основних функцій: фіскальної, захисної (правоохоронної), регулюючої.

Основними завданнями митних органів, згідно зі ст. 544 Митного кодексу України, є:

- забезпечення правильного застосування, неухильного дотримання вимог законодавства України з питань державної митної справи;
- забезпечення виконання зобов'язань, передбачених міжнародними договорами України з питань державної митної справи;
- створення сприятливих умов для полегшення торгівлі, збільшення товарообігу та пасажиропотоку через митний кордон України;
- здійснення митного контролю і виконання митних формальностей щодо товарів, транспортних засобів, що переміщуються через митний кордон України;
- забезпечення справляння митних платежів, контроль правильності обчислення, своєчасності та повноти їх сплати, застосування заходів щодо їх примусового стягнення у межах повноважень, визначених Митним кодексом України, Податковим кодексом України й іншими актами законодавства України;
- організація застосування гарантій забезпечення сплати митних платежів, взаємодія з банківськими установами і незалежними фінансовими посередниками, що надають такі гарантії;
- застосування передбачених законодавством заходів митно-тарифного та нетарифного регулювання зовнішньоекономічної діяльності;
- здійснення контролю за дотриманням правил переміщення валютних цінностей через митний кордон України;
- сприяння захисту прав інтелектуальної власності, вжиття заходів щодо запобігання переміщенню через митний кордон України товарів із порушеннями охоронюваних законодавством прав інтелектуальної власності;
- запобігання і протидія контрабанді, боротьба з порушеннями митних правил на всій митній території України;
- здійснення обміну документами та інформацією (у тому числі електронною) з іншими державними органами України, митними, правоохоронними та іншими органами іноземних держав;
- здійснення інших визначених законодавством повноважень, покладених на митні органи.

Центральний орган виконавчої влади, що забезпечує реалізацію державної митної політики, спрямовує, координує і контролює діяльність митниць, митних постів, спеціалізованих митних органів, митних організацій та інших установ митної системи країни, в межах своїх повноважень видає накази, організує і контролює їх виконання. Функції центрального органу виконавчої влади у сфері митної справи на різних етапах розвитку країни виконували Державний комітет митного контролю України, Державний митний комітет України, Державна митна служба України (Держмитслужба), Міністерство доходів і зборів України, Державна фіскальна служба України та потім знову Державна митна служба України.

Створення системи митних органів в Україні відбувалося паралельно із розбудовою всього державного управлінського механізму. Після розпаду СРСР на території України залишилося 25 митниць зі 118, що функціонували в Союзі. 24 травня 1991 р. Постановою Кабінету Міністрів УРСР Управління державного митного контролю при Раді Міністрів УРСР було реорганізовано у Державний комітет митного контролю України. Законом УРСР «Про митну справу в Українській РСР», що набув чинності 25 червня 1991 р., було визначено єдину систему митних органів України у складі Державного комітету митного контролю та митниць, а загальне керівництво митною справою було покладено на Верховну Раду УРСР і Кабінет Міністрів УРСР. Вже за часів незалежності Указом Президента України від 11 грудня 1991 р. було утворено Державний митний комітет України як центральний орган державної виконавчої влади, що організовує здійснення митної політики, забезпечує ефективне функціонування митної системи та є підвідомчим Кабінету Міністрів України.

Із 1 січня 1992 р. почав діяти Митний кодекс України, затверджений Постановою Верховної Ради України від 12 грудня 1991 р. У 1992 р. з метою захисту економічних інтересів держави розпочався процес активного створення митних органів – митниць і митних постів. Із 1 січня 1992 р. по 1 січня 1993 р. кількість митниць зросла з 26 до 52, а митних постів – зі 111 до 225. У наступні роки кількість митниць та працівників митної служби надалі зростала. У 1996 р. в Україні вже були 71 митниця і 269 митних постів, а кількість працівників митних органів становила 17 256 осіб.

За часів незалежності система митних органів України реформувалася неодноразово. У 1994 р. було створено 8 територіальних митних управлінь, кожному з яких підпорядковувалося від 5 до 15 митниць. 3 митниці залишилися у прямому підпорядкуванні Державного митного комітету України. Територіальні митні управління забезпечували управління ввіреними їм митницями, митними постами та іншими підпорядкованими установами, але не мали права здійснювати митне оформлення. У 1996 р. Державний митний комітет України було реформовано у Держмитслужбу, а територіальні митні управління – у регіональні митниці, які вже мали право здійснювати функції митного контролю і митного оформлення у визначеній зоні діяльності. Отже, у період із 1996 р. по 2005 р. митна система України включала Держмитслужбу, митниці прямого

підпорядкування (6), регіональні митниці (10), митниці (41) й митні пости. Кількість митниць та їх підпорядкованість досить часто змінювалися. Реорганізація управління митними органами позитивно позначилася на фіскальному показнику діяльності митної системи країни. Якщо в 1996 р. до державного бюджету надійшло 1 млрд 249 млн грн, то в 1997 р. – 2 млрд 680 млн 846 тис грн, а в 1998 р. – понад 3 млрд грн.

У 2005 р. з метою поліпшення управління митницями, скорочення чисельності управлінського апарату, зменшення витрат бюджетних коштів і підвищення якості виконання митними органами покладених на них завдань всі митниці було виведено з підпорядкування регіональних митниць та підпорядковано центральному апарату Держмитслужби. Однак у 2006 р. було визнано за доцільне знову повернутися до трирівневої структури управління в митній системі: «Держмитслужба (центральный апарат) – регіональні митниці – митниці», що враховувала адміністративно-територіальний устрій держави. Реформування системи митних органів у 2008 р. відбувалося з метою її спрощення і повернення до двох рівнів: «Держмитслужба (центральный апарат) – митниці». У 2010 р. відбулися зміни у структурі митних органів відповідно до адміністративно-територіального устрою держави, кількість митниць зменшено із 46 до 27. Митниці здійснюють свою діяльність на території відповідних адміністративно-територіальних одиниць (Автономна Республіка Крим; область; міста Київ, Севастополь). Окремі митниці можуть здійснювати свою діяльність на територіях двох чи більше адміністративно-територіальних одиниць або на всій території України.

18 грудня 2018 р. Кабінет Міністрів України схвалив Постанову про реорганізацію Державної фіскальної служби шляхом поділу на Державну податкову та Державну митну служби. Таким чином, відбулося повернення до моделі, коли в державі функціонують два окремі органи виконавчої влади, що реалізують податкову і митну політики.

Згідно з постановою КМУ, Державна митна служба є центральним органом виконавчої влади, діяльність якого спрямовується та координується Кабінетом Міністрів України через Міністра фінансів і який реалізує державну митну політику, державну політику у сфері боротьби з правопорушеннями під час застосування митного законодавства.

Отже, в Україні триває пошук ефективної моделі побудови системи митних та податкових органів, їх підпорядкованості вищим органам управління держави.

Досвід зарубіжних країн щодо організації митної справи свідчить про те, що системи митних органів країн різняться між собою за типами, видами митних органів, підпорядкованістю й управлінням. Залежно від завдань і виконуваних функцій виокремлюють декілька типів митних служб країн – колишніх республік СРСР: *сервісні, фіскальні та правоохоронні* (табл. 11.1).

Таблиця 11.1

Типи митних служб та їхня характеристика

Тип митної служби	Країни	Характерні риси
Сервісні	Литва, Латвія, Естонія, Грузія	Надання адміністративних послуг щодо спрощення та сприяння розвитку зовнішньої торгівлі, міждержавного переміщення пасажирів, вантажів і поштових відправлень
Фіскальні	Україна, Казахстан, Молдова	Забезпечення виконання плану доходів державного бюджету; реалізація інших функцій здійснюється за остаточним принципом
Правоохоронні	країни Середньої Азії	Спрямованість діяльності на виконання правоохоронних завдань

Джерело: складено за : Актуальні питання теорії та практики митної справи : моногр. / за заг. ред. І. Г. Бережнюка. Хмельницький : ПП Мельник А. А., 2013. С. 30.

До правоохоронного типу належать митні служби країн, що пережили військові дії й громадянські конфлікти у період розпаду СРСР, або ті, для яких характерною є жорстка централізація влади єдиним лідером.

Щодо підпорядкованості митних служб пострадянських країн, то слід зазначити, що свою діяльність митні служби можуть здійснювати:

- самостійно, на правах окремого міністерства чи відомства, підпорядковуючись уряду країни (Азербайджан, Киргизстан, Таджикистан, Туркменістан, Узбекистан) або ж з окремих питань – президенту держави;

- у складі міністерства фінансів як центрального органу державної влади, що реалізує державну фінансову політику, або ж підпорядковуючись міністерству фінансів (Грузія, Казахстан, Литва, Молдова);

- спільно з податковою службою країни як єдиний орган державної влади, що здійснює контроль за формуванням дохідної частини державного бюджету. При цьому такий орган може діяти як на правах окремого міністерства чи відомства, підпорядковуючись уряду країни (Вірменія – Комітет державних доходів), так і у складі окремого органу державної виконавчої влади (Естонія – Податково-митний департамент Міністерства фінансів).

Основними завданнями, що вирішують митні органи країн, є забезпечення митного захисту економіки та національного товаровиробника, сприяння розвитку зовнішньоекономічних зв'язків, ефективний контроль за надходженням митних доходів до державного бюджету.

11.3. Сутність і види митного оподаткування в Україні

Найважливішим інструментом митно-тарифної політики держави є **митне оподаткування**.

Митне оподаткування в Україні здійснюється згідно з Податковим кодексом України, Митним кодексом України, Законом України «Про Митний тариф України», іншими законодавчо-нормативними актами, а також міжнародними договорами за участю України.

Сутність і види митних платежів визначаються Податковим та Митним кодексами України. Згідно з Податковим кодексом України (ст. 14), **митні платежі** – це податки, які відповідно до Податкового кодексу України або митного законодавства справляються під час переміщення або у зв'язку з переміщенням товарів через митний кордон України і контроль за справлянням яких покладено на митні органи. У Митному кодексі України (ст. 4) зазначено **види митних платежів в Україні**:

- а) мито;
- б) акцизний податок із ввезених на митну територію України підакцизних товарів (продукції);
- в) ПДВ із ввезених на митну територію України товарів (продукції).

Об'єктами митного оподаткування є товари й предмети, що переміщуються через митний кордон країни, а до суб'єктів, крім держави та її митних органів, належать безпосередні платники податків і зборів, тобто юридичні та фізичні особи, що здійснюють зовнішньоекономічну діяльність. Характерною особливістю митних платежів є наявність одностороннього руху вартості від юридичних та фізичних осіб до держави.

Митні платежі є тією основою, за рахунок якої формуються митні доходи країни. Під **митними доходами** розуміють усю сукупність грошових внесків, утворених у результаті справляння або стягнення митних платежів, від реалізації конфіскованих предметів контрабанди, коштів від стягнення штрафів, пені.

Мито – податок на товари й інші предмети, які переміщуються через митний кордон держави.

Характерними рисами мита як податку є такі:

- мито – непрямий податок, тому воно включається до ціни товару як надбавка і є податком на споживання;
- мито справляється за встановленими законодавством ставками, які диференціюються залежно від виду товару та країни його походження;
- мито є загальнодержавним податком і в повному обсязі надходить до державного бюджету.

Отже, за характером застосування мито належить до економічних інструментів митного регулювання зовнішньоекономічної діяльності та є основним чинником, що підвищує ціну імпортного чи експортного товару при його

надходженні на національний або зовнішній ринок. Мито – це важливий інструмент як зовнішньоекономічної, так і фінансової політики держави.

Мито виконує ряд важливих **функцій**, які є проявом його сутності та свідчать про його роль у розвитку економіки країни:

1. Протекціоністська (захисна) функція. Застосування імпортного мита сприяє захисту економіки країни від негативного впливу іноземної конкуренції.

2. Фіскальна функція. У результаті справляння мита акумулюються кошти для виконання державою покладених на неї завдань.

3. Регулююча функція. Диференціація ставок мита залежно від видів товарів та країни їх походження сприяє раціоналізації структури імпортних операцій країни, тобто стимулює ввезення одних товарів і стримує імпорт інших.

4. Торговельно-політична функція. Мито може бути інструментом тиску на інші країни з метою отримання певних поступок.

5. Функція вирівнювання цін. Оскільки мито включається до ціни імпортованого товару, воно може використовуватися з метою вирівнювання цін на внутрішньому ринку країни.

Мито як непрямий податок характеризується високою швидкістю надходження до бюджету, оскільки його перерахування відбувається до або одразу після подання митної декларації до митного оформлення. Мито застраховано від ризику несплати у разі нерентабельної діяльності, оскільки воно не залежить від прибутковості підприємства.

Види мита можна класифікувати за багатьма ознаками, але основними з них є:

1. Залежно від напрямку переміщення товарів:

– **ввізне (імпортне) мито**, що нараховується на товари й інші предмети у разі їх ввезення на митну територію країни. Імпортне мито є одним із найбільш поширених інструментів митного регулювання. Ставки ввізного мита в Україні визначаються Законом України «Про Митний тариф України». Встановлення нових і зміна діючих ставок ввізного мита здійснюються Верховною Радою України шляхом прийняття законів України;

– **вивізне (експортне) мито**, яке нараховується на товари та інші предмети у разі їх вивезення за межі митної території країни.

Експортне мито застосовується переважно країнами, що розвиваються, і країнами з ринковою економікою, що розвивається (Туреччина, Китай, Мозамбік, Коста-Рика, Колумбія, Мадагаскар, Уганда, ПАР, РФ, Україна та ін.). Основними цілями його використання є: обмеження експорту товарів, необхідних для національної економіки з точки зору насичення внутрішнього ринку і забезпечення безпеки країни; обмеження експорту сировини чи напівфабрикатів із метою стимулювання експорту кінцевої продукції; стабілізація цін на внутрішньому ринку країни; корегування рівня рентабельності окремих видів діяльності; збільшення доходів держави;

– **транзитне мито**, що справляється з товарів, які перевозять транзитом через територію країни. Цілі застосування цього мита – регулювання потоків

товарів через територію країни; покриття витрат, пов'язаних із транзитом; поповнення доходів державного бюджету.

2. Залежно від способу нарахування ставки мита:

– *адвалорне мито*, що нараховується у відсотках до митної вартості товарів (наприклад, 10% від митної вартості товару);

– *специфічне мито*, яке нараховується у визначеній грошовій сумі на одиницю товарів, продукції (наприклад, 1,5 євро за 1000 шт) та переважно застосовується щодо стандартизованих товарів;

– *комбіноване мито*, що нараховується одночасно як за адвалорними, так і за специфічними ставками (15%, але не менше, ніж 0,5 євро за 1 кг). Сумою мита, що підлягає сплаті, обирають більшу величину.

3. За характером застосування (особливі види мита). З метою захисту економічних інтересів країни та її товаровиробників у разі ввезення товарів на митну територію країни, незалежно від інших видів мита, можуть застосовуватися особливі види мита:

– *спеціальне мито*, що застосовується: як засіб захисту національного товаровиробника у разі, коли товари ввозяться на митну територію країни в обсягах і за таких умов, що заподіюють значну шкоду національним товаровиробникам; як запобіжний засіб щодо учасників зовнішньоекономічної діяльності, які порушують національні інтереси у сфері зовнішньоекономічної діяльності; як заходи у відповідь на дискримінаційні та (або) недружні дії інших держав, митних союзів і економічних угруповань, які обмежують здійснення законних прав та інтересів суб'єктів зовнішньоекономічної діяльності й (або) ущемляють інтереси країни. В Україні це мито застосовується відповідно до Закону України «Про застосування спеціальних заходів щодо імпорту в Україну»;

– *антидемпінгове мито*, що застосовується у разі ввезення на митну територію країни товарів, які є об'єктом демпінгу, що заподіює шкоду або створює загрозу заподіяння шкоди національному товаровиробникові. Механізм застосування цього мита в Україні визначено Законом України «Про захист національного товаровиробника від демпінгового імпорту»;

– *компенсаційне мито*, що застосовується у разі ввезення на митну територію країни товарів, які є об'єктом субсидованого імпорту, що заподіює шкоду або створює загрозу заподіяння шкоди національному товаровиробнику. Компенсаційне мито в Україні встановлюється відповідно до Закону України «Про захист національного товаровиробника від субсидованого імпорту».

Особливі види мита можуть застосовуватися тільки після проведення спеціальних розслідувань та отримання об'єктивних доказів того, що саме несприятливий вплив недобросовісної іноземної конкуренції спричинив або може спричинити істотну шкоду національним товаровиробникам.

До особливих видів мита належить також *додатковий імпорتنний збір*, що встановлюється законодавством відповідно до ст. XII Генеральної угоди з тарифів і торгівлі 1994 р. у разі значного погіршення стану платіжного балансу або істотного скорочення золотовалютних резервів країни. Такий збір справ-

лявся у 2015 р. із товарів, які ввозилися на митну територію України у митному режимі імпорту, незалежно від країни їх походження, за ставками 5% до товарних груп 25–97 згідно з УКТЗЕД (товари промислової групи, непродовольча сировина, автомобілі, фармацевтична продукція, тощо) та 10% до товарних груп 1–24 УКТЗЕД (харчові продукти, живі тварини, дерева і рослини, зернові продукти, насіння, жири та олії, алкогольні напої й тютюн тощо) та інших товарів, які ввозяться громадянами через повітряні коридри понад норму безмитного ввезення (1000 євро).

Тимчасовий додатковий імпортний збір було введено 25 лютого 2015 р. терміном на 1 рік і застосовано як один з інструментів досягнення макроекономічної стабілізації, зокрема для поліпшення стану платіжного балансу та пом'якшення наслідків нестабільності зовнішніх ринків для національної економіки. Цей захід дійсно виявився дієвим і дав змогу економіці України відновитись протягом наступних років та провести лібералізацію оподаткування у 2016 р.

Отже, в Україні, відповідно до ст. 271 Митного кодексу України, застосовуються такі види мита: ввізне, вивізне, сезонне, спеціальне, антидемпінгове, компенсаційне, додатковий імпортний збір. Забороняється застосовувати інші види мита, крім тих, що встановлені Митним кодексом України.

На окремі товари законодавством може встановлюватися *сезонне мито* на строк не менше 60 і не більше 120 послідовних календарних днів з дня його встановлення. Сезонне мито застосовується як засіб державного регулювання імпорту сільськогосподарської продукції.

Платниками мита є:

1) особа, яка ввозить товари на митну територію України чи вивозить товари з митної території України;

2) особа, на адресу якої надходять товари, що переміщуються (пересилаються) у міжнародних поштових або експрес-відправленнях, несупроводжуваному багажі, вантажних відправленнях;

3) особа, на яку покладається обов'язок дотримання вимог митних режимів, які передбачають звільнення від оподаткування митом, у разі порушення таких вимог;

4) особа, яка використовує товари, митне оформлення яких було здійснено з умовним звільненням від оподаткування, не за цільовим призначенням та / або всупереч умовам чи цілям такого звільнення згідно з Митним кодексом України, іншими законами України, а також будь-які інші особи, які безпідставно використовують звільнення від оподаткування митом (податкову пільгу), й ін.

Датою виникнення податкових зобов'язань зі сплати мита у разі ввезення товарів на митну територію України чи вивезення товарів з митної території України є дата подання митному органу митної декларації для митного оформлення або дата нарахування такого податкового зобов'язання митним органом у випадках, визначених законодавством.

Як уже зазначалося, найпоширенішим інструментом впливу на зовнішньоекономічну діяльність є імпортне (ввізне) мито. Воно включається до ціни імпортованого товару і, відповідно, знижує рівень його конкурентоспроможності та застосовується державами для захисту економіки або окремих її галузей від іноземних виробників. Вступ України до СОТ зумовив зниження середнього рівня тарифного захисту національної економіки. Україна змінила тарифи, привівши ставки ввізного мита до їх зв'язаних рівнів, тобто до рівнів, встановлених у Розкладі тарифів для України, який став частиною національного законодавства та є зобов'язаннями України перед СОТ (табл. 11.2).

Таблиця 11.2

**Порівняння РНС-ставок ввізного мита в Україні до вступу в СОТ
і кінцевих зв'язаних ставок у рамках членства в СОТ (%)**

	Сільськогосподарські товари	Промислові товари	По всій номенклатурі
Середньоарифметична РНС-ставка на момент набуття членства у СОТ	13,84	4,40	6,51
Середньоарифметична кінцева пов'язана РНС-ставка	11,16	4,85	6,28
Середньозважена РНС-ставка на момент набуття членства у СОТ	18,19	6,11	7,02
Середньозважена кінцева зв'язана РНС-ставка	10,07	4,77	5,09

Джерело: Аналіз соціально-економічних наслідків членства України в СОТ. Очікування та реалії / Ін-т екон. дослідж. та політ. консультацій. URL : http://www.ier.com.ua/files/Projects/2011/2011_09/WTO_three_years.pdf.

Примітка: РНС-ставка – це ставка імпортного мита, яка застосовується до товарів, що походять із країн, яким Україна надала режим найбільшого сприяння.

Середньозважена РНС ставка по всій товарній номенклатурі зовнішньоекономічної діяльності зменшилася з моменту вступу України до СОТ із 7,02% до 5,09%. Зниження ставок ввізного мита для сільськогосподарських товарів було найсуттєвішим – із 18,19% до 10,07%. Зниження тарифного захисту відбувалося не шляхом широкого запровадження нульових ставок ввізних мит, а й за рахунок значного зменшення так званих тарифних піків, тобто ставок ввізного мита, що набагато перевищують середнє або граничне значення. Максимальні зв'язані ставки встановлено для цукру (50%) і соняшникової олії (30%). Для промислових товарів максимальна ставка сягає 25%.

Акцизний податок справляється з ввезених на митну територію України підакцизних товарів. Перелік товарів, на які встановлено ставки акцизного податку, та їх розміри визначаються Податковим кодексом України.

Датою виникнення податкових зобов'язань у разі ввезення підакцизних товарів (продукції) на митну територію України є дата подання митному органу митної декларації для митного оформлення або дата нарахування такого податкового зобов'язання митним органом у визначених законодавством випадках.

Платниками акцизного податку при ввезенні підакцизних товарів в Україну є:

- 1) особа – суб'єкт господарювання, яка ввозить підакцизні товари (продукцію) на митну територію України;
- 2) фізична особа-резидент або нерезидент, яка ввозить підакцизні товари (продукцію) на митну територію України в обсягах, що підлягають оподаткуванню, відповідно до митного законодавства.

При оподаткуванні акцизним податком застосовуються ставки трьох видів: адвалорні, специфічні, а також адвалорні й специфічні одночасно. Специфічні ставки встановлюються як у національній валюті, так і в іноземній (євро).

Розрахунок суми акцизного податку здійснюється таким чином:

1. У разі застосування специфічних ставок у валюті України сума акцизного податку розраховується за формулою:

$$Ca = H \times A,$$

де: Ca – сума акцизного податку; H – кількість товару у фізичних одиницях виміру, встановлених Податковим кодексом України; A – ставка акцизного податку.

Якщо специфічні ставки встановлено в іноземній валюті, то акцизний податок визначається так:

$$Ca = H \times A \times Kv,$$

де: Kv – валютний (обмінний) курс НБУ, що діє на дату подання митної декларації.

Базою оподаткування у цьому випадку є величина товарів, визначена в одиницях виміру ваги, об'єму, кількості товару (продукції), об'єму циліндрів двигуна автомобіля або в інших натуральних показниках.

2. Якщо застосовуються адвалорні ставки, то сума акцизного податку визначається за формулою:

$$Ca^A = B \times A,$$

де: Ca^A – сума акцизного податку за адвалорною ставкою; B – вартість товарів (продукції) за встановленими імпортером максимальними роздрібними цінами на товари (продукцію), які він імпортує, з урахуванням податку на додану вартість та з урахуванням акцизного податку; A – адвалорна ставка акцизного податку.

Отже, базою оподаткування в такому випадку є вартість товарів (продукції), що ввозяться на митну територію України, за встановленими імпортером максимальними роздрібними цінами на товари (продукцію), які він імпортує, з урахуванням податку на додану вартість і акцизного податку.

3. У разі застосування одночасно адвалорних та специфічних ставок податку базою оподаткування є база, визначена окремо для обчислення суми податку за адвалорними і за специфічними ставками. Сума податкового зобов'язання у цьому випадку обчислюється шляхом додавання сум, обчислених окремо за кожною ставкою, за формулою:

$$ПЗ = Ca^A + Ca,$$

де: **ПЗ** – податкове зобов'язання; **Ca^A** – сума акцизного податку, обчислена за адвалорною ставкою; **Ca** – сума акцизного податку, обчислена із застосуванням специфічних ставок з одиниці товару (продукції).

ПДВ із ввезених на митну територію України товарів. При імпорті товарів на митну територію України **платниками ПДВ** є особи, які ввозять товари на митну територію України в обсягах, що підлягають оподаткуванню цим податком згідно із законодавством (незалежно від того, який режим оподаткування вони використовують згідно із законодавством).

Датою виникнення податкових зобов'язань при ввезенні товарів є дата подання митної декларації із зазначенням у ній суми ПДВ, що підлягає сплаті.

Базою оподаткування для товарів, що ввозяться на митну територію України, є договірна (контрактна) вартість, але не нижче від митної вартості цих товарів, визначеної відповідно до вимог Митного кодексу України, з урахуванням мита й акцизного податку, що підлягають сплаті та включаються до ціни товарів.

ПДВ нараховується таким чином:

1) на товари, що обкладаються митом і акцизним податком:

$$C_{ПДВ} = (B + C_M + Ca) \times П / 100;$$

2) на товари, що обкладаються тільки митом:

$$C_{ПДВ} = (B + C_M) \times П / 100;$$

3) на товари, що обкладаються тільки акцизним податком:

$$C_{ПДВ} = (B + Ca) \times П / 100;$$

4) на інші товари, що не підлягають обкладенню митом та акцизним податком:

$$C_{ПДВ} = B \times П / 100,$$

де **C_{ПДВ}** – сума ПДВ; **B** – договірна (контрактна) вартість, але не менша від митної вартості, зазначеної у ввізній митній декларації; **C_M** – сума мита (ввізне,

спеціальне, антидемпінгове, компенсаційне, сезонне); **Ca** – сума акцизного податку; **П** – ставка ПДВ.

Нараховані суми митних платежів підлягають сплаті до Державного бюджету України платниками податків до / або на день подання митної декларації для митного оформлення. Суми митних платежів сплачуються безпосередньо на єдиний казначейський рахунок у готівковій формі через касу митного органу чи фінансової установи або у безготівковій формі через фінансову установу. Митні платежі сплачуються у валюті України. Якщо для цілей обчислення митних платежів необхідно зробити перерахування іноземної валюти у національну, то застосовується офіційний курс валюти України до іноземної валюти, встановлений НБУ, що діє на 0 год. дня подання митної декларації або дня здійснення митних формальностей, якщо вони здійснюються без подання митної декларації.

Отже, основними інструментами митної політики є мито й інші митні податки. Вони є тією основою, за рахунок якої формуються митні доходи країни. Проте водночас митні податки мають суттєвий вплив на соціально-економічний розвиток держави, на її зовнішню торгівлю, на валютний ринок через властиві їм функції. Необхідно посилити увагу до вивчення механізмів застосування митного оподаткування і наслідків його впливу на стан економіки країни, державних фінансів, фінансів суб'єктів господарювання та фінансів домогосподарств.

Україна, ставши членом СОТ, отримала можливість не лише брати участь у нових формах світових зовнішньоторговельних зв'язків, а й одночасно впливати на їх формування з урахуванням своїх національних інтересів. Експортери та імпортери держави отримали вихід в уніфікований правовий простір, а також можливість рівноправно користуватися міжнародно-правовим захистом, гарантованим СОТ / ГАТТ.

Контрольні запитання і завдання

1. Охарактеризуйте цілі та функції митно-тарифної політики держави. Визначте, які цілі митної політики домінують у разі застосування її протекціоністської моделі й фритредерства.
2. Розкрийте зв'язок між митною політикою і бюджетною, податковою, ціновою, валютною, інвестиційною та соціальною політикою.
3. Які завдання виконують митні органи, реалізуючи митно-тарифну політику держави і здійснюючи митне оподаткування зокрема?
4. Охарактеризуйте напрями впливу членства країни в СОТ на її систему митного оподаткування.
5. Які законодавчо-нормативні акти визначають сутність, види та механізм справляння митних податків?
6. Визначте сутність, функції й особливості мита як податку.
7. Охарактеризуйте види мита. Які види мита застосовуються в Україні?

8. Розкрийте механізм справляння акцизного податку в разі ввезення на митну територію України підакцизних товарів.

9. Охарактеризуйте механізм справляння ПДВ із ввезених на митну територію України товарів.

Рекомендована література

1. Актуальні питання теорії та практики митної справи : моногр. / за заг. ред. І. Г. Бережнюка. Хмельницький : ПП Мельник А. А., 2013. 428 с.
2. Аналіз соціально-економічних наслідків членства України в СОТ. Очікування та реалії / Ін-т екон. дослідж. та політ. консультацій. URL : http://www.ier.com.ua/files/Projects/2011/2011_09/ WTO_three_years.pdf.
3. Гребельник О. П. Митна справа : підруч. Київ : ЦНЛ, 2019. 400 с.
4. Крупка М. І., Грін О. В., Замасло О. Т. та ін. Митна справа : підруч. / за ред. д-ра екон. наук, проф. М. І. Крупки. Львів : ЛНУ ім. Івана Франка, 2017. 572 с.
5. Митна політика та митна безпека України : моногр. / за заг. ред. П. В. Пашка, І. Г. Бережнюка. Хмельницький : ПП Мельник А. А., 2013. 338 с.
6. Митний кодекс України : Закон України від 13 березня 2012 № 4495-VI. URL : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/4495-17>.
7. Науменко В. П., Пашко П. В. Митне регулювання зовнішньоекономічної діяльності в Україні. Київ : Знання, 2006. 2-ге вид., переробл. і доповн. 394 с.
8. Основи митної справи в Україні : підруч. / за ред. П. В. Пашка. Київ : Знання, 2008. 651 с.
9. Податковий кодекс України : Закон України від 2 грудня 2010 № 2755-VI. URL : <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/2755-17>.
10. Про Митний тариф України : Закон України від 4 червня 2020 № 674-IX. URL : <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/674-20#Text>.
11. Положення про Державну митну службу України : Постанова Кабінету Міністрів України від 6 березня 2019 № 227. URL : <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/227-2019-%D0%BF#Text>.
12. Suranovic S. International Finance: Theory and Policy George Washington University, 2010. URL : <https://open.umn.edu/opentextbooks/textbooks/international-finance-theory-and-policy>.
13. Угода про асоціацію України з Європейським Союзом. URL : http://www.kmu.gov.ua/control/publish/article?art_id=246581344.

Розділ 12

АДМІНІСТРУВАННЯ ПОДАТКІВ, ЗБОРІВ ТА ПЛАТЕЖІВ

Основні категорії та поняття: види перевірок, документальна виїзна та невиїзна перевірки, документальна планова і позапланова перевірки, інформаційно-аналітичне забезпечення діяльності контролюючих органів, камеральна перевірка, контролюючі органи, облік платників податків, органи стягнення, пеня, податкова декларація, податкове адміністрування, податковий контроль, фактична перевірка, фінансова відповідальність за порушення законів з питань оподаткування.

12.1. Сутність і функції податкового адміністрування

Створення ефективної системи оподаткування є однією з найважливіших умов побудови динамічної, соціально орієнтованої економіки в Україні. Досягти цього можна лише за умови узгодження економічних інтересів держави та платників податків – суб'єктів господарської діяльності, встановлення між ними партнерських стосунків при адмініструванні й сплаті податків і зборів, передбачених чинним законодавством, що базується на стабільних принципах.

Ефективність діяльності держави у сфері регулювання економічних відносин значною мірою залежить від вибору доктрини її соціально-економічного розвитку, відповідно до задекларованих фінансових зобов'язань перед суспільством, поточного стану економіки, традицій та перспективних напрямів макроекономічного регулювання, а також від формування збалансованої системи прийняття рішень. Зрештою, регулювання економічних відносин полягає в управлінні й забезпеченні взаємозв'язку загальнодержавних інтересів із комерційними інтересами підприємців і підприємств, незалежно від відомчого підпорядкування, форм власності та організаційно-правових форм функціонування.

Оскільки головним призначенням податкової системи є забезпечення достатнього рівня податкових надходжень для створення належних умов функціонування держави, перехід від фіскальної її спрямованості до стимулюючої, соціально-економічний розвиток можливий лише за умови вищого рівня збирання податків і зборів на підставі добре налагодженої співпраці та порозуміння між усіма суб'єктами податкових відносин. Наведене, в свою чергу, можливо за умови належного рівня адміністрування податків і зборів, який базується на порозумінні та співпраці платників податків і держави в особі її контролюючих органів, що регламентовано розд. II (ст. 40–132) Податкового кодексу України.

Податкове адміністрування – адміністративно-розпорядча діяльність державних органів виконавчої влади щодо організації процесу оподаткування. Сутність податкового адміністрування має прояв у його **функціях, що виокремилися у процесі становлення та розвитку податкової системи України. Зокрема, до них належать:**

- організаційна (організація системи справляння податків і зборів);
- облікова (облік платників податків та сум податкових платежів);
- аналітична (планування й аналіз податкових надходжень та їх джерел);
- контролююча (контроль за дотриманням податкового законодавства);
- регулююча (використання податкових важелів для регулювання соціально-економічних процесів).

Податкове адміністрування є складовою всієї податкової політики як на рівні держави, так і регіону, галузі, підприємства, громадянина. У процесі його здійснення виконуються такі **завдання:**

1. Створення законодавчої бази, яка відповідала би вимогам як державної політики, так і прагненням платників податків. Головною при цьому повинна бути її стабільність.

2. Утворення, відповідно до законодавчого підґрунтя, нормативної бази, яка регулювала би форми та види податкових платежів підприємств з урахуванням умов, що склалися на цей момент.

3. Утворення системи податкових інститутів, які обслуговують діяльність підприємств і визначення системи вимог, меж сфери діяльності та впливу на платників податків.

4. Утворення системи штрафних санкцій, з одного боку, щодо тих платників, які порушують правила і порядок сплати податків, а з іншого – стосовно керівників фінансових органів, які перевищують межі визначених повноважень.

5. Утворення ефективної системи контролю за податковою системою на рівні держави.

На практиці податкове адміністрування реалізується державними інститутами (контролюючими органами та органами стягнення) через елементи, що виступають відносно самостійними комплексами податкових заходів, застосування яких ураховує діаметрально протилежні й еkleктично поєднані індивідуальні пріоритети громадян і фіскальні інтереси держави. Проте лише за умови дієвого їх використання можна досягти максимально можливого, або синергійного (грец. *sinergos*) ефекту, що є результатом взаємодії всіх складових, зокрема економічного аналізу, інформаційного забезпечення, оперативної роботи, планування, прогнозування, оптимізаційного регулювання, контролю, засобів адаптаційного характеру, внутрішньої та зовнішньої координації, ризик-менеджменту управлінських рішень.

12.2. Контролюючі органи та органи стягнення. Податковий контроль і способи його здійснення

Питання адміністрування податків та зборів і порядок контролю за дотриманням вимог податкового законодавства врегульовано розд. II Податкового кодексу України. Водночас слід зауважити, що у цьому розділі встановлено лише загальні правила адміністрування податків та зборів. Якщо йдеться про спеціальний порядок адміністрування окремих податків і зборів, то його може бути визначено як в інших розділах Податкового кодексу України, так і в законодавстві, що регулює митну справу.

Державні органи, що здійснюють адміністрування податків та зборів, поділяють на контролюючі органи й органи стягнення.

Контролюючими органами є:

– податкові органи (центральный орган виконавчої влади, що реалізує державну податкову політику, його територіальні органи) – щодо дотримання законодавства з питань оподаткування, законодавства з питань сплати єдиного внеску, а також щодо дотримання іншого законодавства, контроль за виконанням якого покладено на центральный орган виконавчої влади, що реалізує державну податкову політику, чи його територіальні органи;

– митні органи (центральный орган виконавчої влади, що реалізує державну митну політику, його територіальні органи) – щодо дотримання законодавства з питань митної справи та оподаткування митом, акцизним податком, податком на додану вартість, іншими податками і зборами, які відповідно до податкового, митного та іншого законодавства справляються у зв'язку із ввезенням (пересиланням) товарів на митну територію України або територію вільної митної зони або вивезенням (пересиланням) товарів з митної території України або території вільної митної зони.

Таким центральним органом виконавчої влади в Україні є ДПС (Державна податкова служба України).

ДПС діє відповідно до Положення про Державну податкову службу України, затвердженого Постановою Кабінету Міністрів України № 227 від 6 березня 2016 р., яким визначено її основні завдання, повноваження та права

Під час виконання покладених на неї завдань ДПС взаємодіє в установленому порядку з іншими державними органами, допоміжними органами та службами, утвореними Президентом України, тимчасовими консультативними, дорадчими й іншими допоміжними органами, утвореними Кабінетом Міністрів України, органами місцевого самоврядування, об'єднаннями громадян, громадськими спілками, профспілками та організаціями роботодавців, відповідними органами іноземних держав і міжнародних організацій, а також підприємствами, установами, організаціями.

ДПС у межах повноважень, передбачених законом, на основі та на виконання Конституції й законів України, актів Президента України і постанов Верховної Ради України, прийнятих відповідно до Конституції та законів України,

актів Кабінету Міністрів України, наказів Мінфіну видає накази організаційно-розпорядчого характеру, організовує і контролює їх виконання.

Накази ДПС можуть бути скасовані Кабінетом Міністрів України повністю чи в окремі частині.

ДПС очолює Голова, який призначається на посаду та звільняється з посади Кабінетом Міністрів України відповідно до законодавства про державну службу.

***Органами стягнення** є виключно контролюючі органи, уповноважені здійснювати заходи щодо забезпечення погашення податкового боргу і недоїмки зі сплати єдиного внеску в межах повноважень, а також державні виконавці в межах своїх повноважень. Стягнення податкового боргу та недоїмки зі сплати єдиного внеску за виконавчими написами нотаріусів не дозволяється.*

Інші державні органи не мають права проводити перевірки своєчасності, достовірності, повноти нарахування та сплати податків і зборів, у тому числі на запит правоохоронних органів.

У зв'язку зі здійсненням органами податкового контролю та органами стягнення їх повноважень слід визначити сутність поняття податкового контролю і способи його здійснення.

***Податковий контроль** – система заходів, що вживаються контролюючими органами та координуються центральним органом виконавчої влади, який забезпечує формування та реалізує державну фінансову політику, з метою контролю правильності нарахування, повноти і своєчасності сплати податків та зборів, а також дотримання законодавства з питань регулювання обігу готівки, проведення розрахункових і касових операцій, патентування, ліцензування та іншого законодавства, контроль за дотриманням якого покладено на контролюючі органи.*

Податковий контроль здійснюється шляхом:

- ведення обліку платників податків;
- інформаційно-аналітичного забезпечення діяльності контролюючих органів;
- перевірок і звірок відповідно до вимог Податкового кодексу України, а також перевірок щодо дотримання законодавства, контроль за дотриманням якого покладено на контролюючі органи, у порядку, встановленому законами України, що регулюють відповідну сферу правовідносин;
- моніторингу контрольованих операцій та опитування посадових, уповноважених осіб і / або працівників платника податків відповідно до ст. 39 Податкового кодексу України.

***Облік платників податків** ведеться з метою створення умов для здійснення контролюючими органами контролю за правильністю нарахування, своєчасністю та повнотою сплати податків, нарахованих фінансових санкцій, дотримання податкового й іншого законодавства, контроль за дотриманням якого покладено на контролюючі органи. Взяття на облік або реєстрації у контролюючих органах підлягають всі платники податків. Взяття на облік у контролюючих органах юридичних осіб, їх відокремлених підрозділів, а також*

самозайнятих осіб здійснюється незалежно від наявності обов'язку щодо сплати того або іншого податку і збору.

З метою проведення податкового контролю платники податків підлягають реєстрації або взяттю на облік у контролюючих органах за місцезнаходженням юридичних осіб, відокремлених підрозділів юридичних осіб, місцем проживання особи (основне місце обліку), а також за місцем розташування (реєстрації) їх підрозділів, рухомого та нерухомого майна, об'єктів оподаткування або об'єктів, які пов'язані з оподаткуванням або через які провадиться діяльність (неосновне місце обліку). Фізичні особи – платники податків і зборів реєструються у контролюючих органах шляхом включення відомостей про них до Державного реєстру фізичних осіб – платників податків.

Якщо фізична особа провадить незалежну професійну діяльність або реєструється як підприємець, то вона зобов'язана стати на облік як самозайнята особа.

Контролюючий орган веде облік платників податків за податковими номерами, порядок визначення яких встановлено ДПС. Якщо фізична особа через свої релігійні переконання відмовляється від отримання податкового номера, то її податковий облік ведеться за прізвищем, ім'ям, по батькові та серією і номером діючого паспорта.

Кожен платник податків зазначає податковий номер в усіх податкових деклараціях (розрахунках, звітах), платіжних документах щодо податків та зборів, у фінансових документах, а також в інших випадках, передбачених законодавством.

Взяття на облік за основним місцем обліку юридичних осіб й їх відокремлених підрозділів як платників податків і зборів у контролюючих органах здійснюється на підставі відомостей з Єдиного державного реєстру юридичних осіб, фізичних осіб-підприємців та громадських формувань, наданих згідно із Законом України «Про державну реєстрацію юридичних осіб, фізичних осіб-підприємців та громадських формувань», у день отримання зазначених відомостей контролюючими органами.

Дані про взяття на облік юридичних осіб й їх відокремлених підрозділів як платників податків і зборів у контролюючих органах передаються до Єдиного державного реєстру юридичних осіб, фізичних осіб-підприємців та громадських формувань у день взяття на облік юридичної особи і / або відокремленого підрозділу юридичної особи в порядку, встановленому Міністерством юстиції України та центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування і реалізує державну фінансову політику.

Інформаційно-аналітичне забезпечення діяльності контролюючих органів – комплекс заходів щодо збору, опрацювання та використання інформації, необхідної для виконання покладених на контролюючі органи функцій. Для інформаційно-аналітичного забезпечення діяльності контролюючого органу використовується інформація, що надійшла:

– від платників податків і податкових агентів, зокрема інформація: що міститься у податкових деклараціях, розрахунках, інших звітних документах; у

наданих великими платниками податків в електронній формі копіях документів з обліку доходів, витрат та інших показників, пов'язаних із визначенням об'єктів оподаткування (податкових зобов'язань), первинних документах, які ведуться в електронній формі, регістрах бухгалтерського обліку, фінансовій звітності, інших документах, пов'язаних з обчисленням і сплатою податків та зборів; про фінансово-господарські операції платників податків; про застосування реєстраторів розрахункових операцій;

– від органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування і НБУ, зокрема інформація: про об'єкти оподаткування, що надаються та / або реєструються такими органами. Зазначена інформація повинна містити, зокрема, вид, характеристики, індивідуальні ознаки об'єкта оподаткування (за наявності), за якими його можна ідентифікувати; про результати здійснення державного контролю за господарською діяльністю платника податків; що міститься у звітних документах (крім персоніфікованої статистичної інформації), які подаються платником податків органам виконавчої влади і / або органам місцевого самоврядування; про встановлені органами місцевого самоврядування ставки місцевих податків, зборів та надані такими органами податкові пільги; про дозволи, ліцензії, патенти, свідоцтва на право провадження окремих видів діяльності; про експортні й імпорتنі операції платників податків;

– від банків, інших фінансових установ – інформація про наявність та рух коштів на рахунках платника податків;

– від органів влади інших держав, міжнародних організацій або нерезидентів;

– за результатами податкового контролю.

Для інформаційно-аналітичного забезпечення діяльності також використовується інша інформація, оприлюднена як така, що підлягає оприлюдненню відповідно до законодавства і / або добровільно чи за запитом надана контролюючому органу в установленому законом порядку.

Розрізняють такі види **перевірок, що проводяться контролюючим органом**: камеральні, документальні (планові або позапланові; виїзні або невиїзні) та фактичні.

Камеральною вважається перевірка, яка проводиться у приміщенні контролюючого органу виключно на підставі даних, зазначених у податкових деклараціях (розрахунках) платника податків.

Документальною є перевірка, предмет якої – своєчасність, достовірність, повнота нарахування і сплати всіх передбачених цим Податковим кодексом України податків та зборів, а також дотримання валютного й іншого законодавства, контроль за дотриманням якого покладено на контролюючі органи, дотримання роботодавцем законодавства щодо укладення трудового договору, оформлення трудових відносин з працівниками (найманими особами) та яка проводиться на підставі податкових декларацій (розрахунків), фінансової, статистичної й іншої звітності, регістрів податкового і бухгалтерського обліку, ведення яких передбачено законом, первинних документів, які використовув-

ються в бухгалтерському та податковому обліку і пов'язані з нарахуванням та сплатою податків і зборів, виконанням вимог іншого законодавства, контроль за дотриманням якого покладено на контролюючі органи, а також отриманих в установленому законодавством порядку контролюючим органом документів та податкової інформації, у тому числі за результатами перевірок інших платників податків.

Документальна планова перевірка проводиться відповідно до плану-графіка перевірок. *Документальна позапланова перевірка* не передбачається у плані роботи контролюючого органу і проводиться за наявності хоча б однієї з таких обставин:

- отримано податкову інформацію, що свідчить про порушення платником податків валютного та податкового законодавства, законодавства у сфері запобігання і протидії легалізації (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення й іншого не врегульованого Кодексом законодавства, контроль за дотриманням якого покладено на контролюючі органи, якщо платник податків не надасть пояснення та їх документальні підтвердження на обов'язковий письмовий запит контролюючого органу, в якому зазначаються порушення цим платником податків відповідно валютного, податкового й іншого не врегульованого Кодексом законодавства, контроль за дотриманням якого покладено на контролюючі органи, протягом 15 робочих днів з дня, наступного за днем отримання запиту;

- платником податків не подано в установлений законом строк податкову декларацію, розрахунки, звіт про контрольовані операції або документацію з трансфертного ціноутворення, якщо їх подання передбачено законом;

- платником податків подано контролюючому органу уточнюючий розрахунок з відповідного податку за період, який перевірявся контролюючим органом;

- виявлено недостовірність даних, що містяться у податкових деклараціях, поданих платником податків, якщо платник податків не надасть пояснення та їх документальні підтвердження на письмовий запит контролюючого органу, в якому зазначено виявлену недостовірність даних і відповідну декларацію протягом 15 робочих днів з дня, наступного за днем отримання запиту;

- платником податків подано в установленому порядку контролюючому органу заперечення до акта перевірки та / або додаткові документи або скаргу на прийняте за її результатами податкове повідомлення-рішення, в яких вимагається повний або частковий перегляд результатів відповідної перевірки або скасування прийнятого за її результатами податкового повідомлення-рішення у разі, коли платник податків у своїй скарзі (запереченнях) посиляється на обставини, що не були досліджені під час перевірки, й об'єктивний їх розгляд неможливий без проведення перевірки. Така перевірка проводиться виключно з питань, що стали предметом оскарження;

– розпочато процедуру реорганізації юридичної особи (крім перетворення), припинення юридичної особи або підприємницької діяльності фізичної особи-підприємця, закриття постійного представництва чи відокремленого підрозділу юридичної особи, в тому числі іноземної компанії, організації, порушено провадження у справі про визнання банкрутом платника податків або подано заяву про зняття з обліку платника податків;

– платником подано декларацію, в якій заявлено до відшкодування з бюджету ПДВ, за наявності підстав для перевірки, визначених у розд. V Податкового кодексу України, і / або з від’ємним значенням із ПДВ, яке становить більше 100 тис. грн;

– щодо платника податку подано скаргу про ненадання таким платником податків податкової накладної покупцю або про порушення правил заповнення податкової накладної у разі ненадання таким платником податків пояснень та документального підтвердження на письмовий запит контролюючого органу, в якому зазначається інформація зі скарги або про порушення правил заповнення податкової накладної з дня його отримання;

– отримано судові рішення суду (слідчого судді) про призначення перевірки, винесене ними відповідно до закону;

– контролюючим органом вищого рівня в порядку контролю за діями або бездіяльністю посадових осіб контролюючого органу нижчого рівня здійснено перевірку документів обов’язкової звітності платника податків або матеріалів документальної перевірки, проведеної контролюючим органом нижчого рівня, і виявлено невідповідність висновків акта перевірки вимогам законодавства або неповне з’ясування під час перевірки питань, що повинні бути з’ясовані під час перевірки для винесення об’єктивного висновку щодо дотримання платником податків вимог законодавства, контроль за дотриманням якого покладено на контролюючі органи;

– у разі отримання інформації про ухилення податковим агентом від оподаткування виплаченої (нарахованої) найманим особам (у тому числі без документального оформлення) заробітної плати, пасивних доходів, додаткових благ, інших виплат та відшкодувань, що підлягають оподаткуванню, у тому числі внаслідок неукладення платником податків трудових договорів з найманими особами згідно із законом, а також здійснення особою господарської діяльності без державної реєстрації. Така перевірка проводиться виключно з питань, що стали підставою для проведення такої перевірки.

Документальною виїзною вважається перевірка, яка проводиться за місцезнаходженням платника податків чи місцем розташування об’єкта права власності, стосовно якого проводиться така перевірка.

Документальною невиїзною є перевірка, яка проводиться у приміщенні контролюючого органу.

Фактичною вважається перевірка, що здійснюється за місцем фактичного провадження платником податків діяльності, розташування господарських або інших об’єктів права власності такого платника. Така перевірка здійснюється

контролюючим органом щодо дотримання норм законодавства з питань регулювання обігу готівки, порядку здійснення платниками податків розрахункових операцій, ведення касових операцій, наявності ліцензій, патентів, свідоцтв, у тому числі про виробництво й обіг підакцизних товарів, дотримання роботодавцем законодавства щодо укладення трудового договору, оформлення трудових відносин з працівниками (найманими особами).

Податкове законодавство України чітко регламентує періодичність проведення перевірок, порядок повідомлення про них і порядок їх проходження, надання допуску посадовим особам контролюючих органів до перевірок, порядок оформлення документів за результатами перевірок тощо.

12.3. Взаємовідносини платників податків та контролюючих органів у процесі адміністрування податків і зборів

В умовах посткризового розвитку в Україні, що супроводжується деструктивними тенденціями у бюджетній сфері, зумовленими негативними фінансовими результатами більшості платників, особливої актуальності набуває проблема формування ефективних механізмів так званого «розумного» податкового адміністрування. Ці механізми мають передбачати постійний моніторинг процесів оподаткування на основі сучасних інформаційних технологій, своєчасне реагування на виявлені відхилення, вжиття результативних та ефективних адміністративних дій і ухвалення рішень, спрямованих на забезпечення своєчасного надходження податкових доходів у належному обсязі за рахунок усіх визначених законодавством джерел.

Платники податків, виконуючи податкові зобов'язання та формуючи таким чином доходи бюджету, витрачають частину своїх доходів (прибуток або заробітну плату), тобто змушені начебто «штучно» погіршувати свій фінансовий стан. Зовсім не дивно, зважаючи на небажання платників погіршувати свій добробут, що стосовно них як учасників податкових відносин застосовуються примусові засоби, а основним методом податкового регулювання у такому разі є імперативний. Однак у громадянському суспільстві, яке в умовах посткризового розвитку набуває все більш характерних рис, імперативність не означає вседозволеності. Імперативність, крім обов'язковості, – це також відповідальність держави за правильність обраної моделі податкової політики. На державу покладається відповідальність як за формування привабливого податкового режиму, так і за ефективність механізму загального податкового адміністрування. Прорахунки у цій сфері призводять до програшу в міжнародній податковій конкуренції та, як наслідок, до переміщення основних чинників виробництва на інші ринки.

Зважаючи на викладене, податковій службі держави слід запроваджувати у практику роботи *ідеологію партнерських взаємовідносин* із платниками податків, шукати ту «золоту середину», за якої податки не будуть обтяжливими

для платників, забезпечуючи водночас необхідні надходження до бюджету, що дасть змогу вирішувати значущі соціальні програми.

Певна річ, ці стосунки мають базуватися на нормах податкового законодавства. Зокрема, загальні правила взаємовідносин, що поширюються як на платників податків та зборів, так і на контролюючі органи, встановлено нормами Податкового кодексу України.

Так, визначення податкових зобов'язань ґрунтується на регламентації процесу податкового звітування.

Податкова декларація, розрахунок, звіт (далі – податкова декларація) – документ, що подається платником податків (у тому числі відокремленим підрозділом у випадках, визначених Податковим кодексом) контролюючим органам у строки, встановлені законом, на підставі якого здійснюється нарахування та / або сплата грошового зобов'язання, у тому числі податкового зобов'язання, або відображаються обсяги операції (операцій), доходів (прибутків), щодо яких податковим і митним законодавством передбачено звільнення платника податку від обов'язку нарахування та сплати податку і збору, чи документ, що свідчить про суми доходу, нарахованого (виплаченого) на користь платників податків – фізичних осіб, суми утриманого та / або сплаченого податку, а також суми нарахованого єдиного внеску. Митні декларації прирівнюються до податкових декларацій для цілей нарахування і / або сплати податкових зобов'язань. Додатки до податкової декларації є її невід'ємною частиною. Законодавець чітко встановлює правила подання податкових декларацій, граничні строки їх подання, форму самих декларацій та розрахунків, умови їх оприлюднення, визначає коло осіб, які несуть відповідальність за складання податкової звітності, тощо.

При цьому платникові податку залишається певне поле для дотримання паритету його законних прав. Якщо платник податків вважає, що форма податкової декларації, визначена центральним органом виконавчої влади, який забезпечує формування і реалізує державну фінансову політику, збільшує або зменшує його податкові зобов'язання, всупереч нормам Податкового кодексу України з такого податку чи збору, він має право зазначити цей факт у спеціально відведеному місці в податковій декларації. У разі необхідності платник податків може подати разом з такою податковою декларацією доповнення до такої декларації, які складені у довільній формі, що вважатиметься невід'ємною частиною податкової декларації. Таке доповнення подається з поясненням мотивів його подання.

Становленню партнерських стосунків сприяє також визначення обов'язку контролюючого органу прийняти податкову декларацію, а відмова посадової особи контролюючого органу прийняти податкову декларацію з будь-яких причин, не визначених законодавством, у тому числі висунення будь-яких не визначених ст. 49 Податкового кодексу України передумов щодо такого прийняття (включаючи зміну показників податкової декларації, зменшення або скасування від'ємного значення об'єктів оподаткування, сум бюджетних від-

шкодувань, незаконного збільшення податкових зобов'язань тощо) забороняється.

Враховуючи можливість різночитання правових норм, що регулюють питання оподаткування, контролюючі органи можуть надавати платникам податків консультації з питань практичного використання податкового законодавства. Такі консультації надаються за зверненнями платників податків безоплатно, а їх застосування у господарській практиці має індивідуальний характер, тобто отримана податкова консультація може бути використана лише тим платником податку, який її отримав. Водночас платники податків мають право оскаржувати в суді отриману індивідуальну консультацію контролюючого органу, якщо, на їхню думку, вона суперечить чинним нормам або змісту відповідного податку чи збору.

Контролюючі органи, виконуючи свої функції щодо адміністрування податків, приймають рішення стосовно визначення сум податкових та / або грошових зобов'язань платників податків, але платник податків має право на оскарження таких рішень в адміністративному або судовому порядку. Законодавство чітко визначає процедуру адміністративного оскарження податкових повідомлень-рішень контролюючого органу, що сприяє встановленню рівноправних стосунків контролюючого органу і платників податків.

12.4. Відповідальність платників податків

Податковими правопорушеннями є протиправні діяння (дія чи бездіяльність) платників податків, податкових агентів та / або їх посадових осіб, а також посадових осіб контролюючих органів, що призвели до невиконання або неналежного виконання вимог, встановлених Податковим кодексом України й іншим законодавством, контроль за дотриманням якого покладено на контролюючі органи.

Вчинення платниками податків, їх посадовими особами і посадовими особами контролюючих органів порушень законів з питань оподаткування та порушень вимог, встановлених іншим законодавством, контроль за дотриманням якого покладено на контролюючі органи, тягне за собою відповідальність, передбачену Податковим кодексом України й іншими законами України.

За порушення законів із питань оподаткування та іншого законодавства, контроль за дотриманням якого покладено на контролюючі органи, застосовуються такі **види юридичної відповідальності**:

- фінансова;
- адміністративна;
- кримінальна.

Фінансова відповідальність за порушення законів з питань оподаткування й іншого законодавства встановлюється і застосовується згідно з Податко-

вим кодексом України та іншими законами, зокрема у вигляді штрафних (фінансових) санкцій (штрафів) і / або пені.

Притягнення до фінансової відповідальності платників податків за порушення законів з питань оподаткування, іншого законодавства, контроль за дотриманням якого покладено на контролюючі органи, не звільняє їх посадових осіб за наявності відповідних підстав від притягнення до адміністративної або кримінальної відповідальності.

Строки застосування, сплата, стягнення та оскарження сум штрафних (фінансових) санкцій (штрафів) здійснюються у порядку, визначеному Податковим кодексом України для сплати, стягнення й оскарження сум грошових зобов'язань. Суми штрафних (фінансових) санкцій (штрафів) зараховуються до бюджетів, до яких згідно із законом зараховуються відповідні податки та збори.

Граничні строки застосування штрафних (фінансових) санкцій (штрафів) до платників податків відповідають строкам давності для нарахування податкових зобов'язань і становлять, за загальним правилом 1095 днів (2555 днів – для документів та інформації, необхідної для здійснення податкового контролю за трансфертним ціноутворенням).

Податковий кодекс України визначає перелік податкових правопорушень, вчинення яких тягне за собою застосування штрафних санкцій. Застосування до посадових осіб платника податку адміністративної й кримінальної відповідальності визначається Кодексом України про адміністративні правопорушення і Кримінальним кодексом України.

Окрім штрафних санкцій, після закінчення строків погашення узгодженого податкового зобов'язання на суму податкового боргу, що залишилася непогашеною, нараховується пеня.

Нарахування пені розпочинається:

- при нарахуванні контролюючим органом податкового зобов'язання у встановлених Кодексом випадках, не пов'язаних з проведенням перевірки, або при нарахуванні контролюючим органом грошового зобов'язання, визначеного за результатами перевірки, – починаючи з першого робочого дня, наступного за останнім днем граничного строку сплати платником податків такого зобов'язання, визначеного в податковому повідомленні-рішенні згідно з цим Кодексом;

- при нарахуванні контролюючим органом за результатами перевірки податкового зобов'язання та / або іншого зобов'язання, контроль за сплатою якого покладено на контролюючі органи, у разі виявлення його заниження – на суму такого заниження, починаючи з першого робочого дня, наступного за останнім днем граничного строку сплати платником податків цього зобов'язання за відповідний податковий (звітний) період, щодо якого виявлено заниження, і за весь період заниження (у тому числі за період адміністративного та / або судового оскарження);

- при нарахуванні суми грошового зобов'язання, визначеного платником податків або податковим агентом, у тому числі у разі внесення змін до податкової звітності внаслідок самостійного виявлення платником податків

помилки – після спливу 90 календарних днів, наступних за останнім днем граничного строку сплати податкового зобов'язання;

– при виявленні контролюючим органом за результатами перевірки заниження податковим агентом податкового зобов'язання при нарахуванні (виплаті) оподатковуваного доходу на користь нерезидентів або інших платників податків та/або несвоєчасної сплати, несплати (неперерахування) податковим агентом утриманих (нарахованих) податків до або під час виплати оподатковуваного доходу на користь нерезидента або іншого платника податків – починаючи з першого робочого дня, наступного за останнім днем граничного строку сплати податковим агентом суми податкового зобов'язання, визначеного Кодексом;

– у випадку несвоєчасного повернення надміру / помилково сплачених платежів, а також несвоєчасного відшкодування сум податку на додану вартість – починаючи з першого дня, наступного за останнім днем граничного строку повернення таких коштів.

У разі скасування нарахованого контролюючим органом грошового зобов'язання (його частини) у порядку адміністративного та / або судового оскарження пеня за період заниження такого грошового зобов'язання (його частини) скасовується.

Нарахування пені за загальним правилом закінчується у день зарахування коштів на відповідний рахунок органу, що здійснює казначейське обслуговування бюджетних коштів, і / або в інших випадках погашення податкового боргу та / або грошових зобов'язань.

На суму податкового боргу (включаючи суму штрафних санкцій за їх наявності й без урахування суми пені) за кожний календарний день прострочення у його сплаті пеня нараховується з розрахунку 100% річних облікової ставки НБУ, діючої на день виникнення такого податкового боргу.

Джерела сплати грошових зобов'язань або погашення податкового боргу платників податків поділяються на:

– джерела самостійної сплати, якими є будь-які власні кошти платника податків;

– джерела погашення податкового боргу, якими є будь-яке майно платника податків з урахуванням передбачених чинним законодавством обмежень щодо його використання.

З метою забезпечення виконання платником податків своїх обов'язків майно платника податків, який має податковий борг, передається у податкову заставу. Право податкової застави виникає згідно з Податковим кодексом України і не потребує письмового оформлення. Виникнення податкової застави, її припинення, узгодження операцій із заставленим майном, призначення податкового керуючого, який фактично виконує функції розпорядника майна, що перебуває у податковій заставі, визначено чинним законодавством.

Контрольні запитання і завдання

1. Якими нормативно-правовими актами визначено правила оподаткування товарів під час переміщення через митний кордон України?
2. Охарактеризуйте основні елементи, які визначаються при встановленні податку.
3. У чому полягає сутність спеціальних податкових режимів? Назвіть їх види.
4. Поясніть сутність подвійного оподаткування та зазначте способи його усунення, передбачені Податковим кодексом України.
5. Хто і за яких обставин, відповідно до Податкового кодексу України, визнається податковим агентом?
6. Охарактеризуйте основні функції та права органів державної податкової служби.
7. У чому полягає сутність контрольованої операції? Наведіть випадки її застосування.
8. Назвіть основні вимоги до підтвердження даних, наведених платником податку в податковій звітності.
9. В якому порядку відбувається адміністративне оскарження рішень контролюючих органів?
10. Назвіть види податкових перевірок і зазначте порядок їх проведення.

Рекомендована література

1. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони, від 21 березня 2014 р. : ратиф. із заявою Законом України від 16 верес. 2014 № 1678-VII. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011#Text.
2. Податковий кодекс України : Закон України від 2 груд. 2010 № 2755-VI. URL : <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2755-17#Text>.
3. Про державний бюджет України на 2021 рік : Закон України від 15 груд. 2020 № 1082-IX. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1082-20#Text>.
4. Про державний бюджет України на 2022 рік : Закон України від 2 груд. № 1928-IX. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1082-20#Text>.
5. Митний кодекс України : Закон України від 13 берез. № 4495-VI. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4495-17#Text>.
6. Варналій З. С. Інституціональна архітектура податкової системи України. Вісн. КНУ ім. Тараса Шевченка. 2018. № 2 (197). С. 6–12.
7. Карпенко В. В., Колодяжна Т. В. Податкова система : навч. посіб. Харків. нац. ун-т будівн-ва та архітектури. Харків : Лідер, 2018. 273 с.
8. Крупка М. І., Кміть В. М., Паславська Р. Ю., Демчишак Н. Б. Система адміністрування податків в Україні: стан, проблеми та перспективи розвитку : моногр. Львів : ЛНУ імені Івана Франка, 2017. 448 с.
9. Варналій З. С., Романюк М. В. Податкова система : навч. посіб. Київ : Знання України, 2019. 567 с.
10. Волохова І. С., Дубовик О. Ю., Слатвінська М. О. та ін. Податкова система : Навч. посіб. / за заг. ред. І. С. Волохової, О. Ю. Дубовик. Харків : Діса плюс, 2019. 402 с.
11. Podolianchuk O. A. Accounting and information support of tax calculations. The scientific heritage. (2020). № 51. P. 44–54.

Частина IV

ДЕРЖАВНІ ЦІЛЬОВІ ФОНДИ

Розділ 13

СУТНІСТЬ ТА ОРГАНІЗАЦІЯ ФУНКЦІОНУВАННЯ ДЕРЖАВНИХ ЦІЛЬОВИХ ФОНДІВ

Основні категорії і поняття: державні цільові фонди, бюджетні цільові фонди, позабюджетні цільові фонди, постійні цільові фонди, тимчасові цільові фонди, страхове покриття, системи відповідальності працедавця, резервні фонди, стабілізаційні фонди, фонди забезпечення розвитку, фонди на випадок надзвичайних ситуацій, фонди фіскальної стабілізації.

13.1. Сутність, функції та класифікація державних цільових фондів

Функціонування держави, виконання притаманних їй функцій і завдань вимагає відповідної матеріальної та фінансової бази, грошових коштів, інших видів ресурсів, які є у її розпорядженні і відображені у бюджетах (центральному та місцевих), а також у різноманітних цільових фондах та активах суб'єктів економіки державної власності. З другої половини XIX ст. і протягом XX ст. простежується тенденція щодо розширення завдань, які вирішує держава. Це насамперед, пов'язано з активним її втручанням в економічне життя, наповненням окремих її функцій новим змістом (стосується соціального захисту і соціального забезпечення населення), а також впливом міжнародних, демографічних, екологічних, технологічних та інших факторів. Саме через розширення функцій держави виникає необхідність у створенні цільових фондів фінансових ресурсів, які й покликані реалізовувати певні важливі її завдання.

За допомогою державних фондів цільового призначення, що є однією з ланок державних фінансів, відбувається перерозподіл ВВП країни. За економічною сутністю **державні цільові фонди** – це сукупність економічних відносин, що виникають у процесі розподілу і перерозподілу вартості ВВП та пов'язані з

формуванням із визначених джерел і використанням державних ресурсів за цільовим призначенням з метою фінансування суспільних потреб. Їх функціонування безпосередньо пов'язане з державними програми соціально-економічного розвитку країни.

У більшості країнах світу вони акумулюють значну частку всіх фінансових ресурсів держави. Так, у Франції розміри спеціальних фондів дорівнюють розміру державного бюджету країни, Японія фінансує з них більше половини державних видатків, а Великобританія – понад третину. За рахунок акумульованих у цих фондах фінансових ресурсів держава задовольняє публічний інтерес і виконує свої функції, зокрема – соціальну, що є головною закономірністю розвитку сучасного суспільства. Через державні фонди цільового спрямування реалізуються конституційні права громадян на пенсійне забезпечення, соціальне страхування, охорону здоров'я, у багатьох країнах – на медичну допомогу тощо. Окрім цього, вони покликані вирішувати й інші пріоритетні завдання, які потребують особливої уваги з боку держави, а саме: забезпечення фінансовими ресурсами природоохоронних заходів, заходів щодо прискорення науково-технічного прогресу, впровадження інноваційних технологій, виробництва нових видів продукції тощо. З огляду на зазначене можна зробити висновок, що головною причиною створення фондів цільового призначення є необхідність виокремлення у спеціальні групи важливих для суспільства витрат й забезпечення їх самостійними джерелами фінансування. Отже, державні фонди цільового призначення утворюють особливу ланку фінансової системи, що суттєво впливає на соціально-економічний розвиток країни.

Цільові державні фонди фінансових ресурсів характеризуються такими особливостями:

- вони створені органами центральної і місцевої влади з чіткою метою;
- їх кошти формуються з чітко визначених джерел;
- використання фінансових ресурсів фондів відбувається лише за конкретним призначенням на встановлені законом цілі.

Створення і діяльність державних цільових фондів регулюють відповідні закони та нормативно-правові акти. Їх кошти мають спільну з державним та місцевими бюджетами правову природу, тобто відрахування до фондів є обов'язковими платежами, їх можуть стягувати у примусовому порядку та використовувати для надання суспільних послуг громадянам.

Джерелами формування державних фондів цільового призначення є:

- обов'язкові платежі юридичних і фізичних осіб;
- доходи від інвестування власних коштів;
- добровільні внески, спонсорська допомога;
- бюджетне фінансування.

Залежно від призначення, способів утворення й інших ознак державні фонди фінансових ресурсів цільового спрямування певним чином класифікують (табл. 13.1).

Таблиця 13.1

Класифікація фондів цільового призначення

Ознака	Види цільових фондів
За рівнем створення	– державні; – місцеві
За цільовим призначенням	– соціальні; – економічні; – екологічні; – галузеві
За відносинами із державним бюджетом (способом утворення)	– бюджетні; – позабюджетні
За юридичною природою	– створені згідно із законами; – створені на підставі нормативних актів, виданих на виконання вимог закону
За терміном функціонування	– тимчасові; – постійні

За рівнем створення фонди поділяють на *державні (загальнодержавні)* та *місцеві*. Перші створюють на загальнодержавному рівні з метою фінансування державних програм. Останні мають забезпечувати виконання основних соціально-економічних завдань безпосередньо в місцевих громадах.

За цільовим призначенням фонди можна поділити на *соціальні, економічні, екологічні, галузеві*. До соціальних належать ті, існування яких обумовлене виконанням соціальної функції держави. Фонди, що мають у своїй природі економічну чи соціально-економічну складову, називають економічними. Екологічними вважають фонди, діяльність яких пов'язана з фінансуванням заходів у галузі охорони довкілля. Вирізняють також міжгалузеві фонди коштів держави та органів місцевого самоврядування.

За способом утворення (за критерієм відносин фондів із державним бюджетом) розрізняють *бюджетні* та *позабюджетні* цільові фонди. Фонди, кошти яких внесено до складу державного бюджету, фінансування видатків яких здійснюється за рахунок коштів держбюджету, називають бюджетними. Позабюджетні цільові – це фонди, які мають самостійні джерела надходжень і здійснюють видатки незалежно від держбюджету.

За чинним українським законодавством, позабюджетні фонди фінансових ресурсів *за юридичною природою* поділяють на *цільові, що створені згідно із законами*, та фонди, *утворені на підставі нормативних актів, виданих на виконання вимог певного закону*.

За терміном дії загальнодержавні цільові фонди поділяють на *постійні* та *тимчасові*. Створення перших передбачає реалізацію певних функцій держави. Їх діяльність пов'язана, насамперед, з втіленням соціальної функції. Тимчасові цільові державні фонди формують з метою прискореного вирішення актуальних

проблем, своє функціонування вони припиняють після виконання покладених на них завдань.

Інституційна архітектура державних цільових фондів України окреслена широким спектром правових форм організації, це – органи виконавчої влади, бюджетні установи й організації, спеціальні фінансові установи та ін. Вони є агентами держави з реалізації певних програм, платформами для втілення у життя завдань. У зарубіжних країнах до цільових фондів належать різноманітні приєднані та автономні бюджети, спеціальні кошториси і рахунки.

Після проголошення незалежності в Україні були засновані різні види цільових фондів фінансових ресурсів, багато з яких припинили свою діяльність. На початку 1990-х рр. позабюджетні цільові фонди створювали різні органи виконавчої влади – центральні та місцевого самоврядування. З одного боку, з їх допомогою органи виконавчої влади могли ефективніше фінансувати різні потреби, на які з цільовим призначенням скеровували кошти підприємства та організації. А з іншого, у суб'єктів господарювання не вистачало прибутку для сплати податків і зборів до такої кількості спеціальних державних фондів. Так, у 1996 р. в Україні діяли понад 140 позабюджетних фондів, створених центральними органами, та близько 300 фондів у кожній області, створених за ініціативою виконавчих органів місцевого самоврядування. До того ж, як показала практика, не всі кошти з цільових фондів витрачали на ті цілі, для фінансування яких їх відраховували.

З моменту набуття чинності Бюджетного кодексу України (2001 р.), створення позабюджетних фондів органами державної влади, органами влади Автономної Республіки Крим, органами місцевого самоврядування й іншими бюджетними установами не санкціоновано. Кодекс передбачає можливість наповнення бюджету із загального та спеціального фондів. До спеціального належать доходи, які визначені законами України. Тепер спеціальний фонд бюджету містить бюджетні призначення на видатки за рахунок конкретно визначених джерел надходжень, які раніше були джерелами позабюджетних фондів. Зміна законодавства зумовила значне скорочення кількості державних фондів. Державні цільові позабюджетні фонди дозволено створювати відповідно до законів України лише з метою ефективної реалізації соціальних завдань держави.

13.2. Світові моделі функціонування системи соціального захисту

Держава зобов'язується забезпечувати своїм громадянам соціальний захист. Так, державні фонди соціального страхування та пенсійні фонди дають змогу виконати частину цих гарантій. Водночас рівень соціального забезпечення у країнах різний.

Забезпечення соціального захисту належить до програм, що ухвалені законодавством: зокрема, страхування фізичних осіб на випадок втрати працездатності, страхування витрат при народженні чи в разі смерті, а також сімейна підтримка.

Захист застрахованої особи та її утриманців здійснюють у вигляді грошових виплат для відшкодування хоча б частини доходу, втраченого після досягнення особою літнього віку: внаслідок інвалідності чи настання смерті; у разі виробничої травми, хвороби чи настання материнства, безробіття, госпіталізації, потреби у медичній допомозі та реабілітації. Заходи щодо надання грошової допомоги через втрату доходу – це *програми підтримки доходу (income maintenance programs)*, а заходи, які фінансують чи надають прямі послуги – *винагороди у негрошовій формі (benefits in kind)*.

За передбаченої умовами страхування події (сукупності подій) страховик зобов'язується сплачувати страхове відшкодування або страхову суму – таке зобов'язання є **страховим покриттям** (страховою відповідальністю).

У світовій практиці існують три загальні підходи до страхового покриття, що передбачають грошову допомогу відповідно до програм підтримки доходу. Перший підхід прив'язаний до зайнятості, другий – універсальний, а третій залежить від матеріального становища особи (рис.13.1).

Рис.13.1. Підходи до страхового покриття

Перший і другий підходи передбачають, що застраховані, утриманці та ті, хто втратив годувальника, можуть юридично претендувати на соціальну допомогу. У межах підходів, що ґрунтуються на перевірці наявності потреби, допомогу розраховують на основі порівняння доходу або ресурсів окремої людини зі стандартним показником. Деякі країни пропонують також інші види покриття.

1. Підхід, що пов'язаний із зайнятістю особи (Employment-Related). Системи, пов'язані з працевлаштуванням, називають системами соціального страхування, що ґрунтуються на праві на отримання пенсій та інших періодичних виплат залежно від стажу роботи, а в разі сімейної допомоги чи виробничих травм – залежно від особливостей трудових відносин. Розмір пенсій та інших періодичних виплат у разі безробіття, хвороби, настання материнства або ви-

робничої травми зазвичай пов'язаний із рівнем заробітку до настання непередбачених обставин, які призвели до припинення отримання такого заробітку. Ці програми повністю або значною мірою фінансують за рахунок внесків (зазвичай у вигляді відсотка від заробітку), зроблених роботодавцями та/або працівниками, і в більшості випадків є обов'язковими для певних категорій працівників та їх роботодавців.

Деякі системи соціального страхування передбачають добровільне долучення працівників до програм. У окремих випадках уряд субсидує такі програми для заохочення добровільної участі.

Держава формально є кінцевим гарантом багатьох страхових виплат. У багатьох країнах уряд бере участь у фінансуванні програм зайнятості й інших програм соціального забезпечення. Так, уряд може робити свій внесок шляхом асигнувань із загальних доходів на основі відсотка загальної заробітної плати, яку виплачують застраховані працівники, фінансувати частину або всю вартість програми, виплачувати субсидію для покриття будь-якого дефіциту страхового фонду. В окремих випадках держава сплачує внески замість працівників з низьким рівнем доходу. Ці домовленості відокремлені від зобов'язань, які уряд може мати як роботодавець у межах систем, що охоплюють державних службовців. Внески на соціальне забезпечення й інші цільові доходи зберігають у спеціальному фонді та відображають окремою статтею у державних рахунках.

2. Універсальний підхід (Universal). Такі програми передбачають фіксовані грошові виплати без урахування рівня доходу чи форми зайнятості. Вони можуть охоплювати пенсії після досягнення певного віку, пенсії для працівників з інвалідністю, вдів/вдівців та сиріт, сімейні допомоги. Більшість систем соціального забезпечення також мають програму другого рівня, пов'язану із рівнем заробітку.

3. Підхід, що залежить від матеріального становища особи (Means-Tested). Такі програми передбачають право на отримання допомоги шляхом порівняння індивідуальних або сімейних доходів за розрахунковим стандартом, який зазвичай базується на потребах у засобах до існування. Пільги надають лише тим заявникам, які пройшли перевірку на наявність потреби. Розмір і вид надання допомоги визначають в кожному разі адміністративним рішенням у межах закону. Конкретний характер критеріїв коштів, потреб чи доходів і навіть питома вага сімейних доходів різняться за країнами.

Системи з перевіркою потреби в отриманні виплат є єдиною або основною формою соціального забезпечення лише в певних юрисдикціях. В інших випадках програми внесків діють у тандемі з допомогою, пов'язаною з рівнем доходу. Агенції соціального страхування можуть здійснювати програми перевірки потреби в отриманні таких виплат. До цих програм залучають осіб, які не мають роботи або чия соціальна допомога в межах програм, пов'язаних з працевлаштуванням, разом з іншими індивідуальними або сімейними доходами не досягає прожиткового мінімуму або не задовольняє необхідних особливих потреб.

Інші типи програм. Їх реалізують переважно через надавачів фінансових послуг (через індивідуальні рахунки, обов'язкові пенсії за професією та обов'язкове особисте страхування), резервні фонди та системи відповідальності працедавця.

Програми, які передбачені для надавачів фінансових послуг, включають наступне:

1. *Індивідуальний рахунок (Individual account).* Застраховані особи та/або працедавці вносять певний відсоток від заробітку на індивідуальний рахунок застрахованої особи, яким управляє найнятий за контрактом державний або приватний керівник фонду. Участь може бути обов'язковою або добровільною, а відповідальність за встановлення членства у програмі та можливість вибору керівника фонду покладається на особу індивідуально. Накопичений капітал на індивідуальному рахунку зазвичай призначений для покриття витрат у разі виходу на пенсію, настання інвалідності, погіршення стану здоров'я або безробіття. Після смерті застрахованої особи доступ до накопиченого капіталу можуть отримати члени його родини чи близькі особи.

Внески зараховують на індивідуальний рахунок працівника. Так, працівник (іноді й працедавець) сплачує адміністративні збори за керування індивідуальним рахунком та отримує окремий поліс страхування у разі настання інвалідності та втрати годувальника.

2. *Обов'язкова пенсія за професією (Mandatory occupational pension).* Застосовується до програм, у яких працедавці згідно з чинними законодавством зобов'язані пропонувати пенсійні схеми за окремими професіями, які фінансує працедавець, а у деяких випадках – за рахунок внесків працівників. Допомогу можуть виплачувати у вигляді одноразової виплати, ануїтету або пенсії.

3. *Обов'язкове особисте страхування (Mandatory private insurance).* Застосовується до програми, у межах якої фізичні особи зобов'язані придбавати страховий поліс безпосередньо у приватної страхової компанії.

Резервні фонди (Provident Funds). Вони існують переважно у країнах, що розвиваються, та налічують програми з обов'язкових заощаджень, в яких регулярні внески, які утримують із заробітної плати працівників, накопичують і часто доповнюють внесками працедавців у єдиному державному фонді для подальших виплат у разі виникнення непередбачених обставин. Зазвичай допомогу виплачують одночасно з нарахованими відсотками, хоча за певних обставин доступ до накопичених резервів може бути наданий ще до виходу на пенсію чи настання інших непередбачених подій.

Системи відповідальності працедавця (Employer-Liability Systems). У межах цих систем працівники захищені трудовим кодексом, який вимагає від працедавців здійснювати певні платежі чи надавати послуги безпосередньо своїм працівникам.

Зазначені платежі або послуги можуть охоплювати виплату одноразової допомоги літнім людям або особам з інвалідністю; покриття витрат на медичну допомогу та/або оплачувану відпустку через хворобу; виплату допомоги у

зв'язку з вагітністю та пологами; сімейну допомогу; надання тимчасової або довгострокової грошової та медичної допомоги у разі виробничої травми; виплати вихідної допомоги у разі звільнення.

Кожна країна має свої особливості щодо соціального забезпечення за наступними критеріями¹:

- літнім людям, особам з інвалідністю та тим, хто втратив годувальника;
- у разі хвороби та настання материнства;
- внаслідок отримання виробничої травми;
- на випадок безробіття;
- допомога сім'ям.

1. Літні люди, особи з інвалідністю та ті, хто втратив годувальника.

Джерело коштів. Фінансування програм допомоги літнім людям внаслідок інвалідності та у зв'язку із втратою годувальника може надходити з трьох джерел:

- відсоток заробітної плати, що сплачує працівник;
- відсоток заробітної плати, що сплачує працедавець;
- внесок уряду.

Майже всі пенсійні програми у межах соціального страхування (на відміну від резервних фондів чи універсальних систем) фінансують, принаймні частково, за допомогою внесків працедавців і працівників. Багато хто отримує кошти з усіх трьох джерел. Внески визначають шляхом застосування відсотка від заробітної плати до досягнення певного максимуму. У багатьох випадках саме працедавець сплачує значну частку.

Внесок уряду може бути сформований із загальних доходів або, рідше, зі сплачуваних до бюджету спеціальних цільових чи акцизних податків (наприклад, податок на тютюн, бензин чи алкогольні напої). Державні внески використовують по-різному: на покриття частини всіх витрат (наприклад, адміністративні), покриття дефіциту і навіть фінансування загальної вартості програми. Субсидії можуть надавати у вигляді одноразової виплати в сумі, що покриває різницю між внесками працедавця/працівника та загальною вартістю програми. Низка країн скорочують або скасовують внески для найменш оплачуваних працівників, фінансуючи допомогу повністю із загальних доходів або за рахунок внесків працедавців.

Ставка внесків, що розподіляється між джерелами фінансування, може бути фіксованою або прогресивною, що зростає разом із заробітною платою або може змінюватися залежно від класу заробітної плати. У тих випадках, коли універсальний підхід та підхід, що пов'язаний із зайнятістю особи, існують паралельно, а універсальну допомогу не повністю фінансує держава, то для кожної програми можуть застосовуватися окремі ставки. В інших випадках фіксовані щотижневі внески можуть використовувати для фінансування

¹Social Security Programs Throughout the World: Europe, 2018. SSA Publication. № 13-11801. Released: September 2018. URL : <https://www.ssa.gov/policy/docs/progdesc/ssptw/2018-2019/europe/ssptw18europe.pdf>.

базових пенсійних програм. Суми виплат єдині для всіх працівників одного віку та статі, незалежно від рівня доходів. Однак самозайнятим часом доводиться сплачувати внески за вищою ставкою, ніж найманим працівникам, тим самим компенсуючи частку працедавця.

З метою полегшення процесу адміністрування, деякі країни Європи наразі розглядають можливість запровадження єдиного загального внеску на соціальне страхування, що покриває кілька непередбачених обставин одночасно. Допомогу у разі настання хвороби, виробничої травми, безробіття та сімейну допомогу, а також пенсії можна фінансувати за рахунок такого єдиного внеску.

Фінансування загальних доходів є єдиним джерелом страхових виплат за деякими універсальними програмами. Внесок резидента чи громадянина може становити відсоток від оподаткованого доходу у межах державної податкової програми.

Ставки внесків зазвичай розраховують відповідно до рівня заробітної плати і тільки до встановленого законом максимального значення. Так, із частини заробітної плати високооплачуваних працівників не стягують такий внесок, при цьому існує також максимальний розмір допомоги, який може бути виплачений.

Однак в окремих випадках максимальне значення доходів все ж застосовують для визначення розміру допомоги. У деяких країнах ставки внесків встановлюють відповідно не до фактичного заробітку, а фіксованої суми, яка стосується всіх доходів, що потрапляють до певного діапазону чи класу заробітної плати.

Адміністрування. Відповідальність за управління часто покладається на напівавтономні установи чи фонди. Ці агентства зазвичай перебувають під загальним наглядом міністерства або державного відомства, але в усьому іншому вони переважно самоврядні, їх очолюють тристоронні ради, до яких належать представники трудового колективу, працедавців та уряду. Деякі ради є двосторонніми, членами яких є лише представники робітників та працедавців, або представники робітників та уряду.

Якщо страхове покриття організовано окремо для різних професій або для найманих працівників та самозайнятих осіб, то кожна програма має зазвичай окрему установу або фонд. В інших випадках управління допомогою перебуває безпосередньо в руках міністерства чи відомства.

2. У разі хвороби та настання материнства.

Джерело коштів. Багато країн об'єднали фінансування програм у разі хвороби з фінансуванням іншої допомоги із соціального страхування та збирають лише єдиний внесок із працівників та працедавців. Однак найчастіше внески роблять працівники і працедавці в окрему програму, яка охоплює як медичне обслуговування, так і грошову допомогу у разі хвороби та настання материнства. У деяких країнах уряд також здійснює свої внески у програми. Там, де медична допомога доступна через державну службу охорони здоров'я, уряд зазвичай покриває із загальних доходів бюджету більшу частину витрат.

Адміністрування. У багатьох країнах адміністрування за програмою у разі хвороби є аналогічним програмі з допомоги внаслідок настання похилого віку, набуття інвалідності і втрати годувальника. Найчастіше такі програми адмініструють державні установи соціального забезпечення. У деяких системах органи соціального забезпечення мають у власності та керують медичними закладами, надаючи принаймні частину соціальних послуг, доступних за їх програмами. У більшості країн із державною програмою медичного страхування відповідальність за детальне адміністрування покладають на напівавтономні недержавні фонди або асоціації охорони здоров'я. Усі працівники, які є учасниками програми, мають приєднатися до одного з них.

Кожен медичний фонд зазвичай потребує схвалення урядом та має відповідати встановленим законодавством вимогам. Робітники, а в деяких країнах і працедавці беруть участь у виборах керівних органів. Фонди зазвичай збирають внески в межах визначеної законом грошової суми; зазначається її мінімальне та максимальне значення. Вони також можуть отримувати державні субсидії, співрозмірні з їх витратами чи кількістю афілійованих членів.

Мінімальні (а в окремих випадках і максимальні) грошові виплати та медичні послуги, які можуть надавати фонди охорони здоров'я, встановлені на законодавчому рівні. У деяких країнах окремі фонди можуть визначати конкретні пільги та послуги з охорони здоров'я для надання й організації надання медичної допомоги своїм членам. Їх перелік може бути визначений у контрактах з постачальниками та охоплювати надання послуг із догляду за застрахованими особами. Державні департаменти відповідають за фактичне надання медичних послуг через державну програму охорони здоров'я. Адміністративна відповідальність за надання медичних послуг в деяких країнах часто відокремлена від адміністрування програм грошових виплат, які зазвичай пов'язані з іншими видами виплат соціального забезпечення.

3. У разі отримання виробничої травми.

Джерело коштів. Допомога в разі отримання виробничої травми фінансується переважно за рахунок внесків працедавців, що відображає традиційне припущення про те, що саме вони мають нести відповідальність за здоров'я своїх працівників. У разі поєднання деяких елементів програми покриття виробничих травм з однією або кількома іншими гілками системи соціального страхування, фінансування зазвичай охоплює внески працівників, працедавців та уряду. Ще один виняток має місце у країнах, які надають лікування професійних захворювань у межах своїх звичайних державних програм медичного обслуговування.

Адміністрування. Функції, пов'язані з управлінням програмами виробничого травматизму, відрізняються в тих країнах, в яких працедавці не зобов'язані застраховувати своїх працівників (або можуть страхувати їх за допомогою приватних компаній), та країнах, у яких державні організації або фонди несуть виняткову відповідальність як за стягнення страхових внесків, так і здійснення страхових виплат.

4. З безробіття.

Джерело коштів. Методи, що використовують для фінансування страхування на випадок безробіття, зазвичай засновані на тих же принципах щодо внесків, що і для інших сфер соціального страхування: внески у розмірі фіксованого відсотка від заробітної плати виплачують за графіком.

У багатьох випадках уряд також надає субсидії, особливо щодо розширеної допомоги. Внески зі страхування на випадок безробіття розподіляють порівну між працівниками та працедавцями у більшості країн Європи. Як альтернатива, весь внесок може бути сплачений працедавцем. Однак державні субсидії можуть бути доволі вагомими і становити до двох третин витрат за програмою. Програми допомоги безробітним з перевіркою потреби повністю фінансує держава, без участі працедавців чи працівників.

Адміністрування. Системи страхування на випадок безробіття можуть перебувати у розпорядженні державних відомств або органів самоврядування, якими зазвичай керують представники застрахованих осіб, роботодавців та уряду. Програми страхування на випадок безробіття та служби працевлаштування зазвичай підтримують тісні адміністративні відносини, які забезпечують виплату допомоги лише працівникам, які зареєстровані для працевлаштування. Водночас такий зв'язок підвищує ефективність служб працевлаштування, стимулюючи безробітних реєструватися та регулярно звітувати.

У деяких країнах управління програмами страхування на випадок безробіття та служби зайнятості об'єднане, особливо на нижчих адміністративних рівнях, де місцеві служби зайнятості приймають заяви та виплачують допомогу. Інші країни вимагають, щоб особи реєструвалися в місцевій службі зайнятості, але отриманням вимог та виплатою допомоги займається окрема страхова агенція.

На додаток до забезпечення доходу для безробітних багато урядів розробили заходи щодо запобігання або протидії безробіттю. Типова процедура полягає в тому, що державні служби зайнятості співпрацюють з підприємствами для просування професійних програм та мобільності робочої сили з метою зведення до мінімуму безробіття, спричиненого економічним чи технологічним розвитком. Це здійснюється через субсидію на перепідготовку та переміщення робітників з галузей, які занепадають або реструктуруються. Уряди можуть надавати податкові й інші стимули підприємствам для здійснення діяльності в районах з високим рівнем безробіття або скеровувати кошти для створення робочих місць у разі очікування періодів сезонного безробіття.

5. Допомога сім'ям.

Джерело коштів. Відмінності у програмах сімейної допомоги відображені у методах фінансування. У системах універсальної та соціальної допомоги всі витрати зазвичай покривають за рахунок загальних доходів, хоча деякі програми можуть фінансувати за рахунок цільових податків або трансфертів солідарності. Водночас країни, які пов'язують право на допомогу з працевлаштуванням, повністю або значною мірою покривають вартість допомоги за рахунок внесків працедавців, зазвичай за єдиною відсотковою ставкою від

заробітної плати. Якщо внески працедавців не покривають усіх витрат, частину, що залишилася покривають за рахунок державних субсидій.

Адміністрування. У країнах, де сімейна допомога є універсальною або призначена для найбільш вразливих, програма перебуває у розпорядженні міністерства, департаменту або напівавтономного агентства. У тих випадках, коли допомогу виплачують сім'ям працюючих за наймом та фінансують за рахунок внесків працедавців, управління внесками може здійснювати напівавтономна установа під громадським контролем.

Фонди вирівнювання (*Equalization funds*) забезпечують управління фінансовими операціями програми. Кожен працедавець виплачує сімейну допомогу своїм працівникам разом із заробітною платою. Потім підприємство розраховується з місцевим фондом лише надлишком або дефіцитом належних внесків після вирахування виплачених надбавок.

Аналогічну процедуру розрахунку лише надлишків чи дефіцитів здійснює місцевий фонд стосовно регіональних фондів вирівнювання, під контролем яких вони працюють. Процес вирівнювання дає змогу встановити єдину ставку внесків всім працедавцям, незалежно від кількості дітей у сім'ях їх працівників.

13.3. Зарубіжний досвід функціонування державних цільових фондів

Крім цільових фондів фінансових ресурсів соціальної спрямованості, виокремлюють також державні цільові фонди економічної спрямованості. Їх створення обумовлено забезпеченням сталого розвитку, певними змінами, кризами та структурною перебудовою економік країн. Характерною ознакою таких фондів є тимчасовість впровадження (рис. 13.2).

Фонди забезпечення розвитку мають середньострокову спрямованість, їх зазвичай створюють для стимулювання соціально-економічного розвитку та накопичення коштів для майбутніх поколінь. Сюди також належать спеціальні фонди, у яких передбачені механізми фінансування, що відокремлені від традиційного державного бюджету й у деяких випадках можуть фінансуватися через випуск облігацій. На відміну від державного бюджету, спеціальні фонди можуть забезпечити цільові кошти на більш тривалий термін. У такому разі вони є паралельним бюджетом, який не підпадає під регулярні політичні цикли і, таким чином, забезпечує вищу надійність планування, що особливо важливо для довгострокових інвестицій. Зокрема, для фінансування інвестицій у Німеччині існує **фонд енергетики та клімату (ЕКФ)**², що діє поза основним феде-

² Special funds and security policy. Institute for innovation and public purpose. IPPP POLICY BRIEF, 20 September 2022. URL : https://www.ucl.ac.uk/bartlett/public-purpose/sites/bartlett_public Purpose/files/murau_and_thie_2022_special_funds_and_security_policy-_endowing_the_german_energy_and_climate_fund_with_autonomous_borrowing_powers.pdf.

ральним бюджетом і здійснює важливі витрати на технології майбутнього та захист клімату.

Рис. 13.2. Цілі та напрями фінансування державних цільових фондів економічної спрямованості

Інші фонди спрямовані на боротьбу з наслідками фінансово-економічних криз, пандемій та війн. Питання щодо їх створення набуло актуальності після нещодавньої соціально-економічної кризи, до якої призвели карантинні заходи, що їх застосовували для контролю за поширенням пандемії COVID-19, та величезні державні витрати країн, необхідні для пом'якшення її впливу. Країни можуть чинити по-різному: вдаватися до позик або використовувати превентивний захід – створювати резервні фонди під час економічних підйомів.

У першому випадку можливо з часом згладжувати вплив шоків, якщо держави достатньо дисципліновані у відновленні потрібного простору для маневру під час підйомів. Проте наявні дані показують, що у посткризові періоди заборгованість має тенденцію до поступового скорочення.

Існують різні типи резервних фондів для подолання наслідків неочікуваних подій, які складно покрити за рахунок бюджетних коштів³. Ці фонди мають різні цілі та напрями фінансування, але у них спільна мета – стабілізувати ситуацію у сфері публічних фінансів.

Джерелами їх формування може бути профіцит бюджету, резервування частини бюджету, частини доходів від експлуатації природних ресурсів та взяття боргових зобов'язань.

Ці фонди поділяють на дві групи: *фонди на випадок надзвичайних ситуацій* та *стабілізаційні фонди* (або *фонди фіскальної стабілізації*). Вони схожі за суттю.

Стабілізаційні фонди спрямовані на покриття витрат, спричинених надзвичайними ситуаціями, та мають на меті забезпечити макроекономічну стабільність. Зокрема, **фонди природних ресурсів** накопичують доходи від їх експлуатації і можуть бути спрямовані на середньострокову та довгострокову перспективи, а також на більш короткострокові непередбачувані обставини. Їх створюють для захисту економіки держави від значних надходжень у закордонній валюті, наприклад, від продажу нафти.

Річ у тім, що залежність від доходів від природних ресурсів зазвичай спричиняє нестійкість бюджету та макроекономічну нестабільність. Зниження цієї залежності ускладнено так званою «голландською хворобою», що виникає, коли видобуток природних ресурсів сприяє значному притоку іноземного капіталу. Це, своєю чергою, зумовлює підвищення реальних обмінних курсів і послаблює конкурентоспроможність внутрішніх секторів, пов'язаних із зовнішньою торгівлею. Крім того, уряди країн з багатими природними ресурсами, особливо ті, у яких відсутня міцна інституційна та правова база, схильні до більш ніж пропорційного збільшення дискреційних витрат за припливом коштів, обумовлених сировинними товарами. Так, стабілізаційні фонди сприяють згладжуванню державних видатків: волатильність видатків у країнах зі стабілізаційними фондами може бути на 10–15% нижчою.

Стійка інституційна основа є ключовою в управлінні стабілізаційними фондами та їх ресурсами. Диверсифікація експортної продукції знижує волатильність видатків. У країнах із ефективнішим управлінням державні витрати менш мінливі, і в такому разі внутрішні та міжнародні фінансові ринки можуть функціонувати як буфери для згладжування витрат.

Перший такий фонд був заснований у Кувейті у 1953 р. З того часу стабілізаційні фонди були створені у таких країнах, як Норвегія, Чилі, Оман, Папуа-Нова Гвінея та Іран. Вони також діють для стабілізації курсу обміну в Європі – *Фонд фінансової стабільності (Financial Stability Facility)*, *Рахунок вирівню-*

³ Júlía Brunet, Lucía Cuadro-Sáez and Javier J. Pérez. Contingency public funds for emergencies: the lessons from the international experience. Documentos Ocasionales. № 2032. 2020. URL : <https://www.bde.es/f/webbde/SES/Secciones/Publicaciones/PublicacionesSeriadas/DocumentosOcasionales/20/Files/do2032e.pdf>.

вання біржі Великої Британії (*the U.K. Exchange Equalization Account*) та Стабілізаційний фонд біржі США (*the U.S. Exchange Stabilization Fund*).⁴

У Чилі подібний фонд названо **Фондом соціально-економічної стабілізації** (*Social and Economic Stabilization Fund, SESF*), він є державною інвестиційною організацією, яка управляє суверенним фондом добробуту уряду. Його кошти були сформовані за рахунок надлишкових доходів від експорту міді з країни. Він був заснований для стабілізації доходів уряду Чилі з метою допомогти подолати бюджетний дефіцит, коли країна перебуває в періоді низького зростання або коли доходи від міді починають раптово зменшуватися (оскільки мідь є основним експортним товаром Чилі).

Фонд підтримує стабілізацію бюджетних витрат, зменшуючи схильність до глобальних ділових циклів, а також волатильність від змін цін на мідь. Він також забезпечує фінансування державної освіти, охорони здоров'я та житлових планів. Приблизно в той же час було створено ще один суверенний фонд добробуту – **Пенсійний резервний фонд** (*PRF*), який має на меті допомогу у фінансуванні витрат на пенсійне та соціальне забезпечення⁵.

У Німеччині та США також створені фонди економічної стабілізації. Незважаючи на однакову назву, вони мають різні цілі та напрями фінансування. Так, у штаті Техас (США) **Фонд економічної стабілізації** (*Economic Stabilization Fund, ESF*) називають **Фондом «на чорний день»**. Він функціонує як ощадний рахунок для цього штату та покликаний запобігати масовим скороченням закладів освіти, охорони здоров'я та інших державних служб⁶. Таким чином, його кошти використовують на такі цілі:

- запобігти скороченню державних послуг, які ще більше дестабілізують економіку та продовжують рецесію (наприклад, звільнення вчителів або закриття будинків для людей похилого віку);
- подолати тимчасовий бюджетний дефіцит.

Важливо зазначити, що він у жодному разі не призначений для коригування хронічного недофінансування державних послуг. Якщо виникає потреба у додатковому фінансуванні, тоді законодавчим органам слід шукати нові шляхи забезпечення постійного додаткового фінансування.

У 2020 р. уряд Німеччини заснував **Фонд економічної стабілізації** (*Economic Stabilisation Fund, ESF*) для протидії економічним наслідкам пандемії

⁴ James Chen. Macroeconomic Stabilization Fund (FEM). Investopedia. 2022. URL : <https://www.investopedia.com/terms/m/macroeconomic-stabilization-fund-fem.asp>.

⁵ James Chen. Economic and Social Stabilization Fund (Chile). Investopedia. 2022. URL : <https://www.investopedia.com/terms/e/essf.asp>.

⁶ Eva DeLuna Castro & Dick Lavine. The Economic Stabilization Fund: Designed for Texas to Use. Every Texan (Formerly Center for Public Policy Priorities). 2021. URL : <https://everytexan.org/our-work/policy-areas/budget-taxes/where-money-comes-from/economic-stabilization-fund>.

коронавірусу⁷, який надає підтримку у вигляді стабілізаційних заходів, щоб допомогти підприємствам усіх секторів економіки зміцнити свою капітальну базу та вирішити проблему низької ліквідності. Він націлений на підприємства реального сектору економіки, занепад яких впливає на німецький ринок праці або на привабливість Німеччини для ведення бізнесу.

Фонди на випадок надзвичайних обставин призначені для фінансування надзвичайних ситуацій, наслідків природних або техногенних катастроф та конкретних ситуацій цивільної безпеки тощо. Крім того, органи влади можуть використовувати кошти для покриття бюджетних дефіцитів, які виникають у разі несподіваного падіння державних доходів, що дає змогу захистити надання державних послуг. Вони можуть сприяти дотриманню фінансової дисципліни, обмежуючи проциклічність і нестабільність державних витрат.

Фонди боротьби з наслідками пандемії COVID-19. Понад 40 країн світу створили їх для підтримки своїх заходів у відповідь на кризу, спричинену COVID-19, більшість з яких є позабюджетними. Це країни з різним адміністративним устроєм та неоднаковими традиціями управління публічними фінансами, правовою базою та рівнем доходів. Деякі з них регулярно створюють і використовують позабюджетні фонди зокрема на ремонт доріг, охорону здоров'я та соціальне забезпечення. В інших же країнах створення таких фондів знаменує відхід від уніфікованого підходу до складання більш спеціалізованого бюджету.

Країни використовують широкий спектр джерел фінансування: бюджетні ресурси, приватні пожертвування та зовнішні джерела – для максимального збільшення доходів, доступних для фінансування заходів реагування на надзвичайні ситуації. Приватні пожертвування важливі у таких країнах, як Йорданія, Маврикій та Південна Африка. У деяких державах, які значно залежать від зовнішньої допомоги (зокрема, Кенія та Уганда), створення фондів боротьби з COVID-19 підтримали донори, щоб обмежити зовнішнє фінансування для реагування на надзвичайні ситуації та з метою зниження ризику фидуціарності.

Державні джерела фінансування зазвичай складаються з бюджетних трансфертів або додаткових асигнувань. Деякі країни (наприклад, Колумбія) об'єднали кілька джерел державних доходів, щоб збільшити свої можливості реагування на кризу. Фонди на непередбачені витрати (або резерви на непередбачені витрати в бюджеті) були перенаправлені як джерело фінансування. В інших випадках влада використовувала кошти, які спочатку були акумульовані на інші цілі.

Так, у Гондурасі тимчасово використовували фонд інвестицій в інфраструктуру для фінансування заходів, пов'язаних із подоланням наслідків COVID-19, таких як закупівля предметів медичного призначення. Водночас

⁷ Economic Stabilisation Fund. URL: <https://www.bmwi.de/Redaktion/EN/coronavirus/economic-stabilisation-fund-esf.html#:~:text=The%20purpose%20of%20the%20Economic,base%20and%20tackle%20liquidity%20shortages>.

Ліберія та Уругвай використовували цільові податки на заробітну плату як одне з джерел фінансування своїх коштів на боротьбу з пандемією.

Деякі країни зіштовхнулися з труднощами в об'єднанні приватних пожертвувань і бюджетних ресурсів для фінансування боротьби з коронавірусом. Часто в існуючих правових рамках відсутня чітка процедур щодо того, як приватні пожертвування можуть бути практично поєднані з державними ресурсами, а також жорсткість цих обсягів, яка може зменшити здатність урядів швидко розподіляти кошти за належного управління й обліку коштів.

До прикладу, в Беніні управління приватними фондами здійснюють окремо, вони призначені для надання конкретних послуг, їх відстежують за допомогою спеціальної системи. В інших країнах приватні кошти було переведено до бюджетної системи для підтримки загального суспільного реагування (наприклад, республіка Гана) (табл. 13.2).

Таблиця 13.2

Фонди боротьби з COVID-19: джерела доходів

Переважно публічні	Переважно приватні	Публічні та приватні
Австрія, Колумбія, Угорщина, Франція, Італія, Ліберія, Мексика, Сьєрра-Леоне, Україна , Уругвай, Замбія	Бенін, Камерун, Габон, Гана, Ірак, Йорданія, Ліван, Малі, Маврикій, Нігер, Пакистан, Південна Африка, Туніс, Уганда, Зімбабве	Вірменія, Азербайджан, Бутан, Ботсвана, Чад, Демократична Республіка Конго (ДРК), Кот- д'Івуар, Джібуті, Екваторіальна Гвінея, Кенія, Лесото, Мавританія, Марокко, Непал, Нігерія, Сенегал, Шрі-Ланка, Того

Джерело: Fazeer Rahim, Richard Allen, Hélène Barroy, Laura Gores, and Joseph Kutzin. COVID-19 Funds in Response to the Pandemic. IMF, Fiscal Affairs. August 26, 2020. URL : <https://www.imf.org/-/media/Files/Publications/covid19-special-notes/en-special-series-on-covid-19-covid-19-funds-in-response-to-the-pandemic.ashx>.

Відносини фондів боротьби з COVID-19 із системою управління публічними фінансами за країнами вагомо різняться. Деякі уряди встановили спеціальні процедури для виплат, платежів чи державних закупівель: надання фінансової підтримки приватним і державним компаніям (Колумбія, Кот-д'Івуар); для прямих закупівель витратних матеріалів (Йорданія, Мавританія); для виплат премій медичному персоналу (Вірменія, Демократична Республіка Конго).

Багато держав залучали елементи своїх регулярних процесів PFM (*Public Financial Management*, *Управління публічними фінансами*) до координування фондами, зокрема управління виплатами й основними операціями за допомогою звичайних механізмів керування фінансами та закупівель із використанням окремих банківських механізмів. Прикладом є республіка Гана, де приватні кошти акумулюють на приватних банківських рахунках, але перераховують до державної програми боротьби з коронавірусом, якою керує Казначейство.

У деяких країнах операції фонду були тісно пов'язані з бюджетним процесом. Так, в Австрії та Франції фонди пов'язані з новими програмами та містяться в існуючій структурі бюджету, що дає змогу скеровувати кошти для надання надзвичайної допомоги за рахунок додаткових бюджетних асигнувань. Чад, Марокко, Сенегал використовували змішаний підхід через спеціальні цільові рахунки, які фінансували за рахунок ресурсів, що не належать до державного бюджету, таких як пожертвування приватних осіб чи підприємств, а також донорські гранти. Що стосується витрат, то вони зазвичай підлягають спрощеним процедурам авторизації, але, як і раніше, ними управляє Казначейство (табл. 13.3).

Таблиця 13.3

Фонди COVID-19: інтеграція із системами PFM

Бюджетні	Позабюджетні	Позабюджетні з використанням звичайних каналів PFM
Австрія, Чад, Франція, Угорщина, Мавританія, Мексика, Марокко, Нігерія, Сенегал, Україна , Уругвай, Замбія	Вірменія, Камерун, Демократична Республіка Конго, Кот-д'Івуар, Габон, Гондурас, Ірак, Йорданія, Кенія, Ліван, Лесото, Малі, Непал, Нігер, Пакистан, Сьєрра-Леоне, Південна Африка, Туніс, Уганда	Азербайджан, Бенін, Бутан, Ботсвана, Колумбія, Джібуті, Екваторіальна Гвінея, Гана, Італія, Ліберія, Маврикій, Того, Зімбабве

Джерело: Fazeer Rahim, Richard Allen, Hélène Barroy, Laura Gores, and Joseph Kutzin. COVID-19 Funds in Response to the Pandemic. IMF, Fiscal Affairs. August 26, 2020. URL : <https://www.imf.org/-/media/Files/Publications/covid19-special-notes/en-special-series-on-covid-19-covid-19-funds-in-response-to-the-pandemic.ashx>.

У США Програма «**Державні та місцеві фонди відновлення бюджету у зв'язку з коронавірусом**» (*Coronavirus State and Local Fiscal Recovery Funds, SLFRF*) є частиною плану порятунку та передбачає надання 350 млрд дол. США урядом штатів та місцевим органам влади для підтримки їх реагування на надзвичайну ситуацію в галузі охорони здоров'я, спричинену COVID-19, та відновлення після неї. Одержувачі коштів можуть використовувати засоби SLFRF на такі цілі⁸:

- покриття втрачених доходів державного сектору, тобто фінансування державних послуг у межах суми доходів, втрачених через пандемію;
- реагування на довгострокові наслідки пандемії для суспільної охорони здоров'я та негативні економічні наслідки, з метою підтримати здоров'я

⁸ Coronavirus State and Local Fiscal Recovery Funds. U.S. Department of the Treasury. URL : <https://home.treasury.gov/policy-issues/coronavirus/assistance-for-state-local-and-tribal-governments/state-and-local-fiscal-recovery-fund>.

спільнот і допомогти домогосподарствам, малому бізнесу, постраждалим галузям, некомерційним організаціям та державному сектору;

- надання преміальної оплати основним працівникам, пропонуючи додаткову підтримку тим, хто наражається на найбільший ризик для здоров'я через роботу в критичних секторах;

- інвестування в інфраструктуру водопостачання, каналізації та широкосмугового зв'язку, здійснюючи необхідні інвестиції.

Фонди відновлення державних і місцевих бюджетних коштів забезпечують суттєву гнучкість для кожної юрисдикції для задоволення місцевих потреб у межах цих чотирьох окремих категорій допустимого використання.

У умовах сьогодення вкрай актуальними є **фонди підтримки оборони та боротьби з наслідками війни**. В Україні розпочали роботу фонди відновлення у зв'язку зі збройною агресією росії: Фонд підтримки армії, Гуманітарний фонд, Фонд підтримки малого та середнього бізнесу, Фонд відновлення та трансформації економіки, Фонд відновлення майна та зруйнованої інфраструктури, Фонд обслуговування та погашення державного боргу.

Їх формують за рахунок внесків міжнародних партнерів, інвесторів, громадських організацій, представників бізнесу та громадян. Фінансова підтримка сприятиме відродженню стабільності української економіки та допоможе українцям в умовах війни з росією.

Отримані кошти використовують залежно від спеціалізації фонду: підтримка української армії та надання гуманітарної допомоги постраждалим, відбудова знищеної інфраструктури та трансформація економіки, відновлення роботи малого та середнього бізнесу і обслуговування міжнародних фінансових зобов'язань України⁹.

Широкомасштабне вторгнення росії спонукало не лише Україну, а й інші держави замислитися над створенням фондів на озброєння армії, оборону та боротьбу з наслідками війни. Зокрема, Німеччина з метою захисту своєї свободи та демократії поставила за мету створити боездатні, добре оснащені Федеральні збройні сили. Уряд заснував одноразовий **Спеціальний фонд** у розмірі 100 млрд євро, який призначений для підтримки існуючого потенціалу Федеральних збройних сил та дає змогу зробити необхідні інвестиції в оборону¹⁰. Тобто закупити необхідну техніку для оборонного комплексу оперативніше, ніж це можливо за звичайного річного бюджетного циклу.

На додаток до оборонного бюджету, проекти Федеральних збройних сил фінансують з цього фонду в тісній співпраці з Бундестагом, належно забезпечити ефективну та прогресивну армію, яка буде оснащена для виконання свого основного завдання щодо захисту країни. Цей спеціальний фонд не

⁹ Фонди відновлення України. Єдиний веб-портал органів виконавчої влади України. URL : <https://www.kmu.gov.ua/gromadskosti/fondi-vidnovlennya-ukrayini>.

¹⁰ Bundestag approves special fund. The Federal Government. URL : <https://www.bundesregierung.de/breg-en/news/special-fund-federal-armed-forces-2047910>.

отримує асигнувань з федерального бюджету, діє протягом кількох років і може використовуватися за необхідності.

В Індії **Фонд національної оборони** був створений для збору добровільних пожертвувань, отриманих для сприяння зусиллям національної оборони. Його кошти використовують для забезпечення добробуту військовослужбовців (включаючи воєнізовані формування) та їхніх утриманців. Фондом управляє Виконавчий комітет на чолі з прем'єр-міністром та міністрами оборони, фінансів і внутрішніх справ, які є його членами. Рахунки Фонду обліковуються у Резервному банку Індії. Фонд повністю залежить від добровільних внесків населення та не отримує жодної бюджетної підтримки¹¹.

В Естонії діє **Фонд сприяння національній обороні**, започаткований Торгово-промисловою палатою Естонії та Міністерством оборони спільно з Асоціацією офіцерів запасу Естонії. Він спрямований на покращення навчального та інформаційного обладнання Сил оборони Естонії та Кайтселіята, підвищення рівня загальної та управлінської освіти, визнання видатних військовослужбовців Сил оборони та союзників з оборони, надання різнобічної медичної та гуманітарної допомоги.

Важливо, що з початком війни в Україні цей фонд розпочав благодійну кампанію зі збору коштів на підтримку лікування в Естонії постраждалих в російсько-українській війні або інших союзних країнах¹².

Контрольні запитання і завдання

1. Обґрунтуйте необхідність та визначте принципи створення державних фондів фінансових ресурсів цільового призначення.
2. Визначте види державних цільових фондів за різними класифікаційними ознаками.
3. Назвіть основні джерела фінансування державних цільових фондів.
4. За якими критеріями можна згрупувати підходи щодо забезпечення соціального захисту громадян?
5. Як у світі організовують діяльність резервних фондів (Provident Funds) для вирішення питань соціального захисту?
6. Для яких фондів притаманне тимчасове функціонування?
7. Що таке система відповідальності працедавця (Employer-Liability Systems)?
8. Як можна класифікувати державні фонди економічної спрямованості?
9. Розкрийте сутність та особливості стабілізаційних фондів.
10. Наведіть приклади функціонування стабілізаційних фондів у світі.

¹¹ National Defence Fund (India). URL : <https://ndf.gov.in/aboutndf.php>.

¹² The national defence promotion foundation (Estonia). URL : <https://riigikaitse.ee>.

Рекомендована література

1. Бланкарт Ш. Державні фінанси в умовах демократії: Вступ до фінансової науки / пер. з нім. С. І. Терещенко та О. О. Терещенка ; передмова та наук. ред. В. М. Федосова. Київ : Либідь, 2000. 654 с.
2. Бюджетний кодекс України : Закон України від 08.07.2010 р. № 2456-VI. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2456-17#Text>.
3. Гордей О. Д., Биховченко В. П., Ковальчук А. М. Державні цільові фонди : навч. посіб. Ірпінь : УДФСУ, 2020. 349 с.
4. Пікус Р. В., Приказюк Н. В., Березіна С. Б., Третяк Д. Д. Соціальне страхування : навч. посіб. Київ : Компрінт, 2018. 251 с.
5. Соціальне страхування : підручник / за ред. О. П. Кириленко та В. С. Толуб'яка. Тернопіль : Екон. думка ТНЕУ, 2016. 516 с.
6. Фінанси. Підручник / І. О. Лютий, С. Я. Боринець, З. С. Варналій та ін.; за ред. д.е.н., проф. І. О. Лютого. Київ : Ліра-К. 2017. 728 с.
7. Фінанси : Практикум / І. О. Лютий, С. Я. Боринець, З. С. Варналій та ін. ; за ред. д.е.н., проф. І. О. Лютого. Київ. : Ліра-К, 2020. 352 с.
8. Фінансово-економічна грамотність : підручник. Ч. 1 : Основи національної економіки регіонів та фінансової системи України; за ред. О. Б. Жихор, О. В. Димченко. Київ : Видавничий дім «Кондор», 2017. 1024 с.
9. Hayek F. A. Essays on Liberalism and the Economy. Vol. 18 / ed. P. Lewis. Chicago : University of Chicago Press, 2022. 631 p.
10. Musgrave R. A. The theory of public finance : a study in public economy. Tokyo : McGraw-Hill Kogakusha, 1961. 628 p.
11. The Essential Writings of Thorstein Veblen / ed. Camic Ch., Hodgson G. M. London : Routledge, 2011. 641 p.
12. Weber M., Tribe K. Economy and Society : A New Translation. Cambridge : Harvard University Press, 2019. 521 p.

Розділ 14

ДЕРЖАВНІ ЦІЛЬОВІ ФОНДИ СОЦІАЛЬНОГО СПРЯМУВАННЯ

Основні категорії та поняття: солідарна система загальнообов’язкового державного пенсійного страхування, накопичувальна система загальнообов’язкового державного пенсійного страхування, система недержавного пенсійного забезпечення, Пенсійний фонд України, Фонд загальнообов’язкового державного страхування України на випадок безробіття, Фонд соціального захисту осіб з інвалідністю.

14.1. Пенсійний фонд України

Законодавча основа для функціонування Пенсійного фонду України була закладена у 1991 р. після проголошення незалежності держави. Закон України «Про пенсійне забезпечення» від 05 листопада 1991 р. № 1788-XII визначив Пенсійний фонд як самостійну фінансово-банківську систему. 1994-го року ПФУ перетворений на центральний орган виконавчої влади з наданням йому відповідних повноважень.

Глибока і тривала економічна криза 1990-х рр. в Україні наклала негативний відбиток на функціонування цієї системи. Безробіття та тінізація економіки призвели до поширеного явища – неплатежів до Пенсійного фонду, що, своєю чергою, створювало заборгованість із виплати пенсій, яка сягала трьох місяців. Задля нормалізації ситуації застосовували різні методи, зокрема: виплати пенсій у натуральній формі продукцією підприємств, які були боржниками зі сплати збору на обов’язкове державне пенсійне страхування; включення коштів Пенсійного фонду до Державного бюджету України (протягом 1994–1997 рр.) тощо. Після стабілізації фінансового стану ПФУ почали підготовку до впровадження пенсійної реформи задля практичного переведення України з пенсійного забезпечення до пенсійного страхування.

Так, ухвалений у 2003 р. Закон України «Про загальнообов’язкове державне пенсійне страхування» поклав початок довгій історії проведення пенсійної реформи в країні шляхом поетапного вибудовування трирівневої системи пенсійного забезпечення, де:

- **перший рівень** – солідарна система загальнообов’язкового державного пенсійного страхування – базується на засадах солідарності і субсидування та передбачає виплату пенсій і надання соціальних послуг за рахунок коштів ПФУ;

- **другий рівень** – накопичувальна система загальнообов’язкового державного пенсійного страхування – передбачає функціонування накопичувального фонду, куди в обов’язковому порядку здійснюють відрахування з доходів

громадян, де на індивідуальних пенсійних рахунках кошти накопичуються, примножуються і в результаті – після досягнення особою пенсійного віку – створюють додаткові пенсійні виплати;

– **третій рівень** – система недержавного пенсійного забезпечення – передбачає добровільну участь фізичних та юридичних осіб у формуванні пенсійних накопичень, дає змогу їй учасникам у майбутньому отримувати пенсійні виплати, що є додатковими до виплат загальнообов'язкового пенсійного страхування.

Наразі в Україні працює перший та третій рівні системи пенсійного забезпечення.

Пенсійний фонд України є центральним органом виконавчої влади, діяльність якого спрямовує і координує Кабінет Міністрів через міністра соціальної політики України.

Пенсійний фонд забезпечує страхування на випадок постійної втрати працездатності. Формою страхового відшкодування є пенсії. Водночас з 1 січня 2023 р. набула чинності оновлена редакція Закону України «Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування», відповідно до якої ПФУ став уповноваженим органом управління ще й у системі загальнообов'язкового державного соціального страхування внаслідок з тимчасової втрати працездатності та від нещасного випадку.

Фонд функціонує як самостійна фінансова структура, тобто є позабюджетним. Його кошти не належать до державного бюджету і не можуть бути використані на інші цілі, крім виплати пенсій, страхових виплат, надання соціальних послуг, допомоги.

ПФУ у своїй діяльності керується Конституцією та законами України, актами Президента та Кабінету Міністрів, наказами Міністерства соціальної політики, іншими актами законодавства України, а також дорученнями Президента та міністра.

Пенсійний фонд України здійснює свої повноваження безпосередньо та через утворені в установленому порядку територіальні органи.

Основними завданнями ПФУ є¹³:

– реалізація державної політики з питань пенсійного забезпечення, загальнообов'язкового державного соціального страхування внаслідок тимчасової втрати працездатності та загальнообов'язкового державного соціального страхування від нещасного випадку на виробництві та професійного захворювання, які спричинили втрату працездатності, надання житлових субсидій і пільг на оплату житлово-комунальних послуг, придбання твердого та рідкого пічного побутового палива і скрапленого газу;

– ведення обліку осіб, які підлягають загальнообов'язковому державному соціальному страхуванню, осіб, які мають право на пільги, а також отримувачів житлових субсидій;

– внесення пропозицій міністрові соціальної політики щодо забезпечення формування державної політики із зазначених питань;

¹³ Положення про Пенсійний фонд України : Постанова Кабінету Міністрів України від 23.07.2014 р. № 280. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/280-2014-%D0%BF#n8>.

- здійснення страхових виплат та надання соціальних послуг відповідно до законів України «Про загальнообов’язкове державне пенсійне страхування» та «Про загальнообов’язкове державне соціальне страхування»;
- профілактика нещасних випадків на виробництві та професійних захворювань;
- проведення перевірки обґрунтованості видачі, продовження листків непрацездатності та документів, що є підставою для їх формування, на базі інформації, що міститься в електронних системах і реєстрах;
- здійснення контролю за використанням страхувальниками та застрахованими особами страхових коштів;
- виконання інших завдань, визначених законом.

Джерела доходів та напрями використання коштів Пенсійного фонду України подано в табл. 14.1.

Таблиця 14.1

Джерела доходів та напрями видатків Пенсійного фонду України*

Джерела доходів	Напрями видатків
1. Обов’язкові неподаткові платежі (<i>надходження від сплати єдиного внеску на загальнообов’язкове державне соціальне страхування в частині, що визначена для ПФУ</i>). 2. Інвестиційний дохід від інвестування резерву коштів ПФУ. 3. Кошти державного бюджету та цільових фондів, що перераховують до ПФУ. 4. Суми від фінансових санкцій та пені за порушення встановленого порядку нарахування, обчислення і сплати страхових внесків та використання коштів ПФ, а також адміністративних стягнень. 5. Суми не прийнятих до зарахування витрат страхувальника за соціальним страхуванням. 6. Капіталізовані платежі, що надійшли у випадках ліквідації страхувальників у порядку, визначеному Кабінетом Міністрів України; 7. Доходи від реалізації майна, придбаного за рахунок коштів ПФУ. 8. Благодійні та добровільні внески юридичних і фізичних осіб. 9. Інші надходження відповідно до законодавства.	1. Виплати пенсій (за віком, по інвалідності, у зв’язку з втратою годувальника, за вислугу років). 2. Здійснення страхових виплат і фінансування заходів із профілактики страхових випадків, передбачених Законом України «Про загальнообов’язкове державне соціальне страхування». 3. Надання соціальних послуг відповідно до чинного законодавства. 4. Фінансування адміністративних витрат, пов’язаних із виконанням функцій, покладених на органи ПФУ. 5. Оплата послуг із виплати та доставки пенсій. 6. Формування резерву коштів ПФУ.

* Інформація наведена зі змінами відповідно до Закону України «Про внесення змін до Закону України «Про загальнообов’язкове державне соціальне страхування» та Закону України «Про загальнообов’язкове державне пенсійне страхування»» від 21 вересня 2022 року № 2620-IX.

Доходи бюджету ПФУ складаються з *власних доходів (коштів)* та *коштів Державного бюджету України*. Елементи власних доходів, а також витрати ПФУ, що покривають за рахунок державного бюджету, наведено в табл. 14.2.

Таблиця 14.2

Структура доходів Пенсійного фонду України

Доходи Пенсійного фонду України	
Власні доходи	Кошти Державного бюджету України
– надходження від сплати ЄСВ в частині, що визначена для ПФУ; – кошти Державного бюджету України на: - сплату ЄСВ за деякі категорії застрахованих осіб, що визначені законодавством; - покриття пільгового розміру ЄСВ для працюючих осіб з інвалідністю; – кошти на виплату пенсій іноземним пенсіонерам, що проживають на території України; – доплати до мінімального страхового внеску, передбаченого законодавством; – суми, що надходять від погашення боргу зі сплати страхових внесків, фінансових санкцій, пені, штрафів, застосованих відповідно до Закону; – інші кошти відповідно до законодавства, зокрема: кошти від підприємств на покриття фактичних витрат на виплату та доставку пенсій, призначених особам, які працювали на роботах за списком № 1 та № 2 виробництв, робіт, професій, посад і показників, затвердженим Кабінетом Міністрів України; кошти, сплачені банками за користування тимчасово вільними коштами ПФУ; відшкодування надміру виплачених сум пенсій та ін.	Покривають наступні витрати ПФУ: – виплату пенсій та їх доставку військовослужбовцям, особам складу органів внутрішніх справ, іншим особам, визначеним законодавством; – виплату доплат, надбавок, підвищень до пенсій, додаткових пенсій, пенсій за особливі заслуги перед Україною, державної соціальної допомоги на догляд визначених законодавством особам та особам з інвалідністю, та доставку цих виплат; – погашення заборгованості з пенсійних виплат за рішеннями суду; – покриття різниці у зв'язку з перерахунком розміру пенсії, що визначено Законом; – покриття дефіциту коштів ПФУ для фінансування виплати пенсій у солідарній системі загальнообов'язкового державного пенсійного страхування; – здійснення інших виплат, покриття яких забезпечується за рахунок коштів державного бюджету.

Джерело: Про затвердження Порядку розроблення, затвердження та виконання бюджету Пенсійного фонду України: Постанова Правління Пенсійного фонду України від 31.08.2009 р. № 21-2. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0897-09#Text>.

У складі власних доходів ПФУ домінуюча частина припадає на єдиний внесок на загальнообов'язкове державне соціальне страхування (ЄСВ), що належить не до системи оподаткування, а до обов'язкових неподаткових платежів. **Єдиний внесок на загальнообов'язкове державне соціальне страхування (ЄСВ)** – консолідований страховий внесок, збір якого здійснюються до системи загальнообов'язкового державного соціального страхування в обов'язковому порядку та на регулярній основі з метою забезпечення захисту прав застрахованих осіб на отримання страхових виплат (послуг) за діючими видами загальнообов'язкового державного соціального страхування. Розмір єдиного внеску, порядок його нарахування, обчислення та сплати визначені Законом України від 08.07.2010 р. № 2464-VI «Про збір та облік єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування». Узагальнену інформацію про платників ЄСВ, базу нарахування та його розмір наведено у табл. 14.3.

Таблиця 14.3

**Платники та розмір єдиного внеску
на загальнообов'язкове державне соціальне страхування**

Платники ЄСВ	База нарахування	Розмір ЄСВ (% від бази нарахування)
Роботодавці, зокрема: – підприємства, установи та організації, які використовують працю фізичних осіб на умовах трудового договору або на інших умовах, передбачених законодавством про працю; – фізичні особи-підприємці, які забезпечують себе роботою самостійно, та ті, які використовують працю інших осіб на умовах трудового договору (контракту) або на інших умовах, передбачених законодавством про працю; – фізичні особи, які забезпечують себе роботою самостійно; – інші	Дохід кожної застрахованої особи, зокрема: сума нарахованої заробітної плати (основна, додаткова й ін. заохочувальні та компенсаційні виплати), сума грошового забезпечення, допомога з тимчасової непрацездатності, допомога у зв'язку з вагітністю та пологами тощо.	22 % (для роботодавців, у яких працюють особи з інвалідністю: 8,41%; 5,5%; 5,3%) Мінімальний страховий внесок: МЗП x 22% Максимальний страховий внесок: 15 x МЗП x 22%
Особи, які провадять незалежну професійну діяльність		
Члени фермерського господарства, якщо вони не належать до осіб, які підлягають страхуванню на інших підставах		
Особи, які беруть добровільну участь у системі загальнообов'язкового державного соціального страхування		

МЗП – мінімальна заробітна плата.

Джерело: Про збір та облік єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування : Закон України від 08.07.2010 р. № 2464-VI. URL : [https:// zakon.rada.gov.ua/laws/show/2464-17#Text](https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2464-17#Text).

Сплачений платниками єдиний внесок спрямовують до ПФУ у тій частині, що передбачена на загальнообов'язкове державне пенсійне страхування, а з 1 січня 2023 р. додають ще його частину на загальнообов'язкове державне соціальне страхування у зв'язку з тимчасовою втратою працездатності та від нещасного випадку і виробництві та професійного захворювання, які спричинили втрату працездатності. Функцію адміністрування єдиного внеску покладено на Державну податкову службу України, яка здійснює це відповідно до чинного законодавства.

Хронічна нестача коштів у солідарній системі загальнообов'язкового державного пенсійного страхування змушує Уряд шукати додаткові джерела для покриття дефіциту ПФУ. Так, ще до реформування у 2003 р. пенсійної системи України, в 1997 р. був запроваджений збір на обов'язкове державне пенсійне страхування. Він залишається чинним і сьогодні, є обов'язковим неподатковим платежем, який сплачують юридичні й фізичні особи за здійснення ними певних операцій, а саме: клеймування ювелірних і побутових виробів державним пробірним клеймом; набуття права власності на легковий автомобіль; купівля, успадкування, отримання у подарунок нерухомого майна; проведення операцій з купівлі-продажу валют (збір за цю операцію стягували протягом 1998–2016 рр.) тощо. Суми збору платники сплачують на бюджетні рахунки для зарахування надходжень до державного бюджету, їх використовують згідно із Законом України про Державний бюджет України на відповідний рік, зокрема для реалізації державних програм соціальної підтримки пенсіонерів, осіб з інвалідністю, дітей та інших категорій громадян, що потребують допомоги. Наразі збір на обов'язкове державне пенсійне страхування сплачують за здійснення наступних операцій та у таких розмірах:

- ✓ 10% вартості основного дорогоцінного металу (золота, срібла, платини, паладію) у перерахунку на вагу чистого металу при клеймуванні ювелірних та побутових виробів державним пробірним клеймом на казенних підприємствах пробірного контролю;

- ✓ 3–5% від вартості легкових автомобілів (крім тих, що оснащені електричними двигунами), що сплачують підприємства, установи та організації, незалежно від форми власності, та фізичні особи з операцій з відчуження транспортних засобів, які набувають право власності на них, що підлягають першій державній реєстрації;

- ✓ 1% від вартості нерухомого майна, що зазначена в договорі купівлі-продажу такого майна під час його придбання (дарування, успадкування);

- ✓ 7,5% від вартості будь-яких послуг мобільного зв'язку, сплаченої кінцевими користувачами таких послуг постачальнику електронних комунікаційних послуг, що їх надає, включаючи вартість вхідних і вихідних телефонних дзвінків, абонентну плату, плату за роумінг, суму страхового завдатку, авансу, зазначених у рахунку на оплату послуг мобільного зв'язку.¹⁴

¹⁴ Про збір на обов'язкове державне пенсійне страхування : Закон України від 26.06.1997 р. № 400/97-ВР. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/400/97-%D0%B2%D1%80#Text>.

В табл. 14.4 подано обсяги та структуру доходів Пенсійного фонду України протягом 2013–2021 рр. Дані таблиці демонструють тенденцію до зростання загальних доходів ПФУ. Так, за зазначені дев'ять років доходи збільшилися у двічі і в 2021 р. становили 511,8 млрд грн. При цьому зазнавала змін і структура доходів ПФУ. Якщо на початку та наприкінці зазначеного періоду власні надходження становили 2/3 усіх доходів фонду, то в середині періоду (2016–2019 рр.) – практично половина (або навіть більше половини) доходів ПФУ – це кошти Державного бюджету України. Так, у 2016 р. питома вага власних надходжень фонду була 43,7%. Таке суттєве зниження частки власних надходжень відбулося внаслідок ліквідації диференційованої ставки ЄСВ та зниження її до 22%. Такі кроки були зроблено задля детінізації заробітної плати та легалізації зайнятості в країні.

Таблиця 14.4

Обсяг та структура доходів Пенсійного фонду України у 2013–2021 рр.

Доходи	2013		2016		2019		2021	
	млрд грн	%	млрд грн	%	млрд грн	%	млрд грн	%
Власні надходження	166,9	66,7	111,7	43,7	241,8	55,6	334,2	65,3
Кошти Державного бюджету України	83,2	33,2	142,6	55,7	193,1	44,4	177,6	34,7
Інші надходження	0,13	0,05	1,5	0,6	—	—	—	—
Всього	250,2	100	255,8	100	434,9	100	511,8	100

Джерело: складено на основі Звітів про виконання бюджету Пенсійного фонду України за 2013, 2016, 2019 та 2021 роки. URL: <https://www.pfu.gov.ua/byudzheth/zvit-pro-vikonannya-byudzhetu-pensijnogo-fondu-ukrayiny/>

Аналіз чисельності пенсіонерів України протягом 2014–2021 рр., як і населення України загалом, засвідчує стрімке скорочення. Радикального прискорення цьому процесу надали пандемія COVID-19 та повномасштабне вторгнення РФ. Так, станом на 01.01.2022 р. на обліку в ПФУ перебували 10841,1 тис осіб, що на 2 692,2 тис осіб (19,9%) менше, ніж на 1 січня 2014 року (табл. 14.5).

Таблиця 14.5

Розподіл пенсіонерів України за категоріями у 2014–2021 рр.

Категорії пенсій	Кількість осіб, яким призначено пенсію			
	01.01.2014	01.01.2016	01.01.2019	01.01.2021
За віком	10 396 853	9 415 743	8 693 013	8 330 485
За інвалідністю	1 497 508	1 371 124	1 370 249	1 426 553
У зв'язку з втратою годувальника	698 865	624 781	536 132	531 849
За вислугу років	218 143	236 796	229 732	214 304
Соціальні пенсії	125 162	101 086	84 027	72 843
Довічне грошове утримання суддів	1 493	1 411	3 294	3 538
Пенсії військовослужбовців	595 284	561 518	553 958	551 382
Всього	13 533 308	12 312 459	11 470 405	11 130 954

Джерело: складено на основі Звітів про роботу та виконання бюджету Пенсійного фонду України у 2014, 2016, 2019 та 2021 роки. URL: <https://www.pfu.gov.ua/diyalnist/zvity-pro-robotu>.

Варто звернути увагу на питому вагу пенсійних видатків у ВВП країни. Протягом 2013–2017 рр. відбулося радикальне зменшення (на 6,6 в.п.) частки видатків на пенсійне забезпечення з 16,4% (у 2013 р.) до 9,8% (у 2017 р.). Тоді як наступні чотири роки 2018–2021 рр. питома вага пенсійних видатків становила близько 10–11% (рис. 14.1.). Варто наголосити, що у розвинутих країнах цей показник становить 7–9% ВВП.

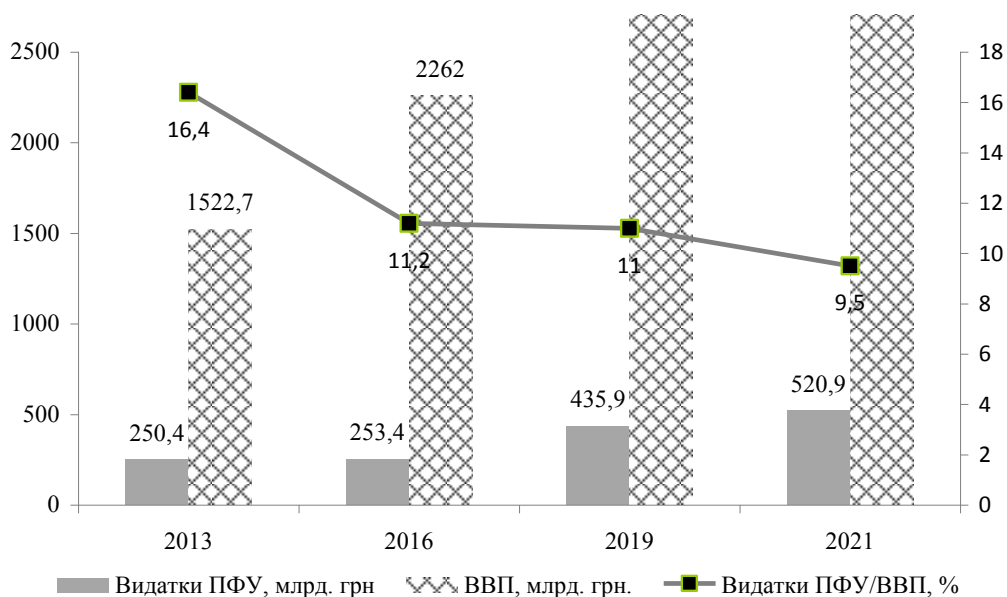

Рис. 14.1. Співвідношення видатків Пенсійного фонду України до ВВП у 2013–2021 рр.

Джерело: розраховано на основі Звітів про виконання бюджету Пенсійного фонду України за 2013, 2016, 2019 та 2021 роки. URL: <https://www.pfu.gov.ua/byudzheth/zvit-pro-vykonannya-byudzhetu-pensijnogo-fondu-ukrayiny>.

Незважаючи на постійне збільшення доходів ПФУ, значну частку видатків фонду у ВВП держави (в окремих роках найвищу, порівняно з європейськими країнами), розмір пенсійних виплат в Україні все ж залишається низьким і для більшості громадян не забезпечує гідного рівня життя людини на пенсії. Якщо дохід працездатного населення є основою для функціонування солідарної системи пенсійного страхування, а за даними ПФУ загальна чисельність застрахованих осіб в червні 2022 р. становила 10,7 млн осіб, що фактично дорівнює кількості українських пенсіонерів, то надалі ситуація буде тільки погіршуватися. Тому є нагальна потреба у функціонуванні двох систем – солідарної та накопичувальної.

14.2. Фонди соціального спрямування

Фонд соціального страхування України (з 01.01.2023 р. в стані припинення своєї діяльності). Створений відповідно до Закону України від 28.12.2014 р. № 77-VIII «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо реформування загальнообов'язкового державного соціального страхування та легалізації фонду оплати праці» шляхом об'єднання Фонду соціального страхування з тимчасової втрати працездатності та Фонду соціального страхування від нещасних випадків на виробництві. У листопаді 2015 р. Верховна Рада України ухвалила Закон України «Про внесення змін до Закону України «Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування» щодо забезпечення діяльності фондів соціального страхування у період реорганізації». Відповідно, почалася процедура реорганізації фондів соціального страхування, при цьому Фонд соціального страхування України та його робочі органи є правонаступниками вказаних вище фондів та їх робочих органів.

Фонд соціального страхування України є органом, який здійснює:

– управління загальнообов'язковим державним соціальним страхуванням від нещасного випадку, у зв'язку з тимчасовою втратою працездатності та медичним страхуванням;

– акумуляцію страхових внесків;

– контроль за використанням коштів;

– фінансування виплат за означеними вище видами загальнообов'язкового державного соціального страхування;

– інші функції, згідно із затвердженням статуту.

Фонд є некомерційною самоврядною організацією, що діє на підставі статуту. Його кошти не включають до складу Державного бюджету України, їх використовують тільки за цільовим призначенням. Бюджет затверджує Кабінет Міністрів України.

Управління здійснює на паритетній основі держава, представники застрахованих осіб і роботодавців. До складу правління фонду належать по сім представників з кожної групи.

Джерела доходів та напрями видатків бюджету фонду визначені в табл. 14.6.

З 1 січня 2023 р. Фонд соціального страхування України розпочинає процедуру припинення у зв'язку з тим, що його функції та завдання передали Пенсійному фонду України.

Фонд загальнообов'язкового державного соціального страхування на випадок безробіття. Мета його створення полягає у забезпеченні ефективної зайнятості, запобіганні безробіттю, створенні нових робочих місць та ін.

Він є правонаступником Державного фонду сприяння зайнятості населення (Фонду зайнятості), який діяв з 1991 р. як самостійна структура, а з 1996 р. був включений до Державного бюджету. Створений згідно із Законом України «Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування на випадок безробіття», що набув чинності з 1 січня 2001 р. Діяльність фонду регулюється основами

законодавства України про загальнообов'язкове державне соціальне страхування, Законом України «Про зайнятість населення», Законом «Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування на випадок безробіття», іншими законами у сфері загальнообов'язкового державного соціального страхування та статутом фонду.

Таблиця 14.6

**Джерела доходів та напрями видатків
Фонду соціального страхування України**

Джерела доходів	Напрями видатків
1. Страхові внески страхувальників та застрахованих осіб. 2. Суми фінансових санкцій, застосованих до підприємств, установ, організацій та фізичних осіб-підприємців за порушення встановленого порядку сплати страхових внесків та використання коштів Фонду, штрафів за недотримання законодавства про соціальне страхування, а також суми адміністративних штрафів, накладених на посадових осіб та громадян за такі порушення. 3. Суми не прийнятих до зарахування витрат страхувальника за соціальним страхуванням. 4. Доходи від розміщення тимчасово вільних коштів, у тому числі резерву коштів фонду. 5. Капіталізовані платежі, що надійшли у випадках ліквідації страхувальників. 6. Доходи від реалізації майна, придбаного за рахунок коштів фонду. 7. Добровільні внески та інші надходження відповідно до закону.	1. Виплата матеріального забезпечення, страхових виплат та надання соціальних послуг: – допомога у зв'язку з тимчасовою непрацездатністю (включаючи догляд за хворою дитиною); – допомога у зв'язку з вагітністю та пологами; – допомога на поховання (крім поховання пенсіонерів, безробітних та осіб, які померли від нещасного випадку на виробництві); – оплата лікування в реабілітаційних відділеннях санаторно-курортного закладу після захворювань і травм; – страхові виплати втраченого заробітку (або відповідної його частини) залежно від ступеня втрати потерпілим професійної працездатності (щомісячна страхова виплата); – страхові виплати в установлених випадках одноразової допомоги потерпілому (членам його сім'ї та особам, які перебували на утриманні померлого); – страхові виплати дитині, яка народилася інвалідом внаслідок травмування на виробництві або професійного захворювання її матері під час вагітності; – страхові витрати на медичну та соціальну допомогу потерпілому. 2. Фінансування заходів з профілактики страхових випадків, передбачених законодавством. 3. Фінансування витрат на утримання та забезпечення діяльності Фонду, його робочих органів, підприємств, установ та організацій, що належать до сфери його управління, розвиток та функціонування інформаційно-аналітичних систем фонду. 4. Формування резерву коштів фонду.

Він є цільовим централізованим страховим фондом, некомерційною самоврядною організацією. Держава є гарантом забезпечення застрахованих осіб та надання їм відповідних соціальних послуг.

Виконання та практична реалізація рішень правління покладені на Державну службу зайнятості, яка є виконавчою дирекцією фонду та складається з Державного центру зайнятості, міжрегіональних, регіональних центрів зайнятості та їх філій, Інституту підготовки кадрів державної служби зайнятості України, закладів професійної (професійно-технічної) освіти державної служби зайнятості, інших закладів освіти служби, а також утворених нею підприємств, установ, організацій. Її діяльність та виконання нею завдань і функцій фінансується за рахунок коштів фонду та інших джерел, не заборонених законодавством¹⁵.

Кошти фонду не належать до Державного бюджету України.

Види забезпечення, які надає фонд:

- допомога з безробіття;
- допомога на поховання у разі смерті безробітного або особи, яка перебувала на його утриманні.

Види соціальних послуг, які надає фонд:

- професійна підготовка або перепідготовка, підвищення кваліфікації у закладах професійної (професійно-технічної), фахової передвищої та вищої освіти, на підприємствах, в установах, організаціях;
- профорієнтація;
- індивідуальне планування працевлаштування;
- сприяння зайнятості зареєстрованих безробітних;
- пошук відповідної роботи та сприяння у працевлаштуванні, зокрема шляхом організації громадських робіт для безробітних;
- надання компенсацій роботодавцям (в т. ч. роботодавцям – суб'єктам малого підприємництва), які працевлаштовують громадян, котрі мають додаткові гарантії у сприянні працевлаштуванню, та безробітних;
- надання одноразової фінансової допомоги для організації підприємницької діяльності;
- надання громадянам віком старше 45 років, страховий стаж яких становить не менше 15 років, ваучера для підтримання їх конкурентоспроможності шляхом перепідготовки, спеціалізації, підвищення кваліфікації за професіями та спеціальностями для пріоритетних видів економічної діяльності;
- інформаційні та консультаційні послуги, пов'язані з працевлаштуванням;
- інші програми сприяння зайнятості населення, які запроваджені окремими рішеннями Кабінету Міністрів України.

¹⁵ Положення про Державну службу зайнятості : Наказ Міністерства розвитку економіки, торгівлі та сільського господарства України від 16.12.2020 р. № 2663. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1305-20#Text>.

У разі виникнення страхового ризику та у межах передбачених коштів, Фонд загальнообов'язкового державного соціального страхування на випадок безробіття може здійснювати заходи, спрямовані на запобігання настанню страхових випадків, а саме:

- фінансування витрат роботодавця на оплату праці працівників, яких з метою запобігання вивільненню тимчасово переведено за їх згодою на іншу роботу (до 6 місяців протягом року) за умови збереження за ними основного місця роботи;

- фінансування витрат роботодавця на професійну перепідготовку або підвищення кваліфікації працівників, щодо яких є загроза вивільнення з огляду на реорганізацію або перепрофілювання підприємства, тимчасове припинення виробництва, за умови збереження за працівниками місця роботи;

- інші профілактичні заходи, визначені правлінням фонду.

Зазначені вище заходи наразі не фінансують відповідно до Постанови Кабінету Міністрів від 21 червня 2022 р. № 735 «Про особливості реалізації державної політики у сферах зайнятості та загальнообов'язкового державного соціального страхування на випадок безробіття під час воєнного стану та після його припинення або скасування».

Право на матеріальне забезпечення на випадок безробіття та соціальні послуги мають:

- *застраховані особи*;

- *молодь*, яка закінчила або припинила навчання, звільнилася із строкової військової або альтернативної (невійськової) служби і яка потребує сприяння у працевлаштуванні на перше робоче місце у разі реєстрації в установленому порядку відповідних осіб як безробітних;

- *одинокі мати (батько), яка (який) доглядає за дитиною з інвалідністю, та один з батьків, прийомних батьків, батьків-вихователів дитячого будинку сімейного типу, усиновитель, опікун, піклувальник дитини з інвалідністю підгрупи А*, які, відповідно до чинного законодавства, мають право на призначення надбавки на догляд за дитиною у разі реєстрації в установленому порядку відповідних осіб як безробітних;

- *члени особистого селянського господарства, які працюють за межами України*, але при цьому не є найманими працівниками, є громадянами України, не застраховані в системі соціального страхування на випадок безробіття в країні перебування (лише за умови сплати страхових внесків, якщо інше не передбачено міжнародними договорами);

- *працюючі пенсіонери* у разі їх звернення до відповідних органів, які мають право на соціальні послуги щодо пошуку роботи, а також на інформаційні та консультаційні послуги, пов'язані з працевлаштуванням, профілактичні заходи відповідно до чинного законодавства.

Джерела доходів та напрями видатків бюджету фонду подані в табл. 14.7.

Таблиця 14.7

Джерела доходів та напрями видатків Фонду загальнообов’язкового державного соціального страхування України на випадок безробіття

Джерела доходів	Напрями видатків
1. Страхові внески страхувальників. 2. Суми фінансових санкцій, застосованих до підприємств, установ, організацій та фізичних осіб-підприємців за порушення встановленого порядку сплати страхових внесків та використання коштів Фонду, недотримання законодавства про зайнятість населення, а також суми адміністративних штрафів, накладених відповідно до закону на посадових осіб та громадян за такі порушення. 3. Кошти державного бюджету, що спрямовують до фонду у випадках, установлених Законом. 4. Доходи від розміщення тимчасово вільних коштів, у тому числі резерву коштів фонду. 5. Благодійні внески підприємств, установ, організацій. 6. Інші надходження відповідно до законодавства України.	1. Виплату забезпечення, надання соціальних послуг та фінансування заходів, передбачених статтями 7 та 7¹ Закону України «Про загальнообов’язкове державне соціальне страхування на випадок безробіття». 2. Здійснення заходів відповідно до Закону України «Про зайнятість населення». 3. Відшкодування Пенсійному фонду України витрат, пов’язаних із достроковим виходом на пенсію осіб. 4. Фінансування витрат на утримання та забезпечення діяльності фонду, організацію роботи правління фонду тощо. 5. Формування резерву коштів фонду.

Джерело: Про загальнообов’язкове державне соціальне страхування на випадок безробіття : Закон України від 02.03.2000 р. № 1533-III. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1533-14#Text>.

Видатки бюджету Фонду щодо забезпечення виплати допомоги з безробіття є захищеними. Фінансування цих видатків здійснюють першочергово.

Застрахованим особам розмір допомоги з безробіття встановлений у відсотках до їх середньої заробітної плати (доходу), визначеної відповідно до порядку обчислення середньої заробітної плати (доходу) для розрахунку виплат за загальнообов’язковим державним соціальним страхуванням, затвердженим Кабінетом Міністрів України, залежно від страхового стажу (*до 2 років – 50%; від 2 до 6 років – 55%; від 6 до 10 років – 60%; понад 10 років – 70%*). Допомогу з безробіття виплачують залежно від тривалості безробіття у відсотках до визначеного розміру (*перші 90 календарних днів – 100%; протягом наступних 90 календарних днів – 80%; у подальшому – 70%*), але не Середньомісячна заробітна плата (дохід) для обчислення допомоги містить усі види виплат, на які нараховували страхові внески і дані про які є у Єдиному державному реєстрі

застрахованих осіб Пенсійного фонду України. Розмір допомоги не може бути меншим, ніж мінімальний розмір допомоги з безробіття, встановлений правлінням фонду для відповідної категорії осіб щодо їх страхового стажу, водночас її розмір не може перевищувати 1,5 розміру мінімальної заробітної плати.

Загальна тривалість виплати допомоги не може перевищувати 360 календарних днів (особам передпенсійного віку – не більше 720 календарних днів) протягом 2-х років з дня її призначення. У зв'язку з повномасштабним військовим вторгненням РФ до України в червні 2022 р. змінено порядок надання допомоги з безробіття, який буде діяти під час воєнного стану та після його припинення чи скасування¹⁶.

Фонд соціального захисту осіб з інвалідністю. Мета його створення – фінансування державних соціальних програм щодо підтримки і захисту людей з обмеженими фізичними можливостями. Фонд створений відповідно до Постанови Кабінету Міністрів України від 18.07.1991 р. № 92 «Про створення Фонду Української РСР соціального захисту інвалідів». У 2002 р., відповідно до Постанови Кабінету Міністрів України № 954 «Питання Фонду соціального захисту інвалідів», фонд реорганізовано в урядовий орган державного управління у складі Міністерства праці та соціальної політики України, а у 2011 р. перетворено у неприбуткову бюджетну установу Міністерства соціальної політики України.

Для реалізації покладених на нього завдань утворені територіальні відділення фонду, яких на сьогодні функціонує 25.

Основними завданнями є:

- фінансове забезпечення заходів щодо соціальної захищеності людей з інвалідністю в Україні, зокрема і дітей з інвалідністю;

- забезпечення в межах своїх повноважень реалізації заходів щодо зайнятості та працевлаштування осіб з обмеженими фізичними можливостями, зокрема сприяння створенню робочих місць¹⁷.

Фонд утримують за рахунок коштів державного бюджету. **Відрахування у Фонд соціального захисту осіб з інвалідністю не належать до обов'язкових податків, зборів, їх сплачують як фінансові санкції** за невиконання нормативів створення робочих місць для працевлаштування таких людей.

Норматив робочих місць для працевлаштування осіб з інвалідністю встановлено в такому розмірі:

- 4% середньооблікової чисельності штатних працівників облікового складу за рік;

- якщо працює від 8 до 25 осіб – одне робоче місце.

¹⁶ Порядок надання допомоги по безробіттю : Постанова Кабінету Міністрів України від 21.06.2022 р. № 735. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/735-2022-%D0%BF#Text>.

¹⁷ Положення про Фонд соціального захисту осіб з інвалідністю : Наказ Міністерства соціальної політики України від 14.04.2011р. № 129. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0528-11#Text>.

В разі недотримання цієї вимоги, підприємства, установи, організації, фізичні особи-підприємці, які використовують найману працю, зобов'язані щорічно відраховувати до фонду кошти на створення робочих місць, призначених для працевлаштування осіб з інвалідністю, і здійснення заходів щодо їх соціально-трудової та професійної реабілітації у сумі середньорічної заробітної плати за кожне незайняте такою людиною місце (для підприємств з середньо-обліковою чисельністю від 8 до 15 осіб – у розмірі половини середньорічної заробітної плати) у вигляді адміністративно-господарських санкцій. При цьому сплата штрафних санкцій не залежить від отримання суб'єктом господарювання прибутку і є обов'язковою у разі недотримання нормативу робочих місць для працевлаштування осіб з інвалідністю.

В 2022 р. відбулися зміни щодо порядку нарахування штрафних санкцій. Так, відповідно до Закону України «Про внесення змін до деяких законів України щодо захисту соціальних, трудових та інших прав фізичних осіб, у тому числі під час воєнного стану, та спрощення обліку робочих місць для осіб з інвалідністю» від 18.10.2022 р. № 2682-IX Пенсійний фонд України надає Фонду соціального захисту осіб з інвалідністю всю необхідну інформацію щодо зайнятості та працевлаштування людей з обмеженими можливостями та виконання нормативу з працевлаштування осіб з інвалідністю від підприємств, установ, організацій, фізичних осіб-підприємців. На підставі цієї інформації та даних Державного реєстру загальнообов'язкового державного соціального страхування і Централізованого банку даних з проблем інвалідності фонд щороку в автоматизованому режимі здійснює визначення суб'єктів господарювання, які не забезпечили виконання попереднього року нормативу робочих місць із працевлаштування осіб з інвалідністю. Для таких роботодавців фонд здійснює розрахунок сум адміністративно-господарських санкцій, що підлягають сплаті через невиконання за попередній рік відповідного нормативу, та надсилає його через електронні кабінети суб'єктів господарювання на веб-порталі електронних послуг Пенсійного фонду України.

Суми адміністративно-господарських санкцій роботодавці сплачують відділенням фонду за місцем їх державної реєстрації до 15 квітня року, що настає за роком, в якому відбулося порушення нормативу робочих місць для працевлаштування осіб з інвалідністю. Якщо терміни сплати адміністративно-господарських санкцій порушені, то з наступного дня граничного строку сплати нараховується пеня у розмірі 120% річної облікової ставки Національного банку України за кожен календарний день прострочення, що діяла на момент сплати, нарахованої на повну суму недоїмки за весь її строк.

Від сплати адміністративно-господарської санкції щодо невиконання нормативу працевлаштування людей з інвалідністю звільнені підприємства, установи та організації, які повністю утримуються за рахунок коштів державного або місцевих бюджетів. Водночас недотримання цього нормативу є адміністративним правопорушенням і підставою для понесення керівником

такого суб'єкта господарювання покарання за вчинене ним правопорушення у сфері господарювання.

Фонд для здійснення заходів щодо ліквідації наслідків Чорнобильської катастрофи та соціального захисту населення (Фонд Чорнобиля), на сьогодні не функціонує. Створили його відповідно до Постанови Верховної Ради України № 2006-ХІІ від 20 грудня 1991 р. для здійснення заходів щодо ліквідації наслідків Чорнобильської катастрофи та соціального захисту населення зі спрямуванням до нього внесків підприємств і організацій, незалежно від їх підпорядкованості та форм власності, у встановленому розмірі (12%) від фактичних сум витрат на оплату праці.

Мета його створення – забезпечення умов для підтримки здоров'я людей, які потерпіли від Чорнобильської катастрофи, а також їх соціального захисту.

Кошти мали бути використані на фінансування заходів щодо ліквідації наслідків Чорнобильської катастрофи та соціального захисту населення, передбачені Законами України від 28.02.1991 р. № 796-ХІІ «Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи» і від 27.02.1991 р. № 791а-ХІІ «Про правовий режим території, що зазнала радіоактивного забруднення внаслідок Чорнобильської катастрофи». Серед основних напрямів використання коштів, що були зосереджені у Фонді Чорнобиля, можна виокремити наступні:

- оплата витрат на фінансування цільових чорнобильських програм (система радіоактивного контролю, реабілітація й поховання радіоактивних відходів, екологічне оздоровлення територій і інше);
- фінансування Чорнобильського центру із проблем ядерної безпеки, радіоактивних відходів і радіоекології КМУ;
- забезпечення житлом переселенців з радіоактивно забруднених територій і поліпшення житлових умов громадян, зарахованих до І категорії потерпілих (самостійне переселення);
- оплата досліджень, пов'язаних з науковим забезпеченням робіт щодо ліквідації наслідків Чорнобильської катастрофи;
- здійснення виплат на медичне забезпечення громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи (на придбання медикаментів, реактивів, для проведення операцій, лікування онкологічних хворих та ін.);
- оплата рахунків щодо виплат на оздоровлення громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи;
- фінансування видатків на виплати компенсацій і надання пільг тощо.

Подальша реформа фонду визначена низкою законодавчих актів, зокрема: Законом України від 20 червня 1997 р. № 386/97-ВР «Про формування Фонду для здійснення заходів щодо ліквідації наслідків Чорнобильської катастрофи та соціального захисту населення», Законом України від 10.02.2000 р. № 1445-14 «Про формування, порядок надходження й використання коштів Фонду для здійснення заходів щодо ліквідації наслідків Чорнобильської катастрофи й соціального захисту населення», Постановою КМУ від 20.06.2000 р. № 987

«Про затвердження Порядку використання коштів Фонду для здійснення заходів щодо ліквідації наслідків Чорнобильської катастрофи й соціального захисту населення» та іншими законодавчими актами.

До 1 січня 1999 р. надходження до Фонду Чорнобиля зараховували до складу коштів Державного бюджету України на спеціальний рахунок. Після цієї дати справляння збору було зупинено Указом Президента від 7 липня 1998 р. № 857/98 «Про деякі зміни в оподаткуванні». Після повного погашення заборгованості із збором до фонду, яка утворилася на 1 січня 1999 р., Закон України «Про формування Фонду по здійсненню заходів щодо ліквідації наслідків Чорнобильської катастрофи й соціального захисту населення» втратив чинність. В подальшому фінансування здійснювали за рахунок коштів Державного бюджету України.

14.3. Реформування системи пенсійного та соціального забезпечення України

На сьогодні в Україні триває процес реформування системи пенсійного та соціального забезпечення, який охоплює нормативно-правові й організаційні заходи з метою забезпечення її стійкості, диверсифікації джерел фінансового забезпечення громадян у разі настання страхових випадків, відновлення справедливості у визначенні пенсійних виплат та соціальної допомоги на основі впровадження європейських стандартів функціонування Пенсійного фонду України, використання важелів залучення громадян до участі у накопичувальних системах пенсійного забезпечення, що забезпечить їм гідний рівень життя.

Необхідність проведення реформ обумовлено політичними, економічними, демографічними факторами, станом ринку робочої сили.

Політичний фактор впливу – це прагнення України стати повноцінним членом Європейського Союзу. Вибір Україною європейського напрямку руху формує нові перспективи, конкретні цілі та завдання щодо змісту і методів реформування соціальних відносин. Уряд надалі готовий до реформ пенсійного та соціального забезпечення на принципах прозорості й транспарентності, рівноправності застрахованих осіб щодо отримання грошових виплат, зацікавленості індивіда у власному матеріальному забезпеченні після досягнення ним пенсійного віку.

Економічний фактор впливу (тренди прискорення чи уповільнення темпів зростання економічної активності) на систему пенсійного та соціального забезпечення проявляється через такі основні макропоказники економічного й соціального розвитку держави, як: валовий внутрішній продукт; індекс споживчих цін; індекс цін виробників промислової продукції; фонд оплати праці найманих працівників і грошового забезпечення військовослужбовців; середньомісячна заробітна плата працівників; кількість зайнятих економічною діяльністю; рівень безробіття населення. Зокрема, зростання ВВП позитивно впливає на фінансові

можливості держави у сфері пенсійного забезпечення своїх громадян. Фонд оплати праці – це ресурс (джерело) сплати соціальних внесків роботодавцями та працівниками. У пенсійному законодавстві України передбачено встановлення пенсій на рівні, що орієнтований на прожитковий мінімум. Розмір мінімальної заробітної плати, рівень прожиткового мінімуму, мінімальна та середня пенсія, мінімальні розміри соціальної допомоги в країні є показником гуманної зрілості суспільства.

Демографічна криза – основна глобальна проблема, яка визначає сьогодні соціальну стратегію розвитку багатьох держав. Пенсійні реформи як складова державного управління є пошуком моделі реагування на несприятливу демографічну ситуацію, яка характеризується об'єктивними процесами, такими як «старіння нації», зростання чисельності пенсіонерів, зменшення рівня народжуваності дітей і, відповідно, скорочення чисельності населення – трудового потенціалу розвитку економічної системи країни. Саме перевищення смертності над рівнем народжуваності є гострою проблемою сьогодення, воно є сигналом про порушення балансу солідарної відповідальності поколінь. Складається критична ситуація, коли у солідарній розподільчій системі на утримання одного працюючого припадає один пенсіонер, що здорожчує вартість пенсійного забезпечення.

Кількість, якість та структура трудових ресурсів є визначальним фактором у створенні вартості ВВП, зокрема його складової – доходів (заробітної плати) та суми нарахування і сплати соціальних внесків на фонд оплати праці. Ринок робочої сили зазнає негативних змін під впливом зростання чисельності безробітних у країні, відтоку робочої сили за кордон, неефективної державної політики зайнятості.

З набуттям Україною незалежності становлення, розвиток системи пенсійного та соціального забезпечення та, у подальшому, напрями її реформування ґрунтувалися на відповідній *законодавчій базі*:

- у статті 46 Конституції України закріплено право громадян на соціальний захист: у старості, у разі повної, часткової, тимчасової втрати працездатності, втрати годувальника, безробіття з незалежних від них обставин та в інших передбачених законодавством випадках;

- Закон України «Про пенсійне забезпечення» (від 5 листопада 1991 р. № 1788-ХІІ) визначав види, умови призначення пенсій, порядок їх перерахунку;

- у 1998 р. Закон України «Основи законодавства України про загальнообов'язкове державне соціальне страхування» (від 14 січня 1998 р. № 16/98-ВР) окреслив зміст і компенсаторний механізм забезпечення соціального страхування за рахунок грошових фондів, джерелами формування яких є страхові внески працюючих осіб, їх роботодавців, а також бюджетні кошти та інші джерела, передбачені законом;

- у 1999 р. Закон України «Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування» (від 23 вересня 1999 року № 1105-ХІV) утвердив правові засади регулювання трьох видів соціального страхування: 1) звичайного страхового

випадку за страхуванням внаслідок тимчасової втрати працездатності та виплати допомоги з тимчасової втрати працездатності, вагітності та пологів, допомоги на поховання; 2) нещасного випадку; 3) медичного страхування (первинна ланка медичної допомоги), а також визначив права, обов'язки та відповідальність страхувальника;

– у 2000 р. Закон України «Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування на випадок безробіття» (від 2 березня 2000 року № 1533-III) унормовував порядок формування та використання коштів Фонду загальнообов'язкового державного соціального страхування на випадок безробіття з метою матеріального забезпечення безробітних осіб, їх перекваліфікації, навчання, отримання одноразової допомоги для організації підприємницької діяльності, фінансового стимулювання роботодавців працевлаштовувати робітників, які, зокрема, є особами з інвалідністю або молодими людьми – випускниками університетів, які шукають перше місце роботи тощо. Фонд загальнообов'язкового державного соціального страхування на випадок безробіття є правонаступником Державного фонду сприяння зайнятості, який було ліквідовано;

– у 2003 р. ухвалено Закони України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» (від 9 липня 2003 р. № 1058-IV) та «Про недержавне пенсійне забезпечення» (від 9 липня 2003 р. № 1057-IV). Вони заклали фундаментальну правову основу пенсійної реформи, мета якої – побудова в Україні тривірневої пенсійної системи, що поєднає принципи солідарності і накопичення. Розпочали її у 2004 р., та не завершили і донині;

– відповідно до Закону України «Про збір та облік єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування» (від 8 липня 2010 р. № 2464-VI) розмір єдиного соціального внеску для роботодавців визначали залежно від класу професійного ризику виробництва (67 тарифів), а наймані працівники сплачували 3,6% із своєї заробітної плати. Закон набув чинності з 1 січня 2011 року;

– у 2011 р. Закон України «Про заходи щодо законодавчого забезпечення реформування пенсійної системи» (від 8 липня 2011 р. № 2668-VI) доповнив перелік пенсійних змін щодо: пенсійного віку, страхового стажу, порядку перерахунку та виплати пенсій, визначення заробітної плати для обчислення пенсій, встановлення обмежень розміру «спеціальних» пенсій, правил призначення пенсій за умов пізнішого виходу на пенсію;

– з 2016 р. Законом України «Про внесення змін до Податкового кодексу і деякі законодавчі акти України про забезпечення збалансованості бюджетних надходжень» (від 24 грудня 2015 р. № 909-VIII) було встановлено одну для всіх роботодавців ставку єдиного соціального внеску у розмірі 22% на фонд оплати праці працівників та одночасно скасовано соціальний внесок для найманих працівників у розмірі 3,6%;

– у 2017 р. Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо підвищення пенсій» (від 3 жовтня 2017 р. № 2148-VIII) регламентовано подальші шляхи реформування солідарної системи загально-

обов'язкового державного пенсійного страхування з метою подолання дефіциту Пенсійного фонду.

– з 2023 р. розпочато *реформування організаційної структури управління* коштами пенсійного та соціального страхування, пов'язане з набуттям Пенсійним фондом України нових повноважень. Воно охоплює два етапи. На першому етапі ПФУ мають бути передані функції щодо матеріального забезпечення витрат Фонду соціального страхування за загальнообов'язковим державним соціальним страхуванням внаслідок тимчасової втрати працездатності та від нещасного випадку на виробництві, на другому – функції та завдання Фондів загальнообов'язкового державного соціального страхування на випадок безробіття. Діяльність фондів має бути призупинена. Таким чином, уповноваженим органом управління в системі загальнообов'язкового державного соціального страхування є Пенсійний фонд України, який поступово стане хабом всіх соціальних видатків в Україні. Правовою основою запровадження нової організаційної моделі соціального страхування стало ухвалення Верховною Радою змін до статей Законів України «Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування» та «Про загальнообов'язкове пенсійне страхування» у 2022 р.

Більш докладно детально розглянемо етапи реформування пенсійної системи України відповідно до міжнародних підходів до класифікації пенсійних реформ. За змістом, цілями та завданнями пенсійні реформи поділяють на *структурні та параметричні*.

Структурні пенсійні реформи – масштабні трансформаційні зміни структури пенсійної системи, які передбачають, наприклад, запровадження нового рівня (виду) пенсійного забезпечення. Зокрема, накопичувальної системи загальнодержавного пенсійного страхування, недержавного пенсійного забезпечення.

Параметричні пенсійні реформи – зміна окремих параметрів та елементів функціонування пенсійних систем, регулювання питань щодо віку виходу на пенсію, прив'язка права на отримання пенсійних виплат до необхідного для цього страхового стажу, звільнення від оподаткування пенсійних активів, розширення інструментів фінансової підтримки осіб похилого віку, які мають мінімальний або не мають зовсім страхового стажу, удосконалення порядку нарахування та сплати пенсій, зміна розмірів страхових внесків.

Перший етап проведення пенсійної реформи – структурна реформа 2004 р.

В Україні здійснювали на апробованих у ряді зарубіжних країнах засадах, зокрема вона передбачала:

1. Відмову від розподільних принципів пенсійного забезпечення та обрання накопичувальної системи як нового фундаменту побудови пенсійної системи.

2. Реформування солідарної системи пенсійного забезпечення – встановлення прямого зв'язку між розміром пенсійних виплат особи та розміром

сплачених соціальних внесків, її попереднім заробітком та страховим стажем, віком виходу на пенсію.

3. Перехід на трирівневу систему пенсійного забезпечення, що поєднує принципи солідарності і накопичення. Перший рівень – солідарна система загальнообов’язкового страхування, яка ґрунтується на засадах солідарності та субсидування і здійснення виплати пенсій та надання соціальних послуг за рахунок коштів Пенсійного фонду. Другий рівень – накопичувальна система загальнообов’язкового державного пенсійного страхування, яка базується на засадах обов’язкового накопичення пенсійних коштів, здійснення фінансування витрат на оплату договорів страхування довічних пенсій і одноразових виплат на умовах та в порядку, передбаченому законом. Третій рівень – система недержавного пенсійного забезпечення, яка ґрунтується на засадах добровільної участі громадян, роботодавців та їх об’єднань у формуванні пенсійних накопичень з метою отримання додаткових виплат. Участь у першому та другому рівні є обов’язковою для усіх застрахованих осіб, у третьому – добровільна. Одночасно, другий і третій рівні забезпечують майбутнім пенсіонерам участь у накопичувальній системі пенсійного забезпечення, яка є вразливою до інфляційних ризиків та доволі стійкою до демографічних. Характерною особливістю є те, що зберігається солідарна система з визначеними виплатами, з подальшим поступовим розширенням елементів накопичувальної системи і доповненням її професійними обов’язковими або добровільними недержавними системами.

4. Розвиток добровільного пенсійного забезпечення і страхування громадян, розширення пропозиції пенсійних продуктів від недержавних пенсійних фондів, страхових компаній, банків; створення (залучення) відповідних фінансових інститутів, що обслуговують діяльність недержавних пенсійних фондів: компаній із управління активами, банків-зберігачів, адміністраторів недержавних пенсійних фондів. Розгалужена фінансова інфраструктура спрямована на забезпечення належного рівня захисту пенсійних заощаджень і майнових прав застрахованих осіб у системі добровільного пенсійного страхування. Недержавне пенсійне забезпечення учасників відповідно до укладених пенсійних договорів, здійснюють на добровільних засадах, воно охоплює акумулювання пенсійних внесків; розміщення або організацію розміщення пенсійних ресурсів; облік пенсійних зобов’язань фонду; призначення та виплату недержавних пенсій: анuitетні виплати і одноразові пенсійні виплати застрахованим особам, а у разі їх смерті – і правонаступникам – спадкоємцям. Недержавна система пенсійного забезпечення поки що не відіграє належної їй ролі у підвищенні рівня життя населення та не реалізує повною мірою соціальний захист громадян у найбільш уразливий період життєвого циклу – посттрудоий.

Незважаючи на реформи, перший рівень так і залишається основним джерелом пенсійних виплат для більшості людей похилого віку. Він забезпечує всі пенсійні витрати, а держава підтримує Пенсійний фонд дотаціями і є гарантом регулярних пенсійних виплат. Недержавна пенсійна система довела свою

життєздатність, проте її частка є незначною – активи недержавних пенсійних фондів за останні десять років не перевищували 4 млрд грн.

Отже, основне завдання структурних реформ – розвантаження Пенсійного фонду України – не реалізовано, а весь тягар пенсійного фінансування поки що не розподілено між ланками пенсійної системи, тому необхідним кроком реформування пенсійної системи залишається запровадження другого рівня – накопичувальної системи загальнообов’язкового державного пенсійного страхування.

Відповідно до Закону України «Про загальнообов’язкове державне пенсійне страхування» за рахунок коштів накопичувальної системи пенсійного страхування, що обліковуються на накопичувальних пенсійних рахунках Накопичувального фонду (на початку державного) або на індивідуальних пенсійних рахунках у відповідних недержавних пенсійних фондах – суб’єктах другого рівня системи пенсійного забезпечення, будуть здійснювати такі виплати, як довічні пенсії й одноразова виплата. Учасниками цієї системи будуть усі застраховані особи (на початку функціонування лише ті, які ще не досягли певного віку, визначеного законодавством). Працездатне населення буде фінансувати власну майбутню пенсію шляхом накопичення коштів на індивідуальних накопичувальних рахунках. Ці кошти інвестуватимуть з метою отримання інвестиційного доходу і захисту їх від інфляційних процесів. Управління пенсійними коштами здійснюватимуть компанії з управління активами. Безпосереднє зберігання пенсійних активів буде здійснювати банківська установа – зберігач, яка нестиме відповідальність за цільове використання цих активів.

Джерела формування та напрями використання коштів накопичувальної системи пенсійного страхування систематизовано у табл. 14.8.

Кошти, які обліковуватимуть на індивідуальних накопичувальних пенсійних рахунках громадян, будуть власністю цих громадян, і вони зможуть скористатися ними після досягнення пенсійного віку (або раніше, у випадках, передбачених законом). Індивідуальні пенсійні накопичення громадян будуть успадковуватися. Розмір пенсії у такій системі залежатиме від розміру страхових внесків та терміну, протягом якого ці внески накопичували, і розміру отриманого на них інвестиційного доходу. Умовами подальшого успішного розвитку накопичувальної системи є розширення спектра можливостей для довгострокового та диверсифікованого інвестування пенсійних активів, удосконалення пільгового оподаткування пенсійних внесків і доходів, надійність гарантування пенсійних накопичень.

Другий і третій етапи проведення пенсійних реформ – параметричні реформи 2011 та 2017 рр.

Другий етап (2011 р.) містить зміни щодо:

– бази для розрахунку пенсій, в результаті використання у формулі визначення пенсії розміру заробітної плати середньої за галузями економіки, не за один рік (останній рік перед виходом на пенсію), а за три попередні роки. В умовах інфляції такі зміни призвели до скорочення розміру пенсій;

Таблиця 14.8.

Джерела формування та напрями використання коштів накопичувальної системи пенсійного страхування під час запровадження накопичувальної системи загальнообов'язкового державного пенсійного страхування

Джерела формування коштів накопичувальної системи пенсійного страхування	Напрями використання коштів накопичувальної системи пенсійного страхування
– страхові внески до накопичувальної системи пенсійного страхування; – інвестиційний дохід, що утворюється в результаті розміщення та інвестування коштів накопичувальної системи пенсійного страхування; – суми пені, сплаченої страховальником за несвоєчасне перерахування сум страхових внесків на рахунок для другого рівня системи пенсійного забезпечення на користь учасників накопичувальної системи пенсійного страхування.	– інвестування з метою отримання інвестиційного доходу на користь учасників накопичувальної системи пенсійного страхування; – оплати договорів страхування довічних пенсій або здійснення одноразових виплат - оплати послуг компаній з управління активами Накопичувального фонду чи відповідного недержавного пенсійного фонду – суб'єкта другого рівня системи пенсійного забезпечення; – оплати послуг зберігача Накопичувального фонду або відповідного недержавного пенсійного фонду – суб'єкта другого рівня системи пенсійного забезпечення; – оплати послуг здійснення планової аудиторської перевірки Накопичувального фонду або недержавного пенсійного фонду – суб'єкта другого рівня системи пенсійного забезпечення; – оплати послуг радника з інвестиційних питань; – оплати послуг виконавчої дирекції Пенсійного фонду з адміністрування.

Джерело: Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування: Закон України від 09.07.2003 р. № 1058-IV. URL : [https:// zakon.rada.gov.ua/laws/show/1058-15?find=1&text=Джерело#wl_1](https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1058-15?find=1&text=Джерело#wl_1).

– встановлення обмеження розміру пенсійних виплат у розмірі десяти прожиткових мінімумів, установлених для осіб, які втратили працездатність, крім раніше призначених пенсій прокурорам, суддям та іншим державним службовцям високого рангу. Водночас відбулося зменшення з 90% до 80% заробітної плати розміру «спеціальних» пенсій. Це зменшило розрив між рівнями пенсійного забезпечення осіб похилого віку з мінімальними та максимальними виплатами і частково позбавило відчуття соціальної нерівності. Також відбулося збільшення необхідного страхового стажу для виходу на пенсію;

- пенсійного віку для жінок, його збільшення до 60 років (поступово протягом 10 років збільшувався на пів року), що у 2022 р. зрівняло пенсійний вік чоловіків та жінок в Україні. Винятком було призначення пенсій для чоловіків-державних службовців у віці 62 роки;

- правил призначення виплат у разі пізнішого виходу на пенсію, зокрема у разі відстрочення виходу на пенсію на строк до 60 місяців, її розмір підвищували на 0,5% за кожний місяць страхового стажу після досягнення особою пенсійного віку і строком понад 60 місяців – на 0,7%;

- порядку призначення пенсій особам з інвалідністю за наявності в них відповідного страхового стажу. Наприклад, один рік – для осіб з інвалідністю I групи до досягнення 25 років і II, III груп до досягнення особою 23 років; 10 років – для осіб з інвалідністю I групи у віці від 54 до 59 років і II, III груп у віці від 43 до 45 років.

- удосконалення організаційних підходів і контролюючих заходів щодо забезпечення умов запровадження другого рівня пенсійної системи – обов'язкової накопичувальної системи, зокрема встановлення ліцензійних вимог до діяльності недержавних пенсійних фондів, страхових компаній, компаній з управління пенсійними активами. Наприклад, для останніх було передбачено: якщо за результатами їх фінансової діяльності чиста вартість одиниці пенсійних активів за рік скоротилася більш як на 10%, порушується питання про їх заміну;

- індексації, перерахунку, оподаткування пенсій тощо.

Третій етап пенсійної реформи у 2017 р. передбачав подальші кроки щодо удосконалення солідарної пенсійної системи з метою подолання дефіциту бюджету Пенсійного фонду України, забезпечення справедливості у визначенні розміру пенсійних виплат та створення передумов для запровадження накопичувальної системи загальнообов'язкового державного пенсійного страхування і подальшого розвитку добровільного недержавного пенсійного забезпечення в Україні.

З цією метою було здійснено:

- осучаснення пенсій, тобто перерахунок розміру пенсій на основі підвищеного рівня середньої заробітної плати більш ніж для 10 мільйонів пенсіонерів. Востаннє її переглядали у 2012 р. із застосуванням показника середньої заробітної плати для розрахунку пенсій за 2007 р. Залежно від року виходу на пенсію, розміри пенсійних виплат іноді відрізнялися більше ніж утричі;

- скасування 15% оподаткування працюючих пенсіонерів та відновлення пенсійних виплат у повному обсязі;

- підвищення розміру мінімальної пенсії до рівня прожиткового мінімуму для непрацездатних осіб;

- скасування особливих умови призначення пенсій, окрім певних категорій громадян, зокрема, військовослужбовців, осіб з інвалідністю – чорнобильців, працівників підприємств зі шкідливими для здоров'я умовами праці тощо;

- визначення умов проведення обов'язкової щорічної індексації пенсій на коефіцієнт, який відповідає 50% зростанню показника середньої заробітної

плати, з якої сплачено страхові внески в Україні, та 50% зростанню споживчих цін за відповідні періоди, визначені законодавством;

– оновлення вимог до страхового стажу, необхідного для призначення пенсій. Фактично, поетапне його збільшення у 2018–2028 рр., зокрема для осіб, вік виходу на пенсію яких 60 років, – з 25 до 35 років (табл. 14.9). Наприклад, у 2023 р. для виходу на пенсію у 60 років потрібно мати не менше, як 30 років страхового стажу, у 63 роки – 20–30 років страхового стажу та у 65 років – 15–20 років, а у 2028 р. – вже 35 років, 25–35 років та 15–25 років відповідно. Водночас у громадян, у яких не вистачає страхового стажу, з’явилася можливість, за бажанням, його «докупити» шляхом сплати внесків за визначений період.

В табл. 14.9 відображено поетапне зростання страхового стажу для українців пенсійного віку.

Таблиця 14.9

Зростання страхового стажу для українців пенсійного віку

Рік виходу на пенсію	Кількість необхідного страхового стажу залежно від віку пенсіонера		
	60 років	63 роки	65 років
2018	25	15–25	15
2019	26	16–26	15–16
2020	27	17–27	15–17
2021	28	18–28	15–18
2022	29	19–29	15–19
2023	30	20–30	15–20
2024	31	21–31	15–21
2025	32	22–32	15–22
2026	33	23–33	15–23
2027	34	24–34	15–24
2028	35	25–35	15–25

Джерело: Про загальнообов’язкове державне пенсійне страхування : Закон України від 09.07.2003 р. № 1058-IV. URL : [https:// zakon.rada.gov.ua/laws/show/1058-15?find=1&text=Джерело#wl_1](https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1058-15?find=1&text=Джерело#wl_1).

Трудовий стаж, набутий до 2004 р. зараховують як страховий за умови його документального підтвердження записом у трудовій книжці та наявності довідки про заробітну плату працівника до 1.07. 2000 р.

Реформування пенсійної системи у 2017 р., зокрема інституційної складової накопичувальної системи пенсійного забезпечення, здійснювалися шляхом розробки та прийняття законодавчих актів щодо визначення обов’язків і гарантування прав усіх її учасників. Накопичувальний фонд за своїм змістом є органом державного управління, який має здійснювати облік та адміністрування пенсійних внесків, а джерелом доходів стане частина пенсійних внесків у розмірі 2% (з подальшим зростанням цієї частки) з 22%, що нараховують роботодавці на фонд оплати праці своїх працівників. Сьогодні ці кошти в повному

обсязі спрямовують до ПФУ. Отже, на початковому етапі запровадження другого рівня пенсійної системи формування доходів Накопичувального фонду не передбачає безпосередньої фінансової участі працівників у його створенні, а здійснюватиметься шляхом перерозподілу коштів із солідарної системи, що може погіршити показники фінансової стійкості ПФУ. Компанії з управління пенсійними активами, банки-зберігачі є приватними фінансовими установами та мають забезпечувати рівень прибутковості від інвестиційної діяльності.

Проведення структурної пенсійної реформи у 2024 р. в Україні передбачало реалізацію завдань параметричних реформ 2011 та 2017 р. Порівняльна характеристика етапів реформування пенсійної системи в Україні подано у табл. 14.10.

Таблиця 14.10

Етапи реформування пенсійної системи в Україні

Показники	2004	2011	2017
Пенсійний вік, роки	Чоловіки – 60 років, жінки – 55 років	60 років	60, 63, 65 років
Страховий стаж, роки	Мінімальний період сплати страхових внесків для отримання права на пенсію за віком:		
	5 років	15 років	25 років
	Мінімальний період сплати страхових внесків для отримання мінімальної пенсії за віком:		
	20 років для жінок і 25 для чоловіків.	30 років для жінок і 35 для чоловіків	Поетапне збільшення до 2028 року страхового стажу до 35 років.
Мінімальна пенсія	У розмірі прожиткового мінімуму для осіб, які втратили працездатність. Додатково нараховували 2,5% від мінімальної пенсії за кожні 6 місяців пізнішого виходу на пенсію, далі – 1% за кожний рік сплати внесків понад 20 і 25 років.	У розмірі прожиткового мінімуму для осіб, які втратили працездатність. Додатково нараховували 1% від мінімальної пенсії за кожний рік сплати внесків понад 30 і 35 років.	З 01.01.2018 р. – в розмірі 40% мінімальної заробітної плати, але не менше прожиткового мінімуму для осіб, які втратили працездатність.
Максимальна пенсія	Обмежень не було	10 розмірів прожиткового мінімуму для непрацездатних осіб. З 01.01.2016 р. – 10740 грн.	10 розмірів прожиткового мінімуму для непрацездатних осіб. Тимчасово, до 31.12.2017 р. – 10740 грн.

Продовження табл. 14.10

Розмір внесків до солідарної системи (до ПФУ)	Роботодавець сплачував 33,2% як пенсійні внески за свого працівника до ПФУ. Працівник сплачував 2% від своєї зарплати як внески до ПФУ.	Роботодавець сплачував певний % у вигляді пенсійних внесків за свого працівника до ПФУ (від 36,76% – для I класу професійного ризику виробництва до 49,7% – для 67 класу професійного ризику виробництва).	Роботодавець сплачував 22% у вигляді пенсійних внесків за свого працівника до ПФУ.
Заробітна плата для розрахунку пенсії	- Визначали з урахуванням середньої заробітної плати за останній рік перед виходом на пенсію. - Пенсію обчислювали із заробітної плати за будь-які 60 місяців до 01.07.2000 + за весь період сплати внесків після 01.07.2000 р. - Для розрахунку пенсії враховували заробітну плату у межах 15 розмірів прожиткового мінімуму для працездатних осіб.	- Визначали з урахуванням середньої заробітної плати за останні 3 роки перед виходом на пенсію. - Пенсію обчислювали із заробітної плати за даними системи персоніфікованого обліку, починаючи з 01.07.2000 р. + зберігалось право надати довідку про заробітну плату за будь-які 60 місяців до 01.07.2000 р. - Для розрахунку пенсії враховували заробітну плату у межах 17 розмірів прожиткового мінімуму для працездатних осіб.	Враховували заробітну плату (дохід) за весь період страхового стажу, починаючи з 01.07.2000 р. За бажанням пенсіонера або в разі, якщо страховий стаж, починаючи з 01.07.2000 р. становив менше 60 місяців, для обчислення пенсії також враховували заробітну плату (дохід) за будь-які 60 календарних місяців страхового стажу після до 30.06.2000 р., незалежно від перерв.
Одноразова виплата	Не було передбачено.	10 місячних пенсій працівникам бюджетної сфери.	Не було передбачено.

Продовження табл. 14.10

Індексація пенсій	Щороку не менше, ніж на 20% зростання реальної середньої заробітної плати в Україні, порівняно з попереднім роком, у разі збільшення розміру прожиткового мінімуму для осіб, які втратили працездатність.	Щороку не менше, ніж на 20% зростання реальної середньої заробітної плати в Україні, порівняно з попереднім роком, у разі збільшення розміру прожиткового мінімуму для осіб, які втратили працездатність, але не менше зростання рівня інфляції за минулий рік.	Щороку на коефіцієнт, що відповідає 50% показника зростання споживчих цін за попередній рік та 50% показника зростання середньої заробітної плати (доходу) в Україні за три календарні роки.
Перерахунок пенсії	Кожні два роки з урахуванням страхового стажу після призначення пенсії, якщо застрахована особа після призначення пенсії продовжувала працювати.	Кожні два роки у разі збільшення розміру прожиткового мінімуму для осіб, які втратили працездатність. Пенсіонерам, які працюють після звільнення з роботи або припинення діяльності, пов'язаної з отриманням доходу.	Щороку проводили перерахунок раніше призначених пенсій шляхом урахування збільшення показника середньої заробітної плати (доходу) в Україні.
Працюючі пенсіонери	У разі збільшення показника прожиткового мінімуму для непрацездатних осіб пенсію перераховували незалежно від факту роботи.	У разі збільшення показника прожиткового мінімуму для непрацездатних осіб пенсію перераховували після звільнення з роботи. Пенсіонери, які отримували більше 4134 грн у 2016 р. й до 01.10.2017 р., сплачували 15%-й податок	Для працюючих пенсіонерів скасували 15%-й податок на пенсії.

Джерело: Ставерська Т. О., Шевчук І. Л. Етапи пенсійної реформи в Україні. Економіка і суспільство. 2017. Вип. 13. С. 1221–1228.

Четвертий етап проведення пенсійних реформ розпочався у 2023 р. Функції та завдання Фонду соціального страхування України за загально-

обов'язковим державним соціальним страхуванням у зв'язку з тимчасовою втратою працездатності та від нещасного випадку передані Пенсійному фонду України. У зв'язку з цим щодо Фонду соціального страхування розпочата процедура припинення його функціонування.

Закон України від 21.09.2022 № 2620, а також Постанови Кабінету Міністрів України від 15.11.2022 № 1289 та від 02.12.2022 № 1350, якими внесено відповідні зміни до законодавства про загальнообов'язкове державне соціальне страхування та рішень Уряду, набули чинності 01 січня 2023 року.

Відтепер уповноваженим органом управління в системі загальнообов'язкового державного соціального страхування є Пенсійний фонд України.

Застраховані особи, потерпілі внаслідок нещасного випадку на виробництві, члени їх сімей, а також страхувальники мають звертатися до органів ПФУ з усіх питань загальнообов'язкового державного соціального страхування, зокрема:

1. Фінансування допомог з тимчасової втрати працездатності, вагітності та пологах;
2. Виплати допомог на поховання;
3. Подання заяв-розрахунків для фінансування листків непрацездатності;
4. Призначення, перерахування та здійснення страхових виплат з відшкодування шкоди, заподіяної потерпілому внаслідок нещасного випадку на виробництві та/або професійного захворювання, або особам, які мають право на страхові виплати в разі смерті потерпілого.

Суму єдиного внеску, розподілену на загальнообов'язкове державне соціальне страхування внаслідок тимчасової втрати працездатності і загальнообов'язкове державне соціальне страхування від нещасного випадку на виробництві та професійного захворювання, які спричинили втрату працездатності, спрямовують:

– тимчасово з 1 січня по 30 квітня 2023 р. Пенсійному фонду України – 95,4766 відсотка для управління та оперативного розпорядження фінансовими ресурсами в межах коштів соціального страхування, Фонду соціального страхування – 4,5234 відсотка, зокрема:

- 3,734 відсотка – для забезпечення здійснення заходів, пов'язаних із припиненням діяльності Фонду соціального страхування та управлінь його виконавчої дирекції;

- 0,7894 відсотка – для погашення заборгованості з виплат за загальнообов'язковим державним соціальним страхуванням від нещасного випадку на виробництві та професійного захворювання, які спричинили втрату працездатності, призначених до 1 січня 2023 р., і для витрат на перерахування цих коштів;

– з 1 травня 2023 р. – 100 відсотків Пенсійному фонду України.

Контрольні запитання і завдання

1. Назвіть діючі державні соціальні фонди України та визначте мету їх створення й основні завдання.
2. Охарактеризуйте джерела формування доходів та напрями використання фінансових ресурсів Пенсійного фонду України.
3. Які надходження ПФУ належать до власних доходів?
4. Окресліть актуальні проблеми Пенсійного фонду України.
5. Опишіть джерела формування доходів та напрями використання фінансових ресурсів Фонду загальнообов'язкового державного соціального страхування на випадок безробіття.
6. На вашу думку, як необхідно стимулювати до сплати єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування?
7. Назвіть джерела формування доходів та напрями використання фінансових ресурсів Фонду соціального захисту осіб з інвалідністю.
8. Який наразі встановлено для роботодавців норматив робочих місць для працевлаштування осіб з інвалідністю?
9. Як, на вашу думку, мотивувати роботодавців створювати робочі місця для осіб з інвалідністю?
10. Який розмір та часові проміжки встановлено для сплати роботодавцями сум адміністративно-господарських санкцій відділенням Фонду соціального захисту осіб з інвалідністю?
11. Назвіть мету та завдання пенсійної реформи в Україні.
12. Які відмінності між структурними та параметричними пенсійними реформами?

Рекомендована література

1. Гордей О. Д., Биховченко В. П., Ковальчук А. М. Державні цільові фонди : навч. посіб. Ірпінь : УДФСУ, 2020. 349 с.
2. Пікус Р. В., Приказюк Н. В., Березіна С. Б., Третяк Д. Д. Соціальне страхування : навч. посіб. Київ : Компринт, 2018. 251 с.
3. Соціальне страхування : підручник / за ред. О. П. Кириленко та В. С. Толуб'яка. Тернопіль : Екон. думка ТНЕУ, 2016. 516 с.
4. Фінанси. Підручник / І. О. Лютий, С. Я. Боринець, З. С. Варналій та ін.; за ред. д.е.н., проф. І. О. Лютого. Київ : Ліра-К, 2017. 728 с.
5. Фінанси : Практикум / І. О. Лютий, С. Я. Боринець, З. С. Варналій та ін. ; за ред. д.е.н., проф. І. О. Лютого. Київ : Ліра-К, 2020. 352 с.
6. Фінансово-економічна грамотність : підручник. Ч. 1 : Основи національної економіки регіонів та фінансової системи України; за ред. О. Б. Жихор, О. В. Димченко. Київ : Видавничий дім «Кондор», 2017. 1024 с.
7. Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування на випадок безробіття : Закон України від 02.03.2000 р. № 1533-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1533-14#Text>.
8. Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування : Закон України від 09.07.2003 р. № 1058-IV. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1058-15#Text>.
9. Про збір та облік єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування : Закон України від 08.07.2010 р. № 2464-VI. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2464-17#Text>.

Розділ 15

СПЕЦІАЛІЗОВАНІ ДЕРЖАВНІ ЦІЛЬОВІ ФОНДИ В УКРАЇНІ

Основні категорії та поняття: Державний фонд регіонального розвитку; Державна інноваційна фінансово-кредитна установа; Фонд розвитку підприємництва; Український державний фонд підтримки фермерських господарств; Національний фонд досліджень; Фонд гарантування вкладів фізичних осіб; Аграрний фонд; Державний спеціалізований фонд фінансування загальнодержавних витрат на авіаційну діяльність та участь України у міжнародних авіаційних організаціях; Фонд боротьби з гострою респіраторною хворобою COVID-19, спричиненою коронавірусом SARS-CoV-2, та її наслідками; Державний фонд охорони навколишнього природного середовища; Фонд соціального захисту осіб з інвалідністю; Український фонд стартапів; Фонд державного стимулювання створення і використання винаходів (корисних моделей) та промислових зразків; Фонд Президента України з підтримки освіти, науки та спорту.

15.1. Економічні цільові фонди держави

Український державний фонд підтримки фермерських господарств (Укрдержфонд). Згідно із Законом України «Про селянське (фермерське) господарство» та відповідними рішеннями Уряду в 1991 р. був створений Український фонд підтримки селянських (фермерських) господарств і кооперативів з виробництва сільськогосподарської продукції, який в 2002 р. перетворений в Український державний фонд підтримки фермерських господарств. Діє він при Міністерстві аграрної політики і продовольства України та є юридичною особою, має свої відділення в областях.

Укрдержфонд є державною бюджетною установою, яка виконує функції з реалізації державної політики щодо становлення і розвитку фермерських господарств.

Основними завданнями фонду є:

- надання фінансової допомоги фермерським господарствам з відокремленими садибами, фермерським господарствам, які проводять господарську діяльність та розташовані у гірських населених пунктах, на поліських територіях, на безповоротній основі і на конкурсних засадах на поворотній основі, а іншим фермерським господарствам – тільки на конкурсних засадах на поворотній основі;

- надання кредитів фермерським господарствам для виробництва, переробки і збуту власно виробленої продукції, на здійснення виробничої діяльності, придбання землі сільськогосподарського призначення;

- сприяння кадровому, дорадчому, інформаційному, науково-технічному забезпеченню фермерських господарств в умовах ринкової економіки тощо.

Кошти Укрддержфонду формують за рахунок:

- коштів Державного бюджету України, передбачених на фінансову підтримку фермерських господарств;

- коштів, що надходять від повернення кредитів і державної фінансової допомоги фермерськими господарствами, наданих з Державного бюджету України;

- благодійних внесків та добровільних пожертвувань фізичних і юридичних осіб;

- централізованих відрахувань регіональних відділень Укрддержфонду;

- інших надходжень, не заборонених законодавством України.

Фонд розвитку підприємництва (ФРП). Його історія розпочалася з підписання між Національним банком України та Німецьким банком розвитку Kreditanstalt für Wiederaufbau (KfW) Договору про грант від 10 грудня 1996 р. на суму 12 млн німецьких марок в межах Програми Федерального Уряду Німеччини «Трансформ» з підтримки процесу реформ в Україні. Процедурою використання коштів гранту було передбачено поетапність реалізації програм з посилення конкурентоспроможності приватних малих і середніх підприємств, у результаті чого на другому етапі в 1999 р. за участі Німецької кредитної установи для відбудови (KfW), Національного банку України та Міністерства фінансів України створений Німецько-Український фонд. Третій етап передбачав його трансформацію в державну установу з розвитку МСП із передачею її в управління Уряду України. Так, у 2020 р. був створений Фонд розвитку підприємництва, який став правонаступником всіх прав і зобов'язань Німецько-Українського фонду. У 2021 р. завершився процес трансформації та перетворення ФРП у повноцінну, самостійну фінансову установу.

Метою діяльності ФРП є:

- забезпечення фінансової й іншої супровідної підтримки приватних суб'єктів мікро-, малого та середнього підприємництва (ММСП);

- участь у реалізації державних програм із фінансовою державною підтримкою фізичних осіб, спрямованих на сприяння іпотечного кредитування¹⁸.

ФРП є фінансовою установою, єдиним учасником якої є Уряд України в особі Міністерства фінансів України (раніше 50% статутного капіталу ФРП належали Кабінету Міністрів України та 50% – Національному банку України). Капітал ФРП формується за рахунок: власного капіталу; бюджетних коштів;

¹⁸ Статут Фонду розвитку підприємництва : затверджений наказом Міністерства фінансів України № 5 від 11 січня 2020 року. URL : <https://bdf.gov.ua/storage/images/my0Q6fz63Ok4x2fDNnCS9QYAZtuBxwB4xc0Sxyl4.pdf>.

запозичених ресурсів і фінансової допомоги ЄС. ФРП провадить некомерційну діяльність і забезпечує повторне використання наявних фінансових ресурсів виключно для підтримки суб'єктів ММСП.

Бюджетні кошти, які отримує ФРП, можуть бути використані лише для:

1) часткової або повної компенсації відсотків за кредитами та винагороди за договорами фінансового лізингу, що надають суб'єктам підприємництва;

2) збільшення статутного капіталу ФРП з метою надання ним гарантій уповноваженим банкам за зобов'язаннями за кредитами, наданими суб'єктам ММСП та позичальникам іпотечних кредитів;

3) часткової компенсації відсотків за іпотечними кредитами, що надають відповідно до законодавства, позичальникам таких кредитів¹⁹.

Згідно з визначеними законодавством умовами, кошти ФРП можна використовувати для здійснення інвестицій у високоліквідні фінансові активи, зокрема ОВДП.

Державну підтримку надають в межах отриманих ФРП коштів, передбачених у державному бюджеті, у вигляді:

– часткової компенсації фондом процентних ставок за кредитами, що надають суб'єктам ММСП;

– гарантій уповноваженим банкам на забезпечення виконання зобов'язань за кредитами, наданими суб'єктам підприємництва²⁰.

Надання державної підтримки суб'єкту підприємництва може здійснюватися спільно з підтримкою від регіональних і місцевих програм розвитку малого і середнього підприємництва за рахунок місцевих бюджетів. У такому випадку ФРП укладає договори про співпрацю із відповідними місцевими адміністраціями та органами місцевого самоврядування, в яких визначено основні умови впровадження зазначених спільних регіональних і місцевих програм.

Досягнення мети ФРП здійснюється переважно через партнерські установи – вітчизняні банки, небанківські фінансові установи та інші постачальники фінансових послуг.

ФРП є агентом держави з реалізації низки програм з підтримки ММСП, серед яких:

- програма мікрокредитування (початок реалізації – 1997 р.);
- програма підтримки МСП у сільській місцевості (початок реалізації – 2006 р.);
- програма кредитування ММСП у пріоритетних галузях (початок реалізації – 2010 р.);
- програма підтримки інвестицій МСП за пріоритетними напрямками (початок реалізації – 2017 р.);

¹⁹ Порядок використання коштів державного бюджету, передбачених для забезпечення функціонування Фонду розвитку підприємництва : Постанова Кабінету Міністрів України від 24.01.2020 р. № 29. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/29-2020-%D0%BF#Text>.

²⁰ Порядок надання фінансової державної підтримки суб'єктам підприємництва : Постанова Кабінету Міністрів України від 24.01.2020 р. № 28. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/28-2020-%D0%BF#Text>.

- «доступні кредити 5-7-9%» (початок реалізації – лютий 2020 р.);
- «доступний фінансовий лізинг 5-7-9%» (початок реалізації – жовтень 2021 р.) та ін.

Суттєвими перевагами кредитних програм ФРП та його попередника, на відміну від стандартних банківських продуктів, є те, що ставки за ними нижчі ринкового рівня, а термін, на який надаються кошти, значно більший. Так, у 2020 р. була запроваджена Державна програма «Доступні кредити 5-7-9%», платформою для реалізації якої став ФРП шляхом використання таких фінансових інструментів: компенсація процентних ставок за кредитами ММСП до рівня 5%, 7% та 9% річних; портфельні кредитні гарантії у розмірі від 50% до 80% від суми кредиту ММСП, але не більше ніж 50% від загального розміру гарантованого портфеля кредитів ММСП уповноваженого банку.

Модель компенсації процентних ставок ґрунтується на використаних ескроу-рахунків – інноваційного механізму, що розроблений фондом спільно з KfW. *Ескроу-рахунок* – це, певною мірою, умовний депозит грошових коштів. Одна сторона угоди передає в тимчасове володіння банку до настання підстав, визначених договором, рахунок умовного зберігання. Банк зобов'язується зберігати кошти ескроу-рахунку до настання конкретно визначеної договором умови та пред'явлення банку визначених договором документів. Щойно визначені договором підстави настають, банк повністю або частинами перераховує суму з ескроу-рахунку бенефіціару. Якщо ж визначена договором умова не настає, кошти повертають власнику.

Механізми рахунків ескроу дають змогу суб'єктам ММСП відразу сплачувати компенсований (до рівня 5%, 7% або 9% річних), а не повний розмір процентної ставки, оскільки різницю списують з ескроу-рахунку Фонду розвитку підприємництва, відкритого в уповноваженому банку.

Державний фонд регіонального розвитку (ДФРР). Створено для сприяння соціально-економічному розвитку регіонів України, посилення їх конкурентоспроможності шляхом зосередження коштів держбюджету на інвестиційних програмах і проєктах регіонального розвитку.

ДФРР розпочав діяльність у 2012 р. як бюджетна програма, супровід якої здійснювало Мінекономрозвитку, а головним розпорядником було Міністерство фінансів України. З 2015 р. супровід цієї програми здійснює Міністерство розвитку громад та територій України, яке з 2016 р. є і головним розпорядником коштів.

Бюджетним Кодексом України визначено, що на фінансування проєктів через ДФРР у Державному бюджеті України щороку необхідно закладати не менше 1,5% (раніше було 1,0%) прогнозного обсягу доходів загального фонду держбюджету на відповідний рік. Водночас на 2023 р. ця норма призупинена²¹.

²¹ Бюджетний кодекс України : Закон України від 08.07.2010 р. № 2456-VI. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2456-17#Text>.

ДФРР є своєрідною скарбничкою для громад. За його допомогою намагаються збалансувати розвиток усіх територій країни, і тому кошти фонду розподіляють між регіонами таким чином:

- 80% – відповідно до чисельності населення, яке проживає у відповідному регіоні;
- 20% – з урахуванням рівня соціально-економічного розвитку регіонів відповідно до показника валового регіонального продукту в розрахунку на одну особу (для регіонів, у яких цей показник менше 75% середнього показника по Україні).

Порядок визначення отримувачів коштів ДФРР ґрунтується на багаторівневому конкурсному відборі проєктів (на рівні обласних рад, Мінрегіону і затвердження Кабінетом Міністрів України). До конкурсних комісій належать представники облдержадміністрацій, органів місцевого самоврядування, міністерств, громадських об'єднань, всеукраїнських асоціацій, наукових установ, а також члени Комітету ВРУ з питань бюджету (на рівні Мінрегіону).

Законодавством визначені обов'язкові умови розподілу коштів ДФРР, серед яких:

- для програм і проєктів, які реалізують за рахунок коштів ДФРР, має бути співфінансування з місцевих бюджетів обсягом не менше 10%;
- кошти ДФРР на реалізацію інвестиційних програм і проєктів регіонального розвитку мають розподіляти у таких пропорціях: 30% – на проєкти, які забезпечують виконання завдань, визначених Державною стратегією регіонального розвитку; 70% – на проєкти, які забезпечують виконання завдань, визначених відповідними регіональними стратегіями розвитку та планами заходів з їх реалізації;
- не менше 10% коштів ДФРР має передбачати реалізацію ініціатив щодо розвитку спортивної інфраструктури;
- календарний план реалізації проєктів має становити 1–3 роки.

Для фінансування через ДФРР подають найрізноманітніші програми та проєкти: від проєктів з відновлення пам'ятників історії до зведення та ремонту шкіл, спортивних локацій, амбулаторій, доріг тощо.

Державний фонд фундаментальних досліджень (ДФФД). Засновано у березні 1992 р. Він першим у незалежній Україні започаткував систему грантової підтримки на конкурсних засадах наукових і науково-технічних проєктів за всіма напрямками фундаментальної науки. Став невід'ємною складовою системи підтримки науково-дослідницької сфери, ланкою повного інноваційного циклу науково-технічних розробок. Діяв як державна наукова установа, що належала до сфери управління Державного комітету України з питань науки, інновацій та інформатизації.

Кошти фонду формували за рахунок бюджетних коштів, добровільних внесків юридичних і фізичних осіб, зокрема іноземних. Їх спрямовували на виконання покладених на нього завдань та забезпечення його діяльності, відповідно

до кошторису видатків, який затверджував Державний комітет України з питань науки, інновацій та інформатизації за погодженням з Мінфіном.

Основними завданнями фонду були:

- підтримка на конкурсній основі фундаментальних наукових досліджень у галузі природничих, технічних і гуманітарних наук, які проводять наукові установи, вищі навчальні заклади, вчені;
- провадження діяльності, спрямованої на методичне, організаційне і фінансове забезпечення фундаментальних наукових досліджень;
- організація і виконання наукознавчих і наукометричних досліджень із питань перспективного розвитку науки в Україні та світі;
- сприяння науковим контактам і розповсюдження інформації в галузі фундаментальних наукових досліджень, зокрема за кордоном;
- налагодження та підтримка міжнародного наукового співробітництва в галузі фундаментальних наукових досліджень.

Фонд відповідно до покладених на нього завдань забезпечував:

- здійснення наукової експертизи та конкурсного відбору проєктів фундаментальних наукових досліджень для їх підтримки;
- адресне фінансування відібраних на конкурсній основі проєктів фундаментальних наукових досліджень і контроль за використанням наданих коштів;
- практичне використання отриманих результатів фундаментальних наукових досліджень;
- взаємодію з міжнародними і зарубіжними фондами, іншими організаціями, що здійснювали підтримку фундаментальних наукових досліджень в Україні;
- підготовку видань і розповсюдження друкованих, аудіовізуальних, інформаційних та інших наукових матеріалів, що стосуються фундаментальних наукових досліджень;
- підтримку наукових проєктів молодих учених тощо.

ДФФД організував 50 різних за спрямуванням конкурсів: загальнотематичних, цільових, регіональних, інноваційно-орієнтованих, транскордонних, видавничих, грантів Президента України для підтримки наукових досліджень молодих учених, докторів наук до 45 років, міжнародних спільних з фондами Німеччини, Сполучених Штатів Америки, Франції, Японії.

За 20-річний період діяльності до ДФФД було подано понад 24 тисячі запитів та надано 5,5 тисяч грантів. За результатами досліджень налічується приблизно 17,4 тисячі публікацій, видано сотні монографій, підручників, словників, отримано десятки ліцензій і патентів.

У 2018 р. створений Національний фонд досліджень України, який є правонаступником прав та обов'язків ДФФД.

Національний фонд досліджень України (НФДУ). Створено з метою розвитку національного дослідницького простору та його інтеграції до світового наукового співтовариства, розбудови дослідницької інфраструктури, сприяння налагодженню науково-технічного співробітництва між науковими установами,

зкладами вищої освіти та представниками реального сектору економіки і сфери послуг.

Він є державною бюджетною установою, створений відповідно до Закону України «Про наукову і науково-технічну діяльність», Постанови Кабінету Міністрів України від 4 липня 2018 р. № 528 «Про Національний фонд досліджень України», Постанови Кабінету Міністрів України від 4 грудня 2019 р. № 1007 «Про затвердження Порядку формування та використання коштів Національного фонду досліджень України».

НФДУ є спеціальним інструментом реалізації державної політики щодо всебічного розвитку вітчизняної науки, яка є основним чинником економічного зростання країни. З його започаткуванням зроблено важливий крок у реформуванні системи фінансування української науки, що передбачає надання грантів на розробки і дослідження на конкурсних засадах, незалежно від відомчих ознак.

Основним завданням фонду є грантова підтримка:

- фундаментальних наукових досліджень у галузі природничих, технічних, суспільних і гуманітарних наук;
- прикладних наукових досліджень і науково-технічних (експериментальних) розробок за пріоритетними напрямками розвитку науки і техніки²².

Фінансування наукових заходів здійснюється через такі види грантів:

- індивідуальні,
- колективні
- інституційні.

НФДУ є головним розпорядником бюджетних коштів. Його кошти формують за рахунок:

- коштів державного бюджету;
- добровільних внесків юридичних і фізичних осіб, зокрема нерезидентів України;
- інших джерел, не заборонених законодавством.

Національний фонд досліджень України у своїй діяльності керується принципами, які дають змогу сконцентрувати увагу на найбільш важливих і актуальних завданнях сучасної науки, забезпечити ефективне та раціональне використання бюджетних коштів, зокрема:

- максимальна відкритість і прозорість;
- незалежність і об'єктивність наукової й науково-технічної експертизи проєктів;
- дотримання засад доброчесної конкуренції;
- повага і дотримання авторських і суміжних прав, а також принципів наукової етики;

²² Положення про Національний фонд досліджень України : Постанова Кабінету Міністрів України від 4 липня 2018 р. № 528. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/528-2018-%D0%BF#Text>.

– запобігання конфлікту інтересів під час вибору членів органів управління фонду та під час організації конкурсного відбору і фінансування проєктів.

Фонд гарантування вкладів фізичних осіб (ФГВФО). Створено на виконання Указу Президента України від 10 вересня 1998 року № 996/98. Спочатку функціонування цієї інституції було врегульовано Законом України «Про Фонд гарантування вкладів фізичних осіб», а з 21 вересня 2012 року – Законом України «Про систему гарантування вкладів фізичних осіб».

Основним завданням ФГВФО є забезпечення функціонування системи гарантування вкладів фізичних осіб, виведення неплатоспроможних банків із ринку та здійснення їх ліквідації.

На виконання свого основного завдання ФГВФО має наступні **функції**:

- здійснює реєстр учасників фонду;
- акумулює кошти та здійснює контроль за повнотою і своєчасністю перерахування зборів кожним учасником фонду;
- інвестує кошти фонду в державні цінні папери України та облігації міжнародних фінансових організацій, що розміщені на території України;
- здійснює емісію корпоративних облігацій у визначеному законодавством порядку та за напрямками залучення коштів і видачу векселів у випадках, передбачених Законом про Державний бюджет України на відповідний рік;
- здійснює заходи щодо організації виплат відшкодувань за вкладами у визначені законодавством строки;
- здійснює регулювання участі банків у системі гарантування вкладів фізичних осіб;
- бере участь в інспекційних перевірках проблемних банків за пропозицією Національного банку України;
- застосовує до банків та їх керівників фінансові санкції і накладає адміністративні штрафи;
- здійснює заходи щодо підготовки до запровадження процедури виведення банку з ринку, зокрема організаційні заходи щодо проведення відкритого конкурсу та визначення найменш витратного способу виведення банку з ринку; проведення процедури виведення неплатоспроможного банку з ринку, зокрема шляхом виконання плану врегулювання, здійснення тимчасової адміністрації та ліквідації банку;
- здійснює перевірки банків щодо дотримання законодавства про систему гарантування вкладів фізичних осіб;
- надає фінансову підтримку приймаючому банку;
- здійснює аналіз фінансового стану банків з метою виявлення ризиків у їхній діяльності та прогнозування потенційних витрат фонду на виведення неплатоспроможних банків з ринку та відшкодування коштів вкладникам;
- звертається з відповідними запитами до клієнтів, вкладників та інших кредиторів банку в порядку, встановленому фондом;
- здійснює заходи щодо інформування громадськості про функціонування системи гарантування вкладів фізичних осіб, захисту прав та інтересів вклад-

ників, підвищення рівня фінансової грамотності населення відповідно до законодавства;

– вивчає та аналізує тенденції розвитку ринку ресурсів, залучених від вкладників учасниками фонду.

Участь банків у фонді є обов'язковою. Банк набуває статусу його учасника в день отримання ліцензії. Він зобов'язаний сплачувати до фонду збори, визначені Законом України «Про систему гарантування вкладів фізичних осіб», дотримуватися інших вимог Закону та нормативно-правових актів фонду. Фонд виводить банк з переліку його учасників у разі прийняття рішення про відкликання банківської ліцензії та ліквідацію банку.

Джерела фінансування фонду гарантування вкладів фізичних осіб охоплюють наступні позиції:

✓ **початковий збір з учасників фонду** – сплачує банк протягом 30 календарних днів з дати видачі банківської ліцензії в розмірі 1% від статутного капіталу банку;

✓ **регулярні збори з учасників фонду** таких видів:

– за базовою річною ставкою (сплачують щокварталу до 15 числа місяця, наступного за звітним кварталом, в розмірі 0,5% бази нарахування в національній валюті та 0,8% бази нарахування в іноземній валюті станом на останній робочий день кожного кварталу. База нарахування визначається як середньоарифметична за розрахунковий період сума щоденних балансових залишків на рахунках з обліку вкладів і відсотків за ними);

– у формі диференційованого збору (сплачують щокварталу до 15 числа місяця, наступного за звітним кварталом. Розрахунок розміру збору проводять шляхом зважування базової річної ставки збору за ступенем ризику. Ступінь ризику розраховують як добуток коефіцієнтів диверсифікації учасників фонду, які встановлюють за наступними показниками: розмір середньозваженої процентної ставки за залученими вкладами фізичних осіб; співвідношення середньоарифметичних залишків за вкладами фізичних осіб до середньоарифметичних залишків пасивів; співвідношення вкладів фізичних осіб в іноземній валюті до вкладів фізичних осіб у національній валюті);

✓ **спеціальний збір** – запровадження спеціального збору, його розмір та строк сплати встановлені рішенням виконавчої дирекції фонду і затверджені адміністративною радою фонду (сума збору не має перевищувати розмір регулярного збору з учасника фонду, сплаченого за попередній рік);

✓ **доходи, одержані від інвестування коштів фонду в державні цінні папери України, та облігації міжнародних фінансових організацій, що розміщені на території України;**

✓ **кошти, залучені шляхом емісії корпоративних облігацій та/або видачі векселів фонду;**

✓ **кредити, залучені від Національного банку України у передбачених законодавством випадках;**

✓ *неустойки (штрафи, пені), що стягують відповідно до Закону* – за несвочасну або неповну сплату зборів до фонду банк сплачує пеню в розмірі подвійної облікової ставки НБУ від розміру неперерахованої суми за кожний день прострочення (включаючи день сплати);

✓ *кошти з Державного бюджету України;*

✓ *кошти, отримані від виконання заходів, передбачених планом врегулювання*, зокрема від продажу неплатоспроможного банку або перехідного банку, ліквідації банку;

✓ *кошти, що надійшли від банків, процедуру тимчасової адміністрації або ліквідації яких здійснює фонд, у межах затверджених кошторисів витрат, на відшкодування витрат, понесених фондом на виведення їх з ринку;*

✓ *інші джерела фінансування* (доходи, одержані у вигляді процентів, нарахованих Національним банком України за залишками коштів на рахунках фонду, відкритих в Національному банку України; кошти, що були внесені Національним банком України в розмірі 20 мільйонів гривень на день створення фонду; доходи, отримані від надання фондом фінансової підтримки у вигляді позики приймаючому або перехідному банку; кредити, залучені від небанківських фінансових установ та іноземних кредиторів; кошти, одержані від управління майном фонду (у т. ч. від відчуження, оренди тощо); гарантійні внески, перераховані учасниками відкритого конкурсу у випадках, передбачених Законом; благодійні внески, гранти, технічна допомога, зокрема від іноземних осіб)²³.

Кошти фонду не включають до Державного бюджету України, їх можна використовувати лише на:

1) виплати гарантованої суми відшкодування вкладникам коштів закладами;

2) покриття витрат, пов'язаних із виконанням покладених на фонд функцій і повноважень, зокрема, пов'язаних з процедурою виведення неплатоспроможного банку з ринку, у межах кошторису витрат фонду, затвердженого адміністративною радою;

3) погашення облігацій і виплата доходів за ними (сплата векселів), враховуючи витрати, пов'язані з їх розміщенням (видачею);

4) покриття витрат, пов'язаних із залученими фондом кредитами;

5) забезпечення поточної діяльності фонду, утримання його апарату, розвитку його матеріально-технічної бази в межах кошторису витрат, затвердженого адміністративною радою фонду;

6) надання фінансової підтримки приймаючому або перехідному банку;

7) надання кредиту перехідному банку;

²³ Про систему гарантування вкладів фізичних осіб : Закон України від 23.02.2012 р. № 4452-VI. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4452-17/ed20230331#Text>; Положення про порядок розрахунку, нарахування і сплати зборів до Фонду гарантування вкладів фізичних осіб : Рішення виконавчої дирекції Фонду гарантування вкладів фізичних осіб від 02.07.2012 № 1. URL : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/z1273-12>.

- 8) формування статутного капіталу перехідного банку;
- 9) повернення гарантійних внесків, перерахованих учасниками відкритого конкурсу у передбачених законодавством випадках;
- 10) здійснення перерахувань до Державного бюджету України за рішенням виконавчої дирекції фонду.

Державний спеціалізований фонд фінансування загальнодержавних витрат на авіаційну діяльність та участь України у міжнародних авіаційних організаціях. Створено для забезпечення реалізації основних напрямів державної політики у сфері авіаційної діяльності та використання повітряного простору України, утримання та забезпечення діяльності уповноваженого органу з питань цивільної авіації (наразі – Державної авіаційної служби України) з метою виконання покладених на неї завдань та функцій, участі та представництва України у міжнародних авіаційних організаціях та інших заходах²⁴.

Основні завдання Державіаслужби:

- державне регулювання діяльності в галузі цивільної авіації;
- здійснення комплексних заходів щодо забезпечення безпеки польотів, авіаційної, екологічної, економічної й інформаційної безпеки;
- створення умов для розвитку авіаційної діяльності, повітряних перевезень та їх обслуговування, виконання авіаційних робіт і польотів авіації загального призначення;
- організація використання повітряного простору України, зокрема в умовах дії воєнного стану;
- представництво України в міжнародних організаціях цивільної авіації та у міжнародних відносинах з питань цивільної авіації.

Фонд формує свої надходження з різних джерел, а саме:

- ✓ державних зборів із суб'єктів авіаційної діяльності (становлять майже 90%):
 - за сертифікацію, реєстрацію, перереєстрацію об'єктів та суб'єктів авіаційної діяльності та супроводження їх діяльності;
 - за надання прав на експлуатацію повітряних ліній;
 - за кожного пасажера, який відлітає з аеропорту України;
 - за кожен тонну вантажу, який відправляють чи який прибуває до аеропорту України;
 - за вчинення офіційних дій, пов'язаних з наглядом у сфері цивільної авіації, зокрема під час виконання польотів в інших державах за договорами фрахту/лізингу, які розраховують залежно від кількості та маси повітряних суден, строків тимчасового базування за кордоном та регіонів виконання польотів;

²⁴ Повітряний Кодекс України : Закон України від 19.05.2011 р. № 3393-VI. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3393-17#Text> та Положення про Державний спеціалізований фонд фінансування загальнодержавних витрат на авіаційну діяльність та участь України у міжнародних авіаційних організаціях : Постанова Кабінету Міністрів України від 28 вересня 1993 р. № 819. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/819-93-%D0%BF#Text>.

- з авіаційної безпеки;
- ✓ грантів, дарунків і благодійних внесків, а також інших надходжень, отриманих уповноваженим органом з питань цивільної авіації від підприємств, організацій, фізичних осіб та інших бюджетних установ для виконання цільових заходів у галузі цивільної авіації;
- ✓ інших передбачених законом надходжень.

Державні збори, що підлягають сплаті до фонду, є обов'язковими для всіх суб'єктів авіаційної діяльності. Їх перелік, розмір та порядок сплати визначений Положенням про Державний спеціалізований фонд фінансування загальнодержавних витрат на авіаційну діяльність та участь України у міжнародних авіаційних організаціях.

Кошти надходять до Державного бюджету України, 20% зараховують до загального фонду Державного бюджету України, 80% – до спеціального фонду Державного бюджету України. Їх спрямовують на здійснення діяльності Державної авіаслужби, участь і представництво України у міжнародних авіаційних організаціях, а саме:

- утримання Державної авіаслужби;
- фінансування загальнодержавних програм у сфері цивільної авіації;
- фінансування витрат на членство, участь і забезпечення представництва України у міжнародних авіаційних організаціях, членом яких є Україна;
- забезпечення підписання міжнародних договорів України про повітряне сполучення та зовнішню діяльність, міжнародних угод з безпеки польотів та льотної придатності;
- фінансування витрат на проведення наукових досліджень; придбання та оновлення чинних в Європейському Союзі нормативних документів, на гармонізацію законодавства України із законодавством Європейського Союзу;
- інші витрати у сфері авіаційної діяльності, передбачені законом²⁵.

Забезпечення надходжень і використання коштів фонду здійснює уповноважений орган з питань цивільної авіації. Ця галузь зазнала надзвичайно великих втрат через повномасштабне військове вторгнення РФ на територію України, запровадження воєнного стану і закриття вітчизняного повітряного простору. Авіакомпанії не можуть виконувати польоти на території України, а отже, суб'єкти авіаційної діяльності не сплачують державні збори, зокрема: державний збір за кожного пасажера, який відлітає з аеропорту України, та за кожну тонну вантажу, який відправляють чи який прибуває до аеропорту України. Як наслідок, відбулося суттєве скорочення надходжень до Державного спеціалізованого фонду фінансування загальнодержавних витрат на авіаційну діяльність та участь України у міжнародних авіаційних організаціях.

²⁵ Постанова КМУ від 28 вересня 1993 р. № 819 «Про створення Державного спеціалізованого фонду фінансування загальнодержавних витрат на авіаційну діяльність та участь України у міжнародних авіаційних організаціях».

Оскільки Державіаслужбу фінансують за рахунок надходжень фонду, то недоотримання коштів створює ризик невиконання покладених на неї завдань і функцій із здійснення державного контролю та нагляду за безпекою цивільної авіації, зобов'язань щодо сплати членських внесків до міжнародних авіаційних організацій. За таких обставин є загроза забезпечення стандартів безпеки цивільної авіації в Україні рекомендованій практиці Міжнародної організації цивільної авіації, реалізація Угоди між Україною з одного боку та Європейським Союзом і його державами-членами з іншого про спільний авіаційний простір, а також стає неможливим ведення суб'єктами авіаційної діяльності свого бізнесу в інших країнах.

Фонд боротьби з гострою респіраторною хворобою COVID-19, спричиненою коронавірусом SARS-CoV-2, та її наслідками. У 2019 р. світ стикнувся з пандемією. Уряди країн ухвалювали безпрецедентні заходи для порятунку людських життів та захисту своїх економік. У 2020 р. у складі Державного бюджету України був створений Фонд боротьби з гострою респіраторною хворобою COVID-19, спричиненою коронавірусом SARS-CoV-2, та її наслідками для фінансування додаткових видатків на охорону здоров'я та соціальних видатків, безпосередньо пов'язаних із епідемією.

Згідно із Законом України «Про внесення змін до Закону України «Про Державний бюджет України на 2020 рік» від 13 квітня 2020 р. № 553-IX було утворено Фонд боротьби з коронавірусом обсягом 64,7 млрд грн, цілі використання коштів якого – це першочергові та пріоритетні напрями протидії поширенню COVID-19, зокрема:

- заходи, спрямовані на запобігання виникненню та поширенню, на локалізацію та ліквідацію спалахів гострої респіраторної хвороби COVID-19, зокрема – на закупівлю товарів, робіт і послуг, необхідних для здійснення зазначених заходів, включаючи закупівлю медичних послуг за програмою державних гарантій медичного обслуговування населення;
- додаткові доплати до заробітної плати медичним та іншим працівникам, які безпосередньо зайняті на роботах з ліквідації гострої респіраторної хвороби COVID-19, а також доплати до заробітної плати окремим категоріям працівників, які забезпечують життєдіяльність населення, на період здійснення заходів, спрямованих на запобігання виникненню і поширенню хвороби;
- надання грошової допомоги громадянам, зокрема особам похилого віку;
- надання одноразової грошової допомоги членам сімей медичних та інших працівників закладів охорони здоров'я, які загинули (померли) від гострої респіраторної хвороби COVID-19, що пов'язано з виконанням робіт з ліквідації такої хвороби, у порядку та розмірах, визначених Кабінетом Міністрів України;
- надання трансферту Пенсійному фонду України;
- надання фінансової допомоги на поворотній або безповоротній основі Фонду соціального страхування України і Фонду загальнообов'язкового державного соціального страхування України на випадок безробіття;
- поповнення резервного фонду державного бюджету;

– відновлення видатків державного бюджету (включно з трансфертами місцевим бюджетам) та надання кредитів із державного бюджету за бюджетними програмами, скорочених у зв'язку із створенням фонду боротьби з гострою респіраторною хворобою COVID-19²⁶.

Порядок використання коштів фонду визначений Постановою Кабінету Міністрів України від 22 квітня 2020 року № 302 «Про затвердження Порядку використання коштів фонду боротьби з гострою респіраторною хворобою COVID-19, спричиненою коронавірусом SARS-CoV-2, та її наслідками». Термін дії фонду розрахований на період карантину і наступні після його офіційного звершення 30 днів²⁷.

За часи незалежності України було створено велику кількість державних цільових фондів, багато з яких припинили свою діяльність з різних причин. Серед них – *Державний інноваційний фонд, Фонд сприяння конверсії, Державний фонд сприяння місцевому самоврядуванню та ін.*

Фонд сприяння конверсії. Створено у 1992 р. для фінансування заходів, пов'язаних з конверсією військового виробництва в оборонному та машинобудівному комплексах відповідно до Указу Президента України від 20 січня 1992 року № 44 «Про невідкладні заходи по стабілізації роботи науково-дослідних та проектно-конструкторських організацій і промислових підприємств оборонного і машинобудівного комплексів України в 1992 році», Постанови КМУ від 22 лютого 1992 р. № 79 «Про затвердження Положення про Державний фонд сприяння конверсії».

Фонд був утворений за рахунок:

- відрахувань від собівартості товарної продукції (робіт, послуг), яку виробляли підприємства оборонного комплексу, передбачених Програмою надзвичайних заходів щодо стабілізації економіки України та виходу її з кризового стану;
- 50% сум виручки від продажу незавершених об'єктів, що передбачали виробництво і розробку військової техніки та озброєнь і які неможливо використати в цивільному виробництві;
- 10% амортизаційних відрахувань на повне відновлення основних фондів підприємств і організацій, що підлягають конверсії (за їх згодою);
- частини коштів, одержаних від продажу військової техніки і озброєнь, які вивільнені у процесі скорочення Збройних сил;
- цільових асигнувань із державного бюджету;

²⁶ Закон України: Про внесення змін до Закону України «Про Державний бюджет України на 2020 рік» від 13 квітня 2020 року № 553-IX. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/553-20#n5>.

²⁷ Про затвердження Порядку використання коштів фонду боротьби з гострою респіраторною хворобою COVID-19, спричиненою коронавірусом SARS-CoV-2, та її наслідками : Постанова Кабінету Міністрів України від 22.04.2020 р. № 302. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/302-2020-%D0%BF#Text>.

– добровільних внесків українських та зарубіжних юридичних і фізичних осіб, інших надходжень.

Суми внесків до фонду платники визначали самостійно. Перерахування коштів здійснювалося щокварталу. Суму бюджетних асигнувань щороку затверджували в Державному бюджеті України окремим рядком.

Кошти фонду спрямовували на:

- реконструкцію й технічне переоснащення військового виробництва на випуск цивільної продукції;
- проведення науково-дослідних і проєктно-конструкторських робіт щодо розробки нових наукових зразків цивільної продукції;
- здійснення заходів щодо соціального захисту працівників, зайнятих розробкою та виробництвом військової техніки й озброєнь (виплата компенсацій працівникам після звільнення внаслідок конверсії виробництва; фінансування видатків на перекваліфікацію кадрів; утримання об'єктів соціально-культурної сфери підприємств, що підлягають конверсії тощо);
- відшкодування збитків від списання залишків товарно-матеріальних цінностей, незавершеного виробництва, комплектуючих виробів, готової спеціальної продукції, які не можуть бути реалізовані або використані в цивільному виробництві.

Функціонування Фонду сприяння конверсії було припинено Постановою КМУ від 29 листопада 2000 р. № 1754 «Про використання коштів державного бюджету, передбачених для фінансування заходів з конверсії підприємств оборонного комплексу і створення нових видів цивільної продукції». Міністерство промислової політики України мало розробити науково-технічні програми за пріоритетними напрямками проведення робіт, пов'язаних зі створенням і впровадженням у виробництво нових наукоємних зразків продукції на підприємствах і в організаціях оборонного та машинобудівного комплексів. Фінансування цих програм здійснювали за кошти державного бюджету.

Державний фонд сприяння місцевому самоврядуванню в Україні. Створений 17 квітня 1992 р. як державна науково-консультативна установа з метою вирішення проблем переходу від традиційних радянських форм організації влади до сучасних демократичних форм місцевого самоврядування. Робота фонду полягала у підготовці й експертизі проєктів законів, постанов Кабінету Міністрів та указів Президента України з питань розвитку місцевого самоврядування, проєктів локальних нормативних актів і методичних матеріалів із різних питань організації і діяльності органів самоврядування.

Подальші процеси економічного реформування, політичних і державно-правових перетворень поставили перед фондом нові завдання. Так, з 1996 р. він став центральною науково-методичною, консультативною та координуючою установою при Президентові України з питань місцевого самоврядування. На цьому етапі було розгорнуто роботу фонду щодо встановлення зв'язків із зарубіжними організаціями, головна мета якої – вивчення міжнародного досвіду розвитку місцевого самоврядування.

З 2001 р. починався наступний етап у діяльності фонду – робота щодо адаптації правової системи України у сфері місцевого самоврядування до європейських стандартів.

З 2003 р. фонд здійснював організацію й адміністрування Всеукраїнського конкурсу проєктів та програм розвитку місцевого самоврядування. Фонд конкурсу формувався з державного бюджету. Його мета полягала у відборі проєктів і програм розвитку місцевого самоврядування, що були спрямовані на вирішення актуальних муніципальних проблем і поширення позитивного досвіду, набутого у процесі їх реалізації.

В листопаді 2014 р. Указом Президента України від 03.11.2014 № 840/2014 «Про ліквідацію Державного фонду сприяння місцевому самоврядуванню в Україні» з метою оптимізації системи консультативних, дорадчих та інших допоміжних органів і служб він був ліквідований.

Державний інноваційний фонд (з регіональними відділеннями в Автономній Республіці Крим, областях, містах Києві та Севастополі), створений з метою фінансування і матеріально-технічної підтримки заходів і забезпечення розвитку та використання досягнень науки і техніки.

Функціонування фонду з 1992 до 2000 рр. було визначено низкою законодавчо-правових актів, а саме: Законом України від 13 грудня 1991 р. № 1977-ІІ «Про наукову і науково-технічну діяльність»; Постановою КМУ від 4 липня 1992 р. № 368 «Питання Державного інноваційного фонду»; Постановою КМУ від 17 серпня 1995 р. № 660 «Питання Державного інноваційного фонду»; Постановою КМУ від 2 березня 1998 р. № 243 «Питання Державного інноваційного фонду»; Постановою КМУ від 6 серпня 1998 р. № 1242 «Про затвердження Порядку формування та використання коштів Державного інноваційного фонду» та ін.

Кошти Держіннофонду формувалися за рахунок:

- встановлених законодавством зборів до нього;
- частини коштів, які скеровувала держава для підтримки науково-технічної діяльності;
- коштів, одержуваних від повернення позик, інвестиційних вкладів, лізингових платежів і надходжень від сумісної діяльності з виконавцями інноваційних проєктів;
- добровільних внесків юридичних і фізичних осіб.

Суб'єкти підприємницької діяльності незалежно від форм власності сплачували до Державного інноваційного фонду збір у розмірі 1% від обсягу реалізації продукції (робіт, послуг) або валового доходу у торговельній, посередницькій, постачальницько-збутовій, банківській та страховій сферах діяльності, зменшеного на суму податку на додану вартість та акцизного збору. З метою забезпечення фінансування галузевої науки підприємствам, об'єднанням, організаціям та установам було дозволено перераховувати 70% від обсягу зазначених відрахувань до спеціальних фондів позабюджетних коштів, які створювали в міністерствах, відомствах, концернах, корпораціях та в інших

формуваннях для фінансування галузевих, міжгалузевих науково-дослідних робіт, а також заходів щодо освоєння нових технологій і виробництва нових видів продукції.

Основні завдання фонду полягали у:

– фінансовій і матеріально-технічній підтримці заходів, спрямованих на впровадження пріоритетних науково-технічних розробок та новітніх технологій у виробництво;

- технічному переоснащенні підприємств;
- підтримці інноваційної діяльності малого підприємництва;
- сприянні випуску нових видів конкурентоспроможної продукції;
- відборі інноваційних проєктів.

Останніми роками кошти Державного інноваційного фонду були складовою доходів і видатків Державного бюджету України без зміни їх цільового призначення.

З 2000 р. почалося реформування Держіннофонду відповідно до Постанови КМУ від 13 квітня 2000 р. № 654 «Про утворення Української державної інноваційної компанії» та Постанови КМУ від 8 серпня 2007 р. № 1007 «Про внесення змін та визнання такими, що втратили чинність, деяких постанов Кабінету Міністрів України». В результаті чого було створено Державну інноваційну фінансово-кредитну установу та державне підприємство «Українська інноваційна фінансово-лізингова компанія». Державна інноваційна фінансово-кредитна установа стала наступницею майнових прав і обов'язків, зокрема за договорами про надання інноваційних позик, Державного інноваційного фонду та його регіональних відділень. Серед її джерел доходів не було передбачено збору на інноваційну діяльність, а з прийняттям Податкового кодексу України збір до Держіннофонду взагалі скасовано.

15.2. Екологічні державні цільові фонди

Державний фонд охорони навколишнього природного середовища. Усвідомлюючи фундаментальні цінності – поважне, обережне й ощадливе, а не споживацьке ставлення до природи в інтересах сучасного та майбутніх поколінь, в Україні відповідно до статей 42, 47 Закону України від 25.06.1991 р. № 1264-XII «Про охорону навколишнього природного середовища» фінансування заходів щодо охорони навколишнього природного середовища здійснюють за рахунок Державного бюджету України, республіканського бюджету Автономної Республіки Крим та місцевих бюджетів, коштів підприємств, установ та організацій, фондів охорони навколишнього природного середовища, добровільних внесків та інших коштів.

Для фінансування заходів щодо охорони довкілля створені Державний, республіканський Автономної Республіки Крим і місцеві фонди охорони навколишнього природного середовища.

Положення про Державний фонд охорони навколишнього природного середовища затверджене Постановою Кабінету Міністрів України від 7.05.1998 р. в редакції від 9 вересня 2020 р. № 826. Він є частиною Державного бюджету України, створений з метою фінансування природоохоронних заходів та тих, які пов'язані з раціональним використанням і збереженням природних ресурсів. Фонд формується за рахунок частини коштів, що надійшли від сплати екологічного податку, та інших джерел, визначених законодавством (штрафних санкцій за порушення норм і правил охорони довкілля, благодійних внесків, інших коштів, що визначені законодавством).

Згідно з чинним законодавством України об'єктом та базою оподаткування екологічного податку є:

- *обсяги та види забруднюючих речовин, які викидають в атмосферне повітря стаціонарні джерела;*
- *обсяги та види забруднюючих речовин, які скидають безпосередньо у водні об'єкти;*
- *обсяги та види (класи) розміщених відходів, крім обсягів та видів (класів) відходів як вторинної сировини, що розміщені на власних територіях (об'єктах) суб'єктів господарювання;*
- *обсяги та категорія радіоактивних відходів, які утворені внаслідок діяльності суб'єктів господарювання та/або які тимчасово зберігають виробники понад установлений особливими умовами ліцензії строк;*
- *обсяги електричної енергії, виробленої експлуатуючими організаціями ядерних установок (атомних електростанцій).*

Ставки податку встановлені Податковим кодексом України залежно від виду джерел забруднення (пересувні чи стаціонарні) та класу небезпечності забруднюючих речовин. Суми податку нараховують за податковий (звітний) квартал платники податку або податкові агенти за формулами, передбаченими ПК. Податкові агенти, які ввозять паливо на митну територію України, нараховують суми податку на дату подання митної декларації для митного оформлення.

У разі, якщо під час здійснення господарської діяльності платник податку здійснює різні види забруднення навколишнього середовища або забруднення різними видами забруднюючих речовин, він зобов'язаний визначати суму податку окремо за кожним видом забруднення або кожним видом забруднюючої речовини.

Ліміти викидів забруднення стаціонарними джерелами встановлює Міністерство захисту довкілля та природних ресурсів України (Міндовкілля) і видає суб'єктам господарювання дозволи на викиди і скиди безоплатно на термін не менш як п'ять років. Викиди забруднюючих речовин без отримання відповідного дозволу, вважаються понаднормативними. Водночас органи Міндовкілля мають право нараховувати фінансові санкції відповідно до методики розрахунку розмірів відшкодування збитків, які заподіяні державі в результаті наднормативних викидів забруднюючих речовин.

Кошти Державного фонду охорони навколишнього природного середовища спрямовують за бюджетними програмами відповідно до планів природоохоронних та ресурсозберігаючих заходів і кошторисів, які затверджують головні розпорядники бюджетних коштів в установленому законодавством порядку. Головними розпорядниками є Міністерство захисту довкілля та природних ресурсів України та інші центральні органи виконавчої влади, визначені у державному бюджеті на відповідний рік.

За роки незалежності в Україні змінювалися кількість і різновиди платежів як за використання природних ресурсів, так і за забруднення довкілля. Водночас розширювалося й коло природокористувачів, зобов'язаних здійснювати екологічні платежі. Однак якщо в інших країнах на охорону природи скеровують 2 і більше відсотків ВВП, то в Україні – лише 0,3–0,4% ВВП.

Також не стимулювало фінансування заходів щодо збереження безпечного навколишнього природного середовища й створення додаткових екологічних фондів на державному рівні. Так, у 2004 р. був створений Державний фонд стимулювання і фінансування заходів з охорони навколишнього природного середовища, положення якого затверджено Постановою КМ від 24 травня 2004 р. № 666. Мета його створення полягала в забезпеченні цільового фінансування заходів з охорони довкілля, зокрема наукових досліджень та заходів стосовно впровадження економічного механізму забезпечення охорони навколишнього природного середовища. Згідно з Положенням цей фонд був бюджетною установою, мав право утворювати регіональні відділення, необхідні для виконання покладених на нього завдань, та здійснював свої функції за рахунок коштів Державного фонду охорони навколишнього природного середовища у складі державного бюджету та інших коштів, визначених у державному бюджеті на відповідні цілі. Проте діяв він лише рік і був ліквідований Постановою КМ від 28 липня 2005 р. № 661.

Світова практика свідчить про те, що значно ефективнішим є попередження викидів забруднюючих речовин у довкілля, ніж ліквідація наслідків. Стимулювання раціонального використання природних ресурсів, охорони довкілля здійснюється шляхом:

- надання пільг під час оподаткування підприємств, установ, організацій і громадян в разі реалізації ними заходів щодо раціонального використання природних ресурсів та охорони довкілля, переходу на маловідходні, ресурсо- й енергозберігаючі технології, впровадження очисного обладнання й устаткування для утилізації та знешкодження відходів, а також приладів контролю за станом довкілля та джерелами викидів і скидів забруднюючих речовин, виконання інших заходів, спрямованих на поліпшення охорони довкілля;
- надання на пільгових умовах короткострокових і довгострокових позичок для реалізації заходів щодо забезпечення раціонального використання природних ресурсів та охорони довкілля;
- встановлення підвищених норм амортизації основних виробничих природоохоронних фондів;
- звільнення від оподаткування фондів охорони довкілля;

Спеціалізовані державні цільові фонди в Україні

- передачі частини коштів фондів охорони довкілля на договірних умовах підприємствам, установам, організаціям і громадянам на заходи для гарантованого зниження викидів і скидів забруднюючих речовин і зменшення шкідливих фізичних, хімічних та біологічних впливів на стан довкілля, на розвиток екологічно безпечних технологій та виробництв;
- надання можливості отримати природні ресурси під заставу тощо.

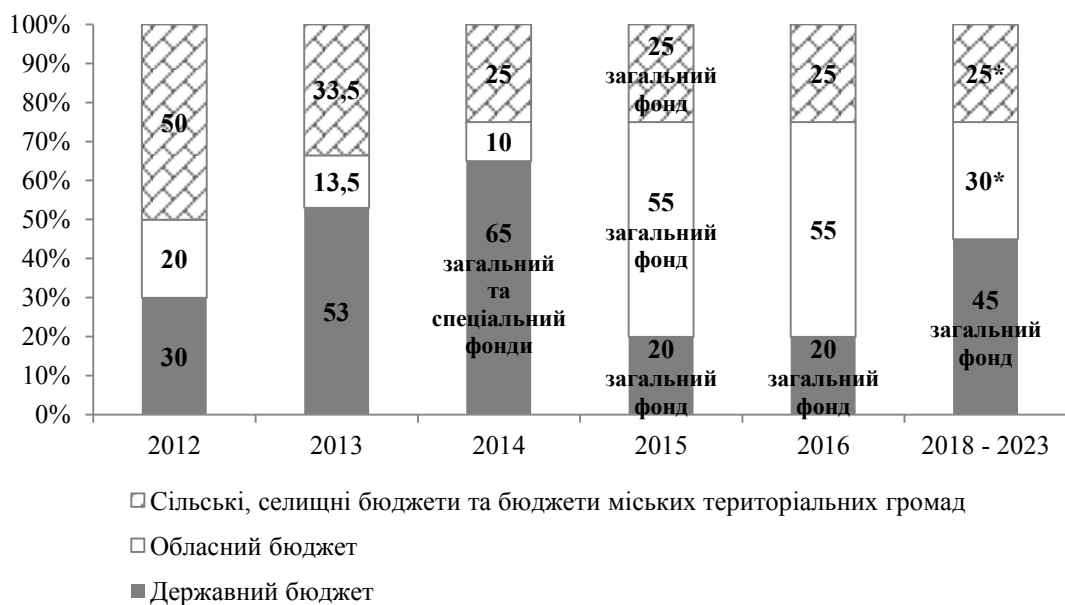

Рис. 15.1. Розподіл екологічного податку в Україні між фондами охорони навколишнього природного середовища різного рівня протягом 2012–2023 рр.

* крім екологічного податку, що справляють за викиди в атмосферне повітря двоокис вуглецю стаціонарними джерелами забруднення, зараховують до загального фонду державного бюджету у повному обсязі; екологічного податку, що справляють за утворення радіоактивних відходів (включаючи вже накопичені) та/або тимчасове зберігання радіоактивних відходів їх виробниками понад встановлений особливими умовами ліцензії строк, який зараховують до спеціального фонду державного бюджету у повному обсязі.

Джерело: складено на основі Бюджетний кодекс України : Закон України від 08.07.2010 р. № 2456-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2456-17#Text>.

Окрім Державного фонду охорони навколишнього природного середовища, ще одним потужним джерелом фінансування природоохоронної діяльності в країні є фонди охорони довкілля, що є складовою обласних, сільських, селищних бюджетів і бюджетів міських територіальних громад. Згідно із законодавством України, основним джерелом наповнення природоохоронних регіональних і місцевих фондів, за рахунок яких здійснюють часткове фінансування природоохоронної діяльності, є екологічний податок у визначеному Бюджетним кодексом України обсязі. На сьогодні він є джерелом наповнення не тільки

спеціального фонду відповідного бюджету, а й загального, що певним чином зменшує рівень фінансового забезпечення охорони навколишнього природного середовища, оскільки кошти загального фонду витрачають і на інші потреби, відмінні від природоохоронних. На рис. 15.1 наведено пропорції розподілу екологічного податку між фондами охорони навколишнього природного середовища різного рівня бюджетної системи згідно з нормативними документами (за винятком м. Києва та м. Севастополя) з 2012 р. по 2023 р. включно.

Екологічний податок був джерелом наповнення спеціального фонду державного та місцевих бюджетів лише у 2012 р. та 2013 р. З 2014 р. процес трансформації економіки в напрямку бюджетної децентралізації обумовив законодавчі ініціативи щодо зміни структури розподілу екологічного податку в міжбюджетній вертикально-горизонтальній площині. Так, у 2015 р. екологічний податок на всіх рівнях бюджетної системи наповнював загальний фонд з найбільшою його часткою (55%) в обласних бюджетах, а з 2016 р. у тих же пропорціях акумулювався у спеціальному фонді місцевих бюджетів. Однак, вже з 2018 р. знову відбувся перерозподіл екологічного податку між обласними та державним бюджетами на користь останнього і наразі до загального фонду Державного бюджету України спрямовують 45% екологічного податку, а решта залишається у спеціальному фонді місцевих бюджетів.

15.3. Державні цільові фонди та їх вплив на соціально-економічний розвиток України

Кожна країна прагне економічно і соціально розвиватися. Цей процес напрощуд складний і суперечливий, адже він поєднує в собі як позитивні чинники, так і різноманітні бар'єри: з одного боку, поява штучного інтелекту, а з іншого – природні катаклізми, екологічні катастрофи, військові потрясіння тощо. Від рівня соціального й економічного розвитку держави залежить рівень добробуту її населення, тобто ступінь задоволення потреб людини. Тому пошук механізмів, які дають змогу забезпечувати соціально-економічний розвиток, є одним із найголовніших завдань як для України, так і для будь-якої іншої держави. Саме в контексті перспективних напрямків соціально-економічного розвитку розглянемо результати діяльності деяких державних цільових фондів України.

Сучасний розвиток цивілізованого суспільства все більше набуває соціально спрямованих ознак завдяки заходам, які здійснює держава для найбільш вразливих його членів, зокрема: людей пенсійного віку, малозабезпечених верств населення, людей з інвалідністю. Важливу роль як у житті зазначених категорій громадян, так і розвитку країни відіграє Пенсійний фонд України. Зростання розміру пенсійних та інших соціальних виплат впливає на показники платоспроможності населення, а отже, матиме суттєвий вплив на розвиток економіки.

Необхідним вектором у соціальній політиці є захист прав та підтримка людей з обмеженими фізичними можливостями. Важливість питання підтверд-

жується тим, що Генеральна Асамблея ООН у 2006 р. ухвалила Конвенцію про права осіб з інвалідністю, де визначені головні принципи щодо забезпечення загальнолюдських прав людей цієї групи. Україна ратифікувала Конвенцію у 2009 р., після чого імплементація її положень стало одним із пріоритетних завдань Уряду. Згідно з Національним планом дій з реалізації Конвенції про права осіб з інвалідністю на період до 2025 р., що був затверджений Кабінетом Міністрів України 7 квітня 2021 р. № 285-р, наразі державні органи працюють над виявленням й усуненням перешкод у дотриманні та реалізації прав і свобод громадян зазначеної категорії, зокрема щодо спрощення обліку робочих місць для осіб з інвалідністю, зміни підходу до розрахунку кількості робочих місць для працевлаштування людей з обмеженими фізичними можливостями, а також розробляють механізм стимулювання та мотивації роботодавців до працевлаштування осіб з обмеженими фізичними можливостями тощо.

Задля збільшення для таких людей гарантій з реалізації їх прав щодо ведення повноцінного способу життя згідно з індивідуальними можливостями, здібностями та інтересами в Україні функціонує **Фонд соціального захисту осіб з інвалідністю**.

Один із напрямків його роботи передбачає захист і реалізацію права на працю людей з фізичними обмеженнями. Запроваджені в національному законодавстві норми спонукають роботодавців працевлаштовувати осіб з інвалідністю, створювати адаптовані для людей цієї групи робочі місця та умови праці. І хоча наразі в Україні показник офіційного працевлаштування людей з обмеженими фізичними можливостями становить 16%, що значно менше, ніж у країнах Європи (там він перевищує 55%), проте, можемо констатувати позитивну динаміку протягом 2016–2020 рр. щодо кількості фактично працевлаштованих суб'єктами господарювання осіб з інвалідністю. Так, у 2020 р. було працевлаштовано понад 412 тис. людей з обмеженими можливостями, що більше, ніж на 30 тис., порівняно з 2016 р. До того ж спостерігається перевищення роботодавцями законодавчо встановленого нормативу щодо працевлаштування людей з інвалідністю в діапазоні майже 90–113 тис. осіб щорічно. Зменшення показників за всіма позиціями у 2021 р. пояснюється тим, що Фонд соціального захисту осіб з інвалідністю опрацював звіти суб'єктів господарювання за цей рік вже під час повномасштабного вторгнення рф до України (рис. 15.2).

Також фонд соціального захисту осіб з інвалідністю відповідає за реабілітацію, протезування, санаторне лікування людей з інвалідністю, що вкрай необхідно в умовах російсько-української війни. З початком військової агресії рф у 2014 р. в Україні стрімко зросла кількість людей із обмеженими фізичними можливостями, а з перших днів повномасштабного вторгнення російських військ у 2022 р. вона збільшилася у сотні разів. За таких обставин існує необхідність у реабілітації, протезуванні/ортезуванні та санаторно-курортному лікуванні учасників бойових дій і цивільних, а тому вкрай важливим є функціонування згаданого фонду.

Економічна система з кожним днем стає все більше залежною від інновацій, що є каталізаторами зростання та стабілізації національних економік. Іннова-

ційна основа економіки сприяє підвищенню конкурентоспроможності і, як наслідок, рівня добробуту населення. Отож, на зміну Державному інноваційному фонду в 2000 р. прийшла переформатована установа – **Державна інноваційна фінансово-кредитна установа (ДІФКУ)**. Це – державна установа, завдання якої полягають в адмініструванні процесу надання фінансової підтримки та контролю цільового використання суб'єктами інноваційної діяльності наданих нею коштів. ДІФКУ на конкурсних засадах організовує відбір інноваційних проєктів для їх фінансової підтримки.

Рис. 15.2. Виконання роботодавцями України нормативу робочих місць, призначених для працевлаштування осіб з інвалідністю у 2016–2021 рр.

Джерело: побудовано на основі Зайнятість та працевлаштування осіб з інвалідністю.
URL: <https://www.ispf.gov.ua/diyalnist/publiczna-informaciya/zajnyatist-ta-pracevlashtuvannya-osib-z-invalidnistyu>.

Статутний капітал ДІФКУ формується за рахунок:

- коштів, що надійшли в результаті повернення підприємствами-виконавцями інноваційних проєктів дебіторської заборгованості за інноваційними позиками, наданими у 1992–2000 рр. Державним інноваційним фондом та його регіональними відділеннями;
- коштів державного бюджету для поповнення статутного капіталу установи у разі їх передбачення в Законі про Державний бюджет України на відповідний рік;

- інших не заборонених законодавством джерел²⁸.

Наразі ДІФКУ належить до сфери управління Міністерства з питань стратегічних галузей промисловості України та має кілька регіональних представництв.

До елементів інноваційної екосистеми належать стартапи, що починаються з ідеї продукту, технології, для реалізації якої потрібна фінансова підтримка. Для стартап-проектів залучення фінансових ресурсів ускладнено високим ризиком їх неповернення, тому формування і стимулювання стартап-руху в країні лягає на плечі держави, яка зацікавлена у розвитку підприємництва, інновацій в країні та мінімізації «відтоку» мізків за кордон. У цьому аспекті започаткування роботи Фонду розвитку інновацій, який було ініційовано Урядом України у 2018 р., є вкрай необхідним²⁹.

Фонд розвитку інновацій (Український фонд стартапів) є юридичною особою, що заснована на державній власності, та з кінця 2022 р. належить до сфери управління Міністерства цифрової трансформації (раніше перебував у сфері управління Міністерства фінансів України). Він створений з метою стимулювання інноваційної діяльності в Україні.

Діяльність фонду спрямована за такими векторами:

- надання стартапам на конкурсних засадах фінансової підтримки у формі грантів;
- надання можливостей користуватися послугами супроводу інноваційних проєктів та менторів;
- створення умов для доступу до акселераційних програм відомих українських та міжнародних акселераторів;
- налагодження координації між учасниками стартап-екосистеми.

Грантову підтримку надають стартапам, які пройшли конкурсний відбір та яких обрала рада незалежних інвестиційних експертів. Розмір гранту може становити від 25 тис. до 75 тис. доларів США.

Фонд фінансує стартапи у таких сферах, як: оборона, медицина та охорона здоров'я, штучний інтелект, Big Data, блокчейн, кібербезпека, біотехнології, агротехнології, енергетика та екологія, фінансові технології, освітні технології, робототехніка, промисловість тощо. До початку повномасштабного вторгнення рф фонд підтримав понад 250 стартапів на суму більше 6,5 млн доларів США. Після агресії рф Фонд розвитку інновацій змістив акцент на підтримку тих проєктів, які задовольнятимуть потреби оборони та безпеки країни, а також сприятимуть інфраструктурній відбудові України. В цій частині яскравим прикладом є робота фонду разом з Міністерством оборони щодо пришвидшеної

²⁸ Статут Державної інноваційної фінансово-кредитної установи : Постанова Кабінету Міністрів України від 15.06.2000 р. № 979 (в редакції Постанови Кабінету Міністрів України від 25.11.2020 р. № 1157). URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/979-2000-%D0%BF#Text>.

²⁹ Про утворення Фонду розвитку інновацій : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 07.11.2018 р. № 895-р.; Про затвердження Порядку використання коштів, передбачених у державному бюджеті Міністерству фінансів для забезпечення функціонування Фонду розвитку інновацій : Постанова Кабінету Міністрів України від 12.12.2018 р. № 1110. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1110-2018-%D0%BF#n27>.

сертифікації БПЛП для військових цілей, завдяки якій вже отримали сертифікати 12 БПЛА, а ще 30 перебувають на розгляді.

Інноваційний вектор розвитку потребує активного створення і використання інтелектуального капіталу. Однією з його характеристик є інтелектуальна власність, правильне застосування якої в діяльності суб'єктів господарювання є запорукою покращення їх конкурентоспроможності, оскільки дає змогу використовувати високотехнологічні виробництва, здійснювати виробничу модернізацію, розвивати матеріальну базу тощо. Створення та захист прав інтелектуальної власності є індикатором майбутнього економічного розвитку. Тому державна підтримка створення та введення у господарський обіг об'єктів інтелектуальної власності є важливою і необхідною.

У цьому контексті слід згадати про реалізацію у 2018 р. експериментального проєкту з організації діяльності **Фонду державного стимулювання створення і використання винаходів (корисних моделей) та промислових зразків**. Його реалізовували Мінекономіки (організатор конкурсу, раніше – Мінекономрозвитку) разом з Державною інноваційною фінансово-кредитною установою (оператор фонду).

Головною метою експерименту є стимулювання вітчизняних винахідників створювати і використовувати свої напрацювання (винаходи, корисні моделі, промислові зразки, ноу-хау та інші результати інтелектуальної, творчої діяльності), що сприятиме покращенню інвестиційного клімату та прискоренню технологічного розвитку в Україні.

Кошти фонду формували за рахунок сплати зборів за дії, пов'язані з охороною прав на об'єкти інтелектуальної власності.

Порядок реалізації експериментального проєкту передбачав конкурсний відбір задумів винахідників у три етапи, однак в процесі виконання третій етап був скасований (рис. 15.3).

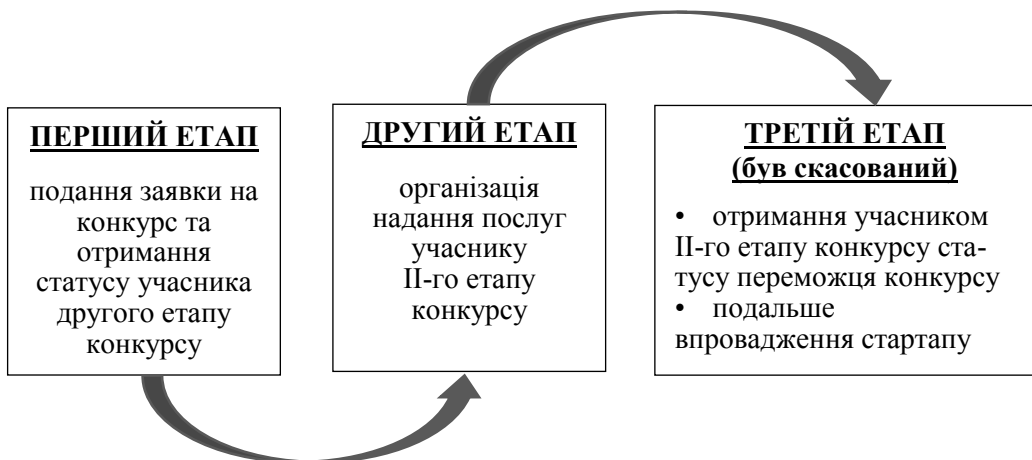

Рис. 15.3. Порядок реалізації експериментального проєкту з організації діяльності Фонду державного стимулювання створення і використання винаходів (корисних моделей) та промислових зразків.

Відбір проектів на участь у конкурсі було розпочато у січні 2019 р., здійснювали його відповідно до пріоритетних загальнодержавних напрямів інноваційної діяльності на 2017–2022 рр., а саме:

- розвиток сучасних інформаційних, комунікаційних технологій, робототехніки;
- освоєння нових технологій транспортування енергії, упровадження енергоефективних, ресурсозберігаючих технологій, освоєння альтернативних джерел енергії;
- освоєння нових технологій високотехнологічного розвитку транспортної системи, ракетно-космічної галузі, авіа- і суднобудування, озброєння та військової техніки;
- широке застосування технологій чистого виробництва та охорони навколишнього природного середовища;
- технологічне оновлення та розвиток агропромислового комплексу;
- освоєння нових технологій виробництва матеріалів, їх оброблення і з'єднання, створення індустрії наноматеріалів та нанотехнологій;
- упровадження нових технологій та обладнання для якісного медичного обслуговування, лікування, фармацевтики³⁰.

В результаті проведення першого етапу конкурсу оператор фонду зареєстрував 392 заявки від претендентів, з яких 339 були допущені до участі у конкурсі. До участі у другому етапі конкурсна комісія допустила лише 44 винахідницьких задумів³¹. Після цього для реалізації стратегії розвитку відібраного стартапу здійснювався відбір оператора надання послуг, через якого відібраним у другому етапі учасникам надавалися необхідні послуги на суму до 500 тис грн, а саме: розроблення бізнес-моделі, підготовка презентаційних матеріалів, проведення лабораторних тестувань, підготовка патентної заявки, аналіз патентної чистоти, консалтингові послуги. Так, було укладено 32 договори надання послуг на загальну суму трохи більше, ніж 11 млн грн (для 12 проектів не було укладено договорів з різних причин).

Експеримент завершений 31.12.2020 р. через відсутність фінансування. Проте серед його результатів можна виокремити наступне:

- апробація механізму підтримки вітчизняних винахідників державою щодо створення і використання винаходів, корисних моделей, промислових зразків, ноу-хау та інших результатів інтелектуальної, творчої діяльності;
- усвідомлення авторами проектів необхідності захисту прав інтелектуальної власності;

³⁰ Деякі питання визначення середньострокових пріоритетних напрямів інноваційної діяльності загальнодержавного рівня на 2017–2022 роки : Постанова Кабінету Міністрів України від 28 грудня 2016 р. № 1056. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1056-2016-%D0%BF#Text>.

³¹ Звіт про результати оцінки впливу реалізації експериментального проекту на розвиток сфери інтелектуальної власності та результати реалізації експериментального проекту. URL : <https://sfii.gov.ua/invention-support-fund>.

– започаткування реформи державної системи правової охорони інтелектуальної власності на шляху до членства у ЄС.

У розвитку соціально-економічних відносин наука є виробничою силою суспільства, що дає змогу створювати нові предмети і засоби праці, технології виробництва, сприяє налагодженню галузевих і міжгалузевих економічних зв'язків. Тому фінансування науки є вкладеннями, що формують продуктивну міць суспільства. У зв'язку з цим вкрай важливим є функціонування Національного фонду досліджень України (НФДУ), діяльність якого базується на прогресивних сучасних принципах. Деякі результати діяльності НФДУ у 2020–2021 рр. подано у табл. 15.1.

Таблиця 15.1

**Результати діяльності Національного фонду досліджень України
у 2020–2021 рр.**

Показники	2020	2021
Проведено (оголошено) конкурси:		
«Наука для безпеки людини і суспільства»	проведено	—
«Підтримка досліджень провідних та молодих учених»	проведено	—
спільний конкурс науково-дослідних проєктів Державного фонду фундаментальних досліджень та Німецького дослідницького співтовариства за пріоритетними напрямками «Фізика» та «Математика»	проведено	
«Наука для безпеки і сталого розвитку України»	—	проведено
«Передові дослідження в галузі математичних, природничих і технічних наук»	—	оголошено
«Людина, суспільство, наука перед сучасними викликами: інноваційні дослідження в суспільно-гуманітарній сфері»	—	оголошено
Кількість переможців конкурсів, проєктів:		
«Наука для безпеки людини і суспільства»	77	
«Підтримка досліджень провідних та молодих учених»	141	
спільний конкурс науково-дослідних проєктів Державного фонду фундаментальних досліджень (ДФФД, Україна) та Німецького дослідницького співтовариства (Deutsche Forschungsgemeinschaft, DFG, ФРН) за пріоритетними напрямками «Фізика» та «Математика»	6	
«Наука для безпеки і сталого розвитку України»	—	268 *
«Передові дослідження в галузі математичних, природничих і технічних наук»	—	146 *
«Людина, суспільство, наука перед сучасними викликами: інноваційні дослідження в суспільно-гуманітарній сфері»	—	104 *
Фінансування проєктів, всього, млн грн	255,3	660,8

* інформації про переможців наразі немає, в таблиці зазначено кількість заявок, що передано на розгляд експертів.

Джерело: побудовано на основі звітів про діяльність Національного фонду досліджень України за 2020 та 2021 рік. URL : https://nrfu.org.ua/about-us/zvity-nfdu_1.

Конкурси мають на меті вирішити вкрай актуальні проблеми. Так, тематичними напрямками конкурсу «Наука для безпеки і сталого розвитку України» були: дослідження щодо охорони здоров'я, забезпечення різних видів безпеки (екологічної, біологічної, продовольчої, інформаційної, соціальної), відповіді на виклики за умов природних і техногенних надзвичайних ситуацій, подолання медико-біологічних, психологічних і соціальних наслідків пандемії COVID-19. Конкурс наукових проєктів у сфері суспільних і гуманітарних наук «Людина, суспільство, наука перед сучасними викликами: інноваційні дослідження в суспільно-гуманітарній сфері» акцентує увагу на дослідженнях, спрямованих на розвиток людського та наукового потенціалу України, підвищення конкурентоспроможності вітчизняного суспільства. Оголошений наприкінці 2022 р. конкурс «Наука для відбудови України у воєнний та повоєнний періоди» спрямований на проєкти, пов'язані з: відновленням виробництва товарів і послуг в Україні; розробкою нових технологій і створення нових матеріалів для відновлення промислового виробництва; вирішенням екологічних проблем, які виникли внаслідок військової агресії РФ; подоланням розладів здоров'я різних груп населення, зумовлених війною; посиленням захисту об'єктів критичної інфраструктури; збереженням культурної спадщини, що постраждала внаслідок бойових дій та/чи окупації тощо.

Фонд Президента України з підтримки освіти, науки та спорту. Створений відповідно до Указу Президента наприкінці 2018 р. з метою підтримки та стимулювання розвитку талановитої української молоді (віком від 14 до 35 років). Положення про Раду фонду, яке було затверджене у червні 2021 р., передбачало запуснути його програми у лютому 2022 р., серед яких:

- гранти на навчання за кордоном;
- стажування молоді у провідних іноземних закладах вищої освіти та наукових установах;
- залучення лекторів із провідних вишів і наукових установ світу;
- участь молоді в міжнародних науково-практичних семінарах і конференціях;
- заохочення молодих людей за досягнення;
- підтримка реалізації проєктів у сфері освіти, науки та спорту.

Передбачається, що з коштів фонду щомісяця протягом року будуть виплачувати президентські премії – 100 тис. грн – переможцям міжнародних учнівських олімпіад, а також президентські стипендії – 10 тис. грн – учасникам ЗНО, які пройшли випробування з найкращими результатами.

Суттєве зміцнення національної економіки та підвищення її конкурентоспроможності забезпечують не тільки великі підприємства, а й суб'єкти малого і середнього підприємництва (МСП). Діяльність останніх сприяє гнучкості національної економіки, зниженню рівня безробіття, реалізації потенціалу особистості, формуванню середнього класу суспільства, зменшенню соціальної напруги тощо.

Історичний розвиток прогресивних економічних систем підтверджує необхідність здійснення спеціальних заходів держави в напрямку підтримки роз-

витку МСП в Україні. Прикладом таких заходів є створення та функціонування **Фонду розвитку підприємництва** який став майданчиком для програм з підтримки малого і середнього бізнесу. Завдяки його діяльності малий і середній бізнес України отримав доступ до довгострокових кредитних ресурсів для фінансування своєї господарської діяльності, інструментів державної фінансової підтримки у вигляді компенсації процентів, кредитних гарантій та грантів, що особливо важливо в складних умовах сьогодення, спричинених пандемією та війною з рф.

Так, протягом 1996–2021 рр. ФРП та його попередник видали близько 164,5 тис. кредитів суб'єктам МСП на загальну суму 874,2 млн Євро (або 27,0 млрд грн). Станом на 01.01.2022 р. в межах Програми з підтримки інвестицій МСП надано 433 кредити МСП на загальну суму 1,3 млрд грн. Програма в частині компенсації процентів дала змогу створити майже 31 тис. та зберегти майже 360 тис. робочих місць станом на 01.01.2022 р.

Поряд з кредитною підтримкою, ФРП надавав і грантову допомогу для ММСП на сході України – FinancEast. З початку реалізації Програми в грудні 2019 р. й по 2021 р. ФРП загалом виплатив на користь ММСП кошти фінансової підтримки у сумі 250,8 млн грн для відшкодування вартості їх інвестиційних проєктів.

З метою стимулювання інвестиційної активності ММСП, розширення альтернативних джерел фінансування інвестицій в жовтні 2021 р. ФРП розпочав реалізацію нової Державної програми «Доступний фінансовий лізинг 5-7-9%». Завдяки перевагам Програми лізингу, порівняно з банківським кредитом, вітчизняні суб'єкти підприємництва можуть здійснити переоснащення та модернізацію свого виробничого процесу, що сприятиме більш швидкому, якісному й ефективному розвитку їх бізнесу³².

Соціально-економічний розвиток країни не можливий без стимулювання відповідного розвитку регіонів, підвищення їх конкурентоспроможності. Як фінансовий інструмент підтримки прогресивних ініціатив громад в Україні функціонує **Державний фонд регіонального розвитку (ДФРР)**. Його кошти спрямовують на реалізацію різноманітних проєктів, особливо цінні серед них ті, що дають змогу створити нові робочі місця, залучити інвестиції, забезпечити сплату податків до місцевих бюджетів. У 2021 р. більше 300 надважливих кейсів було реалізовано за участю коштів фонду. Прикладами реалізованих (чи тих, що в процесі реалізації) за кошти ДФРР проєктів є:

- технічне переоснащення єдиного в Україні сміттєспалювального заводу «Енергія», який утилізує понад 25% від загальної кількості сміття м. Києва, тепла енергія якого забезпечує гарячим водопостачанням та опаленням 300 багатоповерхових будинків у одному з районів столиці (бюджет проєкту становив майже 45 млн грн);

³² Річний звіт 2021 Фонду розвитку підприємництва. URL : https://bdf.gov.ua/storage/files/Report-UA_forWeb.pdf.

– реконструкція споруд очищення води та водозабору з річки Тиса (місто Тячів), завдяки чому вирішиться проблема щодо забезпечення водою більшої частини міста, зменшаться витрати на її транспортування, покращиться якість питної води (до повномасштабного вторгнення росії на цей проєкт з ДФРР було спрямовано 15,5 млн грн та заплановано ще 28,2 млн гривень);

– створення Центру креативної економіки у місті Вінниця, на базі якого мають функціонувати лабораторії Fab Lab для стартапів, ІТ-школи, понад 100 офісів, конференц-зали, публічні простори та дитячий техноцентр (через військові дії будівництво об'єкту призупинено).

У 2020 р. з ДФРР було профінансовано 475 проєктів на загальну суму 4872,9 млн грн, 90% яких були використані. Кількість проєктів та обсяги коштів для їх реалізації з ДФРР в розрізі областей України подано на рис. 15.4.

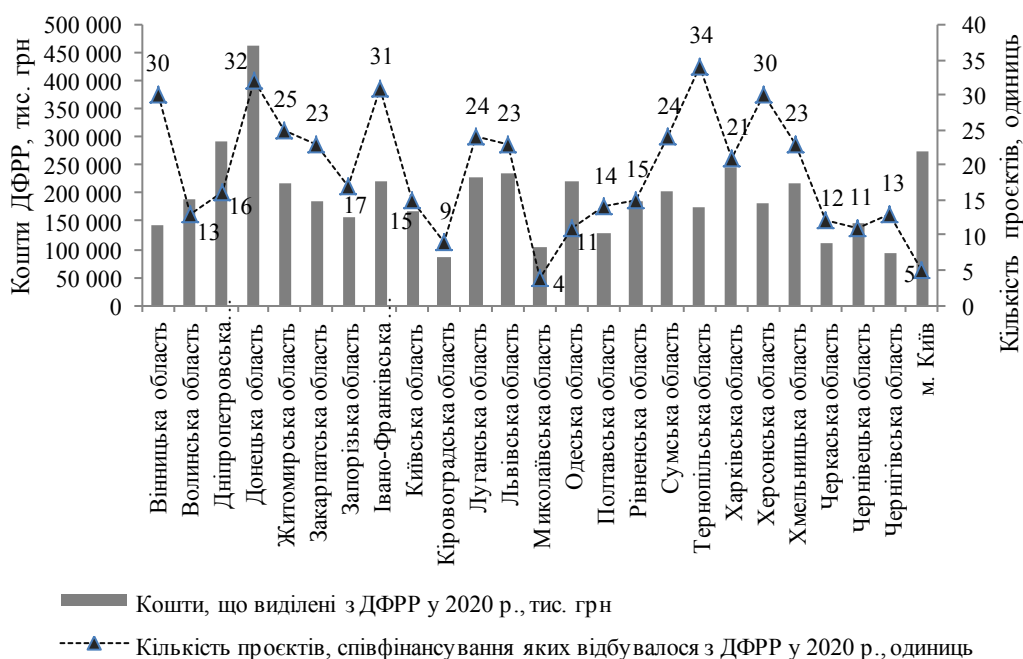

Рис. 15.4. Аналіз використання коштів ДФРР за регіонами України у 2020 р.

Джерело: Стан використання коштів ДФРР. URL: <https://www.minregion.gov.ua/wp-content/uploads/2021/12/stan-vykorystannya-koshtiv-na-2020-rik.pdf>.

Варто згадати про тимчасові фонди, які створюють задля стабілізації економіки і підтримки населення через стихійні лиха, техногенні катастрофи, пандемії тощо. Так, за підсумками 2020 р. з **Фонду боротьби з гострою респіраторною хворобою COVID-19, спричиненою коронавірусом SARS-CoV-2, та її наслідками** були профінансовані різноманітні програми як зі сфери охорони здоров'я, так і ті, що були спрямовані на стимулювання економіки, а також соціальний захист населення, на загальну суму 80,9 млрд грн (рис. 15.5).

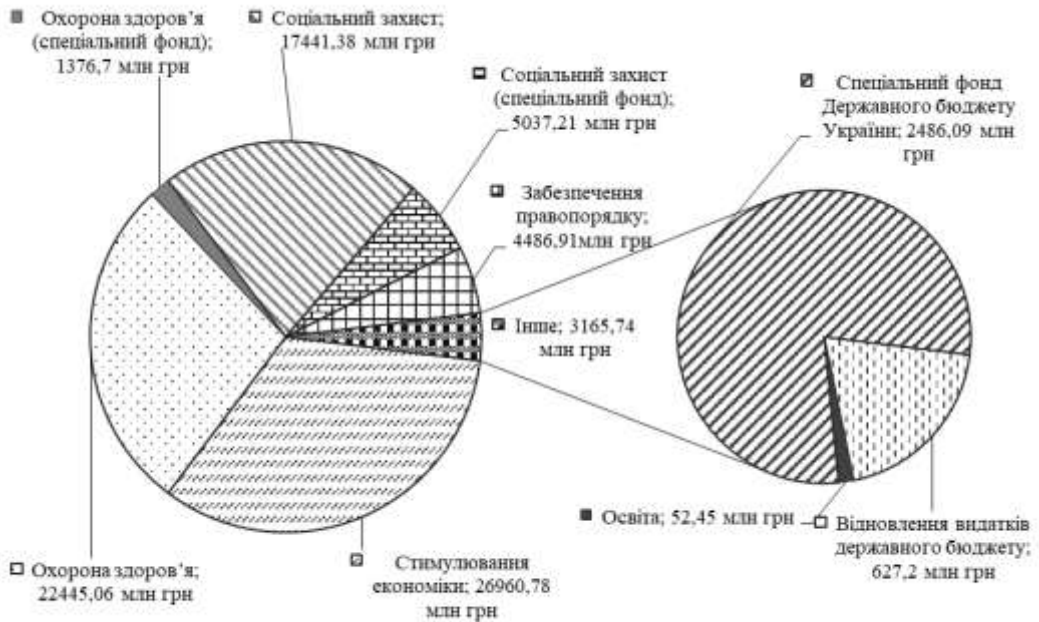

Рис. 15.5. Видатки Фонду боротьби з гострою респіраторною хворобою COVID-19, спричиненою коронавірусом SARS-CoV-2, та її наслідками в розрізі сфер у 2020 р.

Джерело: Фонд боротьби з гострою респіраторною хворобою COVID-19, спричиненою коронавірусом SARS-CoV-2, та її наслідками. URL : https://mof.gov.ua/uk/data_and_analytics-433.

Отже, сучасні національні економічні та фінансові системи постійно зазнають випробувань через економічні, екологічні, геополітичні та інші процеси, що виникають в країні та у світі. Проблеми, які необхідно вирішувати, завжди потребують значних фінансових ресурсів, які і без того характеризуються своєю обмеженістю, а тому їх використання необхідно здійснювати ефективно і раціонально. Створення та функціонування державних цільових фондів демонструє взаємозв'язок із державними програми економічного та соціального розвитку країни, особливо в часи подолання наслідків різноманітних потрясінь. За рахунок акумульованих у цих фондах фінансових ресурсів задовольняється публічний інтерес, а держава виконує свої функції, зокрема: соціальну, що є головною закономірністю розвитку сучасного суспільства; гуманітарну, через яку реалізуються конституційні права громадян тощо. Своєю чергою, депресивні тенденції в українській економіці актуалізують питання щодо ефективної організації діяльності фондів цільового призначення як елементів, що допомагають сформувати збалансовану систему фінансових відносин у соціальній та економічній сферах.

Контрольні запитання і завдання

1. Які цільові фонди фінансових ресурсів створено в Україні для підтримки суб'єктів підприємницької діяльності? Окресліть мету їх створення та завдання.
2. За допомогою яких державних цільових фондів здійснюється розвиток науки в Україні?
3. В який спосіб відбувається фінансування наукових проєктів Національним фондом досліджень?
4. В чому полягає специфіка Фонду розвитку підприємництва?
5. Які програми для розвитку малого та середнього бізнесу в Україні реалізують за допомогою Фонду розвитку підприємництва?
6. Розкрийте механізм отримання коштів з Державного фонду регіонального розвитку.
7. Охарактеризуйте місію та завдання Фонду гарантування вкладів фізичних осіб.
8. Розкрийте джерела фінансування Фонду гарантування вкладів фізичних осіб.
9. Вклади в яких фінансових установах гарантує Фонд гарантування вкладів фізичних осіб?
10. Який граничний розмір відшкодування за вкладами (максимальна гарантована сума) в Україні? Чи змінився він на період дії воєнного стану в Україні?
11. Хто є учасниками Фонду гарантування вкладів фізичних осіб?
12. Які заходи фінансували з Фонду боротьби з гострою респіраторною хворобою COVID-19, спричиненою коронавірусом SARS-CoV-2, та її наслідками?
13. Обґрунтуйте необхідність створення та назвіть джерела формування доходів бюджету Державного фонду охорони навколишнього природного середовища.
14. Які наразі діють пропорції розподілу екологічного податку між рівнями бюджетної системи?
15. Яким чином діяльність Фонду розвитку інновацій стимулює інноваційну діяльність в Україні?

Рекомендована література

1. Бюджетний кодекс України : Закон України від 08.07.2010 р. № 2456-VI. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2456-17#Text>.
2. Гордей О. Д., Биховченко В. П., Ковальчук А. М. Державні цільові фонди : навч. посіб. Ірпінь : УДФСУ, 2020. 349 с.
3. Про систему гарантування вкладів фізичних осіб : Закон України від 23.02.2012 р. № 4452-VI. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4452-17/ed20230331#Text>.
4. Фінанси. Підручник / І. О. Лютий, С. Я. Боринець, З. С. Варналій та ін.; за ред. д.е.н., проф. І. О. Лютого. Київ : Ліра-К. 2017. 728 с.
5. Фінанси : Практикум / І. О. Лютий, С. Я. Боринець, З. С. Варналій та ін. ; за ред. д.е.н., проф. І. О. Лютого. Київ : Ліра-К, 2020. 352 с.
6. Фінансово-економічна грамотність : підручник. Ч. 1 : Основи національної економіки регіонів та фінансової системи України; за ред. О. Б. Жихор, О. В. Димченко. Київ : Видавничий дім «Кондор», 2017. 1024 с.

Частина V

ФІНАНСИ ПІДПРИЄМСТВ

Розділ 16

ОСНОВИ ФУНКЦІОНУВАННЯ ТА ОРГАНІЗАЦІЯ ФІНАНСІВ ПІДПРИЄМСТВ

Основні категорії та поняття: амортизаційні відрахування, господарське товариство, грошові потоки, корпоративне підприємство, прибуток підприємства, приватне підприємство, резервний капітал, статутний капітал підприємства, забезпечення, тезаврація прибутку, унітарне підприємство, фінанси підприємств, фінансові ресурси підприємств, юридична особа.

16.1. Сутність і функції фінансів підприємств

Фінансові відносини суспільства базуються на суспільному виробництві, що створює матеріальні блага та послуги, вартість яких є основним джерелом фінансових ресурсів. Отже, можна стверджувати, що фінанси підприємств є однією з найважливіших ланок фінансових відносин суспільства, від стану якої залежить фінансова стійкість і фінансова безпека країни.

У сучасній економічній літературі розрізняють загальні та специфічні ознаки фінансів підприємств. Так, більшість авторів (І. Т. Балабанов, А. І. Балабанов, О. Д. Василик, В. М. Опарін, А. М. Поддєрьогін й ін.) загальною ознакою фінансів підприємств вважає те, що вони є вираженням сукупності економічних (грошових) відносин, пов'язаних із розподілом вартості ВВП. Водночас, оскільки первинне формування і використання грошових доходів відбувається на рівні підприємства, грошові відносини, що супроводжують ці процеси, – специфічна ознака фінансів підприємств.

Важливою ознакою фінансів взагалі та фінансів підприємств зокрема є їх грошовий характер. Однак, незважаючи на те, що наявність фінансових від-

носин завжди супроводжується рухом реальних грошових коштів, ототожнювати поняття «гроші» й «фінанси» немає підстав хоча би через те, що сама наявність або відсутність грошей не характеризує економічні відносини, які формуються у процесі руху грошових коштів. І навпаки, не маючи грошових коштів, можна володіти майном, інтелектуальною власністю або майновими правами, що, маючи реально виражену вартісну оцінку, дають можливість бути учасником фінансових відносин з інвестування, отримання корпоративних прав, участі у прибутку тощо.

Грошові відносини перетворюються на фінансові, коли рух грошових коштів стає відносно самостійним. Це відбувається у процесі формування, розподілу, використання грошових доходів згідно з цільовим призначенням у формі фінансових ресурсів.

До фінансових відносин належать такі групи відносин підприємства:

- відносини із засновниками та інвесторами з приводу розміщення корпоративних прав і формування статутного (пайового) капіталу підприємства, отримання підприємством прибутку, виплати дивідендів власникам корпоративних прав тощо;

- відносини з контрагентами підприємства з приводу отримання авансів, кредитів, їх реалізації та повернення, сплати й отримання відсотків, страхового відшкодування, придбання і реалізації цінних паперів тощо;

- відносини з покупцями та замовниками підприємства з приводу реалізації товарів (робіт, послуг), формування та розподілу доходу і його складових, зокрема прибутку;

- відносини з працівниками підприємства з приводу нарахування та виплати основної й додаткової заробітної плати, інших виплат, передбачених колективним договором або трудовим контрактом, реалізації додаткових пенсійних планів, виконання підприємством функцій податкового агента стосовно оподаткування доходів працівника;

- відносини підприємства з державою із приводу нарахування і сплати податкових та інших платежів у бюджет, отримання з бюджету цільового фінансування;

- відносини підприємства зі своїми структурними підрозділами, дочірніми й асоційованими підприємствами з приводу внутрішнього розподілу отриманих доходів, здійснення фінансових інвестицій, отримання прибутку (дивідендів) тощо.

Таким чином, ***фінанси підприємств*** – це економічні відносини, що пов'язані з рухом грошових коштів, формуванням, розподілом і використанням доходів суб'єктів господарювання у процесі відтворення.

Сутність фінансів підприємств відображається у таких функціях:

- формування фінансових ресурсів у процесі операційної та інвестиційної діяльності підприємства, здійснення фінансових операцій;

- розподіл фінансових ресурсів для забезпечення безперервності діяльності підприємства, виконання його зобов'язань перед власниками підприємства, контрагентами – суб'єктами господарювання, працівниками і державою;

– контроль за ефективністю використання фінансових ресурсів, тобто відповідністю кількісних та вартісних критеріїв їх використання меті й цілям утворення і функціонування підприємства.

16.2. Фінансові ресурси та їхня класифікація

Матеріальними носіями фінансових відносин є фінансові ресурси, стосовно дефініції яких в економічній літературі досі немає спільної думки. На наше переконання, визначення поняття фінансових ресурсів має виходити з таких критеріїв, як джерела створення, форма прояву та цільове призначення.

З урахуванням наведених критеріїв **фінансові ресурси підприємства** можна визначити як *грошові накопичення і доходи, що створюються у процесі розподілу та перерозподілу доходів підприємства, виникнення зобов'язань і зосереджуються на підприємстві для забезпечення безперервності розширеного відтворення та задоволення інших потреб підприємства.*

Таким чином, фінансові ресурси підприємства – це кошти, залучені у фінансово-господарський оборот підприємства із різних джерел з метою отримання економічних вигід і призначені для забезпечення операційної та інвестиційної діяльності. Вони акумулюються підприємством із внутрішніх і зовнішніх джерел для забезпечення процесу розширеного відтворення шляхом трансформації їх в інші види ресурсів, а також з метою досягнення високих фінансових результатів.

Формування фінансових ресурсів підприємства відбувається у процесі наповнення статутного капіталу підприємства за рахунок внесків власників, отримання і подальшого розподілу доходів, повернення у складі доходів коштів, авансованих в основні та оборотні засоби підприємства.

Фінансування діяльності підприємства й реалізація планів його середньо- і довгострокового розвитку вимагають належного забезпечення грошовими ресурсами, мобілізація яких – одне з основних завдань фінансових служб підприємства.

Фінансові ресурси підприємства за їх джерелами можна умовно розподілити на внутрішні та зовнішні.

До внутрішніх ресурсів підприємства належать вкладені у процесі його заснування засновниками (учасниками) кошти і майно, вартість яких відповідає величині статутного капіталу, а також ресурси, отримані підприємством від його діяльності.

Статутний капітал підприємства – це зареєстрований у встановленому порядку та закріплений в установчих документах підприємства грошовий еквівалент майна, яке повинно бути передано підприємству у власність у вигляді внесків засновників для забезпечення його господарської діяльності та як сплата його учасниками отримуваних ними майнових прав.

Головним джерелом надходження коштів на підприємство є **виручка (дохід) від реалізації продукції (товарів, робіт, послуг)**. Для визначення виручки в Україні переважно застосовується метод нарахування, згідно з яким дохід підприємства визнається у момент переходу права власності на продукцію (товар, роботу, послугу). Таким моментом для матеріальних цінностей є відвантаження продукції (товару), для робіт або послуг – підписання акта приймання-передачі.

Розмір виручки від реалізації за інших рівних умов залежить від обсягу реалізації, якості й асортименту реалізованої продукції, рівня встановлених цін реалізації.

Водночас у складі виручки від реалізації (доходу) умовно можна виокремити три частини: собівартість реалізованої продукції (товарів, робіт, послуг), прибуток та ПДВ (за умови, що підприємство є платником ПДВ).

Структура доходу визначає і структуру внутрішніх джерел фінансування підприємства, до яких належать:

- прибуток підприємства;
- амортизаційні відрахування;
- створені підприємством забезпечення.

Прибуток – частина вартості додаткового продукту, виражена у грошовому еквіваленті; частина чистого доходу; грошовий вираз вартості реалізованого чистого доходу. Прибуток – одне з головних джерел формування фінансових ресурсів підприємства та формування грошових коштів підприємства.

Отриманий підприємством прибуток розподіляється власниками підприємства у процесі вирішення суперечності «принципал – агент», де власник – принципал претендує на вилучення частини прибутку з обороту підприємства на потреби власного споживання у вигляді дивідендів, а агент – фінансовий менеджер чи керівник підприємства – зацікавлений у тому, щоб прибуток залишився у розпорядженні підприємства і сфері його впливу для цілей фінансування розширеного відтворення.

Вирішення цієї суперечності – проблема не тільки обрання дивідендної політики. Адже вирішення перебуває також у площині співвідношення між внутрішніми та зовнішніми джерелами фінансування підприємства. Отже, чим більший обсяг грошових ресурсів спрямовується на розширення господарської діяльності підприємства, тим меншою є потреба у додатковому залученні фінансових ресурсів з інших джерел.

Спрямування прибутку на формування власного капіталу підприємства з метою фінансування інвестиційної та операційної діяльності називається *тезаврацією прибутку*. Величина тезаврації відповідає обсягу чистого прибутку, який залишився у розпорядженні підприємства після сплати всіх податків і нарахування дивідендів. Збільшення власного капіталу в результаті тезаврації прибутку підприємства визначається як самофінансування підприємства.

Фінансування підприємства за рахунок тезаврації прибутку має як переваги, так і недоліки. До основних переваг самофінансування слід віднести такі:

залучені кошти не потрібно повертати та сплачувати винагороду за користування ними; відсутність затрат при мобілізації коштів; не потрібно надавати кредитне забезпечення; підвищується фінансова незалежність і кредитоспроможність підприємства.

Недоліки самофінансування (тезаврації) можна охарактеризувати таким чином: оскільки на реінвестування спрямовується чистий прибуток, попередньо він підлягає оподаткуванню, внаслідок чого вартість цього джерела фінансування збільшується; обмежені можливості контролю за внутрішнім фінансуванням знижують вимоги до ефективного використання коштів; помилковість інвестицій (оскільки рентабельність реінвестицій може бути нижчою за середньоринкову процентну ставку, ймовірно зниження ефективності ринку капіталів у цілому).

Іншим внутрішнім джерелом фінансування підприємства є **амортизаційні відрахування**, вартість яких повертається підприємству в складі іншої частини виручки від реалізації – собівартості продукції (товарів, робіт, послуг).

***Амортизація** – процес поступового перенесення вартості необоротних матеріальних активів на вартість продукту, що виготовляється за їх допомогою.* Для заміщення зношеної частини основних засобів виробництва підприємства здійснюють амортизаційні відрахування, тобто відрахування певних грошових сум відповідно до розмірів фізичного та морального зносу засобів виробництва. Амортизаційні відрахування використовуються для повного відтворення зношених основних засобів (на реновацію), а також для їх часткового відшкодування (на капітальний ремонт і модернізацію).

Однак процес заміщення основних засобів відстрочений у часі, тому амортизаційні відрахування до їх цільового використання за призначенням є внутрішнім джерелом фінансування підприємства.

Крім того, *внаслідок часового розриву між моментом фактичного використання (виплати) та моментом нарахування й отримання (складова собівартості) джерелом внутрішнього фінансування є створені підприємством **забезпечення майбутніх витрат і платежів**.* У вітчизняній господарській практиці застосовуються такі види забезпечень:

- забезпечення гарантійних виплат, які створюються з метою гарантійного ремонту або заміни реалізованої продукції;
- забезпечення виплат персоналу (резерв відпусток), які використовуються з метою рівномірного включення виплат на оплату відпусток працівників підприємства до витрат звітного періоду;
- додаткове пенсійне забезпечення, що нараховується протягом існування трудових відносин додатково застрахованого працівника з підприємством, а використовується (виплачується) лише у разі виходу на пенсію чи настання страхового випадку;
- забезпечення для відшкодування витрат на реструктуризацію, що здійснюється за наявності затвердженого керівництвом підприємства плану

реструктуризації з конкретними заходами, строками їх виконання та сумою очікуваних витрат під час і після початку реалізації цього плану;

– забезпечення виконання зобов'язань за ризиковими (обтяжливими) контрактами чи судовими позовами.

Наведені забезпечення, як і амортизаційні відрахування, мають ті самі переваги та характеризуються тими ж недоліками, що і фінансування за рахунок отриманого прибутку. Однак до недоліків цих джерел слід додати обмеженість терміну їх використання, причому якщо йдеться про забезпечення, то цей термін може бути дуже коротким, та елемент непередбачуваності, що стосується термінової потреби у цих коштах для цільового використання.

До **зовнішніх джерел фінансування** діяльності підприємства належить кредиторська заборгованість підприємства за розрахунками зі своїми контрагентами – суб'єктами господарювання, працівниками підприємства за заробітною платою, банками за банківськими кредитами, державою за цільовим фінансуванням, розрахунками за податками і зборами, які сплачує підприємство.

Основною характеристикою зовнішнього фінансування є його строковість. Так, наприклад, кредиторська заборгованість за розрахунками з контрагентами (отримані аванси, товарний кредит) має бути погашена у терміни, передбачені умовами господарських договорів, заборгованість за заробітною платою має бути погашена у терміни, передбачені для виплати заробітної плати, заборгованість за банківськими кредитами та сплатою відсотків – у терміни, передбачені кредитними договорами.

Окремі види зовнішніх джерел фінансування, наприклад такі, як банківські кредити, передбачають платність. Звісно, йдеться про відсотки, зазначені у договірних умовах отримання кредитів. Крім того, банківське кредитування передбачає забезпечення.

Конкретні потреби підприємства і його фінансовий стан є визначальним фактором під час вибору підприємством найефективнішого співвідношення між видами та методами фінансування.

16.3. Грошові потоки і фінансові результати підприємств

У процесі функціонування підприємства відбувається:

– постійний рух грошових коштів, який приводить до виникнення грошових потоків;

– підприємство несе витрати й отримує доходи, порівняння яких дає змогу визначити отримані ним фінансові результати.

Грошовий потік – це сукупність розподілених у часі надходжень і видатків грошових коштів та їх еквівалентів, які генеруються підприємством у процесі господарської діяльності. Отже, рух грошових коштів (грошей) складається з:

– *грошових надходжень* – це кошти, які надходять на поточні й інші рахунки підприємств у банківських установах та в касу підприємств;

– *грошових видатків* – це кошти, які витрачаються з поточного й інших рахунків підприємств у банківських установах та з каси підприємств.

Рух грошових коштів відбувається в результаті операційної, інвестиційної й фінансової діяльності підприємства.

Таблиця 16.1

Класифікація грошових потоків за видами діяльності

Вид діяльності	Надходження	Витрачання
Операційна	– від реалізації продукції (товарів, робіт, послуг); – від повернення податків і зборів; – від цільового фінансування; – інші надходження від операційної діяльності	– на оплату товарів (робіт, послуг); – на оплату праці; – відрахування на соціальні заходи; – сплата зобов'язань з податків і зборів; – інші витрачання в результаті операційної діяльності
Інвестиційна	– від реалізації фінансових інвестицій; – від реалізації необоротних активів; – від отриманих відсотків та дивідендів; – від деривативів; – інші надходження від інвестиційної діяльності	– на придбання фінансових інвестицій; – на придбання необоротних активів; – виплати за деривативами; – інші платежі в результаті інвестиційної діяльності
Фінансова	– від власного капіталу; – від отримання позик; – інші надходження від фінансової діяльності	– на викуп власних акцій; – на погашення позик; – на сплату дивідендів; – інші платежі в результаті фінансової діяльності

Всі грошові потоки за джерелами надходжень поділяються на:

– *зовнішні* – обслуговують операції підприємства, пов'язані з його грошовими відносинами із господарськими партнерами (постачальниками сировини та матеріалів, покупцями продукції, комерційними банками, страховими компаніями й ін.) і державними органами (податковими органами, митними службами, арбітражним судом тощо);

– *внутрішні* – сукупність надходжень та витрат коштів у межах підприємства.

Різниця між надходженням грошей та їх витратами називається **чистим грошовим потоком (Net Cash Flow, NCF)**.

Чистий грошовий потік = Надходження коштів – Витрачання коштів

Чистий грошовий потік від операційної діяльності може бути визначений прямим і непрямим методами.

Прямий метод визначення чистого грошового потоку полягає у послідовному порівнянні всіх основних статей надходжень та виплат, різниця між якими показує збільшення або зменшення грошових коштів. Тобто аналізуються валові грошові потоки за їх видами: виручка від реалізації, оплата рахунків постачальників, виплата заробітної плати, закупівля устаткування, залучення й повернення кредитів, виплата відсотків за ними тощо.

Непрямий метод визначення суми чистого грошового потоку в результаті операційної діяльності – це визначення через послідовне коригування показника фінансового результату від звичайної діяльності до оподаткування, наведеного у звіті про фінансові результати.

Фінансовий результат – це різниця між доходами та витратами підприємства, які воно отримує в ході своєї фінансово-господарської діяльності. Фінансовим результатом діяльності підприємства може бути прибуток (доходи перевищують витрати) або збиток (доходи менші за витрати).

Фінансовий результат (Прибуток / Збиток) = Доходи – Витрати,

де **прибуток** – сума, на яку доходи перевищують пов'язані з ними витрати;

збиток – перевищення суми витрат над сумою доходу, для отримання якого були здійснені ці витрати;

доходи – збільшення економічних вигід у вигляді надходження активів або зменшення зобов'язань, які приводять до зростання власного капіталу (за винятком зростання капіталу за рахунок внесків власників);

витрати – зменшення економічних вигід у вигляді вибуття активів або збільшення зобов'язань, які призводять до зменшення власного капіталу (за винятком зменшення капіталу за рахунок його вилучення або розподілення власниками).

Таблиця 16.2

Види фінансового результату

У фінансовій звітності	Аналітичні показники
Валовий прибуток / збиток (Gross Profit – GP) – це різниця між чистим доходом від реалізації продукції (товарів, робіт, послуг) та собівартістю реалізованої продукції (товарів, робіт, послуг).	EBITDA (Earnings Before Interest, Taxes, Depreciation та Amortization) – це чистий прибуток або збиток до вирахування зносу та амортизації, відсотків і податку на прибуток. $EBITDA = NI + Taxes + Interest + D\&A = EBIT + D\&A.$
Фінансовий результат від операційної діяльності (прибуток / збиток) (Operating Income – OI) – це різниця між доходами від операційної діяльності підприємства та витратами, які були понесені для її здійснення.	EBIT (Earnings Before Interest and Taxes) – це чистий прибуток або збиток до вирахування відсотків та податку на прибуток. $EBIT = NI + Taxes + Interest = EBT + I = OI + Other Income - Other Expenditure.$ EBT (Earnings Before Taxes) – це чистий прибуток або збиток до сплати податку на

Фінансовий результат до оподаткування (прибуток / збиток) (Earnings Before Taxes – EBT) – це різниця між доходами та витратами від всіх видів діяльності підприємства. Чистий фінансовий результат (прибуток / збиток) (Net Income – NI) – це різниця між доходами та витратами від всіх видів діяльності підприємства після сплати податків.	прибуток. $EBT = NI + Taxes.$ OIBDA (Operating Income Before Depreciation and Amortization) – це операційний прибуток до відрахування зносу й амортизації. $OIBDA = OI + D\&A =$ $= EBITDA - Other Income + Other Expense.$ NOPAT (Net operating profit after tax) – це чистий операційний прибуток або збиток після оподаткування. $NOPAT = EBIT \times (1 - Taxe Rate).$

Отримання прибутку для підприємства означає примноження фінансових ресурсів та зростання фінансових результатів. Збиток призводить до втрати фінансових ресурсів підприємств. Якщо збитки мають регулярний характер, то підприємство ризикує втратити всі свої фінансові ресурси, наслідком чого є настання фінансової кризи чи навіть банкрутство.

Доходи підприємств поділяються на такі групи:

– **чистий дохід від реалізації продукції (товарів, робіт, послуг)** – визначається шляхом вирахування з доходу від реалізації продукції, товарів, робіт, послуг наданих знижок, вартості повернутих раніше проданих товарів, доходів, що за договорами належать комітентам (принципалам тощо), і податків та зборів;

– **інші операційні доходи** – суми інших доходів від операційної діяльності підприємства, крім чистого доходу від реалізації продукції (товарів, робіт, послуг), зокрема:

- дохід від операційної оренди активів;
- дохід від операційних курсових різниць;
- відшкодування раніше списаних активів;
- дохід від роялті, відсотків, отриманих на залишки коштів на поточних рахунках у банках;
- дохід від реалізації оборотних активів (крім фінансових інвестицій), необоротних активів, утримуваних для продажу, і групи вибуття тощо;

– **фінансові доходи** – дивіденди, відсотки та інші доходи, отримані від фінансових інвестицій (крім доходів, які обліковуються за методом участі в капіталі);

– **інші доходи** – включаються дохід від реалізації фінансових інвестицій; дохід від неопераційних курсових різниць й інші доходи, які виникають у процесі господарської діяльності, але не пов'язані з операційною діяльністю підприємства.

Не визнаються доходами такі надходження від інших осіб:

- сума податку на додану вартість, акцизів, інших податків і обов'язкових платежів, що підлягають перерахуванню до бюджету та позабюджетних фондів;

- сума надходжень за договором комісії, агентським й іншим аналогічним договором на користь комітента, принципала тощо;
- сума попередньої оплати продукції (товарів, робіт, послуг);
- сума авансу в рахунок оплати продукції (товарів, робіт, послуг);
- сума завдатку під заставу або в погашення позики, якщо це передбачено відповідним договором;
- надходження, що належать іншим особам;
- надходження від первинного розміщення цінних паперів;
- сума балансової вартості валюти.

Витрати підприємства можна класифікувати за різними ознаками.

Таблиця 16.3

Класифікація витрат підприємства

Ознака класифікації	Види витрат
За функціональним призначенням	Собівартість реалізованої продукції. Витрати, пов'язані з операційною діяльністю, які не включаються до собівартості реалізованої продукції. Фінансові витрати. Втрати від участі в капіталі. Інші витрати. Податки на прибуток.
Витрати за елементами	Матеріальні затрати. Витрати на оплату праці. Відрахування на соціальні заходи. Амортизація. Інші операційні витрати.
По відношенню до обсягів виробництва	Постійні – витрати, що залишаються незмінними (або майже незмінними) при зміні обсягу діяльності. Змінні – витрати, що змінюються прямо (або майже прямо) пропорційно до зміни обсягу діяльності.
За способом віднесення на собівартість	Прямі – витрати, що можуть бути віднесені безпосередньо до конкретного об'єкта витрат економічно доцільним шляхом. Ці витрати безпосередньо пов'язані з виробництвом певного виду продукції. Непрямі (накладні) – витрати, що не можуть бути віднесені безпосередньо до конкретного об'єкта витрат, тобто не можна пов'язати з виробництвом конкретного виду продукції.
За доцільністю	Продуктивні витрати – це витрати, які передбачені технологією та організацією виробництва. Непродуктивні витрати – це необов'язкові витрати, які виникають у результаті певних недоліків у організації виробництва, при порушенні технології тощо.

Продовження табл. 16.3

За відношенням до виробничого процесу	Виробничі витрати – це витрати підприємства, які у нього виникають у процесі виробництва продукції. Невиробничі витрати – це витрати підприємства, які не пов'язані з виробництвом продукції.
За можливістю здійснення контролю	Контрольовані – це витрати, які піддаються контролю зі сторони відповідальних за їх здійснення осіб. Неконтрольовані – витрати, які не підлягають контролю зі сторони відповідальних за їх здійснення осіб.
За принципом визнання	Витрати, що визнаються за принципом нарахування, – це витрати, які можна прямо пов'язати з доходом певного періоду, вони відображаються у складі витрат того звітного періоду, в якому виникли доходи, для отримання яких вони були понесені. Витрати періоду – це витрати, які неможливо прямо пов'язати з доходом певного періоду, вони відображаються у складі витрат того звітного періоду, в якому вони були здійснені.

Класифікація за функціональним призначенням та елементами витрат використовується для складання фінансової звітності.

Собівартість реалізованої продукції (робіт, послуг) складається з:

- виробничої собівартості продукції (робіт, послуг), яка була реалізована протягом звітного періоду;
- нерозподілених постійних загальновиробничих витрат;
- наднормативних виробничих витрат.

До витрат, які пов'язані з операційною діяльністю, але не включаються до собівартості реалізованої продукції (товарів, робіт, послуг), відносяться:

- адміністративні витрати;
- витрати на збут;
- інші операційні витрати.

До адміністративних витрат відносяться:

- загальні корпоративні витрати (організаційні витрати, витрати на проведення річних зборів, представницькі витрати тощо);
- витрати на службові відрядження й утримання апарату управління підприємством та іншого загальногосподарського персоналу;
- витрати на утримання основних засобів, інших матеріальних необоротних активів загальногосподарського використання (операційна оренда, страхування майна, амортизація, ремонт, опалення, освітлення, водопостачання, водовідведення, охорона);
- винагороди за професійні послуги (юридичні, аудиторські, з оцінки майна тощо);
- витрати на зв'язок (поштові, телеграфні, телефонні, телекс, факс тощо);

- амортизація нематеріальних активів загальногосподарського використання;
- витрати на врегулювання спорів у судових органах;
- податки, збори та інші передбачені законодавством обов'язкові платежі (крім податків, зборів і обов'язкових платежів, що включаються до виробничої собівартості продукції, робіт, послуг);
- плата за розрахунково-касове обслуговування та інші послуги банків, а також витрати, пов'язані з купівлею-продажем валюти;
- інші витрати загальногосподарського призначення.

Витрати на збут складаються з:

- витрат пакувальних матеріалів для затарювання готової продукції на складах готової продукції;
- витрат на ремонт тари;
- оплати праці й комісійної винагороди продавцям, торговим агентам і працівникам підрозділів, що забезпечують збут;
- витрат на рекламу та дослідження ринку (маркетинг);
- витрат на передпродажну підготовку товарів;
- витрат на відрядження працівників, зайнятих збутом;
- витрат на утримання основних засобів, інших матеріальних необоротних активів, пов'язаних зі збутом продукції, товарів, робіт, послуг (операційна оренда, страхування, амортизація, ремонт, опалення, освітлення, охорона);
- витрат на транспортування, перевалку і страхування готової продукції (товарів), транспортно-експедиційні та інші послуги, пов'язані з транспортуванням продукції (товарів) відповідно до умов договору (базису) поставки;
- витрат на гарантійний ремонт і гарантійне обслуговування;
- витрат на страхування призначеної для подальшої реалізації готової продукції (товарів), що зберігається на складі підприємства;
- витрат на транспортування готової продукції (товарів) між складами підрозділів (філій, представництв) підприємства;
- інших витрат, пов'язаних зі збутом продукції, товарів, робіт, послуг.

Інші операційні витрати включають:

- витрати на дослідження та розробки;
- собівартість реалізованих виробничих запасів;
- суму безнадійної дебіторської заборгованості й відрахування до резерву сумнівних боргів;
- втрати від операційної курсової різниці (тобто від зміни курсу валюти за операціями, активами і зобов'язаннями, що пов'язані з операційною діяльністю підприємства);
- втрати від знецінення запасів;
- нестачі й втрати від псування цінностей;
- визнані штрафи, пені, неустойки;
- витрати на утримання об'єктів соціально-культурного призначення;
- інші витрати операційної діяльності.

До **фінансових витрат** відносяться витрати на проценти (за користування кредитами отриманими, за облігаціями випущеними, за фінансовою орендою тощо) та інші витрати підприємства, пов'язані із запозиченнями (крім фінансових витрат, які включаються до собівартості кваліфікаційних активів).

Втрати від участі в капіталі є збитками від інвестицій в асоційовані, дочірні або спільні підприємства, які обліковуються методом участі в капіталі.

До складу **інших витрат** включаються витрати, які виникають під час діяльності (крім фінансових витрат), але не пов'язані безпосередньо з виробництвом і / або реалізацією продукції (товарів, робіт, послуг). До таких витрат належать:

- собівартість реалізованих фінансових інвестицій (балансова вартість та витрати, пов'язані з реалізацією фінансових інвестицій);
- втрати від зменшення корисності необоротних активів;
- втрати від безоплатної передачі необоротних активів;
- втрати від неопераційних курсових різниць;
- сума уцінки необоротних активів і фінансових інвестицій;
- витрати на ліквідацію необоротних активів (розбирання, демонтаж тощо);
- залишкова вартість ліквідованих (списаних) необоротних активів;
- інші витрати діяльності.

Поняття грошових потоків та фінансових результатів потрібно розрізняти, оскільки перші пов'язані з отриманням і витрачанням грошових коштів та відображаються за касовим методом, а інші формуються на основі принципу нарахування і пов'язані з моментом переходу права власності на продукцію (передачею продукції контрагенту), які не співпадають, оскільки на практиці моменти відвантаження – отримання грошей, отримання продукції – сплати грошей розірвані у часі.

Принцип нарахування полягає у тому, що доходи та витрати відображаються в бухгалтерському обліку і фінансовій звітності в момент їх виникнення, незалежно від дати надходження або сплати грошових коштів. Для визначення фінансового результату звітного періоду необхідно порівняти доходи звітного періоду з витратами, здійсненими для отримання цих доходів. Виходячи з цього принципу, доходи потрібно відображати в обліку у періоді їх виникнення (в момент відвантаження продукції, переходу права власності на неї), а витрати – відображати на основі відповідності цим доходам, тобто в той самий момент у сумі витрат, які були понесені для отримання доходів.

Спрощену формулу для переходу між грошовим потоком та фінансовим результатом можна подати таким чином:

$$NCF = EBT + D\&A + NCC - NCR,$$

де NCF – чистий грошовий потік;

EBT – фінансовий результат від звичайної діяльності до оподаткування;

D&A – амортизація необоротних активів;

NCC – негрошові статті витрат;

NCR – негрошові статті доходів.

16.4. Особливості організації фінансів підприємств

Об'єктом фінансів підприємств є економічні відносини, пов'язані з рухом коштів, формуванням і використанням фінансових ресурсів. Суб'єктами таких відносин можуть бути підприємства та організації, банківські установи і страхові компанії, позабюджетні фонди, інвестиційні фонди, аудиторські компанії, інші суб'єкти господарювання, які є юридичними особами.

***Юридичною особою** є організація, що має відособлене майно, може від свого імені набувати майнові та особисті немайнові права, мати обов'язки, бути позивачем і відповідачем у суді, в арбітражному суді або у третейському суді.*

***Ознаками юридичної особи** є:* наявність майна, належного винятково юридичній особі, її організаційна цілісність, участь у цивільному обороті від свого імені, найменування та юридична адреса, самостійна майнова відповідальність, правоздатність і дієздатність.

Юридичні особи, залежно від порядку їх створення, поділяються на юридичних осіб приватного права та юридичних осіб публічного права.

У свою чергу, підприємство – юридична особа, має відокремлене майно, самостійний баланс, рахунки в установах банків і може мати печатки.

Залежно від розміру, підприємства в Україні поділяються на мікропідприємства, малі, середні та великі підприємства. Критеріями для такого поділу є розмір активів, виручка (чистий дохід) від реалізації й чисельність працюючих (табл. 16.4):

Таблиця 16.4

Критерії зарахування підприємств до певної категорії

Критерії	Види підприємств			
	мікропідприємства	малі	середні	великі
Балансова вартість активів	До 350 тис. євро	Від 350 тис. євро до 4 млн євро	Від 4 млн євро до 20 млн євро	Понад 20 млн євро
Чистий дохід від реалізації продукції (товарів, робіт, послуг)	До 700 тис. євро	Від 700 тис. євро до 8 млн євро	Від 8 млн євро до 40 млн євро	Понад 40 млн євро
Середня кількість працівників	До 10 осіб	До 50 осіб	До 250 осіб	Понад 250 осіб

Законодавство України визначає також підприємства, що становлять суспільний інтерес: підприємства-емітенти цінних паперів, які допущені до біржових торгів або щодо цінних паперів яких здійснено публічну пропозицію; банки, страхові компанії, недержавні пенсійні фонди, інші фінансові установи

(крім інших фінансових установ та недержавних пенсійних фондів, що належать до мікропідприємств і малих підприємств) та великі підприємства.

Приймаючи рішення про створення підприємства, власник насамперед постає перед вибором його організаційно-правової форми існування, керуючись певними критеріями. До таких критеріїв належать певні відмінності, вплив яких на фінанси підприємства слід оцінити вже на етапі його заснування. Це, зокрема, відмінності у формуванні статутного капіталу, відповідальності засновників (власників) за результати діяльності підприємства, участі засновників (власників) в управлінні й контролі за підприємством, розподілі його прибутків. Також важливе значення мають відмінності у можливостях фінансування, оподаткуванні різних організаційно-правових форм і рівень накладних витрат при заснуванні.

Залежно від форм власності, передбачених законом, в Україні можуть діяти підприємства таких видів:

- приватне підприємство, що діє на основі приватної власності громадян чи суб'єкта господарювання (юридичної особи);
- підприємство, що діє на основі колективної власності (підприємство колективної власності);
- комунальне підприємство, що діє на основі комунальної власності територіальної громади;
- державне підприємство, що діє на основі державної власності;
- підприємство, засноване на змішаній формі власності (на базі об'єднання майна різних форм власності);
- спільне комунальне підприємство, що діє на договірних засадах спільного фінансування (утримання) відповідними територіальними громадами – суб'єктами співробітництва.

В Україні можуть діяти також інші види підприємств, передбачені законом.

Залежно від способу утворення (заснування) та формування статутного капіталу в Україні діють унітарні й корпоративні підприємства.

Унітарне підприємство створюється одним засновником, який виділяє необхідне для того майно, формує відповідно до закону статутний капітал, не поділений на частки (паї), затверджує статут, розподіляє доходи безпосередньо або через керівника, який ним призначається, керує підприємством і формує його трудовий колектив на засадах трудового найму, вирішує питання реорганізації та ліквідації підприємства. Унітарними є державні та комунальні підприємства, а також підприємства, засновані на власності об'єднання громадян, релігійної організації або на приватній власності засновника.

Корпоративне підприємство утворюється зазвичай двома або більше засновниками за їх спільним рішенням (договором), діє на основі об'єднання майна і / або підприємницької чи трудової діяльності засновників (учасників), їх спільного управління справами, на основі корпоративних прав, у тому числі через органи, що ними створюються, участі засновників (учасників) у розподілі доходів та ризиків підприємства. Корпоративними є кооперативні підпри-

ємства, підприємства, що створюються у формі господарського товариства, а також інші підприємства, в тому числі засновані на приватній власності двох або більше осіб.

***Приватне підприємство** діє на основі приватної власності одного або кількох громадян, іноземців, осіб без громадянства і його (їх) праці чи з використанням найманої праці. Приватним також є підприємство, що діє на основі приватної власності суб'єкта господарювання – юридичної особи.*

Слід акцентувати, що нормативна база регулювання діяльності таких підприємств визначена недостатньо та обмежується загальними правилами, які стосуються підприємств у цілому.

Чинне законодавство не містить вимог стосовно розміру статутного капіталу приватного підприємства, його власник (власники) встановлює величину статутного капіталу самостійно або не формує його взагалі. Управління таким підприємством і розподіл його прибутків здійснюються власником або призначеним ним керівником на власний розсуд, що є однією з переваг цієї організаційно-правової форми бізнесу, оскільки для таких підприємств не характерний конфлікт «принципал – агент», властивий іншим формам організації бізнесу. Втім поряд із цією перевагою така форма організації бізнесу має і ряд недоліків, що полягають в обмежених можливостях залучення додаткових фінансових ресурсів та низькій мобільності права власності на таке підприємство.

***Господарськими товариствами** визнаються підприємства, статутний (складений) капітал яких поділений на частки між учасниками, створені на засадах угоди юридичними особами і громадянами шляхом об'єднання їх майна та підприємницької діяльності з метою одержання прибутку. В окремих випадках господарське товариство може діяти у складі одного учасника.*

До господарських товариств належать: акціонерні товариства, товариства з обмеженою відповідальністю, товариства з додатковою відповідальністю, повні товариства, командитні товариства.

Товариством з обмеженою відповідальністю є господарське товариство, що має статутний капітал, поділений на частки, розмір яких визначається установчими документами. Учасники товариства, які повністю сплатили свої вклади, несуть ризик збитків, пов'язаних із діяльністю товариства, у межах своїх вкладів. Учасники товариства, які не повністю внесли вклади, несуть солідарну відповідальність за його зобов'язаннями у межах вартості невнесеної частини вкладу кожного з учасників. Максимальна кількість учасників товариства з обмеженою відповідальністю не обмежується.

Статутний капітал товариства з обмеженою відповідальністю складається з номінальної вартості часток його учасників, виражених у національній валюті України. Розмір частки учасника товариства у статутному капіталі товариства може додатково визначатися у відсотках. Розмір частки учасника товариства у відсотках повинен відповідати співвідношенню номінальної вартості його частки та статутного капіталу товариства.

Статутний капітал товариства визначає мінімальний розмір майна товариства, що гарантує інтереси його кредиторів. Розмір статутного капіталу товариства з обмеженою відповідальністю законодавчо наразі не встановлено. Разом із тим термін формування статутного капіталу обмежено. Якщо протягом року статутний капітал товариства не сформовано, то учасники товариства виключають зі складу засновників тих осіб, які не здійснили своїх внесків, і перерозподіляють їх вклади або зменшують статутний капітал. Якщо такі дії не здійснюються, то товариство підлягає ліквідації.

Учасник товариства з обмеженою відповідальністю має право відчужувати свою частку (її частину) у статутному капіталі оплатно або безоплатно іншим учасникам товариства або третім особам. Статутом товариства може бути встановлено, що відчуження частки (частини частки) та надання її в заставу допускається лише за згодою інших учасників. Також частка у статутному капіталі може бути предметом стягнення на майно учасника й об'єктом спадкування.

Товариством з додатковою відповідальністю визнається товариство, учасники якого солідарно несуть додаткову (субсидіарну) відповідальність за його зобов'язаннями своїм майном у розмірі, який встановлюється статутом товариства з додатковою відповідальністю і є однаково кратним для всіх учасників до вартості внесеного кожним з них вкладу.

У разі визнання банкрутом одного з учасників товариства з додатковою відповідальністю його відповідальність за зобов'язаннями товариства з додатковою відповідальністю розподіляється між іншими учасниками цього товариства пропорційно до розміру належних їм часток у статутному капіталі.

Повним визнається таке товариство, всі учасники якого займаються спільною підприємницькою діяльністю та несуть солідарну відповідальність за зобов'язаннями товариства усім своїм майном.

Якщо при ліквідації повного товариства виявиться, що наявного майна не вистачає для сплати всіх боргів, то за товариство у недостатній частині несуть солідарну відповідальність його учасники усім своїм майном, на яке, відповідно до законодавства України, може бути звернено стягнення. Учасник товариства відповідає за борги товариства незалежно від того, виникли вони після чи до його вступу до товариства.

Однією з особливостей функціонування повного товариства є обмеження щодо конкурування учасників повного товариства із самим товариством. Учасники повного товариства не вправі від свого імені та у своїх інтересах здійснювати угоди, однорідні з цілями діяльності товариства, а також брати участь у будь-яких товариствах (крім акціонерних товариств), які мають однорідну з повним товариством мету діяльності.

У разі порушення правил, встановлених цією статтею, учасники повного товариства зобов'язані компенсувати збитки, заподіяні товариству цими діями.

Командитним товариством визнається товариство, в якому разом з одним або більше учасниками, які здійснюють від імені товариства підприємницьку

діяльність і несуть відповідальність за зобов'язаннями товариства всім своїм майном, є один або більше учасників, відповідальність яких обмежується вкладом у майні товариства (вкладників) та які не беруть участі в діяльності товариства.

Командитне товариство створюється і діє на засадах засновницького договору, що повинен включати розмір часток кожного з учасників з повною відповідальністю, розмір, склад та порядок внесення ними вкладів, форму їх участі у справах товариства. Вкладник командитного товариства зобов'язаний зробити свій внесок у складений капітал. Про факт внесення вкладу і розмір частки у статутному (складеному) капіталі зазначається у свідоцтві про участь, котре видається вкладнику товариства.

Якщо у командитному товаристві беруть участь два або більше учасників з повною відповідальністю, то вони несуть солідарну відповідальність за боргами товариства.

Особа може бути повним учасником тільки в одному командитному товаристві. Повний учасник командитного товариства не може бути учасником повного товариства. Повний учасник командитного товариства не може бути вкладником цього самого товариства.

Управління справами командитного товариства здійснюється тільки учасниками з повною відповідальністю.

У командитному товаристві, де є тільки один учасник з повною відповідальністю, управління справами здійснюється цим учасником самотійно.

Командитне товариство припиняється також у разі вибуття всіх учасників з повною відповідальністю, а також ліквідується у разі вибуття усіх вкладників. Повні учасники командитного товариства у разі вибуття всіх вкладників мають право перетворити командитне товариство у повне товариство. Майно, що залишилося після цього, розподіляється між повними власниками та вкладниками пропорційно до їх часток у складеному капіталі.

Отже, фінансові відносини у командитних товариствах виникають між власниками і вкладниками з приводу формування статутного (складеного) капіталу, розподілу прибутку, відшкодування збитків тощо.

Акціонерне товариство – господарське товариство, статутний капітал якого поділено на визначену кількість часток однакової номінальної вартості, корпоративні права за якими посвідчуються акціями.

Акціонерне товариство невідповідає за зобов'язаннями акціонерів. Акціонери, в свою чергу, не відповідають за зобов'язаннями товариства та несуть ризик збитків, пов'язаних із діяльністю товариства, тільки в межах належних їм акцій. Акціонери, які не повністю оплатили акції, у випадках, визначених статутом товариства, відповідають за зобов'язаннями товариства у межах неоплаченої частини вартості належних їм акцій.

Акціонерами товариства визнаються фізичні й юридичні особи, а також держава в особі органу, уповноваженого управляти державним майном, або територіальна громада в особі органу, уповноваженого управляти комунальним майном, які є власниками акцій товариства.

Акціонерні товариства за типом поділяються на *публічні акціонерні товариства і приватні акціонерні товариства*.

Публічне акціонерне товариство може здійснювати публічне та приватне розміщення акцій.

Приватне акціонерне товариство може здійснювати тільки приватне розміщення акцій. У разі прийняття загальними зборами приватного акціонерного товариства рішення про здійснення публічного розміщення акцій до статуту товариства вносяться відповідні зміни, у тому числі про зміну типу товариства – з приватного на публічне.

Мінімальний розмір статутного капіталу акціонерного товариства становить 200 розмірів мінімальної заробітної плати, виходячи з розміру мінімальної заробітної плати, що діє на день створення (реєстрації) акціонерного товариства. Статутний капітал товариства визначає мінімальний розмір майна товариства, який гарантує інтереси його кредиторів.

Акціонерне товариство формує резервний капітал у випадках, передбачених законом. Порядок формування резервного капіталу визначається статутом акціонерного товариства.

Резервний капітал – це складова власного капіталу підприємства, що створюється для покриття збитків товариства, а також для виплати дивідендів за привілейованими акціями. Законами можуть бути додатково передбачені також інші напрями використання резервного капіталу.

Резервний капітал не може формуватися за рахунок реалізації коштів від розміщення акцій додаткової емісії акціонерного товариства й обов'язково формується для виплати дивідендів за привілейованими акціями (у разі їх емісії).

Товариство може формувати і використовувати резервний капітал для інших цілей, визначених загальними зборами акціонерів.

Акція товариства посвідчує корпоративні права акціонера щодо цього акціонерного товариства. Усі акції товариства є іменними. Акції товариств в Україні існують виключно в бездокументарній формі. Акціонерне товариство може здійснювати розміщення акцій двох типів – простих та привілейованих. Статутом товариства може передбачатися розміщення одного чи кількох класів привілейованих акцій, що надають їх власникам різні права.

Товариство не може встановлювати обмеження щодо кількості акцій або кількості голосів за акціями, що належать одному акціонеру. Прості акції товариства не підлягають конвертації у привілейовані акції або інші цінні папери акціонерного товариства. Статут акціонерного товариства, в числі іншого, передбачає номінальну вартість і загальну кількість акцій, кількість кожного типу розміщених товариством акцій, у тому числі кількість кожного класу привілейованих акцій (у разі їх емісії).

У разі заснування акціонерного товариства його акції підлягають розміщенню виключно серед його засновників. Публічне розміщення акцій товариства може здійснюватися після отримання свідоцтва про реєстрацію першого випуску акцій.

Створення та функціонування акціонерного товариства здійснюється на підставі чинного Закону України «Про акціонерні товариства» під контролем регулятора – Національної комісії з цінних паперів та фондового ринку (НКЦПФР).

Розмір статутного капіталу акціонерного товариства збільшується шляхом підвищення номінальної вартості акцій або додаткової емісії акцій існуючої номінальної вартості у порядку, встановленому регулятором.

Зменшення статутного капіталу відбувається шляхом зменшення номінальної вартості акцій або шляхом анулювання раніше викуплених товариством акцій і зменшення їх загальної кількості, якщо це передбачено статутом товариства. Зменшення повинно відбуватися в порядку, встановленому регулятором, з урахуванням мінімального статутного капіталу акціонерного товариства та допускається після повідомлення про це всіх його кредиторів у порядку, встановленому законом. При цьому кредитори товариства мають право вимагати дострокового припинення або виконання акціонерним товариством відповідних зобов'язань і відшкодування збитків.

Купівля та продаж акцій товариства може здійснюватися на організованому ринку капіталу. Публічне акціонерне товариство зобов'язане пройти процедуру допуску акцій до торгів на регульованому фондовому ринку або фондовому багатосторонньому торговельному майданчику і залишатися хоча б на одному з таких організованих ринків капіталу в Україні.

В акціонерних товариствах формується ще одна група фінансових відносин, які стосуються нарахування та виплати дивідендів за акціями. Дивіденд – частина чистого прибутку акціонерного товариства, що виплачується акціонеру з розрахунку на одну належну йому акцію певного типу та / або класу. За акціями одного типу і класу нараховується однаковий розмір дивідендів.

Товариство виплачує дивіденди виключно грошовими коштами. Дивіденди виплачуються за акціями, звіт про результати емісії яких зареєстровано у встановленому законодавством порядку.

Рішення про виплату дивідендів та їх розмір за простими акціями приймається загальними зборами. Розмір дивідендів за привілейованими акціями всіх класів визначається у статуті акціонерного товариства.

Виплата дивідендів за простими акціями здійснюється з чистого прибутку за звітний рік і / або нерозподіленого прибутку, та / або резервного капіталу на підставі рішення загальних зборів протягом шести місяців з дня прийняття загальними зборами рішення про виплату дивідендів.

Виплата дивідендів за привілейованими акціями здійснюється з чистого прибутку за звітний рік і / або нерозподіленого прибутку, та / або резервного капіталу, сформованого для виплати дивідендів за привілейованими акціями, відповідно до статуту акціонерного товариства протягом шести місяців після закінчення звітного року.

Враховуючи публічний характер діяльності акціонерних товариств, держава регулює питання компетенції загальних зборів акціонерного товариства і по-

рядок прийняття ними рішень, кворуму зборів акціонерів, компетенції наглядової ради та інших керівних органів акціонерного товариства, його посадових осіб.

Наведена специфіка фінансів підприємств окремих організаційно-правових форм бізнесу доповнюється *галузевими специфічними особливостями*, що полягають у відмінностях організації фінансів різних галузей народного господарства.

Ці відмінності мають прояв у формуванні доходів, прибутку, оборотних активів, власного капіталу.

Так, наприклад, формування доходів і прибутку підприємств із різними термінами операційного циклу здійснюється по-різному: підприємства з коротким операційним циклом (виробництво, рітейл) свої доходи, витрати та прибуток відображають негайно, в той час як підприємства з довгим операційним циклом (будівництво, сільське господарство, літако- і суднобудування) відображають свої доходи пропорційно до витрат у міру здійснення операційної діяльності.

Галузеві відмінності в організації фінансів отримують прояв у фінансуванні накладних витрат, оскільки регуляторними актами держави передбачено здійснення таких витрат для деяких галузей, зокрема тих, де необхідним є отримання спеціальних дозволів (ліцензій).

Специфіка галузей позначається також на джерелах фінансових ресурсів суб'єктів господарювання. Так, наприклад, для виробничих підприємств таким характерним джерелом є забезпечення гарантійних виплат, а для гірничодобувних – значну питому вагу в структурі джерел фінансування становлять амортизаційні виплати, нараховані за виробничим методом нарахування амортизаційних відрахувань.

Таким чином, специфіка організаційно-правової форми бізнесу та галузева специфіка зумовлюють особливі риси організації фінансів на різних підприємствах.

Контрольні запитання і завдання

1. Розкрийте сутність фінансів підприємств.
2. Охарактеризуйте передумови ефективного функціонування фінансів підприємств.
3. Дайте визначення поняття «фінансові ресурси підприємств».
4. Наведіть класифікацію фінансових ресурсів підприємств.
5. Охарактеризуйте поняття «грошові потоки».
6. Що являють собою фінансові результати та як вони визначаються?
7. Поясніть, яким чином організаційно-правова форма бізнесу та галузеві особливості впливають на організацію фінансової діяльності суб'єкта господарювання.
8. Порівняйте особливості фінансів акціонерного товариства і товариства з обмеженою відповідальністю.
9. Назвіть характерні особливості зовнішнього фінансування підприємств різних організаційно-правових форм бізнесу.

10. Охарактеризуйте сутність фінансових ресурсів підприємства та джерел їх формування.

11. У чому полягають причини суперечності «принципал – агент»? Які основні шляхи її врегулювання?

12. Охарактеризуйте внутрішні джерела фінансування підприємства й їх переваги порівняно із зовнішнім фінансуванням.

13. Які види зовнішнього фінансування підприємств вам відомі? Поясніть їх вплив на фінансовий стан підприємства.

14. Як впливає на фінансування підприємства обрана ним податкова і дивідендна політика?

Рекомендована література

1. Фінанси. Підручник / І. О. Лютий, С. Я. Боринець, З. С. Варналій та ін.; за ред. д.е.н., проф. І. О. Лютого. Київ : Ліра-К. 2017. 728 с.

2. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони, від 21 березня 2014 р. : ратиф. із заявою Законом України від 16 верес. 2014 № 1678-VII. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011#Text.

3. Про бухгалтерський облік та фінансову звітність в Україні : Закон України від 16 лип. 1999 № 996-XIV. URL : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/996-14>.

4. Національне положення (стандарт) бухгалтерського обліку 1 «Загальні вимоги до фінансової звітності» затв. : наказом Мін-ва фін. України від 7 лют. 2013 № 73. URL : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/z0336-13>.

5. Положення (стандарт) бухгалтерського обліку 15 «Дохід», затверджене наказом Мін-ва фін. України від 29 лист. 1999 № 290. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0860-99#Text>.

6. Положення (стандарт) бухгалтерського обліку 16 «Витрати», затверджене наказом Мін-ва фін. України від 31 груд. 1999 № 318. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0027-00#Text>.

7. Про акціонерні товариства: Закон України від 27 лип. 2022 № 2465-IX. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2465-20#n1985>.

8. Про господарські товариства : Закон України від 19 верес. 1991 № 1576-XII. URL : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1576-12>.

9. Про товариства з обмеженою та додатковою відповідальністю : Закон України від 6 лют. 2018 № 2275-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2275-19#n386>.

10. Непочатенко О. О., Мельничук Н. Ю. Фінанси підприємств : підруч. для студ. вищ. навч. закл. Київ : ЦУЛ, 2013. 503 с.

11. Славюк Р. А. Фінанси підприємств : підруч. Київ : ЦУЛ, 2010. 512 с.

12. Терещенко О. О. Фінансова діяльність суб'єктів господарювання : навч. посіб. Київ : КНЕУ, 2011. 554 с.

13. Поддєрьогін А. М. та ін. Фінанси підприємств : підруч. / кер. кол. авторів і наук. ред. проф. А. М. Поддєрьогін ; Держ. вищ. навч. закл. «Київ. нац. екон. ун-т ім. Вадима Гетьмана». 8-е вид., переробл. і доповн. Київ : КНЕУ, 2013. 519 с.

Розділ 17

ОЦІНЮВАННЯ ФІНАНСОВОГО СТАНУ ПІДПРИЄМСТВА

Основні категорії та поняття: виробничий цикл, ділова активність, експрес-аналіз фінансового стану, інформаційне забезпечення аналізу фінансового стану, комплексний аналіз фінансового стану, ліквідність, ліквідність балансу, операційний цикл; платоспроможність, рентабельність, фінансовий аналіз, фінансовий стан, фінансова стійкість, фінансовий цикл.

17.1. Фінансовий стан підприємства й інформаційне забезпечення його оцінювання

Фінансовий стан – це економічна категорія, яка характеризує діяльність підприємства у певному періоді та у динаміці, відображає ступінь забезпеченості підприємства фінансовими ресурсами, раціональність їх розміщення, забезпеченість власними оборотними коштами для своєчасного проведення розрахунків за зобов'язаннями та здійснення ефективної господарської діяльності у майбутньому.

Від стабільності фінансового стану залежать конкурентоспроможність підприємства, перспективи його розвитку, можливість виконувати взяті на себе зобов'язання.

Аналіз фінансового стану підприємства є однією зі складових фінансової діяльності та призначений як для вирішення поточних проблем, так і для досягнення стратегічних завдань, які визначають розвиток підприємства у довгостроковій перспективі. За допомогою аналізу можна виявити недоліки у фінансовій діяльності, віднайти резерви поліпшення фінансового стану та підготувати раціональні управлінські рішення.

Обґрунтованість і ефективність управлінських рішень на мікро- та макрорівнях значною мірою залежить від результатів оцінки фінансового стану суб'єктів господарювання, що полягає у розрахунку та вивченні комплексу показників, які відображають різні аспекти діяльності підприємства.

Аналіз фінансового стану дає фінансовим менеджерам змогу вирішити такі завдання:

- визначення потреби у фінансових ресурсах;
- з'ясування можливих джерел залучення фінансових ресурсів і вибір найкращих із них;
- вибір оптимальної структури фінансових ресурсів (співвідношення між власними та залученими коштами);
- визначення можливих напрямів використання фінансових ресурсів і вибір найбільш ефективних із них;

– здійснення процесу планування, прийняття управлінських рішень та їх реалізація на практиці, регулювання діяльності підприємства.

За результатами оцінки фінансового стану можна розробити заходи щодо поліпшення структури капіталу, відновлення платоспроможності, підвищення рентабельності, визначити оптимальний розмір потрібних підприємству оборотних активів, виявити резерви підвищення ефективності функціонування підприємства та з'ясувати перспективи його розвитку, запобігти виникненню фінансової кризи на підприємстві.

Інформаційне забезпечення оцінки фінансового стану – безперервний процес постійного відбору даних, необхідних для здійснення обліку, аналізу, планування та контролю з метою прийняття ефективних управлінських рішень за всіма напрямками фінансової діяльності підприємства.

Інформаційне забезпечення оцінки фінансового стану складається із трьох елементів:

- інформаційної системи, яка охоплює саму інформацію та інформаційні потоки;
- інформаційних технологій – способів накопичення, опрацювання, зберігання і передачі інформації;
- комунікативного середовища, а саме носіїв та каналів руху інформації.

Якісні характеристики інформації, що зумовлюють її корисність для прийняття управлінських рішень, наведено у табл. 17.1.

Таблиця 17.1

Критерії відбору інформаційних джерел

Критерій	Значення критерію
Повнота (достатність)	Необхідність наявності у джерелі всього обсягу інформації, що дасть змогу здійснити повноцінний пошук. Неповнота інформації може призвести до прийняття помилкових рішень, оскільки невідома частина може суттєво змінити уявлення про проблему.
Актуальність	Інформація, яка використовується для прийняття рішень, є актуальною тільки протягом конкретних обмежених часових інтервалів, оскільки за час збору інформації, її публікації ситуація на ринку може суттєво змінитися.
Оперативність (своєчасність)	Своєчасність надходження і відповідного опрацювання. Впливає на оперативність прийняття управлінських рішень та їх відповідність ситуації, що склалася на підприємстві.
Доступність	Знайти потрібну інформацію можна майже завжди, однак це може вимагати різних затрат часу і коштів.
Ступінь достовірності	Абсолютно достовірної, надійної інформації не існує. Будь-яка інформація має певні неточності, викривлення, невідповідності тощо. Тому до того, як інформація буде використовуватися, необхідно визначити її достовірність.

Продовження табл. 17.1

Незалежність	Подання інформації у більшості джерел здійснюється з точки зору їх розробників або власників, тобто у вигідному для них світлі. Переконатися у тому, що інформація відображає дійсність, можна за допомогою порівняння декількох незалежних джерел.
Релевантність (істотність)	Не завжди отримана інформація допомагає вирішити визначену дослідником проблему. Крім того, іноді важко виокремити інформацію, необхідну для такого дослідження. Не варто витрачати час, фінансові та трудові ресурси на отримання інформації, що не впливатиме на процес прийняття рішень.
Цілеспрямованість	Відповідність зібраної інформації цілям дослідження.
Інформаційна єдність	Підпорядкування методології опрацювання даних вимогам статистичної теорії спостережень і дотримання єдиних принципів її опрацювання.
Зіставність (порівнянність)	Можливість порівняння даних щодо різних періодів та підприємств завдяки єдності предмета дослідження, кола досліджуваних показників, методології дослідження і методик виміру характеристик.
Доступність для сприйняття (зрозумілість)	Інформація повинна бути зрозумілою, мати вигляд, прийнятний для користувача, якому вона призначена, та бути представленою на зручному носії, мати однозначне трактування.
Економічність	Витрати на отримання й опрацювання інформації не повинні перевищувати результат, отриманий від її використання.

Інформаційна база аналізу фінансового стану підприємств охоплює:

– макроекономічні показники, що розраховуються органами статистики (ВВП, валовий національний продукт, грошові доходи населення, емісія грошей, внески населення в банки, індекс інфляції, облікова ставка НБУ тощо);

– показники галузі – інформаційні матеріали щодо основних показників діяльності галузі, різноманітні рейтинги підприємств, фінансова звітність, індекси цін;

– показники кон'юнктури фінансового ринку – застосовуються для розробки інвестиційної стратегії – як короткострокової, так і довгострокової (інформація про цінні папери, що обертаються на ринку; ціни на них та їх динаміка; обсяги торгів; курси валют);

– показники, розраховані на основі внутрішньої інформації підприємства (показники фінансового стану підприємства, нормативно-планові показники).

Ці показники мають бути уніфікованими, регулярно розраховуватися й аналізуватися, бути достовірними, що дасть змогу якісно проводити аналіз фінансового стану підприємства, здійснювати прогнозування і приймати оперативні та стратегічні управлінські рішення за всіма напрямками фінансової діяльності підприємства.

Усю інформацію, яка використовується під час проведення аналізу фінансового стану підприємств, **можна поділити на дві групи**:

1. Нормативно-довідкова інформація – нормативно-правові акти та інформація із вторинних джерел, у тому числі аналітична і наукова література.

2. Фактографічна інформація – дані оперативного, статистичного та бухгалтерського обліку. Останній включає дані фінансового, податкового й управлінського обліку.

Більш детально характеристику джерел інформації, що застосовується для аналізу фінансового стану, наведено у табл. 17.2.

Таблиця 17.2

Інформаційна база аналізу фінансового стану підприємства

Група	Характеристика
Дані бухгалтерського обліку	1) фінансова звітність, яка містить інформацію про фінансовий стан та результати діяльності підприємства за звітний період: – баланс (звіт про фінансовий стан); – звіт про фінансові результати (звіт про сукупний дохід); – звіт про рух грошових коштів; – звіт про власний капітал; – примітки до річної фінансової звітності; 2) податкова звітність; 3) внутрішня звітність (інформація управлінського обліку); 4) статистична звітність; 5) первинні документи (містять інформацію про господарські операції); 6) облікові реєстри, де відображено інформацію, узагальнену за певними ознаками (журнали, накопичувальні відомості, відомості розподілу витрат, оборотні відомості, оборотно-шахові відомості, головні книги, аналітичні та синтетичні рахунки)
Дані державної статистики	Дані, які мають загальноекономічну спрямованість, і дані фінансової статистики
Правова та нормативно-довідкова інформація	Нормативні документи державних органів, які регулюють діяльність підприємства, визначають вимоги до ведення бухгалтерського обліку та складання фінансової звітності, перелік форм обов'язкової звітності
Планово-нормативна інформація	Фінансові плани, норми і нормативи, які визначаються на підприємстві
Інша інформація	Результати маркетингових досліджень, дані вибірових досліджень, експертні оцінки, публікації у засобах масової інформації, неофіційні дані тощо

Користувачів фінансової інформації можна поділити на дві групи:

- зовнішні, які користуються інформацією про результати фінансової діяльності підприємства та його фінансовий стан;
- внутрішні, які використовують внутрішню інформаційну базу підприємства, в тому числі інформацію, що є комерційною таємницею, а також зовнішні джерела інформації.

Внутрішнім користувачам доступна вся без винятку фактографічна інформація, в той час як зовнішні користувачі можуть використовувати тільки дані фінансової звітності (квартальної й річної), яка є основним джерелом інформації для здійснення аналізу фінансового стану. Саме в ній міститься інформація, що дає змогу отримати реальну характеристику фінансового стану підприємства. Її перевагами є те, що вона складається підприємствами регулярно за чітко встановленими правилами. Крім того, вона має велике аналітичне значення. Для аналізу також можуть застосовуватися дані бухгалтерського обліку, які дають можливість отримати розшифровки щодо руху і залишків за синтетичними та аналітичними рахунками.

Вивчення звітності підприємства дає можливість визначити сутність досліджуваних під час аналізу фінансового стану явищ і процесів, після чого можна переходити до вивчення характеру та закономірностей їх зміни і розвитку за допомогою статистичного інструментарію аналізу.

Для забезпечення виконання керівництвом функції управління аналіз фінансового стану має ґрунтуватися не тільки на внутрішній, але і на зовнішній інформації. Це дасть змогу розширити перелік джерел отримання вхідної інформації, підвищити оперативність та альтернативність розрахунків, розширити використання математико-статистичних методів із метою отримання висновків, а також орієнтувати систему на майбутнє.

Статистичні дані, які надходять до органів державної статистики у формі фінансової й статистичної звітності, дають можливість порівнювати фінансові показники підприємств із середніми по галузі, групі підприємств і, таким чином, оцінювати фінансовий стан порівняно з іншими суб'єктами на певному сегменті ринку.

Отже, ***інформаційне забезпечення фінансового аналізу*** – це система даних і способів їх опрацювання, що дають змогу з'ясувати реальний стан об'єкта управління, виміряти вплив факторів, які його визначають, а також розробити рішення щодо його поліпшення та усунення вузьких місць.

Ефективність аналізу фінансового стану підприємства значною мірою зумовлена якістю інформаційного забезпечення, що залежить від повноти, комплексності, оперативності, доступності, точності, релевантності, актуальності та порівнянності досліджуваних даних. Наведене, в свою чергу, визначається правильністю відбору потрібної для аналізу інформації у програмі дослідження, організації процесу збирання даних, повноти інформації й наявності у ній помилок, а також суб'єктивного сприйняття сутності того чи іншого показника.

Побудова раціональної системи організації інформаційного забезпечення аналізу фінансового стану підприємства є основою для забезпечення ефективної роботи підприємства і його конкурентоспроможності. **Від якості інформаційного забезпечення залежать** змістовність аналізу, його глибина та повнота, можливість врахування факторів, що впливають на об'єкт вивчення.

17.2. Фінансовий аналіз та оцінювання фінансового стану підприємства

Фінансовий аналіз – це спосіб оцінювання і прогнозування фінансового стану підприємства на основі його бухгалтерської звітності (в тому числі фінансової) та оперативних даних.

Основу аналітичних процедур оцінки фінансового стану підприємства, метою яких є прийняття ефективних управлінських рішень і забезпечення їх обґрунтованості, **становлять**:

- аналіз інформації за попередні періоди (попередній або ретроспективний аналіз);
- аналіз інформації за поточний період (поточний або оперативний аналіз);
- оцінка майбутнього потенціалу підприємства (наступний або перспективний аналіз).

У практиці фінансового менеджменту застосовують такі **прийоми аналізу** (табл. 17.3):

Таблиця 17.3

Класифікація прийомів фінансового аналізу

Прийом	Характеристика
<i>Метод абсолютних показників</i>	Спрямований на оцінку діяльності підприємства за статичними показниками, наведеними у фінансових звітах, тобто це констатація фактів господарських операцій та їх наслідків в узагальненому вигляді (інтерпретації фінансових показників, «читання» фінансових звітів).
<i>Порівняльний аналіз</i>	Здійснюють з метою зіставлення показників підприємства із: – середніми показниками галузі; – показниками конкурентів або провідних підприємств; – показниками підприємства за попередній період чи ряд попередніх періодів; – показниками структурних підрозділів підприємства. Призначенням такого аналізу є з'ясування реального фінансового стану підприємства.

Продовження табл. 17.3

<i>Аналіз динаміки (горизонтальний аналіз)</i>	Метою є характеристика змін господарсько-фінансової діяльності підприємства у часі шляхом порівняння кожної позиції звітності з попереднім періодом, тобто визначається абсолютна і відносна зміна показників у динаміці.
<i>Структурний (вертикальний) аналіз</i>	Передбачає визначення питомої ваги певної статті фінансової звітності шляхом розрахунку співвідношень між показниками, що дає змогу оцінити вплив різних факторів на кінцевий результат, проаналізувати структурні зрушення, наслідком яких є зміни у складі майна, джерел його формування, доходів і витрат тощо. Структурний аналіз дає можливість виявити фактори підвищення ефективності використання майна підприємства (необоротних та оборотних активів), джерел його формування (власних і залучених коштів) та результатів діяльності (операційної, інвестиційної й фінансової). Доцільність проведення вертикального аналізу зумовлена тим, що застосування відносних показників дає змогу порівнювати діяльність різних підприємств, а також певною мірою усувати вплив інфляційних процесів.
<i>Коефіцієнтний аналіз (аналіз відносних показників)</i>	Використовують для зіставлення і порівняння різнорідних господарських процесів, явищ та їх результатів із метою характеристики окремих складових фінансового стану підприємства шляхом побудови системи показників, яка дає змогу надати комплексну характеристику діяльності підприємства. Коефіцієнтний аналіз включає розрахунок й інтерпретацію значення коефіцієнта, аналіз його зміни у динаміці, порівняння з нормативними значеннями, а також надання висновків щодо окремих аспектів фінансового стану підприємства і розробки пропозицій щодо його поліпшення. Недоліком фінансових коефіцієнтів є те, що вони не завжди відображають реальний стан підприємства, а лише його становище на момент складання фінансової звітності.
<i>Факторний аналіз</i>	Призначений для визначення впливу окремих факторів на результативний показник.
<i>Маржинальний аналіз</i>	Ґрунтується на причинно-наслідковому зв'язку між обсягом продажів, собівартістю, прибутком і поділом витрат на постійні та змінні, застосовується для обґрунтування управлінських рішень.
<i>Імовірнісно-стохастичний аналіз</i>	Використовується для з'ясування зв'язків між явищами і процесами у фінансовій діяльності підприємства (кореляційно-регресійний, дисперсійний, факторний, компонентний, дискримінантний, кластерний аналіз тощо).

Проведення оцінки фінансового стану підприємства передбачає застосування формалізованих і неформалізованих методів аналізу.

Неформалізовані методи характеризуються суб'єктивізмом, оскільки значну роль під час їх використання відіграють інтуїція, досвід та знання особи, яка приймає рішення. Вони ґрунтуються на описуванні аналітичних процедур на логічному рівні. *До цієї групи методів належать:*

- метод експертних оцінок (індивідуальних і колективних);
- метод побудови системи показників;
- метод сценаріїв;
- метод побудови систем аналітичних таблиць;
- метод деталізації;
- психологічний і морфологічний методи;
- метод порівняння.

Оснoву застосування **формалізованих методів** становлять жорстко формалізовані залежності між показниками. Залежно від використання математичного апарату вони *поділяються на декілька груп:*

1. *Традиційні методи*, які застосовуються для опрацювання інформації на початковому етапі аналізу (групування, відносні показники, середні, модальні та медіанні показники, метод рядів динаміки, індексний метод, графічний і табличний метод).

2. *Методи детермінованого факторного аналізу*, які використовуються за наявності функціональної залежності між показниками (методи елімінування та балансові методи).

3. *Багатовимірні статистичні методи* (кореляційний, регресійний, дисперсійний, факторний, коваріаційний аналіз).

Фінансовий аналіз проводиться за допомогою трьох видів моделей (табл. 17.4), метою використання яких є відображення найістотніших характеристик досліджуваного об'єкта, що дасть змогу визначити взаємозв'язок між його окремими параметрами та адекватно відобразити економічні явища і процеси.

Таблиця 17.4

Моделі, що використовуються для проведення фінансового аналізу

Моделі	Характеристика	Приклад
<i>Нормативні</i>	ґрунтуються на нормативах, що встановлюються за кожною статтею витрат, видів продукції, центрів відповідальності. Застосовуються, якщо необхідно досягти чітко визначеного результату (наприклад, рентабельності) та полягають у виборі найкращого з усіх можливих варіантів із подальшим визначенням шляхів його досягнення, тобто шляхом оптимізації вхідних параметрів.	Порівняння фактичних результатів діяльності з очікуваними або нормативними значеннями. Аналіз відхилень фактичних даних від нормативів і виявлення їх причин шляхом використання детермінованих факторних моделей.

Продовження табл. 17.4

<i>Дескриптивні</i>	Моделі описового характеру, використовуються для оцінки фінансового стану. Застосовуються за необхідності вибору найкращого з наявних варіантів (наприклад, визначення способів досягнення максимально можливої рентабельності).	Побудова системи звітних балансів, представлення фінансової звітності в різних аналітичних розрізах, вертикальний та горизонтальний аналіз, система аналітичних коефіцієнтів.
<i>Предикативні</i>	Призначенням моделі є розробка прогнозу, результати якого дають змогу оцінити майбутні зміни у фінансових показниках діяльності підприємства, фінансовому стані підприємства, зовнішньому макрота мікросередовищі, оцінити досяжність планів підприємства. Прогнозування також дає можливість оцінити ризики, які виникають у діяльності, й врахувати їх при плануванні, що дає змогу мінімізувати збитки і надає додаткові можливості отримання прибутку.	Розрахунок точки критичного обсягу продажу, побудова прогнозних фінансових звітів, детермінований факторний аналіз, регресійний аналіз, трендовий аналіз, моделі ситуаційного аналізу.

Оцінку фінансового стану підприємства необхідно здійснювати поетапно, зокрема:

1. Провести вертикальний та горизонтальний аналіз балансу і звіту про фінансові результати для всіх досліджуваних періодів.
2. На основі фінансової звітності обчислити значення показників оцінки фінансового стану для всіх досліджуваних періодів.
3. Охарактеризувати показники за останній досліджуваний період.
4. Здійснити порівняння отриманих значень показників із середньогалузевими та нормативними значеннями, а також зі значеннями, нормальними для досліджуваного підприємства.
5. Провести аналіз динаміки кожного коефіцієнта, результатом якого є обґрунтовані висновки, в яких зазначено основні причини зміни коефіцієнта (за необхідності використовують інформацію про динаміку зміни абсолютних величин, за якими визначається досліджуваний коефіцієнт).
6. З'ясувати фактори, що вплинули на величину показника у звітному періоді (особливо у випадку, коли значення показника не відповідає критичному або нормативному).
7. До кожної із функціональних підсистем показників скласти аналітичні записки, в яких з урахуванням висновків надати загальну детальну характеристику діяльності підприємства за кожним напрямом аналізу.

8. Розробити заходи щодо поліпшення досліджуваних показників або їх коригування, виявлення резервів (зростання рентабельності, зниження собівартості, визначення точки беззбитковості, віднайдення інших резервів).

9. Скласти генеральну аналітичну записку для всієї системи показників, у якій навести повну ґрунтовну комплексну характеристику підприємства за всіма підсистемами у цілому, зазначити фінансовий стан, в якому перебуває підприємство, і надати рекомендації щодо його покращення шляхом визначення необхідного значення показника у майбутньому та способів його досягнення.

Аналіз фінансового стану може проводитися із застосуванням двох підходів:

1. *Експрес-аналіз фінансового стану* – ґрунтується на використанні обмеженої кількості показників, що дає змогу отримати загальне уявлення стосовно фінансового стану, в якому перебуває підприємство, і зосередитися на пошуку та визначенні найбільш важливих і складних проблем управління його фінансами. Проведення такого аналізу потребує невеликих витрат часу та передбачає можливість використання додаткових аналітичних процедур для більш детального дослідження проблемних аспектів функціонування підприємства. Показники, що розраховуються в ході експрес-аналізу, мають ураховувати усі сторони діяльності підприємства й розглядатися у динаміці. Інформаційною базою для їх розрахунку є основні форми фінансової звітності.

2. *Комплексний аналіз фінансового стану* є більш глибоким і детальним та передбачає здійснення розрахунку як загальних, так і часткових показників. Такий аналіз призначений для дослідження всіх аспектів діяльності підприємства з точки зору розробки стратегії розвитку.

17.3. Система показників оцінювання фінансового стану підприємства

Для забезпечення достовірності оцінки фінансового стану ***система показників має відповідати таким вимогам:***

- урахування за допомогою показників усіх аспектів досліджуваного суб'єкта або явища;
- взаємозв'язок показників (змістовний або внутрішній зв'язок між складовими системи);
- верифікаційність – можливість установлення достовірності або перевірки, яка передбачає зрозумілість алгоритму розрахунку та необхідного для цього інформаційного забезпечення.

Під час формування системи показників необхідно керуватися певними принципами:

1. У системі повинні бути представлені часткові й узагальнюючі показники, які характеризують у цілому активи, пасиви, фінансові результати або грошові потоки підприємства і можуть бути розкладені на ряд часткових.

2. Сукупність показників повинна бути оптимальною для цього підприємства, тобто доступною для огляду.

3. Показники системи мають доповнювати, але не дублювати один одного, бути істотними та незначно корелювати між собою (коефіцієнт кореляції не більше 0,85, що дасть змогу дотриматися принципу допустимої мультиколінеарності). Недодержання цього принципу призводить до перевантаженості системи, оскільки показники, що корелюють, однаково змінюються у динаміці.

4. Дотримання оптимального співвідношення між абсолютними та відносними показниками. Відносні показники дають можливість порівнювати об'єкти, що є непорівнюваними за абсолютними величинами, дозволяють елімінувати вплив деяких загальноекономічних факторів (наприклад, інфляції), більш стійкі у просторі й часі, дають змогу поліпшити статистичні властивості показників (привести їх до розподілу, близького до нормального) для забезпечення їх коректної обробки за допомогою економіко-математичних методів. В аналізі фінансового стану підприємства динамічні та просторові зіставлення проводяться переважно із застосуванням відносних показників.

5. Система повинна мати максимальний ступінь аналітичності, тобто забезпечувати можливість оцінки поточного фінансового стану підприємства і перспектив його зміни, а також бути придатною для прийняття управлінських рішень. Цього можна досягти шляхом включення до системи показників, що застосовуються у традиційному аналізі, та використання однозначних алгоритмів їх розрахунку.

Оцінити фінансовий стан підприємства можна шляхом аналізу семи груп показників, кожна з яких характеризує окремий аспект діяльності суб'єктів господарювання:

– *показники майнового стану* – дають змогу охарактеризувати склад і структуру активів підприємства у статичній динаміці, в тому числі основних та оборотних засобів, визначити технічний і моральний стан основних засобів, тип відтворення та ефективність їх використання;

– *показники ліквідності* – характеризують спроможність підприємства швидко перетворити активи на грошові кошти, тобто у найкоротший проміжок часу із найменшими трансакційними витратами;

– *показники платоспроможності* – характеризують можливість підприємства погашати зобов'язання, термін сплати яких вже настав, а також генерувати грошові потоки, які за обсягами і термінами відповідають платіжним потребам підприємства та дають можливість фінансувати не тільки операційну, але й інвестиційну діяльність, забезпечувати розширене відтворення;

– *показники фінансової стійкості* – застосовуються для оцінки здатності підприємства упродовж певного часу виконувати зобов'язання перед кредиторами за рахунок власного капіталу та довгострокових джерел фінансування;

– *показники ділової активності* – дають змогу визначити ефективність використання вкладених коштів і з'ясувати, за рахунок яких активів підприємство може підвищити ефективність своєї діяльності;

– *показники прибутковості (рентабельності)* – визначають ефективність діяльності підприємства;

– *показники ринкової активності* (для акціонерних товариств) – характеризують положення підприємства на фондовому ринку та на ринку капіталів.

Аналіз майнового стану полягає у дослідженні динаміки складу і структури активів підприємства, які поділяються на основні й оборотні (табл. 17.5). Зокрема, для цілей аналізу:

- визначають склад, обсяг, структуру та динаміку необоротних активів;
- надають характеристику технічного і морального стану основних засобів;
- з'ясовують інтенсивність процесу оновлення основних засобів;
- аналізують ефективність використання основних засобів.

Таблиця 17.5

Показники оцінювання майнового стану підприємства

Показник	Характеристика
<i>– показники стану основних засобів</i>	
Коефіцієнт зносу основних засобів	характеризує частку вартості, списану на витрати у попередніх періодах, і технічний стан засобів виробництва
Коефіцієнт придатності	характеризує ту частину вартості основних засобів, яка ще не перенесена на виготовлений продукт; чим більшим є значення коефіцієнта, тим новішими є його основні засоби
<i>– показники руху основних засобів – характеризують процес оновлення основних засобів</i>	
Коефіцієнт надходження	характеризує частку основних засобів, що надійшли за звітний період, у їх загальному обсязі на кінець періоду
Коефіцієнт оновлення	відображає частку нових основних засобів, що надійшли за звітний період, у їх загальному обсязі
Коефіцієнт вибуття	демонструє, яка частина основних засобів, з якими підприємство почало діяльність у звітному періоді, вибула з різних причин
Коефіцієнт ліквідації	відображає, яку частину основних засобів було ліквідовано у звітному періоді
<i>– показники ефективності використання основних засобів</i>	
Віддача основних засобів	є відносною величиною інтенсивності та характеризує, який обсяг виробництва припадає на одиницю вартості основних засобів
Ємність основних засобів	обернений показник до віддачі, характеризує необхідний обсяг основних засобів для виробництва одиниці вартості продукції
Озброєність основними засобами	характеризує вартість основних засобів, яка припадає на одного працюючого

Коефіцієнти придатності та зносу є моментними показниками, тому можуть бути розраховані як на початок, так і на кінець року.

Оновлення основного капіталу підприємства відбувається за умови, що коефіцієнт надходження перевищує коефіцієнт вибуття.

Ліквідність – це здатність активів трансформуватися у грошову форму в найкоротший час без втрати своєї поточної вартості та з найменшими транзакційними витратами. **Визначення ліквідності здійснюється за допомогою:**

– *розрахунку коефіцієнтів ліквідності* – дають змогу встановити забезпечення короткострокових зобов'язань найбільш ліквідними активами, насамперед грошовими коштами (табл. 17.6);

– *аналізу ліквідності балансу* – порівнюються активи, згруповані за ступенем ліквідності, із зобов'язаннями, розташованими за ступенем погашення.

Таблиця 17.6

Показники оцінювання ліквідності підприємства

Показник	Характеристика
Коефіцієнт загальної ліквідності (current ratio)	демонструє, наскільки поточні зобов'язання можуть бути погашені за рахунок оборотних активів. Є відображенням фінансової стійкості підприємства і характеризує, у скільки разів оборотні активи перевищують поточні зобов'язання, є індикатором платоспроможності підприємства. Дає відповідь на питання, чи вистачить оборотних активів для покриття поточних зобов'язань, забезпечуючи при цьому безпечну маржу. Рекомендоване значення залежить від діяльності підприємства, а також від характеру активів та зобов'язань, наприклад, наявності простроченої заборгованості чи реальної вартості запасів, що зумовлює розмір безпечної маржі. Надмірне значення коефіцієнта може свідчити про нераціональне використання коштів
Коефіцієнт швидкої ліквідності (quick ratio, acid test)	визначає, яку частину поточних зобов'язань може бути погашено за рахунок ліквідних оборотних активів (грошових коштів та їх еквівалентів, дебіторської заборгованості), навіть за несприятливих умов, але при цьому необхідно враховувати термін погашення дебіторської заборгованості
Коефіцієнт абсолютної ліквідності (absolute ratio)	засвідчує, яку частину поточних зобов'язань може бути погашено за рахунок найбільш ліквідних активів – грошових коштів

Коефіцієнти ліквідності дають змогу оцінити спроможність підприємства погасити свої зобов'язання.

Здатність підприємства вчасно погашати свої зобов'язання можна визначити шляхом проведення аналізу ліквідності балансу, який передбачає класифікацію активів і зобов'язань підприємства за рівнем ліквідності (табл. 17.7).

Ліквідність балансу – це ступінь покриття боргових зобов'язань підприємства його активами, строк перетворення яких на грошові кошти відповідає строку погашення платіжних зобов'язань.

Таблиця 17.7

Класифікація активів за рівнем ліквідності та пасивів за терміном погашення

Активи		Пасиви	
група	склад показників	група	склад показників
A_1 – високоліквідні активи	Гроші та їх еквіваленти в касі, на рахунках у банку, поточні фінансові інвестиції	D_1 – невідкладні зобов'язання	Поточна кредиторська заборгованість за розрахунками з оплати праці, з бюджетом, зі страхування
A_2 – активи підвищеної ліквідності	Дебіторська заборгованість за продукцію, товари, роботи і послуги, за розрахунками з бюджетом, за виданими авансами, інша поточна дебіторська заборгованість, одержані векселі	D_2 – короткострокові зобов'язання	Поточна кредиторська заборгованість за товари, роботи, послуги, за розрахунками з учасниками, із внутрішніх розрахунків, за довгостроковими зобов'язаннями, короткострокові кредити банків, інші поточні зобов'язання, поточні забезпечення
A_3 – низьколіквідні активи	Виробничі запаси, товари, готова продукція, незавершене виробництво, поточні біологічні активи, витрати майбутніх періодів	D_3 – довгострокові зобов'язання	Довгострокові кредити банків, інші довгострокові зобов'язання, відстрочені податкові зобов'язання, інші довгострокові зобов'язання
A_4 – активи у неліквідній формі	Нематеріальні активи (залишкова вартість), основні засоби (залишкова вартість), довгострокові фінансові інвестиції, довгострокова дебіторська заборгованість, відстрочені податкові активи, інші необоротні активи	D_4 – постійні пасиви	Власний капітал, довгострокові забезпечення, цільове фінансування

Баланс вважається абсолютно ліквідним, якщо дотримано такого співвідношення:

$$A_1 > D_1; A_2 > D_2; A_3 > D_3; A_4 < D_4$$

Якщо виконуються перші три нерівності, то поточні активи перевищують зовнішні зобов'язання підприємства. Виконання останньої нерівності свідчить про наявність у підприємства власних оборотних коштів, тобто дотримання мінімальної умови фінансової стійкості. Невиконання якоїсь із перших трьох нерівностей свідчить про те, що ліквідність балансу тією чи іншою мірою відхиляється від абсолютної.

Платоспроможність підприємства – це здатність розраховуватися за зобов'язаннями та генерувати грошові потоки, які за обсягами і термінами відповідають платіжним потребам підприємства для реалізації операційної, фінансової й інвестиційної діяльності.

Платоспроможність підприємства, на відміну від ліквідності, що визначається наявністю оборотних активів у розмірі, теоретично достатньому для погашення короткострокових зобов'язань (навіть незважаючи на порушення строків погашення, передбачених контрактом), залежить від спроможності підприємства розраховуватися за своїми зобов'язаннями саме у визначений момент часу.

Для оцінки платоспроможності можна застосовувати такі методи:

– *аналіз грошових потоків* – дає змогу оцінити здатність підприємства генерувати грошові кошти у потрібному обсязі та в строки, необхідні для здійснення платежів;

– *побудова платіжного календаря* – містить інформацію про планові показники надходжень і витрачання коштів у часовому діапазоні (день, тиждень, місяць, квартал, рік) у цілому по підприємству, за напрямками діяльності, за договорами тощо.

Фінансова стійкість демонструє, наскільки підприємство залежить від запозичень та спроможне повернути борги власними фінансовими ресурсами. Для характеристики фінансової стійкості підприємства послуговуються системою абсолютних і відносних показників (табл. 17.8).

Таблиця 17.8

Показники оцінювання фінансової стійкості підприємства

Показник	Характеристика
Абсолютні показники	
Робочий капітал (working capital)	визначає суму оборотних активів, сформовану за рахунок власного і довгостроково залученого капіталу. Має бути додатним, оскільки застосовується для оцінки здатності підприємства пережити складні часи. Від'ємне значення показника свідчить про надмірне акумулювання короткострокової кредиторської заборгованості, що може спричинити кризові явища на підприємстві
Власні оборотні кошти	характеризують частину оборотних активів, сформованих за рахунок власного капіталу (різниця між оборотними активами та поточними і довгостроковим зобов'язаннями та забезпеченнями або різниця між власним капіталом і вартістю необоротних активів, на покриття якої насамперед спрямовується власний капітал)

Відносні показники	
Коефіцієнт автономії (фінансової незалежності)	характеризує частку в активах, сформовану за рахунок власного капіталу. Норматив співвідношення визначається фінансовою політикою підприємства, сферою діяльності та свідчить про стабільність структури капіталу. Чим вище значення показника, тим вищий рівень фінансової стійкості. Низький рівень коефіцієнта характеризує високий рівень концентрації запозиченого капіталу і залежність від рівня відсотків та строків акумулювання кредитів
Коефіцієнт фінансової залежності	засвідчує, наскільки активи фінансуються за рахунок кредиторів. Є зворотним до коефіцієнта автономії. Зростання цього показника у динаміці означає посилення залежності підприємства від зовнішніх інвесторів і є негативною тенденцією
Коефіцієнт фінансового ризику (leverage ratio)	визначає співвідношення між залученими та власними коштами, скільки позикових засобів доводиться на одиницю власних джерел фінансування, і характеризує, наскільки підприємство залежить від запозичень. Чим більше значення коефіцієнта, тим вищим є ризик
Коефіцієнт фінансової стабільності (фінансування)	демонструє, скільки власних засобів доводиться на одиницю позикових джерел фінансування, тобто забезпеченість заборгованості власними коштами
Коефіцієнт довгострокових джерел фінансування (debt-equity ratio)	характеризує залежність підприємства від довгострокових зобов'язань. Збільшення коефіцієнта свідчить про можливість зростання фінансового ризику та можливість втрати платоспроможності
Коефіцієнт фінансової стійкості	визначає частку стабільних джерел фінансування (довгострокового капіталу) в їх загальному обсязі. Характеризує забезпеченість підприємства довгостроковими фінансовими ресурсами і дає змогу з'ясувати довгострокові фінансові перспективи (коефіцієнт довгострокового фінансування)
Коефіцієнт довгострокової заборгованості	деталізує структуру постійного капіталу та характеризує загальну капіталізацію підприємства
Коефіцієнт маневреності власного капіталу	визначає частку власних коштів, які перебувають у мобільній формі, тобто частку власного капіталу, вкладену в оборотні активи. Характеризує зростання мобільності власного капіталу, тобто ту його частину, яка перебуває в обігу і використовується для фінансування поточної діяльності
Коефіцієнт зовнішнього фінансування	демонструє частку необоротних активів, які були профінансовані за рахунок зовнішніх довгострокових джерел

Показник власних оборотних коштів можна застосовувати для визначення рівня фінансової стійкості підприємства (табл. 17.9).

Таблиця 17.9

Визначення фінансової ситуації за рівнем її стійкості

Рівень фінансової стійкості	Характеристика	Формула
Абсолютна фінансова стійкість	Для забезпечення запасів (З) достатньо власних оборотних коштів (ВОК); платоспроможність підприємства гарантована.	$Z < \text{ВОК}$
Нормальна фінансова стійкість	Для забезпечення запасів, окрім власних оборотних коштів, залучаються довгострокові зобов'язання (ДЗ); платоспроможність підприємства гарантована.	$Z < \text{ВОК} + \text{ДЗ}$
Нестійка фінансова стійкість	Для забезпечення запасів, окрім власних оборотних коштів і довгострокових зобов'язань, використовуються короткострокові зобов'язання (КЗ); платоспроможність підприємства гарантована.	$Z < (\text{ВОК} + \text{ДЗ} + \text{КЗ})$
Кризова фінансова стійкість	Для забезпечення запасів не вистачає «нормальних» джерел їх формування; підприємству загрожує банкрутство.	$Z > (\text{ВОК} + \text{ДЗ} + \text{КЗ})$

Аналіз **показників ділової активності** дає змогу визначити ефективність використання підприємством вкладених у нього коштів і дати відповідь на питання, за рахунок яких складових активів підприємство може підвищити свою результативність.

Швидкість обертання активів визначає рівень інтенсивності їх використання, а прискорення оборотності активів призводить до скорочення потреби у них. Отже, вивільняються активи, інвестовані у виробничі запаси чи іммобілізовані у вигляді дебіторської заборгованості, що сприяє підвищенню рівня ліквідності підприємства.

Для оцінки інтенсивності використання активів застосовують такі коефіцієнти:

1. **коефіцієнти оборотності** – характеризують швидкість обороту складових активів, тобто скільки разів протягом звітного періоду кошти, вкладені в активи, зробили оборот. Збільшення цих показників є позитивною тенденцією для підприємства;

2. **тривалість одного обороту активів у днях** – визначає період від вкладення активів у виробництво до отримання виручки від реалізації;

3. **коефіцієнти закріплення** – характеризують суму оборотних коштів, що припадають на одиницю реалізованої продукції. Є оберненим показником до коефіцієнта оборотності, тому підприємство має прагнути до їх зменшення;

4. **сума додатково залучених (вивільнених) коштів** – характеризує економічний ефект від прискорення чи уповільнення оборотності активів;

5. *тривалість виробничого циклу;*
6. *тривалість операційного циклу;*
7. *тривалість фінансового циклу.*

Характеристики основних показників оцінки ділової активності наведено у табл. 17.10.

Таблиця 17.10

Показники оцінювання ділової активності підприємства

Показник	Характеристика
Коефіцієнт оборотності активів	відображає, скільки виручки від реалізації продукції отримано на одиницю коштів, інвестованих в активи. Цей коефіцієнт характеризує ефективність використання як власних, так і залучених ресурсів, за рахунок яких було сформовано активи підприємства. Крім того, цей коефіцієнт застосовують для характеристики повного циклу виробничо-збутової діяльності. Чим вищий рівень обороту активів, тим менше ресурсів необхідно залучати в оборот підприємства для здійснення поточної (операційної) діяльності
Тривалість одного обороту активів	використовується для визначення тривалості повного обороту активів підприємства у звітному періоді
Коефіцієнт оборотності оборотних активів	визначає кількість оборотів оборотних активів за період. Позитивною тенденцією є збільшення коефіцієнта
Тривалість одного обороту оборотних активів	характеризує середній період часу від вкладення коштів у виробництво продукції до отримання коштів за реалізовану продукцію. Позитивною тенденцією є зменшення показника
Коефіцієнт оборотності запасів (inventory ratio)	визначає кількість оборотів коштів, інвестованих у запаси. Відображає ефективність використання та швидкість реалізації товарно-матеріальних цінностей, тобто скільки разів за період вони були перетворені на продукцію і продані
Термін зберігання запасів	дає змогу визначити, скільки у середньому днів запаси зберігаються на складі підприємства, тобто скільки днів триває один оборот виробничих запасів. Низький коефіцієнт свідчить про високий рівень попиту на продукцію, яку виготовляє підприємство. Високе значення може свідчити про затовареність виробничими запасами або про випуск продукції, що не користується попитом у споживачів. Крім того, високий коефіцієнт може бути наслідком непродуманої збутової політики підприємства
Коефіцієнт оборотності дебіторської заборгованості	відображає, у скільки разів виручка перевищує середню дебіторську заборгованість. Характеризує середній період погашення рахунків дебіторів, а саме скільки разів протягом звітного періоду дебіторська заборгованість перетворюється у грошові кошти. Чим вищий цей коефіцієнт, тим коротший період між реалізацією продукції й отриманням виручки

Продовження табл. 17.10

Термін погашення дебіторської заборгованості	визначає середню кількість днів інкасації дебіторської заборгованості. Фінансові менеджери при управлінні дебіторською заборгованістю встановлюють нормативні строки погашення дебіторської заборгованості. Чим коротшим є цей строк, тим краще, оскільки з часом ймовірність несплати рахунків зростає. Реальний строк погашення дебіторської заборгованості порівнюють із нормативним. Якщо він перевищує нормативне значення, то розробляється програма заходів щодо прискорення інкасації дебіторської заборгованості до строку її повної ліквідації
Коефіцієнт оборотності кредиторської заборгованості	демонструє, у скільки разів собівартість реалізованої продукції перевищує кредиторську заборгованість. Цей показник дає можливість з'ясувати, скільки необхідно оборотів для оплати векселів і рахунків, пред'явлених підприємству, тобто як швидко підприємство здатне погашати свої зобов'язання перед кредиторами
Термін погашення кредиторської заборгованості	визначає середній термін сплати підприємством кредиторської заборгованості, тобто дає змогу з'ясувати, за скільки днів відбувається один оборот кредиторської заборгованості

Результатом прискорення чи уповільнення оборотності оборотних активів є їх вивільнення з обігу (–) або додаткове залучення (+), абсолютне значення якого можна визначити за такою формулою:

$$E = \left(\frac{\text{Тривалість обороту оборотних засобів у звітному періоді}}{\text{Тривалість обороту оборотних засобів у базисному періоді}} - 1 \right) \frac{\text{Чиста виручка від реалізації у звітному періоді}}{\text{Тривалість звітного періоду}}$$

Швидкість обертання є комплексним показником оцінки ефективності організаційно-технічних заходів, що реалізуються на підприємстві, тому аналіз ділової активності передбачає визначення показників виробничого, операційного та фінансового циклів (рис. 17.1).

Виробничий цикл – це календарний період часу, протягом якого виріб або партія виробів, що обробляються, проходять усі операції виробничого процесу або певної його частини і перетворюються на завершений продукт. Тривалість виробничого циклу дорівнює тривалості обороту виробничих запасів.

Для характеристики тривалості повного циклу виробництва та реалізації продукції застосовують показник **тривалості операційного циклу**. **Операційний цикл** – це час між придбанням матеріалів, їх використанням у виробництві, реалізацією готової продукції й отриманням грошових коштів та їх еквівалентів.

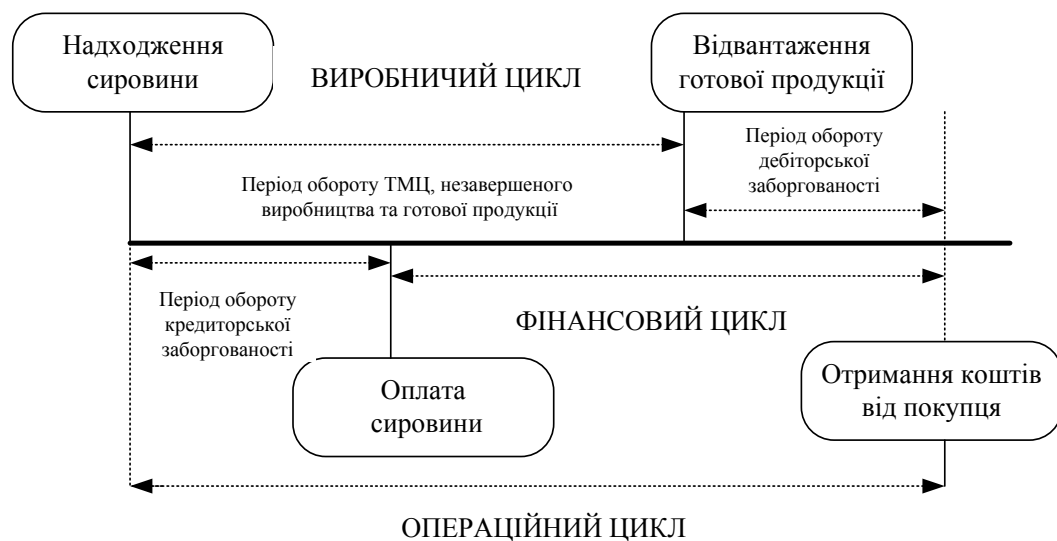

Рис. 17.1. Взаємозв'язок між виробничим, операційним і фінансовим циклами

Скорочення тривалості операційного циклу є наслідком скорочення виробничого циклу і періоду інкасації дебіторської заборгованості та свідчить про поліпшення фінансового стану підприємства. Тривалість виробництва як складова операційного циклу зумовлена технологічним процесом і характером техніки, що застосовується.

Тривалість обороту робочого капіталу встановлюється на рівні **тривалості фінансового циклу**. *Фінансовий цикл* – це час від оплати за придбані матеріали до отримання грошей за реалізовані товари (роботи, послуги).

Рентабельність характеризує ефективність діяльності підприємства. Показники, що розраховують для оцінки рентабельності, становлять співвідношення прибутку до ресурсів чи результатів діяльності. Класично показник рентабельності представлено записом:

$$R = P / r,$$

де P – прибуток / збиток; r – ресурси підприємства або фінансовий результат.

Показники рентабельності розраховують на підставі балансу та звіту про фінансові результати. Так, записи у чисельнику роблять на підставі вибору значення заданої множини:

$$P = \{GP, EBIT, EBT, NI\},$$

де GP – валовий прибуток / збиток; $EBIT$ – прибуток / збиток від операційної діяльності; EBT – прибуток / збиток до оподаткування; NI – чистий прибуток / збиток.

На рівень рентабельності господарсько-фінансової діяльності підприємства впливають різноманітні фактори, що відображають різноманітні господарські процеси й явища.

Усі показники рентабельності можна умовно поділити на три групи (табл. 17.11):

- 1) показники, що характеризують рентабельність активів підприємства;
- 2) показники, що характеризують рентабельність капіталу підприємства;
- 3) показники, що характеризують рентабельність результатів діяльності підприємства.

Таблиця 17.11

Показники оцінювання рентабельності діяльності підприємства

Показник	Характеристика
<i>Показники рентабельності активів</i>	
Коефіцієнт рентабельності активів (<i>ROA</i>)	визначає, скільки чистого прибутку отримує підприємство при використанні одиниці активів і свідчить про ефективність їх використання
Коефіцієнт рентабельності необоротних активів (<i>RONA</i>)	розрахунок показника дає можливість з'ясувати, наскільки ефективно використовувалися кошти, інвестовані у необоротні активи
Коефіцієнт рентабельності основних засобів (<i>ROFA</i>)	показник застосовують для характеристики віддачі основних засобів: скільки чистого прибутку припадає на одиницю ресурсів підприємства, інвестованих в основні засоби
Коефіцієнт рентабельності оборотних активів (<i>ROCA</i>)	визначає віддачу на одну грошову одиницю фінансових ресурсів підприємства, спрямованих на формування оборотних активів – виробничих запасів, дебіторської заборгованості, грошових коштів та їх еквівалентів
<i>Показники рентабельності капіталу</i>	
Коефіцієнт рентабельності власного капіталу (<i>ROE</i>)	демонструє ефективність використання власних джерел фінансування, тобто скільки грошових одиниць чистого прибутку отримано підприємством на одну грошову одиницю середньої суми власного капіталу
Коефіцієнт ефективності перманентного капіталу (<i>ROI</i>)	дає змогу визначити, наскільки ефективно використовувалися інвестиційні ресурси, тобто фінансові ресурси підприємства, залучені на довгостроковий період – власний капітал і довгострокові зобов'язання
<i>Показники рентабельності, які визначають ефективність діяльності підприємства</i>	
Коефіцієнт рентабельності реалізації (<i>ROS</i>)	розраховується як співвідношення прибутку до вартості реалізованої продукції. Оскільки для обрахунку показника рентабельності реалізації прибуток визначають із множини $P = \{GP, EBIT, EBT, NI\}$, то можна розрахувати чотири варіанти показника. Коефіцієнт рентабельності реалізації визначає частку прибутку, що припадає на одну грошову одиницю реалізованої продукції

Коефіцієнт рентабельності витрат (ROC)	дає змогу визначити відносну величину прибутку, одержаного на кожну гривню, вкладену у виробництво кінцевого продукту

Показники рентабельності, що застосовуються для аналізу фінансової звітності підприємства, не вичерпуються наведеними вище коефіцієнтами.

Значне практичне поширення отримали системи показників, які за умови застосування факторного аналізу дають змогу всебічно та комплексно визначити рентабельність господарської діяльності підприємства. До найбільш відомих належить співвідношення показників, запропоноване компанією «Du Pont», – формула Дюпона.

За основний показник, що характеризує ефективність вкладених у діяльність підприємства коштів, було взято рентабельність активів, а факторами, які на неї впливають, визначено рентабельність реалізації й коефіцієнт оборотності активів. Зв'язок між цими показниками має такий вигляд:

$$ROA = \frac{\text{Чистий прибуток}}{\text{Чиста виручка від реалізації}} \times \frac{\text{Чиста виручка від реалізації}}{\text{Активи}} = ROS_{NI} \times K_{o.a}$$

У подальшому цю модель було модифіковано на трифакторну, де результативним показником є рентабельність власного капіталу:

$$ROE = \frac{\text{Чистий прибуток}}{\text{Чиста виручка від реалізації}} \times \frac{\text{Чиста виручка від реалізації}}{\text{Активи}} \times \frac{\text{Активи}}{\text{Власний капітал}} = ROS_{NI} \times K_{o.a} \times M$$

Наведена модель дає можливість з'ясувати вплив на зміну рентабельності власного капіталу таких фінансових показників, як рентабельність реалізації, коефіцієнт оборотності активів і мультиплікатор капіталу.

Модифікована факторна модель демонструє, що рентабельність власного капіталу та його фінансова стійкість перебувають в оберненій залежності. Отже, у разі збільшення власного капіталу зменшується рентабельність, але зростає фінансова стійкість підприємства.

Формула Дюпона засвідчує, що прибуток на власний капітал залежить від прибутку на одиницю реалізованої продукції, ефективності використання активів, які перебувають у розпорядженні підприємства, і фінансування за рахунок власних фінансових ресурсів. Факторний аналіз дає змогу виявити чинники, що у звітному періоді мали найбільший вплив на зміну рентабельності капіталу. Зокрема, фінансовий менеджер звертає увагу на причини, що зумовили зміну: рентабельності реалізації; оборотності активів; фінансової структури капіталу.

Проведений аналіз дає підстави для прийняття рішення про підвищення рентабельності реалізації продукції, прискорення оборотності активів чи підвищення рентабельності активів.

Ринкова вартість підприємства може бути проаналізована тільки щодо публічних акціонерних товариств, які здійснюють торгівлю акціями через фондову біржу (табл. 17.12).

Таблиця 17.12

Показники оцінювання ринкової вартості підприємства

Показник	Характеристика
Прибуток на акцію (earning per share)	характеризує співвідношення між чистим прибутком, спрямованим на дивідендні виплати акціонерам за звичайними акціями, і середньою кількістю звичайних акцій підприємства, що обертуються на ринку протягом року. Цей показник впливає на ринкову ціну акцій, але є неприйнятним для порівняння ринкової вартості різних підприємств. Високий коефіцієнт є сигналом для інвесторів про прибутковість інвестицій в акції підприємства, оскільки свідчить про перспективи його економічного зростання
Цінність акції (price / earning ratio)	визначає, скільки наразі погоджуються платити інвестори за отримання однієї грошової одиниці прибутку на акцію. Є індикатором попиту на акції компанії. Зростання показника у динаміці свідчить про очікування інвесторами швидкого зростання прибутку підприємства порівняно з іншими. Зменшення показника свідчить про погіршення фінансового стану підприємства та зростання ризикованості ринкових операцій
Дивідендна дохідність акції (dividend yield)	характеризує відсоток повернення на капітал, вкладений в акції фірми. Вимірює ефект від володіння акціями. Низький показник є характерним для підприємств, що фінансують свою діяльність шляхом реінвестування прибутку
Дивідендний вихід (dividend payout)	характеризує частину чистого прибутку, виплаченого акціонерам у вигляді дивідендів. Значення цього показника залежить від дивідендної й інвестиційної політики підприємства
Коефіцієнт котирування акції (market-to-book ratio)	демонструє співвідношення ринкової ціни акції та її балансової вартості. Якщо значення коефіцієнта більше від одиниці, то потенційні акціонери готові дати за акцію більше бухгалтерської оцінки її ціни. Значення коефіцієнта менше за одиницю свідчить, що підприємство не створило доданої вартості для своїх акціонерів

Для визначення цих показників недостатньо даних фінансової звітності, отже, їх розрахунок потребує додаткової інформації.

Фінансові менеджери, аналізуючи діяльність підприємства та її результати, створюють індивідуальну систему показників, що забезпечують найбільш повну і справедливу інформацію для прийняття управлінських рішень. Комбінації показників та коефіцієнтів можуть бути найрізноманітнішими і спрямовані на найбільш повне розкриття інформації про фінансовий стан підприємства у

ринковому середовищі. Під час проведення аналізу показники за відповідний період зводяться у таблицю. Наведене дає змогу дослідити зміну показників та коефіцієнтів у динаміці й з'ясувати тенденції розвитку за ряд періодів.

Контрольні запитання і завдання

1. Що таке «фінансовий стан підприємства»?
2. Які завдання дає змогу вирішити проведення аналізу фінансового стану?
3. Назвіть елементи інформаційного забезпечення оцінки фінансового стану.
4. Які критерії застосовуються для відбору інформаційних джерел?
5. З яких джерел складається інформаційна база аналізу фінансового стану підприємств?
6. Зазначте групи користувачів фінансової звітності.
7. Які прийоми застосовують для аналізу фінансових звітів?
8. Що таке «вертикальний аналіз фінансових звітів»?
9. Охарактеризуйте призначення і сутність горизонтального аналізу фінансової звітності.
10. Які методи аналізу використовують для оцінки фінансового стану?
11. Які моделі застосовують для проведення фінансового аналізу?
12. Охарактеризуйте етапи проведення оцінки фінансового стану.
13. Які підходи використовують для аналізу фінансового стану?
14. За допомогою яких груп показників здійснюється оцінка фінансового стану підприємства?
15. Охарактеризуйте показники майнового стану підприємства.
16. Що таке «фінансова стійкість підприємства»?
17. Яким чином аналізують ліквідність підприємства?
18. Що означає поняття «ліквідність балансу»?
19. Що характеризують показники оборотності активів підприємства?
20. Які показники застосовують для оцінки ефективності діяльності підприємства?
21. Для чого використовується формула Дюпона?
22. Назвіть показники, що характеризують ринкову вартість акціонерного капіталу.

Рекомендована література

1. Фінанси. Підручник / І. О. Лютий, С. Я. Боринець, З. С. Варналій та ін.; за ред. д.е.н., проф. І. О. Лютого. Київ : Ліра-К. 2017. 728 с.
2. Про бухгалтерський облік та фінансову звітність в Україні : Закон України від 16 лип. 1999 № 996-XIV. URL : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/996-14>.
3. Національне положення (стандарт) бухгалтерського обліку 1 «Загальні вимоги до фінансової звітності» : затверджене наказом Мін-ва фін. України від 7 лют. 2013 № 73. URL : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/z0336-13>.
4. Національне положення (стандарт) бухгалтерського обліку 2 «Консолідована фінансова звітність», затв. наказом Мін-ва фін. України від 27 черв. 2013 № 628. URL : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/z1223-13>.

5. Положення (стандарт) бухгалтерського обліку 25 «Фінансовий звіт суб'єкта малого підприємництва» : затв. наказом Мін-ва фін. України від 25 лют. 2000. № 39. URL : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/z0161-00>.
6. Положення (стандарт) бухгалтерського обліку 29 «Фінансова звітність за сегментами» : затв. наказом Мін-ва фін. України від 19 трав. 2005 № 412. URL : <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/z0621-05>.
7. Примітки до річної фінансової звітності : затв. наказом Мін-ва фін. України від 29 лист. 2000 № 302. URL : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/z0904-00>.
8. Ehrhardt M. C., Brigham. E. F. Financial Management: Theory and Practice. Thirteen Edition. Cengage Learning, 2015. 1184 p.
9. Данілов О. Д., Паєнко Т. В. Фінанси підприємств у запитаннях і відповідях : навч. посіб. Київ : ЦУЛ, 2011. 256 с.
10. Непочатенко О. О., Мельничук Н. Ю. Фінанси підприємств : підруч. для студ. вищ. навч. закл. Київ : ЦУЛ, 2013. 503 с.
11. Фінанси підприємства: планування та управління у виробничій сфері : навч. посіб. / Г. І. Базецька, Л. Г. Суботовська, Ю. В. Ткаченко. Харків : Харк. нац. акад. міськ. госп-ва, 2012. 292 с.
12. Фінанси підприємств : підруч. / А. М. Поддєрьогін та ін. ; кер. кол. авторів і наук. ред. проф. А. М. Поддєрьогін ; Держ. вищ. навч. закл. «Київ. нац. екон. ун-т ім. Вадима Гетьмана». 8-е вид., переробл. і доповн. Київ : КНЕУ, 2013. 519 с.
13. Шелудько В. М. Фінансовий менеджмент : підруч. Київ : Знання, 2013. 375 с.
14. Шморгун Н. П., Головка Н. П. Фінансовий аналіз : навч. посіб. Київ : ЦУЛ, 2006. 528 с.
15. Ярошевич Б. Н. Фінанси підприємств : навч. посіб. Київ : Знання, 2012. 341 с.
16. Ковтун Н. В. Фінансовий аналіз : навч. посіб. Київ : ВПЦ «Київ. ун-т», 2014. 527 с.

Розділ 18

УПРАВЛІННЯ ФІНАНСАМИ ПІДПРИЄМСТВ

Основні категорії та поняття: управління фінансами підприємств, фінансовий менеджмент, фінансове планування, бюджет, платіжний календар, грошовий потік підприємства (Cash-flow), внутрішній фінансовий контроль, фінансовий контролінг.

18.1. Фінансовий менеджмент у системі управління фінансами підприємств

Підприємства, які працюють у сучасній економічній системі, дуже неоднорідні за своїми характеристиками – вони випускають різноманітні види продукції, надають специфічні послуги, виконують певні види робіт, відрізняються розміром, кількістю працюючих, станом і структурою основних та оборотних активів тощо. Однак усі ці підприємства об'єднує те, що будь-яке з них у своїй діяльності формує і використовує фінансові ресурси.

Ефективне управління фінансовими ресурсами підприємства вимагає організації системи, яка реалізує набір традиційних та нетрадиційних шляхів вирішення проблем, що виникають, і забезпечує його платоспроможність, високий рівень рентабельності й фінансову стійкість.

Зберегти міцні ринкові позиції в умовах жорсткої конкуренції та інших викликів зовнішнього середовища функціонування підприємства можна лише спираючись на ефективний менеджмент.

Сучасний менеджмент – це різноманітні варіанти прийняття управлінських рішень, у тому числі й у фінансовій сфері. **Фінансовий менеджмент, або управління фінансовими ресурсами підприємства, є підсистемою загального управління господарсько-комерційною діяльністю підприємства, що охоплює сукупність принципів, методів і форм організації управління всіма аспектами його фінансової діяльності та спрямована на реалізацію стратегічних і тактичних цілей підприємства.** Фінансовий менеджмент безпосередньо пов'язаний із виробничим та інноваційним менеджментом, менеджментом персоналу і деякими іншими видами функціонального менеджменту.

Фінансовий менеджмент у найбільш загальному розумінні становить систему принципів та методів розробки й реалізації управлінських рішень, пов'язаних із формуванням, розподілом і використанням фінансових ресурсів економічних суб'єктів й організацією обороту їх коштів.

Матеріальною основою фінансового менеджменту є грошовий обіг підприємства, який спричиняє зміну форм вартості та супроводжується потоками платежів і розрахунків.

Ефективне управління грошовим обігом – це передбачення його можливого стану на найближчу й віддалену перспективу і вміння визначати обсяги й інтен-

сивність надходження та витрачання грошових коштів як у поточному, так і в довгостроковому періоді.

У широкому розумінні фінансовий менеджмент – це стратегія й тактика фінансового забезпечення підприємницької діяльності, що дає можливість ефективно управляти рухом грошових коштів та знаходити оптимальні фінансові рішення.

Фінансова стратегія визначається як формування системи довгострокових цілей фінансової діяльності підприємства і вибір найбільш ефективних шляхів їх реалізації. У зв'язку з орієнтацією фінансової стратегії на довгострокову перспективу стратегічні фінансові рішення мають незначну деталізацію.

На відміну від стратегічного управління фінансами, *тактика фінансового менеджменту* характеризується середнім рівнем деталізації рішень та залежить від поточних можливостей підприємства.

Під час розробки стратегії фінансового управління фінансовий менеджер орієнтується на необхідність забезпечення самофінансування підприємства, тобто накопичення капіталу, достатнього для фінансування розширеного відтворення. Отже, у процесі стратегічного управління фінансами здійснюється пошук шляхів нагромадження капіталу і перерозподілу фінансових ресурсів у найбільш перспективні сфери бізнесу або у розширення масштабів діяльності підприємства.

Залежно від досягнутого рівня фінансової стійкості суб'єкти господарювання можуть обирати орієнтиром одну з трьох базових стратегій фінансового розвитку (рис. 18.1).

Рис. 18.1. Стратегії фінансового розвитку підприємства

На відміну від стратегічного фінансування, *тактичне управління фінансами* спрямоване на забезпечення відшкодування поточних витрат за рахунок отриманих доходів, регулювання обсягу поточних грошових виплат. Іншими словами, тактичний фінансовий менеджмент орієнтується на внутрішні джерела фінансування з метою забезпечення самоокупності діяльності. Вирішальна роль відводиться ефективності використання наявних грошових коштів у конкретний проміжок часу.

Поняття «фінансовий менеджмент» можна одночасно розглядати у трьох аспектах (рис. 18.2).

Як система управління фінансами підприємства, фінансовий менеджмент – процес визначення мети управління фінансами підприємств та її досягнення за допомогою методів і важелів фінансового механізму. В цьому аспекті фінансовий менеджмент є не лише системою ефективного управління фінансовими ресурсами, а й однією з ключових підсистем загальної системи управління підприємства, в рамках якої вирішуються важливі питання, що стосуються з'ясування величини та оптимального складу активів для досягнення визначеної мети підприємницької діяльності, віднайдення джерел фінансування, формування оптимальної цільової структури, організації поточного і перспективного управління фінансовою діяльністю для забезпечення платоспроможності та фінансової стійкості підприємства.

Рис. 18.2. Підходи до визначення поняття фінансового менеджменту

Характерними ознаками фінансового менеджменту як системи фінансового управління є:

- по-перше, складність системи управління фінансами підприємства, що пов'язано з багатоваріантністю фінансових інструментів і методів, багатомпонентністю об'єктів фінансового управління, що доповнюється складністю їх окремих елементів;
- по-друге, динамічність фінансової системи передбачає постійні зміни фінансових показників, що характеризують різні аспекти фінансової діяльності у зв'язку з безперервним потоком грошових видатків та надходжень підприємства;
- по-третє, чутливість фінансових результатів діяльності до зміни факторів зовнішнього середовища передбачає, що вибір конкретних фінансових інстру-

ментів, фінансових методів і важелів управління має здійснюватися з урахуванням не лише внутрішніх можливостей підприємства, а й таких зовнішніх факторів, як інфляція, правове та нормативне забезпечення, податкове середовище, ціна ресурсів, конкуренція, кон'юнктурна стадія в окремих ринкових сегментах тощо. Ці фактори не можуть бути змінені шляхом управлінських рішень, і завдання фінансового менеджменту полягає у розробці адаптаційних заходів, що дають змогу пристосуватися до змін у навколишньому середовищі у найближчому періоді та на довгострокову перспективу.

Як орган управління, фінансовий менеджмент – це фінансова дирекція і безпосередньо фінансові менеджери, які за допомогою різних управлінських заходів здійснюють цілеспрямований вплив на фінансову діяльність підприємства. Фінансові менеджери відповідають за постановку проблем фінансового характеру, аналіз доцільності вибору конкретного рішення з наявних альтернативних варіантів, реалізацію прийнятого рішення, ведення оперативної фінансової діяльності.

Фінансовий менеджмент як форма підприємництва передбачає творчий підхід до вирішення фінансових проблем, застосування наукових основ планування та управління, фінансового аналізу, нововведень (інновацій). Сутність фінансового менеджменту як форми підприємництва втілюється в обміні:

Гроші → Послуги фінансового менеджменту → Гроші з приростом.

Основні складові фінансового менеджменту наведено на рис. 18.3.

Рис. 18.3. Складові фінансового менеджменту

Основна мета фінансового менеджменту на підприємстві – максимізація добробуту власників підприємства у поточному та перспективному періодах. Необхідними умовами досягнення такої мети є раціональне використання ресурсів для створення ринкової вартості, здатної покрити усі витрати, пов'язані з використанням ресурсів і забезпеченням прийнятного рівня доходів на умовах адекватного ризику вкладників капіталу.

Слід звернути увагу, що зазначена мета фінансового менеджменту суперечить поширеній думці, згідно з якою управління фінансовою діяльністю переважно спрямоване на максимізацію прибутку підприємства. Річ у тім, що максимізації ринкової вартості підприємства далеко не завжди можна досягти за допомогою максимізації його прибутку.

Фінансові менеджери можуть управляти ресурсами підприємства будь-яким не забороненим законом способом із тим, щоб забезпечити досягнення визначеної мети.

Максимізація ринкової вартості підприємства потребує виконання ряду важливих економічних завдань, що за відношенням до виробничого процесу поділяють на:

- довгострокові (стратегічні) завдання – чітко визначені наміри підприємства, які характеризують напрями та перспективи розвитку підприємства;
- оперативні (тактичні) завдання – походять від стратегічних намірів, делегованих структурним підрозділам і філіям.

До числа *довгострокових завдань* відносять:

- відтворення виробничих процесів;
- максимізацію прибутку;
- зростання ринкової вартості акцій підприємства;
- підвищення рівня добробуту власників.

До *оперативних завдань* належать:

- мінімізація витрат;
- збільшення обсягів виробництва та реалізації продукції;
- диверсифікація ризиків;
- інтенсифікація і підвищення ефективності виробництва;
- забезпечення фінансової стійкості й платоспроможності.

Найбільш важливими завданнями управління фінансами підприємства є планування та управління довгостроковим розміщенням ресурсів, управління оборотними активами і формуванням оптимальної структури капіталу (рис. 18.4).

Рис. 18.4. Завдання управління фінансами підприємства

Планування та управління довгостроковим розміщенням ресурсів, акумульованих підприємством у результаті господарсько-фінансової діяльності, – це основа формування бюджету капітальних вкладень. Складання бюджету капітальних вкладень передбачає визначення обсягу необхідних фінансових ресурсів, форми їх мобілізації, вартості фінансових ресурсів, ризику розміщення фінансових ресурсів.

Управління оборотними активами спрямоване на оптимізацію виробничих запасів, грошових коштів, коштів у розрахунках і коштів, які обслуговують оборот. Ця задача є провідною у реалізації концепцій операційної діяльності підприємства й забезпечує вирішення питань короткострокового розміщення ресурсів.

Формування оптимальної структури капіталу передбачає визначення потреби у залученні зовнішніх ресурсів для забезпечення необхідного рівня розвитку підприємства з урахуванням їх впливу на ризик та ринкову вартість підприємства.

Завдання фінансового менеджменту безпосередньо пов'язані між собою, хоча окремі з них і мають різноплановий характер (наприклад, забезпечення максимального прибутку за умови мінімізації ризику підприємства). Отже, фінансові менеджери мають узгоджувати окремі завдання для найбільш ефектвної реалізації основної мети своєї діяльності.

Фінансовий стан підприємства є основою його розвитку, тому суттєвим є віднайдення компромісу між завданнями фінансового менеджменту та фінансовими можливостями їх реалізації.

Отже, ***фінансовий менеджмент*** – система підходів, принципів і методів розробки, прийняття та реалізації управлінських рішень з питань фінансово-господарської діяльності суб'єкта господарювання.

18.2. Системи і методи фінансового планування

Фінансове планування є однією з функцій фінансового менеджменту. Основою фінансового планування є прогностичний економічний і фінансовий аналіз, роль якого у системі фінансового планування обґрунтовується причинно-наслідковими зв'язками функцій фінансового менеджменту. Необхідність складання фінансових планів визначається такими основними причинами, як: невизначеність, характерна для періоду планування; координуюча роль фінансового плану; оптимізація фінансових результатів; обмеженість фінансових ресурсів.

Ступінь невизначеності, пов'язаний з діяльністю підприємства в прогнозованому періоді, обумовлений постійним та не завжди прогнозованим впливом безлічі факторів на макрорівні й мікрорівні. Концептуально, мета фінансового планування полягає у зменшенні очікуваного негативного впливу одних факторів і збільшенні очікуваного позитивного впливу інших факторів. При

цьому в системі фінансового планування дані фактори інтегруються та ідентифікуються, їх вплив оцінюється і по можливості регулюється. Координуюча роль фінансового плану, або, інакше кажучи, системоутворююча роль, полягає у структуризації, деталізації та визначенні взаємозалежних стратегічних і тактичних завдань у діяльності підприємства, що, у свою чергу, дає змогу оптимізувати фінансовий результат за певних економічних умов при заданому обсязі фінансових ресурсів.

Фінансове планування – це процес забезпечення діяльності підприємства необхідними фінансовими ресурсами; визначення напрямів ефективного використання капіталу; виявлення та мобілізація резервів збільшення прибутку через підвищення ефективності використання матеріальних, трудових і фінансових ресурсів.

Етапи процесу фінансового планування:

- розрахунки фінансових показників, формування фінансової звітності, використання отриманих даних для аналізу впливу конкретних планів розвитку бізнесу на цільові планові фінансові показники;
- визначення фінансових ресурсів, необхідних для реалізації планів розвитку бізнесу;
- прогнозування обсягів фінансових ресурсів, що генеруються в ході діяльності підприємства;
- створення системи внутрішнього фінансового контролю;
- розробка технології корегування фінансових планів.

У сучасній економічній літературі розглядаються такі **моделі фінансового планування**:

- розробка фінансового розділу бізнес-плану;
- бюджетування;
- складання прогнозних фінансових документів.

Розробка фінансового розділу бізнес-плану включає: підготовку заявок на отримання зовнішнього фінансування; складання проспектів емісії цінних паперів для залучення додаткового капіталу в грошовій формі; обґрунтування доцільності залучення іноземних інвестицій. При розробці даної моделі застосовуються такі методи: прогнозування обсягів реалізації; баланс грошових потоків; аналітичний звіт про доходи і витрати; прогнозування балансу активів та пасивів підприємства; розрахунки критичного обсягу продажів (точки беззбитковості).

Бюджетування застосовується у процесі короткострокового фінансового планування й інтегрує методи аналізу доходів і видатків підприємства. Створення бюджетів здійснюється в межах оперативного фінансового планування. Розробка бюджетів надає кількісну визначеність стратегічним орієнтирам підприємства. Основні види бюджетів такі: матеріальний бюджет; бюджет закупівель; трудовий бюджет; бюджет адміністративних видатків; бюджет додаткових вкладень капіталу; бюджет готівки.

Складання прогнозних фінансових документів застосовується в ході довгострокового фінансового планування. Метою довгострокового фінансового планування є складання прогнозу балансу та звіту про прибутки і збитки, які є основою для розробки оперативних бюджетів. Якість довгострокового фінансового планування визначається рівнем бухгалтерського та управлінського обліку. В ході складання прогнозних фінансових документів застосовуються методи прогнозу продажів, визначення потреби у додатковому фінансуванні, регресійного аналізу, аналізу беззбитковості.

Моделі фінансового планування дають змогу реалізувати три ключові компоненти фінансового плану: прогноз продажів; прогнозні документи фінансової звітності; план зовнішнього фінансування. Сучасні інформаційні системи і технології дають змогу створити індивідуальну, адаптовану, гнучку модель фінансового планування з урахуванням особливостей бізнесу конкретного підприємства.

Фінансове планування діяльності підприємства базується на використанні трьох основних систем: перспективного планування фінансової діяльності підприємства; поточного планування фінансової діяльності підприємства; оперативного планування фінансової діяльності підприємства (табл. 18.1).

Таблиця 18.1

Характеристика систем фінансового планування діяльності підприємства

Системи фінансового планування	Основний методичний підхід до здійснення планування	Форми реалізації результатів фінансового планування	Період (горизонт) планування
1. Перспективне планування фінансової діяльності підприємства	Прогнозування	Розробка довгострокового фінансового плану за основними напрямками діяльності підприємства	До 3 років
2. Поточне планування фінансової діяльності підприємства	Техніко-економічне обґрунтування	Розробка поточних фінансових планів за окремими аспектами діяльності підприємства	1 рік
3. Оперативне планування фінансової діяльності підприємства	Бюджетування	Розробка і доведення до виконавців бюджетів, платіжних календарів та інших оперативних планових завдань за всіма напрямками діяльності підприємства	Місяць, квартал

Системи фінансового планування є взаємозалежними та реалізуються у певній послідовності. Спочатку здійснюється перспективне фінансове планування, яке забезпечує реалізацію стратегічних цілей розвитку підприємства, а також визначаються цільові параметри поточного фінансового планування. У свою чергу, поточне фінансове планування створює основу для розробки і доведення до виконавців оперативних бюджетів за всіма напрямками діяльності підприємства.

Основні складові перспективного фінансового плану:

- цілі фінансової стратегії підприємства, визначені через кількісні цільові показники;
- фінансова політика підприємства за окремими аспектами фінансової діяльності;
- прогноз кон'юнктури фінансового ринку;
- прогноз зміни факторів зовнішнього середовища, внутрішнього середовища та безпосереднього оточення підприємства;
- результати ретроспективного аналізу показників фінансової діяльності підприємства.

Параметри перспективного фінансового плану мають **стохастичну природу**, тому такий план доцільно розробляти у трьох варіантах: «оптимістичному»; «реалістичному»; «песимістичному».

Перспективний фінансовий план підприємства розробляється на основі:

- прогнозу суми активів підприємства;
- прогнозу структури капіталу;
- прогнозу обсягу реальних інвестицій;
- прогнозу суми чистого прибутку і показника рентабельності власного капіталу підприємства;
- прогнозу суми амортизаційного потоку;
- прогнозу співвідношення розподілу чистого прибутку підприємства на споживання та нагромадження відповідно до вибраної дивідендної політики;
- прогнозу суми чистого грошового потоку підприємства.

У процесі складання зазначених прогнозів використовують методи кореляційного моделювання, оптимізаційного моделювання, багатофакторного економіко-математичного моделювання, розрахунково-аналітичний метод, економіко-статистичний метод.

Поточний фінансовий план базується на розробленому перспективному фінансовому плані й передбачає визначення джерел і обсягів фінансування розвитку підприємства за всіма напрямками діяльності, формування структури доходів та витрат, визначення умов забезпечення постійної платоспроможності, визначення структури активів і капіталу на кінець планованого періоду. Поточний фінансовий план розробляється на майбутній рік з квартальною деталізацією.

Основою для розробки поточного фінансового плану підприємства є:

- прогноз показників перспективного фінансового плану;

- планові обсяги виробництва й реалізації продукції та інші показники операційної діяльності підприємства;
- система розроблених на підприємстві норм і нормативів витрат окремих ресурсів;
- діюча система ставок податкових платежів;
- діюча система норм амортизаційних відрахувань;
- середні ставки за кредитами та депозитами;
- результати фінансового аналізу за попередній рік.

Якщо економічна ситуація в країні й кон'юнктура товарного і фінансового ринків на майбутній рік прогнозуються як нестабільна, то поточний фінансовий план доцільно розробляти в «оптимістичному», «реалістичному» та «песимістичному» варіантах.

Розробка поточного фінансового плану передбачає використання методів техніко-економічних розрахунків, балансового методу і методу економіко-математичного моделювання.

Основними видами поточних фінансових планів підприємства є:

1) план доходів та видатків операційної діяльності: метою розробки даного плану є визначення суми чистого прибутку від операційної діяльності підприємства;

2) план надходжень і витрат коштів: метою розробки даного плану є визначення обсягу та джерел формування фінансових ресурсів підприємства, розподіл фінансових ресурсів за видами і напрямками господарської діяльності, забезпечення постійної платоспроможності підприємства на всіх етапах планового періоду;

3) балансовий план: метою розробки даного плану є визначення необхідного приросту окремих видів активів із забезпеченням їх внутрішньої збалансованості, формування оптимальної структури капіталу для достатньої фінансової стабільності підприємства у плановому періоді.

Оперативний фінансовий план базується на розробленому поточному фінансовому плані та полягає в розробці комплексу короткострокових планових завдань щодо фінансового забезпечення основних напрямів господарської діяльності підприємства. Основною формою оперативного фінансового плану є **бюджет**.

Бюджет є оперативним фінансовим планом короткострокового періоду; розробляється зазвичай на період до одного року (квартал або місяць); відображає видатки і надходження фінансових ресурсів у процесі здійснення конкретних видів господарської діяльності; деталізує показники поточного фінансового плану; є основним плановим документом, який доводять до «центрів відповідальності» усіх типів.

Розробка планових бюджетів на підприємстві характеризується терміном «**бюджетування**» та спрямована на вирішення двох основних завдань:

- визначення обсягу і структури видатків, пов'язаних з діяльністю окремих структурних одиниць та підрозділів підприємства;

– забезпечення покриття цих видатків фінансовими ресурсами з різних джерел.

Процес бюджетування має **безперервний або ковзний характер**. Виходячи із планових фінансових показників, визначених на рік у процесі поточного фінансового планування, заздалегідь (до настання планового періоду) розробляється система квартальних бюджетів (на майбутній квартал), а в межах квартальних бюджетів – система місячних бюджетів (на кожний майбутній місяць). Процес ковзного бюджетування гарантує безперервність функціонування системи оперативного планування фінансової діяльності підприємства, закладає надійну основу для здійснення постійного контролю і необхідного коригування результатів цієї діяльності.

Бюджети, що розробляються у процесі оперативного фінансового планування, **класифікуються за такими ознаками**:

- **за сферами діяльності підприємства**: бюджети операційної, інвестиційної та фінансової діяльності;
- **за видами витрат**: поточний і капітальний бюджети;
- **за широтою номенклатури витрат**: функціональний (одна або дві статті витрат) та комплексний (уся широта номенклатури витрат) бюджети;
- **за методами розробки**: стабільний (не залежить від зміни показників обсягу діяльності) й гнучкий (залежить від зміни показників обсягу діяльності; містить норматив, що відповідає конкретному рівню показника обсягу діяльності) бюджети.

Особливою формою бюджету є **платіжний календар**, який розробляється за окремими видами руху грошових коштів (податковий платіжний календар, платіжний календар за розрахунками з постачальниками, платіжний календар по обслуговуванню боргу тощо) і по підприємству в цілому (в цьому випадку він деталізує поточний фінансовий план надходжень та витрат коштів); складається зазвичай на майбутній місяць із деталізацією за днями, тижнями, декадами. Платіжний календар складається з двох розділів: 1) графік витрат коштів (або графік майбутніх платежів); 2) графік надходжень коштів.

Прогнозно-аналітичні процедури супроводжують процес фінансового планування діяльності підприємства на всіх рівнях. Визначення прогнозних і планових значень параметрів фінансових планів передбачає використання імітаційного моделювання та методу послідовних ітерацій. У процесі імітаційного моделювання встановлюються базові залежності, визначаються ключові параметри й їх значення, тобто моделюється ситуація в цілому. Далі застосовують метод послідовних ітерацій, у ході якого варіюють додатковими параметрами та їх значеннями. Даний метод є доцільним для звуження коридору варіювання цільових параметрів фінансових планів.

18.3. Моніторинг грошових потоків підприємства

Перспективні, поточні та оперативні фінансові плани ґрунтуються на результатах постійного моніторингу грошових потоків підприємства, включаючи моніторинг потреб у додатковому фінансуванні діяльності.

У процесі розробки і реалізації фінансових планів важливим є виявлення обсягів вхідного грошового потоку (надходжень грошових коштів), вихідного грошового потоку (витрачання грошових коштів) та загального обороту грошей.

Чистий рух грошових коштів у результаті операційної діяльності підприємства має назву **операційний Cash-flow**, чистий рух коштів від інвестиційної діяльності – **інвестиційний Cash-flow**, різниця між вхідними і вихідними потоками в рамках фінансової діяльності – **Cash-flow від фінансової діяльності**.

Чистий Cash-flow (рух грошових коштів) по підприємству за звітний період розраховується як арифметична сума Cash-flow від усіх видів діяльності, він дорівнює приросту грошових коштів та їх еквівалентів за означений період.

Інформаційною базою для розрахунків є інформація управлінського обліку, баланс і звіт про фінансові результати.

Показник операційного Cash-flow можна розглядати з трьох позицій: як індикатор ліквідності та платоспроможності підприємства; як показник результативності фінансово-господарської діяльності (індикатор теперішньої й майбутньої дохідності підприємства); як індикатор спроможності до фінансування за рахунок внутрішніх джерел.

Cash-flow від інвестиційної діяльності (сума чистого грошового потоку) визначається як різниця між сумою реалізації окремих видів необоротних активів, фінансових інвестицій і сумою їх придбання у звітному періоді. Розрахункова формула цього показника така:

- (+) виручка від реалізації необоротних активів;
 - (+) сума від реалізації довгострокових фінансових інвестицій;
 - (+) сума від реалізації раніше викуплених власних акцій;
 - (+) сума дивідендів за придбаними акціями або борговими зобов'язаннями;
 - (–) сума придбання основних засобів та нематеріальних активів;
 - (–) зміна обсягів незавершеного будівництва;
 - (–) сума від придбання довгострокових фінансових інвестицій;
 - (–) сума від викупу власних акцій підприємства.
- = Cash-flow (інвестиційний).

Cash-flow від фінансової діяльності (сума чистого грошового потоку) визначається як різниця між сумою фінансових ресурсів, які залучені із зовні, й сумою основного боргу, а також виплачених дивідендів (процентів). Розрахункова формула цього показника така:

- (+) сума додатково залученого власного акціонерного або пайового капіталу із зовні;
- (+) сума додатково залучених довгострокових кредитів і позик;

- (+) сума додатково залучених короткострокових кредитів та позик;
 - (+) сума коштів, які надійшли у порядку безповоротного цільового фінансування;
 - (-) сума погашення боргу за довгостроковими кредитами і позиками;
 - (-) сума погашення боргу за короткостроковими кредитами та позиками;
 - (-) сума дивідендів (процентів), які виплачені власникам підприємства (акціонерам) на вкладений капітал (акції, паї, облігації).
- = Cash-flow від фінансової діяльності.

Загальний Cash-flow = Операційний Cash-flow + Інвестиційний Cash-flow + Cash-flow від фінансової діяльності.

Якщо операційний Cash-flow скоригувати на позитивний (негативний) Cash-flow від інвестиційної діяльності, то ми отримаємо так званий **Free (незалежний) Cash-flow**, який характеризує здатність підприємства забезпечити операційну діяльність і планові інвестиції за рахунок внутрішніх фінансових джерел (незалежно від зовнішнього фінансування).

Від'ємне значення Free Cash-flow показує, що для здійснення запланованих видатків підприємство має потребу в зовнішньому фінансуванні у конкретному обсязі, яка утворилася у результаті дефіциту внутрішніх джерел фінансування.

Додатне значення Free Cash-Flow свідчить про наявність надлишку коштів, які можуть бути використані для таких цілей:

- виплата дивідендів;
- погашення банківських позичок;
- викуп власних корпоративних прав.

Розрахунок Free Cash-flow має значення як при **ex-post-аналізі**³³, оскільки дає змогу користувачам звітності зробити висновок про потенціал внутрішнього фінансування в попередніх періодах, так і під час **ex-ante-аналізу**³⁴, оскільки є базовою величиною для прогнозування вхідних та вихідних грошових потоків, пов'язаних з фінансовою діяльністю.

У рамках фінансового контролінгу показник Free Cash-flow використовується також як індикатор раннього попередження про можливі проблеми у сфері управління дебіторською заборгованістю і запасами, збутовій сфері тощо. Вважається, що цей показник швидше та виразніше сигналізує про негативний розвиток, ніж показники прибутковості.

В процесі фінансового планування слід уникати дефіциту грошових потоків, що є можливим за умови: залучення стратегічних інвесторів, що надасть можливість поповнити власний капітал; додаткової емісії акцій; залучення довгострокових і короткострокових позик; продажу зайвих активів, утримання яких призводить до зростання витрат; скорочення термінів надання товарного (комерційного кредиту); посилення контролю за дотриманням термінів пога-

³³ Ex-post-аналіз – аналіз, що ґрунтується на оцінці фактичних звітних показників.

³⁴ Ex-ante-аналіз – аналіз, що ґрунтується на оцінці прогнозних очікуваних показників.

шення заборгованості тощо. У зв'язку з цим актуалізується питання прогнозування потреби у додатковому фінансуванні діяльності підприємства.

Якщо фінансові показники підприємства мінливі, то прогнозування потреби у капіталі передбачає побудову прогнозів показників балансу та прибутку. Однак якщо передбачається, що основні фінансові показники підприємства залишаються незмінними, то для прогнозування потреби у додаткових фінансових ресурсах (AFN) можна використовувати простішу формулу.

Формула прогнозування потреби у додатковому фінансуванні:

$$AFN = \overbrace{\text{Плановий приріст активів}} - \overbrace{\text{Спонтанний приріст зобов'язань}} - \overbrace{\text{Приріст нерозподіленого прибутку}} = \frac{A^*}{S_0} \times \Delta S - \frac{L^*}{S_0} \times \Delta S - M \times S_1 \times RR$$

AFN – необхідні додаткові фонди;

A^* – активи, безпосередньо пов'язані з реалізацією, тобто ті активи, які збільшуються при збільшенні виручки;

S_0 – виручка за останній рік;

$\frac{A^*}{S_0}$ – процентне відношення необхідних активів до виручки. Дана величина також показує приріст активів, необхідний для отримання кожної грошової одиниці приросту виручки, тобто, наприклад, якщо даний коефіцієнт дорівнює 0,7, то це означає, що на кожну гривню продажів, що збільшилися, активи мають збільшитися на 70 коп.;

L^* – спонтанні (автоматичні) зобов'язання підприємства; L^* зазвичай значно нижчі за загальні зобов'язання (L). Спонтанні зобов'язання містять кредиторську заборгованість перед постачальниками, а також перед персоналом і податковими органами, але не містять банківські та облігаційні позики;

$\frac{L^*}{S_0}$ – зобов'язання, що спонтанно утворюються при фінансуванні однієї грошової одиниці приросту виручки, тобто, наприклад, якщо даний коефіцієнт дорівнює 0,07, то це означає, що кожна гривня виручки, що збільшилася, генерує 7 коп. спонтанного фінансування;

S_1 – загальна виручка, що прогнозується на наступний рік;

$\Delta S = S_1 - S_0$ – приріст обсягу продажів;

M – частка прибутку у виручці. Розраховується як відношення загального прибутку до загальної виручки. Наприклад, значення $M = 0,03$ означає, що підприємство отримує 3 коп. прибутку на кожну гривню продажів;

RR – відсоток реінвестованого нерозподіленого прибутку, тобто частка чистого прибутку, який залишається у розпорядженні підприємства. Розраховується як відношення чистого прибутку до загального прибутку. Зауважимо, що $RR = 1$ називається коефіцієнтом виплати дивідендів, оскільки сума часток нерозподіленого прибутку та виплати дивідендів (Payout Ratio) дорівнює 100%, тобто це варіант відсутності нерозподіленого прибутку.

Слід зауважити, що A позначає загальні активи, а A^* – ті активи, які збільшуються при збільшенні обсягів продажу. Якщо підприємство працює на повну потужність, то $A^* = A$. Проте часто $A^* \neq A$, у цьому випадку необхідно оптимізувати систему фінансового менеджменту.

Наведена формула свідчить, що **потреба у додатковому фінансуванні залежить від п'ятих ключових факторів**, а саме:

1) **зростання виручки** (AS – Sales Growth). Підприємства, масштаби діяльності яких швидко зростають, потребують значного збільшення активів;

2) **капіталомісткість** ($\frac{A^*}{S_n}$ – Capital Intensity). Кількість активів, необхідних на кожен грошову одиницю виручки, має назву коефіцієнта капіталомісткості. Підприємства з більш високими значеннями даного коефіцієнта (відношення активів до виручки) потребують більшого обсягу активів при заданому зростанні виручки, отже, вони мають більшу потребу в додатковому фінансуванні;

3) **відношення спонтанних зобов'язань до виручки** ($\frac{L^*}{S_n}$ – Spontaneous Lia-Bilities-to-Sales Ratio). Підприємства, які спонтанно створюють значні зобов'язання з кредиторської заборгованості, матимуть відносно низьку потребу в додатковому фінансуванні;

4) **частка прибутку у виручці** (рентабельність продажів, маржа M – Profit Margin). Чим вищою є маржа, тим більша частина чистого прибутку є доступною для підтримки приросту продажів і тим нижчою є потреба у додатковому фінансуванні;

5) **відсоток нерозподіленого прибутку** (RR – Retention Ratio). Підприємства, які залишають значну частку нерозподіленого прибутку та не виплачують її у вигляді дивідендів, мають меншу потребу в додатковому фінансуванні.

Таким чином, моніторинг грошових потоків підприємства і потреб у додатковому фінансуванні діяльності на всіх етапах розробки та реалізації перспективних, поточних і оперативних фінансових планів суттєво збільшить ефективність внутрішнього фінансового контролю, що, у свою чергу, дасть змогу коректно й своєчасно коригувати відповідні цільові планові показники.

18.4. Внутрішній фінансовий контроль

У системі основних функцій фінансового менеджменту важлива роль належить здійсненню внутрішнього фінансового контролю.

Внутрішній фінансовий контроль являє собою процес перевірки менеджерами підприємства виконання та забезпечення реалізації всіх управлінських рішень у сфері фінансової діяльності з метою реалізації фінансової стратегії й попередження кризових ситуацій, що призводять до банкрутства.

Основні форми внутрішнього фінансового контролю такі:

- **попередній фінансовий контроль:** здійснюється на стадії формування фінансових планів у процесі розгляду бізнес-планів окремих структурних підрозділів (центрів відповідальності) підприємства. У процесі такого фінансового контролю перевіряється обґрунтованість окремих показників і правильність проведених розрахунків з метою виявлення можливих резервів підвищення ефективності фінансової діяльності та запобігання можливим порушенням чинного законодавства і внутрішніх нормативних актів підприємства;
- **поточний фінансовий контроль:** здійснюється в ході реалізації фінансових планів усіх рівнів з метою вживання оперативних заходів щодо повного виконання (досягнення) всіх передбачених планових цільових орієнтирів (показників);
- **підсумковий фінансовий контроль:** здійснюється в ході розгляду встановленої фінансової звітності та передбачених звітів керівників окремих структурних підрозділів (центрів відповідальності) при оцінці підсумкових результатів фінансової діяльності за звітний період (місяць, квартал, рік) з метою подальшої її нормалізації.

Підвищенню ефективності реалізації внутрішнього фінансового контролю сприяє запровадження в діяльність підприємства ефективної комплексної управлінської системи, що має назву «**фінансовий контролінг**».

Фінансовий контролінг є регуляторною координуючою управлінською системою взаємозв'язку між формуванням інформаційної бази, фінансовим аналізом, фінансовим плануванням і внутрішнім фінансовим контролем, що забезпечує концентрацію контрольних дій на найбільш пріоритетних напрямках фінансової діяльності підприємства, своєчасне виявлення відхилень фактичних її результатів від запланованих та прийняття оперативних управлінських рішень, спрямованих на її нормалізацію.

Основними функціями фінансового контролінгу є:

- спостереження за ходом реалізації фінансових завдань, встановлених системою планових фінансових показників і нормативів;
- визначення ступеня відхилень фактичних результатів фінансової діяльності від запланованих;
- діагностування за розмірами відхилень серйозних погіршень у фінансовому стані підприємства й істотного зниження темпів розвитку;
- розробка оперативних управлінських рішень щодо нормалізації фінансової діяльності підприємства відповідно до планових цілей і показників;
- коригування за необхідності окремих цілей та показників фінансового розвитку внаслідок зміни умов зовнішнього фінансового середовища, кон'юнктури фінансового ринку і внутрішніх умов здійснення господарської діяльності підприємства.

Фінансове планування підвищує якість фінансового менеджменту підприємства через забезпеченість виробничої діяльності необхідним та достатнім обсягом фінансових ресурсів. При цьому процес фінансового планування діяль-

ності підприємства передбачає планування грошових потоків за всіма векторами доходів і видатків підприємства.

Залежно від тривалості періоду та цілей розрізняють перспективне (стратегічне), поточне (тактичне) й оперативне фінансове планування. Моделі фінансового планування дають змогу розробити фінансовий план у вигляді розділу бізнес-плану, бюджетів або прогнозних фінансових документів підприємства.

Об'єктом фінансового планування на сучасному етапі економічного розвитку можуть бути платоспроможність, кредитоспроможність, імовірність банкрутства, майно, капітал, фінансовий результат. Зауважимо, що фінансовий результат є функцією факторних показників, а саме: прибутку, виручки, валюти балансу, позаоборотних активів, власного капіталу, довгострокових зобов'язань, оборотних активів, матеріальних оборотних активів, готової продукції, дебіторської та кредиторської заборгованості.

Фінансове планування надає можливість фінансовим менеджерам приймати ефективні управлінські рішення, які мають стратегічний вплив на результат фінансово-господарської діяльності підприємства. Результатами ефективного фінансового планування мають бути: фінансова рівновага підприємства у процесі його стратегічного розвитку; ритмічність здійснення операційної діяльності підприємства; скорочення потреби підприємства у позиковому капіталі; прискорення оборотності капіталу; зниження ризику неплатоспроможності підприємства за рахунок синхронізації надходжень і витрат грошових коштів; отримання додаткового прибутку за рахунок тимчасово вільних залишків грошових активів у фінансових інвестиціях.

Використання моделей, систем та методів фінансового планування дає змогу забезпечити цілеспрямованість фінансової діяльності підприємства. Комплексна система фінансового планування забезпечує ефективність операційної, фінансової, інвестиційної й соціальної діяльності підприємства.

Контрольні запитання і завдання

1. Поясніть сутність категорії «фінансовий менеджмент». Назвіть його основні складові та поясніть зв'язок між ними.
2. Зазначте основну мету фінансового менеджменту на підприємстві.
3. Які завдання вирішує система фінансового менеджменту на підприємстві?
4. Визначте завдання, які вирішує фінансовий менеджмент як керуюча система.
5. Назвіть завдання фінансового менеджменту як керованої системи.
6. Визначте етапи процесу фінансового планування діяльності підприємства.
7. В якому логічному причинно-наслідковому зв'язку перебувають процеси фінансового планування і фінансового прогнозування?
8. Визначити основні фактори впливу на ефективність фінансового прогнозування.
9. Які переваги використання інформаційних систем та технологій у фінансовому плануванні?
10. Охарактеризуйте моделі фінансового планування діяльності підприємства.
11. Охарактеризуйте системи фінансового планування діяльності підприємства.

12. Назвіть основні складові перспективного фінансового плану й обґрунтуйте основу для його розробки.

13. Визначте сутність і цілі поточного фінансового планування. Охарактеризуйте основні види поточних фінансових планів підприємства.

14. Визначте сутність, цілі та технологію оперативного фінансового планування.

15. Поясніть значення моніторингу грошових потоків для ефективності фінансового планування.

16. Поясніть зміст технології прогнозування потреби у додатковому фінансуванні діяльності підприємства.

17. Визначте форми внутрішнього фінансового контролю.

18. Визначте сутність і функції системи фінансового контролінгу.

19. Поясніть, чим відрізняються та в якій залежності перебувають системи фінансового контролінгу і внутрішнього фінансового контролю.

20. Поясніть важливість фінансового планування для підвищення фінансового результату підприємства.

21. Борг у сумі 200000 грн, виданий під 6% річних, має бути повернений через 5 років. Вирішено створити фонд погашення. На платежі погашення в банку нараховують 8% річних. Обґрунтуйте вибір методу планування та складіть план погашення заборгованості. Визначте щорічні витрати боржника за умови, що платежі погашення утворюють постійну річну ренту. Складіть план зменшення витрат по обслуговуванню боргу, виходячи з умови.

22. Кредит 80000 грн надано на 4 роки під 20% річних. Для погашення одноразовим платежем створено фонд. На внесок до фонду нараховуються відсотки за ставкою 25% річних. Відсотки на суму боргу періодично сплачуються кредиторам. Обґрунтуйте вибір методу планування і складіть план погашення кредиту, якщо внески до фонду погашення здійснюються: а) один раз на рік; б) кожне півріччя; в) щокварталу. Зробіть висновки щодо вигідності схем планування для боржника, для кредитора. Складіть план зменшення витрат по обслуговуванню боргу, виходячи з умови.

23. Кредит 100000 грн із щорічним нарахуванням складних відсотків за ставкою 20% річних має погашатись однаковими терміновими платежами, що включають погашення основної суми кредиту та відсотків, щорічно наприкінці року протягом 5 років. Обґрунтуйте вибір методу планування і складіть план погашення кредиту. Складіть план зменшення витрат по обслуговуванню боргу, виходячи з умови.

Рекомендована література

1. Фінанси. Підручник / І. О. Лютий, С. Я. Боринець, З. С. Варналій та ін.; за ред. д.е.н., проф. І. О. Лютого. Київ : Ліра-К. 2017. 728 с.

2. Ehrhardt M. C., Brigham. E. F. Financial Management: Theory and Practice. Thirteen Edition. Cengage Learning, 2015. 1184 p.

3. Фінанси підприємств : підруч. / А. М. Поддєрьогін та ін. ; кер. кол. авторів і наук. ред. проф. А. М. Поддєрьогін ; Держ. вищ. навч. закл. «Київ. нац. екон. ун-т ім. Вадима Гетьмана». 8-е вид., переробл. і доповн. Київ : КНЕУ, 2013. 519 с.

4. Шелудько В. М. Фінансовий менеджмент : підруч. Київ : Знання, 2013. 375 с.

5. Базилінська О. Фінансовий аналіз. Теорія та практика: навч. посіб. Київ : Центр навч. літ-ри., 2019. 328 с.

6. Вітлінський В. В., Наконечний С. І., Шарапов О. Д., Великоіваненко Г. І. Економіко-математичне моделювання: навчальний посібник Київ : КНЕУ, 2018. 536 с.

7. Кон М. Оцінка і планування в Agile Київ : Фабула, 2019. 356 с.
8. Солодка О. О. Похідні фінансові інструменти: функціональні механізми та суперечності використання в Україні : моногр. Київ : Кондор-Видавництво, 2016. 432 с.
9. Шубіна С., Швадченко В., Мирошник О. Фінансовий аналіз: практикум Київ : Центр навч. літ-ри, 2019. 296 с.
10. Reilly F. K. Investment Analysis and Portfolio Management. Mason (Ohio) : Thomson, 2011. 1162 p.
11. Beaumont P. H. Financial Engineering Principles. A Unifield Theory for Financial Product Analysis and Valuations. New Jersey : John Wiley & Sons, Inc, 2018. 318 p.
12. Benninga S. Financial modeling uses Excel. London: Cambridge, Massachusetts Institute of Technology, 2017. 1111 p.
13. Benninga S. Principles of finance with Excel. New York : Oxford University, 2018. 801 p.
14. Bielecki T. R., Rutkowski M. CreditRisk: Modeling, Vaiuation and Heding. Berlin : Spinger-Verlag Berlin Heidelberg, 2016. 500 p.
15. Tjia J. S. Building Financial Models. New York : McGraw-Hill, 2017. 353 p.

Частина VI

ФІНАНСИ ДОМОГОСПОДАРСТВ

Розділ 19

ЕКОНОМІЧНА ПРИРОДА ТА ФУНКЦІЇ ФІНАНСІВ ДОМОГОСПОДАРСТВ

Основні категорії та поняття: домогосподарство, сім'я, фінанси домогосподарств (політекономічний підхід), фінанси домогосподарств (прагматичний підхід), фінансові відносини домогосподарств, управління фінансами домогосподарств.

19.1. Сутність та особливості фінансів домогосподарств

Домашнє господарство належить до важливих складових національної економіки, а його фінанси – невід'ємна складова фінансової системи будь-якої країни, оскільки його члени – один із факторів виробництва, без якого створення національного доходу неможливо, – жива праця. Домогосподарства є власниками більшої частини ресурсів і відіграють значну роль в організації всього суспільного виробництва, адже постачають фінансові ресурси на фінансовий ринок. Таке постачання реалізується шляхом розміщення накопичених особистих коштів у фінансових інструментах. З іншого боку, домогосподарства – основний споживач фінансових ресурсів, оскільки у разі нестачі власних фінансових ресурсів вони вступають у відносини із фінансовими посередниками з метою їх залучення.

Фінансова наука почала розглядати фінанси домогосподарств як окрему ланку фінансової системи тільки з початку ХХІ ст., з огляду на зростання їх ролі у розвитку економіки. Це зумовлено поживанням глобалізаційних процесів і зростанням доходів населення, що призвело до зміни структури споживання, збільшення обсягів заощаджень і частки перерозподілу доходів населення через фінансовий ринок. Розвиток товарно-грошових відносин і сфери послуг спричинив зростання і розширення матеріальних, соціальних, духовних,

культурних потреб домогосподарств за рахунок появи нових ринків і збільшення пропозиції товарів, робіт, послуг. Забезпечення цих потреб – основа формування й управління фінансами домогосподарств.

Фінанси фізичних осіб відіграють провідну роль у фінансовій системі, оскільки функціонування та розвиток економіки підпорядковані інтересам фізичних осіб, їх груп та об'єднань. Головне завдання будь-якої країни – підвищення якості життя її населення, одну із ознак якої становить рівень доходів домогосподарств. Крім того, цей факт є визначальним для забезпечення зростання економіки. Оскільки домогосподарства беруть участь в економічних процесах, розвиток їх фінансів відображає стан національної економіки.

Як учасники фінансової системи домогосподарства впливають на стан:

– *державних фінансів*, оскільки за рахунок податків, які сплачують фізичні особи, формують значну частину доходів державного і місцевих бюджетів, а також надходження державних цільових фондів, забезпечують інші державні доходи шляхом сплати неподаткових платежів, при цьому вагому частину видатків бюджетів різних рівнів становлять соціальні трансферти членам домогосподарств;

– *фінансів підприємств*, оскільки домогосподарства вкладають кошти в їх капітал, цінні папери, а також створюють основний попит на продукцію, яку виготовляють суб'єкти господарювання, є основними споживачами товарів, робіт і послуг, виручка від реалізації яких генерує грошові потоки на підприємстві та є основою для отримання прибутку. Крім того, домогосподарства і самі беруть участь у задоволенні споживчого попиту, здійснюючи підприємницьку діяльність;

– *фінансового ринку* – домогосподарства забезпечують економіку країни вільними грошовими ресурсами за рахунок своїх заощаджень, які обертаються на фінансовому ринку, що сприяє розвитку банківського, страхового, фондового ринків тощо.

Отже, домогосподарства безпосередньо пов'язані з іншими підсистемами фінансової системи. Вони є рушійною силою економіки та сприяють економічному зростанню.

Через те, що зазвичай фінансовими ресурсами розпоряджається не окрема людина, а група, доцільніше вивчати формування та розподіл фінансових ресурсів у розрізі домогосподарств.

У сучасній економіці домогосподарство вважають повноправним і самостійним учасником, якому належить вагоме місце у складі суб'єктів фінансових відносин.

Домогосподарства відіграють подвійну роль у національній економіці: вони є *постачальниками усіх економічних ресурсів* (робочої сили, природних ресурсів, засобів виробництва, позикового капіталу) і водночас *основними споживачами більшої частини національного продукту*. Ресурси, якими володіють домогосподарства, купують або орендують підприємства й організації з метою використання для створення товарів, робіт, послуг, котрі, своєю чергою,

купують домогосподарства для задоволення своїх потреб. Таким чином, домогосподарства можна розглядати з двох позицій: як групу отримувачів доходів і як групу, що витрачає кошти. При цьому вони одержують кошти від господарських структур як оплату праці за надану робочу силу, прибуток за надані засоби виробництва і підприємницькі здібності, ренту за природні ресурси, відсоток за позиковий капітал тощо, а також соціальні виплати із бюджету та позабюджетних фондів. Зі свого боку, домогосподарства сплачують кошти підприємствам за спожиту продукцію, вносять платежі до бюджету і централізованих фондів, беруть участь у формуванні та використанні страхових фондів, є суб'єктами фінансового ринку. Місце домогосподарств у розподілі ресурсів зображено на рис. 19.1.

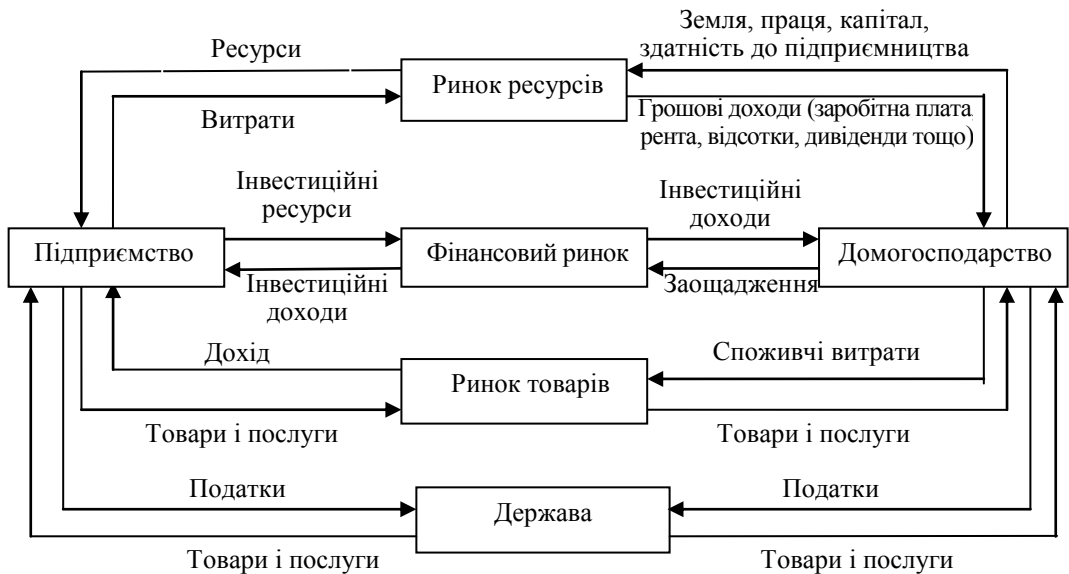

Рис. 19.1. Місце домогосподарств у розподілі ресурсів

З погляду економічної науки, домогосподарство – це суб'єкт економічної діяльності, економічна одиниця, що складається з однієї чи кількох осіб, об'єднаних потребою здійснювати спільну господарську діяльність із метою задоволення власних споживчих потреб, а також постачання трудових, матеріальних, фінансових та інших ресурсів на відповідні ринки. Члени домогосподарства можуть бути родичами, однак наявність сімейних зв'язків між ними необов'язкова. Діяльність домогосподарств ґрунтується на створенні та використанні фондів фінансових ресурсів.

Згідно із Законом України «Про всеукраїнський перепис населення» **домогосподарством** є сукупність осіб, які спільно проживають в одному житловому приміщенні або його частині, забезпечують себе всім необхідним для життя, ведуть спільне господарство, повністю або частково об'єднують і

витрачають кошти. Ці особи можуть перебувати у родинних стосунках або стосунках свояцтва, не перебувати у жодних із них або бути і в тих, і в інших стосунках. Домогосподарство може складатися з однієї особи.

Домогосподарство є близьким, однак не ідентичним сім'ї поняттям. Відповідно до Сімейного кодексу України сім'ю складають особи, які спільно проживають, пов'язані спільним побутом, мають взаємні права та обов'язки. Сім'ю створюють на підставі шлюбу, кровного споріднення, усиновлення, а також на інших підставах, не заборонених законом і таких, що не суперечать моральним засадам суспільства. Подружжя вважається сім'єю і тоді, коли дружина та чоловік у зв'язку з навчанням, роботою, лікуванням, необхідністю догляду за батьками, дітьми та з інших поважних причин не проживають спільно. Дитина належить до сім'ї своїх батьків і тоді, коли спільно з ними не проживає. Права члена сім'ї має одинока особа.

Домогосподарство як об'єднання має такі економічні ознаки:

- свої територіальні межі, тобто спільну житлову площу;
- спільне проживання;
- спільний бюджет;
- спільні господарські потреби;
- спільне ведення господарства;
- прийняття спільних рішень.

Домашнє господарство – цілісна одиниця, яка ухвалює раціональні рішення про виробництво благ, народження дітей, міграцію, залишення батьківського дому тощо. Відносини у домогосподарстві рідко побудовані на основі індивідуальних рішень, навіть якщо його члени мають окремі рахунки в банку, особисті права власності на майно, чи якщо працює тільки один або кілька із членів домогосподарства.

Отже, на відміну від сім'ї, домогосподарство жорсткіше прив'язане до територіальних меж і включає членів, які не є родичами. Сім'я у більшості випадків є соціальною основою домогосподарства.

Сутність фінансів домогосподарств можна розглядати на основі теоретичного (політекономічного) і прагматичного підходів.

Відповідно до політекономічного підходу **фінанси домогосподарств** – це сукупність економічних відносин із приводу формування, розподілу та використання фондів грошових коштів і фінансових активів, необхідних для забезпечення життєдіяльності членів домашнього господарства, до яких залучаються домогосподарства та його окремі учасники у процесі своєї соціально-економічної діяльності.

Відповідно до прагматичного підходу **фінанси домогосподарств** – це сукупність фінансових активів і зобов'язань, а також способів ефективного управління ними в умовах ринкової економіки. Метою вивчення фінансів домогосподарств є визначення способів найбільш ефективного їх використання для поступового розвитку економіки.

Теоретичний підхід, на відміну від прагматичного, розглядає фінанси домогосподарств не як стале явище, а як динамічний процес, під час якого відбувається взаємодія з іншими суб'єктами.

Діяльність домогосподарств передбачає формування доходів, здійснення витрат і використання наявних ресурсів. Водночас їх члени повністю або частково об'єднують свої доходи, здійснюють спільні витрати (на утримання житла, оплату комунальних послуг, харчування тощо).

Головними рисами домогосподарства є:

- приватна власність на економічні ресурси (трудові, капітальні та деякі види земельних ресурсів);
- здатність самостійно ухвалювати рішення;
- прагнення до максимального задоволення своїх потреб.

Прагнення забезпечити власний добробут спонукає домогосподарства:

- стежити за економічною кон'юнктурою;
- прогнозувати на близьку і віддалену перспективу зміни у потребах з урахуванням демографічних зрушень у складі сім'ї;
- прогнозувати зміни у сімейному бюджеті;
- планувати діяльність членів сім'ї;
- вести облік доходів і видатків.

Домогосподарства можна класифікувати за різними ознаками:

- *за місцем проживання* – сільські і міські домогосподарства;
- *за розміром* – залежно від кількості осіб; просте домогосподарство (шлюбна пара з неодруженими дітьми або без них), розширене (просте домогосподарство та окремі близькі чи далекі родичі), складне (кілька кровноспоріднених простих сімей);
 - *за кількістю дітей* (осіб до 18 років) та їх віком;
 - *за кількістю осіб, зайнятих у домогосподарстві*;
 - *за рівнем багатства* – рівнем середньодушових еквівалентних загальних доходів: багаті, середнього достатку, бідні, маргінальні (ті, що перебувають за межею бідності);
 - *за основним джерелом доходу*: активні (дохід від підприємницької діяльності), стандартні (зарплата), пасивні (пенсії, допомоги та інші соціальні трансферти, доходи від ведення натурального господарства);
 - *за характеристиками житла*: його типом (окрема квартира, комунальна квартира, індивідуальний будинок, частина індивідуального будинку, гуртожиток), формою власності (приватна, колективна, державна, муніципальна), кількістю кімнат, розміром житлової площі;
 - *за наявністю та розміром земельних ділянок, наявністю худоби, птиці і бджіл тощо*.

У суспільствах із розвинутою економікою рівень багатства, яким володіють домогосподарства, є основним чинником, що впливає на їх диференціацію та виокремлення їх типів.

У ринковій системі акцент роблять на сім'ю, яка обслуговує ринок праці, та на сімейне споживання. По суті, сучасне домогосподарство розглядають на межі взаємодії низки ринків: праці, споживчих товарів, фінансів (динаміка інвестицій і заощаджень). Отож, сучасне домогосподарство є повноправним суб'єктом ринкової системи та існує за законами ринку.

19.2. Фінансові відносини в системі домогосподарств

Домогосподарство в особі його членів *у системі ринкових відносин виступає як:*

- покупець і споживач товарів та послуг;
- постачальник факторів виробництва (праця, капітал);
- накопичувач грошових коштів шляхом заощадження частини отриманого доходу;
- кредитор і позичальник для різних фінансових посередників та інститутів (банків, страхових компаній, інвестиційних фондів тощо);
- платник податків і обов'язкових платежів, що формують бюджет і позабюджетні цільові фонди.

Фінансові відносини, характерні для домогосподарств, можна поділити на внутрішні та зовнішні.

Внутрішні фінансові відносини виникають з приводу формування та розподілу фондів грошових коштів, які є спільними для членів домогосподарства. До них належать формування страхового резерву для підтримання рівня поточного споживання, грошового резерву для підвищення рівня капітальних витрат, грошового фонду з метою подальшого інвестування у матеріальні та фінансові активи, заощадження грошових коштів для оплати послуг закладів освіти, охорони здоров'я, культури. Також внутрішні відносини передбачають здійснення контролю за надходженням грошових коштів, їх розподілом, перерозподілом і використанням.

Зовнішніми є відносини з:

- підприємствами, організаціями, установами, що виробляють товари, роботи, послуги, споживачами яких є домогосподарства та в які вони інвестують вільні грошові кошти;
- державою з приводу формування та використання бюджету і позабюджетних фондів (сплати податків та отримання соціальних виплат);
- банками з приводу надання у користування або запозичення коштів;
- страховими компаніями з приводу страхування ризиків, формування та розподілу різних страхових фондів;
- недержавними пенсійними фондами з метою забезпечення додаткових пенсійних виплат;

- суб'єктами фінансового ринку з метою інвестування тимчасово вільних коштів;
- іншими домогосподарствами з приводу формування та використання спільних грошових фондів (до них не належать відносини взаємного обміну, в яких можуть брати участь домогосподарства);
- роботодавцями з приводу розподілу частини ВВП у його вартісній формі тощо.

Ці відносини становлять соціально-економічну сутність категорії «фінанси домогосподарства».

Однак не всі відносини є фінансовими, а лише ті, що передбачають використання грошових коштів. Отже, сферою виникнення фінансів є друга стадія процесу відтворення, на якій відбувається розподіл вартості виробленого суспільного продукту. Оскільки члени домогосподарства є власниками робочої сили – одного із факторів процесу виробництва, вони мають право на отримання частини вартості суспільного продукту. Крім того, домогосподарства беруть участь не тільки в процесі первинного розподілу національного продукту, а й у процесі його вторинного розподілу, коли держава через систему прямих податків, пенсійну систему, систему соціальних трансфертів перерозподіляє доходи між різними домогосподарствами.

Фінанси домогосподарств – це соціально-економічні грошові відносини щодо формування та використання фондів фінансових ресурсів із метою задоволення особистих потреб фізичних осіб.

Домогосподарства ухвалюють економічні рішення п'яти типів:

1. **Фінансові рішення:** яким чином формувати свої доходи і фонд робочого часу (хто працюватиме у домогосподарстві, місця їх роботи тощо), а також витрати.
2. **Рішення щодо розподілу грошових коштів між споживанням і заощадженням.**
3. **Інвестиційні рішення:** як формувати структуру майбутніх активів з урахуванням вже наявних у його розпорядженні, тобто потребу у придбанні нерухомості (житло, земельні ділянки), рухомого майна (автомобілі, меблі тощо), цінних паперів, а також яким має бути співвідношення між інвестиціями у зазначені активи.
4. **Рішення щодо боргового фінансування** (залучення позик і кредитів), яке дає змогу наблизити реалізацію відкладеного попиту та становить одне із джерел фінансування домогосподарств.
5. **Рішення щодо управління ризиками,** які виникають через невизначеність фінансової ситуації у майбутньому і можуть призвести до невідповідності між очікуваними фінансовими результатами та реально досягнутими.

Вони впливають на майбутні доходи домогосподарства, а також на його витрати, тобто на добробут і можливість заощаджувати й інвестувати. Всі види економічних рішень домогосподарства безпосередньо пов'язані між собою.

Наприклад, заощадження залежать від рівня доходів домогосподарства і того, скільки членів працює та коли кожен із них планує вийти на пенсію.

Фінансові рішення ухвалюють насамперед у частині використання грошових коштів. Стосовно матеріального складу фінанси домогосподарства – це сукупність створених ним цільових грошових фондів або загальний обсяг фінансових ресурсів, якими воно володіє.

На ухвалення фінансових та інвестиційних рішень впливають такі чинники:

- поточні та перспективні цілі;
- відносини між членами домогосподарства;
- рівень доходів;
- індивідуальні переваги та схильність до ризику членів домогосподарства;
- зовнішнє середовище.

Зовнішнє середовище здійснює значний вплив на ухвалення рішень у домогосподарстві. **Найважливішими чинниками зовнішнього середовища є:**

- законодавче регулювання доходів і витрат;
- особливості у сфері зайнятості;
- оподаткування доходів;
- рівень соціального захисту та соціальних виплат;
- рівень розвитку фінансового ринку тощо.

Крім того, необхідно враховувати **особливості внутрішньої організації домогосподарства**, а саме – роль окремих його членів, види їх діяльності, організацію управління ресурсами, особливості відносин з суспільством, його політичними і економічними інститутами, а також з іншими домогосподарствами.

До видів діяльності домогосподарства належать:

- оплачувані роботи у суспільному та приватному секторах економіки;
- роботи у межах домогосподарства, що не підлягають оплаті;
- роботи, які виконують члени інших домогосподарств чи для них, що можуть бути оплачуваними або безоплатними.

До особливостей домогосподарства, на відміну від організації бізнесу, належить значна частка робіт, які виконують у його межах на безоплатній основі, призначенням яких є підтримання життєдіяльності його членів (ведення домашнього господарства, виховання дітей тощо). Співвідношення між оплачуваними та неоплачуваними роботами змінюється історично на користь перших завдяки раціоналізації і механізації домашньої праці та залежить від соціального статусу і соціального складу домогосподарства. Наприклад, у багатодітних сім'ях частка неоплачуваних робіт зазвичай більша. Якщо родина є заможною, цю роботу виконують наймані працівники. Для того, щоб зменшити частку неоплачуваних робіт у межах домогосподарства з одночасним підтриманням його належної життєдіяльності, необхідно збільшити рівень його

доходів. Рівень і частка неоплачуваних робіт у домогосподарстві є індикатором економічного розвитку суспільства.

Специфіка домогосподарства як учасника фінансових відносин полягає у нечіткості та відсутності нормативних вимог до формування фондів грошових коштів усередині домогосподарства, а також у тому, що на прийняття рішень доволі часто впливають суб'єктивні, неформалізовані та неекономічні чинники, а також життєвий досвід. Між його членами встановлюється система неформальних зв'язків, у межах якої визначається роль кожного із них. У домогосподарствах переважно не складають бюджет доходів і видатків, що також засвідчує неформальний характер рішень.

Фінанси домогосподарств є сферою фінансових відносин, що найменше регулюється з боку держави, на відміну від державних фінансів і фінансів підприємств. Домогосподарство самостійно ухвалює рішення щодо необхідності та способів формування грошових фондів, їх величини і цільового призначення, термінів їх використання. Інакше кажучи, за нинішніх економічних умов держава не має інструментів прямого впливу на процес розподілу доходів, наявних у розпорядженні домогосподарств.

19.3. Функції фінансів домогосподарств

Для сучасної економічної теорії домогосподарство – один із суб'єктів ринкової системи, що виконує виробничі та відтворювальні функції.

Домашні господарства виконують чотири групи функцій:

- *споживача ресурсів* – особисте кінцеве споживання товарів і послуг або власного виробництва, або ринкового походження;
- *заощадника доходів* – відкладення частини доходів з метою нагромадження капіталу для задоволення відкладеного попиту та фінансування непередбачуваних потреб;
- *постачальника ресурсів*, надання інших факторів виробництва – найманої праці, землі та природних ресурсів, підприємницьких здібностей.
- *інвестора заощаджень* – шляхом їх перетворення у фінансові активи (відкриття депозитів у кредитних установах; купівля акцій та облігацій підприємств; облігацій внутрішньої державної позики; надання позик тощо).

З огляду на вищезазначене, можна визначити такі ***функції фінансів домогосподарств***, що дають змогу з'ясувати їх соціально-економічну сутність:

- *ресурсоутворююча* – має прояв у надходженні коштів із різних джерел, які формують доходи. Полягає у забезпеченні членів домогосподарства матеріальними та соціально-культурними благами і послугами;
- *розподільча* – полягає в отримання кожним членом домогосподарства частини сукупного доходу та розподілі їх між статтями витрат;
- *регулююча* – втілюється у порівнянні доходів і витрат із метою їх збалансування шляхом складання бюджету;

- *відтворювальна* – має прояв під час здійснення витрат і передбачає забезпечення простого та розширеного відтворення домогосподарства необхідними ресурсами;
- *контрольна* – полягає у здійсненні контролю за надходженням і витрачанням фінансових ресурсів шляхом аналізу руху грошових коштів;
- *інвестиційна* – втілюється у постачанні домогосподарствами фінансових ресурсів на ринок;
- *соціальна* – від рівня доходів домогосподарства й ефективності управління наявними сукупними ресурсами залежить рівень життя кожного його члена та необхідність отримання допомоги від держави; з іншого боку, фінанси домогосподарств забезпечують можливість держави виконувати покладені на неї функції через механізм оподаткування;
- *стимулююча* – використання фінансових ресурсів домогосподарствами сприяє розвитку економіки, оскільки вони є джерелом наповнення державного бюджету та джерелом інвестицій.

Фінанси домогосподарства забезпечують подальший розподіл між усіма його членами тієї частини ВВП, що була розподілена та перерозподілена між господарюючими суб'єктами. Таким чином, вони відіграють провідну роль на останньому етапі розподільчого процесу.

Членами домашнього господарства є як працюючі особи, так і неповнолітні діти, повнолітні, але непрацюючі з різних причин члени родини. Частину національного доходу, яка належить окремому домогосподарству, в тій чи іншій пропорції розподіляють між його членами саме у межах *розподільчої функції*. Об'єктом дії розподільчої функції є дохід, тобто частина сукупного доходу, яка залишилася у розпорядженні домогосподарства після виплати податків та інших обов'язкових платежів. Суб'єктами розподілу є всі його члени.

Виконуючи розподільчу функцію, фінанси домогосподарств забезпечують матеріальними ресурсами неперервність процесу відтворення робочої сили як одного із факторів виробництва. Саме за допомогою *відтворювальної функції* відбувається забезпечення кожної людини ресурсами, необхідними для підтримки її життя та розвитку. Від розміру фінансів, що перебувають у розпорядженні домогосподарства, залежить його здатність до розширення завдяки народженню дітей і формуванню людського капіталу, а отже, не тільки кількісного, а й якісного відтворення населення. Оскільки домогосподарство – це самостійний суб'єкт господарювання, рівень життя його членів повністю залежить від величини доходу, що припадає на кожного із них. На цю величину впливає низка чинників, унаслідок дії яких дохід може зростати або зменшуватися.

Для підтримки звичайного рівня споживання та його підвищення домогосподарство має здійснювати контроль за розподілом отриманого доходу між різними фондами, а також за цільовим використанням коштів із зазначених фондів. У цьому і полягає *контрольна функція* фінансів домогосподарств.

У межах домогосподарства реалізується доволі складний комплекс відносин між його членами, що зумовлено притаманними кожному з них відмінностями, зокрема у віці, характері, звичках, доходах і потребах. Водночас його розвиток можливий лише у тому разі, коли його члени розуміють один одного та узгоджують свої інтереси під час ухвалення економічних рішень, у тому числі шляхом регулювання частини доходу, що припадає на кожного. Отже, *регулююча функція* сприяє підтримці збалансованого розвитку домашнього господарства як єдиного цілого шляхом перерозподілу фінансових ресурсів, що перебувають у його розпорядженні. Відповідний процес відбувається на основі саморегулювання, тобто без втручання держави.

Одна із функцій фінансів домогосподарства у системі суспільного відтворення – *інвестиційна*, яка полягає в тому, що його члени належать до основних постачальників фінансових ресурсів для економіки. Поліпшення добробуту домашніх господарств є основою для реалізації цієї функції та зростання її ролі. Зазначену функцію можна розглядати у двох аспектах. По-перше, вона пов'язана із часткою доходів домогосподарств, що капіталізуються, тобто із розміром їх заощаджень, які вкладають у фінансові інститути та реальне виробництво. По-друге, збільшення споживання є чинником, який сприяє зростанню інвестицій в економіці. На цей факт звертав увагу ще Дж. Кейнс у теорії ефективного попиту, який містить споживчу й інвестиційну складові. Скорочення споживчих витрат, незалежно від чинників, якими це спричинено, стримує розвиток виробництва.

Функції фінансів домогосподарств доповнюють одна одну та діють одночасно.

19.4. Управління фінансами домогосподарств

Кожне домогосподарство прагне поліпшити свій добробут, що вимагає ухвалення фінансових рішень, які дадуть змогу забезпечити індивідуальну фінансову безпеку домогосподарства.

Управління фінансами домогосподарств – це діяльність його членів щодо регулювання вхідних і вихідних грошових потоків із метою підвищення загального добробуту домогосподарства, а також діяльність органів державної влади й управління, пов'язана із впливом на процес формування доходів і витрат членів домогосподарства для оптимізації та раціоналізації фінансових відносин у державі. Головна мета домогосподарства в процесі управління його фінансами полягає у забезпеченні фінансової незалежності та стійкості до фінансових та інших потрясіть, тобто фінансової і соціальної безпеки. Можливість її досягнення значною мірою залежить від здатності ефективно розпоряджатися фінансовими ресурсами.

Завданнями управління фінансами домогосподарств є:

- максимізація доходів;
- раціоналізація здійснення поточних і капітальних витрат;
- ефективне формування заощаджень;

- трансформація заощаджень в інвестиції з урахуванням співвідношення між дохідністю і ризиком;
- максимально можлива реалізація фінансового потенціалу.

Об'єктами управління фінансами домогосподарств є сукупні ресурси, доходи та витрати.

Суб'єкти управління – члени домогосподарства, які здійснюють управління його фінансами, а також держава в особі відповідних органів, що впливають на процеси формування доходів і здійснення витрат (Державна податкова служба, фонди соціального страхування, НКЦПФР та ін.).

Вибір методів управління фінансовими ресурсами залежить від:

- фінансової грамотності членів домогосподарства;
- їх фінансової поведінки;
- суб'єкта прийняття рішень щодо розподілу доходів у межах домогосподарства та ролі кожного із членів домогосподарства у цьому процесі.

Водночас необхідно враховувати повноваження кожного із членів домогосподарства щодо розпорядження фінансовими ресурсами, свободу доступу до індивідуальних і загальних фінансових ресурсів.

Виокремлюють два типи методів управління фінансами:

- *унітарні* – ухвалює рішення або окремо кожен із членів домогосподарства для себе, або один із членів, і воно поширюється на всіх інших;
- *колективні* – рішення приймають не індивідуально, а на рівні домогосподарства.

Управління фінансами, що ґрунтується на виокремленні сфер відповідальності в управлінні ними, охоплює такі системи:

- *«матріархату»* або *«патріархату»*, коли управління фінансовими ресурсами та забезпечення всім необхідним повністю бере на себе, відповідно, жінка або чоловік;
- *фіксованого бюджету*, коли відбувається розподіл відповідальності між членами домогосподарства згідно з їх функціями, і цей факт враховується під час формування бюджету та визначення його розпорядників;
- *незалежного управління*, коли члени домогосподарства мають окремі бюджети і не претендують на всі фінансові ресурси домогосподарства;
- *загального управління*, коли всі члени домогосподарства мають рівні права щодо розпорядження фінансовими ресурсами.

Відповідно до методів управління фінансовими ресурсами домогосподарства виокремлюють три основні види бюджетів:

- *спільний* – всі зароблені кошти складають разом, після чого приймають спільне рішення щодо їх розподілу та використання. Зазвичай застосовують за умови, що працюючі члени домогосподарства мають приблизно однакові доходи;
- *роздільний* – коли члени домогосподарства вільно розпоряджаються своїми коштами, а за умови їх нестачі можуть звернутися до іншого члена домогосподарства за позикою. Застосовують за умови отримання кожним доволі високих доходів, які дають змогу бути фінансово незалежними один від одного;

– *спільно-роздільний* – коли частину коштів віддають у бюджет домогосподарства, а решту використовують на власний розсуд. Застосовують у домогосподарствах, у яких доходи його членів суттєво відрізняються. До спільного бюджету вносять гроші, що витрачають на найнеобхідніше: харчування, комунальні платежі, господарські потреби та фінансування непрацюючих.

Для України характерним є застосування спільного бюджету, на другому місці за популярністю – спільно-роздільний.

Оскільки у домогосподарствах відбувається акумуляція фінансових ресурсів його членів, то більшість економічних рішень приймають спільно.

На процес управління фінансами впливають такі чинники:

1. *Етап життєвого циклу кожного із членів домогосподарства*, а саме формування людського капіталу, трудова діяльність, завершення трудової діяльності та вихід на пенсію. Для першого етапу характерною є мобілізація фінансових ресурсів, насамперед для оплати освітніх послуг. Другий етап передбачає прагнення до максимізації доходів, формування заощаджень і здійснення ефективного управління ними. На третьому етапі відбувається управління раніше накопиченими активами з метою підтримки поточного споживання, у тому числі шляхом їх використання.

2. *Ризики втрати доходу, майна, фінансові та соціальні ризики*. Для мінімізації ризиків, пов'язаних з управлінням фінансами, застосовують самострахування, добровільне та обов'язкове страхування, або кілька з них одночасно. Самострахування забезпечують шляхом створення фонду грошових коштів на непередбачувані витрати. У разі добровільного страхування можна придбати страховий поліс у страхової компанії (особисте страхування, страхування майна, страхування відповідальності). Соціальні ризики страхують згідно з чинним законодавством, вони належать до обов'язкового страхування (ризик втрати заробітку через настання тимчасової непрацездатності, професійного захворювання, безробіття, виходу на пенсію). Також необхідно здійснювати ризик-менеджмент інвестицій, завданням якого є досягнення оптимального співвідношення між доходністю і ризикованістю фінансових активів.

3. *Співвідношення між споживанням і заощадженням*, яке влаштовує всіх членів домогосподарства. Від нього залежить фінансова стійкість у довгостроковій перспективі, оскільки збільшення поточних витрат призводить до зменшення заощаджень, а протилежний процес спричиняє скорочення споживання та погіршення поточного рівня життя. Зростання споживання вищими темпами, ніж зростають доходи, пов'язано із необхідністю залучення кредитів, обслуговування яких зумовить скорочення споживання у майбутньому.

До чинників макроекономічного середовища, які варто враховувати у процесі управління фінансами, належать:

1. *Асиметричність інформації*, пов'язана з тим, що господарства не володіють повною інформацією про доходність фінансових активів і фінансового стану тих суб'єктів, які їх емітують або залучають.

2. *Довгострокова державна фінансова політика*, яка зумовлює розподіл податкового навантаження між поколіннями. За умови здійснення державою

внутрішніх і зовнішніх запозичень у великих обсягах вона перекладає податковий тягар на наступні покоління, внаслідок чого знижує їх здатність до заощадження і в такий спосіб зменшує майбутній інвестиційний потенціал економіки.

3. *Довгострокові та середньострокові цикли економічної кон'юнктури*, які призводять до коливань у процесі формування та використання фінансових ресурсів домогосподарств. Насамперед фаза циклу впливає на доходи домогосподарств від зайнятості та власності.

Методи управління фінансами домогосподарств та інструменти, за допомогою яких їх реалізують, подано у табл. 19.1.

Таблиця 19.1

Методи управління фінансами домогосподарств та інструменти їх реалізації

Метод управління	Інструмент
<i>Фінансовий облік</i>	Перелік статей доходів, витрат, майна, інвестицій, кредитів, процентних платежів тощо; господарська книга обліку доходів та витрат, майна, заощаджень, інвестицій, отриманих і наданих позик
<i>Фінансове планування</i>	План-прогноз реалізації фінансових цілей; бюджет домогосподарства
<i>Фінансовий аналіз</i>	Коефіцієнтний аналіз (визначення коефіцієнта заборгованості – відношення сукупних боргів до наявних активів, коефіцієнта ліквідності – відношення ліквідних активів до поточних зобов'язань); індексний аналіз (визначення споживчого індексу домогосподарства); порівняльний аналіз (порівняння альтернативних форм отримання кредитів, укладання договорів страхування, порівняння різних варіантів вкладення тимчасово вільних коштів, споживчого індексу домогосподарства з індексом споживчих цін)
<i>Контроль за поточними доходами, витратами та заощадженнями</i>	Аналіз бюджету; оцінка доцільності здійснення витрат; пошук можливостей (резервів) скорочення непродуктивних витрат; визначення суми обов'язкових платежів і витрат; порівняння фактичних доходів, витрат, заощаджень із плановими; з'ясування причин відхилення від плану, пошук шляхів їх усунення

Для здійснення ефективного управління фінансами домогосподарств необхідно керуватися такими правилами:

1. Витрачати менше, ніж заробляти.
2. Заощаджувати частину доходу й ефективно розміщувати ці тимчасово вільні кошти.
3. Позичати з урахуванням поточних і перспективних фінансових можливостей.

Контрольні запитання і завдання

1. Охарактеризуйте роль домогосподарств у фінансовій системі.
2. Яку роль відіграють домогосподарства у національній економіці?
3. Охарактеризуйте місце домогосподарств у розподілі ресурсів.
4. Назвіть економічні ознаки домогосподарства як об'єднання.
5. У чому полягає різниця між домогосподарством і сім'єю?
6. Наведіть класифікації домогосподарств за різними ознаками.
7. Охарактеризуйте місце домогосподарств у системі ринкових відносин.
8. Що таке «внутрішні» та «зовнішні фінансові відносини домогосподарств»?
9. Які типи економічних рішень ухвалюють домогосподарства?
10. Які чинники впливають на прийняття фінансових та інвестиційних рішень?
11. Які види діяльності можуть здійснювати члени домогосподарства?
12. Назвіть особливості, які відрізняють діяльність домогосподарств від діяльності суб'єктів господарювання.
13. Які групи функцій виконують домашні господарства?
14. Охарактеризуйте функції, які виконують фінанси домогосподарств.
15. Назвіть мету і завдання управління фінансами домогосподарств.
16. Які два типи методів управління фінансами застосовують домогосподарства?
17. Назвіть методи управління фінансами домогосподарств, які ґрунтуються на визначенні сфер відповідальності.
18. Які чинники впливають на процес управління фінансами домогосподарств?
19. Охарактеризуйте методи управління фінансами домогосподарств та інструменти їх реалізації.

Рекомендована література

1. Фінанси. Підручник / І. О. Лютий, С. Я. Боринець, З. С. Варналій та ін.; за ред. д.е.н., проф. І. О. Лютого. Київ : Ліра-К, 2017. 728 с.
2. Фінанси : Практикум / І. О. Лютий, С. Я. Боринець, З. С. Варналій та ін. ; за ред. д.е.н., проф. І. О. Лютого. Київ : Ліра-К, 2020. 352 с.
3. Ватаманюк О. З. Заощадження в економіці України: макроекономічний аналіз : монографія. Львів : Вид. центр Львівськ. нац. ун-ту ім. І. Франка, 2007. 536 с.
4. Доходи та заощадження в перехідній економіці України / В. Бандера, В. Буняк, З. Ватаманюк та ін. ; за ред. С. Панчишина, М. Савлука. Львів : Вид. центр Львівськ. нац. ун-ту ім. І. Франка, 2003. 406 с.
5. Кізима Т. О. Фінанси домогосподарств: сучасна парадигма та домінанти розвитку : монографія. Київ : Знання, 2010. 431 с.
6. Рамський А. Ю. Заощадження населення як інвестиційний ресурс економіки : монографія. Київ : КНУТД, 2011. 190 с.
7. Теорія фінансів : підручник / П. І. Юхименко, В. М. Федоров, Л. Л. Лазерник та ін. ; за заг. ред. В. М. Федосова, С. І. Юрія. Київ : ЦУЛ, 2010. 576 с.

Розділ 20

ФІНАНСОВІ РЕСУРСИ ДОМОГОСПОДАРСТВ ТА ЇХ ВИКОРИСТАННЯ

Основні категорії та поняття: витрати домогосподарств, доходи від власності, доходи домогосподарств, заробітна плата, наявні доходи, номінальні доходи, прожитковий мінімум, реальні доходи, ресурси домогосподарств, сукупні доходи, фінансові ресурси домогосподарств.

20.1. Джерела фінансових ресурсів домогосподарств

Фінанси домогосподарств є засобом створення і використання фінансових ресурсів для задоволення особистих потреб фізичних осіб.

Ресурси – це сукупність активів, що перебувають у розпорядженні членів домогосподарств із метою забезпечення їх функціонування.

Сукупні ресурси можуть мати одну із трьох форм:

- *фізичне багатство*, до якого належать земля, будинки, квартири, машини, меблі, твори мистецтва, коштовності й інші споживчі блага;

- *фінансове багатство*, матеріальним втіленням якого є акції, облігації, інші цінні папери, кошти на рахунках у банківських установах, наявні готівкові кошти тощо;

- *людський капітал*, тобто багатство, уречевлене в людині, в результаті її виховання, освіти і досвіду (набуте благо), а також благо, отримане від природи (талант, пам'ять, реакція, фізична сила тощо).

Кожна із зазначених форм є джерелом отримання доходу.

Сукупні ресурси характеризують обсяг матеріальних та інших благ, що надходять у розпорядження домогосподарства в результаті розподілу та перерозподілу ВВП і є однією із характеристик рівня життя населення. Рівень доходів, обсяг і структура витрат є показниками, що визначають соціальний статус людини та її становище у суспільстві.

Фінансові ресурси домогосподарств – сукупний фонд грошових коштів, що перебувають у їх розпорядженні. Фінансові ресурси кожного окремого домогосподарства відрізняються за складом і структурою.

Класифікацію фінансових ресурсів за джерелами формування та напрямками використання зображено на рис. 20.1.

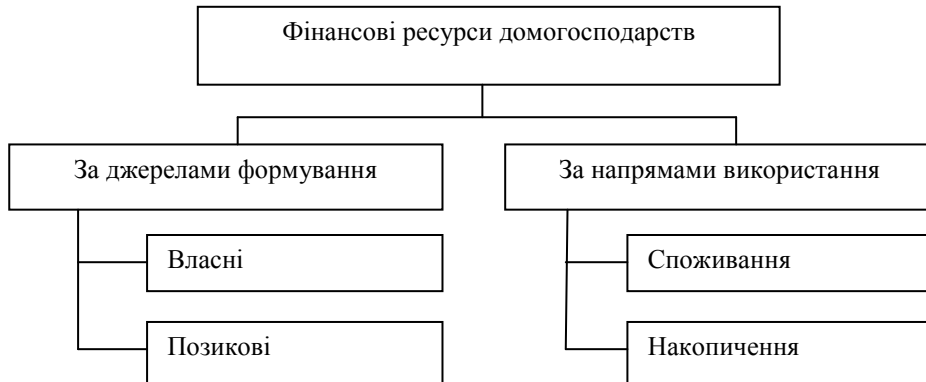

Рис. 20.1. Класифікація фінансових ресурсів домогосподарств

Фінансові ресурси домогосподарств призначені для формування фонду споживання і фонду накопичень (заощаджень).

Фонд споживання має на меті задоволення поточних потреб членів домогосподарства та охоплює:

- грошові кошти, призначені для здійснення поточних витрат – на придбання продуктів харчування, непродовольчих товарів нетривалого використання (одяг, взуття тощо), оплату послуг;
- грошові кошти, призначені для здійснення капітальних видатків – на придбання непродовольчих товарів тривалого використання (житло, транспортні засоби, меблі, побутові прилади тощо);
- грошові кошти, призначені для оплати послуг у сферах освіти, медицини, а також витрати на відпустку).

Фонди споживання поділяють на:

- індивідуальні, які призначені для окремих членів домогосподарства і використовують для придбання різних товарів, оплати розваг, навчання, медичного обслуговування тощо;
- спільні, що застосовують для купівлі товарів загального користування.

Фонд заощаджень призначений для задоволення відкладених потреб, а саме для придбання дорогих і коштовних товарів, для підтримки досягнутого рівня життя чи з метою капіталізації доходів. Він складається із:

- грошових заощаджень;
- грошових коштів, вкладених у рухоме та нерухоме майно;
- грошових коштів, вкладених у фінансові активи.

Створення цього фонду зумовлено такими потребами:

- придбання товарів тривалого користування (будинку, квартири, землі, транспортних засобів);
- формування початкового капіталу для відкриття власного бізнесу;
- накопичення коштів для відпочинку;

- фінансування непередбачених витрат (наприклад, на медичне обслуговування);
- забезпечення гідного життя після виходу на пенсію;
- досягнення інших фінансових цілей.

У фонді заощаджень виокремлюють:

- фонд відкладеного споживання;
- фонд інвестицій.

За джерелами формування фінансові ресурси поділяють на власні та позикові.

Власні кошти – це ті грошові кошти й інші активи, які перебувають у власності членів домогосподарств. До *власних фінансових ресурсів* належать:

- початкові ресурси, якими вже володіє домогосподарство, починаючи своє функціонування (спадщина та майно, отримане у результаті дарування);
- доходи – кошти, зароблені домогосподарством, мобілізовані на фінансовому ринку, пенсії, соціальні трансферти, допомоги тощо;
- інші ресурси (виграш у лотерею, страхові відшкодування тощо).

Кошти, накопичені до утворення домогосподарства, можуть набувати різних форм, а саме – нерухомості, рухомого майна, готівки, дорогоцінностей, цінних паперів тощо.

Позикові фінансові ресурси – ресурси, що мобілізовані на фінансовому ринку у формі кредитів (споживчих, іпотечних, банківських тощо), залучені від інших домогосподарств чи підприємств і підлягають поверненню. Зокрема:

- 1) кредити, одержані у фінансових установах;
- 2) товарно-матеріальні цінності, одержані на умовах кредиту або відстро-чення платежу;
- 3) грошові кошти, одержані від інших громадян на умовах позики;
- 4) інші кошти, одержані на умовах позики.

Використання власних ресурсів призводить до зміни структури фінансових ресурсів та/або зменшення їх обсягу. Наприклад, коли домогосподарство вико-ристовує кошти на рахунку в банку на придбання цінних паперів, грошові кошти перетворюються на інші активи. Водночас структура фінансових ресур-сів громадян змінюється, а їх загальна вартість залишається незмінною. Коли домогосподарство витрачає грошові кошти на споживання, то їх загальна вар-тість зменшується. Позикові ресурси застосовують з метою формування ресур-сів, вони забезпечують можливість фінансувати витрати. Водночас, змінюється структура ресурсів і збільшується їх загальна вартість. Одночасно виникає заборгованість громадянина за одержаними у позику коштами, що підлягає погашенню у встановлені терміни згідно з умовами позики.

Використання фінансових ресурсів домогосподарствами відбувається за напрямками їх функціональної діяльності:

- на особисте та сімейне споживання;
- на фінансування різних видів діяльності;

- на погашення зобов'язань перед бюджетом, за кредитними зобов'язаннями, перед страховими організаціями тощо;
- на заощадження та накопичення.

Відмінність між поняттями «доходи домогосподарств» і «ресурси домогосподарств» («сукупне багатство») полягає у тому, що дохід є інтервальним показником, а ресурси – моментним. Тобто перший демонструє, скільки активів домогосподарство отримало протягом певного періоду часу, а другий – визначає обсяг активів домогосподарства, якими воно наразі володіє. Однак обидва поняття характеризують купівельну спроможність, її стан і зміну.

Зв'язок між сукупними ресурсами та доходами відображає рівняння:

$$\text{Сукупні ресурси} = \text{Заощадження} + \text{Доходи} - \text{Витрати} + \text{Позики}$$

Складові фінансових ресурсів зображено на рис. 20.2.

Рис. 20.2. Склад фінансових ресурсів і напрями їх використання

Отже, *сукупні ресурси складаються із:*

- доходів;
- заощаджень;
- залучених позик, кредитів і повернутих домогосподарству боргів.

20.2. Класифікація доходів домогосподарств

Доходи домогосподарств – це загальна сума доходів у грошовій та негрошовій формах, отриманих протягом певного періоду з усіх джерел їх надходження, що збільшують активи домашнього господарства і можуть бути спожиті ним без зменшення вартості його майна.

При визначенні доходів ураховується вартість безкоштовних або пільгових послуг, що надаються за рахунок господарюючих суб'єктів, держави та фондів соціального страхування.

Доходи домогосподарств є тією частиною національного доходу країни, яка надходить у їх розпорядження в результаті розподілу та перерозподілу виробленого ВВП і призначена для задоволення матеріальних і духовних потреб членів цього утворення.

Доходи є основним джерелом:

- задоволення потреб домашніх господарств у споживчих товарах і послугах, тобто здійснення витрат;
- накопичення та заощадження;
- здійснення обов'язкових платежів.

Зв'язок між доходами і витратами має прояв у тому, що від обсягу та структури доходів залежатимуть обсяг і структура витрат, а також можливість заощаджувати. Від рівня доходів залежить можливість домогосподарства забезпечити свої фізіологічні потреби, безпеку, соціальні потреби та потреби розвитку.

До основних чинників, які впливають на формування доходів домогосподарств, належать:

- темпи зростання ВВП і його розподіл на споживання та нагромадження;
- економічна кон'юнктура;
- динаміка та пропорційність розвитку окремих галузей економіки;
- розвиток малого підприємництва;
- темпи підвищення продуктивності праці;
- рівень безробіття і наявність роботи для працездатного населення;
- можливість формувати внутрішні інвестиційні ресурси;
- стабільність фінансової системи та валюти;
- динаміка цін і тарифів, її відповідність темпам зростання заробітної плати та пенсій, середніх грошових доходів на одну особу.

Доходи можна класифікувати за різними критеріями (табл. 20.1).

Таблиця 20.1

Класифікація доходів домогосподарств за критеріями

Критерії класифікації	Види доходів
<i>Ресурсний (за джерелом надходження)</i>	– доходи від найманої праці; – доходи від підприємницької діяльності; – доходи від власності (на капітал, нерухомість тощо); – трансферти
<i>За способом одержання</i>	– законні (від діяльності, яка не суперечить чинному законодавству); – незаконні (контрабанда, продаж зброї тощо)
<i>За причетністю до процесу праці</i>	– трудові (підприємницький дохід, заробітна плата, дохід від самозайнятості); – нетрудові або отримані (спадщина, проценти на вклади, доходи від власності тощо)
<i>За регулярністю отримання</i>	– регулярні – доходи, які згідно з очікуваннями людини збережуться у майбутньому; – нерегулярні – доходи, що мають разовий, періодичний і непостійний характер: – періодичні – доходи за цінними паперами, авторські гонорари; – випадкові чи разові – подарунки, доходи від реалізації майна, виграші в лотерею
<i>Натурально-речовинний</i>	– матеріальні (грошові, натуральні); – нематеріальні (поліпшення умов життя та праці, доступності соціальних послуг)
<i>За надійністю надходження</i>	– гарантовані (пенсії); – умовно гарантовані (оплата праці); – негарантовані (доходи за корпоративними цінними паперами, гонорари)
<i>За формою отримання</i>	– грошові; – натуральні
<i>За ступенем ризику</i>	– пов'язані з ризиком (дохід від підприємницької діяльності, дивіденди, проценти тощо); – відносно не пов'язані з ризиком (заробітна плата, пенсії, стипендії, допомоги, орендний дохід)
<i>Розподільчий</i>	– первинні (заробітна плата, прибуток); – вторинні (пенсії, соціальні виплати)
<i>Методико-методологічний</i>	– нараховані (до сплати податків та обов'язкових платежів); – наявні (після сплати податків та обов'язкових платежів)
<i>За споживчою спроможністю</i>	– номінальні (фактичні у поточних цінах); – реальні (скориговані на величину податків та індекс споживчих цін)

За рівнем споживання	– індивідуальні; – родинні; – колективні
За ступенем мобільності	– мобільні (якими населення розпоряджається без жодних обмежень); – іммобільні (пільги, безкоштовні послуги)

Розрізняють сукупні, номінальні, наявні та реальні доходи (рис. 20.3). Ці показники застосовуються для аналізу та вимірювання доходів домогосподарств.

Рис. 20.3. Розподіл сукупних доходів домогосподарства

Сукупні доходи – це загальна сума грошових і натуральних доходів за всіма джерелами їх надходження. За певного рівня цін сукупний дохід є мірою можливостей кожної людини, її потенційною здатністю до споживання різноманітних благ, таких як товари, послуги та вільний час.

Номінальні доходи охоплюють доходи за визначений період у грошовій формі. Їх поділяють на нараховані та фактично виплачені. Фактичні номінальні доходи можуть бути більше чи менше нарахованих на величину доходів, що отримані в результаті погашення заборгованості держави і суб'єктів господарювання за попередні періоди, а також нарахування та невиклати доходів поточного періоду. Наприклад, через затримки у виплаті зарплати різниця між зазначеними показниками може бути суттєвою, тому необхідно враховувати саме фактично виплачені доходи.

Наявні доходи – сума грошових доходів, яка залишається у розпорядженні домогосподарств після сплати податків, зборів та обов'язкових платежів і яку використовують на придбання споживчих товарів та оплату послуг. Величина

наявних доходів є меншою за суму номінальних доходів на величину податків і зборів.

Реальні доходи – грошова частина наявного доходу, що вимірюється у постійних цінах або цінах базового періоду. Вони відображають кількість товарів і послуг, які можна придбати у звітному періоді. Реальні наявні доходи визначають, ґрунтуючись на сумі наявних доходів громадян з урахуванням індексу інфляції, а тому застосовують для визначення рівня добробуту.

За формою отримання доходи поділяють на доходи у грошовій формі та у натуральній формі (визначені у грошовому еквіваленті).

До доходів у натуральній формі належать:

- вартість спожитої продукції, отриманої з особистого підсобного господарства та від самозаготівель;
- пільги і субсидії безготівкові на оплату житлово-комунальних послуг, електроенергії та палива;
- пільги безготівкові на оплату товарів і послуг з охорони здоров'я, туристичних послуг, путівок на бази відпочинку тощо;
- пільги безготівкові на оплату транспорту, зв'язку;
- грошова оцінка допомоги від родичів та інших осіб продовольчими товарами.

Крім того, у негрошовій формі домогосподарства можуть отримувати доходи як оплату праці в натуральній формі, а також як додаткові блага, які отримує домогосподарство. Розмір натуральних доходів можна оцінити за середніми цінами реалізації натуральної продукції, отриманої на ринку.

До основних грошових доходів належать:

- оплата праці – це доходи від заробітної плати (за винятком ПДФО та обов'язкових відрахувань);
- доходи від підприємницької діяльності та самозайнятості;
- доходи від продажу сільськогосподарської продукції, отриманої шляхом ведення особистого підсобного господарства та самозаготівель (продукція рослинництва і тваринництва);
- доходи від продажу особистого та домашнього майна;
- доходи від продажу нерухомості;
- доходи від власності (дивіденди від акцій, доходи від інших цінних паперів, відсотки за вкладками, доходи від здавання у найм нерухомості, роялті, рента тощо).

До грошових доходів, отриманих як поточні трансферти від держави, належать:

- пенсії,
- стипендії,
- допомоги, пільги, субсидії та компенсаційні виплати, надані готівкою, зокрема допомога з безробіття, допомога малозабезпеченим сім'ям, допомоги на дітей, субсидії і пільги готівкою на оплату житлово-комунальних послуг, електроенергії та палива тощо.

Іншими грошовими доходами, отриманими як трансферти, є:

- грошова допомога від родичів та інших осіб;
- аліменти;
- компенсації та чисті страхові відшкодування;
- інші грошові доходи.

У країнах із розвинутою ринковою економікою домінують доходи, отримані у грошовій формі. Для України характерним є отримання доходів у негрошовій формі за деякими видами продуктів (картопля, овочі, фрукти, ягоди), особливо у сільській місцевості. Наведене зумовлено тим, що значна частина населення, зайнята у приватному та державному секторах економіки, одночасно утримує підсобні господарства. Цей факт слід ураховувати, адже від отриманих доходів у натуральній формі залежить структура витрат. Останніми роками спостерігається тенденція до зменшення ролі негрошових доходів у загальному обсязі доходів домогосподарств. Оцінити їх вплив доволі складно, оскільки розмір негрошових доходів не підлягає розрахунку під час статистичних досліджень і може бути визначений тільки шляхом проведення вибірових обстежень домогосподарств.

Зважаючи на те, що **доходи домогосподарств** відображають сукупність економічних відносин, за допомогою яких заново створену у суспільстві вартість розподіляють між власниками факторів виробництва, а також здійснюють перерозподіл первинних доходів із метою оптимізації кінцевого споживання, **їх можна класифікувати за стадіями розподілу** (рис. 20.4):

- *доходи, отримані на стадії первинного розподілу*, які поділяють на трудові та нетрудові;
- *доходи, отримані на стадії вторинного розподілу*, які домогосподарства отримують як трансферти.

Рис. 20.4. Класифікація доходів домогосподарств за стадіями розподілу

За джерелами надходження грошові доходи населення у державній статистиці поділяють на:

- *заробітну плату* – доходи, одержані громадянами від участі у господарській діяльності як найманими працівниками;
- *прибуток і змішаний дохід*. Прибуток є формою реалізації участі громадян у підприємницькій діяльності. Його поділяють на: прибуток роботодавців, які є власниками некорпоративних підприємств домашніх господарств і використовують працю найманих працівників; прибуток самостійно зайнятих працівників, які є власниками некорпоративних підприємств домашніх господарств і не використовують працю найманих працівників;
- *доходи від власності (одержані)* – кошти, одержані від володіння матеріальними і нематеріальними (враховуючи фінансові) активами;
- *соціальні допомоги та інші поточні трансферти*. До поточних трансфертів належать пенсії, стипендії, субсидії, державна допомога та інші види виплат, а також державні кошти, спрямовані на забезпечення соціального захисту населення, зокрема, надання послуг у сферах охорони здоров'я, освіти, культури тощо;
- *інші доходи*, до яких зараховують ті, які одержані від підсобного господарства, надання послуг населенню, а також гонорари, аліменти та ін.

Основним джерелом доходів більшості домогосподарств є оплата праці.

Заробітна плата – це винагорода, зазвичай обчислена у грошовому вимірі, яку за трудовим договором роботодавця виплачує працівникові за виконану ним роботу. Розмір заробітної плати залежить від складності й умов роботи, професійно-ділових якостей працівника, результатів його праці та господарської діяльності підприємства.

Складовими зарплати є:

1. *Основна заробітна плата* – винагорода за виконану роботу відповідно до встановлених норм праці (норми часу, виробітку, обслуговування, посадові обов'язки). Її встановлюють як тарифні ставки (оклади) і відрядні розцінки для робітників і посадових окладів для службовців.

2. *Додаткова заробітна плата* – винагорода за працю понад установлені норми, за трудові успіхи та винахідливість і за особливі умови праці. Вона охоплює доплати, надбавки, гарантійні та компенсаційні виплати, передбачені чинним законодавством; премії, пов'язані з виконанням виробничих завдань і функцій.

3. *Інші заохочувальні та компенсаційні виплати*. До них належать виплати у формі винагород за підсумками роботи за рік, премії за спеціальними системами і положеннями, компенсаційні й інші грошові та матеріальні виплати, які не передбачені актами чинного законодавства або які провадяться понад встановлені зазначеними актами норми.

З метою соціального захисту населення держава встановлює мінімальний розмір заробітної плати.

Другим за значущістю джерелом доходів домогосподарств є соціальні допомоги й інші одержані поточні трансферти, які сприяють вирівнюванню доходів між різними соціальними групами населення і формуванню відчуття захищеності. До них належать усі види пенсій, стипендії та допомоги із фондів соціального страхування, компенсаційні виплати та пільги, благодійна допомога.

Соціальні трансферти поділяють на:

1) соціальні трансферти як взаємна допомога між родичами;
2) соціальні трансферти як виплати за загальнодержавними програмами соціального захисту:

- виплати із фондів соціального страхування;
- соціальні допомоги, спрямовані на забезпечення соціального захисту окремих категорій населення (неповнолітніх громадян; інвалідів; ветеранів війни та праці; матерів, які самотужки виховують дітей; малозабезпечених сімей; студентів; громадян, які постраждали внаслідок аварії на ЧАЕС, стихійного лиха, політичних і соціальних конфліктів; біженців);

- інші види допомоги, пільги, субсидії та компенсаційні виплати, надані готівкою (допомога сім'ям осіб, які загинули під час виконання службових обов'язків; допомога на поховання; всі види допомоги від місцевої влади; допомога на догляд за інвалідами, особами похилого віку; грошові компенсаційні виплати за невикористане право на санаторно-курортне лікування, за пільговий проїзд окремих категорій громадян тощо);

3) інші поточні трансферти (страхові платежі, страхові відшкодування, виплати одноразової допомоги працівникам, компенсації тощо);

4) трансферти у натуральній формі (житлові субсидії на оплату вартості житлово-комунальних послуг, пільги на проїзд у транспорті, соціальні послуги тощо).

Соціальні трансферти виплачують населенню із державного та місцевих бюджетів, фондів соціального страхування, за рахунок коштів підприємств, організацій і профспілок.

Згідно з чинним законодавством є такі різновиди пенсій, виплату яких гарантує держава: за віком, у зв'язку з інвалідністю, за вислугою років, у випадку втрати годувальника, а також соціальна допомога для громадян, які не мають права на пенсію. Розвиток недержавних пенсійних фондів і страхових компаній створює передумови для отримання додаткових виплат після досягнення пенсійного віку за умови здійснення відповідних платежів протягом трудової діяльності. До різновидів допомоги на дитину належать: допомога по вагітності та пологах, допомога після народження дитини, допомога на догляд за дитиною до досягнення нею 3-річного віку. Також виплачують допомогу через тимчасову втрату працездатності, безробіття, каліцтво на виробництві тощо.

Для визначення потреби домогосподарств в отриманні соціальних трансфертів від держави застосовують поняття «прожитковий мінімум».

Прожитковий мінімум – вартісна величина набору продуктів харчування, достатнього для забезпечення належного функціонування організму людини, збереження здоров'я, а також мінімального набору непродовольчих товарів та мінімального набору послуг, необхідних для задоволення основних соціальних і культурних потреб особистості.

Доходи від підприємницької діяльності та самозайнятості домогосподарства отримують як прибуток і змішаний дохід. Громадянина визнають суб'єктом господарювання у разі здійснення ним підприємницької діяльності за умови державної реєстрації як підприємця без статусу юридичної особи (фізична особа – підприємець). Він може використовувати або не використовувати працю найманих працівників. Доходом від підприємницької діяльності є прибуток, який після сплати податків та інших обов'язкових платежів надходить у розпорядження підприємця. Самостійно зайнятими працівниками є особи, зайняті індивідуальною/самостійною трудовою діяльністю, яку здійснюють без залучення постійних найманих працівників. До цього підсектору належать члени домогосподарства, які працюють безкоштовно й отримують за свою роботу частину сукупного доходу в опосередкованій формі для кінцевого споживання. Самостійно зайняті особи володіють засобами виробництва, відповідають за виготовлену продукцію й отримують змішаний дохід, який поєднує компенсацію за власну працю і дохід на вкладений капітал. Вони можуть бути як зареєстрованими (приватні нотаріуси, адвокати, архітектори, фермери, частина підприємців), так і незареєстрованими (люди вільних професій, власники особистого підсобного господарства, ті, хто працює на дому).

Доходи від власності – економічна вигода, яку отримує власник невироблених активів після передачі їх для використання іншій інституційній одиниці. Отже, доходи від власності формуються в результаті попереднього інвестування коштів. Вид доходу залежить від того, в які активи вкладено ресурси домогосподарств, зокрема:

- матеріальні (земля, нерухоме та рухоме майно) – рента, орендна плата;
- нематеріальні (майнові права) – роялті, доходи від патентів, авторських прав, винаходів, економічної діяльності;
- фінансові (цінні папери, депозити, позики, валюта) – дивіденди, проценти, купон, дисконт, курсова різниця.

Крім того, доходом від власності можна вважати і дохід від продажу активів за умови, що їх було придбано з метою подальшого перепродажу для отримання прибутку. Однак продаж має разовий характер і призводить до зменшення наявних у домогосподарств ресурсів, а зазначені вище доходи є періодичними і дають можливість захистити ресурси від інфляції, не зменшуючи при цьому їх вартості.

На рівень життя населення, крім доходів, також впливають кількість та якість благ, які домогосподарство має змогу отримати шляхом здійснення витрат.

Громадяни використовують доходи з метою забезпечення таких виплат:

- сплати податків, платежів і відрахувань до державного бюджету та державних цільових фондів;
- фінансування витрат, пов'язаних із забезпеченням особистого споживання (одержання освіти, культурний розвиток тощо);
- формування заощаджень.

20.3. Склад витрат домогосподарств

Доходи, отримані членами домогосподарства, спрямовують на задоволення різноманітних **потреб, які поділяють на:**

- *фізіологічні* – першочергові потреби людини в їжі, одязі, житлі, відпочинку тощо;
- *інтелектуальні* – потреби, які стосуються освіти, творчої діяльності, зумовлені необхідністю духовного розвитку людини;
- *соціальні*, які пов'язані з функціонуванням людини у суспільстві;
- *потреби престижу*, які спонукають індивіда споживати блага, що виокремлюють його серед оточення або засвідчують його належність до певної соціальної групи.

У міру задоволення першочергових потреб у людини виникають інші, що породжує проблему розподілу наявних ресурсів для забезпечення їх реалізації, а також оптимізації здійснюваних витрат, яка дасть змогу використовувати доходи із максимальною ефективністю.

Витрати домогосподарства – це сукупність платежів, що здійснює домогосподарство у звітному періоді з метою задоволення власних потреб, забезпечення життєдіяльності та розвитку. Витрати здійснюються у виді фактичного витрачання грошових коштів і матеріальних ресурсів, які спрямовуються на задоволення матеріальних і духовних потреб членів домогосподарства. Задоволення потреб членів домогосподарств може відбуватися шляхом використання грошових доходів (основне джерело) та натурального забезпечення за рахунок особистої трудової діяльності.

На загальну величину витрат впливають такі чинники:

- *внутрішні*: величина сукупних грошових доходів, ступінь забезпечення потреб за рахунок ведення натурального господарства, рівень неоплачуваних послуг і робіт, рівень організації та ведення бюджету, рівень матеріальних і духовних потреб членів домогосподарства;
- *зовнішні*: рівень роздрібних цін на товари та послуги; обсяги державних дотацій, що спрямовують на фінансування охорони здоров'я, освіти, житлово-комунального господарства, транспорту і зв'язку; суми сплачених податків та інших обов'язкових платежів; рівень розвитку споживчого кредитування в

національній економіці; наявність суспільних благ, які надають на безкоштовній основі.

Крім того, на величину і структуру витрат впливають історичні, кліматичні, культурні чинники, а також умови проживання та стереотипи поведінки, притаманні населенню тієї чи іншої країни.

Класифікацію витрат за різними ознаками подано у табл. 20.2.

Таблиця 20.2

Класифікація витрат домогосподарств за критеріями

Критерій класифікації	Види
<i>За цільовим призначенням витрат</i>	– споживчі (придбання продовольчих і непродовольчих товарів, оплата житлово-комунальних, лікувальних, туристичних та інших послуг); – сплата податків та обов'язкових платежів (податки, внески на обов'язкове страхування, відсотки за кредитами, аліменти тощо); – неспоживчі, які поділяють на: • інвестиційні (купівля цінних паперів, нерухомості, капітальний ремонт і будівництво житла, придбання худоби та реманенту для ведення особистого підсобного господарства, вклади на рахунки у банках тощо); • інші (грошова допомога родичам, витрати на особисте підсобне господарство, сплата добровільних внесків до громадських організацій тощо)
<i>За функціональним призначенням витрат</i>	– особисті споживчі витрати (на купівлю товарів, оплату послуг); – податки та інші обов'язкові платежі; – трансферти (добровільні та обов'язкові)
<i>За ступенем регулярності</i>	– постійні витрати (на харчування, комунальні послуги тощо) – регулярні витрати (на одяг, транспорт тощо); – разові витрати (на лікування, товари тривалого використання тощо)
<i>За періодичністю</i>	– короткострокові (продовольчі товари, частина непродовольчих, більша частина послуг); – середньострокові (товари, які купують періодично або сезонно); – довгострокові (витрати, які здійснюють раз на кілька років)
<i>За формою здійснення</i>	– грошові; – натуральні
<i>За рівнем споживання</i>	– індивідуальні; – родинні; – колективні
<i>За ступенем необхідності</i>	– першочергові (харчування, одяг, лікування тощо); – бажані (освіта, страхові внески, товари не першої необхідності); – розкіш (коштовності, твори мистецтва)

Розглянемо класифікацію витрат за цільовим призначенням докладніше.

До обов'язкових платежів належать витрати на сплату податків та обов'язкових зборів, внески на соціальне страхування, страхові внески на умовах особистого або майнового страхування, виплати за раніше отриманими кредитами. Ці платежі скорочують наявні доходи домогосподарств у конкретному періоді, зменшуючи у такий спосіб можливості поточного споживання та заощадження. Натомість сплата податків та обов'язкових платежів дає державі можливість:

- забезпечувати фінансування таких суспільних потреб, як освіта, охорона здоров'я, наука, культура, оборона, судочинство, правопорядок, благоустрій, що дає змогу забезпечити домогосподарствам належний рівень життєдіяльності;

- здійснювати соціальні трансфери, що надходять до окремих домогосподарств і сприяють поліпшенню їх добробуту.

Податки з населення історично закладені в основі формування державних фінансів. До них належать:

1) податки з фізичних осіб:

- прямі: податки на доходи (ПДФО); податки на майно (плата за землю; податок на нерухоме майно, відмінне від земельної ділянки);

- непрямі (податки на споживання): ПДВ, акцизний податок, мито;

2) податки із суб'єктів підприємницької діяльності:

- єдиний податок за умови використання спрощеної системи оподаткування;

- податок на доходи фізичних осіб за умови використання загальної системи оподаткування;

3) обов'язкові відрахування у державні фонди соціального страхування (ЄСВ);

4) державне мито.

Окрім перелічених платежів, фізичні особи можуть сплачувати інші податки і збори (див. ч. III).

До обов'язкових також належать комунальні платежі, аліменти, повернення основної суми отриманого кредиту, сплата процентів, страхові платежі тощо.

Сукупні споживчі витрати пов'язані із забезпеченням життєдіяльності громадян і становлять майже 90% загальних витрат. Їх **класифікують таким чином**:

- *споживчі витрати у грошовій формі*:

1) витрати на споживчі товари:

- витрати на товари тривалого споживання – товари, термін використання яких три роки і більше (автомобілі, відеомагнітофони, пральні машини, персональні комп'ютери та більша частина меблів);

- витрати на предмети щоденного вжитку – товари, термін використання яких менше трьох років (продукти харчування, алкогольні та тютюнові вироби, непродовольчі товари, одяг);

2) витрати на послуги (охорона здоров'я, освіта, культура, транспорт, зв'язок, побутові послуги, які надають правники, перукарі, лікарі, механіки тощо);

3) витрати на оплату робіт (будівельні, монтажні тощо).

– *споживчі витрати у натуральній формі:*

1) вартість спожитих продовольчих товарів, отриманих з особистого підсобного господарства, подарованих родичами чи іншими особами;

2) сума отриманих пільг і безготівкових субсидій (субсидії на оплату житлово-комунальних послуг, електроенергії та палива, сума безготівкових пільг на проїзд у транспорті, на оплату телефону, путівок у санаторно-курортні заклади, на купівлю ліків, лікування, зубопротезування тощо).

Крім споживчих, домогосподарства також здійснюють витрати неспоживчого характеру, які поділяють на:

1) інвестиційні витрати:

– на придбання цінних паперів;

– на придбання валюти;

– вклади до банківських установ, кредитних спілок та інших фінансових установ;

2) інші неспоживчі витрати:

– витрати, пов'язані з веденням особистого підсобного господарства (купівля реманенту, насіння, палива);

– грошова допомога родичам та іншим особам;

– на купівлю нерухомості, будівництво;

– на капітальний ремонт житла;

– повернення домогосподарством позик і боргів;

– страхові платежі;

– аліменти;

– податки й інші обов'язкові платежі (крім тих, які сплачує податковий агент).

За матеріалами вибіркового обстеження умов життя домогосподарств сукупні витрати поділяють на групи (табл. 20.3).

До основних показників витрат, які розраховують органи статистики для формування «Статистичного щорічника», належать:

– витрати на придбання товарів і послуг;

– доходи від власності (сплачені);

– поточні податки на доходи, майно й інші сплачені поточні трансферти.

Витрати залежать від:

– доходів;

– суми податків та інших обов'язкових платежів;

– рівня роздрібних цін;

– потреб членів домогосподарства.

Таблиця 20.3

Класифікація сукупних витрат домогосподарств

Споживчі витрати	Неспоживчі витрати
– продукти харчування та безалкогольні напої; – алкогольні напої, тютюнові вироби; – одяг і взуття; – житло, вода, електроенергія, газ та інші види палива; – предмети домашнього вжитку, побутова техніка і поточне утримання житла; – охорона здоров'я; – транспорт; – зв'язок; – відпочинок і культура; – освіта; – ресторани та готелі; – різні товари і послуги	– витрати на особисте підсобне господарство; – допомога родичам, іншим особам; – купівля нерухомості; – капітальний ремонт, будівництво житла та інших будівель; – купівля акцій, сертифікатів, валюти, вклади до банків; – аліменти; – податки, збори, внески; – інші витрати

Доходи визначають видатки. Однак, оскільки від фінансів домогосподарств залежить їх рівень життя, деякі видатки обов'язково має брати на себе держава, зокрема – забезпечення прожиткового мінімуму, надання безкоштовної середньої освіти, медичного обслуговування й інших соціальних виплат, гарантованих державою.

Структура витрат залежить від рівня доходів, зростання яких обумовлює зменшення частки витрат на придбання продовольчих товарів, частка витрат на житло та одяг залишається приблизно однаковою, а частка інших витрат зростає. Вперше цю залежність виявив німецький статистик Ернест Енгель. Її покладено в основу визначення одного із критеріїв бідності: якщо домогосподарство витрачає більше половини своїх доходів на харчування, воно вважається бідним.

Обмеженість ресурсів домогосподарств вимагає забезпечення ефективного їх використання. **До основних принципів раціоналізації сукупних витрат належать:**

- *планування*, яке є основою для контролю і запобігає необґрунтованому витрачання коштів, здійсненню випадкових та імпульсивних витрат;
- *грамотне споживання* – до покупок слід ставитися серйозно і зважено, брати до уваги їх необхідність і не піддаватися імпульсам, моді та рекламі;
- *детальний аналіз* – дає змогу уникнути зайвих витрат і зекономити кошти у майбутньому;

- *формування раціональної моделі бюджету*, яка передбачає спільне управління вхідними та вихідними грошовими потоками і розподіл обов’язків між членами домогосподарства;
- *купівля у визначений час та у відповідному місці* – дає можливість зекономити на ціні, уникнути псування. Наприклад, купувати одяг на розпродажах, а продукти харчування – у великих супермаркетах або оптом;
- *маркетингове дослідження* під час здійснення великих покупок із метою виявлення найоптимальнішого співвідношення між ціною та якістю, уникнення переплати за торгівельні марки і непотрібні опції, а також пошук найнижчої ціни;
- *ведення здорового способу життя* – відсутність шкідливих звичок дає змогу значно економити;
- *обстоювання прав споживача* – дає змогу уникнути додаткових витрат (наприклад, на здійснення ремонту протягом гарантійного терміну, здійснення обміну чи повернення неякісної продукції);
- *використання податкових пільг*. Наприклад, податкової знижки з ПДФО;
- *мінімізація боргів* – дає можливість зменшити витрати на їх обслуговування та необхідність повернення основної суми боргу;
- *спрямування певної частини доходів на заощадження та інвестування* – дає змогу збільшити доходи у майбутньому і можливості щодо їх витрачання, а також сприятиме здобуттю фінансової незалежності.

Контрольні запитання і завдання

1. Які форми мають сукупні ресурси домогосподарств?
2. За якими ознаками можна класифікувати фінансові ресурси домогосподарств?
3. У чому полягає відмінність між фондами споживання та заощадження?
4. Охарактеризуйте склад власних і позикових фінансових ресурсів домогосподарств.
5. Які напрями використання фінансових ресурсів домогосподарств вам відомі?
6. Охарактеризуйте основні напрями використання доходів домогосподарств.
7. Які чинники впливають на формування доходів домогосподарств?
8. Назвіть основні ознаки класифікації доходів домогосподарств.
9. Охарактеризуйте процес розподілу сукупних доходів домогосподарств.
10. Які доходи домогосподарства отримують у натуральній формі?
11. Які доходи домогосподарства отримують у грошовій формі?
12. На які групи поділяють грошові доходи населення у державній статистиці?
13. Охарактеризуйте види доходів, які можуть отримувати домогосподарства як заробітну плату.
14. Чим є таке джерело доходу, як «прибуток» або «змішаний дохід»?
15. Які доходи може отримувати домогосподарство як соціальні трансферти?
16. На які групи поділяють доходи від власності?

17. Які потреби можуть задовольняти члени домогосподарства шляхом використання отриманих доходів?
18. Які чинники впливають на величину витрат домогосподарств?
19. За якими критеріями здійснюють класифікацію витрат домогосподарств?
20. Які витрати домогосподарств належать до споживчих?
21. Які неспоживчі витрати можуть здійснювати домогосподарства?
22. Від яких чинників залежать витрати домогосподарств?
23. Назвіть принципи раціоналізації сукупних витрат.

Рекомендована література

1. Фінанси. Підручник / І. О. Лютий, С. Я. Боринець, З. С. Варналій та ін.; за ред. д.е.н., проф. І. О. Лютого. Київ : Ліра-К. 2017. 728 с.
2. Фінанси : Практикум / І. О. Лютий, С. Я. Боринець, З. С. Варналій та ін. ; за ред. д.е.н., проф. І. О. Лютого. Київ. : Ліра-К, 2020. 352 с.
3. Теорія фінансів : підручник / П. І. Юхименко, В. М. Федоров, Л. Л. Лазерник та ін. ; за заг. ред. В. М. Федосова, С. І. Юрія. Київ : ЦУЛ, 2010. 576 с.
4. Доходи та заощадження в перехідній економіці України / В. Бандера, В. Буняк, З. Ватаманюк та ін. ; за ред. С. Панчишина, М. Савлука. Львів : Вид. центр Львівськ. нац. ун-ту ім. І. Франка, 2003. 406 с.
5. Кізима Т. О. Фінанси домогосподарств: сучасна парадигма та домінанти розвитку : монографія. Київ : Знання, 2010. 431 с.
6. Рамський А. Ю. Заощадження населення як інвестиційний ресурс економіки : монографія. Київ : КНУТД, 2011. 190 с.
7. Ватаманюк О. З. Заощадження в економіці України: макроекономічний аналіз : монографія. Львів : Вид. центр Львівськ. нац. ун-ту ім. І. Франка, 2007. 536 с.

Розділ 21

ЗАОЩАДЖЕННЯ ДОМОГОСПОДАРСТВ ТА ЇХ ІНВЕСТИЦІЙНИЙ ПОТЕНЦІАЛ

Основні категорії та поняття: джерела заощаджень домогосподарств, ефект доходу, ефект заміщення, заощадження населення, майнова стратегія заощадження, мінімалістська стратегія заощадження, потенціал заощаджень, соціальна стратегія заощадження.

21.1. Економічна сутність і класифікація заощаджень домогосподарств

Заощадження домогосподарств – частина отриманого ними доходу, яку вони не витрачають, а відкладають на майбутнє, накопичують у формі різноманітних активів. Заощадження є сукупністю накопичених грошових і фінансових ресурсів, а також інших форм багатства (дорогоцінні метали, антикварні речі тощо). Враховуючи реальний стан економіки, що характеризується величезним рівнем зносу основних засобів підприємств провідних галузей і потребою в інвестиціях в усі галузі економіки, заощадження домогосподарств є одним із ключових джерел інвестицій в економіку.

Досвід функціонування домогосподарств в умовах становлення ринкових відносин в Україні засвідчує наявність проблемних аспектів щодо формування фінансових ресурсів та їх подальшого залучення до інвестиційних процесів, зокрема у розрізі оптимізації структури витрат домогосподарства та забезпечення належного рівня доходів, що дало би змогу формувати заощадження. Крім того, домогосподарства України досі не використовують увесь спектр інструментів, що дають можливість не тільки зберегти, а й примножити фінансові ресурси.

У розвинутій ринковій економіці домашні господарства є не лише основними споживачами товарів і послуг, а й стають дедалі активнішими заощадниками та потенційними інвесторами економіки, вкладаючи тимчасово вільні кошти у різноманітні фінансові інструменти.

У класичному розумінні в економічній теорії під заощадженнями розуміють частину доходу, яку не витрачають на поточне споживання.

Розмір заощаджень залежить від рівня доходу, який домогосподарства очікують отримати упродовж свого функціонування. Його визначає взаємодія двох компонентів – «ефект доходу» та «ефект заміщення». «Ефект заміщення» спонукає споживача зі зростанням відсоткової ставки заощаджувати більшу частку поточного доходу, щоб збільшити свої майбутні доходи та споживання. Таким чином, підвищення відсоткових ставок, за І. Фішером, спонукає людей

до заощадження, а їх зниження – до негайного споживання поточного доходу. З іншого боку, підвищення відсоткової ставки збагачує заощадника та дає йому змогу збільшувати споживання, зменшуючи водночас потребу в заощадженнях – «ефект доходу». Оскільки ефекти доходу та заміщення діють у протилежних напрямках, обсяги споживання та заощаджень залежатимуть від того, який із цих двох ефектів переважатиме.

До основних ознак формування заощаджень належать:

- прямий зв'язок із доходами та витратами домогосподарств, які фактично визначають обсяг заощаджень;
- наявність різних форм можливого накопичення заощаджень, що розкриває багатогранність підходів до розгляду заощаджень;
- сукупність різноманітних цілей і стратегій накопичення заощаджень, що визначає можливі напрями їх використання;
- різноманітність мотивів формування заощаджень населенням з огляду на їх фінансову поведінку та бачення довгострокового добробуту.

Джерелами заощаджень є доходи домогосподарств, основними з яких є заробітна плата, підприємницький дохід, дохід від власності, спадщина тощо (див. § 20.2).

Заощадження домогосподарств можна класифікувати за різними ознаками (табл. 21.1).

Таблиця 21.1

Класифікація заощаджень домогосподарств

Ознака класифікації	Види заощаджень
<i>За характером використання</i>	– споживчі (такі, що накопичують для здійснення суттєвих споживчих витрат, наприклад, купівлі житла, авто, товарів довготривалого споживання); – інвестиційні (здійснюють з метою отримання інвестиційного доходу)
<i>За терміном існування</i>	– поточні (переважно не мають довготривалого характеру, їх споживають протягом одного–двох років); – довгострокові (мають системний довготривалий характер, це заощадження коштів із певною метою)
<i>За напрямками використання</i>	– моноцільові (формування певних коштів для споживання за конкретно заздалегідь визначеною метою); – багатоцільові (накопичення коштів без певної визначеної мети, насамперед, для фінансування споживання у майбутньому)
<i>За характером мобілізації</i>	– організовані заощадження, мобілізацію і розміщення яких здійснюють банківські або небанківські фінансово-кредитні установи (банківські депозити, внески у недержавні пенсійні фонди, інвестиційні фонди, кредитні спілки тощо); – неорганізовані заощадження, які зберігає на руках населення як готівку в національній та іноземній валютах, коштовності, дорогоцінні метали, дорогі товарів тривалого користування тощо

Продовження табл. 21.1

<i>За рівнем участі в економічних процесах</i>	– пасивні заощадження (здійснюють у грошовій або матеріальній формі, вони не беруть безпосередньої участі в економічних процесах – готівка, ювелірні вироби, предмети розкоші тощо); – умовно активні заощадження (здійснюють у банківські інструменти – депозитні, ощадні вклади, боргові цінні папери тощо); – активні заощадження (здійснюють у формі інвестування коштів у різноманітні фінансові інструменти, які є прямими стимулами економічної активності)
<i>За формою заощадження</i>	– речова форма (рухоме та нерухоме майно у матеріальній формі); – фінансова форма (інвестиції у фінансові інструменти); – готівка (кошти на поточних рахунках і кошти на руках у населення)

У розвинутих країнах світу зі стабільною економікою **заощадження переважно набувають однієї з двох форм** – речової або фінансової. Кошти, розміщені на рахунках та наявні у формі готівки в населення, становлять незначну частку (до 5%) у загальному розмірі заощаджень. Феномен заощаджень у готівковій формі характерний для країн, що розвиваються, економіка яких є нестабільною. Залучення заощаджень в економіку, перетворення їх на фінансові активи дає можливість домогосподарствам отримати додатковий дохід, захистити грошові кошти від знецінення, сформувати інвестиційний ресурс для економіки.

Загальні обсяги заощаджень домогосподарств в Україні розраховують двома способами:

1) як зміна активів домогосподарства за конкретний період часу (за західною термінологією, як «потік» або елемент обороту). Сальдовий метод переважно застосовують органи Державної служби статистики України для визначення заощаджень (баланс доходів і витрат населення) та проведення вибіркового обстеження умов життя вітчизняних домогосподарств;

2) як сукупність нагромаджених активів домашнього господарства на певну дату (тобто як «запас» або елемент залишку). Цей методом застосовує НБУ, надаючи відомості про стан грошово-кредитного ринку.

Враховуючи життєвий цикл домогосподарств, можна виокремити **три основні етапи заощаджень за рівнем їх інтенсивності:**

І етап – неінтенсивні заощадження на початку трудової діяльності членів домашнього господарства, оскільки споживчі витрати у цей період життєвого циклу зазвичай домінують над заощадженнями. Це пов'язано з тим, що в молодому віці люди мають значно вищі потреби в одязі, їжі, облаштуванні

житла, утриманні дітей, подорожах тощо та менші доходи, ніж у більш пізні періоди життя.

II етап – інтенсивні заощадження у передпенсійний період, зумовлені ефективною реалізацією раніше накопиченого людського капіталу членами домашнього господарства, що сприяє отриманню ними максимальних доходів. Також саме у цей період життєвого циклу починають приносити прибутки раніше здійснені інвестиції, реалізуються можливості отримання спадщини від родичів та водночас знижується або стабілізується споживання індивідом товарів і послуг.

III етап – забезпечення поточного споживання за рахунок поступового зниження накопиченого обсягу активів після виходу на пенсію, що пов'язано із втратою поточного доходу від самостійної трудової діяльності. Лише мізерна частка осіб, котрі є власниками значних фінансових активів, можуть дозволити собі після виходу на пенсію жити на доходи від цих активів, не зменшуючи при цьому загального обсягу накопичених фінансових ресурсів.

21.2. Чинники формування заощаджень домогосподарств

На процес формування заощаджень впливає низка чинників, найважливішим із яких є величина доходу, що залишається у розпорядженні членів домашнього господарства після сплати всіх податків та інших обов'язкових платежів. Тут має значення поточний дохід за джерелами його отримання та дохід, який члени домогосподарства планують отримати протягом життя. Важливу роль відіграє характер доходів (постійні чи тимчасові) та рівень їх стабільності.

Крім величини поточного доходу, значною мірою *на обсяг заощаджень*, а також пропорції, в яких їх поділяють на організовані та неорганізовані, *впливають* й інші *чинники*, зокрема:

- *внутрішні* (рівень, структура та пріоритети споживчих витрат членів домашнього господарства, досвід ощадно-інвестиційної діяльності, очікування щодо динаміки цін і змін у поточному доході, демографічні чинники);
- *зовнішні* (рівень довіри населення до інститутів фінансового ринку та рівень їх розвитку, стан законодавчого забезпечення операцій, що здійснюються на фінансовому ринку, наявність широкого спектра інструментів інвестування, величина відсоткових і податкових ставок, політична стабільність, рівень корупції в країні тощо).

Чинники впливу на формування заощаджень домогосподарств в умовах функціонування ринкової економічної, які не пов'язані з отриманням доходів, систематизовано у табл. 21.2.

Таблиця 21.2

**Чинники впливу формування заощаджень в умовах ринкової економіки,
які не пов'язані з отриманням доходів**

Група чинників	Чинники
<i>Економічні</i>	– багатство; – власність на товари тривалого користування; – очікування; – рівень цін; – процентна ставка; – рівень розвитку фінансового ринку; – доступність споживчого кредиту; – споживча заборгованість; – макроекономічна нестабільність; – економічне зростання; – стан розвитку ринків товарів і послуг; – ступінь диференціації населення за рівнем доходів та цінністю майна тощо
<i>Політичні</i>	– державна економічна політика; – податки; – рівень розвитку соціального страхування; – державні заощадження; – розмір державного боргу; – державні гарантії захисту інвестицій та вкладів населення у фінансові установи
<i>Демографічні</i>	– кількість і вікова структура населення; – середній вік виходу на пенсію; – розмір і склад сім'ї; – вік; – стать; – рівень освіти; – зайнятість і фах
<i>Психологічні</i>	– традиції та звичаї; – менталітет; – національні психологічні особливості у сфері заощаджень; – рівень довіри населення до держави і фінансових установ тощо
<i>Зовнішньо-економічні</i>	– сальдо поточного балансу; – доступ до іноземних позик; – рівень відкритості економіки; – умови зовнішньої торгівлі тощо
<i>Територіальні</i>	– економічний розвиток регіонів та інфраструктури; – міграція населення; – місце проживання тощо

Серед *основних мотивів формування заощаджень* визначають:

- *застережний мотив* (створення резервів на випадок непередбачених обставин);
- *мотив життєвого циклу* (забезпечення майбутнього споживання за рахунок отримуваних доходів при зміні потреб упродовж життя);
- *мотив міжчасового заміщення* (забезпечення доходу від процентів і зростання цінності майна);
- *мотив поліпшення* (поступове утримання від споживання для збільшення витратків у майбутньому);
- *мотив незалежності* (відчуття незалежності та свободи дій, навіть за відсутності чітких планів на майбутнє);
- *мотив підприємництва* (забезпеченість необхідними засобами для створення власного бізнесу);
- *мотив спадку* (залишення спадку для забезпечення майбутнього своїх дітей та інших членів родини);
- *мотив жадібності* (відчуття задоволення від накопичення коштів);
- *мотив вимушених заощаджень* (обмеженість можливостей придбання бажаних товарів і послуг через наявність дефіциту. Така ситуація мала очевидний прояв у країнах колишнього СРСР).

21.3. Моделі фінансової поведінки домогосподарств

Особливу роль у дослідженні питань активізації заощаджень населення відіграє аналіз поведінкових аспектів ощадної й інвестиційної діяльності домогосподарств.

Основними векторами фінансової поведінки вітчизняних домогосподарств за сучасних умов є:

- *дохідна поведінка* – діяльність, спрямована на формування й оптимізацію усіх можливих джерел доходів;
- *фіскальна поведінка* – діяльність, пов'язана зі сплатою та мінімізацією (за наявності відповідних пільг і преференцій) податкових платежів;
- *споживча поведінка* – діяльність, спрямована на здійснення витрат споживчого характеру, тобто на придбання споживчих товарів і послуг;
- *заощаджувальна поведінка* – діяльність, спрямована на відкладання певної частини доходів з метою задоволення майбутніх потреб;
- *інвестиційна поведінка* – діяльність, пов'язана із вкладенням частини неспожитих доходів у фінансові або нефінансові активи з метою отримання вигоди у майбутньому;
- *кредитна поведінка* – діяльність, спрямована на залучення тимчасово вільних коштів інших суб'єктів (інститутів фінансового ринку, підприємств, інших домогосподарств) на умовах поверненості, строковості та, як правило, платності та забезпеченості;

– *добродійна поведінка* – діяльність, пов’язана із безоплатним наданням коштів окремим особам чи організаціям із метою підтримання їх діяльності.

Свою чергою, *серед фінансово активних домогосподарств виокремлюють три основні типи (моделі) поведінки*:

– *заощаджувачі* – котрі демонструють лише позитивну фінансову поведінку (зменшення боргів і вивільнення коштів із поточного споживання для здійснення вкладень у майбутні доходи);

– *антизаощаджувачі* – які демонструють лише негативну фінансову поведінку (споживання у борг, проїдання частини майна і заощаджень);

– *комбі-модель* – котрі реалізують як позитивну, так і негативну фінансову поведінку.

Відповідно до цих моделей, враховуючи особливості ощадно-інвестиційного процесу, виокремлюють такі *основні типи фінансової поведінки домогосподарств*:

– *споживачі* – які не мають можливості здійснювати заощадження зі свого доходу;

– *активні заощадники* – які мають можливість формувати заощадження;

– *позичальники* – які формують заощадження й одночасно вдаються до запозичень;

– *інвестори* – які мають відносно великі доходи і можуть інвестувати їх у різні активи.

Наведена класифікація ґрунтується на психологічних особливостях індивідів, проте вона також відображає отриманий населенням негативний досвід заощадження й інвестування. Тип фінансової поведінки домогосподарств України пов’язаний з такими подіями, як: знецінення заощаджень через гіперінфляцію початку 1990-х рр., втрата депозитів, розміщених в Ощадному банку Союзу РСР, фінансовою кризою 1998 р. і кінця 2008 р., крахом фінансових пірамід тощо. Ці обставини зумовлюють як обережність у фінансовій поведінці громадян, так і схильність до швидкого витрачання населенням отриманих доходів.

Фінансові моделі та стратегії поведінки домашніх господарств мають орієнтуватися не тільки на заощадження як фінансових інструментів, а також і враховувати можливість заощадження коштів у грошовій та матеріальній формах.

Важливими характеристиками добробуту домашніх господарств є їх майновий стан, соціальна орієнтація, розмір витрат на освіту, відпочинок за кордоном тощо.

Домогосподарства, які орієнтовані на збільшення майна довготривалого використання, дотримуються *майнової стратегії заощадження*. Вкладення коштів у освіту та відпочинок оцінюють як *вкладення в нематеріальні активи*, а фінансову стратегію, зорієнтовану на нарощування нематеріальних активів, можна назвати *соціальною*. Стратегія, орієнтована лише на просте відтворення домашнього господарства і спрямована на задоволення мінімальних фізіологічних потреб, може іменуватися *мінімалістською*.

У табл. 21.3 систематизовано основні моделі фінансової поведінки домашніх господарств, що враховують сукупність мотивів, чинників і стимулів населення до заощадження з урахуванням психології та поведінкової теорії.

Таблиця 21.3

Моделі фінансової поведінки домашніх господарств

Тип моделі	Фінансові стратегії	Характеристика
Споживча	Стратегія державних трансфертів	Мінімальна диверсифікація стратегій, мінімальна диверсифікація інструментів, максимальна концентрація пасивних стратегій, наявність неліквідних активів, вирішення поточних проблем
	Стратегія приватних трансфертів	
	Майнова стратегія (у неліквідних формах)	
	Мінімалістична стратегія	
Заощаджувальна	Стратегія запозичень	Максимальна диверсифікація стратегій, помірна диверсифікація інструментів, помірна концентрація активних і пасивних стратегій, переважання ліквідних форм активів, акцент на збереження заощаджень в умовах інфляції та знецінення
	Стратегія готівкових заощаджень	
	Стратегія організованих вкладів	
	Стратегія надання кредитів	
	Майнова стратегія (у ліквідній формі)	
	Страхова стратегія	
	Соціальна стратегія	
Інвестиційна	Майнова стратегія (у ліквідній формі)	Максимальна диверсифікація інструментів, максимальна концентрація активних стратегій, відсутність неліквідних активів, акцент на дохідні фінансові інструменти
	Страхова стратегія	
	Стратегія цінних паперів	
	Стратегія готівкових заощаджень	
	Стратегія організованих вкладів	
	Соціальна стратегія	

Так, для споживчої моделі фінансової поведінки домашніх господарств характерними є стратегії державних і приватних трансфертів, мінімалістська і майнова (у невеликих обсягах) стратегії. Вона передбачає мінімальну диверсифікацію стратегій та інструментів, а також максимальну концентрацію пасивних стратегій, наявність неліквідних активів, необхідність першочергового вирішення найнагальніших поточних проблем.

Для заощаджувальної моделі фінансової поведінки домогосподарств характерними є стратегії запозичень, готівкових заощаджень, організованих вкладів і надання кредитів, а також майнова (у ліквідних формах), соціальна і страхова стратегії. Вона передбачає максимальну диверсифікацію стратегій, помірну

концентрацію активних і пасивних стратегій, а також акцент на убезпечення заощаджень від знецінення.

Для інвестиційної моделі фінансової поведінки домашніх господарств характерними є страхова, майнова (у ліквідній формі), соціальна стратегії, а також стратегії готівкових заощаджень, організованих вкладів і цінних паперів. Вона передбачає максимальну диверсифікацію інструментів, максимальну концентрацію активних стратегій, акцент не стільки на збереження заощаджень, скільки на дохідні вкладення, які сприяють їх збільшенню.

21.4. Інвестиційний потенціал заощаджень домогосподарств

Потенціал заощаджень – це потенційна, невикористана величина наявних заощаджень сектору домашніх господарств, яка формується на основі розподілу валового національного доходу.

Основні етапи перетворення доходів домогосподарств на інвестиційний ресурс економіки зображено на рис. 21.1.

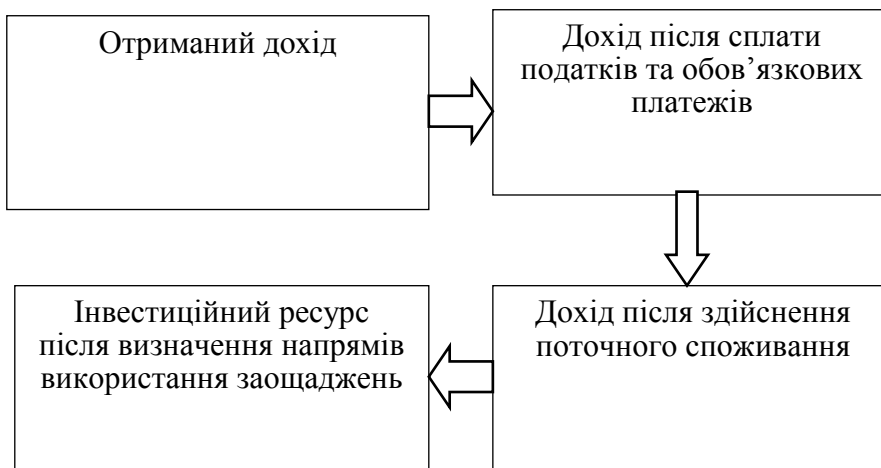

Рис. 21.1. Етапи процесу перетворення доходів домогосподарств на інвестиційний ресурс економіки

Для домогосподарства інвестицію становитиме будь-яка організована форма заощадження. Процес переходу таких коштів в інвестицію для національної економіки триватиме безпосередньо через фінансовий ринок (у випадку покупки акцій чи облігацій підприємств) чи за допомогою системи фінансових посередників різних типів (наприклад, у разі здійснення депозитного вкладу, покупки страхового полісу, паю у фонді тощо).

Визначають такі способи перетворення заощаджень на інвестиції:

- банківські депозити;
- придбання дорогоцінних металів;
- придбання нерухомості;
- інструменти фондового ринку (акції, облігації, державні цінні папери, цінні папери місцевих органів влади);
- вклади у небанківських кредитних установах (у кредитних спілках, у недержавних пенсійних фондах, в інвестиційних фондах).

Напрямку інвестиції в економіці будуть збільшені, якщо вільні грошові кошти домогосподарство вкладе у розвиток власної справи (приватного підприємництва) чи у разі індивідуального будівництва. Крім того, такі форми інвестицій, як дорогоцінності або антикваріат не є прямою інвестицією для національної економіки.

Чинники фінансової поведінки домогосподарств у довгостроковому періоді впливають на механізм перетворення заощаджень в інвестиції, який має індивідуальні особливості у кожній окремій економіці. Розмір доходів домогосподарства і звички у споживчій поведінці визначають, чи буде акумульовано достатній страховий запас, який дасть можливість здійснювати інвестиції у фінансові активи без зміни розміру поточного споживання і забезпечення на належному рівні поточних та довгострокових потреб.

Перетворення заощаджень на інвестиції потребує їх вкладення у фінансові активи. На вибір того чи іншого фінансового інструмента впливають чинники та мотиви, які обумовлюють формування заощаджень і спонукають відмовитися від поточного споживання деякої частини свого доходу. Домогосподарство має майже усі ощадні мотиви, але деякі з них є превалюючими і сприяють формуванню найбільшого розміру особистих заощаджень.

Структурно-логічну схему механізму трансформації заощаджень у інвестиції подано на рис. 21.2.

Характерними особливостями процесу трансформації заощаджень домогосподарств у інвестиції за сучасних умов вітчизняної економіки є:

- макроекономічна нестабільність, зумовлена фінансово-економічною кризою;
- неефективність державної інвестиційної політики;
- відсутність економічних умов для диверсифікації інвестицій;
- незавершеність процесу формування середнього класу як основного інвестора у національну економіку;
- домінування пасивних стратегій фінансової поведінки домогосподарств, сформованих під впливом сильних споживчих настроїв, за умови мізерної частки активних стратегій.

Трансформація заощаджень в інвестиції залежить від створення сприятливого середовища у сфері економіки та соціально-економічного розвитку країни.

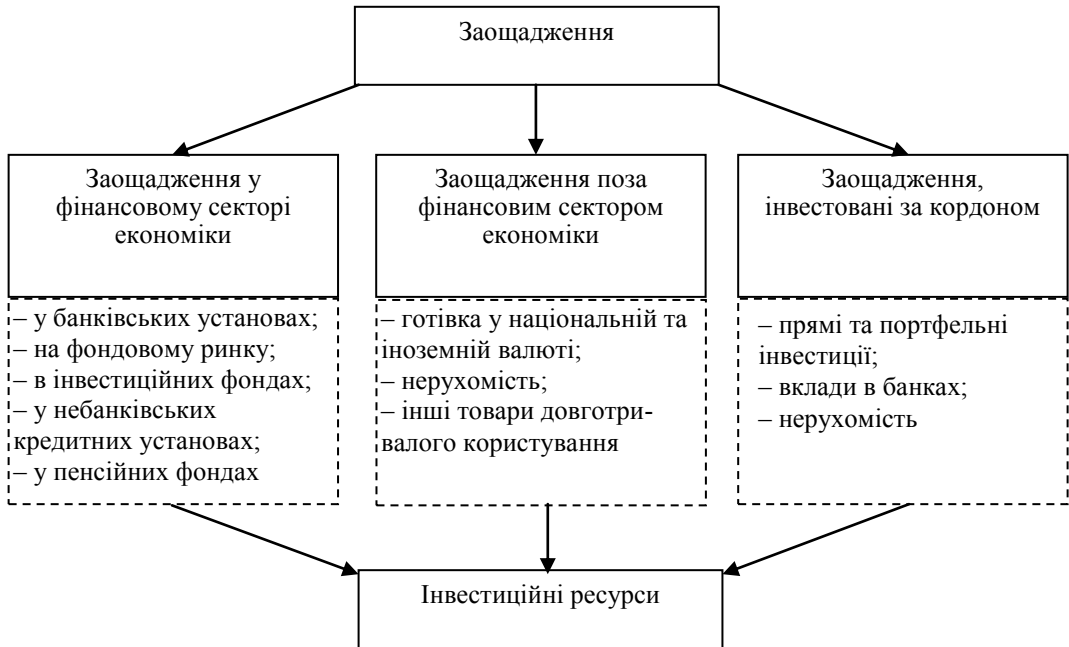

Рис. 21.2. Структурно-логічна схема механізму трансформації заощаджень домогосподарств у інвестиційні ресурси

Головною передумовою активізації процесу індивідуального інвестування на фінансовому ринку є наявність на ньому фінансових інструментів, які за своїми характеристиками відповідають потребам, сформованим на рівні домогосподарств (рис. 21.3).

Ухвалюючи рішення щодо придбання фінансових інструментів, фізична особа орієнтується на можливість за їх рахунок досягти визначеної мети (цілей) інвестування. Відповідно, виникає проблема узгодження інтересів фізичної особи-інвестора з інтересами інших учасників фінансового ринку, насамперед емітентів, які за рахунок випуску власних фінансових зобов'язань формують попит на капітал (вимоги до характеристик такого капіталу також є індивідуальними). Процес узгодження відбувається у межах чинного законодавства, яким встановлено певні обмеження на інвестиційну діяльність фізичних осіб на окремих сегментах фінансового ринку та характеристики його інструментів.

Процес ухвалення інвестиційних рішень охоплює кілька етапів:

1. Члени домогосподарства формують основні інвестиційні цілі, які можуть різнитися залежно від їх віку і величини доходів.

2. У процесі управління бюджетом формують обсяг заощаджень, що можуть бути перетворені на інвестиції.

3. Вивчають альтернативні можливості інвестування заощаджень та аналізують фінансові інструменти для їх реалізації. Цей етап вимагає від інвесторів, по-перше, базових знань про закономірності функціонування економічної сис-

теми; по-друге, вмінь застосовувати ці знання на практиці, що дасть змогу інвесторам правильно визначити пріоритетні сфери інвестування.

4. Інвестори здійснюють оцінку ймовірних фінансових ризиків від вкладення коштів.

5. Члени домогосподарства здійснюють аналіз дохідності інвестицій за визначеного рівня фінансових ризиків.

6. Інвестори безпосередньо вкладають кошти в обрані ними фінансові активи.

7. Здійснюють поточний аналіз ризиків, дохідності та ліквідності вкладень, за необхідності коригують розміщення коштів, спрямованих на інвестиційні цілі.

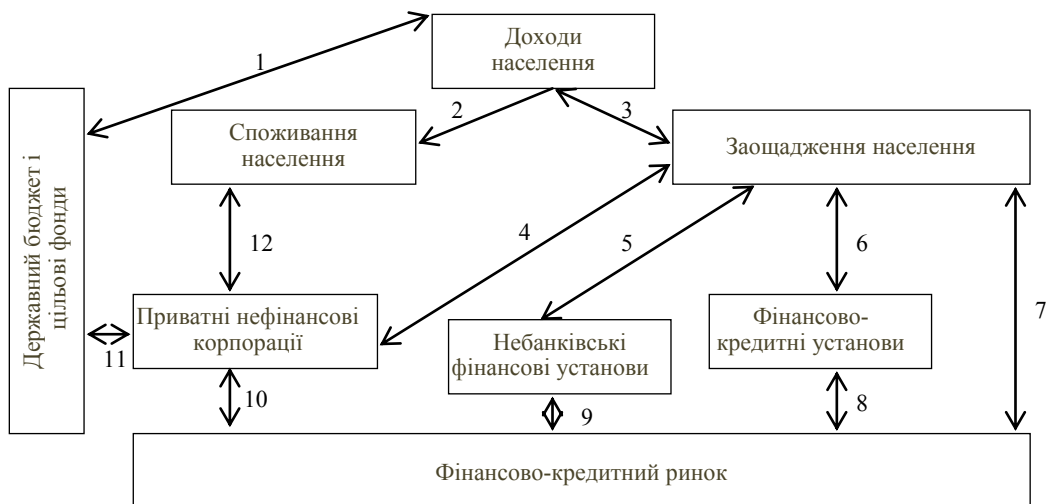

Рис. 21.3. Фінансовий механізм активізації заощаджень населення

Примітки: фінансові потоки:

- 1) податки – державні субсидії та пільги;
- 2) споживання частини доходу;
- 3) заощадження частини доходу – дохід від інвестування;
- 4) прями інвестиції – дивіденди від підприємницької діяльності;
- 5) портфельне інвестування – дохід від дивідендів і зростання вартості активів;
- 6) депозитні та ощадні вклади – отримання доходу від відсотків;
- 7) прями інвестиції на фондовому ринку – дохід від дивідендів і зростання вартості активів;
- 8) інвестування акумульованих коштів – дохід від дивідендів, відсотків і зростання вартості активів;
- 9) портфельне інвестування коштів – дохід від дивідендів, відсотків і зростання вартості активів;
- 10) запозичення й інвестування коштів – сплата відсотків та отримання доходів;
- 11) сплата податків – отримання трансфертів і пільг;
- 12) придбання споживчих товарів – виробництво.

Дослідження основних форм заощаджень дає підстави стверджувати, що **формування заощаджень в Україні має певні особливості**, зокрема:

- використання іноземної валюти як основного інструмента заощаджень;
- накопичення значної частини заощаджень на руках у населення, тобто поза банківською системою;
- нелегальне вивезення заощаджень за кордон із метою зниження економічних і політичних ризиків;
- відсутність будь-яких заощаджень у значної частини громадян.

Традиційно популярною і найбільш привабливою для українців формою заощаджень залишаються банківські депозити, переваги яких полягають у тому, що вони:

- надають фіксований дохід (банк гарантує повернення основної суми і відсотків на вклад);
- передбачають наявність додаткових видів сервісу (наприклад, оформлення кредитних карток) і можливість накопичення «кредитної історії»;
- передбачають регулювання банківських операцій відповідними наглядовими органами.

Серед основних недоліків цієї форми заощаджень варто виокремити:

- невисоку дохідність, яка переважно перекриває інфляційне знецінення грошей;
- можливість втрати значної частини доходу у разі дострокового відкликання вкладу;
- наявність депозитного ризику, тобто можливості повного або часткового неповернення вкладів чи затримки їх неповернення через можливе банкрутство банку.

Контрольні запитання і завдання

1. Охарактеризуйте основні мотиви щодо формування заощаджень домогосподарств.
2. Наведіть класифікацію заощаджень домогосподарств за основними ознаками.
3. Опишіть механізм трансформації заощаджень населення в інвестиції.
4. Охарактеризуйте сучасний стан інвестиційного спрямування заощаджень населення в Україні.
5. Назвіть ключові, на вашу думку, чинники низького рівня інвестиційного спрямування заощаджень домогосподарств. Яку роль у цьому процесі відіграє банківська система?

Рекомендована література

1. Фінанси. Підручник / І. О. Лютий, С. Я. Боринець, З. С. Варналій та ін.; за ред. д.е.н., проф. І. О. Лютого. Київ : Ліра-К. 2017. 728 с.
2. Фінанси : Практикум / І. О. Лютий, С. Я. Боринець, З. С. Варналій та ін. ; за ред. д.е.н., проф. І. О. Лютого. Київ. : Ліра-К, 2020. 352 с.
3. Ватаманюк О. З. Заощадження в економіці України: макроекономічний аналіз : монографія. Львів : Вид. центр Львівськ. нац. ун-ту ім. І. Франка, 2007. 536 с.
4. Кізима Т. О. Фінанси домогосподарств: сучасна парадигма та доміанти розвитку : монографія. Київ : Знання, 2010. 431 с.
5. John Maynard Keynes. The General Theory of Employment, Interest, and Money. Houghton Mifflin Harcourt; First edition. 2016. 416 p.

Частина VII

ФІНАНСОВИЙ РИНОК

Розділ 22

ФІНАНСОВИЙ РИНОК: СУТНІСТЬ, ФУНКЦІЇ ТА СУБ'ЄКТИ

Основні категорії та поняття: фінансовий ринок, принципи фінансового ринку, ринок грошей, ринок капіталів, кредитний ринок, фондовий ринок, валютний ринок, ринок золота (дорогоцінних металів), первинний фінансовий ринок, вторинний фінансовий ринок, банківський нагляд, саморегулювна організація, пов'язана особа.

22.1. Економічна природа та функції фінансового ринку

Успішний розвиток національної економіки ґрунтується на функціонуванні різноманітних ринків, які умовно можна поділити на ринки виготовленої продукції (товарів і послуг), ринки трудових ресурсів та фінансові ринки.

Фінансовий ринок – це складова фінансової системи держави, сфера перерозподілу фінансових ресурсів між власниками тимчасово вільних ресурсів та користувачами, які потребують фінансових ресурсів для своєї діяльності.

Фінансові ринки – це особлива сфера руху грошових коштів, яка задовольняє потреби економічної системи та суспільства у фінансових ресурсах.

Передумовою функціонування фінансового ринку є розбіжність потреби у фінансових ресурсах одних суб'єктів з їх надлишком в інших. Фінансовий ринок є посередником у русі фінансових ресурсів від власників до споживачів.

Фінансовий ринок як специфічна сфера господарської діяльності поєднує інтереси суб'єктів, які мають тимчасово вільні кошти, та суб'єктів, що мають потребу в фінансових ресурсах, через визначення попиту і пропозиції на різноманітні фінансові інструменти.

Фінансовий ринок – це складова фінансової системи держави. Він може успішно функціонувати лише в умовах ринкової економіки.

Мета функціонування фінансового ринку будь-якої країни – акумулювання та ефективне розміщення заощаджень в економіку. Водночас стан економіки країни значною мірою залежить від ефективності функціонування фінансового ринку. Чим більш різноманітна з точки зору суб'єктів і обсягів структура заощаджень та можливостей інвестицій, тим більш ефективне функціонування фінансового ринку.

Основні умови успішного функціонування фінансового ринку такі:

- господарська самостійність підприємств – тобто право самостійно розпоряджатися своїми доходами і розвивати свою діяльність на власний розсуд з метою отримання прибутку, а також самостійно приймати рішення щодо джерел залучення фінансових ресурсів;

- наявність багатьох альтернативних можливостей вкладення заощаджень з метою отримання доходів, що забезпечується можливістю вкладення коштів у різні фінансові інструменти, що також сприяє зростанню добробуту вкладників та економіки держави;

- організація вільного руху грошових потоків в економіці як фінансового вираження підприємницької діяльності суб'єкта господарювання та як основа його самофінансування, що забезпечує покриття потреби підприємства в капіталі за рахунок внутрішніх джерел;

- рівноправність усіх учасників фінансового ринку – це основний принцип, який забезпечує однакові права для всіх учасників фінансового ринку щодо отримання інформації, створення необхідних умов для реалізації інтересів суб'єктів ринку, забезпечення захисту їхніх майнових прав;

- наявність розвиненої банківської системи, яка опосередковує рух основних фінансових потоків суб'єктів господарювання та домогосподарств. Це вимагає від банківської системи досконалості, довіри, стабільності, ефективного використання фінансових інструментів для поліпшення грошово-кредитного регулювання, підвищення ефективності платіжної системи;

- розвинена інфраструктура фінансового ринку за рахунок різних фінансових посередників, кількість яких має бути достатня для забезпечення потреб учасників фінансового ринку, а якість послуг, які вони надають на фінансовому ринку, – найвища;

- створення сучасної технологічної бази, що обслуговує функціонування фінансового ринку, максимально інтегрованої до світового фінансового ринку. Пріоритетними напрямками у цій сфері є розвиток новітніх технологій, інституалізація, лібералізація фінансових ринків, яких без сучасної технологічної бази неможливо досягнути;

З огляду на зазначені умови *основна передумова функціонування фінансового ринку – це розбіжність між потребами у фінансових ресурсах економічних суб'єктів і джерелами задоволення цієї потреби*. Найчастіше вільні грошові кошти існують у вигляді заощаджень в одних власників, а потреби в інвестиціях виникають в інших.

На фінансовому ринку відбувається рух коштів (капіталу). Примноження фінансових ресурсів – це головна мета підприємницької діяльності, водночас саме залучення необхідних фінансових ресурсів – основне завдання для досягнення цієї мети. З огляду на це необхідно вирішити питання про джерела капіталу та шляхи його вкладання. Відповідно для всіх суб'єктів господарювання важливий фінансовий ринок, де можна знайти необхідні кошти або інвестувати тимчасово вільні кошти та отримати від цього доходи.

Це дає змогу посилити платоспроможний попит, який формується на ринковій основі. Основним критерієм платоспроможності є вкладання капіталу в рамках ринкового механізму і конкурентоспроможність тих, хто хоче його залучити.

Незважаючи на значний обсяг досліджень у цій галузі, немає однозначного трактування поняття фінансового ринку. Переважно це пов'язано з тим, що поняття «фінансовий ринок» дуже широке та охоплює значну кількість інститутів, інструментів та відносин між його суб'єктами.

Серед усього різноманіття підходів до визначення сутності фінансового ринку виокремлюють такі основні положення:

- це складна економічна система, що характеризується системою економічних відносин при розподілі доданої вартості та її реалізації шляхом обміну грошей на фінансові активи;
- це місце взаємодії інтересів продавців та покупців фінансових активів;
- це економічні відносини, що поєднують вартість та споживчу вартість товарів на цьому ринку.

Отже, ***фінансовий ринок** – це система економічних відносин, суб'єктами яких є держава та фінансові посередники, що забезпечують перерозподіл фінансових ресурсів серед учасників ринку.* Вказані відносини формуються в певному економічному просторі зі сформованою правовою, технічною, економічною, податковою інфраструктурою.

Призначення фінансового ринку – забезпечення належних умов на підприємствах для залучення необхідних коштів і продажу тимчасово вільних ресурсів. Таким чином, підприємства на фінансовому та інших ринках практично рівнозначні як у ролі покупця, так і продавця ресурсів.

Роль фінансового ринку щодо двох інших суб'єктів фінансових відносин – держави і фізичних осіб – дещо інша. Держава використовує фінансовий ринок переважно для формування своїх ресурсів на позиковій основі, хоча певною мірою також бере участь у формуванні його ресурсного потенціалу, тобто її місце у ролі покупця більш вагоме, ніж у ролі продавця. Фізичні особи, навпаки, більше продають тимчасово вільні кошти, ніж позичають їх, хоча споживчий кредит у сучасних умовах також доволі поширений.

Фінансовий ринок може бути як повністю сегментований, так і повністю інтегрований. У першому випадку інвестор з однієї країни не може вкласти кошти в цінні папери в іншій країні. Водночас цінні папери одного ступеня ризику на різних ринках мають різну ставку доходу, що обумовлюється як

сегментованістю ринків, так і різницею в курсах валют та відмінностями в системах оподаткування. В повністю інтегрованому ринку інвестор може інвестувати кошти будь-де і цінні папери одного ступеня ризику будуть забезпечувати інвестору однаковий рівень доходу. Сьогодні фінансові ринки різного рівня, а також ринки різних фінансових інструментів різною мірою інтегровані. Емітенти мають обмежені можливості щодо залучення дешевого капіталу поза місцевим ринком, а інвестори – щодо вкладення коштів на ринках інших країн та на міжнародному ринку.

Інтеграція та глобалізація фінансових ринків, що триває у світі, пов'язані з багатьма процесами, що відбуваються на національних та міжнародних ринках. Найважливішу роль серед них відіграють такі:

- розвиток новітніх технологій, які забезпечують високу ефективність інформаційної інфраструктури фінансового ринку та системи розрахунків між учасниками ринку;
- концентрація діяльності учасників ринку у світових фінансових центрах;
- інституалізація фінансових ринків, тобто постійне збільшення частки інституційних учасників ринку (інвестиційних, страхових компаній, пенсійних фондів тощо);
- лібералізація фінансових ринків, тобто створення законодавства, що сприяє проникненню учасників ринку на фінансові ринки різних рівнів і стимулює їхню активність.

Отже фінансовий ринок – це складна і розгалужена система, в якій знаходяться у вільному обігу фінансові активи його учасників. Ефективне функціонування фінансового ринку надзвичайно важливе для забезпечення мобілізації вільного капіталу та створення передумов для економічного зростання країни.

Щоб більш повно розкрити категорію фінансового ринку, необхідно розглянути характеристики його принципів та основних функцій.

Принципи фінансового ринку – це основні правила, згідно з якими здійснюється його побудова, що дає змогу досягти його успішного та ефективного функціонування.

Серед основних принципів, що наводяться в різних наукових джерелах та законодавчих актах, варто виокремити такі (рис. 22.1):

Цілісність ринку в межах країни забезпечується наявністю єдиних правил проведення операцій у межах національного фінансового ринку, єдиного Центрального депозитарію цінних паперів і єдиного Клірингового банку; також означає визначення єдиних курсів на усі цінні папери, які допущені до обігу й котирування на всій території країни.

Відповідність загальноприйнятим міжнародним стандартам зводиться до забезпечення високих гарантій для залучення місцевих та іноземних інвестицій у розвиток національної економіки.

Соціальна справедливість передбачає забезпечення створення рівних можливостей та спрощення умов доступу інвесторів і позичальників на фінан-

совий ринок, недопущення монопольних виявів дискримінації прав і свобод суб'єктів фінансового ринку.

Рис. 22.1. Принципи фінансового ринку

Забезпечення інтересів та прав інвесторів – створення необхідних умов (соціальних, політичних, економічних, правових) для реалізації інтересів суб'єктів фінансового ринку та забезпечення захисту їхніх майнових прав.

Функціонування системи електронного обігу передбачає повноцінне використання сучасних електронних технологій у діяльності фінансового ринку.

Урегульованість фінансового ринку – формування гнучкої та ефективної системи регулювання фінансового ринку, яка дає змогу уникати шахрайства та забезпечує справедливі і зрозумілі правила проведення операцій.

Контрольованість фінансового ринку зводиться до створення надійного механізму обліку і контролю, запобігання та профілактика зловживань і злочинності на фінансовому ринку і його сегментах.

Ефективність функціонування фінансового ринку характеризується максимальною реалізацією потенційних можливостей щодо мобілізації та розміщення фінансових ресурсів, що сприяє зростанню національної економіки та задоволенню життєвих потреб населення.

Конкретність фінансового ринку зводиться до забезпечення необхідної свободи підприємницької діяльності інвесторів, емітентів і ринкових посередників, створення умов для конкуренції щодо залучення вільних фінансових

ресурсів і встановлення немонопольних цін на послуги фінансових посередників та умов контролю за дотриманням правил добросовісної конкуренції серед учасників ринку.

Прозорість фінансового ринку передбачає доступність для всіх учасників ринку достовірної інформації про фінансові послуги та суб'єктів, що їх надають, про цінні папери та їхніх емітентів.

Централізація, як принцип фінансового ринку – державний контроль та безпосереднє регулювання цілісної системи обігу цінних паперів, що забезпечується спеціально створеними державними органами.

В більшості розвинених країн світу розробка та впровадження принципів функціонування фінансового ринку здійснюється з урахуванням рекомендацій «Групи Тридцяти» – міжнародної організації незалежних експертів, яка розробляє стандарти фінансових ринків. Вказана авторитетна організація пропонує такі головні характеристики та принципи для фондового ринку: цілісність, централізація, прозорість, застосування системи електронного обігу цінних паперів та інші. Переважно вказані принципи варто застосовувати не лише до фондового ринку, а й до інших складових фінансового ринку поряд з іншими, які більш відповідають фінансовим рынкам кожної країни.

З метою надання всебічної характеристики та більш детального розуміння категорії фінансового ринку варто розглянути такі його основні функції (рис. 22.2).

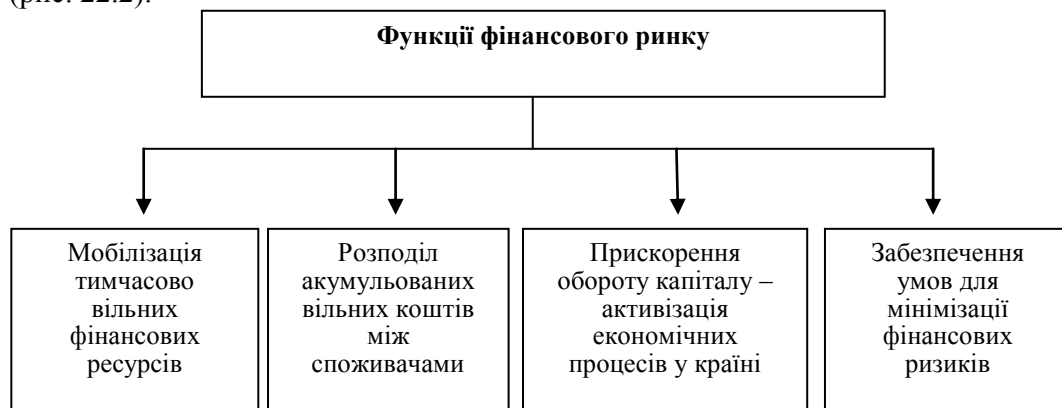

Рис. 22.2. Функції фінансового ринку

Функція *мобілізації тимчасово вільних фінансових ресурсів* спрямована на забезпечення взаємодії покупців і продавців фінансових активів, у результаті чого встановлюються ціни на фінансові активи, що зрівноважують попит і пропозицію на них. Кожен із інвесторів на фінансовому ринку вкладає кошти у фінансові активи, враховуючи дохідність і ризиковість своїх вкладень.

Розподіл акумульованих вільних коштів між споживачами передбачає, що емітенти фінансових активів прагнуть забезпечити інвесторам необхідний

рівень дохідності їхніх фінансових вкладень і максимально залучити тимчасово вільні фінансові ресурси в економіку країни. Таким чином на ефективному фінансовому ринку формується ціна на фінансові активи, яка задовольняє інвесторів, емітентів і фінансових посередників.

Функція *прискорення обороту капіталу*, а отже, активізації економічних процесів у країні зводиться до того, що на фінансовому ринку функціонують фінансові посередники, які, здійснюючи великі обсяги операцій з інвестування та залучення коштів, зменшують для учасників ринку витрати і відповідні ризики від проведення операцій із фінансовими активами, що приводить до зростання кількості операцій та нарощенні їх обсягів для більш повного задоволення потреб його учасників.

Забезпечення умов для мінімізації фінансових ризиків передбачає саме наявність фінансового ринку та фінансових посередників як його провідних інститутів, що забезпечує механізм викупу в інвесторів їхніх фінансових активів, а отже підвищення ліквідності цих активів та мінімізацію фінансових ризиків.

Крім загальних функцій фінансового ринку, відомі специфічні функції, які діють у конкретних сферах фінансового ринку і проявляються по-різному на різних його сегментах (рис. 22.3).

Так, у *політичній сфері специфічними функціями фінансового ринку* можна вважати такі:

- прискорення інтеграційних та глобалізаційних процесів ;
- сприяння розвитку ринкової економічної системи;
- вихід національного капіталу на світовий ринок через поширення серед іноземних інвесторів цінних паперів підприємств.

Сфери вияву специфічних функцій фінансового ринку	
	• політична
	• економічна
	• соціальна
	• морально-психологічна

Рис. 22.3. Сфери прояву специфічних функцій фінансового ринку

В економічній сфері специфічні функції фінансового ринку виявляються через:

- формування ринкових цін на фінансові активи;

- організацію процесу доведення фінансових активів до споживача через різноманітних фінансових посередників (банків, бірж, брокерських контор, інвестиційних фондів, страхових компаній, кредитних спілок тощо);
- забезпечення інвестиційних програм та проєктів необхідними фінансовими ресурсами;
- перерозподіл на взаємовигідних умовах вільних грошових коштів з метою їх ефективного використання;
- прискорення обороту капіталу, що сприяє активізації економічних процесів;
- формування умов для мінімізації фінансових і комерційних ризиків для учасників фінансових ринків;
- залучення необхідних фінансових ресурсів для уряду та місцевих органів самоврядування через розміщення урядових та муніципальних цінних паперів.

У соціальній сфері функції фінансового ринку проявляються у:

- мотивованій мобілізації заощаджень приватних осіб, приватного бізнесу, державних органів та зарубіжних інвесторів для інвестування як у виробничу, так і в соціальну сфери;
- створення нових робочих місць у результаті переміщення капіталу та інвестування тощо.

У морально-психологічній сфері дія фінансового ринку проявляється у:

- формуванні ринкової психології населення, його економічного мислення та поведінки;
- створення у суспільстві відповідної морально-психологічної атмосфери, формування довіри до фінансових послуг, фінансових посередників, цінних паперів та до операцій з ними;
- запобігання зловживань, шахрайства, кримінального середовища тощо на фінансовому ринку.

Таким чином, фінансовий ринок – це надзвичайно складний та багатогранний сегмент фінансової системи, сутність якого виявляється у великій кількості різноманітних функцій, які діють відповідно до різносторонніх принципів, що дають змогу забезпечити його успішне функціонування.

22.2. Структура та суб'єкти фінансового ринку

Фінансовий ринок – це цілісна система, яка складається із взаємопов'язаних та взаємодоповнюваних елементів, кожен з яких спроможний окремо впливати на розвиток всієї системи. З огляду на розгалуженість фінансового ринку він має доволі складну і неоднозначну структуру, яку можна розглядати з різних точок зору.

Сегментація фінансового ринку – це класифікація потенційних споживачів фінансових послуг згідно з їхніми вимогами до розвитку фінансового ринку. Вона базується на застосуванні різних критеріїв поділу споживачів на групи, що

представляють різний за якістю й обсягом попит на окремі види фінансових активів (послуг).

За економічною сутністю фінансовий ринок трактують як сукупність економічних відносин, пов'язаних з розподілом фінансових ресурсів, купівлею-продажем тимчасово вільних грошових коштів, цінних паперів та інших фінансових активів. Об'єктами відносин на фінансовому ринку є грошово-кредитні ресурси, цінні папери, фінансові послуги тощо (рис. 22.4).

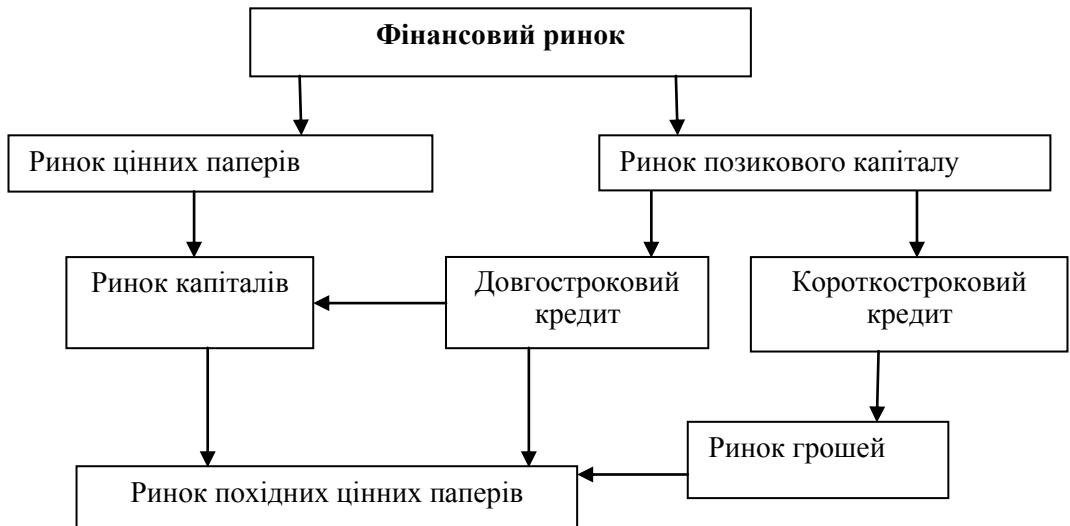

Рис. 22.4. Структура фінансового ринку за економічною сутністю

Характеризуючи функціональну структуру фінансового ринку, систему фінансових ринків можна найбільш укрупнено розділити на ринок капіталу, який поділяють на ринок власних капіталів (пайові інструменти) та ринок позикових капіталів (боргові інструменти), і ринок грошей.

З функціональної точки зору, структуру фінансового ринку можна виразити так (рис. 22.5).

Основні сегменти фінансового ринку такі: ринок грошей, ринок капіталів, кредитний ринок, фондовий ринок, а також валютний ринок, ринок дорогоцінних металів (золота) та страховий ринок.

Ринок грошей – ринок обігу фінансових ресурсів у вигляді валютних операцій «спот» та короткострокових кредитних операцій.

Ринок капіталів – складова фінансового ринку, на якому здійснюються операції з фінансовими активами строком понад один рік.

Кредитний ринок – ринок коротко-, середньо- та довгострокових кредитних операцій.

Фондовий ринок (ринок цінних паперів) – ринок, на якому відбувається емісія та купівля-продаж цінних паперів.

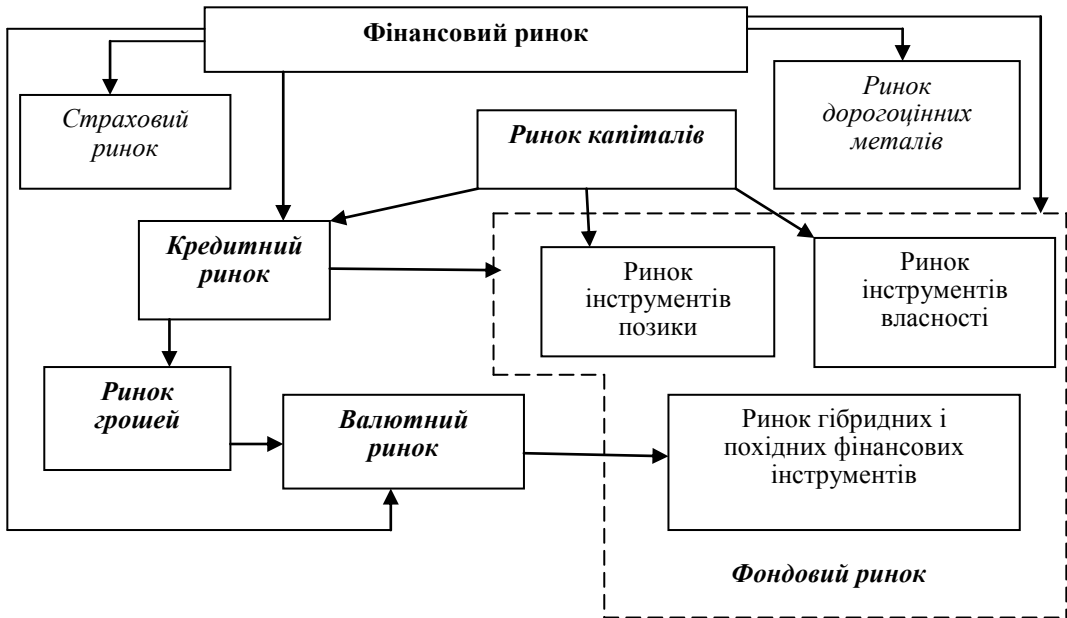

Рис. 22.5. Структура фінансового ринку з функціональної точки зору

Валютний ринок – ринок, на якому відбувається купівля-продаж іноземної валюти, а також операції з валютними цінностями.

Крім цього виокремлюють ринок золота (ринок дорогоцінних металів) – специфічний ринок, де здійснюються операції з купівлі-продажу золота та інших металів іридієво-платинової групи для його промислового використання або приватного накопичення.

Страховий ринок – охоплює страхові та перестраховальні операції.

За формою та терміном обігу фінансових ресурсів фінансовий ринок поділяється на ринок грошей і ринок капіталів.

Ринок грошей – це ринок короткострокових боргових зобов'язань, фінансова інфраструктура, що опосередковує їх розміщення (залучення). Придбання короткострокових боргових інструментів на ринку грошей здійснюється для тимчасового користування. Товаром на такому ринку є гроші, ціною – проценти за кредит. Він певною мірою виходить за межі фінансового ринку, оскільки гроші можна купувати як фінансові ресурси, так і для покриття певних витрат, наприклад державних. Фінансові операції доволі складно чітко розмежувати, тому часто до них відносять валюто-обмінні операції, тобто до ринку грошей належать будь-які операції з купівлі-продажу національної та іноземної валюти.

Ринок капіталів – це ринок де знаходяться в обігу інструменти довгострокового (понад 1 рік) обігу. Він складається з ринку фінансових інструментів, що відображають права власності, і довгострокових боргових зобов'язань.

зань, а також становить сферу торгівлі не тільки грошима, а й правами власності. На ринку капіталів фінансові ресурси купують з метою постійного або тривалого використання. Як правило, ринок капіталів більш наближений до фондового ринку, адже тривалий термін використання довго- і середньострокових позичок наближає їх за характером використання до власного капіталу. Водночас цілком обґрунтований поділ ринку капіталів на фондовий (купівля ресурсів з переданням прав власності на фонди), та довго- і середньострокових позичок. Ціна ресурсів на ринку капіталів – це дивіденди та курсові різниці, а також проценти за довгостроковими позиками.

За організацією торгівлі фінансовий ринок поділяють на кредитний та ринок цінних паперів. Кредитний охоплює ту частину фінансового ринку, яка функціонує на основі укладання кредитних угод. Водночас ринок цінних паперів – це особлива форма торгівлі фінансовими ресурсами, яка опосередковується випуском та обігом цінних паперів.

З позицій ефективного управління фінансовим ринком та забезпечення впливу на соціально-економічний розвиток країни, важливо оптимізувати його структуру. Водночас таке завдання не потрібно здійснювати адміністративним шляхом, адже фінансовий ринок, як і будь-який інший, – це насамперед саморегульована структура, на яку держава може впливати тільки опосередковано через законодавче регулювання та використання певних інструментів.

З організаційної точки зору, фінансовий ринок – це сукупність ринкових фінансових інститутів, що супроводжують потік коштів від власників фінансових ресурсів до позичальників і виконують роль суб'єкта ринку, а також позичальників і споживачів фінансових ресурсів (рис. 22.6).

Рис. 22.6. Структура фінансового ринку з організаційної точки зору

Основні суб'єкти ринку – нефінансові інститути, держава, населення, а професійні учасники ринку – фінансові інститути та інститути інфраструктури, а також іноземні учасники ринку.

Нефінансові інститути – це юридичні особи, резиденти певної держави, які займаються виробництвом різноманітних товарів та надають послуги, у т. ч. фінансові. До них належать підприємства, корпорації, установи, організації тощо. Разом з іноземними учасниками ринку вони або діють як інвестори, або емітують і розміщують на ринку власні фінансові активи.

Населення виконує на ринку роль інвестора, придбаваючи цінні папери або запозичуючи кошти на кредитному ринку.

Професійні учасники фінансового ринку створюють умови для участі усіх інших учасників у його діяльності, а держава здійснює функції контролю, а також може бути і позичальником, і власником вільних фінансових ресурсів, що розміщуються на ринку.

Отже, структура фінансового ринку надзвичайно різноманітна, а тому доволі дискусійним є питання щодо його структурування. Структуру фінансового ринку досліджують за формами, сегментами, функціями та іншими критеріями і вона представлена великою кількістю фінансових інститутів, установ та інших суб'єктів.

22.3. Класифікація фінансових ринків

На фінансовому ринку торгівля фінансовими ресурсами здійснюється в різних формах та на основі використання певних методів, що визначає його розгалуженість та різноманітність. Відповідно, відома значна кількість ознак, за якими можна класифікувати фінансовий ринок. Розглянемо основні підходи та ознаки класифікації фінансових ринків.

I. За терміном обігу фінансових активів фінансовий ринок поділяється на:

- *ринок грошей*, де здійснюються операції з купівлі-продажу фінансових активів з терміном обігу до одного року: короткострокові казначейські зобов'язання, ощадні (депозитні) сертифікати, векселі, різні види короткострокових облігацій тощо;

- *ринок капіталів* – призначений для довгострокового інвестування коштів в основний капітал. На такому ринку здійснюються операції купівлі-продажу фінансових інструментів з терміном обігу більше одного року. На ринку капіталів надаються середньо- та довгострокові кредити, перебувають в обігу середньо- та довгострокові боргові цінні папери, а також інструменти власності – акції, для яких термін обігу не визначено.

II. За видами фінансових активів, що обертаються на ринку:

- *ринок цінних паперів* – це система економічних і правових відносин, пов'язаних із випуском та обігом цінних паперів, де об'єктом купівлі-продажу є усі види цінних паперів, які емітують підприємства, фінансові інститути, а також держава;

– *валютний ринок* – це механізм взаємодії між покупцями і продавцями валюти, валютних цінностей, між учасниками міжнародних розрахунків щодо валютних операцій, зовнішньої торгівлі, надання фінансових послуг, здійснення інвестицій та інших видів діяльності, які потребують обміну і використання різних іноземних валют;

– *ринок золота (дорогоцінних металів)* – це ринок, на якому фінансовими активами є золото та інші метали іридієво-платинової групи, коштовні камені та інші дорогоцінності;

– *інші ринки.*

III. За умовами обертання фінансових активів фінансовий ринок поділяють на:

– *первинний*, тобто ринок перших та повторних емісій, на якому здійснюється початкове розміщення фінансових активів серед інвесторів та початкове вкладення капіталу в різні галузі економіки;

– *вторинний*, на якому знаходяться в обігу емітовані раніше фінансові активи. Визначальною ознакою вторинного ринку є те, що операції, які проводяться в його межах, не збільшують загальної кількості фінансових активів і загального обсягу інвестицій в економіку.

IV. За місцем торгівлі виокремлюють такі види фінансового ринку:

– *біржовий (організований)* – який пов'язують із поняттям біржі як особливим чином організованим ринком, що сприяє збільшенню мобільності капіталу та виявленню реальних ринкових цін активів;

– *позабіржовий (неорганізований)*, на якому діють так звані торговельно-інформаційні системи, учасниками яких є фінансові посередники, які мають змогу ознайомитись із попиту-пропозицією на фінансові активи та укласти угоди з тими посередниками, чиї пропозиції їх зацікавлять.

V. За умовами передачі фінансових активів у користування визначають:

– *ринок позичкового капіталу* – тобто ринок, ресурси якого передаються на умовах позики на визначений термін та під процент за допомогою боргових цінних паперів або кредитних інструментів;

– *ринок акціонерного капіталу* – ринок, де кошти вкладаються на невизначений термін. Водночас інвестор отримує право на частину прибутку у вигляді дивіденду, право співвласності на активи підприємства і повністю поділяє підприємницькі ризики з іншими акціонерами підприємства.

VI. За терміном реалізації угод:

– *ринок з негайною (терміновою) реалізацією угод (ринок спот)* – ринок, на якому угоди здійснюються за короткий термін (як правило, через 2 робочі дні) і потребують негайної оплати;

– *ринок з реалізацією угод у майбутньому (строковий ринок)* – його предметом обігу є фондові, валютні, товарні деривативи.

VII. За регіональною ознакою фінансовий ринок поділяють на:

– *національний*, який охоплює всю систему фінансових ринків держави, їх види й організаційні форми. Національні ринки можуть бути поділені на внутрішні (ринок резидентів) та зовнішні (іноземний), або ринок нерезидентів;

- *регіональний* – функціонує в межах певного регіону і може об'єднувати як частину національного ринку, так і кілька національних ринків країн певного регіону (європейський, американський тощо);

- *світовий (міжнародний)* – складова частина світової фінансової системи, в якій інтегровані національні фінансові ринки держав з відкритою економікою.

Вищевикладену класифікацію фінансового ринку сформовано на основі найбільш поширених ознак, а отже, її можна доповнювати. З огляду на це очевидно, що фінансовий ринок – це надзвичайно складний та різноманітний сегмент фінансової системи.

22.4. Державні регулятори та їхній вплив на фінансовий ринок України

Останні десятиріччя характеризуються бурхливим розвитком фінансового сектору та його значними трансформаціями, що виявляються в інституційних змінах, виникненні фінансових конгломератів, значному зростанні обсягів та зміні структури активів усіх секторів фінансового ринку. Такі зміни об'єктивно зумовили потребу в нових підходах до регулювання та нагляду за діяльністю установ на фінансовому ринку, а також необхідність запровадження нових моделей наглядових систем.

На сьогодні у світовій практиці відомо три основні моделі державного регулювання внутрішніх фінансових ринків:

- *модель єдиного регулятора – мегарегулятора;*
- *секторальна модель;*
- *модель перехресного регулювання.*

Найбільшого поширення у різних країнах світу (розвинених і тих, що розвиваються) набули такі моделі: мегарегулятора та секторальна. Водночас останнім часом простежується підвищення інтересу різних країн до моделі мегарегулятора (за даними МВФ, модель єдиного регулятора запроваджено у більшості розвинутих країн, і це стійка тенденція на фінансових ринках).

Кожна модель державного регулювання фінансових ринків має свої переваги та недоліки. Проте кожна з них виявила функціональну ефективність, пройшла перевірки під час криз та ефективна у застосуванні. Вибір моделі для регулювання внутрішнього фінансового ринку, на думку Європейського центрального банку, кожна країна здійснювала з урахуванням багатьох загальних чинників історичного, політичного, економічного характеру. Додатково серед загальних факторів виокремлюють інституціональні особливості еволюції та становлення фінансового ринку країни.

Якщо розглядати чинники більш детально, варто виокремити такі:

- форма державного управління;
- територіально-організаційна структура держави та ступінь централізації управління в державі;

- суб'єктивний чинник, що полягає у суб'єктивізмі позиції та розумінні керівництвом уряду або центрального регулятора функцій, завдань та обов'язків відповідного органу;
- вимоги та рекомендації міжнародних і наддержавних органів з питань регулювання та нагляду за фінансовими системами;
- рівень економічного розвитку країни.

Протягом останнього часу на фінансові ринки світу та моделі регулювання ними постійно і значною мірою впливають: глобалізація світової економіки; консолідація діяльності банківських і небанківських фінансових установ; регулярні кризи (міжнародні, регіональні, національні) фінансової сфери та пов'язаних із нею сфер (банківська, сфера цінних паперів та ін.).

Модель мегарегулятора передбачає – здійснення об'єднаного, інтегрованого нагляду за всім фінансовим сектором (банківськими та небанківськими установами) у межах одного органу – мегарегулятора. Він об'єднує функції інших регулятивних органів, що входять до його складу. Визначають такі головні передумови створення єдиного регулятора:

- високий рівень розвитку фінансового ринку та ринку фінансових послуг;
- високий рівень розвитку інфраструктури фінансового ринку і наявність широкого кола учасників ринку;
- універсалізація фінансового сектору.

Модель мегарегулятора запроваджено у таких країнах, як: Бельгія, Великобританія, Казахстан, Німеччина, Угорщина та ін.

До головних переваг моделі єдиного регулятора належать:

- можливість нагляду та контролю за фінансовими конгломератами та складними фінансовими інструментами, продуктами;
- можливість забезпечення уніфікованого підходу до різних типів фінансових інститутів;
- можливість здійснення моніторингу всієї фінансової системи, оперативного реагування на різноманітні обставини та ризики, запровадження необхідних заходів;
- економія коштів за рахунок скорочення інших державних наглядових структур.

Крім того, модель мегарегулятора дає змогу подолати фрагментарність і непослідовність нормативної бази, стимулює співпрацю та налагодження контактів із бізнесом і міжнародними організаціями, а також із державними органами зарубіжних країн.

Секторальна або традиційна модель упродовж тривалого часу була головною для наглядових функцій на фінансових ринках таких країн, як: Греція, Іспанія, Португалія, Франція, Болгарія, Румунія. За цією моделлю передбачається чіткий розподіл завдань і функцій між органами, які окремо здійснюють нагляд за кожним основним сектором (сегментом) фінансового ринку – банківським, страховим, сектором ринку цінних паперів. Чітким і доволі складним прикладом секторальної моделі є система, що функціонує у

США – вона має два рівні: загальнодержавний (на якому основними органами управління є Федеральна резервна система та Комісія з цінних паперів і бірж) та рівень штатів. У США банківський нагляд здійснюють Федеральна резервна система, Федеральна корпорація страхування депозитів, Управління контролю грошового обігу, наглядові органи штатів; окремі органи контролюють діяльність ощадних установ; страхову діяльність регулюють незалежні системи регулювання штатів.

До головних переваг секторальної моделі належать:

- високий рівень компетенції та обізнаності наглядового органу кожного сектору зі специфікою та особливостями їхнього функціонування;

- можливість розробки якісних функціональних нормативних документів.

Однак така модель має суттєві недоліки, до яких, зокрема, належать:

- зростання кількості складних фінансових операцій, складність здійснення наглядовими органами класифікації та оцінювання фінансових продуктів і ризиків;

- консолідація банківських і небанківських фінансових установ;

- зростання кількості наглядових і регулювальних установ та витрат на їх утримання;

- недостатня координація і взаємодія наглядових органів тощо.

Модель перехресного регулювання – передбачає передачу повноважень із пруденційного нагляду одному органу, а повноважень із регулювання комерційних операцій на фінансовому ринку – іншому. Таку модель застосовують найрідше. Найкращим прикладом запровадження такої моделі є Нідерланди. Так, Центральний банк Нідерландів після об'єднання з Радою із питань страхових компаній та пенсійних фондів став єдиним органом пруденційного нагляду, а нагляд за комерційними операціями на фінансовому ринку відтепер здійснює окремий орган, який відповідає за інформаційну прозорість, моніторинг приватного бізнесу та надання достовірної інформації.

Незважаючи на різні засади створення та функціонування моделей нагляду на фінансових ринках, у багатьох країнах головним органом у цій сфері все ще є Центральний банк. Зокрема, часто уряди країн делегують свої регуляторні та наглядові повноваження центральному банку, які мають виконувати завдання щодо організації регуляторної системи. Водночас у деяких країнах (Великобританія, Швеція) для виконання функцій пруденційного нагляду цілеспрямовано створено спеціальний державний орган, відокремлений від центрального банку з метою уникнення порушень у фінансовій сфері.

Система державних регуляторів в Україні сформована таким чином, що її можна класифікувати, як секторальну модель нагляду за діяльністю фінансового ринку. Протягом останніх років відбувається його активне реформування з метою створення надійного регуляторного середовища для всіх учасників фінансового ринку в рамках впровадження Угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом, а також імплементації актів права ЄС.

На процеси, що відбуваються на фінансовому ринку, зазвичай, комплексно впливають як загальнонаціональні (зовнішнє регулювання), так і спеціальні (внутрішнє регулювання) регуляторні інституції.

До загальнонаціональних регуляторів належать: Президент України, Верховна Рада України, Кабінет Міністрів України, Фонд державного майна України, Антимонопольний комітет України, Державна податкова служба України та інші державні органи, уповноважені здійснювати нагляд і контроль за виконанням законодавства та правозастосування на всіх рівнях.

До спеціальних регуляторів належать такі:

Національний банк України (НБУ), до повноважень якого входить регулювання та діяльності фінансових установ на ринку банківських та небанківських послуг, а також – з переказу коштів. НБУ здійснює регулювання грошового ринку, валютного, депозитного та кредитного ринків, страховиків, кредитних спілок, фінансових компаній та лізингодавців.

Національна комісія з цінних паперів та фондового ринку (НКЦПФР) – її основне завдання – це створення через регуляторні й наглядові функції умов для належного та ефективного функціонування ринку цінних паперів, забезпечення грошовим капіталом потреб економіки країни, формування середовища для становлення потужних внутрішніх інвесторів та забезпечення захисту прав інвесторів.

До 2020 р. до спеціальних регуляторів також відносили Національну комісію, що здійснює державне регулювання у сфері ринків фінансових послуг, проте у рамках здійснення гармонізації вітчизняного фінансового законодавства із законодавством Європейського Союзу її повноваження розподілені між Національним банком України та Національною комісією з цінних паперів та фондового ринку.

У контексті дослідження державних регуляторів варто більш детально розглянути основні повноваження спеціальних регуляторів. Так, *НБУ – головний орган регулювання і контролю, що здійснює державне регулювання фінансового ринку в сегменті грошового ринку з метою:*

1. забезпечення стабільності грошової одиниці України, що має супроводжуватися досягненням і підтримкою цінової стабільності у державі;
2. виконання основних засад грошово-кредитної політики з використанням економічних засобів і методів регулювання обсягу грошової маси;
3. управління готівковим грошовим обігом;
4. здійснення валютного регулювання і валютного контролю та девізної політики, а також формування та використання золотовалютного резерву;
5. здійснення банківського регулювання і нагляду для підтримання безпеки та стабільності банківської системи, а також захисту інтересів вкладників і кредиторів;
6. здійснення функцій регулятора ринку небанківських фінансових послуг: страхових, лізингових, факторингових компаній, кредитних спілок, ломбардів та інших фінансових компаній з метою дотримання учасниками ринку фінан-

сових послуг вимог законодавства, забезпечення рівного доступу до фінансових послуг, захисту прав та інтересів клієнтів, контролю за прозорістю та відкритістю ринку.

Національна комісія з цінних паперів та фондового ринку здійснює державну регуляторну діяльність відповідно до вимог Закону України «Про засади державної регуляторної політики у сфері господарської діяльності». Мета діяльності НКЦПФР – вдосконалення та підвищення ефективності державного регулювання на фондовому ринку, сприяння реалізації єдиної державної політики з питань емісії та обігу цінних паперів, захист прав інвесторів та інших учасників фондового ринку. Основні напрямки діяльності НКЦПФР у сфері регулювання такі:

- розробка проєктів регуляторних актів на ринку цінних паперів;
- ухвалення регуляторних актів;
- внесення змін та доповнень до регуляторних актів;
- здійснення аналізу регуляторного впливу регуляторних актів;
- відстеження результативності прийнятих регуляторних актів.

Відповідно до визначених завдань НКЦПФР встановлює порядок реорганізації і ліквідації професійних учасників ринку цінних паперів (за винятком банків) та критерії професійної діяльності на ринку цінних паперів; веде ліцензійний реєстр професійних учасників фондового ринку; визначає ліцензійні умови провадження професійної діяльності на фондовому ринку; у встановленому нею порядку видає, переоформлює, зупиняє дію або анулює ліцензії на провадження професійної діяльності на ринку цінних паперів та видає дублікати і копії таких ліцензій; веде державний реєстр фінансових установ, що діють на ринку цінних паперів тощо.

Щодо ролі інших державних інституцій у забезпеченні успішної та прогнозованої діяльності фінансового ринку, то в межах своїх повноважень цим займаються Міністерство фінансів України, Антимонопольний комітет України, ДПСУ та інші органи державної влади (інформацію про їх повноваження узагальнено наведено у табл. 22.1).

Таблиця 22.1

Характеристика органів державної влади, які здійснюють регулювання фінансового ринку в межах своїх повноважень

<i>Державні органи влади, які здійснюють регулювання у межах своїх повноважень</i>	<i>Сфера діяльності фінансового ринку, яка регулюється</i>
Міністерство фінансів України	Нормативно-правове регулювання у фінансовій, бюджетній, податковій, митній сферах (крім адміністрування податків, зборів, митних платежів), організація та контроль виготовлення цінних паперів, документів суворої звітності, у сфері запобігання і протидії легалізації (відмиванню) доходів, отриманих злочинним шляхом, або фінансування тероризму.

Продовження табл. 22.1

Антимонопольний комітет України	Антимонопольне регулювання діяльності фінансового ринку, тобто забезпечення державного захисту економічної конкуренції під час діяльності фінансових посередників.
ДПСУ	Оподаткування діяльності учасників фінансового ринку (адміністрування податків і зборів, митних платежів та ЄСВ).
Фонд державного майна України	Представництво інтересів держави на фондовому ринку та здійснення продажу цінних паперів, емітованих державними підприємствами.
Держфінмоніторинг	Запобігання і протидія легалізації (відмиванню) доходів, отриманих злочинним шляхом, або фінансування тероризму.
Фонд гарантування вкладів фізичних осіб	Проведення інспекційних перевірок проблемних банків за пропозицією НБУ, застосування до банків та їх керівників відповідних фінансових санкцій та адміністративних штрафів, здійснення виплати відшкодувань за вкладами в разі ухвалення рішення про відкликання банківської ліцензії та ліквідацію банку.
Генеральна прокуратура України	Протидія злочинності та корупції на фінансовому ринку.
СБУ	Боротьба з фінансуванням терористичної діяльності та організованою злочинною діяльністю у сфері фінансового ринку.

З точки зору організаційного підходу, крім органів виконавчої влади, до регуляторів фінансового ринку України належать органи законодавчої влади, зокрема законодавча діяльність Верховної Ради України, Президента України та Кабінету Міністрів України виявляється як регуляторна діяльність на фінансовому ринку. Така діяльність спрямована на закріплення нормативно-інструктивних матеріалів, які виявились ефективними на практиці, а також забезпечення точного і неухильного дотримання законів та інших нормативно-правових актів.

Контрольні запитання і завдання

1. Охарактеризуйте сутність і значення фінансового ринку для розвитку національної економіки.
2. Назвіть та поясніть основні принципи побудови фінансового ринку.
3. Визначте функції фінансового ринку
4. Чим відрізняються функції фінансового ринку від принципів?

Фінансовий ринок: сутність, функції та суб'єкти

5. Які принципи взяті за основу розвитку вітчизняного фінансового ринку?
6. Назвіть основні суб'єкти фінансового ринку та визначте їхню роль у розвитку фінансового ринку.
7. Вкажіть основні об'єкти фінансового ринку. Поясніть їхню роль на фінансовому ринку.
8. У чому полягає сутність поняття "ринок грошей"?
9. Що належить до ринку капіталів?
10. Назвіть основні ознаки класифікації фінансових ринків. Яка ознака формує його сегменти?
11. Чим відрізняється сегментований фінансовий ринок від інтегрованого?
12. Назвіть основні фінансові інститути та види їхньої діяльності на фінансовому ринку.
13. Які види сегментів фінансового ринку формують його структуру?
14. Коротко охарактеризуйте основні світові моделі наглядових систем за діяльністю фінансового ринку. Зазначте країни, де їх запроваджено.
15. Назвіть основні уповноважені органи державної влади, які здійснюють нагляд за діяльністю фінансового ринку.
16. Поясніть, у чому полягає державне регулювання фінансового ринку НБУ.
17. Визначте, які завдання має виконувати НКЦПФР.

Рекомендована література

1. Про віртуальні активи: Закон України від 17.02.2022р. № 2074–IX. – URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2074–20#Text>.
2. Про депозитарну систему України: Закон України від 06.07.2012 № 5178–VI зі змінами та доповненнями. – URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/5178–17#Text>.
3. Про державне регулювання ринків капіталу та організованих товарних ринків: Закон України від 19.06.2020р. № 738–IX зі змінами та доповненнями. – URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/448/96–%D0%B2%D1%80#Text>.
4. Про Національний банк України: Закон України від 20.05.1999 р. № 679–XIV зі змінами та доповненнями. – URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/679–14#Text>.
5. Про фінансові послуги та фінансові компанії: Закон України від 14.12.2021 р. № 1953–IX зі змінами та доповненнями. – URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1953–20#Text>.
6. Про цінні папери та фондовий ринок: Закон України від 23.02.2006 р. № 3480–IV зі змінами та доповненнями. – URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/3480–15#Text>.
7. Еш С. М. Фінансовий ринок : навч. посіб. Київ : Центр учбової літератури, 2011. 528 с.
8. Науменкова С. В., Міщенко С. В. Ринок фінансових послуг : навч. посіб. Київ : Знання, 2010. 532 с.
9. Ринок боргових цінних паперів в Україні: суперечності та тенденції розвитку: Монографія / Лютий І. О., Грищенко Т. В., Любка О. В. та ін. Київ : Центр учбової літератури, 2008. 432 с.
10. Ринок фінансових послуг : навч. посіб. для студентів екон. спец. / Харків. ін-т фінансів Київ. нац. торг.-екон. ун-ту, Каф. фінансів і кредиту ; уклад. : І. П. Косарева та ін. Харків : Вид-во Іванченка І. С., 2017. 146 с.

11. Ринок фінансових послуг : навч. посіб. / Л. М. Алексеєнко та ін. ; Терноп. нац. екон. ун-т. Тернопіль : Паляниця В. А., 2018. 273 с.
12. Ринок фінансових послуг : підручник / [Приказюк Н. В. та ін.] ; за ред. Н. В. Приказюк. Київ : Ямчинський О. В. [вид.], 2019. 756 с.
13. Солодкий О. О. Похідні фінансові інструменти: функціональні механізми та суперечності використання в Україні : монографія Київ : Кондор-Видавництво, 2016. 432 с.
14. Фінанси. Підручник / І. О. Лютий, С. Я. Боринець, З. С. Варналій та ін.; за ред. д.е.н., проф. І. О. Лютого. Київ : Ліра-К. 2017. 728 с.
15. Фінанси : Практикум / І. О. Лютий, С. Я. Боринець, З. С. Варналій та ін. ; за ред. д.е.н., проф. І. О. Лютого. Київ : Ліра-К, 2020. 352 с.
16. Фінансовий ринок : навч. посіб. / Л. М. Алексеєнко та ін. Тернопіль : Паляниця В. А. 2016. 189 с.
17. Фінансовий ринок : навч. посіб. для студентів ВНЗ / С. С. Арутюнян та ін. ; за заг. ред. С. С. Арутюнян ; Одес. нац. екон. ун-т. Київ : Гуляєва В. М., 2018. 481 с.
18. Фінансовий ринок : підруч. : у 2 т. / Держ. фіск. служба України, Ун-т держ. фіск. служби України. Ірпінь : Ун-т ДФС України, 2018. Т. 1 / Ю. М. Коваленко та ін. ; керівник авт. кол. і наук. ред. д-р екон. наук, проф. Ю. М. Коваленко. 2018. 441 с.
19. Фінансовий ринок : підруч. : у 2 т. / Держ. фіск. служба України, Ун-т держ. фіск. служби України. Ірпінь : Ун-т ДФС України, 2018. Т. 2 / Ю. М. Коваленко та ін. ; керівник авт. кол. і наук. ред. д-р екон. наук, проф. Ю. М. Коваленко. 2018. 387 с.
20. Фондовий ринок : підручник : у 2 кн. Кн. 2 / В. Д. Базилевич, В. М. Шелудько, В. В. Вірченко та ін. ; за ред В Д. Базилевича; Київ, нац ун-т ім. Т. Шевченка. Київ : Знання, 2016. 656 с.
21. Цінні папери : підручник / В. Д. Базилевич, В. М. Шелудько, Н. В. Ковтун та ін. Київ : Знання, 2011. 1094 с.
22. Цінні папери: практикум: навчальний посібник / В. Д. Базилевич, В. М. Шелудько, Н. В. Ковтун та ін. Київ : Знання, 2013. 791 с.
23. Чуницька І. І. Фінансовий ринок України: розбудова інфраструктурної компоненти : монографія. Ірпінь : Ун-т ДФС України, 2017. 330 с.
24. Шелудько В. М. Фінансовий ринок : підручник. 3-е вид. Київ : Знання, 2015. 535 с.

Розділ 23

ІНСТРУМЕНТИ ФІНАНСОВОГО РИНКУ

Основні категорії та поняття: фінансові інструменти, фінансові активи, основні інструменти, похідні цінні папери (деривативи), пайові інструменти, боргові фінансові інструменти, акції, вексель, інструменти позики, облігація, банківські продукти, валютні цінності, опціон, форвардний контракт, ф'ючерсний контракт, свопи.

23.1. Класифікація інструментів фінансового ринку

Фінансовий ринок – це важливий складник економіки кожної країни, він забезпечує можливість зберігання, зростання та переміщення капіталу. Водночас інструменти фінансового ринку – це конкретні засоби, за допомогою яких здійснюється зберігання та переміщення капіталу.

Фінансові активи та фінансові інструменти – це два пов'язані поняття, що відображають різні аспекти фінансових інвестицій та операцій.

Фінансові активи – це інвестиційні інструменти, що можуть бути куплені або продані на фінансовому ринку (акції, облігації, валюта, товарні індекси тощо). Фінансові активи поділяють на короткострокові (векселі, казначейські зобов'язання, інші боргові інструменти) та довгострокові (акції, нерухомість, інші активи).

Фінансові інструменти – це ширший термін, який охоплює будь-які засоби, що використовуються для здійснення фінансових операцій, які можуть охоплювати фінансові активи, але не обмежуються ними.

Фінансові активи – це частина фінансових інструментів, які використовують для здійснення фінансових операцій. Для вкладення коштів у фінансові активи використовується різноманітна інформація, зокрема фінансові звіти, курси валют, економічні показники та інші чинники, що впливають на ціни активів на фінансовому ринку.

Інструменти фінансового ринку мають важливе значення для розвитку економіки та забезпечення фінансової стабільності. Розуміння їхньої класифікації та вимог до них дасть змогу ефективно використовувати їх для досягнення поставлених фінансових цілей та мінімізації ризику.

Інструменти фінансового ринку – це комплексний механізм, який забезпечує різноманітні функції та послуги на ринку. Вони дають змогу здійснювати інвестиції та забезпечувати стабільність фінансового становища, а також використовувати різні інструменти для мінімізації ризику й забезпечення максимального прибутку.

До категорії фінансових інструментів належать ті активи, які відповідають таким ознакам:

1. Ліквідність фінансових інструментів – це здатність фінансових інструментів швидко та з мінімальними витратами перетворюватись у гроші, тобто можливість продати або купити їх на ринку. Це означає, що ліквідні фінансові інструменти можна швидко продати або придбати без значного впливу на їхню ціну.

Ліквідність – це важлива характеристика фінансових інструментів для інвесторів, оскільки вона дозволяє їм легко купувати та продавати ці інструменти без суттєвого впливу на їхні ринкові ціни. Інвестори, які мають ліквідні активи, можуть швидко здійснити операції на ринку, що дає їм змогу ефективно керувати ними.

Фінансові інструменти можуть мати різні рівні ліквідності залежно від ринку, на якому ними торгуються, та наявності попиту й пропозиції на ці інструменти. Найбільш ліквідні фінансові інструменти – це зазвичай акції крупних компаній з високою капіталізацією, облігації державних органів або компаній з високим рейтингом кредитоспроможності, а також валютні пари, які є ліквідними на міжнародних валютних ринках. Неліквідні інструменти, як правило, характеризуються відносно високим ризиком та можуть виявитися складними для продажу або купівлі в потрібний момент.

Рівень ліквідності може змінюватися залежно від ринкових умов та попиту на інструмент. Фінансові інструменти можуть мати різні рівні ліквідності залежно від ринкової ситуації, країни, валюти тощо. З огляду на це в процесі вибору фінансових інструментів, важливо звернути увагу на їхню ліквідність та ризики, які можуть виникнути під час їхнього продажу або купівлі.

2. Ризик – це ймовірність втрати коштів або неотримання очікуваного доходу, пов'язана з вкладенням коштів у певний інструмент, через коливання його ціни на фінансовому ринку або через інші чинники, які можуть впливати на дохідність або ліквідність активу.

Кожен фінансовий інструмент передбачає певний ризик, який залежить від таких чинників:

- емітент: стабільність та надійність емітента можуть впливати на ризик інструмента;
- ринок: коливання цін та рівень волатильності ринку можуть впливати на дохідність та ліквідність інструменту;
- ліквідність: чим менша ліквідність інструменту, тим вищий ризик втрати коштів під час продажу;
- кредитний ризик: можливість неповної або повної невиплати боргу емітентом може вплинути на ризик інструменту.

Для зменшення ризику учасники фінансового ринку можуть використовувати різні стратегії, зокрема диверсифікацію портфеля, встановлення стоп-лосс-замовлень, аналіз фундаментальних та технічних аспектів ринку тощо.

Загалом учасники ринку повинні розуміти та оцінювати ризики, ухваливши рішення про інвестування фінансових ресурсів.

3. Дохідність – рівень прибутку, який можна отримати від інвестиції в певний фінансовий інструмент. Ця характеристика може бути представлена як відсоток, який інвестор очікує отримати на свої інвестиції, або як грошова сума, яку фінансовий інструмент може забезпечити.

Дохідність фінансових інструментів виражається у відсотках, дивідендах, купонах або інших формах прибутку, який отримують інвестори. Дохідність може залежати від різних чинників, таких як: тип інструменту, термін інвестування, ризикованість інвестиції, стан економіки тощо.

Для вибору фінансових інструментів дохідність – це одна з основних характеристик, яку необхідно враховувати. Учасники фінансового ринку часто шукають високодохідні інструменти, але водночас важливо також враховувати ризики, пов'язані з інвестуванням. Оскільки дохідність інструментів може коливатися з часом, інвестори повинні розуміти, що вони не зможуть гарантувати стабільний дохід з інвестицій у фінансові інструменти.

4. Строк дії – це період, протягом якого учасник фінансового ринку може володіти або використовувати фінансовий інструмент. Цей термін визначається контрактом або договором, що укладається між продавцем і покупцем фінансового інструменту.

Залежно від виду фінансового інструменту строк дії може бути різний. Для цінних паперів він може бути необмежений, або визначений угодою між інвестором та емітентом. Щодо інших фінансових інструментів, то строк дії може бути коро-, середньо- чи довгостроковим.

Строк дії фінансових інструментів може впливати на їхню ліквідність та вартість, оскільки може змінюватися залежно від ринкових умов та інших чинників. Короткострокові інструменти більше піддаються ризикам, але дають змогу отримати швидкий прибуток, а довгострокові можуть бути менш ризикові, але в результаті їх застосування буде менший дохід.

5. Здатність до регулювання – це комплекс заходів, які державні наглядові органи вживають з метою забезпечення ефективності та стабільності фінансового ринку, захисту інвесторів, запобігання фінансовому шахрайству та іншим негативним наслідкам фінансової діяльності.

Регулювання фінансових інструментів охоплює такі заходи, як:

- встановлення правил та стандартів для емітентів і фінансових посередників;
- контроль за дотриманням правил та стандартів наглядовими органами;
- реєстрація емітентів та фінансових посередників;
- встановлення обмежень на діяльність на фінансовому ринку;
- заборона деяких видів діяльності на фінансовому ринку;
- встановлення стандартів звітності, достовірності та прозорості інформації;
- регулювання обсягів та умов торгів фінансовими інструментами;
- захист прав та інтересів інвесторів.

Регулювання фінансових інструментів – це важливий елемент ефективного та стабільного фінансового ринку. Воно забезпечує захист інвесторів та сприяє розвитку інвестиційної та фінансової діяльності однак також може створювати додаткові обмеження та витрати для емітентів та фінансових посередників.

6. Подільність – виявляється у тому, наскільки легко фінансові інструменти можна поділити на менші частини або поділи. Ця характеристика важлива для тих, хто купує або продає фінансові інструменти на ринку.

Фінансові інструменти, які можна поділити на менші частини або поділи, вважають більш подільними. Наприклад, акції компаній дуже подільні, оскільки їх можна купувати та продавати у будь-якій кількості. Крім того, акції можна поділити на менші частини, наприклад, якщо компанія здійснює дроблення акцій (stock split).

Порівняно з акціями, більшість облігацій та інших кредитних інструментів вважають менш подільними. Наприклад, деякі облігації можуть мати велику номінальну вартість, а отже, вони менш доступні для меншого кола інвесторів.

Подільність фінансових інструментів пливає на їхню ліквідність, оскільки учасники фінансового ринку можуть відчувати складнощі з продажем менш подільних інструментів у разі потреби в швидкому доступі до грошей.

7. Конвертованість – це можливість обміну одного фінансового інструменту на інший з використанням певних умов та обмежень, які визначає емітент. Зазвичай, конвертованість стосується облігацій або акцій, які можуть бути конвертовані в інші фінансові інструменти, зокрема в інші види акцій або в боргові зобов'язання.

Конвертованість може бути обмежена або необмежена залежно від умов випуску фінансового інструменту. Наприклад, умови обмеженої конвертованості можуть охоплювати обмеження на кількість акцій, які можна конвертувати, обмеження на час конвертування або на ціну конвертування. У разі необмеженої конвертованості інвестор може конвертувати інструмент у будь-який час за встановленою ціною.

Конвертованість може бути важливою фінансовою характеристикою для учасників фінансового ринку, які планують інвестувати в ці фінансові інструменти. Вона дає змогу інвесторам отримати більший дохід, якщо конвертовані інструменти виявляться більш прибутковими в порівняно зі звичайними інструментами. Однак конвертованість також може бути пов'язана з ризиками, зокрема зміною цін на ринку або невдачею емітента, що може вплинути на ціну конвертування інструментів.

8. Механізм оподаткування – це сукупність правил та процедур, які держава встановлює з метою оподаткування доходів від операцій з фінансовими інструментами.

Механізм оподаткування фінансових інструментів може відрізнятися залежно від типу фінансового інструменту, виду операції та від національного законодавства. Наприклад, у деяких країнах можна стягувати податок з

операцій з акціями лише в разі реалізації акцій, водночас в інших країнах може стягуватись податок на отримання дивідендів.

Залежно від мети операції з фінансовим інструментом використовують різні механізми оподаткування. Наприклад, якщо операція з фінансовим інструментом проводиться з метою заробітку на різниці в цінах, то можна застосовувати податки на короткострокові капіталовкладення. Якщо операція з фінансовим інструментом здійснюється з метою збереження капіталу, то можна застосовувати податок на довгострокові капіталовкладення.

Механізм оподаткування фінансових інструментів важливий як для інвесторів, які займаються операціями на фінансових ринках, так і для держави, яка збирає податки на отримані доходи. Знання про механізми оподаткування фінансових інструментів можуть допомогти інвесторам зменшити ризики.

9. Валюта платежу – означає валюту, в якій проводяться операції з фінансовими інструментами.

Так, що придбати фінансовий інструмент можливо лише у валюті платежу, що визначена для цього інструменту. Також, валюту платежу можна визначати в угоді між сторонами, які здійснюють фінансові операції, або за звичайними правилами ринку. Іноді встановлюється одна валюта для здійснення процентних виплат, а інша – для кінцевого платежу за фінансовим активом. У такому разі актив називають двовалютним. Валюта платежу впливає на дохідність та ризик інвестування в цей фінансовий інструмент.

10. Комплексність – властивість фінансового інструмента бути сукупністю кількох простих інструментів, відображає складність їх структури та умови використання.

Чим більша комплексність інструменту, тим важче зрозуміти, як він діє та яким чином можна отримати прибуток або збитки від його використання. Комплексність фінансових інструментів може мати різні рівні. Наприклад, прості фінансові інструменти, такі як акції або облігації, мають просту структуру та умови використання, тому кожен може їх зрозуміти. Водночас, похідні фінансові інструменти, такі як ф'ючерси, опціони або свопи, можуть мати складну структуру та вимагати від учасників фінансового ринку високого рівня знань та розуміння ризиків.

Комплексність фінансових інструментів може бути як їх перевагою, так і недоліком. З одного боку, складні фінансові інструменти дають змогу учасникам фінансового ринку здійснювати більш точні та прогресивні інвестиційні стратегії, які можуть приносити великий прибуток, а з іншого – комплексні інструменти можуть бути більш ризикованими, адже вони містять більше невизначеності та несподіваних наслідків.

11. Здатність до цивільного обороту – означає, що фінансовий інструмент можна купити та продати, обміняти або передавати в іншій формі в рамках правової системи країни, де він існує. Тобто визначається можливість використання фінансових інструментів у господарській діяльності та прове-

дення різних операцій на ринку, а також можливість легальної передачі права власності на фінансовий інструмент від однієї особи до іншої.

Здатність до цивільного обороту визначається згідно із законодавством та залежить від конкретного виду фінансового інструменту. Наприклад, акції підприємств можуть бути об'єктом цивільних прав, а банківські вклади – об'єктом прав вимоги. Деякі фінансові інструменти не можуть бути залучені до цивільного обороту, наприклад позики або фінансові гарантії.

Розуміння основних властивостей фінансових інструментів дає змогу учасникам фінансового ринку більш виважено ухвалювати рішення щодо інвестування коштів.

На основі певних критеріїв та характеристик виокремлюють декілька класифікацій інструментів фінансового ринку. Відповідно різних типів інструментів фінансового ринку виявляють найбільш ефективні інструменти для досягнення поставлених фінансових цілей та мінімізації ризику.

Сучасні підходи до класифікації інструментів фінансового ринку виходять за межі традиційних розділів на грошові, капіталовкладення, товарні та валютні інструменти. Вони спрямовані на дослідження більш складних та різноманітних інструментів, що використовуються на фінансовому ринку.

Одним з таких підходів є класифікація за сегментами фінансового ринку. Згідно з нею, виокремлюють такі категорії інструментів фінансового ринку:

Інструменти власності – це безстрокові інструменти, що засвідчують пайову участь інвестора у статутному капіталі емітента (акціонерного товариства), тобто характеризують відносини співвласності між цим інвестором та іншими учасниками акціонерного товариства; дають їх власнику право на отримання доходу у виді дивідендів, право на частку майна товариства при його ліквідації (прості та привілейовані акції).

Інструменти позики відображають відносини позики між емітентом та інвестором і зазвичай пов'язані з виплатою доходу інвестору за надану емітентом позику, характеризуються визначенням терміном обігу.

До інструментів позики належать як кредитні інструменти, так і боргові цінні папери – облігації, векселі, казначейські зобов'язання, ощадні сертифікати тощо. Зобов'язання за інструментами позики емітент виконує насамперед, а після цього (якщо є можливість) – зобов'язання за інструментами власності.

Похідні інструменти або деривативи – фінансові інструменти, що базуються на вартості фінансових активів та призначені для захисту від ризиків (ф'ючерсні, форвардні, опціонні угоди та свопи). Оскільки вони пов'язані з виконанням певних дій протягом визначеного періоду або у визначений момент у майбутньому, їх називають строковими угодами.

Фінансові індекси – це числовий показник, який відображає зміну цін на акції, облігації, товари, валюти чи інші фінансові інструменти на фінансовому ринку. Фінансові індекси відображають загальну тенденцію на ринку, допомагають інвесторам оцінити ризики та потенційні можливості, а також визначати ефективність різних інвестиційних стратегій.

Фінансові індекси можуть бути розраховані на різних сегментах фінансового ринку (фондовий, валютний, товарний). Найбільш відомі фінансові індекси – наприклад, S&P 500, NASDAQ Composite та Dow Jones Industrial Average в США, FTSE 100 у Великобританії, DAX в Німеччині та Nikkei 225 в Японії.

Основні фінансові індекси в Україні такі:

– UX – Український індекс біржової цінності – це індекс, який відображає динаміку цін на акції найбільших українських компаній, які знаходяться на фондовій біржі.

– PFTS Index – індекс, що відображає динаміку цін на акції та облігації українських емітентів, які знаходяться на торговельній платформі PFTS.

Фінансові індекси складаються зі списку активів, що входять в індекс, та вагових коефіцієнтів, які відображають відносну важливість кожного активу в загальному показнику. Розрахунок фінансового індексу може відрізнятися залежно від методології, що використовується, але за основу взято ідею відображення зміни цін на відповідному фінансовому ринку.

Фінансові інструменти забезпечення (*Financial Security Instruments*) – інструменти, які використовують для забезпечення виконання зобов'язань з боку позичальника перед кредитором у випадку, якщо позичальник не в змозі повернути позичені кошти або не виконує своїх зобов'язань.

Вказані інструменти можна використовувати в різних ситуаціях (кредитування, інвестування, торгівля, операції з валютними ризиками та інші).

До основних фінансових інструментів забезпечення належать:

1. **Гарантії** – це письмові документи, які видає банк або інша фінансова установа, що гарантують повернення позиченого кредиту та виконання зобов'язань з боку позичальника.

2. **Іпотека** – це забезпечення кредиту, яке полягає у встановленні права на нерухоме майно як забезпечення повернення позичених коштів. Якщо позичальник не повертає позичені кошти, кредитор має право продати нерухомість та повернути позичені кошти.

3. **Застава** – це забезпечення кредиту, яке полягає у встановленні права на рухоме майно як забезпечення повернення позичених коштів. Якщо позичальник не повертає позичені кошти, кредитор має право продати рухоме майно та повернути позичені кошти.

4. **Хеджування** – це використання фінансових інструментів (опіони та ф'ючерси) для зменшення ризику на ринку. Хеджування може бути використане для захисту від коливань валютного курсу, процентних ставок, цін на сировинні товари та інші ризики.

5. **Цінні папери забезпечення** – це цінні папери, що випускає позичальник, які забезпечують виконання зобов'язань з боку позичальника перед кредитором. Цінні папери забезпечення можуть бути у вигляді облігацій, векселів, акцій та інших цінних паперів.

6. Фінансові гарантії – це інструмент, який використовується для виконання зобов'язань з боку одного або декількох сторін у випадку невиконання зобов'язань. Фінансові гарантії можуть бути банківські та небанківські (листи поручительства, гарантії на виконання робіт, гарантії на повернення авансу та інші).

Фінансові інструменти забезпечення допомагають зменшити ризик для кредиторів та інших фінансових установ, які надають позики та кредити. Вони також дають змогу позичальникам отримати доступ до фінансування за більш низькими процентними ставками та кращими умовами кредитування.

Банківські продукти – це фінансові інструменти та послуги, які банки надають клієнтам з метою зберігання, обігу та примноження їхніх коштів (різноманітні види депозитних рахунків, кредитні картки, кредити, міжнародні грошові перекази, інвестиційні продукти, факторинг, лізинг, страхування та інші).

Віртуальні активи – це одна з найновіших форм фінансових інструментів – цифрові або електронні активи, що зберігаються на блокчейні або інших децентралізованих платформах, і їх можна використовувати як засіб платежу або для інвестування.

До віртуальних активів належать, наприклад, криптовалюти (біткойн, ефіріум та лайткойн), а також токени, які випускаються під час ініціалізації монети або іншого блокчейну. Віртуальні активи можна використовувати для здійснення міжнародних переказів, торгівлі на ринках криптовалют, а також для зберігання та збільшення капіталу.

Інструментів фінансового ринку можна також класифікувати за такими ознаками.

1. Залежно від пріоритетної значимості розрізняють основні та похідні фінансові інструменти або деривативи:

– **основні** – це різноманітні фінансові активи, які використовуються для здійснення різних фінансових операцій, управління фінансами, збереження та збільшення капіталу тощо;

– **похідні або деривативи** – цінні папери, що підтверджують право або зобов'язання їх власника купити або продати первинні фінансові активи на попередньо визначених умовах у майбутньому. Похідні або деривативи фінансові інструменти застосовуються для проведення спекулятивних фінансових операцій і страхування цінового ризику (хеджування).

2. За термінами обігу розрізняють **короткострокові** – із терміном обігу до 1 року, **середньострокові** – від 1 до 4–5 років і **довгострокові** – від 4–5 до 10 і більше років.

3. За гарантованістю доходу фінансові інструменти поділяють на:

– **фінансові інструменти з фіксованим доходом**, що характеризують фінансові інструменти із гарантованим рівнем доходності під час їх погашення (або протягом періоду їхнього обігу) незалежно від кон'юнктурних коливань ставки позикового відсотка (норми прибутку на капітал) на фінансовому ринку;

– **фінансові інструменти із невизначеним доходом**, що характеризують фінансові інструменти, рівень доходності яких може змінюватися залежно від фінансового стану емітента (прості акції, інвестиційні сертифікати) або у зв'язку зі зміною кон'юнктури фінансового ринку (боргові фінансові інструменти із плаваючою відсотковою ставкою, «прив'язаною» до встановленої облікової ставки, курсу певної «твердої» іноземної валюти тощо).

4. *За характером фінансових зобов'язань* визначають такі фінансові інструменти:

– **боргові** – характеризуючи кредитні відносини між їх покупцем і продавцем, зобов'язують боржника погасити у встановлені терміни їх номінальну вартість і заплатити додаткову винагороду у формі відсотка (якщо вона не входить до складу номінальної вартості боргового фінансового інструмента, який погашається) (облігації, векселі, чеки тощо);

– **пайові**, які підтверджують право їх власника на частку (пай у статутному фонді їхнього емітента) і на отримання відповідного доходу (у формі дивіденду, відсотка тощо). Дольовими фінансовими інструментами зазвичай є цінні папери відповідних видів (акції, інвестиційні сертифікати тощо).

5. *За рівнем ризику* виокремлюють:

– **безризикові фінансові інструменти** – державні короткострокові цінні папери, короткострокові депозитні сертифікати найнадійніших банків;

– **фінансові інструменти із низьким рівнем ризику**, до яких зазвичай належать короткострокові боргові фінансові інструменти, що обслуговують ринок грошей, виконання зобов'язань за якими гарантовано стійким фінансовим станом і надійною репутацією позичальника;

– **фінансові інструменти із помірним рівнем ризику**, що характеризують групу фінансових інструментів, рівень ризику за якими приблизно дорівнює середньоринковому;

– **фінансові інструменти із високим рівнем ризику**, рівень ризику за якими суттєво перевищує середньоринковий;

– **фінансові інструменти із дуже високим рівнем ризику («спекулятивні»)**, що характеризуються найвищим рівнем ризику і застосовуються для здійснення найбільш ризикованих спекулятивних операцій на фінансовому ринку. Прикладом таких високоризикованих фінансових інструментів є акції та облігації «венчурних» (ризикових) підприємств.

6. *За способом розміщення*:

– **публічні інструменти** – випускаються та розміщуються на відкритих ринках, доступних для всіх інвесторів;

– **приватні інструменти** – випускаються та розміщуються серед обмеженого кола інвесторів.

7. *За характером ринку, на якому обертаються*, виокремлюють такі фінансові інструменти:

– **біржові**;

– **позабіржові**.

Зазначені підходи до класифікації враховують сучасні реалії фінансового ринку та відображають різноманітність та складність інструментів, які використовують у фінансовому секторі.

23.2. Характеристика основних фінансових інструментів

Фінансові інструменти – це основа функціонування фінансової системи країни. У сучасному світі вони становлять невід’ємну складову економічного життя, і їх використовують як для забезпечення фінансової стабільності компаній, так і для здійснення інвестицій та захисту від ризиків. Вони дають можливість здійснювати операції з грошовими коштами, обмінювати різні активи та ризики, залучати та інвестувати кошти, забезпечуючи фінансову стабільність і розвиток економіки.

Призначення основних фінансових інструментів полягає у забезпеченні фінансової стабільності та ліквідності на ринках. *Класифікацію основних фінансових інструментів розглянемо з точки зору їх обігу на ринку грошей та ринку капіталів.*

Ринок грошей – це ринок, на якому підприємства, установи та державні організації забезпечують свої поточні потреби в короткостроковому кредитуванні та фінансуванні. Цей ринок також важливий для центральних банків, які використовують його для забезпечення ліквідності комерційних банків та для контролювання відсоткових ставок на ринку.

Інструменти ринку грошей зазвичай мають низький ризик і надають можливість інвесторам отримувати додатковий дохід на короткий період часу. Однак через низьку ризиковість вони можуть бути менш прибуткові порівняно з іншими видами інвестицій.

Інструменти ринку грошей – це фінансові інструменти, які використовують для короткострокового фінансування та збереження капіталу, зазвичай мають низький рівень ризику та невеликий потенціал отримання прибутку, але водночас вони доволі ліквідні.

Вказані інструменти характеризуються високим ступенем безпеки та надійності, але водночас надають низький рівень доходності порівняно з іншими фінансовими інструментами. До них відносять:

1. **Банківські вклади** – фінансовий інструмент, що полягає в зберіганні грошей у банку з метою отримання доходу на вкладені кошти. Банківські вклади доступні індивідуальним та корпоративним клієнтам банків та мають декілька характеристик, які роблять їх зручними та привабливими для учасників фінансового ринку:

а) **надійність**. Банки зазвичай забезпечують високий рівень захисту коштів вкладників, у т. ч. страхування вкладів до певної суми. Це робить банківські вклади одним з найбільш безпечних фінансових інструментів;

б) *легкість використання*. Банківські вклади легкі у використанні та доступні, оскільки банки мають широку мережу відділень та електронних сервісів для зручного доступу до вкладів;

в) *різноманітність*. Банки пропонують різноманітні умови вкладів, у т. ч. різний термін вкладу, процентну ставку та інші параметри. Це дає змогу інвесторам вибрати найбільш відповідний варіант для своїх потреб;

г) *гнучкість*. Більшість банків пропонують можливість депонувати та знімати гроші з вкладу без штрафів. Також існує можливість переглядати та змінювати умови вкладу за бажанням вкладника;

д) *висока ліквідність*. Банківські вклади зазвичай доволі ліквідні, що дозволяє інвесторам легко знімати кошти з вкладу у разі потреби.

Банківські вклади можна поділити на кілька видів залежно від їхніх характеристик. Найбільш поширені види банківських вкладів такі:

а) *термінові вклади* – кошти зберігаються протягом визначеного строку з можливістю виведення їх після закінчення терміну вкладу. Терміни вкладів зазвичай від 1 місяця до 5 років. Чим довший термін вкладу, тим вища ставка відсотків. Однак, якщо клієнт достроково знімає кошти зі вкладу, то ставка відсотків знижується або взагалі не нараховується.

б) *розрахунковокарткові* – це вклади, які дозволяють використовувати вкладені кошти вільно за допомогою банківської картки. Цей тип вкладу надає більшу гнучкість порівняно з терміновими вкладками;

в) *кумулятивні* – це вклади, які надають можливість отримати відсотки не щомісяця, а лише після закінчення терміну вкладу. Це означає, що відсотки нараховуються на весь період дії вкладу і додаються до основної суми вкладу;

г) *депозити з можливістю поповнення* – це вклади, за допомогою яких можна поповнювати вклад протягом його терміну дії. Це дає можливість збільшувати дохід від вкладу і забезпечує більшу гнучкість порівняно з терміновими вкладками.

г) *вклади з можливістю виведення* – нараховані відсотки можна виводити з вкладу до закінчення терміну його дії. У разі виводу основної суми, нараховуються штрафні санкції шляхом списання виплачених відсотків з основної суми;

д) *валютні вклади* – дають змогу вкладникам зберігати гроші в іноземній валюті з метою збереження їхньої вартості або здійснення валютних операцій. Такі вклади можуть бути відкриті в різних валютах, залежно від бажання клієнта та можуть мати різний строк та відсоткову ставку;

2. Короткострокові банківські кредити – це фінансовий інструмент, який надається банками на короткий період часу (зазвичай до 1 року) з метою фінансування поточних потреб клієнтів. Ці кредити можуть бути надані як підприємствам для забезпечення оборотного капіталу (оплата постачальникам, забезпечення обігових коштів, виплата зарплат та інші), так і фізичним особам на споживчі потреби.

Короткострокові кредити можуть бути забезпечені або незабезпечені. Забезпечені кредити потребують від клієнта наявності такого забезпечення, як: нерухомість, обладнання або інші активи, що можуть бути відступлені банку в разі невиконання зобов'язань. Незабезпечені кредити, зазвичай, мають вищі процентні ставки, оскільки банки не мають забезпечення від клієнта.

Короткострокові кредити можуть бути надані за фіксованою або змінною процентною ставкою. Кредити з фіксованою ставкою дають клієнту можливість знати точний обсяг виплати за кредитом на весь термін його дії. Кредити зі змінною ставкою можуть змінюватися залежно від рівня базової ставки або інших чинників впливу на ринок.

Короткострокові банківські кредити можуть бути надані в різних валютах залежно від потреб клієнта. В такому разі залежно від коливань валютних курсів може змінюватися сума виплат за кредитом у національній валюті.

Залежно від характеристик короткострокові банківські кредити можна поділити на такі види:

а) **овердрафт** – це вид короткострокового кредиту, коли банк надає можливість знімати кошти з рахунку в межах, що перевищують наявну суму на рахунку. Овердрафт дуже зручний для підприємств, оскільки дає змогу забезпечувати оборотний капітал і платити за поточні витрати, коли на рахунку недостатньо коштів. Проте такий вид кредитування має високі відсоткові ставки і може бути дуже дорогим у довгостроковій перспективі;

б) **ліміт кредитування** – це вид короткострокового кредиту, коли банк надає клієнту певну суму грошей, яку клієнт може використовувати в межах встановленого ліміту. Такий вид кредитування більш стабільний і надійний, оскільки підприємство може планувати свої витрати і бути впевненим у наявності фінансового резерву.

в) **кредитна лінія** – це вид короткострокового кредиту, коли банк надає підприємству певну суму грошей на певний строк з можливістю використання коштів у будь-який момент часу за потребою. Кредитна лінія – це більш гнучкий інструмент, оскільки дає змогу підприємству розпоряджатися коштами у зручний для нього спосіб.

3. **Казначейські векселі** – фінансові інструменти, які використовують у державному бюджетному процесі для фінансування урядових витрат та регулювання грошової політики. Вони належать до державних цінних паперів, на які видається наказ про сплату визначеної суми грошей у майбутньому на певну дату.

Казначейські векселі можуть бути випущені як на внутрішньому, так і на зовнішньому ринку. У деяких країнах їх вважають надійними та безризиковими інструментами з високою ліквідністю, які забезпечують стабільність грошової системи.

Одна з переваг казначейських векселів – те, що вони можуть бути випущені на короткий термін, зазвичай до 12 місяців, а отже, це привабливий інструмент для урядових витрат, що потребують негайного фінансування. Крім того, їх

можна використовувати для регулювання грошової політики країни, зокрема для збільшення грошової маси в обігу та контролювання рівня інфляції.

Однак, як і будь-який інвестиційний інструмент, казначейські векселі мають свої ризики. Зокрема, ризик зміни курсу валют може призвести до збитків для інвесторів на зовнішньому ринку. Також урядові витрати можуть залежати від стану економіки та фінансової стійкості країни, що впливає на дохідність казначейських векселів.

4. Комерційні папери – це короткострокові інструменти фінансування, які компанії випускають з метою залучення грошових коштів для оплати оборотних витрат, таких як запаси, оплата рахунків та зарплати. Комерційні папери можуть бути випущені у формі векселів, сертифікатів на пред'явника та короткострокових облигацій.

Комерційні папери мають дуже короткий строк погашення, який становить менше 270 днів. Це один з найбільш популярних інструментів капіталовкладення для короткострокових інвесторів, таких як грошові ринки та інституційні інвестори.

Комерційні папери зазвичай мають високу ліквідність, що дає змогу інвесторам швидко купувати та продавати їх на ринку. Це дає змогу компаніям залучати грошові кошти на короткий термін за низькими процентними ставками порівняно з іншими видами короткострокового кредитування.

Водночас, інвестори отримують високі доходи з інвестування в комерційні папери, оскільки вони мають низький рівень ризику порівняно з іншими інструментами з фіксованою доходністю. За допомогою комерційних паперів інвестори мають змогу диверсифікувати свій портфель і зменшити загальний ризик вкладень.

З огляду на це комерційні папери – це важливий інструмент короткострокового фінансування для компаній та інвесторів, що шукають можливість залучення та інвестування грошових коштів на короткий термін з високою ліквідністю та низьким рівнем ризику.

5. Короткострокові валютні цінності (або короткострокові валютні інструменти) – це фінансові інструменти, призначені для інвестування на короткий термін (до 12 місяців) (менше 6 місяців) або здійснення операцій на валютному ринку. Вони складаються з грошових коштів, що зберігаються на депозитних рахунках, комерційних паперів, облигацій та інших інструментів, що мають високу ліквідність.

Короткострокові валютні цінності – це доволі ліквідні інструменти, що дає змогу інвесторам легко купувати і продавати їх на ринку. Їх часто використовують для захисту капіталу від валютних ризиків та інших ризиків, зокрема інфляції та фінансової нестабільності.

Особливості короткострокових валютних цінностей полягають у їхній високій ступені ліквідності, низькому ризику збитків та звичайно невеликій доходності. Крім того, такі інструменти мають відносно низьку вартість входу, що робить їх доступними для ширшого кола інвесторів.

Однак короткострокові валютні цінності також передбачають ризики, в т. ч. ризик зміни процентних ставок та валютних курсів, а також ризик зниження ліквідності.

Ринок капіталів – це сегмент фінансового ринку, на якому відбувається торгівля довгостроковими фінансовими інструментами з метою залучення фінансування на розвиток інноваційних проєктів, розширення бізнесу або покриття державних витрат.

До інструментів ринку капіталів належать фінансові інструменти, що використовуються для залучення довгострокових капіталів, а саме:

1. Акції – один з найважливіших інструментів ринку капіталів. Це документальний доказ власності на певну частку власності корпорації. Власники акцій отримують право на отримання дивідендів від прибутку корпорації, а також можуть брати участь в ухваленні важливих рішень, пов'язаних з діяльністю компанії, на загальних зборах акціонерів.

Акції поділяють на прості та привілейовані. **Прості акції** – надають право голосу на загальних зборах акціонерів щодо діяльності корпорації та розподілу її доходів між акціонерами у вигляді дивідендів. **Привілейовані** – надають додаткові переваги їхнім власникам (право на отримання дивідендів першими, першочерговість під час повернення капіталу в разі ліквідації компанії та інші). Проте вони позбавляють можливості брати участь в ухваленні рішень щодо діяльності компанії.

Розрізняють акції, які випускають публічні компанії на публічному ринку, або приватні – випущені лише для обмеженого кола інвесторів. Крім того, акції можуть бути різних класів, які надають різні права власникам.

Акції забезпечують підприємствам доступ до додаткових фінансових ресурсів для розвитку та зростання. Крім того, вони дають можливість інвесторам заробляти на дивідендах та на зростанні вартості акцій через збільшення прибутковості підприємства. а також становлять основу для розрахунку індексів ринку капіталів.

Облігація – це інструмент ринку капіталів, який видається компаніями або державними установами для залучення капіталу на фінансування різних проєктів. Облігація – це заборгованість емітента перед власником облігації, яка зазвичай має фіксований строк погашення та процентну ставку.

2. Облігації – це важливий інструмент ринку капіталів, оскільки дають змогу компаніям та урядам залучати капітал для розширення бізнесу та реалізації проєктів, використовуючи позичкові ресурси. **Облігація** – це фінансовий інструмент, що дає право її власникові отримувати від власника облігації певну суму коштів (купон), які виплачують з певною періодичністю (зазвичай щоквартально чи щорічно) протягом строку дії облігації, а також повернути номінальну вартість облігації в кінці строку її дії.

Облігації можуть бути емітовані на ринках країн-емітентів або на міжнародних ринках капіталу. Ринок облігацій – один з найбільших фінансових ринків у світі.

Облігації класифікують за такими характеристиками:

а) за способом виплати купонного доходу:

– купонні облігації – виплачують купонний дохід з регулярною періодичністю, наприклад щоквартально або щорічно;

– безкупонні облігації – не виплачують купонний дохід, а замість цього інвестор отримує прибуток від різниці між вартістю придбання та номінальною вартістю в майбутньому.

б) за типом виплати купонів:

– фіксовані купонні облігації, які мають фіксований розмір купонного платежу;

– змінні купонні облігації, у яких розмір купонного платежу залежить від зміни певних фінансових показників (ставка дисконтування, індекс цін, ставок LIBOR, EURIBOR тощо);

в) за способом погашення:

– облігації з погашенням в один платіж, коли номінальна вартість облігації повертається власнику в один платіж в кінці строку дії облігації;

– ануїтетні облігації, їх виплата розподіляється рівними частинами протягом строку дії облігації;

– облігації з періодичним погашенням, у яких номінальна вартість погашається частинами протягом строку дії облігації.

г) за рівнем ризику:

– інвестиційні облігації – емітують корпорації з високим кредитним рейтингом, що зменшує ризик несплати купонного доходу або повернення номінальної вартості;

– субординаційні облігації – емітують корпорації з низьким кредитним рейтингом або банками, які більш ризиковані, але можуть отримувати високу відсоткову ставку.

г) за умовами виплати:

– амортизаційні облігації – виплата номіналу здійснюється поступово протягом строку дії облігації.

– безамортизаційні облігації – виплата номіналу здійснюється у повному обсязі в кінці строку дії облігації.

д) за емітентом:

– державні облігації, які емітує уряд держави;

– корпоративні облігації, які емітують корпорації;

– муніципальні облігації, які емітують місцеві органи влади.

3. Довгостроковий банківський кредит – це інструмент ринку капіталів, який дає змогу компаніям та іншим суб'єктам господарювання отримати додаткові кошти для фінансування своєї діяльності. Тривалість такого типу кредиту – понад один рік або до п'яти років і більше.

Довгострокові банківські кредити – це вид кредитування, що передбачає надання коштів на довготривалий період (зазвичай понад 1 рік) з метою

фінансування великих інвестиційних проєктів, розширення виробництва, модернізації підприємства або інших цілей, що пов'язані з довгостроковою діяльністю.

Довгострокові банківські кредити видають під заставу, наприклад нерухомості або обладнання, що належить компанії, на фінансування різних проєктів, зокрема розширення бізнесу, придбання нового обладнання або здійснення інвестицій в нові технології.

Довгострокові банківські кредити – це важливий інструмент ринку капіталів, оскільки вони дають змогу компаніям отримувати додаткові кошти для розвитку свого бізнесу та забезпечення майбутнього зростання. Крім того, довгострокові кредити надають за менші процентні ставки, ніж короткострокові, що знижує витрати компанії на отримання фінансування.

Залежно від характеристик та умов, на яких довгострокові кредити надаються, виокремлюють такі їх види:

а) *інвестиційні* – надають на фінансування довгострокових інвестиційних проєктів. Їх зазвичай надають банки зі спеціалізацією в інвестиційному банкінгу, і умови кредитування переважно пов'язані з результатами проєкту та ризиками.

б) *іпотечні* – надають для придбання, будівництва або ремонту житла на тривалий термін із заставою в нерухомості.

в) *кредити на підприємницькі потреби* – надають підприємствам для розширення бізнесу, придбання нового обладнання, запуску нових проєктів тощо. Такий тип кредитів є один з найбільш популярних серед підприємців, оскільки дає змогу залучити доволі великий обсяг коштів на розвиток бізнесу.

4. **Довгострокові валютні цінності** – фінансові інструменти, які використовують для збереження коштів, виражених в іноземній валюті, на тривалий період або для інвестування у валютних активах з метою отримання прибутку.

До довгострокових валютних цінностей належать: цінні папери в іноземній валюті, що випускають державні органи і корпорації; валютні депозити; видані в іноземній валюті кредити; валютні ETF тощо.

Основні цінні папери, що відповідно до закону Закон України «Про цінні папери та фондовий ринок» обертаються на вітчизняному ринку, такі:

1. **Пайові цінні папери** – посвідчують участь їх власника у статутному капіталі (крім інвестиційних сертифікатів та сертифікатів ФОН), надають власнику право на участь в управлінні емітентом (крім інвестиційних сертифікатів та сертифікатів ФОН) і отримання частини прибутку, зокрема у вигляді дивідендів, та частини майна у разі ліквідації емітента (крім сертифікатів ФОН). До пайових цінних паперів належать такі:

а) **акції** – іменний цінний папір, який посвідчує майнові права його власника (акціонера), що стосуються акціонерного товариства, у т. ч. право на отримання частини прибутку акціонерного товариства у вигляді дивідендів та право на отримання частини майна акціонерного товариства у разі його ліквідації, право на управління акціонерним товариством, а також немайнові

права, передбачені Цивільним кодексом України та законом, що регулює питання створення, діяльності та припинення акціонерних товариств;

б) **інвестиційні сертифікати** – цінний папір, який розміщує інвестиційний фонд, інвестиційна компанія, компанія з управління активами пайового інвестиційного фонду, що посвідчує право власності інвестора на частку в інвестиційному фонді, взаємному фонді інвестиційної компанії та пайовому інвестиційному фонді;

в) **сертифікати ФОН** – засвідчує право його власника на отримання доходу від інвестування в операції з нерухомістю;

г) **акції корпоративного інвестиційного фонду** – цінний папір, емітентом якого є корпоративний інвестиційний фонд. Посвідчує майнові права його власника (учасника корпоративного інвестиційного фонду), у т. ч. право на отримання дивідендів (для закритого корпоративного інвестиційного фонду), частини майна корпоративного інвестиційного фонду у разі його ліквідації, право на управління корпоративним інвестиційним фондом, а також немайнові права. Акції корпоративного інвестиційного фонду тільки прості та існують у бездокументарній формі.

2. **Боргові цінні папери** – цінні папери, що посвідчують відносини позики і передбачають зобов'язання емітента або особи, яка видала неемісійний цінний папір, сплатити у визначений строк кошти, передати товари або надати послуги відповідно до зобов'язання. До боргових цінних паперів належать такі:

а) **облігації** – цінний папір, що посвідчує внесення його першим власником грошей, визначає відносини позики між власником облігації та емітентом, підтверджує зобов'язання емітента повернути власникові облігації її номінальну вартість у передбачений проспектом емісії (для державних облігацій України – умовами їх розміщення) строк та виплатити доход за облігацією, якщо інше не передбачено проспектом емісії (для державних облігацій України – умовами їх розміщення):

– **облігації підприємств** розміщують юридичні особи тільки після повної сплати свого статутного капіталу;

– державні облігації України: **Облігації внутрішніх державних позик України** – державні цінні папери, що розміщуються тільки на внутрішньому фондовому ринку і підтверджують зобов'язання України щодо відшкодування перед'явникам цих облігацій їх номінальної вартості з виплатою доходу відповідно до умов розміщення облігацій. Номінальна вартість облігацій внутрішніх державних позик України може бути визначена в іноземній валюті. **Облігації зовнішніх державних позик України** – державні боргові цінні папери, що розміщуються на міжнародних фондових ринках і підтверджують зобов'язання України відшкодувати перед'явникам цих облігацій їх номінальну вартість з виплатою доходу відповідно до умов розміщення облігацій;

– **облігації місцевих позик** емітуються для покриття витрат місцевих бюджетів. До облігацій місцевих позик належать облігації внутрішніх та зовнішніх місцевих позик. Рішення про розміщення облігацій місцевих позик

ухвалює Верховна Рада Автономної Республіки Крим або міська рада відповідно до вимог, установлених бюджетним законодавством;

– **облігації міжнародних фінансових організацій** емітують міжнародні фінансові організації в порядку, встановленому Національною комісією з цінних паперів та фондового ринку, емісію відсоткових або дисконтних облігацій винятково шляхом публічного розміщення на українських фондових біржах, які за результатами конкурсного відбору Національна комісія з цінних паперів та фондового ринку за результатами конкурсного відбору залучила до затвердженого нею переліку;

– **облігації Фонду гарантування вкладів фізичних осіб** – цінні папери, що розміщуються тільки на внутрішньому фондовому ринку і підтверджують зобов'язання Фонду гарантування вкладів фізичних осіб щодо відшкодування пред'явникам цих облігацій їх номінальної вартості з виплатою доходу відповідно до умов розміщення облігацій;

б) **казначейські зобов'язання України** – державний цінний папір, що розміщується тільки на добровільних засадах серед фізичних осіб, посвідчує факт заборгованості Державного бюджету України перед власником казначейського зобов'язання України, дає власнику право на отримання грошового доходу та погашається відповідно до умов розміщення казначейських зобов'язань України. Номінальна вартість казначейських зобов'язань України може бути визначена у національній або іноземній валюті;

в) **ощадні (депозитні) сертифікати** – цінний папір, який підтверджує суму вкладу, внесеного у банк, і права вкладника (власника сертифіката) на отримання зі спливом встановленого строку суми вкладу та процентів, що визначені в сертифікаті, у банку, який його видав;

г) **вексель** – цінний папір, який посвідчує безумовне грошове зобов'язання векселедавця або його наказ третій особі сплатити після настання строку платежу визначену суму власнику векселя (векселедержателю).

4. **Іпотечні цінні папери** – цінні папери, випуск яких забезпечено іпотечним покриттям (іпотечним пулом) та які посвідчують право власників на отримання від емітента належних їм коштів. До іпотечних цінних паперів належать такі:

а) **іпотечні облігації** – іменний цінний папір, що засвідчує внесення грошових коштів її власником і підтверджує зобов'язання емітента відшкодувати йому номінальну вартість цієї облігації та грошового доходу в порядку, встановленому законом і проспектом емісії, а в разі невиконання емітентом зобов'язань за іпотечною облігацією надає її власнику право задовольнити свою вимогу за рахунок іпотечного покриття;

б) **іпотечні сертифікати** – іпотечний цінний папір, забезпечений іпотечними активами або іпотеками;

в) **заставні** – борговий цінний папір, який засвідчує безумовне право його власника на отримання від боржника виконання за основним зобов'язанням за

умови, що воно підлягає виконанню в грошовій формі, а в разі невиконання основного зобов'язання – право звернути стягнення на предмет іпотеки.

5. **Приватизаційні цінні папери** – посвідчують право власника на безоплатне отримання у процесі приватизації частки майна державних підприємств, державного житлового фонду, земельного фонду.

23.3. Похідні цінні папери (деривативи)

Похідні фінансові інструменти – це складна економічна категорія, що використовується на фінансових ринках для зменшення ризиків та збільшення ефективності торгівлі активами. Основна ідея похідних інструментів полягає в тому, що їхня вартість залежить від вартості іншого активу, який становить їх основу та називається базовим активом. Такі інструменти мають важливе значення для бізнесу та інвесторів, оскільки дають змогу знизити ризики та отримати більшу вигоду від інвестицій.

Похідні фінансові інструменти як економічна категорія – цінні папери, механізм випуску та обігу яких пов'язаний із правом на придбання чи продаж протягом строку, встановленого договором, цінних паперів, інших фінансових та / або товарних ресурсів. Їх інвестиційна віддача залежить від тих фінансових інструментів, від яких вони походять, тобто їхній обіг пов'язаний з обігом базових фінансових активів.

Походження похідних фінансових інструментів у сучасному розумінні можна відстежити від середини XIX ст., коли на біржах з'явилися перші ф'ючерсні контракти на зерно. Вони дали змогу фермерам захистити свої врожаї від зменшення цін і забезпечували покупців зерна стабільні ціни. Згодом ф'ючерсні контракти почали застосовували на інших ринках, зокрема на ринку м'яса та металів.

У 1970-х роках на ринку виникли опціони та свопи, що зумовило значний розвиток ринку похідних інструментів. Впродовж наступних років ринок значно розширився завдяки появі нових продуктів та глобалізаційним процесам.

Похідні фінансові інструменти – це важливий інструмент фінансового ринку, що використовується для зменшення ризиків на ринках активів, збільшення ефективності торгівлі та отримання прибутку від спекулятивних операцій. Основні сфери застосування похідних інструментів такі:

1. **Захист від ризиків.** Підприємства використовують похідні інструменти для захисту від ризиків, що пов'язані з коливаннями валютних курсів, цін на сировину, процентних ставок та інших чинників. Наприклад, якщо вітчизняне підприємство купує товар за валюту, воно може захиститись від ризику зростання курсу долара, уклавши ф'ючерсний контракт на купівлю валюти в майбутньому за поточною ціною.

2. **Спекулятивні операції.** Інвестори можуть використовувати похідні інструменти для отримання прибутку від коливань цін активів. Наприклад,

якщо інвестор вважає, що ціна на акції певної компанії збільшиться, він може купити опціон на купівлю цих акцій за поточною ціною. Відповідно, якщо ціна на акції дійсно збільшиться, інвестор зможе отримати прибуток.

3. **Портфельний менеджмент.** Фінансові установи можуть використовувати похідні інструменти для оптимізації своїх портфелів та зменшення ризиків. Наприклад, інвестиційна компанія може укласти своп на обмін одного активу на інший, що дасть змогу їй зменшити ризики від коливань цін на ці активи.

Найбільш поширені ознаки систематизації і групування деривативів такі:

1. **Вид базового активу.** Деривативи можуть бути пов'язані з різними базовими активами (акції, індекси, сировина, валюти тощо). Залежно від базового активу дериватив можна використовувати для різних цілей, відповідно він може мати різний рівень ризику:

а) *деривативи на акції (equity derivatives, ED)* – деривативи, які базуються на акціях (опціони на акції, ф'ючерси на акції тощо);

б) *кредитні деривативи (credit default swaps, CDS)* – деривативи, що базуються на кредитних ризиках і спрямовані на зменшення ризику невиконання зобов'язань з боку боржника (кредитора);

в) *індексні деривативи (index derivatives, ID)* – деривативи на основі індексів фондових ринків (опціони на індекси, ф'ючерси на індекси тощо);

г) *валютні деривативи (currency derivatives, CD)* – базуються на валютних курсах (опціони на валютні пари, ф'ючерси на валютні пари тощо);

г) *товарні деривативи* – деривативи які базуються на цінах на товари (опціони на нафту, золото, каву тощо);

г) *інші деривативи* – деривативи на основі інших активах (опціони на облігації, ф'ючерси на процентні ставки тощо).

2. Тип контракту:

а) *ф'ючерси та форварди* – деривативи, які надають зобов'язання купити або продати базовий актив за фіксованою ціною в майбутньому;

б) *опціони* – деривативи, які надають право (але не зобов'язання) купити або продати базовий актив за фіксованою ціною в майбутньому;

в) *свопи* – це деривативи на обмін ризиками між двома сторонами.

3. За умовами укладання контракту виокремлюють такі деривативи:

а) *стандартизовані* – контракти, які мають фіксований обсяг активу, тип угоди та умови виконання. Такі контракти торгуються на організованих біржах, де встановлюються стандартизовані умови угоди, а також гарантується виконання контрактів. Найбільш поширені приклади стандартизованих деривативів – ф'ючерси, опціони та опціонні ф'ючерси;

б) *нестандартизовані* – це контракти, які мають індивідуально узгоджені умови відповідно до потреб сторін. Такі контракти торгуються поза біржею та не мають стандартних умов. Умови контракту можуть охоплювати різні параметри (тип активу, обсяг активу, умови виконання та терміни контракту). Такі деривативи переважно використовують фінансові установи та корпорації

для захисту від ризиків, пов'язаних з коливаннями цін на активи, валютні курси, ставки та інші чинники.

Нестандартизовані деривативи більш гнучкі, ніж стандартизовані, оскільки вони дають змогу сторонам домовлятися про умови, які найкраще відповідають їхнім потребам. Однак вони не мають гарантії виконання та можуть бути менш ліквідні, ніж стандартизовані деривативи, що може ускладнити їхнє використання.

4. За умовами оплати деривативи поділяють на такі:

а) з маржинальною оплатою (*margin-based derivatives*) – учасники зобов'язані внести певну суму грошових коштів, яка називається маржою. Маржа це гарантія виконання зобов'язань у разі небажаної зміни цін на базовий актив або невиконання контракту однією зі сторін. Маржинальна оплата може бути початкова та поточна. Початкова маржа – це сума, яку учасники контракту зобов'язані внести під час укладання контракту, а поточна – сума, яку учасники зобов'язані вносити регулярно залежно від зміни ринкової ціни базового активу. До деривативів з маржинальною оплатою належать ф'ючерси, опціони, форварди;

б) з нетермінованою оплатою (*non-margin-based derivatives*) – учасники мають виконувати свої зобов'язання без внесення маржі (наприклад, свопи).

5. За призначенням: деривативи використовують для зменшення ризиків (хеджування), здійснення спекуляцій та для отримання прибутку:

а) *хеджування* – це процес зменшення ризиків, пов'язаних з можливими змінами цін на активи. Хеджувальні деривативи дають змогу зменшити ризики зміни цін на активи, на які вони базуються, через захист від потенційних збитків. Наприклад, фермер може хеджувати ризик зміни ціни на зерно, уклавши строковий контракт на продаж зерна за фіксованою ціною в майбутньому. Це захистить його фермерську діяльність від можливих збитків у разі зниження ціни на зерно;

б) *спекулятивні деривативи* – використовуються для здійснення інвестиційних операцій з метою отримання прибутку. Вони можуть бути дуже ризикові, оскільки їхні ціни можуть швидко змінюватися, що призводить до великих збитків. Спекулятивні деривативи охоплюють ф'ючерси на товари, валютні опціони та інші інструменти, які дають змогу здійснювати ставки на рух цін;

в) *арбітражні деривативи* – використовують для отримання прибутку з використанням арбітражних можливостей на ринку. Арбітражна можливість виникає, коли ціни на активи на різних ринках не відповідають їхньому реальному значенню (наприклад, ціна ф'ючерсу на золото на одному ринку може бути вища, ніж на іншому).

6. Спосіб розрахунку:

а) з постачанням базового активу – продавець у день виконання контракту здійснить постачання стандартної кількості базового активу за розрахунковою ціною (ціною закриття останньої торгової сесії), а покупець оплатить та прийме відповідний базовий актив;

б) *без постачання базового активу (розрахунковий)* – у день виконання одна сторона контракту виплатить другій стороні грошову суму, що дорівнює різниці в цінах контракту на дату укладення угоди та дату виконання її умов (на дату відкриття та закриття позиції).

7. **Термін дії контракту:**

а) термін *короткострокових контрактів* зазвичай до одного року;

б) *довгострокові контракти* можуть мати термін від одного року до кількох десятиліть.

Розглянемо більш детально види деривативів за типом контракту.

Ф'ючерсні контракти (futures contracts) – це біржовий дериватив, який засвідчує зобов'язання на біржовому ринку купити чи продати базовий актив за стандартизованими вимогами щодо характеристик базового активу, термінів і умов виконання за ціною, зафіксованою на момент укладення угоди.

Ф'ючерсні контракти можна класифікувати залежно від базового активу, на який вони поширюються. Виокремлюють такі основні різновиди форвардних контрактів за базовим активом:

1. **Ф'ючерсні контракти на фінансові активи** – поширюються на такі фінансові активи, як валюти, акції, облігації, відсоткові ставки, індекси тощо.

2. **Ф'ючерсні контракти на товари** – такі контракти поширюються на фізичні активи (нафта, зерно, метали тощо) і дають змогу захистити учасників угоди від цінової нестабільності на ринку товарів.

Форвардні контракти (forward contracts) – це угода між двома сторонами про майбутнє постачання предмета контракту за наперед обумовленою ціною, яку укладають поза біржею й обов'язкова до виконання для обох сторін угоди.

Ф'ючерсні контракти та форвардні контракти – це два типи деривативних інструментів, які використовують для здійснення угод на певний актив у майбутньому за фіксованою ціною. Однак є деякі відмінності між цими двома видами контрактів.

Основні відмінності між ф'ючерсними та форвардними контрактами:

1. **Місце торгівлі.** Ф'ючерсні контракти торгуються на біржі, а форвардні контракти укладаються між двома протисторонами (over-the-counter). Біржа дає змогу забезпечити більшу ліквідність та стандартизацію контрактів, а також зменшує ризик дефолту.

2. **Стандартизація.** Ф'ючерсні контракти – це стандартизовані угоди, які мають фіксований розмір, термін та умови поставки. Водночас форвардні контракти можуть бути підлаштовані відповідно до потреб двох протисторін, тому вони не стандартизовані.

3. **Розмір та термін контракту.** Термін дії ф'ючерсних контрактів зазвичай коротший (місяць або квартал), а форвардних – може бути більш гнучкий і відповідає потребам сторін угоди. Крім того, ф'ючерсні контракти мають стандартний розмір, що обмежує можливість налаштування контракту під пот-

реби сторін, водночас розмір форвардного контракту встановлюється індивідуально.

4. **Операційний ризик.** Ф'ючерсні контракти потребують забезпечення маржевого депозиту від покупця, його обсяг має бути не менший, ніж визначена біржею мінімальна величина. Це дає змогу зменшити операційний ризик, оскільки у разі невиконання зобов'язань з контракту маржевий депозит можна використати для покриття збитків.

5. **Ліквідність.** Ф'ючерсні контракти зазвичай мають вищу ліквідність порівняно з форвардними, а отже, ф'ючерсні контракти можна купити або продати на біржі за поточною ринковою ціною, тоді як форвардні контракти менш ліквідні, оскільки їх укладають дві приватні сторони, відповідно їх неможливо продати на біржі.

Окрім контрактів з фінансовими та реальними активами, за базовим активом до ф'ючерсних контрактів відносять:

1. **Форвардний контракт за відсотковими ставками (forward rate agreement, FRA)** – це фінансовий інструмент, який дає змогу сторонам домовитися про фіксований процент для майбутньої дати на підставі поточного рівня процентних ставок. FRA – це договір між двома сторонами, де одна сторона зобов'язується виплатити іншій стороні різницю між домовленою фіксованою ставкою та поточним рівнем ринкових ставок на певну дату в майбутньому за визначеною номінальною вартістю.

2. **Форвардні контракти на кредити (credit forward)** – поширюються на кредитні ризики. Вони дають змогу банкам, страховим компаніям та іншим учасникам фінансового ринку захистити себе від можливих збитків унаслідок дефолту.

3. **Форвардні контракти на нерухомість** – поширюються на таку нерухомість, як будинки, офіси, земельні ділянки тощо. Ці контракти дають змогу сторонам укласти угоду про купівлю-продаж нерухомості на певну дату в майбутньому за зазначеною ціною.

Опціони – це один з найбільш складних і фінансово значущих деривативів, які використовують для захисту від ризиків та спекулятивних цілей. Вони дають можливість здійснювати операції з активами, не володіючи ними фактично, а лише контролюючи їхню ціну.

Опціон – це угода між двома сторонами (продавцем і покупцем), де продавець опціону надає право, а не зобов'язання, на купівлю або продаж активу покупцю опціону за визначеною ціною (ціною виконання), протягом певного часу або в певний момент часу в майбутньому.

Опціони класифікують за такими ознаками:

1. За типом виконання опціону:

а) **кол-опціон (call option)** – це фінансовий дериватив, що надає покупцю опціону право, а не зобов'язання придбати базовий актив за певною ціною (ціна виконання або страйк) протягом певного періоду часу (термін дії опціону), продавець опціону зоб'язаний здійснити поставку базового активу. Такий тип

опціону дає змогу покупцеві зберегти прибуток, якщо ціна базового активу піднімається, а продавець отримує премію за продаж опціону;

б) **пут-опціон (put option)** – це фінансовий дериватив, що надає покупцю опціона право, а не зобов'язання купити базовий актив за певною ціною (ціна виконання або страйк) протягом певного періоду часу (термін дії опціону), продавець опціону зоб'язаний продати базовий актив. Цей тип опціону дає змогу покупцеві зберегти прибуток, якщо ціна базового активу знижується, водночас продавець отримує премію за продаж опціону;

2. За часом виконання опціону:

а) *європейський опціон (european option)* – опціон, який можна виконати лише в день дати виконання;

б) *американський опціон (american option)* – можна виконати в будь-який день до дати виконання.

3. За видом активу:

а) фінансові активи;

б) реальні активи.

4. За методом визначення ціни опціону:

а) *класичний метод Блека-Шоулза (Black-Scholes model)* – метод, що використовується для оцінювання ціни європейських опціонів на акції, який базується на певних припущеннях про ринок;

б) *метод біномального дерева (Binomial options pricing model)* – дає змогу визначити ціну опціону на основі моделювання руху цін активу.

5. За місцем здійснення операції:

а) *на біржі* – опціон, що торгується на офіційній біржі;

б) *позабіржові (over-the-counter, OTC)* – опціон, укладений між двома приватними сторонами поза біржею. Такий тип опціону зазвичай має більш гнучкі умови, ніж опціон, який торгується на біржі. OTC опціони дають змогу учасникам укладати угоди, які враховують їхні специфічні потреби та обставини;

в) *оффшорні* – опціон, який торгується в офшорних юрисдикціях, що дозволяє уникнути певних податкових та правових обмежень у країні видачі.

Особливістю використання опціонів є те, що вони дають можливість учасникам фінансового ринку комбінувати на їхній основі різні фінансові інструменти, утворюючи нові – синтетичні опціони.

Синтетичні опціони – це фінансові інструменти, що складаються з комбінації інших інструментів (опціони та ф'ючерси), використовуються для захисту від ризику або для отримання певного прибутку.

Різновиди синтетичних опціонів:

1. **Синтетичний кол-опціон (synthetic call option)** – складається з покупки акцій та продажу ф'ючерсів на ці акції.

2. **Синтетичний пут-опціон (synthetic put option)** – складається з продажу акцій та купівлі ф'ючерсів на ці акції.

3. **Синтетичний опціон «кен» (call equivalent portfolio, CEP)** – об'єднує опціон на купівлю активу (call option) та опціон на продаж активу (put option) з

однаковими цінами страйк та однаковим терміном дії, в такому разі максимальний виграти обмежений, але максимальна втрата не обмежена.

4. **Синтетичний коллар чи «діапазонний опціон» (collar option)** – це поєднання опцій на купівлю (call option) та продаж (put option), де обидві опції мають однакові базові активи і дати виконання, але з різними цінами виконання (strike prices) та протилежними виплатами. Такі два опціони взаємно компенсують один іншого, що дозволяє інвестору забезпечити собі захист від невизначеності руху цін на актив.

5. **Синтетичний опціон «флор» (floor option)** – це комбінація двох опціонів: кол-опціону (call option) та пут-опціону (put option). За допомогою пут-опціону захищається можливість зменшення ціни активу, а за допомогою опціону кол фіксується максимальний рівень доходу в разі підвищення ціни активу.

Свопи – це фінансовий інструмент, який дає змогу сторонам обмінюватися грошовими потоками в майбутньому. Угода про своп може бути укладена між двома сторонами або за допомогою посередника, яким може бути банк чи фінансова компанія.

Своп (swap) – це угода між двома сторонами про обмін грошовими потоками (готівковими або безготівковими) чи іншими фінансовими активами в певні моменти часу. Один з учасників свопу зазвичай отримує фіксовану ставку, а інший – змінну. Водночас фіксована ставка встановлюється на весь період дії угоди, а змінна – базується на певному показнику (наприклад, ставка центрального банку) чи фондовому індексі.

За об'єктом обміну виокремлюють такі типи свопів:

1. **Валютні свопи (currency swap)** – це угода між двома або більше сторонами про обмін потоками платежів у різних валютах на певний термін з подальшим поверненням головної суми. Валютний своп дає змогу зменшити ризик курсових коливань, що виникає в процесі операцій з різними валютами.

2. **Своп відсоткових ставок (interest rate swap)** – це угода про обмін потоками процентних платежів, пов'язаних з позиками, з різними ставками відсотка на певний термін. За допомогою такого інструменту сторони можуть знизити свої ризики на ринку процентних ставок, забезпечивши собі потрібні фінансові умови.

3. **Товарні свопи (commodity swap)** – це угода про обмін потоками платежів, що пов'язані зі сплатою за товари як (нафта, газ, метали тощо). Товарні свопи дають змогу сторонам знизити ризики цінових коливань на ринку товарів.

4. **Опціонні свопи (option swap)** – це угода про обмін опціонами на певний актив, наприклад на акції, валюту або товар. Опціонні свопи дають можливість сторонам знизити ризики вартості активу в разі його коливань.

5. **Кредитні свопи (credit default swap)** – це угода між двома сторонами, за якою одна сторона забезпечує захист від можливої невиклати іншої сторони за певним кредитним договором. Кредитні свопи дають змогу знизити ризики дефолту кредитора.

6. **Індексні свопи (index swap)** – це угода про обмін потоками платежів, пов'язаних зі зміною вартості певного індексу, наприклад S&P 500 або FTSE 100. Такі свопи дають змогу інвесторам захиститись від ризику зниження вартості індексу або, навпаки, забезпечити собі прибуток у разі його зростання.

7. **Дивідендні свопи (dividend swap)** – це свопи, в яких об'єктом обміну є платежі, пов'язані з виплатою дивідендів підприємством або фондом. Такі свопи можуть бути вигідним інструментом для інвесторів, які бажають мати стабільний потік доходів у вигляді дивідендів, або, навпаки, захистити себе від можливого зменшення виплати дивідендів у майбутньому.

Сьогодні ринок похідних інструментів – один з найбільших і найбільш складних ринків у світі, що охоплює великою кількістю продуктів та учасників. Він має значний вплив на глобальну економіку та стабільність фінансових ринків.

Зокрема, за даними дослідників з Citigroup, у 2018 р. загальний обсяг ринку похідних інструментів становив близько \$542 трлн дол. США, у 2019 р. – \$640 трлн дол. США, у 2020 р. – \$683 трлн дол. США, у 2021 р. – \$798 трлн дол. США, а прогнозується, що у 2022 р. цей показник досягне \$914 трлн дол. США.

За даними рейтингової агенції Fitch Ratings, у 2023 р. очікується зростання обсягу ринку похідних інструментів внаслідок збільшення попиту на них за умов низьких процентних ставок та нестабільності на ринках.

Контрольні запитання і завдання

1. Вкажіть, за якими характеристиками класифікують інструменти грошового ринку.
2. На які категорії поділяють фінансові інструменти?
3. Окресліть ознаки, характерні для фінансових інструментів.
4. Які фінансові інструменти належать до основних?
5. У чому полягають відмінності між основними фінансовими інструментами?
6. Назвіть основні чинники, що впливають на вибір фінансових інструментів.
7. Що таке акції та як їх класифікують?
8. Які види облігацій виокремлюють?
9. Вкажіть інструменти, які використовують для збереження грошей.
10. Які основні характеристики ринку деривативів?
11. Назвіть типи деривативів за фінансовими інструментами.
12. Визначте основні функції деривативів.
13. Вкажіть види ф'ючерсних та форвардних контрактів.
14. Визначте види опціонів.
15. Які інструменти використовуються для управління ризиками на фінансовому ринку?
16. Які переваги мають опціони порівняно з ф'ючерсними та форвардними контрактами?
17. Які різновиди свопів виокремлюють та яке їхнє призначення?
18. Які ризики пов'язані з деривативами?
19. Назвіть різновиди свопів та вкажіть їхнє призначення.
20. Які перспективи розвитку ринку деривативів в Україні?

Рекомендована література

1. Про цінні папери та фондовий ринок: Закон України від 23.02.2006 р. № 3480–IV зі змінами та доповненнями. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/3480–15#Text>.
2. Еш С. М. Фінансовий ринок: навч. посіб. Київ: Центр учбової літератури, 2011 р. 528 с.
3. Науменкова С. В., Міщенко С. В. Ринок фінансових послуг: навч. посіб. / Київ : Знання, 2010. 532 с.
4. Ринок боргових цінних паперів в Україні: суперечності та тенденції розвитку: моногр. / Лютий І. О., Грищенко Т. В., Любка О. В. та ін. Київ : Центр учбової літератури, 2008. 432 с.
5. Ринок фінансових послуг : навч. посіб. для студентів екон. спец. / Харків. ін-т фінансів Київ. нац. торг.-екон. ун-ту, Каф. фінансів і кредиту ; [уклад.: І. П. Косарева та ін.]. Харків : Вид-во Іванченка І. С., 2017. 146 с.
6. Ринок фінансових послуг : навч. посіб. / [Л. М. Алексеєнко та ін.] ; Терноп. нац. екон. ун-т. Тернопіль : Паляниця В. А., 2018. 273 с.
7. Ринок фінансових послуг : підручник / [Приказюк Н. В. та ін.] ; за ред. Н. В. Приказюк. Київ : Ямчинський О. В. [вид.], 2019. 756 с.
8. Солодкий О. О. Похідні фінансові інструменти: функціональні механізми та суперечності використання в Україні: монографія. Київ : Кондор, 2016. 432 с.
9. Фінанси. Підручник / І. О. Лютий, С. Я. Боринець, З. С. Варналій та ін.; за ред. д.е.н., проф. І. О. Лютого. Київ : Ліра-К. 2017. 728 с.
10. Фінанси : Практикум / І. О. Лютий, С. Я. Боринець, З. С. Варналій та ін. ; за ред. д.е.н., проф. І. О. Лютого. Київ. : Ліра-К, 2020. 352 с.
11. Фінансовий ринок : навч. посіб. / Л. М. Алексеєнко та ін. Тернопіль: Паляниця В. А. 2016. 189 с.
12. Фінансовий ринок : навч. посіб. для студентів ВНЗ / [С. С. Арутюнян та ін. ; за заг. ред. С. С. Арутюнян] ; Одес. нац. екон. ун-т. Київ : Гуляєва В. М., 2018. 481 с.
13. Фінансовий ринок : підруч. : у 2 т. / Держ. фіск. служба України, Ун-т держ. фіск. служби України. Ірпінь : Ун-т ДФС України, 2018 . Т. 1 / [Ю. М. Коваленко та ін.] ; керівник авт. кол. і наук. ред. д-р екон. наук, проф. Ю. М. Коваленко. 2018. 441 с.
14. Фінансовий ринок : підруч. : у 2 т. / Держ. фіск. служба України, Ун-т держ. фіск. служби України. Ірпінь : Ун-т ДФС України, 2018 . Т. 2 / [Ю. М. Коваленко та ін.] ; керівник авт. кол. і наук. ред. д-р екон. наук, проф. Ю. М. Коваленко. 2018. 387 с.
15. Фондовий ринок : підручник: у 2 кн. Кн. 2 / В. Д. Базилевич, В. М. Шелудько, В. В. Вірченко та ін. ; за ред В. Д. Базилевича. Київ : Знання, 2016. 656 с.
16. Цінні папери : підручник / В. Д. Базилевич, В. М. Шелудько, Н. В. Ковтун та ін. Київ : Знання, 2011. 1094 с.
17. Цінні папери: практикум : навч. посібник / В. Д. Базилевич, В. М. Шелудько, Н. В. Ковтун та ін. Київ : Знання, 2013. 791 с.
18. Чуницька І. І. Фінансовий ринок України: розбудова інфраструктурної компоненти : монографія. Ірпінь : Ун-т ДФС України, 2017. 330 с.
19. Шелудько В. М. Фінансовий ринок : підручник. 3-є вид. Київ : Знання, 2015. 535 с.

Розділ 24

МЕХАНІЗМ ЦІНОУТВОРЕННЯ НА ФІНАНСОВОМУ РИНКУ

Основні категорії та поняття: відсоткові ставки за борговими цінними паперами, депозитна відсоткова ставка, кредитна відсоткова ставка, валютний курс, крос-курс, ломбардна ставка, майбутня вартість, реальна ставка відсотка, інфляційна премія, номінальна відсоткова ставка, облікова ставка центрального банку, теперішня вартість, ставка дисконтування, ануїтет.

24.1. Поняття ціноутворення на фінансовому ринку

Розвиток фінансового ринку характеризується постійним переміщенням фінансових ресурсів з одних його видів і сегментів в інші. Як приклад такого переміщення, можна навести процес сек'юритизації, що спостерігається останніми роками та якому властиве переміщення операцій із кредитного ринку на ринок цінних паперів (насамперед ринок облігацій), що забезпечує зниження витрат із залучення кредитів.

Наявність розгалуженої системи різних видів і сегментів фінансових ринків створює необхідні передумови для підготовки та реалізації альтернативних управлінських рішень у процесі залучення фінансових ресурсів.

Функціонування фінансового ринку підпорядковано дії певного економічного механізму, основу якого становить зв'язок між його елементами. Головними з цих елементів, які визначають стан і розвиток як фінансового ринку загалом, так і окремих його видів, є попит, пропозиція й ціна.

Механізм функціонування фінансового ринку спрямований на забезпечення його рівноваги за рахунок взаємодії окремих елементів ринку. В умовах економіки ринкового типу рівноваги можна досягти за рахунок саморегуляції фінансового ринку і частково – за рахунок його державного регулювання. Однак на практиці досягти абсолютної рівноваги фінансового ринку, тобто повної збалансованості окремих його елементів, доволі складно. Крім того, це можливо лише на дуже нетривалий період.

Кожному виду фінансових ринків притаманні свої особливості формування механізму забезпечення зв'язку між окремими елементами ринку, проте **принципові засади механізму функціонування цих ринків мають загальний характер**. Зокрема, основні положення можна звести до таких аспектів:

1. Провідну роль у системі основних елементів фінансового ринку відіграє ціна на окремі фінансові інструменти (фінансові послуги). Саме вона відображає збалансованість попиту і пропозиції на ринку, стан його рівноваги, ступінь задоволення економічних інтересів усіх учасників. Пріоритет ціни в системі елементів фінансового ринку, що забезпечують його рівновагу, визначає особливу роль ціноутворення у механізмі його функціонування.

2. Ціни на фінансовому ринку залежать насамперед від рівня прибутковості окремих фінансових інструментів, основу якого становить середній рівень процентної ставки (або середня норма прибутковості на вкладений капітал). Вона є не тільки критерієм вибору альтернативних напрямів здійснення фінансових операцій, а й певною мірою визначає обсяг цих операцій або ділову активність окремих суб'єктів господарювання на фінансовому ринку.

3. На процес ціноутворення на фінансовому ринку істотно впливає спекулятивний капітал, що обертається на цьому ринку. Який породжує не тільки реальний попит на окремі фінансові інструменти з боку суб'єктів господарювання, а й попит спекулятивний, який не пов'язаний із реальними потребами розвитку економіки. Високий рівень спекулятивної складової для фінансового ринку – нормальне явище; цей рівень постійно зростає у міру збільшення обсягу капіталу, який накопичують підприємства та фізичні особи. Внаслідок впливу спекулятивного капіталу рівень цін на фінансовому ринку значною мірою залежить не тільки від реального попиту, а й від очікуваних змін цього рівня, на які учасники ринку намагаються впливати, відповідно до своїх спекулятивних інтересів («граючи на підвищення або пониження» ринкових цін на окремі фінансові інструменти).

4. Ціни на фінансовому ринку дуже динамічні, схильні до впливу багатьох об'єктивних чинників, що виявляються як на макро-, так і на мікрорівні, тому їх рівень змінюється практично щодня. Така висока динаміка цін є характерною особливістю фінансового ринку, порівняно із товарним ринком, де фактори ціноутворення мають більш стабільний характер.

5. Важливу роль як у здійсненні управління фінансовою діяльністю підприємства, так і в управлінні економічними процесами розвитку країни відіграє інформація про рівень цін на окремі фінансові інструменти, що загалом визначає не тільки оперативність, а й відкритість їх встановлення. Інформація про стан цін на основних фінансових ринках надходить не лише із регіональних і національного, а й зі світового ринку, що значною мірою впливає на управління фінансово-економічними процесами на різних рівнях. Професійні учасники фінансового ринку, які здійснюють на ньому спекулятивні операції, за наявності сучасних електронних засобів зв'язку можуть отримати актуальну інформацію про рівень цін на фінансові інструменти, що цікавлять таких учасників, практично у будь-який момент.

6. Публічне встановлення рівня цін на основні фінансові інструменти здійснюють у процесі біржового котирування, залежно від співвідношення обсягу попиту на них і їх пропозиції. Біржове котирування цін відбувається на основі заявок клієнтів брокерам на покупку або продаж окремих фінансових інструментів. Заявки клієнтів на покупку фінансових інструментів формують обсяг попиту на них на біржі за певними рівнями цін (так званих «цін попиту»).

7. Однією з особливостей формування цін на фінансовому ринку є висока залежність рівня таких цін, що складаються на національному ринку, від відповідного їх рівня на світовому ринку. Вона характерна не лише для ва-

лютного ринку (де проявляється найбільше), а й для інших сегментів фінансового ринку. У міру інтегрованості в світовий фінансовий ринок ця залежність посилюватиметься, зумовлюючи як позитивні, так і негативні наслідки в економічному розвитку країни.

8. Високий ступінь впливу динаміки цін на фінансовому ринку на економічні процеси в країні визначає активні форми здійснення державного регулювання таких цін за допомогою відповідних механізмів. Зокрема, цими механізмами є: встановлення рівня облікової ставки, нормування резервів комерційних банків, регулювання грошового обороту шляхом емісії грошей, регулювання обсягу емісії і прибутковості державних цінних паперів (насамперед облігацій) та інші. Механізм такого регулювання застосовують у всіх країнах із розвинутою ринковою економікою.

9. Об'єктивність формування цін на фінансовому ринку визначає не лише необхідність урахування в процесі ціноутворення всіх необхідних факторів, що впливають на їх рівень, а й інформованість його учасників про основні чинники. Така інформаційна забезпеченість учасників фінансового ринку (передусім ринку капіталу) характеризується поняттям «ефективність ринку». Ефективним вважається фінансовий ринок, на якому рівень цін на окремі фінансові інструменти швидко реагує на зовнішню інформацію за умови належного доступу до неї всіх учасників цього ринку.

Відповідно до концепції ефективності ринку (яка є важливим теоретичним положенням, що визначає механізм його функціонування) виокремлюють три її рівні.

Перший рівень характеризує слабкий ступінь ефективності ринку, відображає ситуацію, коли ціноутворення на основні фінансові інструменти базується переважно на їх динаміці у попередньому періоді.

Другому рівню (середній ступінь ефективності ринку) відповідає ситуація, коли ціноутворення на основні фінансові інструменти, крім інформації про їх динаміку в попередньому періоді, відображає й іншу опубліковану загальнодоступну інформацію.

Третій рівень характеризує значний ступінь ефективності ринку, відображає ситуацію, коли процес ціноутворення базується не лише на загальнодоступній, а й на неопублікованій інформації, а також на результатах її фундаментального аналізу. У цьому разі рівень цін на окремі фінансові інструменти завжди відображатиме рівень їх прибутковості, що відповідає рівню їх ризику. Інакше кажучи, значний ступінь ефективності ринку характеризує стан ціноутворення на основні фінансові інструменти, що відображає всю наявну інформацію про них.

Наведені принципи положення характеризують механізм функціонування фінансового ринку загалом та окремих його видів. Водночас механізм функціонування окремих видів фінансових ринків має специфічні особливості, які визначають: показники ціни (ринкової вартості) фінансових інструментів, що обертаються на них; система факторів, що впливають на формування конкрет-

ного рівня цін (ринкової вартості) таких інструментів; методи котирування (формування) цін учасниками ринку тощо. Відповідно до зазначеного вище доцільно розглянути основні особливості функціонування кожного із видів фінансового ринку.

1. Специфіка механізму функціонування кредитного ринку пов'язана насамперед із тим, що він базується на специфічних вихідних елементах цього ринку – попиті на кредитні ресурси та їх пропозиції.

Ставку відсотка за кредит визначає не лише споживач вартість товару, він залежить від багатьох інших факторів, таких як: інфляція, рівень доходів населення, рівень безробіття, політична стабільність країни, курс валют тощо.

Залежно від форм обігу грошових активів на кредитному ринку ставка відсотка за кредит може набувати різних форм – кредитний, депозитний, міжбанківський, обліковий відсоток тощо. Таким чином, набуваючи різних форм, відсоток за кредит не змінює своєї суті, а є ціною кредитних ресурсів (пропонованих до продажу грошових активів). Проте серед зазначених видів цін на кредитні ресурси пріоритетну роль відіграє облікова ставка центрального банку, динаміка якої визначає рух інших носіїв ціни на фінансові активи, які запропоновані до продажу.

Облікову ставку центрального банку регулює держава згідно з макроекономічними чинниками відповідно до фінансової політики держави.

Загалом механізм ринкового саморегулювання рівня відсотка за кредит передбачає урахування інших факторів, основними з яких є:

- встановлений центральним банком рівень облікової ставки, що є мінімальним нормативним показником формування рівня цін на кредитні ресурси під час їх продажу;

- прогнозований темп інфляції. З урахуванням цього фактора відшкодовують можливу втрату реального доходу продавців кредитних ресурсів у формі рівня інфляційної премії;

- рівень кредитного ризику, що характеризує ризик неповернення (або несвоєчасного повернення) позичальником отриманого кредиту, та обумовленої суми відсотка за ним. Своєю чергою, рівень кредитного ризику визначають багато факторів, серед яких важливу роль відіграють стан кредитоспроможності та платоспроможності позичальника, його ділова репутація і форма забезпечення кредиту. Рівень кредитного ризику зазвичай відшкодовують у формі рівня премії за ризик;

- рівень ліквідності кредиту, що характеризується терміном надання кредиту. Відшкодовують його у формі відповідного рівня премії за ризиковість;

- рівень маржі, що становить різницю між рівнем цін продажу і покупки кредитних ресурсів банком або іншими кредитно-фінансовими установами. Маржа призначена для покриття операційних витрат, сплати податкових платежів і формування прибутку за кредитною діяльністю продавця кредитних ресурсів.

У процесі ціноутворення на кредитному ринку також можуть бути враховані й інші фактори, що визначають рівень цін на грошові активи.

2. Особливість механізму функціонування ринку цінних паперів полягає в тому, що попит на нього формують інвестори, а пропозицію – емітенти різних фондових інструментів. Відповідно, рівнем цін на такому ринку є ринкові ціни, які формують на окремі види цінних паперів у процесі їх котирування.

В основі попиту інвесторів лежить потреба в отриманні доходу на вкладений у цінні папери капітал (як відсотки і дивіденди, а також приріст курсової їх вартості). Рівень цього доходу не може бути нижчим за рівень норми прибутку на капітал у безризикових інвестиціях. Будь-які інші форми інвестиційного вибору, відповідно до концепції ефективності ринку, мають приносити однаковий рівень доходу у разі однакового рівня ризику. Отже, вища норма прибутковості щодо рівня ризику за конкретним фондовим інструментом формуватиме більший попит на нього, і навпаки.

В основі пропозиції емітентів зазвичай лежать потреби у забезпеченні розвитку реального виробництва (операційної діяльності) необхідними фінансовими (інвестиційними) ресурсами, обсяг яких не може бути сформовано за рахунок внутрішніх джерел. Водночас емісія цінних паперів для суб'єктів господарювання (або держави) є лише однією з альтернативних форм залучення фінансових ресурсів за рахунок зовнішніх джерел. Якщо вартість залучення кредитних ресурсів буде нижчою, ніж залучення коштів на ринку цінних паперів, їх емісія може не відбутися (за інших рівних умов).

Таким чином, ціну попиту і ціну пропозиції на ринку цінних паперів визначають різні економічні інтереси інвесторів та емітентів, а відповідно, і різні специфічні факторами, які враховують умови формування цих інтересів. Реальний процес укладання угод на ринку цінних паперів, а отже, і процес реального ціноутворення відбуваються тільки у тому разі, якщо економічні інтереси інвесторів та емітентів збігаються. Зокрема певним чином впливає на процес ціноутворення на такому ринку і спекулятивний капітал.

Серед чинників, що формують обсяг попиту і впливають на ціни попиту на ринку цінних паперів, основними є такі:

- пропорції розподілу поточного доходу інвесторів на споживання і накопичення, що визначають обсяг їх фінансового потенціалу здійснення угод із цінними паперами;

- рівень прибутковості цінних паперів і його відповідність рівню ризику (будь-яке перевищення першого показника над другим призводить до зростання обсягу інвестиційного попиту);

- рівень ліквідності окремих цінних паперів, що визначений загальною активністю фондового ринку під впливом макроекономічних чинників, а також інвестиційними якостями конкретних фондових інструментів;

- динаміка рівня облікової ставки центрального банку, що значною мірою впливає на рівень прибутковості, а відповідно, і на обсяг попиту за борговими цінними паперами;

– прогнозований темп інфляції. Він служить для «інфляційного очищення» рівня передбачуваного інвестиційного доходу шляхом зарахування до нього премії за ризик.

До головних чинників, що формують обсяг пропозиції, а отже, впливають на ціни пропозиції на ринку цінних паперів, належать:

– стан економіки й інвестиційного клімату в країні, що визначають обсяг інвестиційних потреб суб'єктів господарювання і фінансових ресурсів для їх задоволення за рахунок емісії цінних паперів;

– вартість залучення фінансових ресурсів з інших альтернативних зовнішніх джерел;

– доступність кредитних ресурсів на кредитному ринку загалом і для конкретного суб'єкта господарювання зокрема;

– рівень витрат на емісію конкретних видів цінних паперів.

З урахуванням факторів, що формують реальний попит і пропозицію цінних паперів, а також спекулятивних ціноутворюючих факторів формуються конкретні ціни на окремі фондові інструменти на біржовому і позабіржовому ринках.

3. Особливості механізму функціонування валютного ринку полягають у тому, що ціною основного об'єкта продажу на ньому є валютний курс або крос-курс.

Валютний курс відображає вартість однієї валюти, порівняно з іншою. Його встановлюють на основі різних методів, зокрема за допомогою ринку валют, або залучаючи наглядний орган. Представлений від, як правило, двома показниками – ціною купівлі (bid) та ціною продажу валюти (ask). Ціна купівлі валюти вказує на ціну, за якою банк або інша фінансова установа готова купити валюту від клієнта. Ціна продажу валюти вказує на ціну, за якою банк або інша фінансова установа готова продати валюту клієнту. Різницю між ними називають спредом (spread).

Ще одним показником є крос-курс – це валютний курс, що виражається у відношенні двох валютних пар, за винятком долара США. Зазвичай для розрахунку крос-курсу використовуються котирування трьох валютних пар. Наприклад, для розрахунку курсу EUR/JPY, використовують котирування EUR/USD та USD/JPY.

Крос-курс дає змогу оцінити вартість однієї валюти в іншій, не використовуючи долар США як посередника. Завдяки чому інвестори та трейдери можуть отримати повну картину ринку, порівнявши курс однієї валюти в іншій без впливу долара США.

Крос-курси використовують у торгівлі на міжнародних ринках, коли треба обміняти одну валюту на іншу через третю валюту. В такому разі, замість обміну валют з першої на другу, можна здійснити дві операції: обмін першої валюти на третю, а потім обмін третьою валютою на другу, використовуючи крос-курс.

На рівень валютного курсу іноземних валют, виражений у національній валюті, впливають такі основні фактори:

- співвідношення купівельної спроможності одиниці національної та іноземної валюти, що формулюють терміном «паритет купівельної спроможності валют»;
- стан платіжного балансу порівнюваних країн, який характеризує співвідношення обсягу експорту й імпорту між ними;
- форми й обсяги «валютних інтервенцій» центрального банку, що відображають способи державного регулювання валютних курсів;
- «втеча капіталу» з країни, яка виявляється у його переміщенні у значних розмірах у країни із більш сприятливим інвестиційним кліматом із метою уникнення високого оподаткування, негативних наслідків ризику експропріації тощо. Основною метою «втечі капіталу» є більш вигідні та гарантовані умови його розміщення в обраних країнах;
- високі темпи інфляції, що визначають необхідність закупівлі валютних активів із метою запобігання втраті реальної вартості капіталу в національній валюті;
- очікувана девальвація національної грошової одиниці.

Котирування валют здійснюють на валютних біржах шляхом встановлення прямих (у національних одиницях) і крос-курсів, а також шляхом процедури «фіксингу» на конкретних торгах на основі зіставлення обсягу попиту і пропозиції на окремі види валют.

4. Особливості механізму функціонування страхового ринку полягають у тому, що попит на окремі види страхових послуг формують особи, які здійснюють страхування, а пропозицію – страховики. Водночас ціною страхових послуг за окремими видами страхових продуктів є сумарна «страхова премія» (страховий внесок), яку застрахована особа виплачує страховику за прийнятий на себе ризик.

Основними чинниками, що впливають на розмір страхової премії (страхового внеску) за окремими видами страхових продуктів, є:

- вид пропонованих страхових послуг і ступінь державного регулювання умов їх здійснення;
- ймовірність ризику (настання страхової події) за конкретним видом страхування;
- рівень витрат страховика з організації страхової діяльності;
- норма (або цільовий рівень) прибутку страховика;
- можливість перестрахування ризику й діючі тарифні ставки з його перестрахування;
- обсяг попиту на конкретні страхові послуги.

Формування цін пропозиції на окремі страхові послуги (страхові продукти) здійснюють шляхом актуарних розрахунків. Методи диференціюють залежно від виду страхування, масштабу інформаційної бази та інших умов. Результати актуарних розрахунків ціни страхових послуг відображають у системі тарифних

ставок, які пропонує страховик за окремими видами послуг (страхових продуктів). Залежно від конкретних умов страхування окремих видів ризиків тарифні ставки можуть бути уточнені у процесі складання договору страхування.

24.2. Завдання та методичні підходи ціноутворення на фінансовому ринку

Капітал в умовах ринкової економіки розподіляють за допомогою механізму ціноутворення. Згідно з класичним визначенням економічної теорії *ціна – це грошовий вираз вартості того чи іншого товару*. На фінансовому ринку мають місце дві категорії, пов'язані із ціною фінансових ресурсів:

- курсова вартість фінансового активу – виражена у грошових одиницях;
- вартість позикового капіталу – виражена у відсотках.

Для кредитора ціна капіталу є доходом, який він отримує від вкладення інвестицій у фінансові активи. Для позичальника – фінансовими витратами, які він має сплатити кредитору у процентах до отриманого капіталу. У формуванні цін на фінансовому ринку беруть участь усі його учасники: кредитори, позичальники, фінансові посередники, інститути інфраструктури, а також органи регулювання.

Завданнями ціноутворення на фінансовому ринку є:

1. *Встановлення рівноважної ціни* – є співвідношення між попитом і пропозицією на фінансовому ринку.
2. *Забезпечення ліквідності* – можливість купівлі / продажу фінансових активів у будь-який момент часу.
3. *Визначення рівня ризику*, пов'язаного з інвестуванням у фінансові активи. Високі ризики можуть призвести до зменшення попиту та зниження ціни, тоді як низькі ризики можуть збільшити попит та зростання ціни.
4. *Формування цінової політики*, яка забезпечує дохідність і прибутковість для інвесторів, а також конкурентоспроможність для компаній та фінансових установ.
5. *Забезпечення ефективного розподілу ресурсів* – шляхом залучення інвестицій до перспективних галузей і проєктів.

До основних принципів ціноутворення належать:

1. *Принцип попиту та пропозиції* – ціну фінансового інструмента формують залежно від попиту та пропозиції на нього.
2. *Принцип конкуренції* – на фінансовому ринку в ціноутворенні беруть участь багато продавців і покупців, що створює конкуренцію. Це дає змогу уникнути монополізації ринку та забезпечує ефективність ціноутворення.
3. *Принцип інформованості* – для ефективного ціноутворення учасник для ринку важливо мати достатню кількість інформації про фінансові інструменти, що дає можливість їм ухвалити обґрунтовані рішення щодо купівлі та продажу.

4. *Принцип прозорості* – учасниками ринку необхідний доступ до достатньої кількості інформації про ціни та умови торгівлі для забезпечення ліквідності та відкритості ринку.

5. *Принцип чесності* – учасники мають бути чесними та дотримуватися правил торгівлі, що забезпечує стабільність і надійність ринку.

6. *Принцип диверсифікації* – і учасники ринку мають дотримуватися принципу диверсифікації, тобто розподілу своїх інвестицій між різними фінансовими інструментами та ринками, що зменшує ризики втрат.

7. *Принцип рентабельності* – учасники ринку мають оцінювати рентабельність своїх інвестицій, тобто потенційний дохід від інвестування повинен перевищувати трансакційні витрати на це інвестування.

8. *Принцип стабільності* – учасники ринку мають оцінювати стабільність своїх інвестицій, тобто здатність фінансових інструментів зберігати свою вартість у різних ринкових умовах і в разі економічних криз.

9. *Принцип доступності* – учасникам ринку необхідно мати можливість вибирати з різних фінансових інструментів, які відповідають їхнім потребам і можливостям.

Ціна на фінансовому ринку має наступні функції:

1. *Функція відображення* – ціна відображає рівень попиту та пропозиції на фінансовому ринку для конкретного фінансового інструмента в певний момент часу.

2. *Функція інформування* – ціна інформує учасників ринку про стан та перспективи фінансового інструмента, а також про стан ринку загалом.

3. *Функція регулювання* – ціну можна використовувати для регулювання попиту та пропозиції на фінансовому ринку.

4. *Функція формування вартості* – ціна встановлює вартість фінансового інструмента, що відображає рівень ризику й очікуваного доходу від інвестування.

5. *Функція стимулювання* – ціна стимулює учасників ринку до певних дій на ринку.

6. *Функція оцінки ризику* – ціна відображає рівень ризику, що пов'язаний із конкретним фінансовим інструментом.

7. *Функція реалізації прибутку* – ціна відображає можливість отримання прибутку з інвестування в конкретний фінансовий інструмент.

8. *Функція арбітражу* – різниця в цінах на різних ринках створює можливість для арбітражерів отримувати прибуток, купуючи та продаючи фінансові інструменти у просторовому й часовому вимірі.

9. *Функція ліквідності* – ціна відображає рівень ліквідності.

10. *Функція визначення рівня дохідності* – ціну використовують для визначення рівня дохідності з інвестування в конкретний фінансовий інструмент.

Методичні підходи, які застосовують для формування ціни, можна поділити на види:

1. *Метод аналізу фундаментальних факторів* – використовують для визначення ціни на основі економічних і фінансових показників, таких як: стан

галузі, макроекономічні показники країни, доходність активів, фінансовий звіт тощо. Він ґрунтується на погляді, що ціна має відображати реальну економічну ситуацію.

2. *Метод технічного аналізу* – використовують для визначення ціни на основі аналізу попередньої динаміки ринку, цінкових графіків, волатильності й інших технічних показників. Він ґрунтується на припущенні, що ціна повторюється, а минулі цінкові тренди можуть дати інформацію про майбутні цінкові зміни.

3. *Метод ринкової конкуренції* – ґрунтується на тому, що на фінансовому ринку є конкуренти, які встановили свої ціни на аналогічні фінансові інструменти, і що угоди за цими активами здійснюються за цінами, які вже визначено ринком.

4. *Метод аналізу поведінки інвесторів* – вивчає психологію та поведінку інвесторів, що можуть впливати на ціни на ринку. Може містити вивчення показників настрою ринку, таких як індекси страху та готовності до ризику.

5. *Метод арбітражу* – використовують для визначення ціни на основі різниці у цінах на один і той же актив на різних ринках.

Ціноутворення на фінансовому ринку може здійснюватися такими методами:

1. *Експертний метод* – заснований на використанні аргументованих висновків експертів (визнаних спеціалістів) про рівень реальної вартості того чи іншого фінансового активу або ціну певної фінансової операції.

2. *Аналітичний метод* – передбачає визначення рівня ціни у результаті докладного аналізу кон'юнктури ринку, виконання діагностичного факторного аналізу, моніторингу.

3. *Метод аукціону* – полягає у тому, що продавець встановлює початкову ціну, а покупці змагаються між собою, збільшуючи свої пропозиції.

4. *Метод першої заявки* – продавець встановлює ціну, за якою він готовий продати, а покупці вносять заявки. Перші покупці, які внесли заявку, отримують товар за цією ціною.

5. *Метод ордерів* – продавці та покупці вносять у систему фінансового ринку ордери на купівлю чи продаж певного активу за певну ціну. Якщо ціна відповідає якомусь ордеру, то відбувається угода між покупцем і продавцем.

6. *Метод маркет-мейкера* – використовують на ринках, де є деякий забезпечений ліквідністю ринковий учасник, який бере на себе зобов'язання купувати або продавати активи за певною ціною. Цей учасник є посередником між покупцями та продавцями, забезпечуючи ліквідність ринку і стабільність цін.

7. *Статистичний метод* – ґрунтується на статистичному аналізі із використанням середніх величин, індексів, дисперсії (абсолютного відхилення від середніх величин), варіації (відносного відхилення від середніх величин), застосуванні кореляційного і регресійного аналізу.

8. *Нормативно-параметричний метод* – на практиці реалізується у такий спосіб. Кожна інвестиційна характеристика фінансового інструмента або фінансової операції (параметр) має певний діапазон нормативних значень. Обрану нормативну одиницю оцінюють тією чи іншою кількістю балів. Потім бали підсумовують, отриману загальну суму множать на визначену заздалегідь вартісну оцінку одного балу. Результатом є певний вартісний рівень ціни.

9. *Балансовий метод* – вартість майна, зафіксовану в офіційній звітності підприємства, ділять на загальну кількість акцій. На практиці його застосування ускладнено насамперед через те, що зазначена вартість періодично змінюється під час переоцінки основних фондів, а також через небажання багатьох учасників фондового ринку мати справу з реальними вартостями цінних паперів.

10. *Економіко-математичне моделювання* – реалізується у побудові імітаційних моделей або динамічного моделювання на основі графічних або логічних моделей із застосуванням комп'ютерних технологій. Ґрунтується на побудові певних схем, які фіксують залежності та враховують конкретні фактори, що чинять як позитивний, так і негативний вплив.

Також на формування ціни фінансових активів на ринку впливають очікування учасників щодо майбутньої його кон'юнктури. ***Серед факторів, що впливають на очікування учасників фінансового ринку, вирізняють:***

1. *Геополітичні фактори* – конфлікти, війни, ухвалення важливих рішень державними органами, що впливають на стабільність світової фінансової ситуації.

2. *Макроекономічні фактори* – стан економіки країни, рівень інфляції, ставки процентів, рівень безробіття, рівень валютного курсу, політична стабільність та інші фактори, що впливають на економіку країни загалом.

3. *Мікроекономічні фактори* – фінансовий стан конкретної компанії, її фінансові показники та відносини з іншими компаніями, що впливають на курс її активів.

4. *Психологічні фактори* – настрої інвесторів, сприйняття ризиків, ставлення до нових технологій та інші фактори, які можуть вплинути на поведінку учасників ринку.

5. *Інформаційні фактори* – новини, повідомлення, звіти й інші джерела інформації, які можуть вплинути на ухвалення рішень учасників ринку та, відповідно, на ціни фінансових інструментів.

Варто виокремити вплив на ціну фінансових активів операцій спекулятивного характеру на фінансовому ринку. У разі високого рівня переважання цього чинника формування ціни відбувається не на підставі фундаментальних передумов (величина виплати за дивідендами, фінансовий стан емітента відповідного фінансового активу і перспективи його економічного розвитку в майбутньому тощо), а на підставі створення штучних умов для збільшення ціни на певний фінансовий актив. Водночас спекулятивні угоди можуть збільшувати ліквідність ринку та забезпечувати достовірніше відображення реальних очікувань

учасників ринку щодо ціни фінансових активів. Тому ставлення до спекулятивних операцій на фінансовому ринку є дискусійним серед економістів.

24.3. Оцінка вартості грошей у часі

Оцінка вартості грошей у часі є ключовим елементом фінансової теорії щодо прийняття рішення з інвестування, кредитування та планування фінансових стратегій. Однією із найважливіших базових концепцій для оцінки вартості грошей у часі є концепція тимчасової вартості грошей.

Концепція тимчасової вартості грошей (time value of money) вказує на те, що гроші, одержані або витрачені в теперішній момент часу, мають різну вартість, порівняно з грошима, одержаними або витраченими в майбутньому. Це стосується того, що гроші, які ми маємо зараз, можуть бути вкладені або інвестовані, що дає змогу отримати додатковий дохід, тоді як гроші, які будуть отримані в майбутньому, не дають такої можливості.

Вартість грошей у часі залежить від наступних факторів:

1. *Інфляція* – зменшує купівельну спроможність грошей з часом. Чим вищий рівень інфляції, тим меншу вартість матиме грошова одиниця в майбутньому.

2. *Рівень процентних ставок* – відображає вартість грошей в певний момент часу.

3. *Ризик* – це вірогідність того, що інвестиція може збільшитися або зменшитися у ціні. Чим більший ризик пов'язаний з інвестицією, тим вища вимога до винагороди за ризик, а це збільшує вартість грошей у часі.

4. *Термін інвестування* – гроші, які вкладені на тривалий термін, мають меншу вартість, ніж ті, які вкладені на короткий термін, оскільки відсутність доступності до грошей протягом довгого періоду впливає на їх вартість.

5. *Операційні витрати* – це витрати, пов'язані з управлінням інвестицією. Якщо рівень операційних витрат високий, то вартість грошей у часі буде вищою, оскільки частина прибутку буде використана на покриття операційних витрат.

Важливим моментом у визначенні вартості грошей у часі є вибір відсоткової ставки, яку будуть застосовувати для обчислення.

Відсоткова ставка – це ставка, яку використовують для визначення вартості грошей в певний період часу. Вона визначає ціну, яку доведеться заплатити кредитуру за отримані в тимчасове користування кошти.

Відсоткові ставки можуть бути класифіковані наступним чином:

1. За строком дії:

- *короткострокові ставки* – на період до 1 року;
- *середньострокові ставки* – на період від 1 до 5 років;
- *довгострокові ставки* – на період більше 5 років.

2. За способом встановлення:

- *регульовані ставки* – встановлює центральний банк країни;

– ринкові ставки – визначає ринок в результаті взаємодії попиту та пропозиції на грошовому ринку.

3. За способом нарахування відсотків:

– прості ставки – нараховують на основі початкової суми позики або інвестиції;

– складні ставки – нараховують на основі початкової суми з урахуванням доданої вартості (нараховані відсотки) за кожний період.

4. За видом операції:

– облікові ставки центрального банку – мінімальний рівень відсоткової ставки, за якої центральний банк надає кредити комерційним банкам;

– депозитні відсоткові ставки – встановлюють банківські установи за використання грошових коштів економічних суб'єктів;

– кредитні відсоткові ставки – встановлюють фінансово-кредитні установи за надання кредитів;

– ломбардні ставки – відсоткові ставки за кредитами, які забезпечені, як правило, цінними паперами;

– відсоткові ставки за борговими цінними паперами – встановлюють емітенти боргових цінних паперів.

5. За базовою ставкою:

– фіксовані ставки – залишаються сталими протягом усього строку дії позики або вкладу;

– плаваючі ставки – можуть змінюватися залежно від різних факторів, таких як: рівень інфляції, валютний курс або рівень економічного зростання.

6. За умовами погашення:

– одноразові ставки – позику повністю погашають після закінчення строку дії;

– амортизаційні ставки – позику частково погашають протягом строку користування.

7. За впливом рівня інфляції:

– номінальна відсоткова ставка – вказує на розмір процентної ставки, яку сплачує позичальник, не враховує зміну рівня цін на товари і послуги.

– реальна відсоткова ставка – враховує рівень інфляції та показує реальний дохід інвестора, враховуючи зміну купівельної спроможності грошей.

Для проведення фінансових розрахунків зазвичай використовують процентну ставку, яка вільна від ризику, і до неї додають премію за ризик, що характерна для конкретного активу. Цей підхід дає змогу визначити загальний рівень дохідності активу на основі його ризикованості та порівняти дохідність різних активів між собою, що допомагає інвесторам ухвалити обґрунтовані рішення щодо розміщення своїх коштів.

$$r = r_b + \sum_{i=1}^n k_i \quad (24.1)$$

де: r_b – базова безризикова процентна ставка; k_i – компенсація за i -й ризик; n – кількість врахованих ризиків.

Залежно від типу ризику, пов'язаного з конкретним активом, можна виокремити такі види премії за ризик:

1. **Інфляційна премія** – враховує ризик того, що інфляція знизить реальну вартість активу в майбутньому. Для обчислення ставки відсотка з урахуванням інфляційної премії можна скористатися формулою Фішера. Вона демонструє зв'язок між номінальною ставкою відсотка, очікуваною інфляцією та реальною ставкою відсотка.

$$(1+i)=(1+r)\times(1+\pi), \quad (24.2)$$

де: i – номінальна процентна ставка; r – реальна процентна ставка; π – очікувана інфляція.

2. **Премія за кредитний ризик** – враховує ризик того, що позичальник не зможе повернути позику або не зможе зробити це вчасно. Обчислення премії базується на кредитному рейтингу позичальника.

3. **Премія за ліквідність** – враховує ризик того, що актив буде складно продати за належною ціною. Обчислення базується на обсязі та рівні відкритого інтересу на ринку.

4. **Премія за ринковий ризик** – враховує ризик того, що ціна активу зміниться через загальні економічні чи фінансові фактори, які не пов'язані з конкретним активом. Обчислення базується на волатильності ринку, на якому торгується актив.

5. **Премія за валютний ризик** – враховує ризик того, що ціна активу зміниться через коливання валютних курсів. Обчислення базується на різниці процентних ставок в країні, валютою якої є актив, та процентною ставкою в країні, в якій інвестор має свої фінансові зобов'язання.

Обчислення вартості грошей у часі відбувається шляхом застосування певних методів, які дає змогу порівнювати вартість грошей у різні моменти часу.

Один із найпоширеніших методів – визначення майбутньої вартості грошей. **Майбутня вартість грошей** – це сума, в яку перетворюються через певний період часу, з урахуванням певної ставки процента, інвестовані сьогодні кошти. Для обчислення майбутньої вартості грошей можна скористатися наступними підходами.

Метод простих відсотків ґрунтується на тому, що в кожному періоді відсотки нараховують на початкову суму, тобто база, на яку нараховують відсотки, залишається незмінною.

$$FV = PV \times (1+r) \quad (24.3)$$

де: FV – майбутня вартість (Future Value); PV – поточна вартість (Present Value); r – процентна ставка (interest rate).

Якщо фінансова операція триває не повний період, то в такому разі майбутня вартість обчислюється:

$$FV = PV \times \left(\frac{1+r \times t}{360} \right), \quad (24.4)$$

де: t – кількість днів протягом яких триває фінансова операція.

Метод складних відсотків ґрунтується на тому, що процентні ставки нараховують не лише на початкову суму (тобто поточну вартість), а й на наращену суму, яка містить проценти, які нараховані за попередні періоди.

$$FV = PV \times (1+r)^n, \quad (24.5)$$

де: n – кількість періодів, протягом яких триває фінансова операція (time period).

Якщо застосовують складні відсотки, майбутня вартість грошей залежить не лише від процентної ставки та кількості періодів, а й від того, як часто нараховують процент за період.

$$FV = PV \times \left(\frac{1+r}{m}\right)^{n \times m}, \quad (24.6)$$

де: m – кількість разів нарахування процентів за рік (compounding periods per year).

Якщо відсоткова ставка, яку застосовували для обчислення майбутньої вартості грошей, не враховувала інфляційної премії, то така оцінка може бути недостатньою та не відображати купівельну спроможність грошей у майбутньому. Оцінити реальну майбутню вартість можна наступним чином.

$$FV = PV \times \frac{(1+r)^n}{(1+\pi)^n}, \quad (24.7)$$

Для порівняння різних вкладень із різними відсотковими ставками і різними періодами капіталізації можна використовувати ефективну річну процентну ставку. **Ефективна річна процентна ставка** – це розрахункова відсоткова ставка, яка відображає реальну вартість вкладу, враховуючи частоту капіталізації відсотків.

$$r_e = \left(\frac{1+r}{m}\right)^{n \times m}, \quad (24.8)$$

де: r – оголошена (номінальна) річна ставка відсотка.

Наступним методом, який використовують для визначення вартості грошей у часі, є метод дисконтування грошових потоків.

Метод дисконтування грошових потоків передбачає розрахунок вартості майбутніх грошових потоків, які приведені до теперішньої вартості за допомогою дисконтної ставки.

Дисконтна ставка враховує ризик інвестування та може бути встановлена на основі вартості капіталу або життєвого циклу проєкту. Інакше кажучи, дисконтна ставка відображає вартість грошей у часі, тобто те, як з плином часу зменшується вартість грошей через інфляцію, ризики та можливість інвестування грошей в альтернативні проєкти.

$$PV = \sum_{t=1}^n \frac{CF_t}{(1+r)^t}, \quad (24.9)$$

де: CF_t – грошовий потік в періоді t ; r – ставка дисконтування; t – кількість років (або періодів), протягом яких здійснюються грошові потоки.

Для визначення економічної доцільності реалізації проєктів та інвестицій обчислюють чисту теперішню вартість грошових потоків.

Чиста теперішня вартість грошових потоків (net present value, NPV) – це як різниця між сумою теперішніх вартостей грошових потоків від інвестицій в кожен період часу і теперішньою вартістю інвестицій.

$$NPV = \sum_{t=1}^n \frac{CF_t}{(1+r)^t} - CF_0, \quad (24.10)$$

де: CF_0 – витрати на інвестування (або первинна вартість проєкту на початку).

Якщо $NPV \geq 0$, то проєкт можна розглядати як прибутковий, його реалізація може бути доцільною. Якщо $NPV \leq 0$, то проєкт може бути відхилений, оскільки він не відповідає критеріям рентабельності. Коли $NPV = 0$, то це забезпечує мінімальний рівень доходності на інвестований капітал, тобто надходжень від проєкту достатньо для того, щоб сплатити власникам капіталу плату за користування ним.

Певні фінансові операції, замість разових платежів, передбачають послідовність однакових грошових надходжень або виплат – анuitет (фінансова рента). **Ануїтет (annuity, A)** – потік односпрямованих регулярних платежів із рівними інтервалами часу протягом певної кількості років.

Платіж за ануїтетом може бути як звичайним (*postnumerando, Pst*) – сплату рівних сум здійснюють після нарахування відсотків, так і авансовим (*prenumerando, Pre*) – сплату рівних сум здійснюють перед нарахуванням відсотків.

Майбутня вартість ануїтету (FVA) – це сума, яку позичальник отримає на кінець строку позики, якщо він зберігатиме свій графік платежів (*payment, PMT*) відповідно до умов договору.

$$FVA_{pst} = PMT_{pst} \frac{(1+r)^n - 1}{r}, \quad (24.11)$$

де: PMT_{pst} – величина регулярного платежу на кінець періоду.

$$FVA_{pre} = PMT_{pre} \times (1+r) \times \frac{(1+r)^n - 1}{r}, \quad (24.12)$$

де: PMT_{pre} – величина регулярного платежу на початок періоду.

Теперішня вартість ануїтету (PVA) – це поточна вартість майбутніх платежів з ануїтету, враховуючи визначену норму прибутку, яка забезпечена сплатою регулярних платежів у майбутньому за певним графіком.

$$PVA_{pst} = PMT_{pst} \times \frac{1 - (1 + r)^{-n}}{r} \quad (24.13)$$

$$PVA_{pre} = PMT_{pre} \times (1 + r) \times \frac{1 - (1 + r)^{-n}}{r} \quad (24.14)$$

Метод ануїтетів для кредитних операцій можна застосовувати у тому разі, якщо повернення кредиту передбачається рівними платежами через однакові проміжки часу.

Кредитний ануїтет – це регулярні рівномірні платежі, що складаються з частини основної суми кредиту та відсотків за користування коштами за певним графіком.

$$PVA_{pst} = \frac{PV \times r}{1 - (1 + r)^{-n}} \quad (24.15)$$

де: PMT_{pst} – величина регулярних платежів на кінець періоду, що погашають взятий кредит; PV – сума взятого кредиту або основна сума позики, тіло кредиту.

$$PMT_{pre} = \frac{PV \times r \times (1 + r)^n}{1 - (1 + r)^{n-1}}, \quad (24.16)$$

де: PMT_{pst} – величина регулярних платежів на початок періоду, що погашають взятий кредит.

Контрольні запитання і завдання

1. Які фактори впливають на механізм ціноутворення на фінансовому ринку?
2. Як відбувається формування цін на фінансовому ринку?
3. Які індикатори використовують для оцінки ринкової ціни на фінансовому ринку?
4. Чи впливає політична ситуація на ціни на фінансовому ринку?
5. Як впливають зміни в економіці на ціни на фінансовому ринку?
6. Як визначають процентні ставки на фінансовому ринку?
7. Як зміна ставки дисконтування може вплинути на ціни на фінансовому ринку?
8. Як впливає конкуренція на механізм ціноутворення на фінансовому ринку?
9. Як впливають рівень інфляції та процентні ставки на ціни на фінансовому ринку?
10. Які чинники впливають на ціни на фондовому ринку?
11. Які інструменти використовують для аналізу ціноутворення на фінансовому ринку?
12. Як визначають премію за ризик на фінансовому ринку?
13. Що таке оцінка вартості грошей у часі?
14. Які існують методи оцінки вартості грошей у часі?
15. Які фактори впливають на вартість грошей у часі?
16. Як використовувати оцінку вартості грошей у часі для ухвалення фінансових рішень?

17. Що таке чиста теперішня вартість?
18. Як впливає інфляція на оцінку вартості грошей у часі?
19. Які існують ризики в оцінці вартості грошей у часі?
20. Як використовувати оцінку вартості грошей у часі для розрахунку рентабельності проєкту?

Рекомендована література

1. Еш С. М. Фінансовий ринок Еш: навч. посіб. Київ : Центр учбової літератури, 2011. 528 с.
2. Науменкова С. В. Міщенко С. В. Ринок фінансових послуг : навч. посіб. Київ : Знання, 2010. 532 с.
3. Ринок боргових цінних паперів в Україні: суперечності та тенденції розвитку : монографія / І. О. Лютий, Т. В. Грищенко, О. В. Любка та інші. Київ : Центр учбової літератури, 2008. 432 с.
4. Ринок фінансових послуг : навч. посіб. для студ. екон. спец. / уклад. : І. П. Косарева та ін. – Харків : Вид-во Іванченка І. С., 2017. 146 с.
5. Ринок фінансових послуг : навч. посіб. / Л. М. Алексеєнко та ін. Тернопіль : ФОП Паляниця В. А., 2018. 273 с.
6. Ринок фінансових послуг : підручник / за ред. Н. В. Приказюк. Київ : ФОП Ямчинський О. В., 2019. 756 с.
7. Солодкий О. О. Похідні фінансові інструменти: функціональні механізми та суперечності використання в Україні : монографія. Київ : Кондор-Видавництво, 2016. 432 с.
8. Фінанси. Підручник / І. О. Лютий, С. Я. Боринець, З. С. Варналій та ін.; за ред. д.е.н., проф. І. О. Лютого. Київ : Ліра-К. 2017. 728 с.
9. Фінанси : Практикум / І. О. Лютий, С. Я. Боринець, З. С. Варналій та ін. ; за ред. д.е.н., проф. І. О. Лютого. Київ. : Ліра-К, 2020. 352 с.
10. Фінансовий ринок : навч. посіб. / Л. М. Алексеєнко та ін. – Тернопіль : ФОП Паляниця В. А., 2016. 189 с.
11. Фінансовий ринок : навч. посіб. для студ. ВНЗ / С. С. Арутюнян та ін.; за заг. ред. С. С. Арутюнян, – Київ : ФОП Гуляєва В. М., 2018. 481 с.
12. Фінансовий ринок : підручник : у 2 т. / керівник авт. кол. і наук. ред. д-р екон. наук, проф. Ю. М. Коваленко. Ірпінь : Ун-т ДФС України, 2018. Т. 1. 441 с.
13. Фінансовий ринок : підручник : у 2 т. / керівник авт. кол. і наук. ред. д-р екон. наук, проф. Ю. М. Коваленко. Ірпінь : Ун-т ДФС України, 2018. Т. 2. 387 с.
14. Фондовий ринок : підручник : у 2 кн. / В. Д. Базилевич, В. М. Шелудько, В. В. Вірченко та ін. ; за ред В. Д. Базилевича; Київ : Знання, 2016. Кн. 2. 656 с.
15. Цінні папери : підручник / В. Д. Базилевич, В. М. Шелудько, Н. В. Ковтун та ін. Київ : Знання, 2011. – 1094 с.
16. Цінні папери: практикум : навчальний посібник / В. Д. Базилевич, В. М. Шелудько, Н. В. Ковтун та ін. Київ : Знання, 2013. 791 с.
17. Чуницька І. І. Фінансовий ринок України: розбудова інфраструктурної компоненти : монографія Ірпінь : Ун-т ДФС України, 2017. 330 с.
18. Шелудько В. М. Фінансовий ринок : підручник 3-тє вид. Київ : Знання, 2015. 535 с.

Частина VIII

СВІТОВІ ФІНАНСОВІ СИСТЕМИ

Розділ 25

МІЖНАРОДНІ ФІНАНСИ

Основні категорії та поняття: міжнародні фінанси як економічна категорія, об'єкти та суб'єкти міжнародних фінансів, національна і світова валютні системи, Паризька система золотого стандарту, золотомонетна, золотозливкова та золотовалютна системи, Генуезька система золотодевізного стандарту, Бреттон-Вудська система золотодоларового стандарту, резервна валюта, фіксовані та плаваючі валютні курси, спеціальні права запозичення (СПЗ), Ямайська (Кінгстонська) полівалютна система, демонетизація золота, конвертованість валют, валютний курс, валюти: вільно конвертована (ВКВ), частково конвертована (ЧКВ) та неконвертована (НКВ), валютне котирування, пряме та зворотнє валютне котирування, золотий паритет, валютний паритет, валютний кошик, довгострокові, середньострокові та короткотермінові (кон'юнктурні) чинники зміни валютних курсів, економічні наслідки зниження та підвищення валютних курсів, функції валютного курсу, лібералізація валютних курсів.

25.1. Економічна сутність міжнародних фінансів

Сучасне висвітлення категорії «міжнародні фінанси» варто починати із 90-х рр. XX ст. Саме у цей період фінансова наука усіх колишніх республік СРСР здійснювала перехід від аналізу попереднього об'єкта дослідження фінансової науки в умовах державного соціалізму до вивчення нових явищ і процесів, характерних для ринкової економіки: напрямів і засобів зміцнення фінансової системи, наповнення державного бюджету, зміцнення національної валюти, виходи на міжнародні фінансові ринки та ін. Оскільки досвіду теоретичного аналізу нових явищ фінансової дійсності у вітчизняних авторів не було, зрозуміло, що у навчальному процесі почали активно застосовувати надбання фінансової науки так званого далекого зарубіжжя.

У той час з'явилися переклади підручників відомих на Заході авторів, погляди яких на світову фінансову дійсність кардинально відрізнялися від пострадянських. Міжнародні фінанси характеризуються як економічна сукупність часу і невизначеності щодо рішень, які стосуються кількох різних країн, з урахуванням того, що кожна суверенна держава має свою власну валюту, свої закони бізнесу і власні політичні системи. Валютні ризики належать до невизначеностей, зумовлених необхідністю роботи зі значною кількістю валют. Якщо говорити про різні системи законів бізнесу, то тут мають прояв кредитні ризики, пов'язані із невизначеностями, притаманними щоденним діловим операціям. Політичні ризики є наслідками невизначеності ведення справ у різних і до того ж мінливих політичних системах. На наш погляд, зводити сутність категорії «міжнародні фінанси» лише до різноманітних ризиків, зокрема й політичних, не зовсім доцільно.

Втім, практика активного використання у навчальному процесі у вищих навчальних закладах України доробку зарубіжних авторів довела той незаперечний факт, що їх теоретичні узагальнення і практичні рекомендації стосуються переважно країн із розвинутою економікою. Ці узагальнення та рекомендації у багатьох випадках були практично непридатні до аналізу постсоціалістичної дійсності як унікального явища. Тобто, незважаючи на важливість і актуальність теоретичних надбань зарубіжних колег у сфері міжнародних фінансів, вони були не адаптовані до вітчизняних умов, а у деяких випадках доволі суперечливими.

Отже, цілком закономірно, що у той час почали активно друкувати монографічні дослідження, підручники, навчальні посібники, присвячені аналізу специфіки фінансового середовища країн із перехідною економікою, де спеціальні розділи було присвячено міжнародним фінансам. Згодом з'явилася вітчизняна література із дослідження міжнародних валютно-грошових, валютно-кредитних, валютно-фінансових відносин і міжнародних фінансів, зокрема підручник С. Я. Боринця «Міжнародні фінанси» (2002 р.).

Щодо визначення сутності міжнародних фінансів, як і фінансів загалом, в умовах зміни суспільно-економічного ладу в Україні, переходу від системи централізованого директивного планування й управління народним господарством до ринкової економіки, більшість визнаних вітчизняних учених-фінансистів і практиків були однастайні в головному: йшлося про кардинальний критичний перегляд основних положень радянської фінансової науки взагалі.

У пострадянських визначеннях сутності фінансів наголос робилися переважно на різноманітних відносинах: економічних, організаційно-економічних, виробничих, обмінно-розподільчих, грошових, суспільних тощо. Фінанси соціалістичних країн розглядали як сукупність економічних відносин, що виникають у зв'язку з планомірним утворенням, розподілом і використанням фондів грошових засобів у процесі розширеного соціалістичного відтворення. Своєю чергою, фінанси капіталістичних країн науковці визначали як сукупність економічних відносин, які опосередковують створення, розподіл і використання фондів грошових засобів у процесі перерозподілу національного доходу.

Типовим для визначення міжнародних фінансів було те, що їх розглядали як обмінно-розподільчі відносини національних і наднаціональних суб'єктів світової економіки з приводу руху вартості між країнами та в процесі формування і використання централізованих грошових фондів. Відносини обміну характеризують валютні надходження та валютні платежі, пов'язані з міжнародною торгівлею й обміном валют. Відносини перерозподілу виникають у процесі формування і використання централізованих грошових фондів міжнародних організацій та інституцій, а також переміщення власності на валютні цінності із країн-донорів до країн-реципієнтів. Об'єктом міжнародних фінансів є потоки грошових коштів і пов'язані з ними фінансові відносини на світовому ринку. Суб'єктами є фізичні та юридичні особи, уряди, міжнародні організації й фінансові інституції, а також банки й інші кредитно-фінансові установи, установи-посередники на міжнародному фінансовому ринку.

Сучасна фінансова наука одностайна в тому, що поняття відносин не піддається обчисленню, не передбачає критеріїв виміру ефективності, не відображає фундаментальних економічних характеристик фінансових явищ: кількісної вимірності, обмеженості ресурсів, порівняльності якісного стану фінансів, ризику невизначеності.

Авторський підхід до визначення сутності міжнародних фінансів, як економічної категорії та з інституційного погляду, вперше викладено в одноосібному підручнику «Міжнародні фінанси», опублікованому в 2002 р., і сьогодні цей підхід широко застосовують у спеціальній монографічній та навчальній літературі. Так, *визначаючи міжнародні фінанси як економічну категорію*, можна стверджувати, що *це – фонди фінансових ресурсів, які утворилися на основі розвитку міжнародних економічних (ринкових) відносин, їх використовують для забезпечення безперервності та рентабельності суспільного відтворення на світовому рівні, а також для задоволення спільних потреб, які мають міжнародне значення. З інституційного погляду – це сукупність банків, валютних і фондових бірж, міжнародних фінансових інститутів, регіональних фінансово-кредитних установ, міжнародних і регіональних економічних організацій та об'єднань, через які здійснюється рух світових фінансових потоків.*

Об'єктивною основою становлення і розвитку міжнародних фінансів є закономірності міжнародного кругообігу функціонуючого капіталу, на одному полюсі якого виникають тимчасово вільні кошти, а на іншому – постійно з'являється попит на них.

З одного боку, розвинутий демократичний світ постійно шукає вигідні сфери вкладання накопичених заощаджень і намагається максимально диверсифікувати їх. З іншого боку, країни з усіх куточків земної кулі, традиційно віднесені до «ринків, що формуються», об'єднує характерна риса – вони потерпають від нестачі притоку довгострокових інвестицій. І саме сфера міжнародних фінансів дає змогу і розвинутим країнам і тим, які розвиваються, а також постсоціалістичним, задовольнити тією чи іншою мірою свої нагальні потреби.

Характернішою рисою міжнародних фінансів є те, що вони призначені ефективно обслуговувати міждержавний рух товарів та послуг і перерозподіл

грошового капіталу між конкуруючими агентами світового ринку. Вони подають сигнали про стан світової фінансової кон'юктури та є певними орієнтирами для ухвалення своєчасних адекватних рішень суб'єктами міжнародних фінансів.

Міжнародні фінанси – одна із головних складових міжнародних економічних відносин. Найважливішим елементом міжнародних фінансів є **валютна система**. Розрізняють *національну* та *світову* валютні системи. Остання розвивається на регіональному і глобально-світовому рівнях. Своєю чергою, регіональні, світові та національні валютні системи активно взаємодіють, утворюючи єдину цілісну систему міжнародних валютних відносин.

25.2. Еволюція світових валютно-фінансових систем

Функціональні особливості міжнародних фінансів реалізуються в історично-конкретних світових валютних системах, які є формою правової та інституціональної організації валютних відносин.

Перша в історії **світова валютна система** ґрунтувалася на єдиних правилах обігу золотого грошового товару і відома як система золотого стандарту. Юридично вона була оформлена на Міжнародній конференції у Парижі 1867 р.

Для системи золотого стандарту або золотого монометалізму характерним є закріплення ролі загального еквівалента за золотом, водночас в обігу функціонують золоті монети або грошові знаки, розмінні на золото. Система золотого стандарту постала у Великобританії ще наприкінці XVIII ст., однак значного поширення у світі набула в останній чверті XIX ст.: у Німеччині – в 1871–1873 рр., у Франції – в 1878 р., в Японії – у 1897 р.

Історично відомі три форми золотого стандарту: золотомонетна, золотозливкова та золотовалютна.

Золотий стандарт у його класичній *золотомонетній формі* не передбачав будь-яких валютних обмежень. Золото можна було вільно продавати і купувати, безперешкодно перевозити з однієї країни в іншу. Ціну на валютний метал встановлювалися на основі закону вартості. Не обмежувала держава й операції з платіжними документами, цінними паперами та засобами кредиту (векселі, чеки тощо), а також вивіз капіталу і переведення прибутків із-за кордону. Система золотого стандарту була адекватною умовам вільної конкуренції, необмеженого ринку і відповідного цим умовам механізму ціноутворення.

Централізована система золотомонетного стандарту перебувала у повній гармонії як із переважно централізованими системами промислового виробництва, так і зі світовою торгівлею, швидкому розвитку якої вона активно сприяла. Так, якщо обсяг світової торгівлі у 1850 р. вважати за 100%, то у 1880 р. він становив 370%, а в 1913 р. – 1000%. Таке колосальне зростання обсягів зовнішньої торгівлі принесло зиск насамперед чотирьом провідним країнам світу:

Великобританії, США, Німеччині та Франції, на яких у сукупності, на той час, припадало майже 50% загального обсягу світової торгівлі.

Щодо позицій у світовій валютній системі, то серед провідних країн світу вирізнялася Великобританія, частка національної валюти якої становила у міжнародних розрахунках у 1913 р. 80%. Саме тому золотий стандарт до 1914 р. завезено було називати *стерлінговим стандартом*.

Однак система золотомонетного стандарту мала не тільки переваги, а й суттєві недоліки. По-перше, вона була занадто жорсткою, не достатньо еластичною, дорогою. По-друге, вона встановлювала пряму залежність грошової маси, що оберталася в окремих країнах і на світовому ринку, від видобутку та виробництва золота. Відкриття нових родовищ золота і збільшення його видобутку призводило за цих умов до періодичних інфляційних процесів, що охоплювали як окремі країни, так і світовий ринок.

Однак найсуттєвішою вадою системи золотомонетного стандарту було те, що за цих умов окремі держави не мали можливості здійснювати власну грошово-валютну політику. Наведене можна пояснити тим, що безпосередньою реакцією на будь-яке збільшення обсягів паперової емісії й інфляційне знецінення національних грошей були вплив золота за кордон і відповідне зменшення золотих запасів. Це обмежувало можливості державного втручання у сферу грошових і валютних відносин, їх цільового регулювання, використання залежно від конкретних цілей національної економічної політики.

Останній недолік особливо відчувався під час воєн: наявність золотого стандарту стало на заваді впровадженню поширених методів фінансування воєнних дій шляхом випуску паперових грошей і монетизації державного боргу через продаж нових випусків цінних паперів центральному емісійному банку тієї чи іншої країни. Перша світова війна найбільшою мірою та остаточно дестабілізувала систему золотомонетного стандарту, адже для її фінансування європейські країни повинні були вдаватися до значних розмірів кредитів у своїх центральних банках і призупинити обмін на золото своїх валют, установивши примусовий курс. Наприклад, Франція, яка збільшила свою грошову масу під час війни у тричі, загалом витратила 215 млрд золотих франків, а розподіл золота у світі докорінним чином змінився на користь США, які вступили у війну значно пізніше.

Після війни співвідношення між грошовою масою і золотими запасами країн, які брали у ній участь, кардинально змінилося на користь грошової маси, що спричинило значні інфляційні процеси.

Прагнення до валютної стабільності змусило розвинуті країни відновити золотий стандарт, від якого вони відмовилися у роки Першої світової війни. За період із 1924 по 1928 рр. європейські країни відновлювали золотий стандарт, але вже у модифікованому виді золотозливкового стандарту.

Система золотозливкового стандарту – перехідна форма золотого стандарту. Її запровадили у деяких високорозвинутих країн Заходу після Першої світової війни, проіснувала вона до Великої депресії 1929–1933 рр. Суть цієї

урізаної системи золотого стандарту полягала в тому, що національні валюти провідних західних країн (Великобританії, Франції, Бельгії, Нідерландів та ін.) прирівнювали до певної кількості золота, тобто вони мали золотий вміст, а отже, були розмінні на валютний метал, але вже не в будь-якій кількості, як за класичного золотого стандарту, а на золоті зливки міжнародного зразка вагою не менше 12,4 кг кожний. Таким чином, обмін національних грошових знаків на золото було обмежено певними доволі значними сумами (у Франції, наприклад, один золотий зливков коштував 215 тис. франків).

В інших країнах, зокрема тих, які зазнали поразки у Першій світовій війні, а також у багатьох колоніальних і залежних країнах було запроваджено *систему золотодевізного стандарту*, засновану на золоті та провідних валютах світу. Платіжні засоби в іноземній валюті, призначені для міжнародних розрахунків, почали називати *девiзами*.

Це була *друга світова валютна система*, юридичне оформлення якої зафіксовано у міждержавній угоді, підписаній на Генуезькій міжнародній економічній конференції в 1922 р.

За системи золотодевізного стандарту країни накопичують для своїх зовнішніх розрахунків певну кількість іноземної валюти економічно найсильніших держав, що є еквівалентом золота.

Саме у той час відбулася загальна трансформація економічної структури господарювання, яка ґрунтувалася на ринкових саморегуляторах, у державно-регульовану економічну систему, що не могло не вплинути на систему світогосподарських зв'язків, зокрема й валютних. Така трансформація відбулася на основі теоретичних рекомендацій, розроблених відомим англійським економістом, фінансистом і державним діячем Дж. М. Кейнсом у 30-х рр. XIX ст. Адекватно до цієї трансформації мала змінитися і світова система грошово-валютних відносин.

Конкретну ініціативу у створенні нової валютної системи, яка могла би успішно функціонувати після завершення Другої світової війни, взяли на себе країни, що традиційно відігравали у ній провідну роль, – Великобританія і США. Ще влітку 1941 р. Дж. М. Кейнс підготував «Пропозиції зі створення Міжнародного компенсаційного союзу» для британського міністерства фінансів. В грудні цього ж року американський уряд доручив Г. Д. Уайту та його колегам із департаменту Казначейства підготувати пропозиції щодо створення Стабілізаційного фонду союзників, який забезпечив би надання останнім військової допомоги і міг би стати основою післявоєнної світової валютної системи. Влітку 1942 р. відбувся обмін цими документами для взаємного ознайомлення.

В результаті тривалих переговорів з'явилося Спільне комюніке експертів, і наприкінці червня 1944 р. в Атлантик-Сіті (США) зустрілися представники 44 країн для підготовки Бреттон-Вудської конференції. Ця зустріч формально давала можливість учасникам вносити ті чи інші поправки, однак насправді англо-американський план поставив учасників конференції перед фактом. Оскільки США змогли нав'язати Великобританії свою точку зору, то зрештою було прийнято відредаговану версію плану Уайта.

Таким чином, *третьою світовою валютною системою* стала, створена за рішенням Бреттон-Вудської валютно-фінансової конференції ООН (країн анти-гітлерівської коаліції), яка відбулася у липні 1944 р. у США (місто Бреттон-Вудс), ***Бреттон-Вудська валютна система***.

Те, що рішення на цій конференції фактично формувалися під диктовку США, не викликає особливого подиву. Адже на той час 54,6% капіталістичного промислового виробництва було зосереджено у цій країні. Їй належало 33% світового капіталістичного експорту і майже 75% золотих резервів. Головний конкурент США у Бреттон-Вудській системі – Великобританія, обслуговуючи своєю валютою 40% світової торгівлі, володіла лише 4% офіційних золотих резервів капіталістичного світу.

Основу Бреттон-Вудської системи становила ідея пристосування валют окремих країн до національних валютних систем провідних на той час держав світу – США і Великобританії. Згідно з договором основними інструментами міжнародних розрахунків відтепер було золото і так звані резервні валюти, статус яких одержали американський долар і англійський фунт стерлінгів.

Країни, які підписали Бреттон-Вудську угоду, мали право вільно, через свої центральні емісійні банки, обмінювати наявні у них резервні валюти за офіційною ціною на золото, і навпаки. Однак, оскільки незначний золотий запас Англії не дав змоги виразити золоту ціну фунта стерлінгів, а також із інших економічних причин, фунт стерлінгів від самого початку виконував роль резервної валюти лише частково. Його використовували як резервну валюту переважно у колоніях та домініонах Британської імперії. Таким чином, фактично Бреттон-Вудська валютна система успадкувала, з одного боку, рештки грошової системи «золотого стандарту», з іншого – принципи національної валютної системи США. Офіційно цю систему стали називати золотовалютним стандартом, а неофіційно – золотодоларовим стандартом.

На конференції було підписано «Заключний акт», складовими якого стали статuti Міжнародного валютного фонду (МВФ) та Міжнародного банку реконструкції і розвитку (МБРР). Бреттон-Вудська система почала діяти після представлення державному Департаменту США ратифікаційних грамот 2/3 країн / учасниць конференції.

Угода про МВФ передбачала встановлення міжнародного співробітництва у сфері валютних відносин, забезпечення стійкості валютних курсів, поступове скасування валютних обмежень і впровадження оборотності валют, МБРР за умовами угоди мав забезпечити розвиток довгострокових кредитів і позик, насамперед країнам, які особливо постраждали від війни.

Основними принципами функціонування Бреттон-Вудської валютної системи були:

– збереження ролі золота, як платіжного засобу та розрахункової одиниці у міжнародному обігу. Однак, на відміну від системи золотого стандарту, зв'язок національних валют із золотом здійснювався опосередковано через долар США, який один зберігав зовнішню конвертованість у золото;

- запровадження офіційних курсів валют шляхом визначення їх золотого вмісту і твердої фіксації долара;

- прирівнювання долара до золота на основі фіксації ринкової ціни на золото (ціна однієї унції золота становила 35 дол., а золотий вміст долара дорівнював 0,888671 гр. чистого золота);

- здійснення операцій купівлі-продажу золота лише на рівні центральних банків країн із заборобою таких операцій для решти суб'єктів.

Наприкінці 1960-х рр. Бреттон-Вудська валютна система розпалася внаслідок її кризи. За нових умов «доларовий стандарт» не відповідав усталеному співвідношенню сил, яке характеризувалося значним зростанням питомої ваги у світовій економіці країн Спільного ринку та Японії. Крім того, значний дефіцит платіжного балансу США, нагромадження доларових запасів в іноземних центральних банках, зменшення золотого запасу – все це засвідчувало дедалі більшу обтяжливість Бреттон-Вудської системи і для США.

Першим кроком на шляху до формування нової валютної системи стало створення у 1970 р. міжнародних платіжних засобів (Special drawing rights SDR) – спеціальних прав запозичення (СПЗ), а поворотним моментом стала відмова 15 січня 1971 р. тодішнього президента США Р. Ніксона від вільного розміну доларів на золото для нерезидентів. У березні 1973 р. відбувся перехід до плаваючих валютних курсів, а в липні 1974 валютний паритет було замінено валютним кошиком СПЗ.

У січні 1976 р. у м. Кінгстоні (Ямайка) було підписано угоду, що стала основою *четвертої світової валютної системи – Кінгстонської (Ямайської)*, яка набула чинності 1 квітня 1978 р.

Головні положення Кінгстонської валютної системи були юридично оформлені у серії поправок до Статуту МВФ, зміст яких полягає у наступному:

- кожна країна-член МВФ на власний розсуд може обирати режим курсу своєї валюти, тобто фактично узаконено режим «плаваючих» курсів;

- золото припинило бути еталоном вартості у міжнародній валютній системі, відповідно, скасовано його офіційну ціну. Водночас скасовано усілякі обмеження на операції центральних банків із золотом і на переоцінку ними наявних золотих резервів за ринковими цінами. На основі процесу повної демонетизації золота відбулося скасування зобов'язань країн-учасниць Кінгстонської системи використовувати золото в операціях із МВФ і позбавлення Фонду повноважень на прийняття від цих країн золота;

- юридичне надання права кожній із валют країн-учасниць Кінгстонської системи виконувати роль резервної валюти, однак у перспективі перевагу віддавали СПЗ (із перетворенням останньої на головний резервний актив міжнародної валютної системи);

- взаємна домовленість учасників Кінгстонської угоди про надання виконавчому органу МВФ – Директорату – широким повноважень для здійснення нагляду за виконанням країнами своїх зобов'язань за угодою, особливо щодо дотримання ними погоджених валютних курсів.

Кінгстонська валютна система поки що не забезпечує повністю валютну стабілізацію у світі. Кредитні можливості МВФ є незначними, порівняно із величезними міжнародними фінансовими потоками і дефіцитом платіжних балансів більшості країн світу. Незадоволення країн-партнерів валютним механізмом Кінгстону, який дає змогу США продовжувати доларову експансію, об'єктивно посилює необхідність подальшого вдосконалення і проведення докорінної реформи світової валютної системи. Насамперед йдеться про пошук шляхів стабілізації валютних курсів, посилення координації валютно-економічної політики провідних країн як між собою, так і з іншими державами світу.

25.3. Конвертованість валют. Валютний курс

Безперешкодне функціонування складної системи міжнародних фінансів забезпечується, передусім, умовами конвертованості національних валют світу, валютним котируванням і чинниками формування валютних курсів.

Конвертованість як економічну категорію можна визначити як такий стан і характер економічної та валютно-фінансової системи, за якого для власників засобів у національній валюті забезпечується свобода здійснення тих чи інших операцій як у цій країні, так і за кордоном.

За класифікацією форм конвертованості (оборотності) за видами та суб'єктами зовнішньоекономічних операцій розрізняють валюти *вільно конвертовані (ВКВ)*, *частково конвертовані (ЧКВ)* і *неконвертовані (НКВ)*.

Вільно конвертованими валютами (ВКВ) є валюти країн, де немає жодних обмежень як на поточні комерційні операції, так і на операції, пов'язані з рухом капіталів, а також на всі категорії вітчизняних (резидентів) та іноземних (нерезидентів) юридичних і фізичних осіб – власників цієї валюти. Валюти зазначених країн можна обмінювати на будь-яку іноземну валюту (долар США, фунт стерлінгів, євро, японська ієна, швейцарський франк тощо).

Частково конвертовані валюти (ЧКВ) – це валюти тих країн, які скасували валютні обмеження не на всі валютні операції, або тільки для нерезидентів. До них належать валюти більшості розвинених країн.

Неконвертованими валютами (НКВ) є валюти країн, що повністю зберегли валютні обмеження на всі валютні операції як для резидентів, так і для нерезидентів. Зазвичай це валюти залежних та економічно слаборозвинених країн, які переважно прикріплені до валют колишніх метрополій.

Конвертованість валют фактично нейтралізує обмежувальний вплив національних кордонів на міждержавний рух товарів, послуг і переміщення капіталів. Експортеру, наприклад, забезпечується можливість перетворити одержану виручку на національні гроші, а для імпортера – через механізм конвертованості здійснити обмін його національної валюти на іноземні засоби платежу.

Конвертованість валюти – це особливий характер взаємозв'язку національного та світового господарства, що здійснюється через грошово-валютні

канали, надає можливість вільного вибору виробникам і споживачам цієї країни найбільш вигідних ринків збуту і закупки продукції та послуг; стимулює вплив іноземної конкуренції на ефективність, гнучкість національних підприємств та їх пристосовуваність до швидкозмінних світогосподарських умов; сприяє «підтягуванню» національного виробництва до міжнародних стандартів за цінами, затратами фінансових і трудових ресурсів.

Світова практика свідчить, що потреба у конвертованості національних валют виникає як закономірний наслідок інтенсивного розвитку зовнішньоекономічних зв'язків, коли ухвалюють рішення про відкриття національної економіки світовому ринку для більш активного використання такого важливого фактора, як міжнародний поділ праці. Одержавши статус конвертованої, деякі національні валюти можуть набувати властивості виконувати зовнішні функції загального міжнародного платіжного і купівельного засобу. Втім ця властивість характерна не лише для вільно конвертованих валют, а для **резервних** – грошових одиниць економічно сильних країн із могутнім фінансовим потенціалом, із розвиненою і розгалуженою в усьому світі банківською системою, де резервна валюта може бути обернена на будь-який товар. Інші ж країни створюють у цих валютах власні резерви. Нині конвертованих валют налічується близько 70, а резервних – кілька: долар США, євро, японська ієна, англійський фунт стерлінгів, швейцарський франк та деякі інші. Водночас роль світових грошей значною мірою виконує лише одна валюта – долар США.

Отже, **конвертованість національної валюти** – необхідний елемент розвинутої і відкритої ринкової економіки. Хоча слід зауважити, що повної конвертованості, у широкому економічному розумінні, немає навіть у країнах, де скасовано всі валютні обмеження. Адже і в них зберігається більш-менш інтенсивне регулювання зовнішньої торгівлі, порядку міжнародних розрахунків, внутрішнього економічного життя. Отже, зрештою, ступінь і характер конвертованості валюти пов'язані із системою державного регулювання економіки кожної країни.

Якщо основні характеристики кожної валюти формують у межах національних господарств, то їхнє кількісне співвідношення (курс) відбувається у зовнішньоекономічній сфері. Таким чином, **валютний курс** як економічна категорія становить ціну грошової одиниці однієї країни, виражену в грошових одиницях інших країн. Він є об'єктивним економічним показником, що відображає тенденції внутрішнього економічного розвитку цієї країни та стан і перспективи зовнішньоекономічних відносин.

Установлення курсів іноземних валют, відповідно до чинних законодавчих норм та усталеної практики, має назву **валютного котирування**. Котирування валют здійснюють державні (національні) або найкрупніші комерційні банки.

У більшості країн застосовують **пряме котирування** іноземної валюти, коли за умовну одиницю приймають одиницю іноземної валюти, до неї прирівнюють певну кількість національних грошових одиниць або їх часток.

За *непрямого (зворотного) методу* валютного котирування, яким традиційно послуговується Великобританія та деякі держави – колишні її колонії, за умовну одиницю беруть одиницю національної валюти і до неї привіряють певну кількість одиниць (або часток) іноземної валюти.

Історична традиція непрямого (зворотного) котирування англійського фунта стерлінгів сягає тих часів, коли англійська валюта була провідною світовою валютою, частка якої в міжнародних розрахунках сягала у 1913 р. 80%. На сьогодні, окрім англійського фунту стерлінгів, непряме котирування застосовують до таких валют: ірландський фунт стерлінгів, австралійський і новозеландський долари, євро та деякі інші валюти. Із 1978 р. запроваджено зворотне котирування долара США щодо більшості валют, крім англійського та ірландського фунтів стерлінгів.

В основу валютного курсу за системи золотомонетного стандарту було покладено *золотий паритет*, тобто співвідношення двох грошових одиниць за кількістю чистого золота, що вміщувалось у них. Цей вміст, або вага чистого золота у грошовій одиниці країни, встановлювала держава на законодавчому рівні.

Відхилення валютного курсу від золотого паритету в умовах золотомонетного стандарту не могло бути значним, оскільки обмежувалося лише витратами на транспортування золота для здійснення за кордоном прямих платежів або його обміну на потрібну державі валюту (фактично таке відхилення не перевищувало одного відсотка від паритету в кожний бік).

Внаслідок краху системи золотомонетного стандарту зникає і золотий паритет як основа валютного курсу. Його місце заступає так званий *валютний паритет*, що визначається вже не золотим вмістом валют, а їх купівельною спроможністю. Кредитні гроші, не маючи своєї внутрішньої вартості, часто знецінюються, їх купівельна спроможність падає. Оскільки у різних країнах цей процес відбувається нерівномірно, то й сам валютний паритет змінюється. Таким чином, якщо в умовах дії системи золотомонетного стандарту основа валютних курсів – золотий паритет – був величиною відносно сталою, то в умовах паперово-грошового обігу ця основа сама постійно змінюється, що є першопричиною різких коливань валютних курсів. Кардинально ситуація не змінилася й із запровадженням так званого *валютного кошика*, що є набором певної кількості валют, його використовують як валютний паритет для визначення валютних курсів СПЗ, євро та деяких інших валют.

Курс валюти залежить не тільки від рівня цін, як основи визначення валютного паритету, а й від стану платіжного балансу країни, вартості кредитів, масштабів міграції капіталів, темпів економічного зростання та перспектив політичного розвитку в країні та у світі.

Загалом серед факторів, що впливають на валютний курс, варто виокремити такі:

– *довгострокові (структурні) фактори*, які формують основні вартісні характеристики грошових одиниць як основи товарного наповнення грошей,

зокрема: продуктивність праці, довгострокові темпи зростання національного доходу, місце і роль країни у світовій торгівлі та вивозі капіталу. Наведені фактори формують довгочасні пропозиції обміну між грошовою масою і товарами та послугами, тобто визначають реальну купівельну спроможність валюти цієї країни. Їх сукупність дає змогу розглядати *валютний курс як синтезуючу економічну категорію*, оскільки у ній відображені майже всі важливі підсумкові показники функціонування господарського комплексу країни;

– *середньострокові фактори* – стан платіжного балансу країни, відносний рівень процентних ставок, різниця у темпах зростання цін;

– *короточасні (кон'юнктурні) фактори* – йдеться переважно про психологічні моменти, які безпосередньо впливають на валютні курси. Насамперед це – компетентна думка керівників центральних і транснаціональних банків, провідних банкірів, валютних дилерів, керуючих валютними відділами транснаціональних корпорацій про найближчі перспективи ймовірної зміни валютних курсів. Саме відповідно до таких прогнозних оцінок ухвалюють практичні рішення про переводи авуарів із одних валют у інші. Такий же короточасний вплив на валютні курси справляють і валютні інтервенції.

Серед наведених факторів найбільш суттєвий вплив на валютний курс має стан платіжного балансу тієї чи іншої країни. Якщо він є активним, то і курс валюти має тенденцію до підвищення, і навпаки: якщо, наприклад, ця країна має пасивний платіжний баланс на світовому ринку, це означає, що за певний період її валютні витрати перевищують надходження із-за кордону. За таких умов пропозиція цієї валюти на світових ринках зростає, а коли перевищить попит, її курс впаде.

Валютний курс має значний вплив на міжнародні економічні відносини. За його допомогою вдається порівняти затрати виробництва підприємств із цінами світового ринку. Валютний курс впливає на конкурентоспроможність компаній, на співвідношення експортно-імпортних цін і тощо

Так, *зниження курсу національної валюти* є вигідним для експортерів, оскільки дає їм змогу поставляти товари на зовнішній ринок за цінами, нижчими за середньосвітові, але водночас здорожчує імпорт, призводить до зростання цін у країні, зниження обсягів ввозу товарів і спаду рівня споживання. За цих умов загострюється проблема зовнішньої заборгованості.

У разі *підвищення курсу національної валюти*, навпаки, знижується ефективність експорту, падає конкурентоспроможність внутрішніх цін; водночас імпорт збільшується, зростає надходження у країну капіталів із-за кордону.

Зміна курсу валют безпосередньо впливає на перерозподіл між окремими державами тієї частки їх сукупного суспільного продукту, яка реалізується на зовнішніх ринках.

На основі викладеного вище можна зробити висновок, що ***валютний курс виконує низку важливих економічних функцій***. Зокрема, він є засобом:

- інтернаціоналізації грошових відносин;
- зіставлення національних цінових структур і результатів виробництва;

- зіставлення національної й інтернаціональної вартості;
- перерозподілу національного продукту між країнами.

Сьогодні *сфера лібералізації валютних відносин інтенсивно розширюється*. Збільшується кількість країн, які взяли на себе зобов'язання за статтею VIII Статуту МВФ, що забороняє:

- запроваджувати обмеження на проведення платежів і переказів за поточними операціями;
- застосовувати множинність валютних курсів без згоди на це МВФ;
- брати участь у дискримінаційних валютних угодах.

Посилюється тенденція до скасування обмежень у сфері міжнародного руху капіталів. Йдеться про повну свободу конвертованості валют. Намітилися неординарні підходи до валютної політики зокрема. Отже, поволи створюється нова модель світового валютного устрою.

Сьогодні більше половини країн-членів МВФ, на яких припадає три чверті сукупного світового ВВП, застосовують ті чи інші режими плаваючих валютних курсів.

Утім наслідками наведеного можуть стати різкі коливання валютних курсів, їх нестабільність, що негативно впливає на розвиток системи міжнародних економічних відносин. Адже для здійснення еквівалентного обміну у сфері світогосподарських зв'язків країнам у практиці взаємних розрахунків необхідно користуватися відносно стабільними валютними курсами, які відображали би реальне співвідношення валют відповідно до їх купівельної спроможності. Часті коливання валютних курсів, через непередбачувані раптові відхилення їх від купівельної спроможності, нерідко призводять до необґрунтованого перерозподілу національного доходу між країнами, що зумовлює вигреш одних країн і втрати інших. Саме тому спільні заходи із регулювання та стабілізації валютних курсів є надзвичайно важливими як із суто економічного, так і політичного погляду.

Запровадження множинності гнучких валютних курсів об'єктивно відображає посилення впливу ринкових сил на формування валютних курсів у сучасній системі міжнародних валютних відносин. Однак це зовсім не означає повної відмови держави від впливу на формування валютних курсів. Відбувається перехід до відповідно більш еластичних методів державного регулювання.

Одним із актуальних питань теорії і практики сучасних міжнародних фінансів є функціонування світової валюти. Роль світового грошового товару протягом багатьох віків виконувало золото і в цьому полягає його економічне значення. Згодом йому на зміну приходить долар США.

Нинішні зміни у поглядах на роль американського долара, як світової валюти, який майже ціле століття уособлював глобальну гегемонію США у сфері міжнародних фінансів, спричинені:

- по-перше, послабленням позиції долара як міжнародної розрахункової одиниці (світові лідери експорту нафти час від часу вимагають від своїх тор-

говельних партнерів оплачувати відповідні експортні операції не в доларах США, а в їхніх національних валютах);

- по-друге, втратою функції долара як еталона вартості (так, кілька країн Перської затоки – ОАЕ, Кувейт і Катар розглядають можливість відмови від прив'язки курсу своїх національних валют до долара США).

Сучасна світова економіка вже не є нагромадженням національних економік, перетворюючись у внутрішньо інтегровану мегасистему, яка потребує власних механізмів для свого функціонування, серед яких одним із найважливіших є впровадження єдиної валюти. Отже, в аспекті формування нового світового економічного порядку важливо вирішувати проблему створення єдиної наднаціональної, тобто загальносвітової грошової одиниці, оскільки SDR, як резервна валюта, практично не виконує функцію засобу обігу. Йдеться про таку грошову одиницю, яка обертатиметься як у міжнародних розрахунках, так і у розрахунках усередині держав у готівковій і безготівковій формах. Це означає, що нова грошова одиниця має бути визнана кожною країною світу як національна.

Разом із тим передчасно повністю відмовлятися від долара США, оскільки про радикальну інституційну перебудову світової валютної системи поки що йдеться лише на рівні науково-експертних узагальнень. Не слід також припускати іншої принципової помилки, віддаючи беззаперечну перевагу євро.

Коли йдеться про співвідношення долара та євро, то необхідно враховуватися факт, що американська економіка на порядок потужніша від економік країн євросони. За останні десятиліття вона зростала, незважаючи на періодичні спади, загалом у півтора – два рази швидше, ніж європейська.

І найголовніше, що слід брати до уваги, – наявність принципової різниці між факторами, здатними забезпечити стабільність колективної валюти (євро) і валюти окремої країни (долар США). З погляду інституційних основ забезпечення стійкості національна валюта має у цьому незаперечні переваги, оскільки грошова одиниця – невід'ємний атрибут національної економіки. Це її основа. Крім того, колективна валюта функціонує лише, зазвичай, у межах свого регіону і є функціонально недостатньою на рівні міжрегіональних і світових трансакцій. Таким чином, і в цьому аспекті переваги долара перед євро незаперечні.

Все більшого поширення набуває думка, відповідно до якої дедалі очевидною є тенденція до використання регіональних валют міждержавними валютно-регіональними угруповуваннями, на кшталт Євросоюзу. Так, із 1965 р. в обігу восьми країн басейну Карибського моря перебуває спільна валюта – карибський долар. У 1991 р. понад 50 держав Африки домовилися створити до 2028 р. спільну для континенту грошову одиницю. На цей же період заплановано створення валютного союзу восьми країн Південної Азії. Держави Перської затоки – Саудівська Аравія, Кувейт, Катар, Бахрейн та ОАЕ також планують у перспективі запровадити спільну валюту. На наш погляд, процес регіоналізації валютних відносин варто розглядати як логічні, послідовні кроки до

утворення єдиної світової валюти – основи нового світового фінансового порядку.

Заради об'єктивності потрібно слід наголосити, що після краху золотого стандарту (Перша світова війна) час від часу з'являються прихильники його відновлення, які ностальгують за періодом, коли золотий стандарт забезпечував стабільність валютних курсів та імунітет проти інфляції.

Однією з офіційних спроб відновити золото як світові гроші стала прес-конференція Президента Франції генерала де Голля на початку 1965 р., на якій він закликав відмовитися від використання долара у міжнародних розрахунках і перейти до єдиного золотого стандарту. Згодом експрезидент США Р. Рейган вніс вимогу відновити золотий стандарт до своєї передвиборчої програми і, вже будучи президентом, створив у січні 1981 р. спеціальну комісію, яка, проте, дійшла висновку про недоцільність запровадження золотого стандарту.

Ще однією офіційною спробою відновлення золота як світової валюти, але вже за посередництва долара, стала заява від 19 жовтня 2000 р. групи із 35 італійських сенаторів під керівництвом сенатора Рікардо Педріцці із партії «Національний альянс», які ініціювали відродження Бреттон-Вудських угод на оновленій основі. Пропонували скликати нову міжнародну конференцію на рівні керівників урядів, аналогічну Бреттон-Вудській конференції 1944 р для здійснення програм стимулювання реальної економіки, коригування валютної політики та стабілізації міжнародної фінансової системи.

Щодо ролі золота в сучасній економіці, то з часу його демонетизації, коли систему вільного обігу золотих монет і обміну банкнот на золото було скасовано як у внутрішньому обігові, так і в міжнародних розрахунках, воно і сьогодні залишається засобом вирівнювання платіжного балансу між країнами (у вигляді злиwkів певної ваги та проби). І хоча часто заведено вважати золото звичайним товаром серед маси інших товарів, усе-таки він – особливий, стратегічний.

Контрольні запитання і завдання

1. Дайте визначення міжнародних фінансів як економічної категорії.
2. Обґрунтуйте об'єктивні основи становлення і розвитку міжнародних фінансів.
3. Яка позиція зарубіжних і вітчизняних науковців щодо визначення сутності міжнародних фінансів?
4. Охарактеризуйте систему золотомонетного, золотозливкового та золотодевізного стандарту.
5. Назвіть основні принципи функціонування Бреттон-Вудської системи золотодоларового стандарту.
6. Які основні причини кризи і розпаду Бреттон-Вудської валютної системи?
7. Сформулюйте основні положення Ямайської системи полівалютного стандарту.
8. Дайте визначення валютного курсу.
9. Наведіть основні чинники, які впливають на валютний курс.

10. Що таке «фіксований» та «плаваючий» валютні курси?
11. Які основні передумови конвертованості національної валюти?
12. Дайте визначення вільноконвертованої валюти (ВКВ), частково конвертованої валюти (ЧКВ), неконвертованої валюти (НКВ).
13. Що таке валютне котирування?
14. Які, на вашу думку, економічні наслідки глобалізації міжнародних фінансів.

Рекомендована література

1. Боринець С. Я. Міжнародні валютно-фінансові відносини : підручник. 5-те вид., перероб. і доп. Київ : Знання, 2008.
2. Боринець С. Я. Міжнародні фінанси : підручник. 2-ге вид., перероб. і доп. Київ : Знання, 2006.
3. Боринець С. Я. Теорія та практика світових фінансів. Київ : ВПЦ «Київський університет», 2016.
4. Макаренко М. І. Міжнародні фінанси. Київ : Центр навчальної літератури, 2019.
5. Рей Рендол. Сучасна теорія грошей / пер. з англ. О. Вальчишена та ін. Київ : Наш формат, 2017.
6. Тернер Є. Між боргом і дияволом: гроші, кредит і реформування глобальних фінансів / пер. з англ. д-ра екон. наук Т. Є. Унковської. Львів : Апірі, 2020.
7. Федосов В. М. Теорія фінансів : підручник. Київ : Центр навчальної літератури, 2019.
8. Фергюсон Ніл. Еволюція грошей. Фінансова історія світу /пер. з англ. К. Дисна. 2-ге вид. Київ : Наш формат 2019.
9. Фінанси. Підручник / І. О. Лютий, С. Я. Боринець, З. С. Варналій та ін.; за ред. д.е.н., проф. І. О. Лютого. Київ : Ліра-К. 2017. 728 с.
10. Фінанси : Практикум / І. О. Лютий, С. Я. Боринець, З. С. Варналій та ін. ; за ред. д.е.н., проф. І. О. Лютого. Київ. : Ліра-К, 2020. 352 с.
11. Шарма Ручір. Злет і занепад країн. Хто виграє та програє на світовій арені /пер. з англ. А. Іщенко. Київ : Наш формат, 2018.
12. Isard P. Globalization and the International Financial System. What's Wrong and What Can Be Done/IMF Institute, Washington DC, 2005.
13. Valdez S., Molyneuh M. An Introduction teo Global Financial Markets. 6 th edition. Palgrave Macmillan. 2010.

Інтернет-ресурси:

1. Офіційний сайт Банку міжнародних розрахунків (БМР): <http://www.bis.org>.
2. Офіційний сайт Міжнародного валютного фонду (МВФ): <http://www.imf.org>.
3. Офіційний сайт Міжнародної фінансової корпорації (МФК): <http://www.ifc.org>.
4. Офіційний сайт представництва Світового банку в Україні: <http://www.worldbank.org.ua>.
5. Офіційний сайт Світового банку (СБ): <http://www.worldbank.org>.
6. Офіційний сайт Європейського центрального банку (ЄЦБ): <http://www/home/htm/index/en.html>.

Розділ 26

МІЖНАРОДНІ ФІНАНСОВІ РИНКИ

Основні категорії та поняття: міжнародний фінансовий ринок, фінансові активи, фондовий ринок, фінансові інструменти, міжнародні фінансові центри.

26.1. Характеристика та структура міжнародних фінансових ринків

Посилення економічної взаємозалежності у світі відображається на розширенні сфери міжнародних фінансових відносин, зростанні обсягів операцій на світових фінансових ринках, збільшенні валютних потоків із одних країн в інші – фінансовій глобалізації.

Міжнародний фінансовий ринок зосереджений на фінансових рішеннях, пов'язаних із використанням та управлінням фінансовими ресурсами на міжнародному або глобальному рівні. Міжнародний фінансовий ринок і угоди, які здійснюються на ньому, сприяють розширенню міжнародної торгівлі на основі абсолютних переваг у результаті отримання вищих доходів і зменшення витрат учасників із різних країн. Окрім того, розвиток міжнародного фінансового ринку сприяє обігу фінансових потоків між країнами, що, своєю чергою, сприяє ефективнішому розподілу ресурсів. Ефективність використання, а не походження, визначає розподіл ресурсів на міжнародному рівні. Це означає, що потенційно високоприбуткові проекти в країнах із низьким рівнем заощаджень будуть більш прийнятними, ніж проекти з нижчим рівнем прибутковості, навіть якщо вони походять з країн із високим рівнем заощаджень (розвинутих країн). Яскравим доказом цього є фінансові ресурси США та ЄС, за рахунок яких активно фінансують різноманітні проекти в країнах, що розвиваються.

Можна виокремити три хвилі формування міжнародного фінансового ринку. Перша (1830-ті р.) була зумовлена масовими випусками цінних паперів (JPMorgan, Lehman Brothers, Goldman Sachs допомагали у фінансуванні американських залізниць, штатів і муніципалітетів, розміщуючи їх цінні папери в Лондоні). Друга хвиля (1960-ті р.) тривала протягом трьох десятиліть і була пов'язана з розширенням міжнародних банківських операцій між розвиненими країнами. Третя (друга половина 1990-х рр.) почалася як експансія на ринки, що розвиваються.

Міжнародні фінансові операції – це обмін активами між резидентами різних країн через їх національні кордони. Основне призначення міжнародного фінансового ринку полягає в передачі купівельної спроможності від кредиторів і інвесторів іншим учасникам шляхом придбання різноманітних фінансових активів, з метою отримання певної вигоди (грошового доходу) у майбутньому.

Це насправді не один ринок, а певна кількість тісно інтегрованих національних ринків, які містять міжнародну складову.

Розвиток міжнародних фінансових ринків був обумовлений наступними подіями:

- 1) швидке зростання обліку товарами і послугами, починаючи з кінця 1960-х рр.;
- 2) нагромадження особистих заощаджень населення (особливо в розвинутих країнах);
- 3) дерегулювання ринків капіталу в різних країнах, починаючи з 1960-х рр., що надало компаніям більше фінансових можливостей за кордоном;
- 4) технологічний прогрес, починаючи з 1990-х рр., істотно полегшив отримання доступу до інформації на глобальних ринках, що дало змогу учасникам ефективно ухвалювати фінансові рішення в міжнародному масштабі, незалежно від місця знаходження.

Таким чином, на кінець 90-х рр. XX ст. ми стали свідками динамічної глобалізації ринків, тобто зростання інтеграції внутрішніх ринків у глобальну економіку, що спостерігаємо й у XXI ст.

Так само, як і національні фінансові ринки, міжнародні фінансові ринки виконують певні функції, основні з яких наступні:

- забезпечення взаємодії покупців і продавців, в процесі чого виявляються ринкові ціни на активи;
- забезпечення ліквідності шляхом створення умов для продажу фінансових активів учасниками ринку;
- зменшення трансакційних, інформаційних та інших витрат.

З огляду на активні глобалізаційні процеси і швидкий розвиток фінансових інновацій у світі, заведено поділяти міжнародний фінансовий ринок на наступні складові: міжнародний валютний ринок, міжнародний ринок капіталу, який, своєю чергою, містить ринок кредитних ресурсів від фінансових установ, ринок емісійних боргових цінних паперів та ринок емісійних інструментів власності, а також ринок міжнародних деривативів.

Міжнародний валютний ринок є важливою частиною міжнародного фінансового ринку, на якому обертаються грошові активи з відносно коротким терміном погашення менш ніж один рік. За обсягами операцій це є найбільша складова міжнародного фінансового ринку. Комерційні банки використовують його з метою задоволення потреб своїх корпоративних клієнтів, транснаціональні корпорації використовують його для хеджування ризиків (строковий валютний ринок), центральні банки виходять на міжнародний валютний ринок з метою ефективної реалізації валютної політики своєї країни.

Міжнародна торгівля акціями, облігаціями й іншими довгостроковими фінансовими інструментами, як і надання міжнародних позик і кредитування, здійснюється на міжнародному фондовому ринку, який забезпечує механізм обігу інструментів, термін погашення яких перевищує один рік, або які не мають терміну погашення (безстрокові).

Міжнародний ринок деривативів існує для забезпечення захисту учасників від коливання курсів іноземних валют, змін процентних ставок та інших ризиків. На ньому створюють спеціальні інструменти хеджування – похідні фінансові інструменти або деривативи, що торгуються на біржах, або поза біржею. Вони мають короткостроковий або довгостроковий характер, залежно від специфіки угод і інструментарію.

Подібно до внутрішніх фінансових ринків міжнародні фінансові ринки – це симбіоз між первинним і вторинним ринками, які забезпечують випуск нових фінансових інструментів і торгівлю вже існуючими активами. Лише за умови збалансованого функціонування обох видів ринку можна досягти відповідної ринкової ціни, забезпечити відкритий доступ до цінних паперів та зменшити ризик шахрайства.

Однією з умов існування міжнародних фінансових ринків є функціонування міжнародних (глобальних) фінансових центрів, так званих резервуарів, які акумулюють вільні фінансові ресурси, незалежно від того, в якій країні вони були створені, та перерозподіляють їх з метою ефективного використання.

Міжнародні фінансові центри є, по суті, центральними точками для бізнесу і фінансів. Вони зазвичай є місцем розташування для великих корпорацій і банків або принаймні, регіональних штаб-квартир міжнародних компаній. Кожен центр має щонайменше одну активну фондову біржу. Водночас їх реальна важливість може відрізнятися за рейтингами в різних періодах. Основними глобальними фінансовими центрами залишаються Нью-Йорк, Лондон, Гонконг та Сінгапур.

У табл. 1 наведений рейтинг провідних фінансових центрів (включно з офшорними центрами) за відомою методикою City of London's Global Financial Centres Index (GFCI).

Таблиця 26.1

Рейтинг провідних фінансових центрів

Провідні світові центри	Провідні центри Західної Європи	Провідні центри Азіатсько-Тихоокеанського регіону	Провідні центри Північної Америки
1. Нью-Йорк	1. Лондон	1. Гонконг	1. Нью-Йорк-
2. Лондон	2. Париж	2. Сінгапур	2. Сан-
3. Гонконг	3. Франкфурт	3. Шанхай	Франциско
4. Сінгапур	4. Амстердам	4. Пекін	3. Лос-Анджелес
5. Сан-Франциско	5. Женева	5. Токіо	4. Чикаго
6. Шанхай	6. Цюріх	6. Сеул	5. Бостон
7. Лос-Анджелес	7. Единбург	7. Шеньчжень	6. Вашингтон
8. Пекін	8. Люксембург	8. Сідней	7. Торонто
9. Токіо	9. Мадрид	9. Мельбурн	8. Монреаль
10. Париж	10. Стокгольм	10. Гуанчжоу	9. Ванкувер
			10. Калгарі

Провідні центри Східної Європи та Центральної Азії	Провідні центри Близького Сходу і Африки	Провідні центри Латинської Америки та Карибського басейну
1. Москва	1. Дубай	1. Мехіко
2. Варшава	2. Абу-Дабі	2. Ріо-де-Жанейро
3. Стамбул	3. Тель-Авів	3. Кайманові Острови
4. Прага	4. Касабланка	4. Сантьяго
5. Таллінн	5. Кейптаун	5. Сан-Пауло
6. Нурсултан	6. Йоганнесбург	6. Британські Віргінські Острови
7. Кіпр	7. Доха	7. Барбадос
8. Братислава	8. Найробі	8. Бермуда
9. Алмати	9. Ріяд	9. Буенос-Айрес
10. Софія	10. Лагос	10. Багами

Окрім міжнародних фінансових центрів, існують групи країн і територій, які створюють офшорні фінансові центри. Офшорний фінансовий центр – це країна або територія, де регулятивні бар'єри є мінімальними, а ставки податків низькими, тому часто їх називають податковими притулками. Для багатьох з цих країн чи територій статус офшорного фінансового центру є основною прибутковою галуззю країни.

Найвідомішими з них є: Швейцарія, Кіпр, Сейшельські острови, Ірландія, Сінгапур, Багами, Кайманові острови, Бермудські острови і Сінгапур.

Зазвичай офшорні фінансові центри існують в невеликих державах і, незважаючи на те, що великі корпорації мають дуже обмежені можливості щодо розширення там своєї операційної діяльності, вони часто користуються перевагами, щоб уникнути високих податків в рідних країнах. Деякі компанії навіть розміщують штаб-квартири в офшорних центрах. Наприклад, компанія *Bacardi*, один із найбільших світових виробників спиртних напоїв, щорічні доходи якого становлять близько 6 млрд доларів США, має понад 6000 співробітників в усьому світі і двадцять сім глобальних виробничих потужностей. Штаб-квартира фірми розташована на Бермудських островах, що дає змогу компанії скористатися нижчими податковими ставками і підвищити ефективність управління фінансовими операціями.

З огляду на стурбованість багатьох щодо ризиків, які виникають із розвитком і зростанням впливу міжнародних фінансових центрів на світові фінанси, варто виокремити їх переваги:

- сприяння економічному розвитку країн, де розташовані фінансові центри;
- заохочення інвестицій, підвищення зайнятості населення;
- сприяння розвитку бізнесу у країнах з високими податками;
- інноваційний розвиток як у фінансовому секторі, так і в технологічному;
- позитивний вплив на податкову конкуренцію;

– прискорення економічного зростання в інших країнах.

Розвиток міжнародних фінансових центрів, разом із офшорними ринками загалом змушує країни лібералізувати свої внутрішні ринки (з причин конкуренції), що створює більшу інтернаціоналізацію ринків капіталу.

26.2. Суб'єкти та інститути міжнародних фінансових ринків

Міжнародний ринок функціонує за допомогою різноманітних установ і організацій, які беруть участь у русі капіталу. З боку кредиторів виступають комерційні банки, корпорації, різноманітні небанківські фінансові установи, а також міжнародні фінансові інститути (МВФ, інститути Світового банку, Європейський банк реконструкції та розвитку та інші). З боку позичальників зазвичай виступають публічні і приватні компанії, уряди країн.

Комерційні банки сьогодні мають найбільший вплив на міжнародні фінансові ринки. Основною причиною цього є те, що вони часто звертаються до міжнародних фінансових ринків, здійснюючи операції, які вони не змогли б реалізувати в рамках фінансових ринків своїх країн. Обмеження або іноді повна відсутність міжнародного регулювання стимулювали зростання банківських установ у світовому масштабі протягом останніх десятиліть. Так, у США, де майже 70 років існувало роздільне банківництво, наприкінці 1999 р., згідно із законом Грема – Літча – Бліля про модернізацію фінансових послуг (Gramm Leach Bliley Financial Modernisation Act), банківська холдингова компанія змогла перетворюватися у фінансову холдингову компанію (financial holding company). Це де-факто дає змогу американським банкам стати обмеженими універсальними банками (restricted universal banks). Діяльність фінансових універсальних установ активізується на глобальних фінансових ринках, де ключовими гравцями виступають фінансові конгломерати. «Фінансовий конгломерат» (financial conglomerate) – це учасник ринку, бізнес якого поширюється не менш ніж на дві з п'яти можливих областей: кредитні та депозитні операції, розрахунково-касові послуги; страхування; корпоративні фінанси, підписка і розміщення цінних паперів; довірче управління, обслуговування інвестиційних фондів або консультування; роздрібні інвестиційні послуги.

Комерційні банки здійснюють найширший спектр фінансово-господарської діяльності на міжнародних фінансових ринках. Вони надають позики корпораціям і урядам, є активними учасниками на ринку облігацій, тримають депозити з різним терміном погашення.

Небанківські фінансові установи стали ще однією потужною силою на міжнародних фінансових ринках. З кінця 1980-х рр. страхові компанії, пенсійні та довірчі фонди, а також фонди взаємного інвестування з багатьох країн почали інтегруватися у світові фінансові відносини. Підвищення ефективності портфеля і збільшення кола вкладників разом зміцнили позиції цих установ на міжнародному фінансовому ринку.

Корпорації мають широкі можливості щодо обслуговування своєї зовнішньоекономічної діяльності на міжнародних фінансових ринках та використання інструментів хеджування для зменшення ризиків. Вони часто використовують закордонні ресурсні фонди для фінансування своїх потреб за ставками, нижчими, ніж на національному рівні, шляхом емісії цінних паперів або отримання кредити від міжнародних комерційних банків. Інноваційні інструменти міжнародних фінансових ринків дають змогу знаходити оптимальні рішення для різних потреб компаній.

Державні установи, включно з центральними банками, також є активними гравцями на міжнародних фінансових ринках. Центральні банки, різноманітні державні агентства та державні підприємства, переважно в країнах, що розвиваються, здебільшого виступають позичальниками іноземних коштів.

Роль міжнародних банків, фінансових компаній і інвестиційних банків збільшилася за останні кілька десятиліть. Розглянемо основну мету кожної з цих установ, як вона змінилася, і яким чином вони об'єдналися, щоб стати глобальною фінансовою силою.

Міжнародні банки розширювали свою роль на світовій арені, обслуговуючи потреби транснаціональних корпорацій (ТНК). Вони не лише залучали депозити і надавали кредити, а й надавали своїм клієнтам інструменти для фінансування експорту й імпорту, запроваджували складні інструменти розрахунково-касового обслуговування, управління готівкою, зокрема й у іноземній валюті. Наприклад, компанії, що купує продукцію з іншої країни, можливо, будуть потрібні наступні послуги: фінансування оборотних коштів, електронні перекази грошових коштів, операції з іноземною валютою та інші. Міжнародні банки надають всі ці послуги й багато інших.

Існують різні типи банків, і вони можуть бути розділені відповідно до специфічної діяльності на групи. Роздрібні, корпоративні, ощадні, іпотечні, інвестиційні банки традиційно є окремими юридичними особами на внутрішніх фінансових ринках. Все це може працювати на національному рівні, проте у світовому масштабі таке роздроблення не є ефективним. У багатьох випадках окремі банківські інститути об'єдналися або були придбані іншою установою, з метою створення глобальної фінансової установи під однією «корпоративною парасолькою».

Наприклад, Citigroup, міжнародний фінансовий конгломерат, розташований у США, є найбільшою в світі мережею фінансових послуг, маючи 16000 офісів в 160 країнах та 200 мільйонів клієнтських рахунків. Це – фінансовий велетень, що здійснює операції в роздрібній торгівлі, приватному, корпоративному й інвестиційному банкінгу, а також надає послуги з управління активами. Глобальне охоплення Сітібанку робить його вигідним банківським партнером для великих міжнародних компаній, які прагнуть ефективно управляти фінансовими потребами компанії і її співробітників в усьому світі.

Однак злиття різних видів банківських установ створило глобальні економічні проблеми. У Сполучених Штатах, наприклад, роздрібні і корпоративні

банки були відсторонені від можливості злиття з інвестиційними банками відповідно до Закону Гласса-Стіголла. Офіційна його назва – Закон про банківську реформу, він набув чинності в 1932 р. під час Великої депресії. Він створив Федеральну корпорацію зі страхування вкладів (Federal Deposit Insurance Corporation, FDIC), яка реалізувала банківські реформи, починаючи з 1932 р. і до кінця 1933 р. Вони мають міжнародне визнання як реформи, які на десятиліття забезпечили стабільність та зниження ризику в банківській галузі. Серед іншого, Закон Гласса-Стіголла забороняв банківським холдингам володіти іншими фінансовими компаніями. Закон був скасований у 1999 р., що призвело до хвилі злиттів і поглинань у банківській галузі. Деякі аналітики вбачають в цьому одну з причин світової фінансової кризи 2007–2008 рр.

З огляду на те, що присутність американських фінансових корпорацій на міжнародному фінансовому ринку є визначальною завдяки обсягам їх діяльності, наведена історична довідка є важливою для розуміння впливу американського банківського сектору на міжнародний фінансовий ринок. Із 1999 р., коли банківські холдинги змогли володіти іншими фінансовими компаніями, з'явилася тенденція до створення глобальних фінансових корпорацій, стираючи межу між послугами, які здійснюють за дорученням клієнтів, і послугами, які здійснюють в інтересах самого банку. Міжнародні компанії також стали частиною цієї тенденції, оскільки вони прагнули співпрацювати з великими і сильними фінансовими гравцями для обслуговування своїх глобальних фінансових потреб. Якщо компанія має представництва в двадцяти країнах, вона радше надасть перевагу двом або трьом глобальним банківським установам із міркувань економії й ефективного управління фінансовою діяльністю.

Наприклад, один великий банк може надавати послуги дешевше, краще управляти валютним ризиком компанії на кількох ринках. Інша велика фінансова компанія може запропонувати складніші інноваційні інструменти з управління ризиками. Проблема виникає, коли однією стороною угоди є міжнародна фінансова корпорація, що створює конфлікт інтересів, якого не було б, якби, на думку багатьох іноземних аналітиків, існувала заборона на злиття і поглинання між комерційними і інвестиційними банками. Це питання залишається актуальним і сьогодні, коли глобальні фінансові корпорації мають зиск від розширених послуг і можливостей впливу на міжнародний фінансовий ринок.

26.3. Інструменти міжнародних фінансових ринків

З огляду на певні перешкоди у застосуванні класичних фінансових інструментів на міжнародних фінансових ринках, в процесі еволюції і розвитку міжнародної торгівлі фінансовими ресурсами були створені специфічні інструменти (здебільшого, на основі тих самих класичних інструментів), які набули особливої популярності в глобалізованому фінансовому просторі.

Єрвалюта

Виникла в 1950-х рр., коли комуністичні уряди в Східній Європі стали стурбовані тим, що їх доларові резерви в банках США можуть бути конфісковані або заблоковані з політичних причин. Вони звернулися до послуг європейських банків, які були готові підтримувати доларові рахунки для них. Тоді з'явився термін «євродолар», тобто американський долар, що перебуває на зберіганні в європейських банках. З часом банки в інших країнах, зокрема в Японії і Канаді, також почали відкривати доларові рахунки і зберігати на них американську валюту. Отже, євродоларами почали вважати доларові депозити в банку будь-якої країни за межами Сполучених Штатів. З часом з'явився термін «єрвалюта», що означає будь-яку валюту на депозиті за межами своєї країни. І хоча єрвалюта може бути виражена в будь-якій валюті, майже половина світових запасів перебуває в євродоларів.

Ринок єврокредитів – це також зростаюча частина єрвалютного ринку. Він є одним із найменш дорогих для великих, платоспроможних позичальників, зокрема для урядів і великих міжнародних компаній. Єврокредити котируються на основі Лондонської міжбанківської ставки пропозиції, ЛІБОР (London Interbank Offered Rate, LIBOR), яку встановлюють щоденно на Лондонському міжбанківському ринку в різних валютах для різних термінів погашення.

Основною перевагою ринку Євровалют є зниження витрат учасників міжнародних фінансових відносин. Обсяги угод зазвичай доволі великі, що забезпечує економію від масштабу і обумовлює низькі транзакційні витрати. Євровалюта також є відносно дешевим, короткостроковим способом фінансування або вкладення надлишкових коштів підприємств.

Іноземні боргові інструменти

Пряме залучення коштів за кордоном або пряме інвестування в цінні папери іноземних компаній належать до міжнародних операцій іноземних фірм на зовнішніх ринках.

Іноземні облігації є типовим прикладом міжнародних цінних паперів. Облігація, що була продана корейською компанією в Мексиці, деномінована в мексиканських песо, є іноземною. Також облігація, що була придбана корейським підприємцем у Мексиці, деномінована в мексиканських песо, вважається іноземною.

Водночас існують деякі перешкоди, пов'язані з цим методом:

- цінні папери і дохідність за ними деноміновані у валюті країни, в якій ними торгують;
- фондова біржа цієї країни може бути неліквідною;
- вимоги до звітності у різних країнах можуть відрізнятися від міжнародних стандартів, що може перешкоджати оцінюванню вартості цінних паперів;
- правила та процедури кожного фінансового ринку, на якому торгують потрібними цінними паперами, можуть відрізнятися.

Досвідчені покупці й емітенти іноземних облігацій використовують складні стратегії хеджування для зниження своїх ризиків. Наприклад, облігації світових

компаній Японії, виражені в єнах, називають «самурайськими облігаціями» (samurai bonds). Іноземні облігації, які продають у Сполучених Штатах, виражені в доларах США, називають «янки облігації» (yankee bonds). У Великобританії їх називають «бульдог облігації» (bulldog bonds). Іноземні облігації, що торгуються по всій Азії, окрім Японії, називають «дракон облігації» (dragon bonds), вони зазвичай деноміновані у доларах США. Для їх випуску й обігу поширюються ті самі правила і керівні принципи, як і для внутрішніх облігацій. Існують також нормативні та звітні вимоги, які призводить до того, що вони стають дорожчими, ніж єврооблігації.

Єврооблігації

Євробонди (єврооблігації) є поширеним інструментом, що вже багато років існує в обігу на міжнародному ринку капіталів, а саме – на ринку емісійних боргових цінних паперів. Єврооблігація – це та, яка деномінована у валюті, відмінній від валюти країни, в якій її продають. Облігація, деномінована в японських єнах, яку продають у Франції, є прикладом єврооблігації. З кінця 1990-х рр., єврооблігації стали основним інструментом у міжнародній торгівлі цінними паперами й залишаються популярними донині. Основна причина їх популярності полягає в тому, що їх можна погасити у будь-якій з кількох заздалегідь визначених валют, а компанія-емітент може обрати валюту, якій вона віддає перевагу.

Опцією єврооблігаціям є глобальні облігації – це ті, які продають одночасно у кількох міжнародних фінансових центрах. Вони деноміновані в одній валюті, зазвичай – доларах США або євро. Пропонуючи облігації на кількох ринках одночасно, компанія скорочує свої емісійні витрати. Ця опція зазвичай доступна платоспроможним великим корпораціям із високим інвестиційним рейтингом.

Інструменти власності

Глобальні депозитарні розписки (ГДР) й американські депозитарні розписки (АДР) є ще одним інструментом міжнародного ринку капіталу, а саме – міжнародного ринку емісійних інструментів власності.

Наприкінці 1990-х рр., їх широко використовували у процесі приватизації державних підприємств у країнах з перехідною економікою (тобто країнах, які переходили від соціалізму до капіталізму).

Депозитарні розписки (ДР) – право власності на частку капіталу іноземної фірми, торгують ними на ринках інших країн в місцевій валюті. Банк залучає на збереження певну кількість акцій іноземної фірми, а потім емітує депозитарні розписки, які дають право власності на ці іноземні акції.

Банк-депозитарій є зберігачем й управляє виплатою дивідендів, дробленням акцій та іншими заходами. Хоча інвестору не потрібно конвертувати кошти в іноземну валюту, вартість ДР залежить від змін валютного курсу, а також показників діяльності компанії, економічних подій в іноземній країні, інших факторів, які впливають на вартість будь-якої акції.

Якщо іноземна компанія ініціює емісію ДР на свої акції, то такі ДР є «зі спонсором» (sponsored DR); в іншому випадку це – ДР «без спонсора» (unsponsored DR). ДР «зі спонсором» забезпечують права інвесторів на голосування і відповідають вимогам щодо розкриття інформації. Випуск ДР «без спонсору» ініціює банк-депозитарій, який зберігає права голосу за собою.

ГДР емітують за межами США і країни емітента, більшість торгуються на біржах Лондона і Люксембурга.

Хоча ГДР і не котируються на біржах США, вони зазвичай емітуються в доларах США і можуть бути продані американським інституційним інвесторам.

ГДР не підлягають обмеженням щодо руху капіталу, які запроваджені урядами країн і, таким чином, пропонують компанії й інвестору більше можливостей для іноземних інвестицій. Компанія обирає для лістингу таку фондову біржу, де інвестори вже знайомі з її діяльністю та існує більше можливостей для залучення фінансових ресурсів.

АДР номіновані в доларах США і торгуються у США. Деякі АДР дають змогу фірмам залучати капітал в США або використовувати акції для придбання інших фірм. Більшість типів АДР потребують реєстрації в американській комісії з цінних паперів і бірж (U.S. Securities and Exchange Commission, SEC), але деякі з них мають приватне розміщення (за Правилем 144А або Положенням S) (табл. 26.2).

Таблиця 26.2

Типи АДР та їх характеристики

	Рівень 1	Рівень 2	Рівень 3	Правило 144 А
Розміщення	Поза біржею	NYSE, Nasdaq, AMEX	NYSE, Nasdaq, AMEX	Приватне
Необхідність реєстрації у SEC	+	+	+	–
Можливість залучення капіталу	–	–	+	+
Витрати компанії	Низькі	Високі	Високі	Низькі

Серед інноваційних інструментів інвестування в емісійні цінні папери виокремлюють глобальні іменні акції (global registered shares, GRS) і кошики біржових депозитарних розписок (baskets of listed depository receipts, BLDRs). Глобальні іменні акції емітуються в різних валютах і торгуються на фондових біржах в усьому світі. Кошики біржових депозитарних розписок – це певні біржові фонди (Exchange Traded Funds, ETF), які складаються з різних ДР, акції торгуються на фондових ринках так само, як звичайні.

26.4. Операції на міжнародних фондових ринках

Незважаючи на те, що щоденні обсяги операцій на міжнародних фондових ринках є доволі волатильним показником, останніми роками цей ринок має тенденцію до розширення, пропонуючи міжнародним компаніям широкий спектр варіантів фінансування їх глобальних операцій. Ключовими факторами для розвитку міжнародного ринку капіталу є такі:

- зростання економіки в країнах, що розвиваються. Оскільки окремі країни світу розвиваються стрімкими темпами, їх вітчизняні фірми все частіше прагнуть вийти на світові ринки і скористатися більш дешевими і гнучкими фінансовими інструментами;

- приватизаційні процеси у різних країнах. Існує тенденція в країнах, що розвиваються, і країнах з ринком, що формується, до приватизації колишніх державних підприємств. Ці компанії зазвичай дуже великі: коли продають частку або всі свої акції, активізують учасників на локальних і глобальних ринках. Вітчизняні та міжнародні інвестори, бажаючи брати участь у зростанні місцевої економіки, купують ці акції.

- роль інвестиційних банків. Вони відкривають дочірні компанії у розвинутих країнах і найбільш перспективних країнах, що розвиваються, з метою надання послуг з організації емісії цінних паперів як для продажу на локальному ринку, так і на світовому;

- технологічні досягнення. Розвиток технологій у глобальних фінансах відкрив нові можливості для інвесторів і компаній в усьому світі. Електронні технології надали ефективніші і дешевші засоби торгівлі цінними паперами, досконаліше управління інвестиційними портфелями, погашення заборгованості та спростили надання інших фінансових послуг.

- висока прибутковість і дешевші витрати на позики. Це дає змогу компаніям і урядам різних країн отримувати доступ до нових джерел фінансування. Багато вітчизняних ринків надто малі або надто дорогі для запозичень. За допомогою міжнародних фондових ринків компанії, уряди, приватні особи можуть інвестувати кошти в інші країни за більш високими ставками прибутковості та залучати кошти за зниженими витратами;

- диверсифікація ризику. Міжнародні фондові ринки дають змогу приватним особам, компаніям і урядам отримувати доступ до більш широких можливостей інвестування у різних країнах, що, своєю чергою, знижує ризик. Не всі ринки відчувають скорочення активності в один й той самий час, а отже, за умови правильного розподілу активів можна значно скоротити ризик втрат.

В операційному сенсі міжнародні фондові ринки представлені сукупністю операцій купівлі-продажу фінансових активів і супроводжуючих їх послуг щодо обслуговування руху фінансових активів (інфраструктурних). Інфраструктурні операції мають допоміжний характер стосовно власне торговельних операцій із цінними паперами, тому їх називають операціями з післяторговельного обслуговування. Але саме ці операції забезпечують своєчасне виконання зобов'язань

двома сторонами угоди – у повному обсязі, з мінімальними ризиками й обґрунтованими операційними витратами.

У сучасному інтегрованому на технологічній основі суспільстві важко встановити фізичну сутність поняття міжнародний фондовий ринок. У сучасному розумінні це не стільки місце зустрічі продавців і покупців, скільки спосіб, який забезпечує взаємоузгодження їх інтересів, адже на сьогодні понад 80% угод із цінними паперами укладають контрагенти через електронні пристрої доступу. Саме тому, замість звичного поняття «place of trading» (місце торгівлі), застосовують «trading venue» («торговельний майданчик»).

Торговельний майданчик – це сукупність регламентів і процедур, що дають можливість забезпечити комунікацію між покупцями та продавцями цінних паперів. Обов'язковими ознаками торговельної системи є:

- 1) акумулювання заявок кількох незалежних покупців і продавців;
- 2) застосування встановленої процедури, що дає змогу поєднати інтереси протилежних сторін щодо купівлі-продажу цінного паперу та забезпечує сторонам можливість укласти угоду (шляхом встановлення алгоритму поєднання заявок або через розробку регламенту персональної взаємодії).

Останніми роками процес інституціоналізації фондових ринків відбувається доволі активно завдяки розвитку інформаційно-комунікаційних технологій, класифікацію фондових ринків доповнюють нові поняття (рис. 26.1).

На **організованому ринку** торгівлю здійснюють за встановленими правилами, які регулюють практично всі сторони діяльності учасників. Його головною характеристикою є обов'язкова участь професійних учасників.

ОТС-ринок (over the counter market) – це сфера операцій купівлі-продажу фінансових інструментів, що не передбачає їх укладання у визначеному місці й за встановленими правилами, на відміну від традиційної біржової торгівлі. Через це його часто називають «позабіржовий ринок».

До початку XXI ст. організована торгівля фінансовими інструментами була сконцентрована на відносно невеликій кількості біржових ринків, а угоди, які укладали поза біржами, мали переважно індивідуальний характер, інформація про ціни й обсяги яких угод не була широко доступною. Проте останнім часом відносини на ОТС-ринку все більше набувають форми торгівлі, яку здійснюють у межах торговельних інформаційних систем. ОТС можуть створювати централізовано в межах національного ринку або навіть при фондових біржах. Прикладом перших є OTC Bulletin Board® (OTCBV) – регульована система котирування США, яка відображає в реальному часі останні ціни й обсяги угод на ОТС-ринку. Фінансові активи OTCBV охоплюють національні, регіональні, іноземні акції, що не мають лістингу на фондових біржах США, ADRs (American Depositary Receipts), DPPs (Direct Participation Programs). OTCBV забезпечує доступ до більш як 3300 фінансових активів, а в її роботі беруть участь більше 230 маркет-мейкерів. Прикладом ОТС-ринку, створеного під егідою біржі, є ArcaEdge – електронна платформа для ОТС-торгівлі акціями, що працює при NYSE Euronext і забезпечує в реальному часі інтерактивне відображення заявок та їх інтелектуальну маршрутизацію.

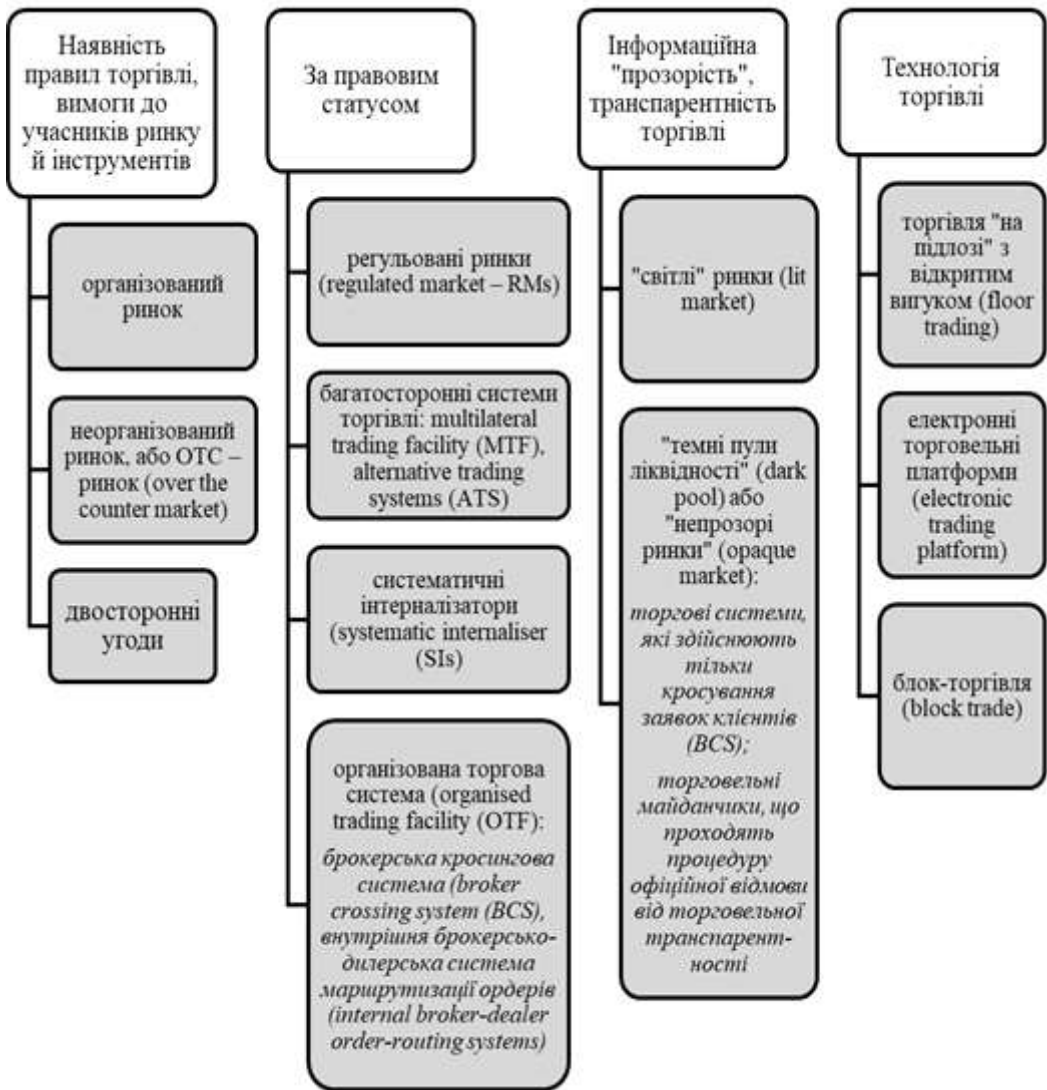

Рис. 26.1. Операційна структура ринку фінансових активів

Згідно з європейською директивою (*Markets in Financial Instruments Directive – MiFID*), яка встановлює правила для авторизації й організації ринків фінансових інструментів, до торговельних майданчиків належать такі інститути, як регульовані ринки та багатосторонні системи торгівлі.

Регульовані ринки (Regulated Market – RMs) – багатосторонні системи, які об'єднують (або сприяють цьому) агентів, що на тристоронній основі представляють сторони, зацікавлені у купівлі чи продажу фінансового активу. В резуль-

таті їх взаємодії відбувається укладання торгових договорів. Найтипівішим прикладом регульованих ринків є фондові біржі.

Обов'язковими ознаками регульованого ринку є:

- 1) вимоги доступу (англ. access requirements) – правила, які регламентують надання дозволу вести бізнес у межах торговельної системи;
- 2) вимоги до фінансових інструментів, з якими ведуть вторинні операції (англ. listing);
- 3) процедура «поєднання» зустрічних заявок і визначення ціни.

На регульованих ринках, крім процедури «поєднання» зустрічних заявок, встановлюють вимоги до торговців (access requirements) – правила, які регламентують рішення торговельної системи щодо дозволу вести в її межах бізнес, та вимоги до фінансових активів, з якими ведуть вторинні операції (secondary listing).

Багатосторонні системи торгівлі близькі за характером діяльності до регульованих ринків (зміст діяльності, послуги, контролюючі органи). Основною їх відмінністю є відсутність процедури лістингу – така система торгівлі не має можливості надавати статус фінансовому активу як такому, що пройшов процедуру допуску до торгів. Згідно з європейським законодавством подібні торговельні майданчики називають «багатосторонніми системами торгівлі» (multilateral trading facility – MTF), американський аналог – «альтернативні торговельні системи» (alternative trading systems (ATS)).

Багатосторонні торговельні системи (Multilateral trading facility – MTF) – це системи, що об'єднують на тристоронній основі значну кількість незалежних заявок щодо купівлі та продажу фінансових інструментів з метою укладання торговельних контрактів. Вони мають відповідати певним вимогам щодо звітності, справедливої та впорядкованої торгівлі, (правилам щодо порядку торгівлі, подачі заявок, членства), транспарентності торгівлі (оприлюднення цін і обсягів поданих заявок, розміщення в режимі реального часу інформації про всі укладені в системі угоди). В Європі функціонує близько 140 MTF, які пропонують торгівлю широкого спектра продукції. Серед них – такі великі платформи з торгівлі акціями, як BATS Chi-X Europe, NYSE Arca Europe, Turquoise, SmartPool, та невеликі, що утворюють ринки для вузькоспеціалізованих інструментів, такі як Forexmatch, Marketwatch and Energywatch MTFs.

Ще однією ринковою структурою, що призначена для створення умов для упорядкованого обміну фінансовими активами, є систематичні інтерналізатори (систематичні перекупники – за деякими редакціями перекладу). **Систематичні інтерналізатори (systematic internaliser (SI))** – інвестиційні фірми, що на організованій, регулярній та систематичній основі здійснюють торгівлю за власний рахунок для виконання доручень клієнтів поза межами регульованих ринків або MTF. Зазвичай, таким фірмам не потрібні спеціальний дозвіл від уповноважених органів на ведення подібних операцій. В Європі кількість зареєстрованих SI незначна.

Для виокремлення інститутів торговельної інфраструктури, де обмін цінних паперів регламентують внутрішні правила, проте за деякими критеріями вони можуть належать до регульованих майданчиків, у європейському праві також запроваджено поняття «**організована торговельна система**» (*organised trading facility (OTF)*). Це – будь-яка організація чи система, якою управляє інвестиційна фірма чи ринковий оператор, і яка на організованій основі об'єднує інтереси сторонніх покупців і продавців або їх ордерів. До OTF не належать системи, що вже мають статус регульованих ринків, MTFs чи SIs.

Технологія торгівлі фінансовими інструментами може базуватися як на безпосередній взаємодії учасників торгів, так і на дистанційній комунікації. **Торгівля «на підлозі»** з відкритим вигуком (floor trading) – традиційна торгова платформа, коли обмін відбувається в приміщенні біржі, у спеціально обладнаному торговому залі і в спеціально відведений час (біржова сесія). Цей тип торгівлі характеризується високим ступенем міжособистісної комунікації між торговцями – усної домовленості та/або обміну певними сигналами рук достатньо, щоб угоду вважали юридично укладеною.

Електронні торговельні платформи (electronic trading platform) – комп'ютерна система, яку можна використовувати для розміщення заявок на купівлю-продаж цінних паперів у мережі через інфраструктуру фінансових посередників (брокери, маркет-мейкери, інвестиційні банки, фондові біржі). З появою електронної торгівлі навіть провідні біржі, що висловлюють свою прихильність до традиційної голосової торгівлі, переходять від суто аукціонних торгів до гібридних – коли одночасно з голосовою сесією відбувається прийом заявок в електронному режимі (наприклад, так працюють Нью-Йоркська, Франкфуртська фондові біржі).

Укладання угод із фінансовими активами в електронному режимі через брокера все більше набуває популярності. **Електронний брокеридж**, електронне брокерське обслуговування (electronic broking) дає змогу «зводити» покупців і продавців у віртуальному просторі без персонального контакту, тому цей спосіб швидший і дешевший. Заявки клієнта угоди можуть передбачати виконання у внутрішній системі брокера або вихід на зовнішні ринки.

Важливим чинником цінової ефективності фінансових ринків в умовах фрагментованості є ступінь їх інформаційної «прозорості». **Передторговельна транспарентність** (pre-trade transparency) передбачає зобов'язання оприлюднювати в режимі реального часу інформацію про ціни й обсяги поданих до початку торгів заявок. **Постторговельна транспарентність** (post-trade transparency) передбачає зобов'язання торгової системи оприлюднювати звіт про обсяги й ціни укладених угод. Така інформація дає можливість незалежним торговцям і брокерам порівнювати підсумки торгів на різних торгових майданчиках, а клієнтам – визначити, наскільки брокер дотримався принципу «кращого виконання» заявки (англ. *best execution*). Постторговельна транспарентність є звичайною практикою майже для всіх торгових систем з офіційним статусом, а в окремих випадках – і для двосторонньої торгівлі. Передторговельну транспарентність застосовують не на всіх торгових майданчиках.

Розрізняють так звані *світлі ринки* (Lit market), на яких застосовують процедуру передторговельної транспарентності, і *«темні пули ліквідності»*, *«чорні пули»* (Dark pool) або «непрозорі ринки» (Opaque market) – торговельні системи, в яких перед початком торгів не відображають ціни й обсяги заявок в системі.

«Чорні пули» (Dark pool), своєю чергою, мають два типи:

а) системи, які кросують ордери і до яких не застосовують вимоги передторговельної транспарентності. «Dark pools», здебільшого, перебувають у власності великих інвестиційних банків (Deutsche Bank, Goldman Sachs, Credit Suisse, Barclays, UBS) або великих брокерських фірм (Liquidnet, ITG);

б) торговельні майданчики, що вдаються до процедури офіційної відмови від торговельної транспарентності (pre-trade transparency waiver), коли існує потреба здійснювати організовану торгівлю цінними паперами без дотримання принципів транспарентності – застосовуються до угод за великим пакетом цінних паперів (у США – це понад 10 000 акцій або пакет облігацій вартістю понад 200 000 дол. США).

Останнім часом в індустрії організаторів фондової торгівлі набуває поширення вертикально інтегрована модель бізнесу, яка передбачає поєднання в межах одного інституту (здебільшого холдингу) торговельного і постторговельного обслуговування. Портфель фінансових продуктів і сервісних послуг сучасних фондових бірж покриває весь ланцюжок створення вартості й охоплює торгівлю первинними цінними паперами (акції, облігації, цінні папери інститутів спільного інвестування), деривативами, розрахунки за транзакціями, розповсюдження ринкових даних, розробку й експлуатацію електронних торговельних платформ. Окрім цього, розширюється спектр продуктів, якими ведуть торгівлю на фондових біржах, зокрема з позиції інвестиційної якості. Більшість провідних бірж мають у структурі холдингу так звані молодші ринки.

«Молодші ринки» (junior market) – це торговельні майданчики, що автономно функціонують при традиційних біржах й утворюють ринок для цінних паперів емітентів з відносно недавньою історією існування та незначною капіталізацією. На них умови лістингу менш жорсткі, і їх часто розглядають як перший етап для виходу на власне біржовий ринок (AIM (London Stock Exchang), NYSE Amex, NYSE Alternext).

Прагнення підвищити ліквідність ринку за рахунок його розширення стимулювало багато фондових бірж встановити взаємні зв'язки, злитися. На сьогодні у світі налічується близько 20 великих фондових біржових ринків, їх концентрація нерівномірна: в Північній, Південній Америці, Австралії це переважно 1–2 значні біржі, в Європі та Азії таких ринків більше.

Тенденції до транскордонного співробітництва між біржовими майданчиками найбільш активно простежують з середини 80-х років ХХ ст. «Бум» в консолідації бірж припав на 2005 р. Саме тоді почалися поглинання фондових бірж у США та Європі й численні спроби консолідації трансконтинентальних фондових майданчиків, зокрема – спроби злиття ЛФБ і американської

NASDAQ, німецької Deutsche Boerse і Euronext, а також австралійського Macquarie Bank та оператора стокгольмської біржі OMX. Проте ЛФБ усе-таки продала 48% акцій Дубайського біржового холдингу. Американська NASDAQ організувала свій європейський бізнес, придбавши акції скандинавської біржової групи OMX.

Першою за низкою параметрів глобальною біржою стала NYSE-Euronext, яка утворилася в результаті злиття американського й європейського фондових майданчиків. Ця угода поклала початок другій хвилі консолідації провідних біржових майданчиків. Перша припала на кінець 1990-х рр., коли NYSE і Euronext створили першу в світі трансатлантичну біржу, а NASDAQ і скандинавська OMX домовилися про створення другого такого торговельного майданчика.

Лондонська фондова біржа (LSE) й італійська Borsa Italiana 23.06.2007 р. заявили про злиття, було утворено компанію вартістю 5,8 млрд євро. Після завершення операції акціонерам LSE належало 72%, а акціонерам Borsa Italiana – 28% об'єднаної компанії. Щорічно за рахунок злиття біржовики заощаджують близько 29 млрд євро.

Основними рушійними чинниками в цьому процесі є суттєві переваги, які отримують нові великі ринки: можливість розширити і збільшити клієнтську базу; отримання конкурентних переваг за рахунок контролю над ринками; можливість отримати нові технології торгівлі, що особливо актуально в умовах постійного розвитку засобів електронної торгівлі та зменшення значення торгівлі «фізичної»; синергетичний ефект (у галузі використання інформаційних технологій, клірингу тощо).

Міжнародний фінансовий ринок забезпечує ефективний механізм для компаній, урядів та інших учасників у перерозподілі вільних коштів, незалежно від країни їх походження і країни спрямування. Міжнародні ринки валюти і капіталу розширилися в геометричній прогресії за останні десятиліття. Це було спричинено зростанням ринків, що розвиваються, прагненням до приватизації, появою глобальних фінансових центрів впливу, а також зростанням ролі транснаціональних корпорацій і технологічних досягнень. Міжнародний фінансовий ринок сьогодні забезпечує стабільність і передбачуваність, допомагає перерозподілити ризики і відкриває доступ до різноманітних фінансових інструментів та великих обсягів ресурсів.

Контрольні запитання і завдання

1. У чому сутність необхідності існування міжнародного фінансового ринку?
2. У чому переваги міжнародного фінансового ринку, порівняно з національними фінансовими ринками?
3. Назвіть передумови появи євровалюти.
4. Обґрунтуйте причину популярності єврооблігацій.
5. Назвіть основні недоліки іноземних облігацій.

6. Поясніть переваги використання депозитарних розписок.
7. Охарактеризуйте роль міжнародних фінансових центрів.
8. Які переваги надають учасникам міжнародного фінансового ринку офшорні центри?
9. Охарактеризуйте роль основних учасників міжнародного фінансового ринку.
10. Яким чином міжнародні транснаціональні корпорації впливають на сучасний стан міжнародного фінансового ринку?

Рекомендована література

1. Боринець С. Я. Теорія та практика світових фінансів : підручник. Київ : Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. 2016. 431 с.
2. Про валюту і валютні операції : Закон України від 21 червня 2018 № 2473-VIII. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2473-19#Text>.
3. Про вступ України до Міжнародного валютного фонду, Міжнародного банку реконструкції та розвитку, Міжнародної фінансової корпорації, Міжнародної асоціації розвитку та Багатостороннього агентства по гарантіях інвестицій : Закон України» від 03.06.1992 р. № 2402-XII. URL: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/2402-12/print1424420346650458>.
4. Про Національний банк України : Закон України від 20.05.1999 р. № 679-XIV. URL : <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/679-14/print1424420346650458>.
5. Любкіна О. В. Теоретичні засади та практика функціонування ринку фінансових активів : монографія. Київ : Ліра-К, 2019. 244 с.
6. Міжнародна економіка : термінологічний словник / А. О. Старостіна, О. Л. Каніщенко, О. Ю. Кузьома та ін.; за заг. ред. проф. А. О. Старостіної. Київ : «НВП «Інтерсервіс», 2016. 250 с.
7. «Про членство України в Європейському банку реконструкції і розвитку» : Указ Президента України від 14.07.1992 р. № 379/92. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/379/92#Text>.
8. Фінанси. Підручник / І. О. Лютий, С. Я. Боринець, З. С. Варналій та ін.; за ред. д.е.н., проф. І. О. Лютого. Київ : Ліра-К. 2017. 728 с.
9. Фінанси : Практикум / І. О. Лютий, С. Я. Боринець, З. С. Варналій та ін. ; за ред. д.е.н., проф. І. О. Лютого. Київ : Ліра-К, 2020. 352 с.
10. Фондовий ринок : підручник : в 2-х кн. / за ред. В. Д. Базилевича. Київ : Знання, 2015. Кн. 1. 621 с.
11. Фондовий ринок : підручник : в 2-х кн. / за ред. В. Д. Базилевича. – Київ : Знання, 2016. Кн. 2. 686 с.
12. The Global Financial Centres Index 30. September 2021. URL : https://www.longfinance.net/media/documents/GFCI_30_Report_2021.09.24_v1.0.pdf.

Розділ 27

ФІНАНСИ ЗАРУБІЖНИХ КРАЇН

Основні категорії та поняття: фінансова система зарубіжних країн, фінансова інфраструктура, фінансові інститути, фінансові ринки, фінансові агенти, фінансові посередники, фінансові інструменти, основні типи фінансових систем, фінансові системи з регульованими та нерегульованими ринками й посередниками, фінансові ресурси, внутрішні та зовнішні джерела фінансування, ринкові та банківські фінансові системи, фінансовий пул або багатосторонній контракт, двосторонні контракти, розподіл ризиків між поколіннями, стратегія заощадження активів, хеджування недиверсифікованих ризиків, державне забезпечення пенсій, корпоративні пенсійні фонди, страхування.

27.1. Формування сучасних національних фінансових систем

Фінанси зарубіжних країн – один із найцікавіших розділів фінансової науки, феномен якої можна помітити поведінковими аспектами людської діяльності, її схильністю до ризику й отримання доходу. До вивчення фінансів варто застосовувати різні підходи, такі як: формаційний, еволюційний (цивілізаційний), інституційний, функціональний, системний та інші, які дадуть можливість отримати повне та різностороннє розуміння фінансової системи та її розвитку.

Формаційний підхід є ключовим елементом економічної парадигми, який розглядає економіку як систему, яка розвивається відповідно до законів кожної історичної епохи. Його використовують для аналізу фінансової системи країн, що базуються на капіталістичній економічній моделі, це – розвинені держави Європи та Північної Америки. Однак цей підхід не є універсальним, оскільки країни, що розвиваються, мають власні особливості та характеристики, які потребують окремого вивчення.

Фінанси розглядають згідно з формаційним підходом як історичну категорію, що розвивається, відповідно до стадій економічного розвитку. Це означає, що необхідно враховувати їх історичну динаміку та взаємозв'язок з соціально-економічними процесами.

У наукових і методичних дослідженнях фінансів радянської доби цей підхід використовували як основний. Однак сьогодні він залишається актуальним лише для певних аспектів вивчення фінансів, оскільки велику увагу приділяють дослідженню фінансів з погляду їх динамічного розвитку та взаємодії з ринковими процесами.

Еволюційний (цивілізаційний) підхід. Він ґрунтується на різних парадигмах, таких як: загальноісторична, філософська, соціально-культурна, технологічна й економічна. Крім того, він характеризується низкою домінант, таких як: несистемність, цілісність і неподільність світу, автономія, свобода та відпо-

відальність, гетерархічна структура, операційна замкнутість, позитивний зворотній зв'язок, структурна мінливість, самозбереження та самоорганізація.

У сучасній економічній парадигмі фінанси зарубіжних країн розглядають через закономірності синергізму, тобто як цілісну систему, що складається із взаємопов'язаних компонентів. Фінансові системи зарубіжних країн вивчають за допомогою неокласичного аналізу, в якому провідною є теорія агентських відносин. Вона дає змогу аналізувати ієрархію суспільних відносин і перерозподіл коштів між агентами з різними фінансовими ресурсами.

Використовують різні підходи та методики, зокрема еволюційний (цивілізаційний) підхід і неокласичний аналіз, що дає можливість отримати повне та різностороннє розуміння функціонування і розвитку фінансових систем різних країн.

Наприклад, еволюційний (цивілізаційний) підхід дає змогу розглядати фінансові системи як частину загальної еволюції суспільства та культури, враховуючи їх історичний контекст і взаємозв'язок з іншими соціальними й культурними аспектами, зрозуміти, які процеси та тенденції впливають на фінансові системи різних країн та як вони розвиваються з часом.

З іншого боку, неокласичний аналіз, що ґрунтується на теорії агентських відносин, дає можливість досліджувати конкретні механізми і взаємодії між агентами в межах фінансової системи, аналізувати роль і функції різних гравців на фінансовому ринку, оцінювати ефективність фінансової системи загалом.

Окрім формаційного підходу, до вивчення фінансів можна застосовувати такі як: інституційний, функціональний, системний та інші.

Інституційний підхід ґрунтується на ідеї, що економічний розвиток і поведінка ринків залежать від інституційного контексту, в якому вони діють. Інакше кажучи, інституції, які охоплюють закони, правила, норми та культурні звичаї, визначають економічну поведінку і результати.

У межах цього підходу вивчають взаємодію між інституційним середовищем і фінансовою поведінкою. Він передбачає вивчення не лише фінансових ринків та установ, але й ролі інституцій у регулюванні фінансової системи, а також їх взаємодії з іншими економічними та соціальними процесами.

Інституційний підхід дає змогу досліджувати наступні аспекти:

1. Вплив правових і регуляторних норм на поведінку фінансових установ та їх взаємодію з клієнтами й іншими установами.

2. Роль інституцій у формуванні фінансових ринків, зокрема установлення правил і процедур для видачі кредитів, обміну валют та інших фінансових операцій.

3. Вплив культурних і соціальних норм на фінансову поведінку та ризики.

4. Взаємозв'язок між інституційним середовищем і розвитком фінансової системи.

5. Роль державних інституцій у регулюванні та контролі за фінансовою системою, зокрема в управлінні ризиками та запобіганні фінансових шахрайств і корупції.

6. Роль міжнародних інституцій у регулюванні фінансової системи та координації міжнародної фінансової діяльності.

7. Аналіз впливу інституційних змін на розвиток фінансової системи та економіки загалом.

У контексті інституційного підходу також досліджують взаємозв'язок між державними інституціями та приватним сектором. Наприклад, важливим елементом регулювання фінансової системи є створення сприятливих умов для розвитку банківської та фінансової інфраструктури, що може відбуватися через державну підтримку та співпрацю з приватним сектором.

Він охоплює використання різноманітних методів, таких як: аналіз законодавства та регулювання, аналіз культурних і соціальних норм, порівняльний аналіз інституційних систем у різних країнах тощо. Цей підхід став доволі популярним серед економістів, фінансистів і соціологів, оскільки дає змогу вивчати фінанси в широкому контексті, що враховує різноманітні соціальні, культурні й інші фактори, які впливають на фінансову поведінку та розвиток фінансової системи.

Функціональний підхід до вивчення фінансів ґрунтується на дослідженні фінансів як складової частини економічної системи, що виконує певні функції. Його основною метою є визначення ролі та значення фінансів у розвитку економіки.

За функціональним підходом фінанси виконують такі основні функції:

1. *Фінансування економіки.* Полягає в забезпеченні необхідних фінансових ресурсів для фірм, підприємств та інших економічних суб'єктів. Фінансування можна здійснювати через різні джерела, зокрема – банки, інвестиційні фонди тощо.

2. *Забезпечення ліквідності.* Ліквідність є важливим фактором для забезпечення безперебійної роботи різних секторів економіки.

3. *Розподіл ресурсів.* Фінанси дають змогу здійснювати ефективний розподіл ресурсів між різними економічними суб'єктами, зокрема – між різними галузями економіки та регіонами.

4. *Управління ризиками.* Фінанси дають можливість здійснювати управління ризиками, пов'язаними зі змінами на ринку, валютними ризиками й іншими.

5. *Забезпечення економічної стабільності.* Фінансова система виконує важливу роль у забезпеченні стабільності економіки загалом. Наприклад, центральні банки можуть здійснювати монетарну політику, щоб контролювати кількість грошей в обігу та впливати на рівень інфляції.

6. *Формування капіталу.* Фінанси дають змогу формувати капітал, що є важливим чинником розвитку економіки та забезпечує фінансову стабільність різних економічних суб'єктів.

7. *Фінансовий аналіз.* Фінансовий аналіз дає можливість визначати ефективність фінансової діяльності різних економічних суб'єктів і здійснювати оцінку ризиків, пов'язаних з цією діяльністю.

Системний підхід до вивчення фінансів передбачає розгляд фінансової системи як такої, що взаємодіє з іншими системами економіки та суспільства загалом. Він ґрунтується на тому, що фінанси взаємодіють з іншими елемен-

тами економічної системи, такими як: виробництво, розподіл, обмін і споживання, та впливають на їх розвиток. Метою фінансової системи є перерозподіл коштів від агентів, що мають надлишок фінансових ресурсів на агентів з дефіцитом фінансування.

Фінансова система включає сукупність фінансових агентів, які забезпечують функціонування фінансової інфраструктури на національному рівні. Перерозподіл фінансових ресурсів може здійснюватися за двома підходам:

- 1) перерозподіл фінансових ресурсів через фінансових агентів, що функціонують на фінансових ринках;
- 2) перерозподіл фінансових ресурсів через фінансових посередників, таких як банки та страхові компанії.

Основними структурними елементами фінансових систем зарубіжних країн є банківський та небанківський сектори. Банківський сектор складається з комерційних банків та центрального банку, який відповідає за регулювання грошової політики, контроль за банківським сектором та забезпечення стабільності валюти та фінансової системи країни.

Основними принципами системного підходу є такі:

1. Аналіз взаємодії елементів фінансової системи між собою та з іншими елементами економічної системи.
2. Вивчення процесів зміни фінансової системи відповідно до змін в інших елементах економічної системи.
3. Розгляд фінансової системи як такої, що реагує на зміни в економічній системі та здатна адаптуватися до них.
4. Застосування інтердисциплінарного підходу, що передбачає використання знань із різних наукових галузей (економіки, фінансів, менеджменту, соціології та інших).

Основними компонентами фінансової системи, які вивчають з погляду системного підходу, є такі:

1. Фінансові установи – банки, страхові компанії, інвестиційні фонди тощо.
2. Фінансові ринки – ринок акцій, ринок облігацій, ринок валют тощо.
3. Фінансові інструменти – акції, облігації, опціони, ф'ючерси тощо.
4. Фінансові послуги – кредитування, страхування, інвестування тощо.
5. Регуляторні органи – центральні банки, комісії з цінних паперів і бірж, фінансові регулятори тощо.
6. Законодавча база та нормативні документи, які регулюють фінансову діяльність.

Системний підхід до вивчення фінансів дає змогу розглядати фінанси як складну систему (Рис. 27.1.) з взаємодіючими підсистемами та розуміти їх взаємозв'язок з економікою і суспільством загалом, аналізувати та передбачати ризики в фінансовій системі та розробляти ефективні стратегії для забезпечення стабільності і стійкого розвитку фінансів та економіки країни.

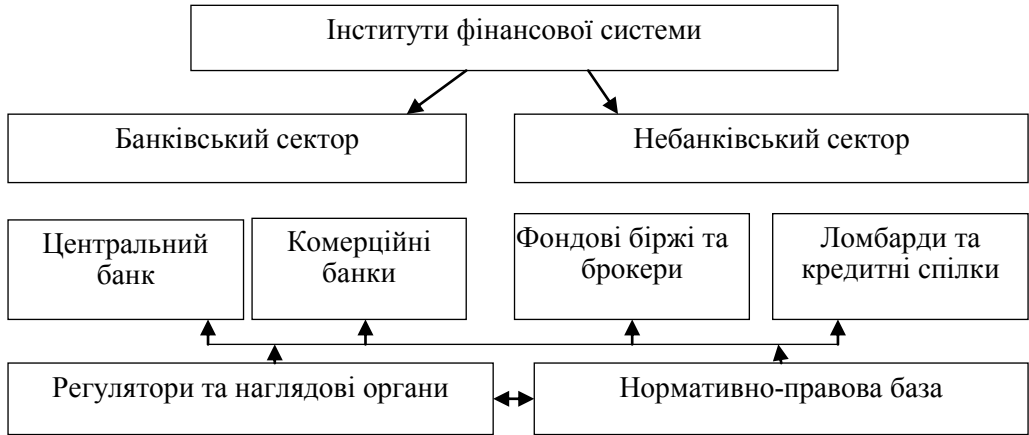

Рис. 27.1. Інституційна структура фінансової системи

Небанківський сектор охоплює страхові компанії, інвестиційні та пенсійні фонди, фондові біржі та брокерів, мікрофінансові установи та ломбарди, кредитні співтовариства. Сектор небанківських фінансових послуг відіграє важливу роль у забезпеченні стабільності та безпеки в економіці. Наприклад, страхові компанії надають захист від ризиків та дають змогу зменшити вплив непередбачуваних подій на фінансову систему країни.

Розуміння основних структурних елементів фінансових систем зарубіжних країн є важливим для аналізу фінансових ринків та ухвалення ефективних рішень у галузі фінансів. Вивчення рівня розвитку фінансової інфраструктури та її особливостей дає змогу зрозуміти головні фактори, що впливають на ринки та їх динаміку, а також розробити стратегії для забезпечення стабільності й ефективності фінансової системи країни.

Фактори, які взаємодіють між собою та мають комплексний вплив на фінансову систему, подано в табл. 27.1. Наприклад, макроекономічні показники впливають на рівень стабільності та ризиків у фінансовій системі. Низький рівень ВВП та висока інфляція призводять до фінансової нестабільності та збільшують ризики дефолту позикодавців.

Геополітичні конфлікти впливають на стабільність валют і призводять до фінансової нестабільності, яка може спричинити падіння ринків. Технологічні зміни створюють нові можливості для інвестицій. Наприклад, розвиток технологій штучного інтелекту може відкривати нові можливості для інвестування в компанії, які займаються цією галуззю.

Фінансові новини та події можуть впливати на ціни активів та змінювати очікування інвесторів. Наприклад, негативні новини про падіння прибутків компаній призводять до зменшення їхніх цін на біржах. Психологічні фактори також впливають на динаміку ринків, оскільки інвестори можуть діяти не раціонально та перебувати під впливом емоцій і стереотипів.

Таблиця 27.1

Головні фактори, що впливають на фінансові ринки та їх динаміку

Фактори	Характеристика факторів
Макроекономічні показники	Стан економіки та її зміни в часі: ВВП, інфляція, безробіття є ключовими факторами, які впливають на ринки та їх динаміку.
Геополітична ситуація	Політична нестабільність, міжнародні конфлікти, санкції й інші події, які відбуваються у світі, мають значний вплив на ринки та їх динаміку.
Технологічні зміни	Розвиток технологій та їх впровадження в різні сфери життя впливають на динаміку ринків та змінюють попит на товари та послуги.
Фінансові новини та події	Результати фінансової звітності компаній, зміни в політиці центральних банків, декларації урядів та інші події можуть мати значний вплив на ціни та стабільність ринків.
Психологічні фактори	Переконання, очікування та інші фактори, які впливають на сприйняття ринкової ситуації, відображаються на цінах та стабільності ринків.
Регулятивні зміни	Зміни в законодавстві та нормативних актах, які стосуються ринків та їх регулювання, можуть мати важливий вплив на структуру та динаміку ринків.

Регулятивні зміни можуть впливати на діяльність фінансових установ та змінювати їх роль у фінансовій системі. Наприклад, запровадження нових правил регулювання, які вимагають від банків збільшити резерви, може впливати на їхню прибутковість і ризики.

Важливими елементами фінансової системи є регулятори та наглядові органи, які забезпечують контроль за дотриманням законодавства і нормативних актів у фінансовому секторі, регулюють його діяльність і забезпечують стабільність та довіру до фінансової системи. У більшості країн цими обов'язками займається центральний банк та фінансові регулятори.

У світовій практиці фінансові системи зарубіжних країн класифікують за рівнем втручання держави в економіку, зокрема:

1. За типом учасників: банківська, інвестиційна, страхова, державна, ринкова тощо.
2. За типом фінансових продуктів і послуг: кредитні, інвестиційні, страхові, біржові тощо.
3. За ступенем державного регулювання та контролю за фінансовою системою: державна, недержавна, регульована, нерегульована.
4. За ступенем розвиненості та технологічності системи: розвинені, системи, що розвиваються, нерозвинені, високотехнологічні, технологічні, низькотехнологічні.
5. За рівнем фінансової стабільності та безпеки: стійкі, нестійкі, вразливі.
6. За рівнем міжнародної інтеграції та відкритості: міжнародні, національні, регіональні.

7. За рівнем інтеграції фінансових послуг: вертикально інтегровані, горизонтально інтегровані, зв'язані.

8. За масштабом діяльності: мікрофінансові, макрофінансові.

9. За ступенем ризику та типом ризиків: консервативні, агресивні, ризиковані, стабільні.

10. За спеціалізацією на певних ринках: грошові, капіталовкладення, страхові, фондові тощо.

Враховуючи різноманітність ознак, за якими можна класифікувати фінансові системи, варто зауважити, що існує велика кількість різних класифікацій, які використовують у дослідженнях фінансів.

Отже, основними складовими фінансових систем у зарубіжних країнах є інфраструктура, установи та ринки. Інфраструктура охоплює правову систему, платіжну, систему розрахунків і систему обліку. Складові установи – це банки, інституційні інвестори, інші фінансові посередники. Ринки містять фондову біржу, ринок грошей, ринок капіталу та ринок похідних цінних паперів.

Така класифікація дає змогу зрозуміти роль окремих складових фінансової системи та їх взаємозв'язок між собою, аналізувати та прогнозувати розвиток фінансових систем у різних країнах.

27.2. Джерела фінансових ресурсів у зарубіжних країнах

Джерела фінансових ресурсів у зарубіжних країнах – це сукупність існуючих фінансових активів і можливостей, які використовують для фінансування різних видів діяльності (Табл. 27.2). Їх поділяють на внутрішні і зовнішні.

Таблиця 27.2

Джерела фінансових ресурсів для фінансової системи у зарубіжних країнах

Джерела фінансових ресурсів	Характеристика джерел фінансових ресурсів
Депозити в комерційних банках	Найпоширеніше джерело залучення фінансових ресурсів у банках. Клієнти розміщують кошти на депозитних рахунках із різними умовами, що дає банкам можливість залучати гроші для надання кредитів та інших банківських послуг.
Випуск облігацій та акцій	Використовують корпорації й уряди з метою залучення грошових коштів на інвестиції та фінансування різних проектів.
Кредитування від зарубіжних банків	Багато компаній та урядів використовують його як джерело залучення фінансових ресурсів.
Інвестиції зарубіжних інвесторів	Іноземні інвестори можуть інвестувати кошти в компанії та проекти в зарубіжних країнах, що є додатковим джерелом формування фінансових ресурсів.

Фінансування від уряду	Уряди зарубіжних держав скеровують фінансові ресурси на різні проекти та програми розвитку, як з бюджету країни, так і з інших джерел, таких як: державні фонди, дотації та позики. Урядове фінансування сприяє розвитку різних секторів економіки, наприклад, освіти, науки, технологій, медицини, сільського господарства, транспорту тощо.
Власний капітал компаній і банків	Компанії та банки використовують власний капітал як джерело формування фінансових ресурсів, зокрема на розвиток та інвестиції відповідних проєктів.
Фінансування від міжнародних організацій	Деякі зарубіжні країни отримують фінансування від міжнародних організацій, таких як Міжнародний валютний фонд, Світовий банк та інші, що дає змогу отримувати фінансову підтримку для реалізації проєктів та розвитку економіки.
Фінансування від пенсійних та інших інвестиційних фондів	Інвестиційні фонди та пенсійні фонди можуть вкладати кошти в різні інвестиційні проєкти та компанії як джерело отримання доходів і збільшення своїх активів.

Внутрішні джерела фінансування пов'язані з оподаткуванням, виручкою від продажу державного майна, ринковими позиками, депозитами населення в банках та іншими джерелами, що перебувають у межах країни.

Зовнішні джерела фінансування передбачають прямі інвестиції зарубіжних компаній, позики та кредити міжнародних фінансових установ, залучення облігацій на міжнародних ринках, залучення інвестицій від іноземних інвесторів, а також різні види допомоги та благодійних внесків.

Розуміння джерел фінансування в зарубіжних країнах є ключовим для визначення можливостей і стратегій інвестування.

Формування джерел фінансування в зарубіжних країнах має важливе значення для економіки та фінансових ринків цих країн. Знання про джерела фінансування допомагають оцінити масштаби та структуру економіки, виявити сильні та слабкі сторони фінансової системи, а також зрозуміти, які галузі економіки потребують додаткового фінансування.

Ринкові системи, де ресурси перерозподіляють через інститути фінансового ринку, домінують у фінансових системах США та Великобританії, тоді як у Німеччині, Японії та Франції джерелом формування фінансових ресурсів є банківська система. Варто зазначити, що акціонерний капітал є важливішим компонентом активів домогосподарств у США та Великобританії, ніж у Японії, Німеччині та Франції.

Однак можна очікувати, що в довгостроковій перспективі портфелі домашніх господарств і малих підприємств матимуть ті самі можливості, що і фірми, адже надходження від володіння акціями є важливим джерелом формування фінансів для цих країн.

Між розвиненими країнами та країнами, що розвиваються, існують відмінності у формуванні внутрішніх і зовнішніх джерел фінансових ресурсів. У

таких країнах, як США, Великобританія, Японія, Франція та Німеччина внутрішні джерела домінують над зовнішніми. Проте для більшості країн, що розвиваються, зовнішнє фінансування є пріоритетним, а зобов'язання перед акціонерами є найважливішим фінансовим інструментом. Ці відмінності мають свої особливості, які відрізняють внутрішні ринки капіталу різних країн за структурою та ємкістю, а також створюють асиметрію в інформаційних потоках. Окрім того, внутрішні ринки капіталу суттєво відрізняються від зовнішніх через несиметричну інформацію, інвестиційні стимули, специфіку активів, права контролю, операційні витрати й інші фактори. Оскільки ці відмінності мають велике значення для формування фінансових ресурсів, їх вивчення дає змогу краще зрозуміти економіку та фінансові ринки різних країн, розробляти ефективні стратегії інвестування.

Об'єктивна характеристика національних фінансових систем ускладнюється через значні відмінності на ринках грошей та капіталу, а також інтеграцію цих ринків у світові фінансові ринки.

У дослідженні внутрішніх ринків капіталу варто зважати на такі випадки, як: повне фінансування фірми за рахунок власних коштів, цілковита залежність від зовнішнього фінансування, а також на проміжний випадок, коли довгострокове фінансування розподілене між акціонерним капіталом і довгостроковими банківськими позиками у різних співвідношеннях. Це дає можливість зрозуміти специфіку кожної фінансової системи та її потенціал для залучення і розподілу фінансових ресурсів.

Різноманітність фінансових систем у розвинених країнах визначає рівень досконалості й інноваційності ринкових фінансових інструментів. Наприклад, у США та Великобританії довгострокові ресурси забезпечуються на ринку акцій та облігацій, тоді як в Японії, Франції та Німеччині – банківськими установами. Варто зазначити, що інноваційність і досконалість фінансових інструментів не є єдиним фактором, що впливає на формування фінансових ресурсів у країнах, адже на цей процес впливають й інші фактори, такі як: рівень розвитку господарства, ринкова конкуренція, ступінь інтеграції у світову економіку.

Фінансові посередники, які встановлюють довгострокові відносини з клієнтами, можуть мати переваги над фінансовими ринками, оскільки такі контракти легше реструктурувати. Фірми, які мають тривалий зв'язок з банком, отримують широкий доступ до кредитних ресурсів та можливості встановлення гнучких (плаваючих) відсоткових ставок.

Вивчаючи зарубіжні фінансові системи, необхідно враховувати кілька ключових факторів. Насамперед це спосіб формування фінансових ресурсів, тобто, домінують внутрішні чи зовнішні джерела фінансування. Другим фактором є відмінність моделей фінансування для розвинених країн та країн, що розвиваються. Важливим є рівень доступності довгострокових джерел фінансування та розвитку фінансових інструментів, які пропонують фінансові агенти й фінансові посередники. Можливості довгострокового банківського фінансування та його переваги також є ключовими факторами, які необхідно враховувати у дослідженні зарубіжних фінансових систем.

27.3. Моделі сучасних фінансових систем та їх вплив на економічне зростання

Тісний зв'язок між економічним зростанням і структурою фінансової системи можна пояснити через взаємозв'язок доступності довгострокових фінансових ресурсів і темпів економічного зростання. Наприклад, розвинені фондові ринки забезпечують доступність до довгострокових фінансових ресурсів, що сприяє прискоренню економічного зростання, а його відсутність може зупинити розвиток не фінансових секторів та загальної економіки країни. Тому рівень розвитку фінансової системи є ключовим фактором, що визначає майбутнє економічне зростання країни.

Банки відіграють важливу роль в операціях короткострокового фінансування завдяки ефективному управлінню фінансовими ресурсами. Зокрема високорисункові проєкти передбачають збільшення інвестиційних витрат завдяки реструктуризації заборгованості. Водночас ринки капіталу є важливим інструментом диверсифікації інвестиційних ризиків на розвинених фінансових ринках. Хоча банки менш залежні від рівня розвитку правової системи, ніж ринки, вони все ж можуть бути більш пристосованими до діяльності в країнах з низьким рівнем розвитку правової системи. Водночас більш розвинені правові системи сприяють кращій роботі ринків капіталу.

Підтвердженням цього висновку може бути приклад темпів розвитку економік Німеччини та Великобританії наприкінці дев'ятнадцятого та початку двадцятого століть. Незважаючи на те, що загальні темпи зростання економіки цих країн були подібними, банківська система Німеччини дала змогу налагодити тісніші зв'язки між банкірами, які надавали фінансові послуги промисловими фірми, тому її промисловість розвивалася більш прискореними темпами, ніж у Великобританії, ресурси для якої акумулювали на ринках капіталу.

У країнах із слаборозвиненим фінансовим сектором превалюють банківські системи, оскільки потребують більшої кількості недорогих транзакцій. У міру розвитку фінансової системи та зростання рівня її капіталізації, виникає потреба переходу від дрібнооптових фінансових операцій на ринках до дорогих, заснованих на довірі, великооптових операцій.

Основні моделі фінансової системи – це способи формування та розподілу фінансових ресурсів у країні. Вони охоплюють різні комбінації банківських і ринкових фінансових інструментів та механізмів. Країни можуть мати різні моделі фінансової системи, залежно від історії, культури, економічного розвитку та рівня регулювання фінансового сектору.

Наприклад, в країнах з високим рівнем розвиненості фінансової системи, банки можуть взаємодіяти з фінансовими ринками, що дає змогу надавати послуги для клієнтів із різним рівнем доходів і диверсифікувати власні ризики. У країнах з менш розвиненими фінансовими системами банки можуть бути основними джерелами довгострокового фінансування, оскільки ринок капіталу та грошей не розвинений настільки, щоб забезпечити необхідні обсяги довгострокового капіталу.

Крім того, рівень *регулювання фінансового сектору* також впливає на модель фінансової системи. У деяких країнах уряд має великий вплив на фінансовий сектор, що обумовлює виникнення континентальної моделі, де банки є основними джерелами довгострокового фінансування. В інших країнах державне регулювання є менш суттєвим, що призводить до розвитку моделі англосаксонської системи, де основні джерела фінансування – це ринок акцій та облігацій.

До країн, які використовують різні моделі фінансової системи, належать США, Великобританія, Японія, Німеччина, Франція, Скандинавські країни та інші (Табл. 27.3).

Варто зазначити, що на практиці моделі можуть переплітатися, і в одній країні можуть діяти різні елементи різних моделей.

Таблиця 27.3

Основні моделі фінансової системи

Модель	Особливості	Приклади країн
Англосаксонська	Розвинені ринки капіталу та грошей, незначна роль банків	США, Великобританія, Канада
Континентальна	Банки є основним джерелом довгострокового фінансування	Німеччина, Франція, Італія
Скандинавська	Високий рівень соціальної відповідальності банків і компаній, використання ринку капіталу та грошей	Данія, Швеція, Норвегія
Японська	Контроль за кредитами, суттєва участь банків у промисловості	Японія

Аналіз основних моделей фінансової системи та їх прикладів у країнах дає змогу відповісти на питання про те, як фінансова система впливає на економіку країни, і які фінансові інструменти відповідають потребам розвитку кожної країни (Табл. 27.4).

Таблиця 27.4

Моделі фінансової системи та їх характеристика

Модель фінансової системи	Характеристика фінансової системи	Країни використання
Ліберальна	Ґрунтується на принципі державного невтручання та підтримує вільний ринок і конкуренцію. Фінансові установи мають велику свободу у прийнятті рішень і незалежність від держави.	США, Великобританія
Ринкова	Забезпечує більшу роль держави у фінансовій системі, зокрема, шляхом забезпечення регулювання фінансових установ та управління ризиками. Фінансові установи, такі як банки та страхові компанії, мають тісні зв'язки з промисловістю і галузевими об'єднаннями.	Німеччина, Японія, країни ЄС

Корпоративна	Притаманна країнам, де промисловість та фінансова система тісно пов'язані. Держава має значний вплив на фінансову систему та забезпечує підтримку своїх корпорацій. Банки й інші фінансові установи також мають великий вплив на економіку країни.	Італія, Франція, Іспанія, Корея
Індексна	Використовують у країнах, які мають великі фондові ринки. Фінансову систему підтримують на основі фондових індексів та інвестиційних фондів.	США, Японія, Канада, Австралія
Ісламська	Типова для країн, де більшість населення сповідує іслам. У цій моделі фінансова система має відповідати принципам ісламського права та забороняє використання процентів у фінансових операціях. Використовують такі механізми, як спільні інвестиції, ділова співвласність і довірчі угоди.	Саудівська Аравія, Іран, Пакистан
Соціальна	Існує в країнах, які мають високий рівень соціальної відповідальності та піклуються про добробут своїх громадян. Фінансова система підтримує проекти, що спрямовані на поліпшення якості життя громадян, та забезпечує доступ до кредитів для найбільш уразливих груп населення.	Данія, Норвегія, Швеція
Інноваційна	Використовують в країнах з високим рівнем розвитку технологій та інновацій. Фінансова система підтримує інноваційні проекти, стартапи та забезпечує доступ до капіталу для новаторських ідей.	США, Ізраїль, Японія, Корея, Сінгапур

У країнах з високим рівнем розвитку фінансової системи банки та фінансові ринки можуть взаємодоповнювати один одного, що дає змогу надавати клієнтам послуги на різних рівнях доходів і диверсифікувати власні ризики. Проте особливу увагу привертають країни, економіка яких зростає на основі інноваційного розвитку, для них характерні різні типи стимулів для фінансування інновацій.

Інноваційні фінансові системи сприяють збільшенню доступності фінансування для інноваційних проєктів. Основними моделями є: краудфандинг, венчурний капітал, корпоративні венчурні фонди, корпоративні акціонерні облігації та фонди міжнародного розвитку. Інтегрована модель поєднує елементи різних моделей та орієнтована на забезпечення інтегрованого підходу до фінансування інновацій. Краудфандинг ґрунтується на залученні грошових коштів від великої кількості людей через інтернет-платформи та сприяє розширенню доступу до фінансування для малого та середнього бізнесу.

Загалом аналіз зарубіжних країн, зростання економік яких відбувається на основі інноваційного розвитку, таких як США, Великобританія, Японія, показує, що використання ресурсів фондового ринку прискорює інноваційний розвиток.

27.4. Фінансіалізація та її вплив на регулювання ризиків між суб'єктами фінансової системи

Фінансова система виконує важливу функцію розподілу ризиків, а фінансові ринки є ефективним інструментом для досягнення цієї мети. Проте такі ринки можуть створювати ризики через зміну вартості реальних і фінансових активів. Зокрема, ці зміни стосуються фінансових ризиків домогосподарств, що відображається у структурі їх загальних активів. Емпіричні дослідження, проведені вченими за останні три десятиліття, зосереджені переважно на високорозвинених країнах і дають змогу уявити структуру фінансових ресурсів домогосподарств.

У США та Великобританії домогосподарства зазвичай розподіляють свої заощадження між різними видами активів, такими як: готівкові кошти, облігації, акції і нерухомість. У США майже 19% заощаджень зберігають у формі готівки та її еквівалентів, ще 31% вкладено у безпечні активи з фіксованим доходом, а найбільша частина – 46% – вкладена у ризикові активи, такі як нерухомість та акції. У Великобританії зберігання готівки та її еквівалентів становить близько 24%, активи з фіксованим доходом – 13%, тоді як нерухомість та ризикові активи, такі як акції, – понад 50% заощаджень. Однак таке вкладення грошей у високо ризикові активи може призвести до суттєвих втрат для домогосподарств, особливо в разі негативних змін на фінансових ринках.

Домогосподарства в Японії більш захищені від впливу ринкового ризику, оскільки майже 52% з них свої заощадження зберігають у грошовій формі та їх еквівалентах, 19% – в активах із фіксованим доходом і лише 13% – у нерухомості та ризикових активах.

Фінансові ресурси домогосподарств Франції та Німеччині також не захищені від фінансових ризиків. У цих країнах заощадження у грошових коштах та їх еквівалентах становлять відповідно 38% та 36%, тоді як активи з фіксованим доходом значно вищі – 33% та 40%. Сума ризикових активів як і в Японії, становить 16% для обох країн.

На основі наведених прикладів можна зробити висновок, що частки ризикових активів, якими володіють домогосподарства в США та Великобританії, значно вищі, ніж у Японії, Франції та Німеччині. Це не обов'язково означає, що абсолютна сума ризику фінансової системи покривається ресурсами домогосподарств.

Класична фінансова теорія стверджує, що головною метою фінансових ринків є полегшення розподілу ризиків. Проте на практиці ситуація дещо відрізняється. Незважаючи на те, що фінансові ринки США та Великобританії є більш розвиненими та потужними, порівняно з Японією, Францією, та Німеччиною, домашні господарства у цих країнах піддаються більшому ризику. Це пояснюється недосконалістю класичної теорії, яка передбачає існування ідеальних ринків, тоді як у реальній економіці практикується хеджування недиверсифікованих ризиків. Важливо зазначити, що, хоча ці заходи можуть допомогти знизити вплив ризиків на індивідуальне благополуччя кожного домогосподарства, вони не усувають макроекономічні шоки.

Один із найбільш поширених способів застосування стратегії хеджування недиверсифікованих ризиків – **розподіл ризиків між поколіннями**.

Іншим способом хеджування ризиків є **стратегія заощадження активів**, її застосовують з метою зниження впливу коливання споживання у короткострокових періодах. Обидва приклади хеджування ризиків сприяють міжчасовому згладжуванню доходності від володіння фінансовими активами, однак суттєво відрізняються в ринкових і банківських фінансових системах. Вони демонструють, що нерозвинені фінансові ринки, з одного боку, можуть не достатньо ефективного забезпечувати міжчасове згладжування, а з іншого – багаторічний досвід та монопольні можливості фінансових установ, таких як провідні світові банківські корпорації, дають змогу досягати тимчасового згладжування за рахунок можливостей монопольного переливання капіталу, тоді як фінансові ринки не мають таких перспектив.

У періоди ринкового зростання домогосподарства віддають перевагу фінансовим ринкам, оскільки вони можуть отримати вигідніші умови, та відмовляються від послуг банківської системи, що не дає їм змоги скористатися можливими заощадженнями. Тому у довгостроковій перспективі міжчасове згладжування фінансових розривів банками може бути не дієве за наявності прямої конкуренції з фінансовими ринками, до яких домогосподарства мають безпосередній доступ. Отже, детальне вивчення теоретичних засад конкуренції між фінансовими ринками та фінансовими посередниками є важливим для розуміння ролі управління ризиками у різних фінансових системах.

У **банківських системах** таких країн, як Японія, Франція та Німеччина, управління ризиками може бути досягнуто шляхом міжчасового згладжування, в якому фінансові посередники усувають ризик, накопичуючи ліквідні активи з низьким ризиком. Розподіл ризиків через ринки менш важливий, тому зменшує значення інших форм управління ризиками.

У **ринкових фінансових системах** таких країн, як США, Великобританія, зниження фінансових ризиків відбувається завдяки поєднанню широкого спектра послуг фінансових посередників і фінансових ринків.

Таким чином, оскільки фінансові системи у зарубіжних країнах стають більш орієнтованими на ринок, управління ризиками через використання похідних та інших фінансових інструментів ще більше актуалізуватиметься. Тому досвід форм і способів управління ризиками в США та Великобританії набагато важливіший для розвитку майбутніх фінансових стратегій, ніж у країнах із низьким рівнем розвитку фінансових ринків, таких як Японія, Франція та Німеччина.

Водночас **ризик, пов'язаний зі структурою заощаджень домогосподарств**, є лише частиною тих з якими стикаються окремі особи. Зокрема, це – **ризик безробіття, хвороби, зміни вартості власного майна та зміни вартості власного людського капіталу** тощо. Незважаючи на величезні темпи фінансових інновацій у 2000-х рр., існує дуже мало способів їх попередження. Хоча теоретично й можливо створювати цінні папери для хеджування ризиків, таких як зміни вартості нерухомості або зміни рівня національних, регіональних або

професійних доходів. Однак у багатьох випадках є змістовні пояснення причини, чому такі ринки не існують. До них належать: **моральні ризики, невигідний вибір і транзакційні витрати**. Невдачі на фінансовому ринку не підлягають державному регулюванню, а залишаються на відповідальності домогосподарств. Тоді як у більшості країн світу уряди беруть на себе забезпечення страхування на випадок безробіття, інвалідності, фінансування охорони здоров'я тощо. Таким чином, державний сектор відіграє важливу роль у розподілі соціальних, а не фінансових ризиків домогосподарств.

Податкову систему можна розглядати як механізм розподілу ризиків. Той факт, що держава може втручатися у процеси перерозподілу доходів та їх порівняння з витратам, також сприяє розділу ризиків домогосподарств.

Однією із найважливіших сфер фінансів, в які втручається держава з метою розподілу ризиків, є державне забезпечення пенсій. Через проблеми несприятливого вибору ринок анuitетів є неефективним, а тому потребує державного забезпечення пенсій. Серед низки причин державного втручання держави у забезпечення пенсій є демографічні питання та недосконалість ринкового середовища, а тому різке зростання або спад народжуваності не можуть компенсуватися коригуванням оплати праці у відповідні періоди. Окрім державного забезпечення пенсій, багато країн надають податкові пільги для приватних пенсій.

Суми суттєво відрізняються, наприклад, у Великобританії державні пенсії доволі незначні. Базова ставка (мінімальна заробітна плата для обчислення пенсії) може змінюватися, залежно від розміру заробітної плати, таким чином, що різниця між реальною заробітною платою та базовою частиною може звільнятися від обов'язкового нарахування державної пенсії, а звільнену частину заробітної плати можливо використати для застосування приватної пенсійної схеми. Результатом функціонування такої системи державних пенсій є висока популярність приватних пенсій. Окрім того, її запровадження у Великобританії сприяло активізації операцій домогосподарств на фондовому ринку.

У Німеччині структура пенсій доволі різноманітна. Система соціального забезпечення надає пенсії усім працівникам. Державні пенсії пов'язані з середньою заробітною платою протягом усього трудового життя. Окрім державної пенсійної системи, існує також розгалужена приватна пенсійна система.

Приватні пенсійні схеми, передбачають оплату за індивідуальними програмами різних фондів. Індексація інфляції є обов'язковою. Однією з особливостей німецьких пенсій є те, як їх оподатковують на корпоративному рівні. Пенсіям, які фінансують за рахунок корпоративних пенсійних фондів (резервів), надають особливі переваги. Фірмам дозволяють безвідсоткове використання коштів, накопичених у корпоративних пенсійних фондах. Відрахування до таких фондів звільняються від оподаткування. Внаслідок цього у Німеччині домогосподарства дуже мало коштів інвестують в щось інше, ніж корпоративні пенсійні фонди. Крім того, виплати за такими програмами мають застраховані гарантії від Асоціації гарантування пенсій. Саме тому лише 4% заощаджень домогосподарства Німеччини розміщують поза державними та корпоративними пен-

сійними фондами. Відсутність зовнішніх інвестицій у приватних пенсійних фондах зумовлює існування порівняно невеликого за обсягами німецького фондового ринку.

Ще одним важливим напрямом розподілу ризиків домогосподарств у зарубіжних країнах є *страхова галузь*. Ступінь і способи її регулювання суттєво різняться.

У Великобританії страхова галузь доволі розвинена. На ринку відсутнє домінування великих гравців, а тому вона є достатньо конкурентоспроможною. Як і пенсійні фонди, страхові компанії значну частину, понад 50%, акумульованих активів вкладають в акції.

Страхування є важливою галуззю фінансової системи Німеччини, де вона піддається суворому регулюванню. Відділ страхового нагляду встановлює вимоги щодо інвестування коштів страхових компаній в безпечні та достатньо ліквідні активи, зокрема понад 80% їхніх активів розміщують в банках. Хоча компанії можуть інвестувати в акції, цей тип інвестицій відіграє незначну роль. Ще однією особливістю страхової галузі Німеччини є юридична вимога про відокремлення страхування життя від інших форм страхування, яку поширюють на усі види страхових фондів. Це обмежує використання страхування у фінансово-промислових групах, де багато консолідованих дочірніх компаній. Загалом роль страхування у фінансовій системі Німеччини вимагає дослідження її структури, регулювання й інвестиційної стратегії, а також взаємозв'язку з іншими галузями фінансової системи.

Отже, особливістю сучасних фінансових систем є глобалізація та взаємопов'язаність, що робить їх вразливими до глобальних фінансових ризиків. З цієї причини ефективне управління ризиками є важливим завданням для фінансових установ і домогосподарств. На сьогодні кожна країна має власну модель фінансової системи, що відображає її економічні, політичні та соціокультурні особливості. Проте необхідно забезпечити належний баланс між інноваціями та стабільністю, оскільки недосконалість фінансових інститутів може призвести до значних втрат та негативних наслідків для економіки країни загалом. Дослідження різних моделей фінансових систем та їх інститутів дасть змогу знайти оптимальний шлях до забезпечення стійкої й ефективної фінансової системи, щоб знизити ризики та забезпечити стабільність економічного зростання.

Контрольні запитання і завдання

1. Які методологічні підходи застосовують для дослідження фінансів зарубіжних країн у суспільно-просторовому аспекті?
2. Назвіть основні підходи, за якими здійснюють перерозподіл фінансових ресурсів у зарубіжних країнах.
3. Охарактеризуйте основні типи фінансових систем. Вкажіть внутрішню групові класифікаційні ознаки.
4. Які фактори визначають особливості розвитку фінансових систем зарубіжних країн?

5. Які джерела фінансування використовують для фінансових систем?
6. Назвіть відмінності ринкових і банківських фінансових систем.
7. Поясніть важливі відмінності у формуванні фінансових ресурсів, що спостерігаються між фінансовими системами розвинених країн та країн, що розвиваються.
8. Які причинно-наслідкові зв'язки існують між темпами зростання економіки та структурою фінансової системи? Обґрунтуйте відповідь.
9. Чому банки менш залежні, ніж ринки від рівня розвитку правової системи?
10. Які типів стимулів у зарубіжних країнах використовують для фінансування інвестицій?
11. Як державне регулювання впливає на перерозподіл фінансових ризиків між суб'єктами фінансової системи у зарубіжних країнах?

Рекомендована література

1. Bitros G., Vidali M. Real Interest Rate and Monetary Policy in the Post Bretton Woods United States. 2023.
2. Carney M. The growing challenges for monetary policy in the current international monetary and financial system. Remarks at the Jackson Hole symposium. 2019. P. 377–411.
3. Koijen R., Yogo M. Financial economics of insurance. 2023.
4. Pilbeam K. International finance. Pilbeam. Bloomsbury Publishing. 2023.
5. Robinson T. R. International financial statement analysis. 2020.
6. Карлін М. Фінанси країн Європейського Союзу : навч. посіб. Київ : Знання, 2011. 639 с.
7. Лютий І., Мороз П. Суперечності процесів фінансiалiзацiї та їх вплив на економiчне зростання в Україні. Економіка України. 2014. № 4. С. 29–39.
8. Петленко Ю., Битюк А. Фінансова політика держави: теоретичний та методологічний аспекти. Вісник Одеського національного університету. Економіка. 2017. Т. 22, Вип. 3. С. 145–151.
9. Андрущенко В., Тучак Т. Податкові системи зарубіжних країн. Ірпінь : Ун-т держ. фiскальної служби України. 2021.
10. Стігліц Дж. Е. Економіка державного сектора. пер. з англ. А. Олійника, Р. Скільського Київ : Основи, 1998. 854 с.
11. Фінанси зарубіжних країн : навч. посіб. / Т. О. Кізима, Н. Я. Кравчук, В. П. Горин та ін.; за ред. О. П. Кириленко. – Тернопіль : Економічна думка, 2013. – 287 с.
12. Савастеева О. М. Фінансові системи зарубіжних країн : навч. посіб. Київ : ФОП Гуляева В. М., 2019. 177 с.

Інтернет-ресурси

13. <http://www.bankofengland.co.uk> – Банк Англії.
14. <https://www.gov.uk/government/organisations/hm-treasury> – Міністерство фінансів Великобританії.
15. <http://www.boj.org> – Банк Японії.
16. <http://www.bundesbank.de/> – Центральний банк Німеччини.
17. <http://www.bundesfinanzministerium.de/> – Міністерство фінансів ФРН.
18. <http://www.econ-une.com> – Служба економічних досліджень і даних.
19. <http://www.europa.eu.int> – Статистична інформація по Європі.
20. <http://www.fin.gc.ca> – Міністерство фінансів Канади.
21. <http://www.economie.gouv.fr/> – сайт Міністерство фінансів Франції.
22. <http://www.globalindicators.org> – Світові індикатори економічних циклів.
23. <http://www.imf.org> – Міжнародний валютний фонд (IMF).
24. <http://www.oecd.org/> – Офіційний сайт ОЕСР.
25. <http://www.worldbank.org> – Офіційний сайт Світового банку.

Розділ 28

ГЛОБАЛІЗАЦІЯ ТА ЇЇ ВПЛИВ НА НАЦІОНАЛЬНІ ФІНАНСОВІ СИСТЕМИ

Основні категорії та поняття: глобалізація, глобалістика, глобалізація фінансів (фінансова глобалізація), глобалізація власності, антиглобалізм, де глобалізація, транснаціональна корпорація, транснаціональні одиниці, транснаціональний банк, лібералізація фінансових ринків, інтернаціоналізація, транскордонний рух капіталу, інтенсифікація світової торгівлі, наднаціональні інтереси, глобальне співтовариство, транскордонні потоки, міжнародний поділ праці, концентрація, міжнародна логістика.

28.1. Теоретична сутність глобалізації світової економіки

Протягом останніх десятиліть фінансові ринки в усьому світі набували все більшої взаємопов'язаності. Глобалізація національних економік значно посилилася, оскільки реальний сектор економіки світу – виробництво, споживання та прямі інвестиції – був розосереджений в різних країнах або регіонах. Було створено нові багатонаціональні компанії, кожна з яких виробляє та розповсюджує свої товари і послуги через мережі, що охоплюють весь світ, тоді як відомі транснаціональні компанії виходять на міжнародний рівень шляхом злиття або придбання іноземних компаній. Багато країн знизили бар'єри для міжнародної торгівлі, а транскордонні потоки товарів і послуг значно зросли.

Лібералізація національних фінансових ринків і ринків капіталу в поєднанні зі швидким вдосконаленням інформаційних технологій і глобалізацією національних економік стали каталізатором фінансових інновацій і стимулюють зростання транскордонного руху капіталу. Водночас глобалізація фінансового посередництва стала відповіддю як на попит на механізми посередництва щодо транскордонних потоків, так і на зниження бар'єрів у торгівлі фінансовими послугами та лібералізовані правила, що регулюють вихід іноземних фінансових установ на внутрішні ринки капіталу.

Поняття «глобалізація» увійшло в науковий обіг на початку 80-х років ХХ ст. і визначало насамперед масштабність усіх соціально-економічних змін, що відбуваються в світовій цивілізації. **Глобалізація** – це якісно новий етап зближення країн і народів, їх взаємопов'язаний і взаємозалежний розвиток, що виявляється в якісно новому рівні інтернаціоналізації чинників виробництва, світових ринків капіталу, робочої сили, загальнопланетарного науково-інформаційного простору.

Глобалістика – міждисциплінарна галузь наукових досліджень, спрямованих на виявлення сутності, тенденцій і причин процесів глобалізації, глобальних

проблем і пошук шляхів утвердження позитивних і подолання негативних для людини і країни наслідків цих процесів.

Глобалізація охоплює різноманітні за походженням, сферами прояву, механізмами і наслідками процеси, що дає змогу розглядати її як якісно самостійну, складну систему явищ і відносин, цілісну у своїй системності, але внутрішньо вельми суперечливу.

Поєднання інтересів окремих індивідуумів дає можливість організувати, законодавчо й інституційно забезпечити та створити таку систему, яка є панівною на міжнародному просторі і визначальною у розвитку окремих держав і народів. Глобалізація, як ступінь інтенсифікації світової торгівлі і фінансових відносин, сприяє поступовій конвергенції (зближенню) національних економічних систем.

Аналізуючи такий підхід щодо визначення сутності і природи глобалізаційних процесів та пріоритетності наднаціональних цінностей перед національними, можна визначити три етапи глобалізації: теократична доктрина, комуністична ідеологія, фінансова глобалізація.

Процеси глобалізації за своїм значенням та наслідками не обмежуються лише економічною сферою. Вони спричиняють вплив і на інші аспекти людського суспільства: культуру, мораль, життєві цінності, мистецтво, політичні, соціальні уявлення та установки мільйонів людей.

Так, глобалізація надає пріоритет наднаціональним інтересам і формує на національному рівні наднаціональні цінності. Реалізація цього процесу відбувається за рахунок соціальної, економічної, культурної політики, тощо.

Процес створення глобального співтовариства підтверджують певні форми прояву. Так, він розвивається протягом багатьох століть становлення цивілізації, що зумовлює прояв і дію загальнооб'єднуючих культурно-економічних тенденцій в світі. Відбувається більш тісна і широка взаємодія держав і міжнародних організацій в оцінці стану і пошуках рішень щодо гострих проблем, які зачіпають інтереси не тільки окремих держав, а й усього людства, що становлять сутність всеосяжної безпеки і найбезпосереднішим чином впливають на його життєздатність. Водночас, у рамках найвищого ступеня інтернаціоналізації спостерігається сукупність таких процесів і явищ, як: транскордонні потоки товарів, послуг, капіталу, технології, інформації та міждержавне переміщення людей, переважання орієнтації на світовий ринок в торгівлі, інвестуванні й інших трансакціях, територіальна й інституційна інтеграція ринків. Зокрема, безпрецедентний досі рівень взаємозалежності економік різних країн, якісне прискорення у масштабах усієї планети обмінів товарами, послугами, капіталами, інформацією, широка лібералізація торгівлі й інших форм зовнішньоекономічних зв'язків супроводжуються постійним зростанням ролі науково-технічного прогресу й інтернаціоналізацією його найважливіших досягнень.

Особлива тенденція глобалізації в розвитку світового господарства виявляється в русі до об'єднання окремих країн у майбутній єдиний світовий госпо-

дарський комплекс, що розвивається за уніфікованими соціально-економічними законами.

Варто виокремити такі опорні точки глобалізаційних процесів: почалися в період великих географічних відкриттів; ведуть свій концептуальний початок від ідеї Канта, згідно з якою можливість здобуття вічного миру зумовлювалася формуванням світового уряду; глобалізація розвинулася з реальної інтернаціоналізації економічної і політичної еволюції країн світу; є сучасною формою модернізації сучасного світу.

Існують два основних *підходи до визначення хронологічних меж глобалізації*. Широкий підхід трактує її як тривалий історичний процес поетапного формування загальнопланетарної цілісності, що супроводжує увесь хід цивілізаційного розвитку, почався приблизно 100 років тому в результаті інтенсифікації зовнішньоекономічних відносин.

Фахівці Всесвітнього банку виокремлюють три *хвилі глобалізації*: перша тривала у 1870–1914 рр.; друга – у 1950–1970 рр., третя – починаючи з 1970 р. Згідно з вузьким підходом, глобалізацію розглядають як новітній процес, що почався в останній чверті XX ст. й органічно пов'язаний з інтернаціоналізацією.

Динаміка глобалізації пов'язана з визначними міжнародними подіями. Так, виокремлюють три заходи, що стимулювали процеси глобалізації. Це – конференція Європейських співтовариств в Люксембурзі (1985 р.), що затвердила Європейський акт, який проголосив свободи в міжнародному русі товарів, людей, послуг та капіталу; конференція Генеральної угоди з тарифів і торгівлі (ГАТТ) в Пунта-дель-Есте (1986 р.), що відкрила Уругвайський раунд переговорів (про зниження тарифів та інших обмежень в торгівлі). І третя подія – це об'єднання Німеччини, закінчення «холодної війни» та усунення ідеологічних протиріч між Сходом і Заходом, які не тільки роз'єднували Європу, а й бентежили увесь світ.

Головними ознаками глобалізації є: якісні зміни в характері міжнародного поділу праці, зростання масштабів діяльності і сфер впливу таких суб'єктів світової економіки, як ТНК, зміни в системах регулювання економіки на національному та міжнародному рівнях з метою адаптації до глобальних економічних процесів, становлення і зміна функцій системи міжнародних економічних організацій як міжурядових, так і неурядових.

Найважливішими **формами прояву глобалізації** сьогодні є:

- 1) розвиток світового виробництва;
- 2) інтернаціоналізація світового обміну, зокрема торгівлі і фінансових потоків;
- 3) поглиблення міжнародного поділу праці;
- 4) розвиток нових зв'язків між країнами і їх угрупованнями, найважливіші з яких мають інтеграційний характер.

Американський дослідник міжнародних економічних відносин Дж. Гаррет вирізняє три основні механізми глобалізації світової економіки, до яких належать: 1) зростаюча конкуренція у світовій торгівлі; 2) становлення багатонаціо-

нального характеру виробництва в результаті прагнення виробників збільшити власний прибуток за рахунок переміщення виробничих потужностей в інші країни; 3) міжнародна інтеграція фінансових ринків.

Системний аналіз причин, що пояснюють феномен глобалізації, дає змогу виокремити наступні **фактори**, що зумовлюють розвиток **глобалізації**:

1. Економічний – величезна концентрація і централізація капіталу, зростання могутності міжнародних корпорацій, інтенсифікація міжнародної спеціалізації виробництва і кооперації, міжнародний маркетинг, електронна торгівля, міжнародна логістика.

2. Політичний – державні кордони поступово стають все більш прозорими, надаючи більше можливостей для свободи пересування людей, товарів, послуг і капіталу.

3. Міжнародний – пов'язує динаміку глобалізації з датами великих міжнародних подій, що стимулюють процес глобалізації.

4. Технічний – розвиток сучасних засобів транспорту, інформаційних систем і технологій, зв'язку та телекомунікацій, гнучких автоматизованих виробництв, які створюють небачені раніше можливості для швидкого поширення інформації, технологій, товарів, фінансових ресурсів. В результаті знижуються витрати настільки, що стало не тільки можливим, а й вигідним для підприємств розміщувати свої підрозділи в різних країнах.

5. Громадський – ослаблення ролі традицій, соціальних зв'язків і звичаїв сприяє наростанню мобільності людей в географічному, духовному і емоційному сенсі.

6. Лібералізація, дерегулювання ринків товарів і капіталу, пом'якшення й уніфікація митного, торгового, податкового законодавства багатьох країн також посилює економічну взаємозалежність національних економік і їх господарюючих суб'єктів.

До рушійних сил глобалізації належать процеси, що розгортаються і набувають чинності в рамках світової економіки, а саме – концентрація і централізація капіталу, зростання і розвиток великих транснаціональних компаній і фінансових груп. Величезний вплив на них спричинює така потужна сила, як ринкова конкуренція не тільки на національних ринках, а й у світовому масштабі. Розвиток науково-технічного прогресу, технологічних інновацій, що чітко простежується у модифікації транспорту і зв'язку, сектору інформації і телекомунікацій, створює небачені раніше можливості для швидкого і малозатратного транскордонного переміщення товарів, послуг, фінансових ресурсів, ідей та інформаційних продуктів.

Серед основних чинників, що впливають на становлення й еволюцію процесів глобалізації у світовій економіці, можна виокремити такі:

- різке посилення економічної взаємозалежності між країнами;
- формування нової якості міжнародного поділу праці, коли збільшується частка міждержавного обміну готовою продукцією;

- посилення зв'язків між національними сегментами світового фінансового ринку і формування все більш інтегрованого глобального фінансового ринку;

- інформаційна та телекомунікаційна революція, яка створила умови для підтримки постійних контактів між територіально роз'єднаними, приватними і громадськими суб'єктами господарського життя, що функціонують у різних країнах;

- глобальне розширення сфери діяльності транснаціональних корпорацій, які володіють потужними технологічними і фінансовими ресурсами, що дає змогу розміщувати виробничі й інші підрозділи та філії в усьому світі і завдяки цьому досягати максимальної ефективності використання місцевих конкурентних переваг;

- залучення країн, що розвиваються, і країн з перехідною економікою в міжнародну торгівлю, процеси міжнародного кредитування та інвестування, міжнародної трудової міграції;

- кардинальне ускладнення структури суб'єктів (учасників) світової економіки. На світовій арені поряд з національними державами і переважно національними за сферою діяльності компаніями активно діють ТНК і ТНО (транснаціональні одиниці), міжнародні економічні та регіональні організації, зокрема інтеграційні об'єднання, неурядові організації.

Протягом останнього століття з'явилися якісно нові характерні риси світової економіки. Раніше міжнародні економічні зв'язки будувалися переважно в рамках сформованих колоніальних імперій. Сучасні ж процеси глобалізації розгортаються між промислово розвинутими країнами, захоплюючи країни, що розвиваються. Головною формою інтернаціоналізації господарського життя тривалий час була міжнародна торгівля між метрополіями та колоніями. Сьогодні ж основні напрями та товарний склад міжнародної торгівлі суттєво змінилися: перше місце посів товарообіг між розвинутими країнами, а його товарне наповнення складають високотехнологічні та наукоємні предмети та послуги.

Для сучасної економічної системи характерна багаточисельність центрів прийняття рішень. Вона піддається впливу транснаціональних сил, що не підпорядковуються державному контролю. Проте, варто наголосити, що держави можуть підштовхувати їх до дій, необхідних для досягнення певних цілей, запроваджуючи відповідні стимули, наприклад – у сфері оподаткування, послуг, інфраструктури, робочої сили тощо.

Провідні міжнародні організації поступово перетворюються на центри формування інституційно-правової основи неоліберального світового порядку. Відбувається консолідація лідируючих структур. Так, Світова організація торгівлі (СОТ) ставить собі за основну мету лібералізацію світової торгівлі шляхом поступового скорочення рівня імпорتنих зборів, а також усунення різноманітних нетарифних бар'єрів.

Необхідність утворення Міжнародного валютного фонду (МВФ) була усвідомлена Дж. М. Кейнсом та Г. Д. Уайтом під час Великої депресії у 1930-х рр.

Така організація мала реалізовувати ідею контролю над новою міжнародною валютною системою, стабілізувати валютні і фінансові умови в усьому світі. Проте сьогодні МВФ перетворився на бюрократизовану структуру, яка захищає інтереси тих її держав-членів, що мають найбільшу квоту в цій організації. Світовий банк (СБ) з відповідною групою інституцій створено разом з МФВ як інвестиційний банк, що надає посередницькі послуги між інвестором і отримувачем ресурсів.

Процеси глобалізації охоплюють і глобальний переділ власності. Виникає таке явище, як *глобалізація власності*, коли подальше збільшення фінансової і виробничої потужності великих фірм і корпорацій відбувається за рахунок активів, що перебувають за рамками національних кордонів.

Глобалізація докорінно змінює структуру основних напрямів витрат сучасних корпорацій. Поряд з дослідженнями в сфері передових технологій і засобів управління, сьогодні величезні кошти витрачають на: організацію всесвітньої мережі вивчення ринків (маркетингові дослідження); рекламу продукції; створення всесвітньої системи збуту виробленої продукції.

Основними рушійними силами в епоху глобалізації є транснаціональні банки (ТНБ) і транснаціональні корпорації (ТНК). *Транснаціональні банки* – це великі кредитно-фінансові установи з широкою мережею закордонних представництв, філій і відділень. Вони є основними посередниками в міжнародному русі позичкового капіталу та контролюють валютні і кредитні операції на світовому ринку.

Транснаціональні корпорації – це компанії, що мають філії в двох і більше зарубіжних країнах; значне фінансове, виробниче, науково-технологічне, торгово-сервісне об'єднання, яке здійснює свої операції як в країні базування, так і в багатьох зарубіжних країнах. Складна організаційно-управлінська структура охоплює виробничу, банківську, інвестиційну, торгово-рекламну діяльність, здійснення науково-дослідних розробок, підготовку кадрів.

Слід зазначити, що основою глобалізації стала інтернаціоналізація не обміну, а виробництва, інституційною формою якої виступають транснаціональні корпорації, що набули стрімкого розвитку в останні десятиліття. В основі такої торгівлі покладені довгострокові виробничі альянси, домовленості про співробітництво.

Отже, сучасна світова економіка вже функціонує як єдина та цілісна система, в якій правила визначають не стільки уряди окремих країн, скільки ТНК. Так, котирування товарів на світових біржах, ціни на енергоносії й іншу сировину багато в чому залежать від ТНК.

Глобалізація економічної діяльності розгортається одночасно в двох площинах: не тільки на макрорівні, що і виявляється в посиленні взаємозалежності національних економік, інтенсифікації міжнародних економічних відносин між країнами в усіх їх формах, а й на мікрорівні. На мікрорівні глобалізація означає зміну стратегії поведінки і діяльності компаній – суб'єктів ринку, передусім – транснаціональних корпорацій. Її головною особливістю є загальна стратегічна

орієнтація компаній на розміщення виробництва в різних країнах і регіонах планети.

Сучасний розвиток світу характеризується наростанням глобальних проблем, що вимагають від міжнародного співтовариства консолідації ресурсів на національному, регіональному і світових рівнях для їх вирішення в інтересах усього людства. Про відкат від глобалізації, що відбувається останніми роками, дискутують із моменту кризи 2008 р. *Деглобалізація означає повернення до ситуації, коли національна держава несе відповідальність за стан справ у межах своєї території і відносини з іншими членами міжнародного співтовариства.* Вона покликана повернути світовий розвиток у русло рівноправного співробітництва на принципах поваги національних інтересів, визнання за державами права на вибір власно з урахуванням національних традицій, звичаїв і звичаїв моделі розвитку. Режим взаємозалежності держав підвищує їх роль у регулюванні міжнародних процесів у різних сферах на умовах поваги національних інтересів як принципу міжнародного спілкування.

Розгляд процесів глобалізації неможливий без виокремлення такого феномена негативного сприйняття процесів глобалізації, як антиглобалізм. *Антиглобалізм – відносно новий міжнародний громадський рух, об'єднаний неприйняттям або самого процесу глобалізації, або його форм, негативних наслідків та ризиків для населення світу.*

Якщо у 1990-х рр., рух антиглобалістів виступав проти неоліберальної економічної інтеграції особливо в країнах, що розвиваються, сьогодні реакція на глобалізацію підживлюється її негативним впливом на розвинені економіки. Найпомітніший антиглобалістський вплив був відображений у голосуванні за Brexit у Великій Британії у червні 2016 р. та на виборах президента Дональда Трампа у Сполучених Штатах у листопаді 2016 р. Європейський Союз перебував під тиском з боку євроскептичних політичних партій, розколу між Північчю та Півднем і помітно відмінного бачення ЄС, зокрема в Будапешті.

Антиглобалісти вважають глобалізацію взаємопов'язаною з безпекою робочих місць і не можуть змиритися з трансформаціями в глобальній чи національній економіці без певної форми підтримки з боку держави. Негативні її наслідки сприяли поширенню торговельного протекціонізму та більш жорсткої імміграційної політики. Таким чином, нестримна та безперешкодна глобалізація створила нежиттєздатну модель, де нерівномірність доходів всередині та між країнами посилюється. Водночас нестримний глобалізм все частіше розглядають як загрозу цілісності демократичного правління. Саме тому, в світі замислюються над тим, як змінити структуру глобалізації, щоб пом'якшити її негативні наслідки, зберігаючи при цьому її основну динаміку зростання, що стимулює економічне зростання.

Отже, глобалізація сучасного світу відбувається на різних рівнях ієрархії суспільства й охоплює всі його сфери – економічну, політичну, соціальну і культурну. На початковому етапі вона мала дещо стихійний характер, але тепер набула рис інституційно-оформленого процесу.

28.2. Вплив глобалізаційних процесів на національні фінансові системи

Для виявлення та зменшення впливу негативних чинників, що формують фінансову нестабільність обмеження національного ринку від негативного впливу міжнародних кризових процесів, зарубіжні вчені пропонують різноманітні теоретичні конструкції державного регулювання. Існують два підходи щодо ролі державних утворень у процесах глобалізації. Перший зосереджує увагу на нівелюванні ролі державних органів, і для вирішення спільних світових проблем потрібні інші механізми, а другий, навпаки, стверджує, що нічого нового в процесах глобалізації немає, й уряди зберігатимуть свою владу.

Зростання загальної взаємозалежності країн зумовило вироблення **концепцій організації глобального управління**, покликаних мінімізувати негативні наслідки глобалізації для країн світу.

Перша – концепція світового уряду, що припускає створення збільшеної моделі національної держави, яка в глобальному масштабі виконує ті самі функції, що й уряди окремих країн. Навряд чи можна погодитися з таким підходом, адже жоден світовий уряд не мав би достатньої політичної легітимізації. Окрім цього, світ, як цілісна система, потребує політики забезпечення порядку, а не здійснення владних повноважень.

Друга – концепція реформування Організації Об'єднаних Націй з метою перетворення її Ради Безпеки в квазіуряд, а Генеральної Асамблеї – в квазі-парламент. Такий підхід має набагато більше прихильників, проте висловлюються побоювання щодо того, що бізнес і впливові нині неурядові організації відійдуть на другий план, а світовим господарством буде керувати коло обраних держав.

Третя – концепція політичного управління глобальним розвитком з боку або однієї гегемоністичної держави, або групи найбільших держав, об'єднаних в НАТО або ОЕСР.

Четверта – концепція корпоративного глобального управління, яка пропонує колективний пошук рішень і знаходження взаєморозуміння між урядами держав за участю підприємницьких структур, профспілок, неурядових організацій. Водночас уряди зберігають за собою монополію на закріплення і проведення політичних рішень, недержавні учасники відіграють вагомий роль на етапах визначення тих чи інших проблем, а також вироблення алгоритмів їх вирішення.

У сучасних умовах доцільним є поєднання таких конструкцій і моделей із заходами контролю над капіталом, лібералізацією та стимулюванням розвитку фінансової системи, зокрема щодо розбудови фінансової інфраструктури. Саме фінансіалізація підштовхує національні фінансові системи до інтеграції у світову фінансову систему.

Деякі **аспекти впливу глобалізації на національну економіку** заслуговують на особливу увагу. Це – надзвичайно високі темпи зростання прямих

іноземних інвестицій, що набагато перевищують темпи зростання світового ВВП. Такі капіталовкладення відіграють ключову роль у трансферті технологій, промислової реструктуризації, утворенні глобальних підприємств, що має безпосередній вплив на національну економіку. Інший аспект стосується впливу на технологічні інновації. Нові технології, як зазначено вище, є однією з рушійних сил глобалізації, але вона, своєю чергою, посилюючи конкуренцію, стимулює їх подальший розвиток і поширення серед країн.

Безперечно, глобалізація значно зменшує свободу дій тих чи інших країн у формуванні економічної політики, яку вони реалізують. Отже, зростання ступеня відкритості економіки неминуче, а ступінь свободи держав значно зменшиться. Слід наголосити, що спрощені рішення стосовно зменшення втручання держави в економічні процеси, а також необхідності якнайшвидшої інтеграції в світове господарство не підтверджені ні теорією, ні практикою. Безсумнівно, роль держави залишатиметься пріоритетною, навіть якщо масштаби ринку в результаті лібералізації зростуть.

Глобалізаційні процеси, які домінують у світовому вимірі, починаючи з останніх десятиріч XX ст., суттєво впливають на функціонування фінансових систем усіх країн світу. Більшість дослідників вважає, що нині роль лідера економічної глобалізації закріпилася за сферою фінансів. Саме тут процес глобалізації якісно і кількісно просунувся якнайдалі, причому зі зростанням міжнародного співробітництва у сферах виробництва, торгівлі та послуг, консолідації й інтеграції різних ринків збільшується й потреба клієнтів у доступності до різноманітних фінансових послуг у будь-якій частині світу.

На сьогодні з'явилися нові тенденції процесу глобалізації фінансових ринків, які зумовлені зростанням обсягів міжнародного руху капіталу на ринках, що розвиваються, посиленням конкуренції між фінансовими центрами, що створює більше можливостей вибору для учасників ринку, хоча й робить раніше географічно захищені біржі уразливими для конкурентів зі всього світу.

Необхідною умовою глобалізації фінансових ринків є свобода руху капіталу, результат якої – значне зміцнення фінансового потенціалу світової економіки. У цьому аспекті надвисока інтенсифікація руху фінансових потоків – це прогресивний наслідок глобалізації світового господарства. Однак фінансові ринки, як і будь-які відкриті системи функціонування попиту і пропозиції, нестабільні за своєю природою. Тому стрімкі міжнародні переміщення значних капіталів можуть спричинити дестабілізацію економік цілих регіонів, призвести до гострих фінансових криз. Окремою проблемою глобалізаційного впливу на національні фінансові ринки, а відповідно і системи, є посилення їх взаємозв'язку і взаємозалежності від міжнародних фінансових інститутів. Інтегрованість національних фінансових ринків породжує ризик передачі кризових явищ, тобто суперечності і проблеми однієї країни через деякий час стають проблемою інших.

Водночас в деяких країнах, які мають сильні інтеграційні зв'язки, формується певний синдром постійного очікування допомоги від міжнародних

фінансових організацій, що послаблює роль держави, активність і ефективність функціонування національної економіки.

Іншою проблемою впливу глобалізаційних процесів є поширення і адаптація на фінансових ринках слаборозвинених країн і країн із трансформаційною економікою спекулятивних механізмів, які застосовують у розвинених країнах з метою активізації сукупного попиту на фінансові активи. І якщо в розвинених країнах така активізація певний час може базуватися на достатньо високих доходах населення і широкому спектрі інструментів фінансового ринку, то в країнах з низьким життєвим рівнем надмірне стимулювання попиту призводить до краху штучно створених фінансових пірамід.

Виокремлюють наступні **чинники впливу глобалізації на розвиток національної фінансової системи**: за ієрархічним рівнем (регіональний (СНД, ГУАМ), міжрегіональний (ЕС), світовий (СОТ, МВФ); за суб'єктами (фізичні особи, юридичні особи); за структурами (міжнародні фінансові організації, уряди країн, банківські структури, господарюючі суб'єкти, громадські організації, окремі громадяни інших держав, громадяни країни, кримінальні структури); за фінансовим змістом (міжнародна фінансова допомога від організацій, урядів інших держав тощо, інвестиції, банківські кредити, імпорту, перекази жителів країни, кошти тіньового капіталу, інші); за елементами (економічні, політичні, військові, спортивні, демографічні, інформаційні, інші); за континентами (Америка, Азія, Австралія, Європа, Африка).

До **ризиків, притаманних процесу глобалізації** в економічній площині, належать: неконтрольований відтік наукових кадрів і кваліфікованої робочої сили в економічно розвинені країни, зміна структури й обсягів національного виробництва внаслідок значних обсягів імпорту конкурентоспроможної продукції, недостатній контроль держави та національних виробників над стратегічно важливими для економіки підприємствами тощо.

Також необхідно виокремити небезпеку глобальних фінансових криз та зменшення суверенітету країн із невисоким рівнем розвитку через боргову й іншу фінансову залежність. Водночас рівень цієї небезпеки є тим більшим, чим нижчим є розвиток економіки країни.

Отож, фінансова глобалізація на певному етапі свого розвитку призводить до підвищеної нестабільності національної фінансової системи внаслідок тісної інтеграції країни до світової економіки. Але в процесі подальшого розвитку глобалізації світовий фінансовий простір стає дедалі одноріднішим. До прикладу, Європейський Союз, незважаючи на скасування усіх обмежень щодо руху капіталів, характеризується доволі високою стабільністю фінансової системи.

Незважаючи на позитивну динаміку розвитку глобалізаційних процесів загалом, саме недостатній рівень інтегрованості країн до міжнародних економічних відносин є бар'єром, котрий гальмує можливості впливу позитивних чинників глобалізації на країну і відкриває шлях для впливу негативних чинників.

Сучасний економіст Е. Еккхард, пропонує чотири **сценарії** для посилення регулювання фінансового сектору національних економік.

1. Мінімальне фінансове регулювання з відкритими міжнародними ринками капіталу. Уряди з обмеженими можливостями через нестачу додаткового фінансування роблять спроби переорієнтації економічного зростання на нові і більш стійкі джерела. Реалізувати це дуже важко, якщо взагалі можливо.

2. Фінансовий сектор домінує над регулятивними процесами, але пошук джерел забезпечення економічного зростання орієнтований всередину країни. Так може бути в разі підтримки урядом політики протекціонізму. Світова торгівля не повернеться до попередніх темпів зростання, а глобальний рівень економічного зростання може бути нижчим, ніж докризовий. Сценарій небезпечний для забезпечення зайнятості.

3. Істотне регулювання фінансових ринків за умови відкритості міжнародного ринку. За таким сценарієм можуть діяти найбільш економічно розвинуті країни. Від банків можуть вимагати підвищити резервний фонд зробити внесок у державний стабілізаційний фонд.

4. Уряду нав'язують пошук нових внутрішніх джерел забезпечення економічного зростання. Міжнародна торгівля поступово скорочується через обмеження міжнародного фінансового режиму і завдяки деяким тарифним бар'єрам (можливо, екологічним).

Всі сценарії свідчать про те, що для національних урядів ключовим фактором у визначенні процесу майбутнього економічного зростання є регулювання внутрішнього фінансового сектору.

З урахуванням необхідності використання процесів глобалізації у сприятливих для країни векторах можна виокремити **напрями**, які треба враховувати для **забезпечення ефективності функціонування національної фінансової системи країни**:

- з'ясування темпів розвитку економічного, політичного, соціального змісту в розрізі міждержавних утворень, держав і транснаціональних компаній;
- виявлення пріоритетів для задоволення інтеграційних інтересів країни;
- гармонійне поєднання зовнішніх і внутрішніх інтересів країни з суб'єктами зовнішніх відносин;
- формування активної позиції країни в сфері зовнішніх відносин.

Сприятливе цінове середовище початку ХХІ ст. стало результатом вдалої політики центральних банків, але також відобразило відкриття світових ринків товарів і праці. Глобальний ринок праці знизив зарплати в заможних країнах, а бідніші країни прагнули монетарної стабільності, щоб мати безперебійний доступ до світових ринків.

Незважаючи на те, що останнім часом глобалізація зазнала нищівної кризи, історія свідчить, що вона може протидіяти інфляційним спіралям. Політики та науковці визначили зв'язок між глобалізацією та переходом до низької інфляції в усьому світі, спочатку в багатих індустріальних країнах, потім в азіатських ринках, що розвиваються, і зрештою навіть у Латинській Америці, де інфляція притаманна фінансовій системі. Кризи середини ХІХ ст. та нафтові шоки 1970-х рр. також спершу спричинили вибухові сплески всесвітньої інф-

ляції. В обох випадках нові технології кардинально змінили глобальні системи постачання, розширивши глобалізацію та призвівши до тривалих періодів зниження інфляції. Таким чином, нестримна інфляція врешті спричинила більші, а не менші рівні глобалізації, що мало широкі переваги. У 2005 р. голова Федеральної резервної системи США Алан Грінспен зазначав, що глобалізація та інновації є «суттєвими елементами будь-якої парадигми, здатної пояснити події останніх 10 років», або того, що було названо «великою поміркованістю» (great moderation). А у 2021 р. голова ФРС Джей Пауелл стверджував про «стігкі дезінфляційні сили, зокрема технології, глобалізацію та, можливо, демографічні фактори».

Сьогоднішні високі показники інфляції є результатом взаємодії збоїв у ланцюзі поставок із великим бюджетним дефіцитом внаслідок пандемії COVID-19 та повномасштабного вторгнення росії в Україну. Заможні індустриальні країни відповіли на дефіцит, нерівність і соціальний стрес великими фінансовими пакетами. Наступна спіраль збільшення витрат призвела до збільшення попиту, що призвело до зростання дефіциту. Своєю чергою, це може спричинити наступну руйнівну кризову спіраль, коли зростання цін на продукти та паливо може спровокувати невдоволення, протести, навіть революції та крах урядів у всьому світі. Така інфляційна спіраль може стати провісником зовсім іншого світу, розколеного на конкуруючі блоки, які реалізують дорогі стратегії «френдшорингу», спрямовуючи торгівлю до дружніх націй і режимів, намагаючись при цьому перешкодити суперникам. Великі економіки переосмислюють переваги глобалізації і намагаються захистити свої життєво важливі та стратегічні ресурси.

Розуміючи об'єктивно-історичний характер глобалізаційних процесів, неминучість включення України в ці процеси, передусім за все через фінансово-кредитну систему, ми маємо бути готові до тих проблем і суперечностей, які породжує цей вплив. Держава має виконувати свої функції, зокрема щодо соціального захисту населення, реалізовувати особливості, які потенційно є в людських, природних ресурсах, територіальному розташуванні країни. Саме особливості кожної країни, її сукупний потенціал визначають її місце в сучасному глобальному середовищі.

28.3. Фінансова та регіональна глобалізація

В сучасних умовах виокремлюють наступні основні напрями, за якими процес глобалізації розвивається найінтенсивніше: становлення глобальних монополій (олігополій); глобалізація фінансової сфери; регіоналізація економіки.

Абсолютно нове явище, характерне для сучасних процесів глобалізації, – це становлення та прогресуюче зростання фінансових ринків (валютних фондових, кредитних), що спричиняють величезний вплив на всю сферу виробництва і торгівлі в світовій економіці. Проте головне, звичайно, полягає не у кількісних

показниках, а у якісній зміні всієї фінансової сфери та її ролі в міжнародному економічному житті.

Світова фінансова криза 2008–2009 рр. наочно продемонструвала нову ситуацію: колосальне зростання ролі фінансових ринків і високий рівень їх глобалізації. Саме тому кризові події в США одразу відобразилися на фінансових ринках Європи та Азії, а потім – і на економіці держав.

Вчені-економісти доходять до висновку, що глобальна інтеграція фінансових ринків набуває все більшої сили, підриваючи національну економічну, грошову та фінансову політику, через що національна економіка стала не тільки тісно пов'язаною, а й залежною від зовнішньої економіки. Економічний простір і ринок вже не збігаються з територією певної держави, капітал не може більше підкорятися національним умовам і звільнився від державних обмежень. Він вже не піддається оподаткуванню з боку держав, а сам обирає, де сплачувати податки. Виробництва переносять туди, де затрати нижчі, а якість послуг, інфраструктури та робочої сили – вище.

Процес виникнення глобальних монополій розвивається одночасно в двох напрямках: по-перше, через формування глобальної монополії на глобальному фінансовому ринку і ринку інформаційних інструментів, а по-друге, за допомогою формування єдиної глобальної монополії в результаті інтеграції зазначених ринків.

Процеси глобалізації відображаються на фінансовій сфері, оскільки саме капітал робить вирішальний вплив на економічні процеси. Глобалізація фінансів – це найскладніший з погляду інтернаціоналізації процес, що є результатом поглиблення валютно-фінансових зв'язків країн, лібералізації цін та інвестиційних потоків, створення глобальних транснаціональних фінансових груп. Фінансова глобалізація – це розвиток глобальних фінансових ринків, зростання транскордонних потоків капіталу і посилення активності міжнародних фінансових організацій. Водночас під фінансовою глобалізацією мають на увазі вільне переміщення капіталу між країнами. ***Фінансова глобалізація** – це більш висока стадія інтернаціоналізації діяльності фінансових ринків у всіх її формах з метою забезпечення потреб розвитку валютно-фінансових відносин.*

В економічній літературі існує три головних підходи до пояснення фінансової глобалізації: технологічний детермінізм, підходи влади гегемона (Р. Гілпін; С. Гілл) і групи раціональних інтересів (Дж. Фріден і Р. Роговські). Технологічний детермінізм пояснює її як продукт технологічних змін, які поступово знищують бар'єри до інтеграції національних фінансових ринків. Політичні фактори можуть пояснити деталі вибору часу лібералізації у специфічних випадках, але цей підхід розглядає фінансову глобалізацію як результат дії екзогенних факторів стосовно політичної системи.

Інші два підходи більше акцентують на політичному виборі й агентських відносинах. Підхід влади гегемона стверджує, що фінансова глобалізація – це продукт домінуючих політичних сил. Вони можуть бути у формі країни-гегемона, що просуває фінансову лібералізацію за кордоном (США), і/або головних

ідей (ринковий неолібералізм), які формують припущення та вибір державних службовців. Підхід групи раціоналістичних інтересів, навпаки, фокусується не на структурних силах і державних службовцях, а на перевагах ключових соціальних груп інтересів. Фінансова лібералізація у такому разі виникає, коли групи, які схвалюють лібералізацію, організовують і лобіюють її ефективніше, ніж групи, які виступають проти цього.

Чільна роль процесу фінансової глобалізації підтверджується випереджуваними темпами зростання прямих іноземних інвестицій, порівняно з темпами зростання транскордонних потоків капіталу.

Глобальний фінансовий ринок постійно змінюється, тому що з'являються нові фінансові послуги, частка яких у світовій зовнішній торгівлі з кожним роком зростає. Змінюються і фінансові зв'язки між країнами, все більше і більше ускладнюючи і провокуючи нові ризики.

Різні дослідники оперують приблизно одними й тими самими **показниками, що характеризують рівень глобалізації світової економіки**, наприклад:

- обсяг інтернаціоналізації виробництва товарів і послуг, темпи його зростання, порівняно з обсягом і темпами зростання ВВП в світі;
- обсяг і динаміка ПІІ, порівняно з обсягом і динамікою усіх інвестицій (внутрішніх і міжнародних);
- обсяг і динаміка міжнародної централізації капіталу (у вигляді іноземних злиттів і поглинань компаній), порівняно із загальними даними про централізацію капіталу (зокрема внутрішньодержавні злиття і поглинання);
- обсяг і динаміка великих, складних комплексних міжнародних інвестиційних проєктів, порівняно із загальними масштабами подібних проєктів;
- обсяг всієї торгівлі товарами та послугами, темпи зростання торгівлі, порівняно з валовим продуктом (необхідно розглядати товари і послуги не тільки в їх сукупності, а й окремо, бо інтернаціоналізація товарного виробництва й обігу з огляду на природні причини істотно вища, ніж у сфері послуг);
- дані про міжнародні операції з патентами, ліцензіями, ноу-хау;
- обсяг і динаміка міжнародних операцій банків та інших кредитних установ порівняно із загальним обсягом і динамікою всіх їх операцій;
- обсяг і динаміка міжнародних фондових ринків порівняно із загальними розмірами цих ринків і темпами їх зростання. Водночас доцільно розрізняти основні сегменти цих ринків: облігації й інші боргові зобов'язання (державні і приватні), акції, похідні цінні папери (ф'ючерси, опціони), операції своп і репо;
- обсяг і динаміка валютних ринків, порівняно із загальними масштабами грошових ринків.

До **позитивних наслідків фінансової глобалізації** належать:

- пом'якшення браку фінансових ресурсів у світі і покриття його дефіциту як в розвинених, так і в деяких країнах, що розвиваються, оскільки капітал (насамперед в грошовій формі) вже не є дефіцитним ресурсом;
- посилення конкуренції на національних фінансових ринках і, як наслідок, зниження вартості фінансово-кредитного посередництва, фінансових послуг;

– зменшення міжнародних трансакційних витрат, що сприяє зв'язку між фінансовим і реальним секторами економіки.

До **негативних наслідків фінансової глобалізації** належать:

– посилення нестабільності національних фінансових ринків, виникнення фінансових криз в окремих регіонах, оскільки фінансові кризи в крупних фінансових центрах спричинюють сильний негативний вплив на інші країни внаслідок лібералізації національних фінансових ринків, які роблять їх більш доступними для «гарячих грошей»;

– прояв величезної залежності світової економіки від функціонування грошового, а не реального капіталу. Грошовий капітал сьогодні стає все менш залежним від реального і в десятки разів перевищує його розміри, в результаті чого економіка країни все більше залежить від свого фінансового стану. Також на фінансовий стан національних економік справляє величезний вплив економічна поведінка нерезидентів, стан світових фінансових ринків, діяльність міжнародних фінансових центрів.

Фінансова глобалізація призводить до того, що сила впливу національних урядів на національні фінанси слабшає. Одночасно у всіх країнах посилюється вплив на національні фінансові ринки транснаціональних корпорацій, міжнародних інституціональних інвесторів і міжнародних спекулянтів. На фінанси країн-учасниць міжнародних інтеграційних об'єднань посилюється вплив ухвалених спільних рішень або їх загальної фінансової політики.

Останній Звіт про глобальні ризики Всесвітнього економічного форуму за 2023 р. називає «геоекономічну конфронтацію» третьою за величиною небезпечкою, з якою зіштовхнеться світ у найближчі два роки, а DHL Global Connectedness Index наголошує на напруженості між США та Китаєм. Індекс також окреслює докази розриву між найбільшими економіками світу, коли потоки торгівлі, капіталу, інформації та людей між ними зменшуються як частка від загального обсягу кожної країни.

Проте міжнародні потоки залишаються надзвичайно стійкими. Міжнародна торгівля, потоки капіталу та інформації перевищили рівень, який був до пандемії, а відновлення потоків міграції прискорилося в 2022 р. Міжнародна торгівля товарами в середині 2022 р., була на 10% вищою, ніж до пандемії тоді як торгівля послугами на початку 2022 р., перевищила показники, які були до пандемії а прямі іноземні інвестиції – у 2021 р. Натомість міжнародні подорожі у 2022 р. залишалися на 37% нижчими, ніж у 2019 р., але більш ніж удвічі перевищують показник 2021 р.

Більшість різновидів міжнародних потоків, ймовірно, продовжать зростати у 2023 р., хоча й меншими темпами. Це пов'язано зі слабшим зростанням світової економіки після значного підвищення процентних ставок, спрямованого на стримування інфляції.

Ще одна суттєва обставина – глобалізація сьогодні супроводжується іншим, деякою мірою аналогічним за змістом, проте суперечливим процесом – **регіоналізацією економічної діяльності**, тобто глобалізацією в обмежених масштабах,

що охоплює групу країн, які створюють об'єднання, де відбувається більша або менша лібералізація торгівлі, рух капіталу і людей в рамках відповідного інтеграційного угруповання.

Це, зокрема, Асоціація держав Південно-Східної Азії (ASEAN), Північно-американська угода про вільну торгівлю (NAFTA), Європейський Союз (ЄС), Союз Південноамериканських Націй (USAN), а також глобальні угоди, такі як ГАТТ, й органи, вимоги з МВФ та СОТ. На регіональному рівні інтеграції держав легше, ніж на світовому, встановлювати загальні для всіх правила, зважаючи на схожість культурних традицій та економічного розвитку країн одного регіону.

В останні десятиліття регіональна глобалізація прискорилося і поглиблювалася у Латинській та Північній Америці, Європі, Африці та Азії, з утворенням нових альянсів і торгових блоків. Проте критики форм цієї інтеграції неодноразово наголошували на тому, що сприяння регіональній інтеграції часто мало неоліберальний характер, відповідно до мотивів і цінностей Світової організації торгівлі, Міжнародного валютного фонду та Світового банку – сприяння фінансовій дерегуляції, усуненню бар'єрів для капіталу і глобальних корпорацій, їх власників та інвесторів; зосередивши увагу на індустріалізації, збільшенні обсягів світової торгівлі та зростанні ВВП. Це супроводжувалося різким збільшенням світової фінансової нерівності, екологічними проблемами, зростанням безробіття.

Регіоналізм розцінюють як засіб збереження політичного контролю над процесами глобалізації в економічній сфері, які послабили ступінь впливу національних інструментів економічної політики. Глобальна фінансова дерегуляція також призвела до збільшення частоти та серйозності економічних криз, тоді як уряди все більше втрачають суверенітет, щоб вживати заходів для захисту слабкої економіки, оскільки вони дотримуються правил вільної торгівлі, що запроваджені СОТ та МВФ.

Регіоналізм є спробою розв'язати суперечності та проблеми, що породила глобалізація світової економіки. Прихильники альтернативної регіональної інтеграції вважають, що подолання глобальних криз (фінансових, економічних, екологічних, кліматичних, енергетичних, медичних, харчових, соціальних тощо) передбачає регіональні рішення та регіональну інтеграцію, оскільки вони виходять за рамки національних кордонів та територій і вимагають співпраці різних народів у всьому світі. Вони також пропонують альтернативи домінуючим формам неоліберальної інтеграції, яка зосереджена насамперед на потребах транснаціональних корпорацій та інвесторів.

За своєю природою процес глобалізації не може бути простим і безконфліктним. Він зачіпає всіх і кожного: індивідів, малі і великі спільноти, регіони і держави, народи і цивілізації. За тими чи іншими шляхами і методами вирішення глобальних проблем, моделями формування загальнолюдської спільноти стоять колосальні інтереси. У відомому сенсі глобалізація сфокусувала в собі всі протиріччя і конфлікти сучасності. Якщо світ взаємозалежний, значить, він і взаємозразливий.

Таким чином, глобалізація приховує в собі унікальні можливості і загрози. Вона відкриває захоплюючі перспективи, водночас загострює старі проблеми, створює нові небезпеки, вимагає концентрації політичної волі, творчої уяви, неординарних підходів. Фактично йдеться про створення багаторівневих систем управління для створення глобального співтовариства.

Контрольні запитання і завдання

1. Розкрийте сутність поняття «глобалізація» і часові межі цього феномена.
2. Охарактеризуйте етапи глобалізації та їх особливості.
3. Поясніть концепцію глобалізації як сучасного економічного феномена.
4. Поясніть співвідношення понять «глобалізація» та «інтеграція».
5. Розкрийте сутність поняття «глобалістика».
6. Перелічіть показники, що характеризують рівень глобалізації світової економіки.
7. Визначте основні напрями, за якими процес глобалізації розвивається найінтенсивніше.
8. Чим відрізняються поняття «деглобалізація» та «антиглобалізм»?
9. Визначте найбільш важливі сучасні форми прояву глобалізації.
10. Які фактори зумовлюють розвиток глобалізації?
11. Які процеси можна віднести до рушійних сил глобалізації?
12. Поясніть концепції організації глобального управління, що покликані мінімізувати негативні наслідки глобалізації для країн світу.
13. Які аспекти впливу глобалізації на національну економіку?
14. Назвіть чинники впливу глобалізації на розвиток національної фінансової системи.
15. Які ризики притаманні процесу глобалізації в економічній площині?
16. Які напрями необхідно враховувати для забезпечення ефективності функціонування національної фінансової системи країни?

Рекомендована література

1. Боринець С. Я. Теоретико-методологічні засади дослідження фінансової системи. Київ : ВПЦ «Київський університет», 2019.
2. Войтович Р. В. Вплив глобалізації на систему державного управління (теоретико-методологічний аналіз) : монографія / за заг. ред. д-ра філос. наук, проф. В. М. Князева. Київ : Вид-во НАДУ, 2007. 680 с.
3. Гесць В. М. Феномен нестабільності – виклик економічному розвитку. Київ : Академперіодика, 2020. 456 с.
4. Економіка знань: виклики глобалізації та Україна : монографія / під заг. ред. : А. С. Гальчинського, С. В. Львовчкіна, В. П. Семиноженка. Київ : ХФ НІСД, 2004. 261 с.
5. Кальченко Т. В. Глобальна економіка: методологія системних досліджень: монографія. Київ : КНЕУ, 2006. 248 с.
6. Лук'яненко Д. Г. Глобальна економічна інтеграція : монографія Київ : ТОВ «Національний підручник», 2008. 220 с.

7. Національні фінансові системи в умовах глобалізації : монографія / І. О. Лютий, А. Ф. Павленко, Т. Є. Оболенська та ін.; за заг. ред. І. О. Лютого. Івано-Франківськ : Галицька Академія, 2008. 306 с.
8. Райнерт Е. Як багаті країни стали багатими... і чому бідні країни залишаються бідними. 2019. 416 с.
9. Соколенко С. І. Глобалізація і економіка України. Київ : Логос, 1999. 568 с.
10. Стігліц Дж. Глобалізація та її тягар / пер. з англ. А. Іщенко. Київ : Видавничий дім «КМ Академія», 2003. 252 с.
11. Фінанси. Підручник / І. О. Лютий, С. Я. Боринець, З. С. Варналій та ін.; за ред. д.е.н., проф. І. О. Лютого. Київ : Ліра-К. 2017. 728 с.
12. Фінанси : Практикум / І. О. Лютий, С. Я. Боринець, З. С. Варналій та ін. ; за ред. д.е.н., проф. І. О. Лютого. Київ : Ліра-К, 2020. 352 с.
13. Altman S., Bastian C. The State of Globalization in 2022. Harvard Business Review. 2022. URL: <https://hbr.org/2022/04/the-state-of-globalization-in-2022>.
14. Globalization has rallied and is even working better – new report. World Economic Forum. 2023. URL: <https://www.weforum.org/agenda/2023/03/globalization-reglobalization-dhl-global-connectedness-index-2023>.
15. James H. In defense of globalization. IMF. 2023. URL: <https://www.imf.org/en/Publications/fandd/issues/2023/03/in-defense-of-globalization-harold-james>.
16. Prasad E. The World Will Regret Its Retreat From Globalization. 2023. URL: <https://foreignpolicy.com/2023/03/24/trade-economy-globalization-united-states-china-ira-chips-reshoring-decoupling-industry-china>.
17. Report of the Secretary-General of UNCTAD to UNCTAD XIII. Development-led globalization: Towards sustainable and inclusive development paths. N. Y. ; Geneva : UN, 2011. 136 p.
18. Sinan Ülgen et al. Rewiring Globalization. Carnegie Endowment for International Peace. 2022. URL: <https://carnegieeurope.eu/2022/02/17/rewiring-globalization-pub-86308>.
19. Wallerstein I. Globalization or the Age of Transition? A Long-Term View of the Trajectory of the World-System. Immanuel Wallerstein. Globalization and Economy. Vol. 1. Globalizing Markets and Capitalism. Ed. by P. James, B.K. Gills. Los Angeles : Sage publications, 2007. P. 401–416.

КАФЕДРИ ФІНАНСІВ ЕКОНОМІЧНОГО ФАКУЛЬТЕТУ КИЇВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

30 РОКІВ

З набуттям Україною незалежності, на виклик потреби держави у кваліфікованих фахівцях у сфері фінансів, в 1992 році на економічному факультеті Київського національного університету імені Тараса Шевченка була створена кафедра фінансів.

Колектив кафедри очолювали видатні вітчизняні вчені-фінансисти: доктор економічних наук, професор, заслужений діяч науки і техніки України Анатолій Степанович Гальчинський (1992–1993 рр. – кафедра валютно-фінансових відносин); доктор економічних наук, професор, заслужений діяч науки і техніки України Остап Дмитрович Василик (1993–2003 рр. – кафедра фінансів, грошового обігу та кредиту); доктор економічних наук, професор, заслужений економіст України Ігор Олексійович Лютий (з 2003 р. – кафедра фінансів, грошового обігу та кредиту; з 2009 дотепер – кафедра фінансів).

Викладацький потенціал кафедри наразі складає 20 висококваліфікованих фахівців фінансистів, з них 7 докторів наук, професорів і 13 кандидатів наук, доцентів.

Пріоритетні напрямки підготовки висококваліфікованих кадрів на кафедрі визначаються сферою її наукових інтересів: фінансова система держави, публічні фінанси, бюджетна система, фінансова політика держави, фінансовий ринок і біржова діяльність, податкова система та фіскальна політика, фінанси суб'єктів господарювання, персональні фінанси, міжнародні фінансові системи.

За тридцять років свого функціонування, кафедра фінансів відіграла важливу роль у підготовці фахівців для фінансової системи України. Випускниками кафедри стали понад 4200 висококваліфікованих та конкурентоспроможних

фахівців з фінансів. Окремо підготовлено і захищено понад 110 фахівців вищої категорії в тому числі 15 докторів наук та 1 доктор філософії PhD.

Підготовка фахівців у сфері фінансів, здійснюється за освітніми ступенями «Бакалавр», «Магістр» та «Доктор філософії». На кафедрі реалізуються дві магістерські освітні програми, акредитовані у 2023 р.: «Фінанси публічного сектору» – англомовна програма з можливістю подвійного дипломування з Норд Університетом, м. Будо Норвегія та «Корпоративні фінанси» – програма є першою в Україні, що отримала офіційне визнання від CFA Institute. Реагуючи на сучасні виклики та реалії розбудови фінансової системи України, у 2022 році на кафедрі відкрито нову бакалаврську освітньо-професійну програму «Фінанси».

На кафедрі фінансів здійснюється підготовка докторів філософії за двома освітньо-науковими програмами – «Фінанси, банківська справа та страхування» та «Фінансовий менеджмент» програма подвійного дипломування спільно з Норд Університетом (м. Будо, Норвегія).

Викладачі кафедри реалізують свій науковий потенціал за різними напрямками дослідження фінансової науки, опубліковано понад 1200 науково-навчальних праць, які включають монографії, підручники та навчальні посібники, наукові статті в провідних фахових українських та міжнародних наукових виданнях, у тому числі понад 70 статей, що входять до міжнародних наукових баз даних Scopus та Web of Science.

У 2021 році в КНУ імені Тараса Шевченка було засновано наукову школу «Сучасна парадигма розбудови системи публічних фінансів і фінансова політика держави» фундатором якої є д.е.н., професор І. О. Лютий. Колектив школи об'єднує 29 науковців серед яких 6 докторів та 13 кандидатів наук, а також викладачі аспіранти та студенти.

З 2003 року під егідою кафедри фінансів щорічно проводиться міжнародна науково-практична конференція «Світові тенденції та перспективи розвитку фінансової системи України». Учасниками конференції є провідні вітчизняні науковці, практики, які представляють різні фінансові та нефінансові інститути з усіх регіонів України, а також зарубіжні партнери (Азербайджан, Грузія, Естонія, Італія, Казахстан, Китай, Литва, Молдова, Німеччина, Норвегія, Польща, США, Франція, Швеція та інші).

В рамках конференції проводяться студентські секції, в яких беруть участь студенти провідних ЗВО України та зарубіжжя. За результатами роботи конференції публікуються збірники статей.

Студенти кафедри активно беруть участь у різноманітних всеукраїнських і міжнародних науково-практичних конкурсах та демонструють професійні та наукові здобутки. Переможцями та лауреатами всеукраїнських та міжнародних студентських олімпіад і наукових конкурсів за профілем кафедри стали понад 150 студентів. Студентські команди неодноразово перемагали у національному та фінальному етапах таких відомих міжнародних конкурсів як Чемпіонат зі стратегічного менеджменту Global Management Challenge, Міжнародний кон-

курс з інвестиційних досліджень CFA Resaerch Challenge, Конкурс з вирішення професійних етичних дилем Ethics Challenge CFA Institute.

На базі кафедри фінансів діють наукові гуртки, які є майданчиками для обміну думками та формування навичок наукових досліджень у студентів та аспірантів кафедри, а саме: «Формування системи публічних фінансів і фінансова політика України» за керівництва д.е.н., професора, завідувача кафедри фінансів І. О. Лютого та «Фінансова безпека України в умовах глобалізації» за керівництва д.е.н., професора З. С. Варналія.

Кафедра має багаторічний досвід у проведенні науково-дослідних робіт з залученням науковців, студентів та молодих вчених, підтримує зв'язки з багатьма зарубіжними ЗВО і провідними науковими центрами Азербайджану, Італії, Литви, Німеччини, Норвегії, Франції, Швеції, Грузії та інших країн.

Кафедра фінансів є активним учасником міжнародної наукової-дослідницької діяльності в галузі економіки та фінансів. Отримання грантів в співпраці з іноземними партнерами дає широкі можливості для розвитку та отримання нових знань і навичок викладачам та студентам кафедри.

Основними серед них є:

- «Norwegian-Ukrainian cooperation in a field of Public sector accounting, budgeting and finance Research Education (NUPRE)» (Норвезько-українське співробітництво у галузі державного сектору бухгалтерського обліку, бюджетування та фінансування науково-дослідної освіти, NUPRE) від SIU (Норвегія);

- «Norwegian-Ukrainian cooperation in Public Sector Economy Education: Accounting, Budgeting and Finance, NUPSEE» (Норвезько-українське інституційне партнерство у галузі освіти в галузі державного сектору: бухгалтерський облік, бюджетування та фінансування, NUPSEE) від SIU (Норвегія);

- «Internal Control and the COSO framework: Application to the university sector» (Внутрішній контроль та структура COSO: застосування до університетського сектору) із Nord University Business School (Норвегія);

- «Technology Transfer in Post-Socialist Economies» від University of Mannheim (Німеччина).

Концепція розвитку кафедри фінансів – здійснення підготовки фахівців якісно нового типу, що поєднує принципи патріотизму та загальноєвропейських цінностей із належною професійною підготовкою як умовою їх конкурентоспроможності на вітчизняному і міжнародному фінансовому просторі. Кафедра фінансів економічного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка формує майбутню фінансову еліту незалежної України – рівноправного суб'єкта європейського простору.

Навчальне видання

ФІНАНСИ

Підручник

2-ге видання, доповнене та перероблене

*За редакцією
доктора економічних наук, професора,
заслуженого економіста України
І. О. ЛЮТОГО*

Копіювання, сканування, запис на електронні носії і тому подібне, будь-якої частини підручника без дозволу видавництва заборонено.

Підписано до друку 25.04.2023 р.
Формат 70х100 ¹/₁₆. Гарнітура Times.
Папір офсетний. Друк на дублюванні.
Умов. друк. арк. 57,3. Облік.-вид. арк. 58,2.
Тираж 300 прим.

Видавець та виготовлювач
Західноукраїнський національний університет
вул. Львівська, 11, м. Тернопіль 46009

*Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців ДК № 7284 від 18.03.2021 р.*